МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія:
ФІЛОЛОГІЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 32 том 1

Одеса
2018

Збірник включено до Переліку наукових фахових видань України
відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України № 455 від 15.04.2014 р.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

Серію засновано у 2010 р.

Засновник – Міжнародний гуманітарний університет

Друкується за рішенням Вченої ради Міжнародного гуманітарного університету
протокол 5 від 27 березня 2018 р.

Видавнича рада:

С.В. Ківалов, акад. АПН і НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – голова ради; **А.Ф. Крижановський,** член-кореспондент НАПрН України, д-р юрид. наук, проф. – заступник голови ради; **М.П. Коваленко,** д-р фіз.-мат. наук, проф.; **С.А. Андронаті,** акад. НАН України; **О.М. Головченко,** д-р екон. наук, проф.; **Д.А. Зайцев,** д-р техн. наук, проф.; **В.М. Запорожан,** д-р мед. наук, проф., акад. АМН України; **М.З. Згуровський,** акад. НАН України, д-р техн. наук, проф.; **В.А. Кухаренко,** д-р філол. наук, проф.; **І.В. Ступак,** д-р філол. наук, доц.; **Г.П. Пекліна,** канд. мед. наук, проф.; **О.В. Токарєв,** Засл. діяч мистецтв України.

Головний редактор серії – доктор філологічних наук, професор **І.В. Ступак**

Відповідальний секретар – кандидат філологічних наук, доцент **Л.І. Морошану (Дем'янова)**

Редакційна колегія серії «Філологія»:

Н.В. Бардіна, доктор філологічних наук, професор; **О.А. Жаборюк,** доктор філологічних наук, професор; **К.Б. Зайцева,** кандидат філологічних наук, доцент; **М.І. Зубов,** доктор філологічних наук, професор; **Е. Пирву,** кандидат філологічних наук, професор; **Т.М. Корольова,** доктор філологічних наук, професор; **В.А. Кухаренко,** доктор філологічних наук, професор; **В.Я. Мізецька,** доктор філологічних наук, професор; **І.Б. Морозова,** доктор філологічних наук, професор; **Н.В. Петлюченко,** доктор філологічних наук, професор; **В.Г. Таранець,** доктор філологічних наук, професор; **Т.С. Шевчук,** доктор філологічних наук, професор.

Повне або часткове передрукування матеріалів, виданих у збірнику
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету»,
допускається лише з письмового дозволу редакції.

При передрукуванні матеріалів посилання на
«Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету» обов'язкове.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 16819-5491Р від 10.06.2010

Адреса редакції:
Міжнародний гуманітарний університет, офіс 502,
вул. Фонтанська дорога, 33, м. Одеса, 65009, Україна,
тел. (+38) 099-547-85-90, www. vestnik-philology.mgu.od.ua

© Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.
Серія: «Філологія», 2018
© Міжнародний гуманітарний університет, 2018

СЛОВ’ЯНСЬКІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРА

УДК 811.161.2+38

Беценко Т. П.,
доктор філологічних наук, професор кафедри української мови
Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка

ЗВУКОВА ГРА СЛІВ ЯК ФОНОСТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ

Анотація. У статті подано спробу з'ясувати поняття «*звукова гра*». Розглянуто способи творення словесно-образної гри слів. Проаналізовано використання прийомів звукової гри у поетичній мові.

Ключові слова: фонічна організація тексту, звукові повтори, звукова гра, поетична мова.

Постановка проблеми. Фоностилістичні можливості мови поки що недостатньо вивчені. Натомість фонічний елемент є художньо-виразовим засобом поетичного текстотворення. Пізнання природи звукової організації віршового тексту дасть змогу осмислити роль звукового компонента як образотворчого складника поетичної моводійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з даної теми. На значущість фонічних елементів мови звернули увагу зарубіжні та вітчизняні вчені-лінгвісти (Ш. Баллі, К. Бюллер, В.Вундт, М. Граммон, О. Єсперсен, Ж. Марузо, Е. Сепір, І.Тоцька, Р. Якобсон та ін.). Варті уваги розвідки І. Богіна, Г. Векшина, І. Вороніна, Ж. Ганієва, О. Журавльова, І. Качуровського та ін. Однак природа звукового текстотворення поки що з'ясована не на належному рівні.

Мета статті – схарактеризувати поняття звукової гри в художній мові; розглянути способи творення та образного обігрування думки за допомогою звукоповторюваних елементів та близькозвучних слів у поетичній мові.

Виклад основного матеріалу. Звукова гра в художньому тексті виникає внаслідок того, що письменник добирає співзвучні слова, розташовуючи їх у горизонтальному чи вертикальному контексті. Ці слова, маючи відмінне значення і деякою мірою подібне звукове оформлення, допускають і продукують переосмислене тлумачення образно представленої думки на основі врахування семантики та конотативних відтінків кожного з компонентів висловлювання. Враження звукової гри базується на логічному та образному інтегруванні в мініконтексті полярних за змістом слів за відносною схожістю їх фонетичної оболонки. Отже, **звукова гра** – *створення ефекту несподіваності, незвичності, комічності тощо завдяки доборові та комбінуванню у висловленні різних за семантикою, але близькозвучних слів (омонімічних, паронімічних, тавтологічних та ін.)*. Використання прийому звукової гри зумовлене естетичною природою художньої творчості.

Звукову гру (словесно-образну гру – повтор близькозвучних слів у міні-тексті) розглядаємо як невід'ємну ознаку художньої мови, найбільше – поетичної. Наприклад:

Я знаю: соняшники **карі**,
І **карий гр**ім у **гр**имині,
Та чемодан у авто**карі**,
І ти, як свічка, в далині. (М. Вінграновський) –

помітно, тут взаємодіють, перетинаються два види близькозвучних слів: **грім – гримині** (оказіоналізм), **карі – карий – авто карі,** що й створюють ефект несподіваності, художньої виразовості.

Явище звукової словесно-образної гри легко розпізнається у фонетично схожих словах, розташованих у міні-контексті. Наприклад:

Біднесенький мій ліс, він за**дубів**!
Він ждав мене і думав про роз**луку**.
Вже листопад підкрався з-за **дубів**
І гай знімає золоту пе**руку**.
(Л. Костенко)

Привертають увагу римовані слова **задубів – дубів, розлуку – перуку.** Найбільший змістовий та емоційно-експресивний акцент припадає на співзвучні слова **задубів – із-за дубів** (ліс задубів – очевидно, замерз; але в ньому є дуби (листопад підкрався з-за дубів); тому дієслово **задубів** сприймається неоднозначно: воно водночас поєднує різні плани змісту: зв'язок з лексемою **дуб** (предмет) та зв'язок з лексемою **задубіти** (дія)); вертикальне розташування розгляданих слів детермінує емоційно-змістову динаміку тексту.

Трикратне обігрування співзвучних у фонічному оформленні слів у поетичних рядках Ліни Костенко є свідченням не тільки майстерності, а й показником тонкого чуття мови: *І сонце – найвищий Коран,/ І крона – найвища корона.* **Коран**, **крона**, **корона** – близькозвучні слова, абсолютно відмінні за значенням. Їх змістове, художньо-образне обігрування, що ґрунтується на фонетичній подібності, засвідчує ефект вишуканості слововживання, передає витонченість думки, водночас актуалізує максимальний обсяг інформації: внаслідок переосмислення відомих реалій (їхнього змістового наповнення) та їх естетизації в художньому контексті.

Звукова гра слів є неодмінною, суттєвою ознакою поетичного тексту, який за своєю природою вимагає стислого, лаконічного, водночас об'ємного і влучного слововираження, що прямо пропорційне образотворенню. Пор., наприклад:

Пере**жили** ми жаль і таки ви**жили**,
Тільки від сліз **ли**шилося **ви**жолобків пару.
(І. Калинець),
Коли вже одною ногою на **берез**і **берез**ня
(І. Калинець),
Ось наша вулиця, вілл вутлі вушки,
Зачахлих дерев скам'янілі скульптури.
За вуаллю слів роздмухуєм спогадів вулик,
Пам'яті вузлик вустами розплутуєм.
(І. Калинець),
Віримо, суєвіри, у дно глека і штольні
(доннички, дивнички, доннички).
Бездонність, бездомність, бездольність –
Невже це під сонцем-сонечком?
І. Калинець)

У першому випадку звуковим образом мікротексту є **жаль**; навколо нього формується звукове поле із співзвучними лексемами з частотно вживаними звуками **ж, л:** пере**жили,** ви**жи-**

ли (з відтінком страждання**), сліз**, **вижолобків** тощо; посилює ноти драматизму повтор компонентів **жили, ви, ли.**

У другому випадку в метафоричній сполуці поєднано паронімічні слова: на **берези** **берез**ня.

Звуковий образ **вулиці** реалізований у третьому випадку: фіксуємо наскрізний повтор близькозвучних, але віддалених за змістом (**вулиця, вутлі, вушки, вуаллю, вузлик, вустами** тощо) та близькозвучних етимологічно споріднених слів (**вулиця, вулик**); також активізованими на тлі тексту постають звукові елементи **в, л, у** (**скульптури, роздмухуєм, розплутуєм** та ін.).

Складно взаємодіють у змістово-образному плані поняття **віра** (тавтологічна сполука **віримо, суєвіри**), поняття **дно – дім – доля** та ін., побудовані на звуковій схожості та смисловій опозиційності слова (четвертий випадок).

Повтор близькозвучних слів, що породжує словесно-образну гру в тексті (змістову, емоційну), може бути як лінійним:

Живемо як у Бога за пазухою:
Заслуги, вислуги, вислизуємо звинно.
(І. Калинець),

так і вертикальним:

інквізи**ц**ія
з **р**ушни**ц**ями
рушить
(І. Калинець).

Імовірне, допустиме і успішно реалізовуване митцями лінійне та вертикальне поєднання звукоповторюваних одиниць, що є значно складнішим прийомом, бо вимагає більшої вимогливості, пильності до оформлення висловлюваної думки, наприклад:

О кришталева синя **сутінь**,
Де ти і я, мов два стебла.
І щось при**сутнє** дуже **сутнє**
Уже збирається на плач.
(І. Калинець),
Любове, ми щасні: наш **тер**ен і **тер**ем,
У **бут**лі **тер**нівка, **бут**ні **тер**цини.
Трохи **тер**піння – і вірш на папері,
І на **тер**езах розважена щирість.
(І. Калинець).

Трапляються випадки, коли художник використовує звукові елементи – окремі повторювані звукосполуки або частини слів на тлі контексту. Такий прийом дозволяє об'єднувати слова у смисловому, емоційно-експресивному, композиційному планах тощо. Ідентичні звукоповторювані елементи створюють враження деякого дублювання слів, споріднюють словесні образи. Наприклад:

Місто
Осте сте
Бі бо
бу
візники – люди
трамваї – люди
автомобілі білі
бігорух руухобіги
рухливо біги
berceuse кару
селі
елі
лілі
пути велетні
диму сталь
палять
пах
пахка
пахітоска
дим синій
чорний дим
пускають
бензин
чаду жить
чаду благать
кохать кахикать
життєдать
життєрух
життєбензин
авто
трам.
(М. Семенко).

Скажімо, органічно близькими та естетично вагомими, помітними у тексті постають лексеми завдяки їх схожій фонетичній оболонці: **автомобілі білі; бігорух руухобіги/ рухливо біги; палять/ пах/ пахка/пахітоска** та ін., що в своїй цілісності формують звуковий образ міста.

Явище звукової гри може бути виразною рисою стильової манери**.** Так, улюбленим прийомом ігрового образно-поетичного моделювання тексту в І. Калинця є використання явища звукової інструментовки, суть якого полягає у тому, що однакові склади повторюються – своєрідно «перегукуються» в інших словах, розташованих у вертикальній або горизонтальній позиції:

Ми бігл**и**,
вибил**и**сь із сил,
на землю впал**и** – і почул**и**,
як б'ють **ку**льба**бо**ві **лі**си
об не**бо** бі**лі** **кулі**,
як із пере**ст**уком гл**ух**им
ллють молоко ще те**пле**
в **пли**ткі тарелі ло**п**ухів,
пам'яті нами **ст**ебла,
як тіло відпружинив ляк
і ми здригнулись **раз**ом,
коли в**раз**
бомбо**во**з джмеля
пронісся ди**со**нан**со**м.
(І. Калинець).

У вірші спостерігаємо алітерацію **б, л**; звуковий ефект гармонійності, злагодженості виникає за рахунок повтору в словах однакових складів: як у кінці, так і в середині чи на початку слова: бігл**и**, вибил**и**сь, впал**и**, почул**и**, пл**и**тці; **ку**льбабові, **ку**лі; кульба**бо**ві, не**бо**; **лі**си, бі**лі**, ку**лі**; теп**ле**, тар**е**лі, джм**е**ля; те**пле**, **пли**ткі; мо**ло**ко, **ло**пухів; гл**ух**им, лоп**ух**ів; пам'**яті**, **ті**ла; **ля**к, джме**ля**; **раз**ом, в**раз**; **бом**бо**во**з; ди**со**нан**со**м; дисонан**сом**, раз**ом**; пере**ст**уком, **ст**ебла.

Гра слів із актуалізацією звукового елемента дозволяє митцеві образно поєднати різні змістові регістри твору. Наприклад:

Ви, пані, Мавку **гр**аєте
Із «Лісової пісні»;
І озолочена **р**аєм тим,
Сцена світліє...
(поезія «Вія Артмане» А. Гризуна).

Помітно, що звукове «переплетення» слів г**ра**єте – **р**аєм посилює осмислення семантики слів і спричинює їхню взаємодію (грає так, що на сцені постає картина раю – наймоpіянішого, найзагадковішого і найкрасивішого місця: рай «перен. красива, благодатна місцевість»; «насолода, блаженство, щастя»). Відтак зміст висловленої у художній формі думки набуває особливої глибини та значущості.

Крім того, звукова гра сприяє підкресленню лейтмотиву твору. Наприклад: Де у Гаях бував Гаркуша,/ А в Смілому – гримів Таран, –/ Вкраїнська доля прагіркуща/ Не злічить досі власних ран. (А. Гризун) – ідейний зміст виразно інтенсифікують повторювані елементи, значущі у смисловому плані: **Гаркуша – прагіркуща**, **Таран – ран**. У результаті обігрується не тільки звукова, а й внутрішня форма слів. Асоціативність виникає на різних рівнях організації тексту, охоплюючи ідейно-тематичний зміст, композицію, основні мовні рівні: фонетичний, лексичний, синтаксичний тощо.

Майстерна гра близькозвучними словами показова в тому плані, що скріплює емоційно-логічні «вузли» тексту. Наприклад: О **осене**! – Едем **ози**мини!/ Кохання може скластись або й ні./ Отож мене мерщій ти **осіни**/ На бас високий, на рвучкі пісні./ Лиш не на передсмертні п**ози**вні. (А. Гризун)

Увагу привертають співзвучні слова **осене** (іменник у кличному відмінку) та **осіни** (дієслово у наказовому способові). Іменник у кличній формі (о осене) ужитий на початку строфи, а дієслово **осіни** – у кінці третього рядка. Автор вдається до своєрідного обрамлення поетичної оповіді; завдяки цьому звукоподібні слова емоційно та логічно виділяються на тлі тексту, активізуючи сприйняття повідомлюваного та викликаючи незвичні асоціації.

Загальний звуковий малюнок поетичного твору – звукова гармонія – формується внаслідок наскрізної алітерації – повтору **с** (о**с**ене, **с**кла**с**ти**с**ь, о**с**іни, ба**с**, ви**с**окий, пі**с**ні, перед**с**мертні), **н** (осе**н**е, озими**н**и, кoха**нн**я, **н**і, осі**н**і, пі**с**ні, передсмерт**н**і, позив**н**і) та асонансу **о** (**о** **о**сене, к**о**хання, м**о**же, ви**с**о**к**ий, от**о**ж, **о**сіни, п**о**зивні), також завдяки епіфорі: вертикальній (озими**ни** – осі**ни**; **ні** – пі**сні** – позив**ні**) та горизонтальній (передсмерт**ні** позив**ні**)

У поетичних контекстах гра звуком є показником тонкого чуття мовної матерії. Наприклад: Одвідси Псел поплив до інших плес (А. Гризун) – алітерація с, л, п, асонанс и, о підкріплені грою слів **Псел – плес**, які схожі, майже подібні за звуковим оформленням, різняться лише послідовністю розташування звуків. Внаслідок поєднання слів із звукоповторюваними комплексами авторові вдається передати враження плинності води, викликати в нашій уяві картину широкого водного простору тощо.

Уміння віднайти співзвучні слова, об'єднати їх в одному контексті також слугує ознакою майстерності, таланту. Наприклад: Бо кожна хвиля – **баритон**/ Погідний, повнозв**ук**и**й**;/ Отож не бійся – **бери тон**,/ А ще – любов на р**уки** (А. Гризун). Римовані слова **баритон – бери тон** об'єднуються деякою мірою за семантикою («звукові» слова) та близькістю звучання; **повнозвукий – руки** мають однакові звукові елементи. Вертикальне розташування звукоподібних одиниць задає тональність всьому тексту, створює враження злагодженості, внутрішньої впорядкованості та довершеності словесно-образної організації віршового малюнка.

Гра співзвучними словами – закономірна реалія словесно-образної організації тексту. Пор.:

1) **Проліски** –
про ліски
світлі голос**очк**и.
До ве**сн**и
довгі с**н**и
бачать сині **оч**ки
(Т. Герасименко)

2) Українці місяць **розорали**
Мислію Кондратюка –
І скропили спечні **Кос-Арали**
Слізьми академіка із кріпака
(А. Гризун)

3) Пам'ятаймо останній **день інків**,
І останній схід сонця для майя, –
Бо не тільки Антон **Денікін**
Не сприймає нас… і не сприймає
(А. Гризун)

Спостережено, що особливо ефектна гра за умови звукового збігу (звукової подібності) вертикально розташованих слів, коли автор віднаходить схожість у двох різних словах, що, поєднуючись, ніби творять інше, нове слово (**проліски – про ліски; день інків – Денікін**; **Святослав – свята слав** та ін.).

Звукова гра з'являється і у випадку, коли одиниці групуються епіфорично; при цьому одне з епіфоризованих слів (розташованих вертикально чи горизонтально) повторює (засвідчує у своєму складі) друге (повторюваний звукокомплекс одночасно є і частиною слова, і самостійним словом). Так виникає своєрідне звукове дублювання:

Безмір існує **без мір** –
Лиш камертонить серцем.
Фетровий сніг.
Кашем**ір**.
Тепло сьогодні зайцем
(А. Гризун),

А щоб орлій поет не розпро**стер**,
Не плекав поем, як га**зони**, –
Мовчкома загнали аж в Ос**тер**:
Будь дітям Чорнобильської **зони**.
(А. Гризун),

Од мису **Тарханкут** –
По гору Аю-Даг
В глухий заперто **кут**
Тут наш державний змаг.
(А. Гризун),

Перепалений степ.
Взеленілий сам **бір**
Залишився, як птах без крильцяти.
По весні вас везли в Туркестан і в Си**бір**,
Як селян українських в двадцятих.
(А. Гризун),

Усіх країн зацьковані вигнанці
Могли зустріти в **танці** і в аль**танці**
(Л. Костенко),

Та їх давно вже хтось би зупи**нив**!
… Тим часом ми проходим серед н**ив**
(Л. Костенко),

… От ми йдемо. Йдемо удвох із **ним**.
Шепоче ліс: – Живе із кам'**яним**!
(Л. Костенко),

Бо не страшні вже їй, золотолицій,
Імперська лють і тристалітній **щем**!
От-от осяють сонашним до**щем**
Блакитну даль визвольні вістів**ниці**.
І, покидаючи полчища **ниці**,
Ти вниз гунеш із кривди палашем.
(Яр Славутич)

Словесно-образну гру звукоподібними словами спостерігаємо тоді, коли в тексті емоційно та логічно консолідуються слова (вертикально, горизонтально чи вертикально-горизонтально), що засвідчують у своєму складі одне з повторюваних слів. У результаті виникає подвійний, потрійний і більше звуковий асоціативний повтор. Наприклад:

А перса ніжніші – у **хмар**.
Кричу до них:
– Ви ж напівдіти,
Мене хоч одна о**хмарь**,
Бо вам ще летіти й летіти.
(А. Гризун),
Озовись своїм поглядом **кари**м,
Хоч зорею крізь ніч пролети!..
Де шукатиму більшої **кари**?
Більше щастя де можу знайти?
(М. Лазарко),
Осінній **кар**навал – вітрів навал.
Осінній **кар**навал – все **кар** і **кар**.
(П. Михно)

Паронімія як звукова подібність слів також може бути засобом творення поетичної гри:

Потяг від того мчить
І навідмість **злу**.
Ледве встигає лічить
Погари та **золу.**
(А. Гризун),
Була це просто золота **пора**
Для музики, для поезії і **пера**
(Л. Костенко),
Сіна трунок, сіна.
Не стоги – **чаї**.
Довгі голосіння, –
Не питай **чиї.**
(А. Гризун)

Естетизує художню мову повтор звукоподібних слів з омонімічними коренями у міні-контексті (словосполученні, реченні). Наприклад: Над **гаєм** хмара руку простягає,/ І **гається**, і **гається** над **гаєм**. (М. Вінграновський). Відзначаємо, що художньо-образний ефект тут продукують (одночасно з іншими засобами) слова **гаєм** і **гається**, що абсолютно розбіжні за семантикою, проте подібні за звуковою оболонкою. Окрім того, дієслово **гається** метафоризоване.

Засобом, що породжує виникнення звукової гри у художньому тексті, може бути і наголос у омонімічних словах, що розташовуються поряд (особливо, якщо сприймати текст вголос):

Телефоную:
– Алло!
– Ало, –
В слові тремтять твої очі.
(А. Гризун)

Явище звукової гри (тобто використання співзвучних слів, суголосних звукосполук у міні-контексті) спостерігаємо і у випадку тавтологічного вживання слів, коли повторюються (навмисне чи ненавмисне добираються) у межах словосполучення, речення спільнокореневі слова. Наприклад: І **душить душу** зраджена любов (М. Вінграновський), В **безнебнім небі** (М. Вінграновський), Батьку мій, я знаю / Бачиш нас ти, / Як ми **громадою** / **Громадим** / Комунізм (Г. Кириченко).

Звукова гра є необхідним і важливим елементом організації художнього тексту, насамперед – поетичного. Використання такого прийому свідчить про стилістичну вправність митця.

Висновки. Отже, явище звукообразної гри – продукт мислетворчої діяльності людини. Воно пов'язане із взаємодією різних рівнів мовної діяльності: тому не постає ізольовано, відокремлено. Звукову гру осмислюємо як складний комплекс мовно-образних інтелектуально-почуттєвих операцій. Крім того, факт наявності звукового обігрування слів у тексті кваліфікуємо як феноменальну властивість мови – універсальної знакової системи, що передбачає творче використання її знакових (і дознакових) елементів з естетичною метою.

Уживання звукоповторюваних одиниць у художньому тексті підпорядковане естетичному задумові митця: викликати несподівані, оригінальні асоціації (пов'язати далекі, несумісні предмети, явища, дії) і в такий спосіб випродукувати виняткові образи.

Література:

1. Беценко Т.П., Голуб І.Б. Стилістика сучасної української мови. Фоніка. Суми: ВВП «Мрія», 2015. 324 с.
2. Гризун А. Перстень-зодіак. Суми: Мрія-1, 2014. 162 с.
3. Вінграновський М. Цю жінку я люблю. К.: Дніпро, 1990. 206 с.
4. Костенко Л.В. Сад нетанучих скульптур. К.: Рад. письм., 1987. 207 с.

Беценко Т. П. Звуковая игра слов как фоностилистический прием художественно-образной организации поэтического языка

Аннотация. В статье представлена попытка определить понятие «*звуковая игра*». Рассмотрены способы создания словесно-образной игры слов. Проанализировано использование приемов звуковой игры в поэтическом языке.

Ключевые слова: фоническая организация текста, звуковые повторы, звуковая игра, поэтический язык.

Betsenko T. Sound game play as a fonoististic receipt of the artistic organization of language of poetics

Summary. The article presents an attempt to define the notion of sound game. Methods of creating a verbal-figurative word game are considered. The use of techniques of sound play in poetic language is analyzed.

Key words: phonical organization of the text, sound repetitions, sound play, poetic language.

УДК 821.161.2:82-311.6

Біленко Т. Г.,
доцент кафедри українознавства та загальної мовної підготовки
Запорізького національного технічного університету

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ Й ІСТОРІЇ В РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА «СТОЛІТТЯ ЯКОВА»

Анотація. Історичний роман розкриває не лише індивідуальне становлення, але й національне світобачення, світосприйняття і, врешті, специфіку мислення людини як представника конкретного етносу, носія його ментальності. Аналіз змісту такого твору уможливлює крізь призму долі окремої людини виявити її національну специфіку на тлі столітньої історії України, осягнути проблеми нашого суспільства на різних етапах розвитку. У статті не тільки простежено еволюцію етнопсихологічної концепції особистості, а й визначений зв'язок часопросторових чинників із долею нашої держави та всього народу.

Ключові слова: часопростір, художня структура хронотопу, історична романістика, архетип.

Постановка проблеми. Сьогодні особливого значення набуває необхідність художнього осмислення історії, зв'язку часів і поколінь, багатовікового культурного надбання українського народу. У художній літературі на історичну тематику серед розмаїття жанрових форм особливу роль відведено роману, який покликаний відтворити минуле в усіх його суперечностях. Чільне місце в зображенні давноминулих подій належить твору Володимира Лиса «Століття Якова», який тяжіє не лише до відтворення історичних реалій, але й до філософсько-естетичного осмислення дійсності та її глибинного художнього осягнення. Попри гостре фіксування проминальності часу, письменник із власної позиції подає художню версію буття часопростору, завдяки якій відбувається взаємопроникнення історії й сучасності та створюється прообраз майбутнього. Художній доробок митця вражає читацький загал майстерністю та масштабністю оповіді, багатоманіттям інтелектуальних, філософських, морально-етичних, соціальних оцінок і своєрідним баченням ролі особистості в становленні історії всієї держави.

Хоча в сучасній літературознавчій науці представлено значну кількість праць з аналізу історичної романістики загалом (С. Андрусів, В. Дончика, Д. Лихачова, Б. Мельничука, В. Оскоцького та ін.), у тому числі і вивчення категорій часу й простору в художній літературі зокрема (М. Бахтіна, М. Кодака, Ю. Лотмана, Н. Тодчук, Б. Успенського, Т. Філат та ін.), актуальність цієї роботи зумовлюється декількома чинниками. Це спроба дещо по-новому розглянути роль художнього часу та художнього простору в сюжетно-композиційній структурі історичного роману та формуванні хронотопічності історичної постаті як художньої особистості. Тому виникає, на наш погляд, нагальна потреба вивчення історичного твору Володимира Лиса у світлі аналізу часопросторових зв'язків. А це, у свою чергу, сприяє розкодуванню часопросторових образів, дає можливість осягнути глибинний зміст тексту, який є власне авторською реконструкцією світогляду національного історичного минулого. Це й зумовлює актуальність теми даного дослідження.

Мета роботи полягає у виявленні зв'язку художнього часопростору із сюжетом і композицією у творчому набутку В. Лиса, в розкритті особливостей формування характерів персонажів через вплив часопросторових чинників.

Поставлена мета передбачає виконання конкретних дослідницьких **завдань**:

– розкрити особливості художнього часу та художнього простору на сюжетно-композиційному й характеротворчому рівнях в історичному романі;

– проаналізувати особистісний простір персонажа в досліджуваному тексті через елементи хронотопічності;

– простежити еволюцію етнопсихологічної концепції особистості в прозі Володимира Лиса;

– висвітлити специфіку категорій часу й простору у формуванні художнього характеру персонажа;

– визначити роль часопросторових зв'язків у формуванні філософської концепції особистості персонажів.

Виклад основного матеріалу. Одними з основних категорій будь-якої картини світу – художньої чи реальної – є час і простір, котрі відіграють важливу роль у творенні художніх структур. Як зазначав ще у свій час М.М. Бахтін, «жанр і жанрові різновиди визначаються саме хронотопом (часопростором), до того ж у літературі провідним початком у хронотопі є час» [2, с. 205]. Художній час і простір уможливлюють «зворотність» плину часу, масштабність чи локальність простору в мистецькому творі, а співвідношення категорій набувають таким чином в історичній прозі особливих ознак. Формування структури часопросторового континууму історичних романів зумовлюється, безперечно, жанровою своєрідністю. Дослідження закономірностей, структури й змісту художнього часу і художнього простору має неабияке значення для проникнення в зміст й архітектоніку роману.

У романі Володимира Лиса «Століття Якова» художній час і художній простір – це реалізація авторської ідеї, багатоаспектність якої врівноважується конкретністю зображеного і складає певну систему, звернену в напрямку формування глибинного архетипу підсвідомого. На сторінках твору розгортається не тільки тридцять шість із половиною тисяч днів головного героя, поліщука Якова Меха, а й столітня історія кількох держав: України, Росії, Польщі. Відповідно до визначення сюжету у творі представлені три сюжетні площини, які виділяються, головним чином, через різницю хронотопу і персонажа, що в ньому діє.

У першій сюжетній площині минуле Якова, епізоди, які зображують події становлення, поневірянь, одруження головного героя, його участь у війнах, охоплюють досить широкий простір. Юнак, закохавшись в Уляну, мріє про майбутнє з цією дівчиною і готовий боротися за своє щастя. Однак вибір Уляни та її батьків іншого заможного нареченого змінює подальшу

долю хлопця. Він розпочинає своє самостійне доросле життя із участі у військових та політичних діях своєї Батьківщини. Спочатку це польська армія, радянське військо, німецький концтабір, пізніше – життя при «совєтах».

Події другої часової площини розгортаються в наш час. У ній Яків уже старий дід, що доживає до свого столітнього ювілею. Його тривоги й болі напередодні свята та його п'ятирічне очікування вісточки від молодої дівчини (пташки, метелика… наркоманки), поява якої й викликала вир спогадів Якова Меха. Він всією душею полюбив це загублене у світі дівча. Нічого не розпитував, але знав, що пережила щось страшне у своєму ще досить молодому віці. Старий готовий за всяку ціну захистити дівчину, навіть скоїти найстрашніший гріх – убивство.

Дія третьої сюжетної площини розпочинається під час святкування сторічного ювілею. Головний персонаж твору, попри всі стереотипи, не загинув у лихоліттях, дожив до свого століття і приходить до висновку: «Можна типерка уже й умирати, – подумав Яків, коли син скінчив говорити. – Хотя нє, тре' ще таки буде того цвіркуна послухати». «Раптом він відчув, як на щоку з його старечого ока викотилася сльоза. Одна, друга. І ще одна – з правого ока. «Чого ж ти плачеш, старий?» – подумав Яків» [5, с. 237]. Саме так закінчується роман. І на запитання сина, чи йому не погано, старий відповідає, що йому добре…

Концептуальним і засадничим чинником роману Володимира Лиса є образ часу, що відлунює, зокрема, і в назві твору. Двозначність цієї назви, до речі, є вдалим прийомом, який втягує читача у смислову гру. Сподіваний епос століття виявляється насправді чимось зовсім інакшим – він переходить у вимір приватної історії, що лише умовно підпорядковується загальним критеріям. Це саме той ефект, якого досягає добра белетристика, котра легітимізує й утверджує право на суб'єктивність та індивідуальність персонажа, а також на непередбачуваність кожної людської долі.

Сучасні епізоди чергуються зі спогадами Якова, котрі переносять його то в давнє, то в недавнє минуле, аби врешті знову повернути в сьогодення. Опорним часом самореалізації персонажа є період 30 – 40-х років ХХ століття, причому цілком невипадково: це період соціальної ініціації Якова – кохання, розростання родини, але також і надзвичайних випробувань характеру. Однак це також доба найдраматичніших суспільних катаклізмів сторіччя, і Якову доводиться сповна зазнати страхітливих бур і втрат цього часу. Гідним завершенням символічної хронометрії епохи має стати столітній ювілей Якова.

Історія привабила письменника багатьма загадками, які він намагався розкрити, озброївшись художницькою інтуїцією, вибираючи найтрагічніші сторінки, на тлі яких висуваються проблеми історичної пам'яті, національного поступу, героїчної етики, духовної опори, морального вибору, співвіднесеності людини й світу, людини та історії. Концептуальним є переплетення реалій минулого та сучасного життя, взаємопроникнення часових площин, єдність плинного й одвічного.

Дотримуючись ознак зображуваної епохи, спираючись на історичні події, виявляючи своє ставлення до минулого, романіст подає певну художню модель історичної епохи, насичуючи її вчинками, емоціями реальних та вигаданих постатей, оскільки історичний документ «мовчить» про емоційний бік подій. Авторське зображення певного історичного часопростору узгоджується з мистецьким вимислом або домислом, що надає тексту більшої художньої достовірності. Тобто роман є майже реалістичним – психологічно дуже переконливим. Якраз реалістична розповідь про людину у вирі реальної історії і робить її однією з найбільш захопливих книжок, з-поміж написаних в Україні за останні роки.

Роман складається з чотирьох розділів, де шляхом психоаналітичної інтерпретації висвітлено своєрідність моделювання письменником етнопсихологічної концепції особистості. Володимир Лис мав перед собою найголовніше завдання: осмислити попередню епоху, адже сучасне випливає із минулого як логічне продовження. Під цим кутом зору символічним є вже перший розділ твору «Приблуда. Весілля», де весілля – це і початок життя, і водночас, алегорія художнього часу і простору, що відображаються в пам'яті. Це дозволяє здійснювати проекцію історії родини на історію всього соціуму в тих часових проміжках, що потрапляють у коло зображення. Відтак пунктирна історія простого українського чоловіка, родини, села накладається на історію всього українського буття початку ХХ століття, коли Україна остаточно змінюється. Це символізують ІІ і ІІІ розділи «Червоний кінь», «Мир і війна». Володимир Лис повною мірою скористався своїм правом до ревізії історичного знання. На відміну від підручникової, що грішить неповнотою, фрагментарністю, а то й замовчаними сторінками чи фактами, він творить приватну історію, ставлячи в її центрі свого героя. Життя Якова не тільки накладається на цілу новітню епоху – воно висвітлює цю епоху несподівано й творчо, а не загально й шаблонно. При цьому письменник робить акцент не на історичних подіях чи фактах (вони виразно переведені на другий план), а на відлунні червоного терору, великої вітчизняної війни в долі простих людей. Згадуються численні репресії радянської влади, наприклад: «Теї весни почали вивозити в Сибір поляків», «Явтуха Гупалівського вбили, його батька замордували, Уляну вивезли до Сибіру» [5, с. 177]. Під час військових дій не зупинялись ні перед чим: «За Родіну, за Сталіна гнали через мінне поле, штабелями трупів укладали» [5, с. 178].

Погляд письменника на історію загалом відповідає духові нашої переломної доби, котра культивує руйнування однозначного образу минувшини, а також забезпечує просування «малих наративів» та плюральності історичної правди. Історія Якова, що збігається зі сторічним періодом його малої й великої вітчизни, із цього погляду щира й правдива. Принаймні тією мірою, якою ця історія підсумовує досвід життя героя, його родини. Меншою мірою вона репрезентує історію оточення, яким є село Загоряни, що у волинсько-поліській глибинці. Ще меншою – всієї країни чи народу. З огляду на це варто звернути увагу на непоказний патріотизм Якова: він позбавлений пафосу, спокійний і розважливий.

Не можна не визнати вдалим задумотворчий прийом роману Володимира Лиса – вибір локусу й фокусу, крізь який спостерігається світ. Авторська настанова – не оповідати історію масштабно, суцільним потоком, а концентруватись на деталі, висвітлювати її в одному промені – вузько, проте яскраво. Тому романний час має не лінійний характер, як у традиційній селянській прозі, а ритмічний, навіть аритмічний, коли умовно розподіляється в текстовому просторі твору.

Фабула у творі «Століття Якова» Володимира Лиса – це події 1930-х – 1950-х років ХХ ст., пов'язані з історією західних земель України і долею головного героя. Тому вона має документально-фактичну й оригінальну основу, оскільки розгортає тему твору, що дозволяє говорити про нього як про історичний роман. Послуговуючись простим прийомом – спогади старого, – письменник вибудував величний храм, у вітражах

пам'яті якого грає світло правдивої історії: без патетики, без такої звичної для нашої літератури ідеологізації. Роман написаний у формі щоденникової розповіді-роздуму, тому художня історія з уст героя – є не що інше, як вихоплення епізодів із власного життя, які є важливими як для самого Якова, так і для долі українського народу. Втіленню етнопсихологічної концепції особистості Володимира Лиса в образі Якова Меха сприяє базисна категорія етнопсихології – менталітет, який постійно реактуалізує загальнолюдські універсалії мови, культури, свідомості, пристосовуючи їх до національного соціопсихічного варіанту. Відчуття українського світу для героя можливе тільки в дитинстві, оскільки радянська система нищила і знищила його колективізацією та індустріалізацією. Суспільне буття розгортається в тоталітарному світі, а особистісне – у світі Якова. Перше кохання Меха закінчується трагічно. Він готовий боротись до кінця, іти під кулі, вмерти, але бути з коханою жінкою. Це змагання закінчується поразкою, бо проти системи та її законів немає ніяких засобів. Далі Яків просто пливе за течією, так, як йому підказують обставини. Служба у Війську Польському, кохання до польської шляхтянки, війна з німцями, полон… Яків потрапив у облаву. А потім до табору в місті Кенігсгуті. Одне бажання вижити за всяку ціну було сильнішим за все на світі. На його очах людей катували, вкидали в піч, а він вірив і щиро молився Богу, щоб той порятував. …І знову війна, велика й особиста трагічна українсько-польська різанина, драматичні повоєнні події. Убивство Трохима. «І враз картина постала. Як його за Трохимовим доносом в ембеге забирають… Його-то заберуть. Али ж і Зосю з доньками, з сином маленьким, з мамою старою – вивезуть…» [5, с.181]. Не стямився, не міг себе стримати, убив…

У страхітливому часі герой втрачає дружину й двох дітей. Приїхав і побачив картину, від якої стигне кров, чи можна не збожеволіти після цього… Одним порухом Яків втратив все, все, що його тримало на цьому світі, – любу дружину, доньок. Як же жити далі? «Посеред хати лежала в калюжі крові Зося, а в другій кімнаті, так само на долівці Зося маленька й Уляся» [5, с. 193–194]. Проте він усе ж виховує доньку й сина, чим уможливлює подальшу історію роду Мехів – усупереч рокованій долі, що розчавила багатьох таких самих, як він. А вже внуки та правнуки Якова покинуть село й стануть повноцінними інтелігентами, сучасниками, які вже не дбатимуть про елементарне виживання, а утверджуватимуть себе в умовах власної незалежної держави. Проте така перспектива, виразно натякає читачеві автор, стала можливою завдяки витривалості столітнього Якова Меха.

Говорячи ж про любовні пригоди головного персонажа, можемо відчувати легку іронію. Попри те, з огляду на провідну ідею твору, Якова можливо таки «реабілітувати». Адже на тлі фатальних подій свого часу герой – байдуже, свідомо чи інтуїтивно – дбав про збереження роду. Тому й вийшов переможцем із нелюдського поєдинку зі своєю епохою, через це й дожив до ста літ.

Із позицій селянської ментальності Яків таки осягнув мету, себто зумів «переграти» владу, лишитися в живих, а головне – продовжити свій рід. Саме таке осмислення образу пропонує письменник, розкриваючи нам драматичну життєву дорогу персонажа до його сторічного ювілею, що має засвідчити визнання приватної позиції Якова як легітимної чи, можливо, оптимальної за обставин, у яких йому довелося жити.

У чому перемога Якова Меха? Він забезпечив спадкоємність і витривалість роду, а через це – традицію українства в селянському середовищі. Технологія виживання, котра виявляється єдино ефективною та рятує Якова від загибелі, не виглядає чимось героїчним. Більше того, пристосування персонажа до обставин часом нагадує вегетування рослини. Тут маємо справу із духовною міцністю Якова, з терпінням, яке гартує, проте не ламає його. Провідний образ роману «Століття Якова» сприймається в контексті історії власного народу як сталість чи вічність та існує паралельно зображуваному часу. І чого тільки в його житті не було – шалена любов, зради, прощення, вбивства, війни, концтабір, покинуті власні діти й виховані ним чужі як свої… І все ж старий зберіг віру в Бога та вміння бачити красу.

Цей роман належить до жанрового різновиду епічних творів, у яких надзвичайно велике місце займають хронотопічні зміщення, коли «час <...> згущується, стискається, стає художньо-зримим, простір же інтенсифікується, втягується в рух часу, сюжету, історії. Ознаки часу розкриваються в просторі, і простір осмислюється й вимірюється часом» [2, с. 235]. Тобто маємо перед собою приклад художнього експерименту над хронологічним та топографічним змістом як одними з ключових рівнів організації романного часопростору.

Висновки. Отже, часові й просторові координати в романі є каркасом художнього твору й дієвим засобом композиції. Мотиваційне поєднання трьох часових вимірів дозволяє розширити часопросторові межі та сконцентрувати увагу на трьох важливих моментах: людина – час, людина – простір, людина – історія. Однак панівною виступає власне суб'єктивна сфера персонажа, а не відлік часу самим автором чи його спостереження над просторовими рамками.

Подальші дослідження в цьому напрямку дадуть можливість по-новому підійти до розробки комплексу питань, пов'язаних з особливостями часопросторової структури художнього тексту, своєрідністю індивідуально-авторського стилю письменника.

Література:

1. Андрусів С.М. Вогонь нашої пам'яті: Історична проза в контексті сьогодення. Слово і час. 1990. № 1. С. 125–127.
2. Бахтін М.М. Формы времени и хронотопа в романе // Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. 470 с.
3. Забужко О. Напрочуд добра книжка // Лис В. Століття Якова. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2012. С. 5–6.
4. Ільницький М.М. Людина в історії: (Сучас. укр. іст. роман). К.: Дніпро, 1989. 356 с.
5. Лис В.С. Століття Якова / передм. О. Забужко; внутр. оформл. Т. Коровіної. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2010. 240 с.
6. Мельничук Б. Випробування істиною. Проблема історичної та художньої правди в українській історико-біографічній літературі (від початків до сьогодення). К.: ВЦ «Академія», 1996. 272 с.
7. Мовчан Р. Позбутися рабського комплексу. Слово і час. 2000. № 1. С. 47–48.
8. Якубовська М. Упійманий час. Літературна Україна. 2008. 4 березня. С. 6.

Биленко Т. Г. Литературно-художественная интерпретация концепции человека и истории в романе Владимира Лиса «Столетие Якова»

Исторический роман раскрывает не только индивидуальное становление, но и национальное мировоззрение, мировосприятие и, наконец, специфику мышления человека как представителя конкретного этноса, носителя его ментальности. Анализ содержания такого произведения даёт возможность сквозь призму судьбы отдельного человека обнаружить его национальную специфику на фоне столетней истории Украины, постичь проблемы нашего общества на разных этапах развития. В статье не только прослежена эволюция этнопсихологической концепции личности, но и показана определенная связь пространственных факторов с судьбой нашего государства и всего народа.

Ключевые слова: пространство, художественная структура хронотопа, историческая романистика, архетип.

Bilenko T. Literary interpretation of a human concept and history in Volodymyr Lys' novel "Jacob's Century"

Since the analysis of the historical novel depicts not only individual formation, but also the national worldview, and, finally, the specific thinking of a person as a representative of a particular ethnic group, the bearer of its mentality, it makes possible to comprehend the problems of Ukrainian society at different stages of its development, to identify national specifics of a human being on the background of hundred-year-old history of Ukraine from the perspective of his destiny. The article not only traces the evolution of ethnopsychological concept of a personality, but also determines the connection of time-space factors with the fate of our state and the whole nation.

Key words: time-space concept, fiction structure of the chronotope, historical Romance philology, archetype.

УДК 81:001.4:37.018.43:004

Булик-Верхола С. З.,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»
Теглівець Ю. В.,
доцент кафедри української мови
Національного університету «Львівська політехніка»

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ «ОСНОВИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ»

Анотація. У статті досліджено особливості створення електронного навчально-методичного комплексу «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей». Основне завдання такого комплексу – сформувати мовно-термінологічну компетенцію майбутнього фахівця.

Ключові слова: електронний навчально-методичний комплекс, термінознавство, мовно-термінологічна компетенція.

Постановка проблеми. Сучасні освітні процеси на сьогодні не можуть відбуватися без залучення широкого спектру інформаційних ресурсів, розвитку вмінь пошуку, оброблення й презентацій інформації. **Актуальність дослідження** зумовлена тим, що процес інформатизації освіти з метою комунікативного й когнітивного розвитку особистості включає широке використання інформаційних комунікаційних технологій (далі – ІКТ) у вивченні всіх предметів у вищій школі, зокрема й мовознавчих дисциплін. До новітніх форм навчання, видів навчальної діяльності та навчальних засобів, базованих на ІКТ, належать: навчання он-лайн із елементами інтерактивності, дистанційна форма навчання. Щодо останньої, то «за даними ЮНЕСКО електронне навчання одного студента приблизно втричі дешевше за навчання в системі традиційної освіти. Це дозволяє зменшити навантаження на державний бюджет, з одного боку, а з іншого – полегшує здобуття освіти представникам соціально уражених верств населення, а також особам з особливими потребами» [1, с. 127].

Багато науковців указують на незаперечні переваги мовознавчих дисциплін із застосуванням ІКТ. Ю. Іванов зазначає: «Загальнодидактичний потенціал ІКТ полягає в індивідуалізованому підході, урізноманітненні форм подання інформації, посиленні мотивації навчання, активізації навчальної діяльності, використанні ігрових прийомів, зануренні в уявні ситуації, у швидкому зворотному зв'язку, інтерактивності» [4, с. 255].

На думку О. Капінус, «умови навчання за допомогою нових інформаційних технологій характеризуються гнучкістю, відкритістю, доступністю і дають студенту можливість вільного вибору місця, часу, змісту та форм навчання, розвивають його пізнавальний інтерес, творче мислення, формують уміння працювати в умовах комп'ютеризованого середовища» [5, с. 1].

Як зауважує В. Бадер, дослідники визначають зміст і методику вдосконалення інформаційно-комунікаційної компетентності студентів на всіх освітньо-кваліфікаційних рівнях (бакалавр, спеціаліст, магістр); виокремлюють основні компоненти методичної системи опанування знань, умінь і навичок моделювати інформаційне середовище» [2, с. 34–43].

Мета статті – на основі аналізу теоретичних джерел і практичного досвіду здійснити огляд електронного навчально-методичного комплексу (далі – ЕНМК) «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей» (автори – С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Теглівець) [3], який використовують, щоб сформувати основні компетентності майбутнього науковця-дослідника.

Виклад основного матеріалу. Застосування засобів електронної комунікації, віртуальних середовищ навчання особливо цінне для вивчення мовознавчих дисциплін, оскільки дозволяє розширити можливості спілкування і включити в навчальний процес реальну комунікацію. Хоча найбільш популярними серед студентської молоді є чати, форуми, електронна пошта, скайп-зв'язок, найбільш ефективними для навчання, з нашої точки зору, є спеціалізовані комунікаційні освітні ресурси, що забезпечують закрите від сторонніх осіб середовище навчання.

Актуальність використання сучасних інформаційних технологій та засобів для підтримки навчального процесу є цілком умотивованим: стрімкий розвиток сучасних технологій приводить до постійного збільшення кількості інформації в технічному вищому навчальному закладі. Відповідно, це тягне за собою зростання кількості дисциплін. Перенесення частини обсягу дисципліни на самостійну роботу тільки ускладнює проблему, оскільки без застосування додаткових організаційних заходів із моніторингу такої роботи вона перетворюється на пасивне виконання завдань без чіткої мотивації до цього з боку студента.

Тому актуальною на сьогодні є система дистанційного навчання і створення електронних навчально-методичних комплексів для забезпечення його ефективної роботи.

ЕНМК – це «впорядкований комплекс електронних навчально-методичних матеріалів для організації дистанційного індивідуального і групового навчання з використанням персонального комп'ютера й інтернет-технологій за умови керівної ролі викладача» [6, с. 87]. Робота над створенням навчально-предметного курсу відповідного типу – багатоаспектний процес, що ґрунтується на принципах модульності в структуруванні навчально-методичних матеріалів, системності, цілісності представлення інформації з усього навчального курсу, науковості, доступності, комп'ютерної візуалізації навчального матеріалу тощо.

ЕНМК у системі мовної освіти має відповідати низці психолого-педагогічних критеріїв, серед них: особистісно орієнтоване навчання, поєднання мислення, інтуїції, уявлення, врахування психотипів студентів, їхніх пізнавальних інтересів, персональних когнітивних стилів, а також лінгводидактичних критеріїв, зокрема комунікативне спрямування навчального курсу, збагачення лінгвістичного світогляду юних носіїв мови, розширення мовної пам'яті, текстоцентризм у навчанні, поєднання пізнавальної, тренувальної й мовотворчої діяльності та ін.

У Національному університеті «Львівська політехніка» розроблено і впроваджено Віртуальне навчальне середовище (далі – ВНС),

реалізоване як веб-сайт, який є доступним і з мережі Інтернет, і з локальної мережі університету. Структура ВНС є деревовидною. У корені дерева є навчально-наукові інститути. У кожному інституті відображені спеціальності, за якими здійснюється підготовка фахівців. У межах кожної спеціальності реалізовано навчальні плани у вигляді переліку дисциплін, розбитих по курсах [8, с. 8].

Створення у ВНС ЕНМК із мовознавчих дисциплін передбачає подання поглибленого навчально-теоретичного та наукового матеріалу, напрацювання багаторівневих тестових завдань відкритого і закритого типів, а також низки евристичних завдань, здатних розкрити й оцінити не лише правописну та комунікативно-мовленнєву компетенцію, а й пізнавально-творчу діяльність студентів гуманітарного профілю.

Основне завдання ЕНМК «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей» (автори – С. Булик-Верхола, Г. Наконечна, Ю. Теглівець) – сформувати мовно-термінологічну компетенцію майбутнього фахівця, навчити укладати науково-технічні, навчальні, довідкові тексти з урахуванням особливостей історичного формування й теперішнього стану української термінології як підсистеми сучасної української літературної мови.

Зазначений ЕНМК розрахований на 32 години навчання впродовж семестру У разі потреби навчання може відбуватися у вигляді індивідуальної і групової форм. Перевага в навчанні за цим курсом надається самостійній пошуково-дослідницькій і предметно-практичній діяльності, що забезпечує індивідуалізацію навчання, різні види навчальної активності, значно покращує розуміння навчального матеріалу й інтенсифікує процес україномовної освіти. Тому логічним є впровадження його в традиційну систему україномовної освіти за принципом змішаного навчання.

ЕНМК «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей» містить програму дисциплін, методичні рекомендації до курсу та виконання практичних завдань до тем, список рекомендованої літератури, яку додатково можна використовувати для вивчення й напрацювання правописних норм, глосарій, що має значну кількість термінів та їх визначень, теоретичних понять і базових правил, короткі відомості про науковців-термінологів.

ЕНМК «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей» включає 10 тем, в яких подано основні теоретичні засади курсу, що стосуються основних понять і засад термінознавства, зокрема таких: 1. Термінознавство як наука. 2. Історія формування українського термінознавства (від часів Київської Русі до сьогодення). 3. Опрацювання термінологічної спадщини в сучасних умовах. 4. Лексико-семантична характеристика української науково-технічної термінології. 5. Способи термінотворення. 6. Запозичення та переклад термінів. 7. Термінографія. Типи термінологічних словників. 8. Стандартизація термінології. 9. Особливості наукового стилю. 10. Доповідь за матеріалами статті.

Після кожної теми подано завдання до теми і тести. У зазначеному ЕНМК розміщено завдання різних когнітивних рівнів (рівень знання, рівень розуміння, рівень застосування, рівень аналізу і синтезу). У таких завданнях студенти редагують наукові тексти, визначають лексико-семантичні особливості термінів та способи творення, з'ясовують особливості написання термінів, добирають українські відповідники до іншомовних термінів, відповідно до вимог наукового стилю вчаться писати рецензії на статті, підручники, посібники тощо.

Тестові завдання як метод навчання, а також поточного та підсумкового контролю ґрунтуються на базових критеріях: репрезентативність тесту (бази тестів), валідність, об'єктивність, надійність і точність. Як зазначає І. Ромащенко, «тестове завдання – комплекс стандартизованих завдань, що дозволяє виявити в учасників тестування компетенції, які охоплюють вивчений матеріал, відповідають певним критеріям оцінювання» [7, с. 92].

ЕНМК «Основи термінознавства для студентів гуманітарних спеціальностей» містить тести закритого типу різного рівня складності, альтернативні тестові завдання (Так/Ні), завдання з множинним вибором, які сприятимуть закріпленню теоретичного матеріалу, правописних навичок і вмінь, лексико-семантичних особливостей термінів. Тестові завдання, розташовані в ЕНМК після теоретичного матеріалу, розроблено з використанням навчально-практичних елементів, які розвивають рівні пізнавально-розумової активності.

Підсумкові та контрольні тести різних типів та рівнів складності забезпечують об'єктивний моніторинг та контроль знань, умінь і навичок студентів.

Щодо перевірки, то тестова оцінка є автоматичною, адже вже закладена в програму. Бали, що з'являються в електронному журналі успішності студентів, доступні для перегляду. Кількість балів для кожного завдання чи тесту викладач закладає самостійно. Завдання ж викладач повинен перевірити кожному студентові окремо, прокоментувати і поставити оцінку в електронний журнал. Якщо це робити під час практичного заняття, а не у ВНС, то така робота є колективною, що значно заощаджує час.

Ефективність роботи викладача щодо вдалого поєднання комп'ютерного навчання й навчання в глобальній мережі зумовлюється рівнем його комп'ютерної та інформаційної грамотності.

Основним завданням курсу «Основи термінознавства» є створення термінологічного словника, в якому студент здійснює самостійний аналіз термінів будь-якої галузі: описує їх лексико-семантичні особливості, за допомогою статистичного методу робить висновки щодо наявності синонімів, антонімів, паронімів, омонімів до того чи іншого терміна, описує структурні особливості термінів. Укладений словник може слугувати основою для написання наукової статті. Для зручності укладання словника подано вимоги щодо його оформлення.

ЕНМК «Основи термінознавства» забезпечує інноваційний характер навчальної діяльності, створює умови для розширення освітніх можливостей носія мови та загалом сприяє модернізації україномовної освіти.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що ЕНМК «Основи термінознавства» поєднує функції джерела інформації, підручника, довідкового посібника, консультанта, тренажера, засобу контролю. Окрім того, простежено певні переваги ЕНМК над класичними посібниками: їх тексти можна постійно доповнювати найновішою інформацією, редагувати й оновлювати завдання, тести тощо. Практична робота студентів з інформацією, що представлена в електронному вигляді, ефективно позначається на загальному розвиткові, удосконалює уміння працювати з комп'ютерними і телекомунікаційними технологіями, психологічно налаштовує на роботу в електронних бібліотеках. Наведений досвід створення й упровадження ЕНМК у практику навчання можна застосувати для вдосконалення наявних електронних навчальних курсів і в процесі побудови нових моделей електронного навчання носіїв сучасної української мови.

Література:

1. Андрейко В.І. Використання новітніх технологій навчання та сучасних технічних засобів у навчальному процесі. URL: www.e-lib.zakdu.edu.ua/index2.php?option=com_sobi2.
2. Бадер В.І. Електронна лінгводидактика: стан і перспективи. Освіта та педагогічна наука. 2012. № 2(151). С. 34–43.
3. Булик-Верхола С. Основи термінознавства: електронний навчально-методичний комплекс. URL: http://vns.lpnu.ua/course/view.php?id=1274.
4. Іванов Ю.І. Лінгводидактичний потенціал інформаційно-комунікаційних технологій на уроках української мови. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. 2010. Ч. ІІ. № 22(209). С. 254–260.
5. Капінус О.Л. Використання комп'ютерних програм для вивчення англійської мови у ВНЗ. URL: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN18/12kolmuv.pdf.
6. Кучерук О.А. Основні напрями розвитку електронної лінгводидактики. Інформаційні технології і засоби навчання. 2014. Т. 41. Вип. 3. С. 83–91. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ITZN_2014_41_3_9.
7. Ромащенко І. Контроль знань, умінь і навичок студентів у вищому навчальному закладі як засіб управління процесом навчання. Молодь і ринок. 2012. № 2(85). С. 90–93. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mir_2012_2_2185).
8. Федасюк Д., Озірковський Л. Розвиток дистанційних засобів навчання у Львівській політехніці // Інноваційні комп'ютерні технології у вищій школі: Матеріали 8-ї науково-практичної конференції. м. Львів, 22-24 листопада 2016 року / Відп. за випуск Л.Д. Озірковський Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2016. 226 с. С. 6–12.

Булык-Верхола С. З., Тегливец Ю. В. Особенности электронного учебно-методического комплекса «Основы терминоведения для студентов гуманитарных специальностей»

Аннотация. В статье исследованы особенности создания электронного учебно-методического комплекса «Основы терминоведения» для студентов гуманитарных специальностей». Основная задача такого комплекса – сформировать культурно-терминологическую компетенцию будущего специалиста.

Ключевые слова: электронный учебно-методический комплекс, терминоведение, культурно-терминологическая компетенция.

Bulyk-Verkhola S., Tehlivets Y. The distinctive characteristics of the electronic educational-methodological complex «The terminology studies basics for the students of arts and humanities»

Summary. The peculiarities of creating the electronic educational-methodological complex "The terminological studies basics" for the students of arts and humanities have been dealt with in the article. The main task of the complex is to shape the linguistic-terminological competence of the future specialist.

Key words: electronic methodological complex, terminology studies, terminological competence.

УДК 821.161.2-93.09]-054.7

Варданян М. В.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри початкової освіти
Криворізького державного педагогічного університету

КОНЦЕПТОСФЕРА СВОГО – ЧУЖОГО ЯК ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Анотація. Статтю присвячено розгляду інтерпретаційної стратегії аналізу української діаспорної дитячої літератури, яка розглядається крізь призму концептосфери Свого – Чужого. На позначення цілісності концептосфери Свого в дитячій діаспорній літературі вживається поняття «національна концептосфера», осмислення якої здійснюється за допомогою герменевтичного підходу. Концептосфера Чужого реалізована в означенні «імагологічні моделі».

Ключові слова: концептосфера, імагологічні моделі, українська діаспора, дитяча література.

Постановка проблеми. Проблематика Свого – Чужого – одна з актуальних тем сучасної наукової та критичної думки. Під цим кутом розглядаються питання національної ідентичності у її зв'язку чи протиставленні до культури іншого. Така опозиційна пара, на думку В. Манакіна, має два чинники. Перший – природний, який визначає протиставлення «своє – чуже» як вроджений механізм самоідентифікації етнічної свідомості, другий чинник, соціоетичний, що характеризує чітку межу між «своїм» (рідним, а тому позитивним) та «чужим» – не лише невідомим, ворожим, а й небезпечним [8, с. 35–37]. У художній літературі Свій – Чужий виражається в різних моделях світу та через бінарні позиції, зокрема: природа – цивілізація, тут – там, рідний край – чужина, схід – захід, душа – тіло, село – місто тощо. В інтерпретаційній стратегії діаспорної дитячої літератури застосовуємо поняття «національна концептосфера» та «імагологічні моделі», оскільки проблема Свого – Чужого для української діаспори ХХ ст. розкривалася в діалектичній єдності – зберегти власну культурну ідентичність та бути прийнятим до світу Іншого.

Аналіз останніх досліджень. Означені в нашій темі поняття розглядаються в широкому колі досліджень: концептосфера – в мовознавців (Т. Вільчинська, П. Мацьків), національна ідентичність – культурологів (Е. Сміт), філологів (П. Іванишин), Чужий – філософів (Б. Вальденфельс, П. Рікер, Е. Левінас), літературна імагологія – Д. Наливайка, В. Будного. Для їх осмислення на тлі дитячої діаспорної літератури доречним є звернення до категорій герменевтики – інтерпретація та розуміння (М. Гайдеггер, Г. – Г. Гадамер, П. Рікер та ін.).

Головною **метою** цієї розвідки є розгляд понять «національна концептосфера» та «імагологічні моделі» в літературі української діаспори для дітей та юнацтва. Ці два означення презентуються крізь призму опозиції Свій – Чужий в герменевтичному ключі. У такому аспекті література для дітей та юнацтва української діаспори не ставала предметом розгляду науковців.

Виклад основного матеріалу. Застосування інтерпретаційної стратегії осмислення сенсів дитячої літератури української діаспори через опозиції Свій – Чужий породжується, власне, самою цією літературою. Оскільки письменники українського зарубіжжя прагнули представити українців як націю, здатну до діалогу з інонаціональними культурами, та протидіяти, з одного боку, асиміляційним процесам, що найбільше зазнавало молоде покоління, народжене поза межами України, а з іншого боку, денаціоналізації, якій піддавалися діти за «залізною заслоною», то за допомогою цієї універсальної опозиції як своєрідного орієнтиру людини в соціумі письменники втілювали загальноукраїнські засади світобачення та світорозуміння у творах для дітей та юнацтва. У такий спосіб у художні твори закладалися національний, колоніальний, аксіологічний, етичні сенси, які читач-дитина мала інтерпретувати та ідентифікувати. Ці сенси, на наш погляд, втілені в національній концептосфері та імагологічних моделях художніх творів дитячої літератури.

Насамперед, перше, поняття «концептосфера», широко вживається, зокрема, в прикладній лінгвістиці. У низці праць [1; 7; 8] ним позначається упорядкована сукупність згустків понять, образів, ментальних утворень, або концептів носіїв певної мови, з яких і складається національна мовна картина світу. «Про те, що багато дослідників розглядають концептосферу як концептуальну картину світу, – наголошує у своєму дослідженні І. Кожушко, – свідчить уживання ними цього терміна в сполуці з лексемами, що відсилають до понять «національність», «народ», і подібне: «національна концептосфера», «концептосфера народу, групи людей чи окремої людини» тощо» [7, с. 286].

У літературознавстві це поняття ще не здобуло належного осмислення. До наукового обігу термін «фольклористична концептосфера» вводить у свої монографії В. Пилипчук, який розглядає фольклористичні дослідження І. Франка у двох магістральних напрямках – методології та генеалогії [11]. У методологічному аспекті національна концептосфера вписується в національно-екзистенціальну парадигму, основні положення якої запровадив у літературознавство П. Іванишин. Ця методологія актуалізує «націєствердувальний потенціал світового метадискурсу» [6, с. 13]. Як провідна загальногуманітарна теорія інтерпретації художніх явищ та закономірностей, вона може поєднуватися з іншими інтерпретаційними стратегіями та «випливає з національного імперативу і зобов'язує до осмислення усіх явищ суспільного життя (у т.ч. і художньої дійсності) в категоріях захисту, утвердження і розвитку нації» [6, с. 27]. Потужний націотворчий, державницький пафос у літературі для дітей та юнацтва письменників української діаспори сприяє її осмисленню із застосуванням національно-екзистенціальної методології.

До герменевтичного аспекту аналізу художніх творів літератури української діаспори для дітей та юнацтва можна віднести розуміння та інтерпретацію. Насамперед, розуміння в герменевтиці йде за принципом пристосування особистостей автора та читача. «Усе, що промовляє до нас як належне до успадкування, – наголошував Г. – Г. Гадамер у своїй праці «Герменевтика і поетика», – ставить перед нами завдання зрозуміти його, і це розуміння принципово не є відтворенням у нас самих думок когось іншого» [2, с. 14]. Оскільки письменники української діаспори орієнтувалися на дитячу аудиторію, то у виборі поетичної форми художніх творів та наповненні їх відповідними

сенсами відбувається врахування вікових, психологічних та культурних особливостей читача, мешканця зарубіжжя. І, навпаки, розуміння читачем закладеного в текст смислу відтворює процес ідентифікації із цим сенсом.

Означуючи завдання дитячої літератури в еміграції, Р. Завадович наголошував: «Дитяча література окремих народів має свою особливість. Також українська дитяча література ставить собі за завдання змальовувати образ України, і тому то вона звертає увагу на теми історичного і побутового життя людей, обрядові звичаї рідної культури тощо. Коротко кажучи, це те, чого дітвора не може знайти в американській літературі» [5, с. 2]. Тож розуміння сенсів художнього твору (національного, аксіологічного, імперського тощо) та «злиття горизонтів» автора і читача – стратегія інтерпретації літератури української діаспори для дітей та юнацтва, що реалізується таким чином: автор намагається через поетичну форму донести читачу смисл національного, колоніального, етичного, культурного, аби той зміг зрозуміти автора та наповнити цей зміст власним «я». Така інтерпретація, за виразом П. Рікера, долає «відчуженість, дистанцію між минулою культурною епохою, якій належить текст, і розумінням-себе» [12, с. 298]. Засвоєння національного, етичного сенсів, пристосування двох культурних світоглядів мало для української діаспори важливе значення. Оскільки на майбутнє покоління покладалася місія повернутися до України в якості носія українських цінностей.

У літературі для дітей та юнацтва української діаспори процес розуміння реалізувався ще й у такий спосіб. По-перше, дитяча література осмислювалася як перша сходинка у засвоєнні національних сенсів поколінням читачів. Яскравим прикладом може послужити стаття «Майбутнє належить дітям» уже згадуваного Р. Завадовича у збірнику «Ми і наші діти». Тут критик продовжує думку Б. Лепкого, який наголошував, що діти, які читають «Лиса Микиту» І. Франка з досвідом читатимуть і його ж твори «На старі теми» та «Мойсей» [10, с. 265]. Тому Р. Завадович провадить ідею про наступність і системність, зв'язок «дитячої» та «дорослої» літератури: «Призначення нашої дитячої літератури – це є підготовити і виховати читача для творів Шевченка, Франка, Лесі Українки, Стефаника, Самчука, Зерова, Маланюка, Лятуринської, Бабія і всіх інших українських та світових письменників» [10, с. 265]. Тим самим формувався характер національної свідомості молоді.

По-друге, розуміння національного сенсу не лише визначало вектор патріотичної свідомості юні, виховання якої здійснювалося через книгу та періодику в освітніх закладах та молодіжних організаціях українського зарубіжжя, зокрема «Пласт», СУМ, ОДУМ. Інтерпретація національного смислу мала на меті підготовку «зміни поколінь», серед них – письменників. Від початку свого заснування в еміграції Об'єднання працівників дитячої літератури (ОПДЛ, 1946, Карльсфельд, Німеччина) проводило літературні конкурси, вечори, а в критичних розвідках та на з'їздах формувався погляд на роль поета та його творчість. Для їх осмислення можна звернутися до категорій герменевтики, в якій поет та його слово в «убогий час», епохи до якої ми належимо, за М. Гайдеггером, є одним із векторів осмислення сутності мистецького твору: «Бути поетом в убогий час означає: співаючи, йти слідом відлинулих богів. Тому й поет в час світової ночі промовляє Святе» [3, с. 230]. Через творчість Ф. Гельдерліна філософ осмислював поета як посланця, постать проміжну між Богом і людьми, який передає послання у своєму творі. Із цих позицій можна інтерпретували «національно-коригуючу функцію», за виразом П. Іванишина, або ж призначення дитячих письменників українського зарубіжжя, а також національних пророків – Т. Шевченка, І. Франка та Лесю Українку, на творчість яких рівнялися перші. Ось лише дві промовисті статті. Автором першої є письменниця та редактор дитячого журналу «Дзвінок» К. Гриневичева, яка на одному зі з'їздів ОПДЛ підкреслила: «Дитячий письменник – покликання Богом дане. Писати для дітей – «священна служба», що до неї треба вкладати ризи на себе» [4, с. 119]. А в іншій статті, пізнішого періоду, але присвяченій уже самій місткині, йдеться про суспільну роль літератури: «Провідництво українського письменства – це передусім здійснювання української правди в душі української людини», а таким є основний імператив, що ним сповнена вся творчість Т. Шевченка, І. Франка та Лесі Українки [10, с. 206]. У такий спосіб на письменників українського зарубіжжя покладалася місія стати «голосом народу», посланцем «бездержавної нації» та передати через свої твори національну ідею, цінності, сенси, що були на злобу дня та зберегли свою актуальність нині.

Герменевтично можна розглянути, власне, і національну концептосферу української діаспорної літератури для дітей та юнацтва, а саме: художні тексти, попри свою індивідуальність та розмаїття, розкривають єдиний український життєсвіт у баченні діаспори, що формувало їх спільну національну концептосферу. Тим самим, охоплюючи різноманітні події, пов'язані з Україною, твори емігрантів не лише відображали світоглядну концептосферу окремого митця, а й відтворювали смислове наповнення концептів Свій – Чужий в українській моделі світу. Таким чином, дитяча література українського зарубіжжя як національна література в значенні української діаспори (тобто, з одного боку, наповнена національним сенсом, а з іншого, – приналежна до української нації, рівна серед світових) становить собою цілісність, так званий мегатекст, а частинами цієї літератури, мікротекстами, є художні твори окремих письменників, які писали для дітей та юнацтва в еміграції.

Водночас національна концептосфера такої літератури складається з певних концептів національної ідеї. І відповідно, без розуміння цих концептів неможливо здійснити інтерпретацію національної концептосфери дитячої літератури загалом. Так, входження до герменевтичного кола відбувається через розуміння його частини, ключових концептів – Україна, Бог, Рід, а водночас тлумачення є адекватним лише через усвідомлення всієї цілісності – національної концептосфери цієї літератури. Ми розуміємо під національною концептосферою в цьому випадку картину світу, що складається зі сталих для життєсвіту української діаспори констант, таких як Україна, Бог, Людина, Рід, Воля, Боротьба, Пам'ять тощо. Ця картина світу є біполярною. Варіантами опозиції «свій – чужий» є диспозиції «національне – колоніальне», «тут – там», «природа – цивілізація», «сакральне – профанне» тощо.

Вартий уваги ще аспект багатокультурності, в просторі якого перебували як українські емігранти, так і становилася їхня творчість. Тут формування національної концептосфери дитячої діаспорної літератури – це ще й спосіб самоствердження українськості. Сприйняття цієї національної концептосфери є справою готовності інших культур прийняти відмінне, яким для них є українське. Тож в розкритті різноманітних фігур Іншого в художніх творах літератури української діаспори послуговуємося поняттям «імагологічні моделі», до яких зараховуємо репрезентовані в дитячій діаспорній літературі рецепції образів Чужого. З одного боку, ці моделі розкривають інонаціональні культури, а з іншого – відтворюють національну свідомість та систему цінностей українців. У цьому контексті актуалізуються етичні сенси, зокрема Справедливість, Турбота, Рівність, Любов, Толерантність, Терпіння, Самоповага тощо.

Висновки. Дитяча література української діаспори є недослідженим явищем сучасного літературознавства. У цій розвідці інтерпретаційною стратегією аналізу дитячої літератури обрано концептосферу Свого – Чужого, що осмислюється за допомогою літературної

герменевтики. У художні твори дитячої літератури письменники української діаспори закладали різні сенси, насамперед, національний та етичний, що мала інтерпретувати читач-дитина. На позначення цілісності концептосфери Свого в дитячій діаспорній літературі вживається поняття «національна концептосфера». В імагологічних моделях реалізовані різні типи фігури Чужого – від близького до ворожого, але всі вони пов'язані з розумінням етичних сенсів художніх творів дитячої літератури.

Література:

1. Вільчинська Т.П. Розвиток концептосфери сакрального в українській поетичній мові XVII–XX ст.: автореф. дис… д-ра філол. Наук: 10.02.01 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології. К., 2009. 40 с.
2. Гадамер Г. – Г. Герменевтика і поетика. Київ: Юніверс, 2001. 278 с.
3. Гайдеггер М. Навіщо поети? // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. Львів: Літопис, 2001. С. 230–249.
4. Гриневичева К. Моя праця в «Дзвінку» // МУР. Збірник літературно-мистецької проблематики. Збірник II. Мюнхен – Карльсфельд, 1946. С. 119–120.
5. Завадович Р. Про завдання дитячої літератури // Ми і наші діти. 1983. Ч. 10. С. 2.
6. Іванишин П. Критика і метакритика як осмислення літературності. К.: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
7. Кожушко І. Про специфіку вживання терміна «концептосфера» в сучасній когнітивній лінгвістиці // Лінгвістичні студії. 2011. Вип. 22. С. 285–289. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_22_59.
8. Манакін В.М. Мова і міжкультурна комунікація. К.: ВЦ «Академія», 2012. 288 с.
9. Мацьків П.В. Концептосфера Бог в українській мовній картині світу: біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси: автореф. дис… д-ра філол. наук ; 10.02.01 / НАН України, Інститут української мови. К., 2008. 36 с.
10. Ми і наші діти. Дитяча література. Мистецтво. Виховання. Зб. І. Торонто – Нью-Йорк: ОПДЛ, 1965. 400 с.
11. Пилипчук С. Фольклористична концептосфера Івана Франка. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 466 с.
12. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій // Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. Марії Зубрицької. 2-е вид., доповнене. Львів: Літопис, 2001. С. 288–304.

Варданян М. В. Концептосфера Своего – Чужого как интерпретационная стратегия литературы для детей и юношества украинской диаспоры

Аннотация. Статья посвящена рассмотрению интерпретационной стратегии анализа детской литературы украинской диаспоры, что рассматривается через концептосферу Своего – Чужого. Для обозначения целостности концептосферы Свое в детской литературе диаспоры используется понятие «национальная концептосфера», осмысление которой осуществляется с помощью герменевтического подхода. Концептосфера Чужого реализуется в определении «имагологические модели».

Ключевые слова: концептосфера, имагологические модели, украинская диаспора, детская литература.

Vardanian M. The conceptual sphere of The «Self» – The «Other» as an interpretative strategy in the literature for children and youth of the Ukrainian Diaspora

Summary. The article analyzes the interpretation strategy in the literature for children and youth of the Ukrainian Diaspora, which is considered through the prism of its the «Self» – the «Other» conceptual sphere. To identify the «Self» concept the term «national conceptual sphere» is used in the literature for children and youth of the Ukrainian Diaspora. Its comprehension is carried out due to the hermeneutic approach. The «Other» conceptual sphere is represented by means of the term «imagologycal models».

Key words: conceptual sphere, imagologycal models, Ukrainian Diaspora, children's literature.

УДК 821.161.2:82–311.6 «20»

Верба Т. Ю.,
здобувач кафедри української літератури
Запорізького національного університету

ОНОВЛЕНІ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ І ПОДІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ ХХІ СТ.

Анотація. Статтю присвячено аналізові художніх моделювань історичних постатей і подій в історичних повістях Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки», Ю. Мушкетика «Гетьман, син гетьмана», М. Морозенко «Іван Сірко, великий характерник» та «Іван Сірко, славетний кошовий». Визначено, що в цих творах втілені можливості авторів із художньою об'єктивністю представити учасників реконструйованих історичних подій згідно з документами, а також способами і засобами художніх версій.

Ключові слова: історичні постаті й події, художні моделювання, способи й засоби, авторські версії.

Постановка проблеми. Плюралістична увага до «іншого» образотворення в історичних повістях ХХІ ст. спрямована на моделювання особливостей національної ідентичності, етноментальних рис національного характеру, які замовчувалися у творах радянського періоду. Науковці відзначають, що в нинішньому складному процесі державного і духовного відродження українського народу, формуванні національної свідомості назріла потреба концептуально-аналітичного підходу до спроб осягнення і художньої інтерпретації історичних осіб як носіїв стійких значущих ідей, умонастроїв, орієнтацій, цінностей, по-новому, без упереджень проаналізувати й оцінити їхні художні моделі. Триває «новий етап», в якому «зросла і загострилася громадянська відповідальність художника перед історією та особистістю» [2, с. 137]. Художні історичні твори набувають піднесення після видання праць українських учених, які донедавна перебували під забороною або в забутті: В. Антоновича, М. Аркаса, Д. Багалія, М. Грушевського, Я. Дашкевича, Д.Дорошенка, М. Костомарова, І. Крип'якевича, В. Липинського, О.Оглоблина, Н. Полонської-Василенко, Д. Яворницького.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях С. Андрусів, О. Білого, В. Бєляєва, М. Дуднікова, М. Ільницького, Б. Мельничука, Д. Пешорди, З. Шевчук висвітлено питання історизму, трансформації історичної правди в художню, жанрової специфіки історичного роману. Лише в останні роки намітився інтерес до осмислення художніх особливостей історичної повісті. Започаткований він у дисертаціях К. Ганюкової «Еволюція історичної повісті в українській літературі XIX – початку XX ст.» (2003), В. Разживіна «Жанрово-стильові особливості української історичної повісті 20-30-х років XX ст.» (2008). Спеціального системного дослідження, яке б цілісно представило жанрові здобутки української історичної повісті ХХІ ст. – і зокрема оновлені моделювання історичних постатей і подій – ще немає.

Мета статті – на прикладі українських історичних повістей ХХІ ст. Раїси Іванченко «Розлилися круті бережечки», Юрія Мушкетика «Гетьман, син гетьмана», Марії Морозенко «Іван Сірко, великий характерник» та «Іван Сірко, славетний кошовий» зробити першу спробу визначення оновлених моделювань історичних постатей і подій у контексті традицій і новаторства української історичної прози, з'ясувати збагачення системи виражально-зображальних засобів.

Виклад основного матеріалу досліджень. Обравши жанр повісті, мистецька сила якого порівняно з романом полягає в умінні в меншому форматі показати більше, письменники в художніх моделюваннях історичних постатей і подій уникають кон'юктурності, орієнтуються на нову історичну фактографію, майстерно інтерпретують документальні джерела в авторських способах і засобах художніх версій, домислів і вимислів.

У повісті «Розлилися круті бережечки» Р. Іванченко щонайперше моделює особу Богдана Хмельницького в процесі творення української козацької держави Гетьманщини (1649–1764) на основі традицій козацького самоврядування. Історична фактографія окреслює, що «у середині 1640-х рр. загострилися стосунки Б. Хмельницького з представниками королівської адміністрації; незважаючи на те, що король надав Хмельницькому привілей на право володіння хутором Суботовом, навесні 1647 р. Д. Чаплинський захопив хутір і вигнав звідти родину Хмельницького. Упродовж 1647 р. Хмельницький неодноразово звертався до О. Конєцпольського та коронного гетьмана М. Потоцького з проханням припинити свавілля і повернути Суботів, але безрезультатно» [7, с. 510].

Письменниця акцентує, що гетьман приділяв особливу увагу створенню і поповненню української армії та забезпеченню її боєздатності. Приймаючи селян до козацького війська в таборі під Білою Церквою, гетьман «врочисто-суворо дивиться на це море людського шалу і вчуває, що тепер – не спинити його» [1, с. 21].

Як мудрий дипломат і винахідливий воєначальник у повісті Хмельницький, привівши армію під Жовті Води, звернувся до польських військових: «– Гей, панове, слухайте мене! Не губіть себе даремно, все одно вам не вибратися!... Навіщо проливати нам братню кров? Уже й без того земля від крові стала хижою!.. Пришліть когось на переговори, – миром можемо дійти згоди» [1, с. 25]. Згода поляків «краще переговори, аніж оця пастка» і бажання повстанців «нехай пани віддадуть козакам усі гармати і йдуть звідси», хитрість Б. Хмельницького привели до дводенної битви, в якій син коронного гетьмана «Стефан Потоцький і все його воїнство загинуло» [1, с. 25].

Хоробрість Б. Хмельницького в Корсунській битві охарактеризовано в діалогах козаків: «– Каже Потоцький нашому Хмелю: хлопе, чим заплатиш зацному рицарству орд татарських за цю перемогу? – Тобою, ясновельможний пане, тобою і тобі подібними!» [1, с. 26]. Відзначено хист Б. Хмельницького, уміння схилити до своєї армії татарське військо перекопського мурзи Тугайбея.

Авторка повісті своєрідно інтерпретує передбачливість гетьмана в прочитанні улесливих листів брацлавського воєводи Адама Киселя: «Знав-бо Хмельницький ціну щирості пана Адама щодо козаків і України. Йому, гетьману, писав благально-прохальні, як рівний рівному, а прикордонним воєводам московським писав: свавільні козаки, мовляв, знову збунтувалися і старшим у них простий хлоп Хмельницький (а знав же, що рід Хмельницького має свій родинний герб!)…» [1, с. 27].

У сприйнятті посланця московського воєводи Трубецького «незбагненний цей гетьман; незбагненна владність його». Бо в нього взаємини і з його державою: «… Воєводи нехай відпишуть царській величності Олексію Михайловичу: нині йому саме раз проти Польщі

виступити. Війська свої нехай на Смоленськ посилає, а ми підмогу виставимо зі свого боку» [1, с. 28].

Красу людського духу, притаманну цілим поколінням українських борців за волю, описано в епізоді вручення Б. Хмельницькому булави і прапора Війську Запорозькому від нового польського короля Яна Казимира ІІ та військових клейнодів козакам як способу замирення: «Хмельницький досить недбало, а навіть зневажливо узяв ті дари (комісари аж розгубилися від тієї підкресленої неуваги!) і запросив посланців до себе в дім» [1, с. 30].

Здатність Б. Хмельницького аналізувати, зіставляти факти, робити висновки письменниця подає у відповіді на «просьбу чи вимогу» зібрати комісію для укладення перемир'я: «Дякую за таку велику милість королівську. Але щодо комісії, як те пропонують пани комісари, з того нічого не вийде. Війська мої не зібрані, багато полковників та осавулів у від'їзді. А без них я не смію нічого вирішувати» [1, с. 31]. У повісті Б. Хмельницький передбачливо програмує майбутнє: «Спочатку за свою долю і кривду воював, тепер воювати буду за весь народ. У тому мені вся чернь і допоможе… Тому від черні і хлопів не одступлюсь. Бо то права рука наша! Буду мати двісті, триста тисяч війська з тієї черні!» [1, с. 31].

Р. Іванченко найоб'єктивніше, в порівнянні з попередниками Іваном Ле, Натаном Рибаком, Петром Панчем, відображає історичні реалії, що «складні воєнно-політичні умови примусили Хмельницького укласти 8.01.1654 р. на раді у Переяславі військово-політичний союз між Гетьманщиною та Московським царством» [7, с. 511]. В інтерпретованій письменницею промові гетьмана звучать тотожні визначення: «Тож мусимо собі дбати про захист. Мусимо шукати помочі. І обрати собі для того царя» [1, с. 36]. На вчинок Хмельницького, на його «сльози радості» Р. Іванченко висловлює свій авторський погляд: «Не знав іще, яку дорогу підступу і зрад уготовлять йому і його народові самодержавні володарі, щоб зламати оцю радість завойованої волі і крила для злету увись…» [1, с. 39].

У художньому баченні постаті Юрія Хмельницького в повісті «Гетьман, син гетьмана» попередником Ю. Мушкетика дослідники вважають О. Пахучого в романі «Юрась Хмельниченко» [5]. Однак науковець Олена Олійниченко вважає, що в цьому творі «багато білих плям… відсутня будь-яка інформація про життя Хмельниченка в період між першим і другим гетьмануванням; в окремих розділах автор занадто декларативний, художнє повістування зводить до констатації історичних фактів, недостатньо оперує домислом і вимислом у розкритті конфліктів і характеру Юрія, що призводить часом до браку художності» [5, с. 560].

На противагу таким слабким рисам Людмила Ромас висловлює думку, що в повісті Ю. Мушкетика «авторське бачення історичної особи гетьмана, сина Б. Хмельницького, відзначається історичною достовірністю, художньою досконалістю, цілісністю й завершеністю» [6, с. 142]. Вивчивши повість, авторка цієї статті приєднується до висновків Л. Ромас, що Ю.Мушкетик «подає власну рецепцію образу Ю. Хмельницького як історичної постаті і як людини, створює багатогранний образ (політика, полководця, сина, брата, чоловіка), акцентує на людських якостях персонажа, рисах характеру» [6, с. 142].

Першою з людських якостей Юрія постала в повісті його повага до козацької старшини у зверненні до найвищої влади: «– Панове рада! Щиро дякую за гетьманський уряд, що ви мені дали, шануючи батька мого, тільки ж через свої молодії літа і недосвід не можу я ще держати такого уряду. Обирайте іншого, старшого заслуженого» [4, с. 11]. Але перемогла пропозиція низів: «– Нехай булава буде при Хмельницькому, а поки дойде літ, на той час править Виговський» [4, с. 11].

Розлого інтерпретує Ю. Мушкетик тиск життєвих обставин, що деформував стійкість рис характеру юнака: «Юрасю туркотіли у вуха, що булава – його, що мусить її відвойовувати. У молодій, ще дитячій душі клекотіла заздрість. Він послав колишнього батькового джуру Івана Брюховецького на Січ, і там проголосили Юрася гетьманом» [4, с. 14]. Заздрість набувала потужності після досягнень Виговського: «Юрась сидів біля Чигирина в селі Борках, бо ж у Чигирині величався Виговський, листувався з польським королем і царем («А це ж я, я мав би листуватися!») й отримав дві великі перемоги: одну на борному полі – потрощивши під Конотопом Москву, другу на дипломатичному – уклавши Гадяцький трактат із поляками» [4, с. 14].

На відміну від О. Пахучого, навіть від багатьох істориків, Ю. Мушкетик висвітлює освіченість Хмельниченка: «Юрій стояв біля відчиненого вікна в світлиці й читав Гомера, Цицерона, Юлія Цезаря, – знав бо й грецьку, і латинську, і старослов'янські мови, й бачив себе Цезарем попереду когорт, де блищать мечі й сяють щити, хоч і почувався замалим до того» [4, с. 14]. Ю. Мушкетик спростовує твердження, що Юрій спирався лише на думки радників і доводить спадкоємність його політичної позиції: «– Не знаю, – замислено мовив Юрій, і тепер він виглядав не хлопчаком, а дорослим чоловіком. – Батько казав мені: дивись, я вже добуду в московській кормизі, а ти думай, зважай. Вельми гірко він думав про свою клятву в Москві» [4, с. 15].

Новим випробуванням для Юрія стало обрання його на гетьмана у «давньому козацькому осідку – біля Трахтемирова: «Панувала одностайність: «– Хмельниченка!» – кричали всі козаки. Чарував сам його вид – нестеменний Богдан Хмельницький. Ті ж брови, ті ж карі очі, та ж усмішка, тільки було в ній щось надто дитинне» [4, с. 16].

Психологічної достовірності досягає Ю. Мушкетик у відтворенні почуттів і думок Юрія в перші кроки тернистої дороги, на яку став, у розумінні, що «не йдеться до доброго», у ранній молитві в церкві: «Боже великий, допоможи мені і моїм козакам. Я чистий перед тобою... Мій батько живота не жалів за Тебе, стільки мук прийняв за те, щоб не були ми хлопами на своїй землі, стільки крові пролив…дай, Боже, вистояти мені, пошли сил і терпіння…» [4, с. 12]. Вистачило сил Юрієві в реагуванні на «жорстку, нахраписту» поведінку московського воєводи князя Трубецького, що «забув, як був погромлений Виговським під Конотопом і як міняв штани, добігши до Путивля»: « – Великий цар обіцяв усім нам лишитися за стародавніми правами і вольностями, – несподівано заговорив Юрась, дивуючись власній сміливості. – Нехай цар згодиться, щоб ці міста були при війську запорозькому. Ми вказали це в статтях, їх схвалило військо» [4, с. 12].

Ю. Мушкетик простежує «фатальний збіг обставин»: «Складених козацькою радою статей Трубецькой не взяв до рук. Далі думний дяк Лопухін прочитав нові умови, пробелькотів їх так, що годі було щось зрозуміти. Гетьману заборонялося приймати послів із чужих земель, він повинен виступати в походи, куди накаже цар, у гетьмана відбиралося право ходити по своїй волі на війну…» [4, с. 21]. Військових випробувань гетьман зазнав у бойових діях російсько-польської війни 1660 р. Поступово представляє Ю. Мушкетик формування в Юрія здібностей полководця: «Юрій думав про те, як поведе козаків у бій, як розташує військо: звичайно радитиметься з Богуном, Дорошенком, Носачем. Потерпав, чи не злякається, не виглядатиме страхопудом у першому бою, та і як закінчиться цей бій» [4, с. 19]. У безпосередньому зіткненні московського війська під командуванням боярина Шереметьєва з польсько-татарським гетьман опинився в скрутній ситуації: один татарин із повідцем у зубах і списом прорвався туди, де стояв Юрій, але його порятував козак Нестор Басок: «У невидиму мить рубонув шаблею, перерубав списа, й той двома половинами упав на землю» [4, с. 23].

Навіть після трьох тижнів облоги і нищівної поразки російського війська, після тиску старшин, прибічників Польщі, Хмельниченко не

спішив із прийняттям рішення. Показовим вважаємо діалог Виговського із ним: «– Відкинься від москалів, від переяславських статтей. Довірся мені. Я все-таки ще щось важу. Я допоможу замиритися… із поляками. – І цей договір буде кращий за московський? – спромігся на таку думку Юрій» [4, с. 39]. Однак переговори делегації Ю. Хмельницького з поляками відбулися. Сторони зійшлися на тому, що замирення можливе на умовах Гадяцького договору, з якого було вилучено формулювання, щоб козацька держава називалася Великим Князівством Руським, і дописано, що козаки не повинні мати зносин з іншими державами. Нова домовленість отримала назву Слободищенського трактату 1660 р. На козацькій раді, яку скликали в Корсуні, у дворі гетьмана, куди прибули «майже самі полковники та сотники», Юрій «поклав на землю шапку, на неї булаву і сказав тихо-тихо, що зрікається гетьманства» [4, с. 43]. Польський посол, «багатолітній досвідчений дипломат, один з авторів Гадяцького трактату Бенєвський тримав довгу промову, вихваляв козаків, ганьбив москалів і на кінець сказав, що ліпшого, як Юрій Хмельницький, їм гетьмана не знайти, взяв булаву і вручив її Юрію» [4, с. 43].

Із художньо домисленою достовірністю відтворює Ю. Мушкетик душевні терзання Юрія після приїзду в Суботів, на батьківський хутір, умотивовує заповітний намір поїхати на Січ, однак зрозумів, що запорожці його не підтримають, вони тримали руку Москви. Керувати державою ставало все складніше. «Найдужче вдарила Юрія Хмельницького звістка, що на лівому березі обрано гетьманом переяславського полковника Якима Сомка» [4, с. 76].

Протистояння набувало невідворотності: кілька разів сходилися для переговорів Хмельниченко і Сомко, але вони обоє думали про те, як би об'єднати Україну під власною булавою, не знайшли спільного рішення. Бойові дії розгорталися трагічно: на заклик переяславців «їм на поміч ішли від Сум Ромодановський із військом – однієї кінноти в нього було десять тисяч – і з Ніжина Золотаренко, який довгий час нехтував проханням про поміч Сомка – свого суперника… Всі полки Хмельниченка загинули…» [4, с. 82].

Після розгрому і втечі від погоні Юрій повернувся до Чигирина і «впав у чорну меланхолію»: «Думав одне, забував, думав інше – вертався до попереднього: думки шкандибали, кульгали, перечіплялися. Здебільшого об те, що сталося. А також: чи має сенс його життя, його тримання за булаву? Та й взагалі, чи має сенс людське життя» [4, с. 101].

Політичні пошуки Хмельниченка привели його до того, що він відправив послання до татар. «Орда від проводом султанів Селім-Гірея та Мехмет-Гірея кочувала неподалік і знялася враз, прилетіла. Дорогою понад Тясмином пішли на Черкаси… Московіти знялися й кинулися до втечі. Сомкові козаки й орда – за ними» [4, с. 71]. Відступ був швидким: «Татари нагнали Ромодановського на переправі через Сулу й дощенту його погромили. Воєвода з недобитками втікав до Лубен» [4, с. 73].

Висвітлює Ю. Мушкетик і честолюбні риси гетьмана після допомоги татар: «Юрієм оволоділо бажання діянь. Він зібрав усе військо і повів його вгору вздовж Дніпра. Буйно клекотіла річка… й буйно було на душі в гетьмана. Він ішов на Київ. Сподівався, що кияни, знаючи про розгром Ромодановського, піднімуться, виженуть москалів і відчинять йому ворота. Шалена думка, шалена мрія. Не відчинили, не зустріли» [4, с. 107].

Після краху такого наміру Юрієве серце «повнилося злістю», «думки в голові летіли чорним воронням», він «любив свою Україну, хотів урятувати її, та не знав як» і одного дня наказав скликати раду [4, с. 108]. Рецепція ради передає настрої козаків, старшини і самого гетьмана. «Над двором нависла напруга, кожен намагався відгадати, навіщо гетьман скликав раду. Врешті він вийшов без шапки і без шаблі. У руці тримав булаву. Вона виблискувала самоцвітами, і блиск той здавався хижим. Гетьман був блідий, він міцно стиснув уста, приклав ліву руку до серця» [4, с. 110]. Промова гетьмана сповнена самокритичності, розсудливості, моральних достоїнств, намагань визволитися з тісних обіймів міжусобиць, відчуття необхідності суспільного прогресу: «Пам'ятаючи батькові заслуги, ви вибрали мене на гетьмана, і я робив, що міг, але я не вартий вашої високої шаноби, не здолію йти батьковою стежкою, й не нагородив мене Бог батьковим таланом… Хочу попрощатися з вами, виконати своє давнє бажання: відректися від світу. Дай вам, Боже, щастя, виберіть собі нового гетьмана, який зможе визволити і від ляхів, і від Москви. Простіть, якщо завдав кому якої кривди» [4, с. 110].

Із традиційним прагненням «замолювати гріхи» Юрій «пішовченцем в Ординський монастир біля Корсуня; незабаром його висвятили в архімандрити» [4, с. 111]. Але йому не вдалося обмежити себе монастирським світом. Напливали нестерпні переживання, викликані подіями в Україні: хутір Суботів знову зруйновано, у Борзні страчено Сомка і Золотаренка, розстріляно Виговського і Богуна. На долю ченця випали страшні випробування: «Удвох із Тухальським вони поїхали в Городище, до Юрієвої сестри. Коли верталися назад, їх схопили польські жовніри… Й погнали на Білу Церкву, і далі, і далі – аж до Варшави. А звідти засадили в прусську фортецю Малаброк» [4, с. 114].

Нові роздуми оволоділи Юрієм після втечі з Варшави і зустрічі з козаком Омельком, що може, він даремно утік у схим «і вперше подумав, що не мав би йти в ченці» [4, с. 112]. Та знову в найповніших вимірах постало перед Юрієм лихо: захоплений татарами був відправлений пашою в Акерман, а далі – в Стамбул, де був ув'язнений у Семивежській фортеці. Після тривалого ув'язнення султан покликав Юрія і поставив перед ситуацією: «І йшлося про похід на Україну, на Київ, і далі – на Москву… По тому паша сказав Юрію, що й він ітиме в тому поході, йтиме гетьманом…Юрій був оглушений тією новиною» [4, с. 125]. Письменник художньо домислює екстремальний психологічний стан ув'язненого: «Все-таки він знову гетьман. Хоч і під турком. Може, під нею він з'єднає Україну. А тоді – майнула й така думка – з допомогою європейських монархів звільниться від турка» [4, с. 125].

Невдалий штурм Чигирина завершився «чорним турецько-татарським відходом». У другому поході на Україну «розсудливість покинула Юрія, коли його військо зіткнулося з трагічною валкою – татари вели полонених: «Юрію стиснулося серце. Це ж і його вина в тім. І враз в його очах примеркло, в серце кольнуло, – крайньою в ряду, йшла Килинка» [4, с. 141]. Продану польськими жовнірами Килинку – наречену його вірного козака, рятівника Олелька Юрій викупив у татар. І його єство вибухнуло нестримною жорстокістю: «Підкликав осавула. – Бери сотню й рубайте татарву. – Так вони ж за домовою. – Рубайте в пень! – скипів. – Я наказую» [4, с. 141]. Такий вчинок обумовила ненависна до українців агресивність і загарбництво тодішніх татар. Безпосередньо пережиті події призвели до визначальних наслідків: «З того почалися його загострені стосунки з турками й татарами. Він не слухався їхніх наказів, чинив по-своєму» [4, с. 141]. Тобто, як зазначають історичні джерела, «не виправдав сподівань своїх покровителів» [7, с. 512].

Характер і поведінка Хмельниченка набувають трагічних видозмін: «Він взагалі став дратівливий, нестримний у словах і вчинках. Гнув, приневолював і власних підданих, збирав непомірний чинш і все те топив у горілці. Топив у ній свою недолю й недолю рідного краю» [4, с. 141].

В овіяному міфами і легендами головному образі у повісті М. Морозенко «Іван Сірко, великий характерник» із надзвичайною

повнотою представлено гіперболізацію можливостей Івана Половця (потім – Сірка). Складні та небезпечні випробування упродовж семирічної науки описано в розділі «Школа характерництва». Переймаючи знання сивочолих характерників, юнак відкривав для себе незнані таємниці буття. Його навчали ловити тінь – «відкривай у собі приховану швидкість», вчили однаково вправно керувати і лівою рукою, «бо ж ворог не вибирає сторони нападу», наказували рухатися босоніж по гострому камінню – «хто вловлює ритм руху, той ні разу не пораниться», давали поради, як втихомирювати небесні стихії та скеровувати силу блискавиці – «небесний вогонь може бути помічним, якщо ті впокориш його», будили серед ночі до пластунських вправ – «ніч має слугувати тобі у всьому». Вчили характерники й незвіданих простими смертними знань. Завдяки їм та волхвині він відкрив таємниці цілющих трав. «Відтепер міг лікувати найважчі рани та страшні хвороби. Розумів мову птахів і тварин. Умів переходити простір і час. Стрімкіше вітру сягав височини неба» [3, с. 118].

Містичними подіями наповнена життєдіяльність головного персонажа і в повісті «Іван Сірко, славетний кошовий». Але формат статті та її мета змушують зосередитися на історичних подіях. Бойову звитягу очільника козацького загону в бою за рідну Мерефу змодельовано якнайповніше: «Щойно зачув вість пластунів про набіг ординців, Іван, не гаючи ні хвилини, скочив на коня. Серце його бухало в грудях, біль пульсував у скронях. Йому вважалося, що батька, матір та Софію – трьох найдорожчих людей – уже пожирає вогонь… – Рубайте триклятих бусурман усіх до одного! – гукнув Сірко своїм козакам, що впали на ординців, як грім з ясного неба… Характерник Сірко зносив голови з плечей ненависних ординців, мовби то були боввани чортополохів, що обростають родючі поля» [3, с. 237, 242].

Сукупність характерницьких обдарованостей Івана Сірка об'єднано й спрямовано у клятві месника: «Допоки житиму, зброї з рук не випускатиму! Зубами рватиму ворогів, гострою шаблею стинатиму їхні голови. Ні пощади, ні жалю не знатиму до них! Віднині й довіку мої найперші вороги – бусурмани!» [3, с. 249].

Непоборний, усюдисущий Іван Сірко, який «невсипущо захищав українські землі», був скрізь – у степах, на шляхах, біля Дніпра та навколо Чорноморських розливів: «Його шабля видзвонювала по кістках ординців, як гострий півмісяць серпа у травах… І чамбули (дрібні підрозділи татарського війська – *Т. В.*) та яничари – ті, що вогнем і ятаганом полонили цілі народи, – полохались, бачачи його перед собою, летіли шкереберть із сідел, налякані лишень одним словом: урус-шайтан! Від найстаріших татар до найменших татарчат переходило застереження із вуст в уста ім'я великого характерника Івана Сірка. Одним цим іменем заляканий був увесь кочовий народ» [3, с. 309].

Славу великого воїна письменниця акумулює в зображенні реакції султана Османської імперії: «Лють переповнювала серце правителя. Гнівно запитував він своїх воїнів: «– Але ж хіба не можна знищити його вогнем?» І почув: «– Із води виходить сухим, а із вогню неопаленим… Він уміє навіювати марева та видіння, здатний на льоту ловити кулі і повертати їх супроти нас» [3, с. 310].

Авторитет козацького лідера засвідчила велика Рада, що за давнім козацьким звичаєм відбулася на свято Покрови Пречистої – захисниці козаків і заступниці – 14 жовтня 1663 р.: з Іваном Сірком за посаду кошового не змагався жоден козак. Відданість своєму народові, козацькому товариству, державницьку мудрість, вірність історичним традиціям концентрує промова Сірка, зокрема такі звертання і заклики: «– Славні отамани та козаки! В нашій спільній справі, Богом наміченій, спираюся на ваші плечі. Гуртом боронитимемо рідні землі, відстоюватимемо нашу правду. Щоб вороги тремтіли від козацької сили. Як князь Святослав колись, так і ми стоятимемо на варті рідної землі» [3, с. 347].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Демократичні процеси, які відбуваються в незалежній Україні, стимулюють інтерпретацію системи національних етногенетичних орієнтацій, потребу художніх моделювань історичних осіб і подій, які дають можливості осмислити минуле і намітити шляхи у майбутнє. Розглянуті історичні повісті XXI ст. засвідчують розвиток «очищення» історичної пам'яті, – як наукової, так і художньої, – пізнавання і розуміння істини, інтенсифікації сукупностей індивідуально-психологічних та індивідуально-національних засобів відображення та інформації.

Досвід авторів повістей вартий розгорнутого осмислення і послідовного розвитку уваги літературознавців.

Література:

1. Іванченко Р. Розлилися круті бережечки: повість. Вітчизна. 2004. № 11-12. С. 21–39.
2. Кузьменко В. Діалектика художнього пошуку. Історія української літератури: XX – поч. XXI ст.: у 3 т. / за ред. В. І. Кузьменка Т. 2. Київ: Академвидав, 2014. С. 133–147.
3. Морозенко М. Іван Сірко, великий характерник. Іван Сірко, славетний кошовий: повісті. Львів: Вид-во Старого Лева, 2015. 366 с.
4. Мушкетик Ю. Гетьман, син гетьмана: повісті. Харків: Фоліо, 2013. С. 3–142.
5. Олійниченко О. Інтерпретація образу Івана Сірка в романній історії Руїни. Література. Фольклор. Проблеми поетики. Вип. 21. ч. 1. Київ: Твім інтер, 2005. С. 559–568.
6. Ромас Л. Деякі аспекти дослідження образів у повісті Ю. Мушкетика «Гетьман, син гетьмана» та окремих творах про добу Руїни українських письменників XIX-XXI століть. Літературний процес: методологія, імена, тенденції. Збірник. Бердянськ: БДПУ, 2015. № 6. С. 140.
7. Українське козацтво: мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. 568 с.

Верба Т. Ю. Обновленные моделирования исторических личностей и событий в украинских исторических повестях XXI в.

Аннотация. Статья посвящена анализу художественных моделирований исторических личностей и событий в исторических повестях Р. Иванченко «Разлились крутые бережочки», Ю. Мушкетика «Гетман, сын гетмана», М. Морозенко «Иван Сирко, великий характерник» и «Иван Сирко, славный кошевой». Определено, что в этих произведениях воплощены возможности авторов с художественной объективностью представить руководителей и участников реконструированных исторических событий согласно документам, а также способами и средствами художественных версий.

Ключевые слова: исторические личности и события, художественные моделирования, способы и средства, авторские версии.

Verba T. The updated modeling of historical figures and events in the Ukrainian historical novels of XXI century

Summary. The article analyzes the art modeling of historical figures and events in historical novels of R. Ivanchenko «Overflowed steep banks», Yu. Mushketyk «Hetman, son of hetman», M. Morosenko «Ivan Sirko, great sorcerer» and «Ivan Sirko, glory koshovyy». It is determined that in these works embodied the possibilities of authors with artistic objectivity to present participants of reconstructed historical events in accordance with documents, as well as ways and means of art versions

Key words: historical figures and events, art modeling, ways and means, author's versions.

УДК 821.161.1

Волошин М. М.,
кандидат филологических наук, преподаватель кафедры иностранных языков Национального университета «Львовская политехника»
Драпалюк Г. С.,
старший преподаватель кафедры иностранных языков Национального университета «Львовская политехника»

МИРОМОДЕЛИРУЮЩИЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ДОМИНАНТЫ ЛИРИКИ В.Г. МАЛАХИЕВОЙ-МИРОВИЧ

Аннотация. В статье рассмотрены доминирующие в поэтическом мире В.Г. Малахиевой-Мирович пространственные образы и модели, выявлена их универсальная и индивидуальная специфика. Проанализирована символистская природа художественного воплощения в поэзии Малахиевой таких миро-моделирующих пространственных оппозиций, как «верх / низ», «близкое / далекое», «бесконечное / ограниченное». Вместе с тем в реализации этих оппозиций выявлена индивидуальная специфика поэтессы, проявленная в стремлении сформировать также маргинальный модус художественного пространства в процессе реализации данных оппозиций. Рассмотрен отдельный, значимый для формирования пространственной картины мира Малахиевой локус, в частности локус Украины как варианта «дальнего», эквивалентного «райскому» пространства, а также традиционный символистский мотив пути в его индивидуальном воплощении в лирике Малахиевой-Мирович.

Ключевые слова: художественное пространство, символизм, мотив, маргинальность.

Постановка проблемы. Художественное пространство является предметом пристального изучения литературоведов не только в своей естественной связи с временной составляющей художественного мира произведения (то есть, в структуре хронотопа произведения), но и в качестве самодостаточной миромоделирующей категории, сущность которой Ю.М. Лотман определяет так: «Пространство в тексте есть язык моделирования, с помощью которого могут выражаться любые значения, коль скоро они имеют характер структурных отношений. Поэтому пространственная организация есть одно из универсальных средств построения любых культурных моделей» [3, с. 4]. Универсальность категории художественного пространства, как считают Ю.М. Лотман и ученые семиотической школы, связана с тем, что художественное пространство не только является моделью пространства физического, но и передает в тексте множество непространственных смыслов и связей, требующих определенной структуризации (временных, социальных, этических и др.), в силу пространственного характера самого человеческого мышления.

Анализ последних исследований и публикаций. В.Н. Топоров в классическом исследовании «Пространство и текст» утверждает: «Представления – не суть в пространстве, но в представлениях есть пространство: то, что в них представляется, представляется как пространственная протяженность. Представляемая пространственность и есть пространство созерцания. Это – поразительное приспособление сознания к внешнему миру; иначе мир не мог бы быть представляемым как «внешний» [7, с. 227].

Как представляется, универсальность пространственных характеристик художественного мира ярче всего проявляется в поэзии в силу того, что в ней пространство и время в наибольшей степени наделены условностью, на чем акцентирует внимание, в частности, А.Б. Есин: «Характер условности времени и пространства в сильнейшей степени зависит от рода литературы. Условность максимальна в лирике, так как последняя ближе всего к искусствам экспрессивным» [2]. В лирике пространство особенно ярко проявлено также в силу того, что в образной поэтической картине мира воплощаются с максимальной полнотой разноплановые свойства художественного пространства – в частности, его реализации и как «субъективного (метафорического) «пространства души»» [6, с. 445], передающего в пространственных образах те или иные свойства субъекта, и как «неких реальных… пространственных контуров художественного универсума» [6, с. 445]. Универсальность пространственного критерия в отношении поэтического художественного мира отражена даже в исследовательской традиции – например, в делении поэтов на «поэтов позиции» и «поэтов пути» [1, с. 882].

Цель исследования. В силу всего вышеизложенного рассмотрим подробнее пространственные характеристики поэтического мира В.Г. Малахиевой-Мирович, для чего проанализируем общие пространственные модели, превалирующие в ее поэзии и играющие миромоделирующую роль. При этом к общим моделям художественного пространства мы причисляем, как это сложилось в исследовательской традиции, универсальные пространственные структуры и оппозиции, выделяемые еще в мифологической картине мира и воспроизводящиеся также и в литературе: «верх/низ», «центр/периферия», «близкое/далекое», «внешнее/внутреннее», «ограниченное/бесконечное» пространство.

Изложение основного материала. Первое, что необходимо отметить по поводу общей специфики пространственной организации художественной картины мира В. Малахиевой-Мирович, – это ее соответствие символистскому принципу «двоемирия». Базовые пространственные оппозиции – «верх/низ», «ограниченность/бесконечность», «близкое/далекое», «внешнее/внутреннее» – в поэзии Малахиевой реализуют именно близкое символистам и воспринятое от идеалистической философской традиции видение мира как двойственной структуры, в которой план вечного бытия, план идей является доминирующим и определяющим по отношению к плану материальных явлений.

Рассмотрим, прежде всего, оппозицию «верх/низ», наиболее последовательно реализованную в поэзии Малахиевой. «Верх» как сакральное пространство вечной жизни, красоты

и истины находит четкую образную разработку уже в ранних стихах поэтессы – например, в стихотворении 1906 г. «Живая лазурь над вершинами елей…»: «Живая лазурь над вершинами елей / Тепла и бездонна, как любящий взор. / В ней чудная тайна святого веселья. / В ней сумраку духа небесный укор» [4, с. 22]. Не менее показательно и стихотворение 1913 г. «Милый друг, мне жизнь не полюбить…», которое не только реализует оппозицию «верх/низ» как форму «двоемирия», но и прямо отсылает к поэзии В. Соловьева, к его стихотворению «Милый друг, иль ты не видишь…», ставшему одной из главных деклараций «двоемирия» в русской поэзии. Малахиева развивает тему горнего и дольнего миров, буквально вторя Соловьеву: «Милый друг, земная жизнь темна, / Но светла над нею жизнь иная» [4, с. 42].

Характерно, что в формировании ценностного содержания оппозиции «верх/низ» в ранней поэзии Малахиевой участвует тема любви: в духе того же Вл. Соловьева в стихах Малахиевой 1900-х-1910-х гг. любовь трактуется как связующая нить между землей и небом, между сакральным «верхом» и эмпирическим «низом»: так, охваченных страстью героев стихотворения «Страсть» «несет, несет… хор незримый / Выше солнца и планет» [4, с. 39], а в обращении к возлюбленному героиня Малахиевой восклицает: «Пусть святая нить любви твоей / Между мной и небом не слабеет» [4, с. 42]; или: «Цел над жизнью брачный наш чертог» [4, с. 187].

Но все-таки наиболее часто оппозиция «верх/низ» осмысливается у Малахиевой на протяжении всех периодов ее поэзии в контексте дуализма человеческой природы, наличия в ней «горней» и «дольней», материальной и духовной частей. Чаще всего у Малахиевой при этом идет речь о тоске души по горним высям среди мирской жизни и о ее бесприютности в этом дольнем мире: «О Боже, в день преображенья / Ты дал узреть ей горний свет, / Но в мире дольнего свершенья / Ей части нет» [4, с. 44] (1913 г.); «Скучно березам качаться / В мокром тумане. / Скучно и духу вращаться / В душном обмане. / Скоро ль развеются тучи, / Скоро ль на землю падет / Свет животворно могучий / С горных высот?» [4, с. 220] (1928 г.); «Сосны! Зачем в небеса вы глядите, / Что вы там видите в самом зените? / То, чего там, где живете вы, нет; / Вашим глазам не открывшийся свет» [4, с. 426] (1949 г.).

Нередко в мотиве тоски души по небу звучит у Малахиевой и мысль о человеческом земном несовершенстве, словно приковывающем к земле: «Лестница моя шатается. / Один конец в небесах, / Другой конец упирается / В земную глину и прах» [4, с. 50]; «Я знаю ужас низвержения / С недосягаемых высот» [4, с. 51]; «Растроилась жизнь моя: / Дух – в заоблачных краях. / «Я» души – в земной бреду. / Сердце – в огненном аду» [4, с. 249].

Мысль о горнем мире как родине души звучит и в стихотворении 1938 г. «На старом кладбище», с его сквозной образностью верха («лазурно-туманная даль», птицы, «звездные очи») и рефреном: «Пора бы душе обновиться» [4, с. 400], и в этом примере видно, что оппозиция «верх/низ» связывается у Малахиевой также с темой смерти как перехода в сакральный мир.

И в реализации этой темы оппозиция «верх/низ» часто в пространственной образности представлена в динамике движения от дольнего мира к горнему, так что в этом случае в стихах Малахиевой реализуется еще один традиционный символистский мотив – мотив пути как духовного движения. Программное воплощение он нашел в стихотворении 1928 г. «О, Кантакана, конь мой верный!..», в котором волшебный конь несет героя сначала «к вершинам дальним Гималаев», но затем уже в пространство духа, причем вознесению туда могут помешать лишь земные грехи лирического героя: «Как высь надзвездная желанна, / Как горных жаждет дух вестей! / Но не споткнись, о, Кантакана» / О камни злых моих страстей!» [4, с. 291]. Также в ранних стихах Малахиевой к небу может вести любовь («Мой спутник, светлый и таинственный, …/ Меня ведущий к небесам» [4, с. 26] (1911 г.)), но чаще путь к небу осмысливается все-таки как движение за предел жизни: «Я умираю… Я лечу!» [4, с. 24]; «Только в смерти Божье слово / Разрешит нас до конца / от меча пути земного, / Нам пронзившего сердца» [4, с. 88]. Та же мысль звучит и в стихотворении «Ласточка», проникнутом памятью «об ушедшей в горний свет сестре» [4, с. 141]. Но с предельной программной ясностью она выражена в стихотворении 1930 г. «Нет на земле прозрачнее эфира…»: «Нет на земле прозрачнее эфира, / Чем голубое небо Вереи. / Из глубины хрустального потира / Впиваю горнего причастия струи. / И в каждой блестке утреннего света / На серебре обтаявших снегов / Сияют мне бессмертия обеты / И смерти зов» [4, с. 162]. Наконец, идее духовного «вознесения» к потусторонней высоте посвящена целая книга Малахиевой с выражающим эту идею названием – «Огненные ступени». Здесь сквозным мотивом проходит мотив восхождения духа, томящегося «о дальнем», к «свету родины своей», и это восхождение сопряжено с пересечением границы жизни: «Сквозь смерть пролетая, он верит, он знает, / Что в пламени тленное только сгорает, / А крылья его и целы, и легки, / И слышат касание Божьей руки» [4, с. 235]. Это движение по «огненным ступеням» очищения далеко не всегда успешно, Малахиева судит свою героиню суровым судом и далеко не во всех стихотворениях приводит ее к желанному свету – как, например, в стихотворении «шире, шире, сердце, раздавайся…», где «слабому духу», придавленному «черной тенью» греха, «не взойти на верхние ступени» [4, с. 239]. Таким образом, сюжет духовного восхождения к свету в поэзии Малахиевой отличается повышенным драматизмом и нравственной напряженностью, которыми также «окрашивается» и пространственная «вертикаль» ее поэтического мира.

Но «двоемирие» реализуется не только в оппозиции «верх/низ», но и в других пространственных структурах поэзии Малахиевой-Мирович, и тем же смыслом противопоставления пространства сакрального (вечного, совершенного) бытия пространству земной (скоротечной, несовершенной) жизни наделена у поэтессы также и оппозиция «близкого/далекого» (земное «здесь» и сакральное «там»). Далекий идеальный мир ассоциируется с утраченным раем, воспоминания о котором часто посещают душу во сне: «Тоскует дух, и снятся ему страны, Каких в пределах жизни нет» [4, с. 96]; «Жизнь засыпает на ходу, / И смутный сон в нее теснится: / Земля в неведомых цветах. / Жемчужно-алые прибои» [4, с. 289]; причем в качестве утраченного рая, которого уже нет в земном пространстве, в одном из стихотворений 1939 г. выступает родная для поэтессы Украина:

Из моей тоски о природе
Сегодняшней ночью
Расцвел чудесный сон.
Какое буйное золото
Небывало роскошных нив!..
Ветряков недвижных крылья

В синеве украйнского неба,
Над рекой дремотные ивы,
Аромат помятых трав…
…Но вкрались в сон томленья
О том, что нет переправы
На тот блаженный берег
За неширокой рекой…
И сон улетел, и проснулась
Душа в неизбывной тоске [4, с. 405].

Не настаивая на своей версии этого стихотворения, можем все-таки предположить, что Украина здесь превратилась в образ утраченного рая не столько из-за того, что стала не слишком физически доступной для бесприютной и нищей поэтессы, которой уже не к кому было приезжать в эти годы на родину, но и в силу того, что довелось пережить этому краю «небывало роскошных нив». Из дневниковых записей Малахиевой за 1933-34 гг. понятно, что трагедия голодомора была ее постоянной болью в это время, о чем свидетельствует, например, такая запись от 7 мая 1933 г.: «Какой страшной зловещей старухой была я час тому назад. В булочной. Продавщица не хотела отрезать от моего хлеба кусок, который нужно было дать тающему от голода украинцу. Она была ничем не занята и даже играла ножом, а мне в ответ на просьбу говорила: «Проходите, гражданка, не стойте у прилавка». И тут я завопила (и даже кулаком по прилавку застучала): «Вот этот самый нож может пополам вашу жизнь разрезать. И будете ходить под окнами, и никто не даст корки хлеба, узнаете, что значит голод, тогда вспомните этот день и этот час». Она смутилась и стала озираться, вероятно, хотела позвать приказчика, чтоб меня вывели. В очереди кто-то засмеялся.

…я, совсем уже как Иеремия и даже не своим голосом, выкликала что-то пророчески-грозное о сердцах, поросших волчьей шерстью, о камнях мостовой, которые будут есть вместо хлеба те, кто еще не понимает, что такое голод, и об ожесточении, об окаменении, об озверении. Уже никто не улыбался, а меня, кажется, серьезно собирались вывести. Вдруг из-за прилавка какой-то детина с проломленным носом, украинец, примирительно прошептал: «Бабуся, бабусенька». Мы с ним вышли при жутком молчании всех. И подумали, верно, что я сумасшедшая» [5].

Нужно добавить к сказанному, что Украина как воплощение рая на земле, но пока без трагедийно-мемориальных коннотаций, возникает и в более раннем стихотворении Малахиевой – написанном в 1931 г. «Вдалеке туманным силуэтом…», где пространство Украины как «иное», не совсем посюстороннее задано уже в первой строфе сравнением тополей с мачтами, которые царят в небе, как «в море голубого света» [4, с. 384]. После этого и вся Украина (даже с вполне конкретной «станцией», упомянутой в следующих строках) воспринимается как страна, погруженная в это «море голубого света» и застывшая в совершенстве своего пейзажа:

Станция. Могучие каштаны.
Женственных акаций кружева.
А в степи высокая трава
По верхам колышется майданов.

Плавно реет коршун в небе синем,
Серебрится зеркало реки.
Хутора, левады, ветряки…
Украина это, Украина [4, с. 384].

Таким образом, можем констатировать, что в «географическом» оформлении идеального, сакрализованного полюса художественного пространства в поэзии Малахиевой Украина заняла заметное место, а образ родины стал для поэтессы одним из существенных воплощений мифологемы «утраченного рая».

Синонимичный оппозиции «близкое/далекое» смысл несет в поэзии В.Г. Малахиевой-Мирович и оппозиция «открытого/закрытого» («бесконечного/ограниченного») пространства. Выразительное воплощение она получает, например, уже в раннем стихотворении «Когда сознанье не вмещает…» (1913 г.), где пространственной определенностью наделяется само сознание героини, и безумие переосмысливается в стихотворении как выход за пределы тесного «дома» на свободу и слияние «того, что звали мы сознаньем, …с пламенем миров» [4, с. 31]. Та же метафора продолжена в стихотворении 1917 г. «В сердце лезвие измены…», где также замкнутое «здесь»-бытие противопоставлено безграничному «там»: «Стали тесны жизни стены, / Снится даль надмирных воль» [4, с. 85]. «Камень быта» и «полет всемирного скитанья» противопоставлены друг другу в ценностном плане и в посвященном Л. Шестову стихотворении «Он всех бесправней на земле…» [4, с. 86], и примеры противопоставления безграничного вечного «простора бытия» «тесным граням жития» (как это сформулировано близким Малахиевой по духу Ф. Сологубом) можно было бы продолжить. Завершая рассмотрение универсальных пространственных оппозиций, реализующих модель «двоемирия» в поэзии Малахиевой-Мирович, проанализируем лишь одно стихотворение, в котором можно наблюдать все структурные варианты пространственных оппозиций, реализованные через все тот же традиционный мотив пути как «странствия земного»:

Тропинка дальняя, прикрытая
Полузасохшею листвой,
В долинах прошлого забытая,
Нежданно встала предо мной.

Туда вело ее сияние
Во мгле осеннего утра,
Где в серебристом одеянии
Взнеслась зубчатая гора.

Там, легким куполом венчанная,
Белела церковь над горой,
К ней поднималась я, избранная
Твоей невестой и сестрой.

Но нить судьбы неумолимая
Меня далеко отвела.
И мимо церкви, жизни мимо я
В Невозвратимое ушла [4, с. 192].

Путь, забытый в прошлом, предстает ведущей к сияющей вершине «тропинкой», и церковь на горе становится символом идеального сакрального «верха» как цели жизненного пути героини. Но символизирующей истинный «неторный» путь «тропинке» противопоставляется «обманно» вьющаяся «нить судьбы», уводящая героиню и от цели, и от истины – «мимо церкви, жизни мимо». Верх/низ, далекое/близкое составляют здесь масштабный символический «ландшафт» жизненного пути, и в случае Малахиевой это путь маргинальный, путь «мимо».

Именно в этом повороте сюжета пути видится индивидуальное своеобразие поэтессы, в остальном опирающейся в этом

и других (в том числе и цитированных выше) своих стихах на типично символистский репертуар пространственных образов. И нужно заметить, что осмысление символистского мотива пути сквозь призму маргинальности происходит не только в стихотворении «Тропинка дальняя, прикрытая…». Такую же модификацию мотива пути (даже с той же формулировкой «мимо») мы обнаружим и в стихотворении 1917 г. «Дикий лес, загадочные страны…», где выстраивается наполненное терниями пространство «тех, кому судьба велела мимо, / Мимо жизни и любви пройти» [4, с. 206]. Маргинальный путь намечен уже и в стихотворении 1913 г. «Кипят мои наговорные травы…»: «Что вам до меня, легионы, / Живущие в грозных провалах небес, / Вашей власти тяжка мне корона, / Мне не нужно ваших чудес. / Я неведомый миру странник / По окраинам дальним земли. / Я бреду, как нищий изгнанник, / От соблазнов мира вдали» [4, с. 33]. Маргинальный путь «по тропинке, затененной / Монастырскою стеной» [4, с. 81] проходит также героиня стихотворения «Я бреду уединенно…», и этот путь ведет ее к обрыву, чтобы «за предельною чертой» оставить «все, что суетно и живо», и маргинальный путь, таким образом, ассоциируется у поэтессы с радикальным отказом от всего мирского, но осуществляемым вне «стен монастыря» (сама Малахиева определяла свое христианство как внецерковное [5]).

Такое бескомпромиссное отвержение всего земного неизбежно приводит Малахиеву к мифологии поиска «нездешней» земли в реализации мотива пути, и эта мифология актуализируется в образах Грааля и «далекого Монсальвата» в стихотворении 1918 г. «Да будет так. В мистерии кровавой…». Характерно, что путь к Граалю видится героине стихотворения тоже во сне (как в ряде приведенных выше примеров): «Но снилось мне иное: / И ты, и я торжественным путем, / Предав земле сожжение земное, / В далекий Монсальват идем» [4, с. 93].

Но ощущение маргинальности, своей выброшенности из жизни присуще героине Малахиевой не только в контексте традиционной христианской максимы о том, что «последние» в этом мире станут «первыми» в мире ином. Часто у нее встречаемся с экзистенциалистски безнадежным видением своей бесприютности как «глобальной» – так, «из эдемов мира… изгнанник», герой стихотворения «Не шумите, ветры, так приветно…», констатирует: «Для меня нет отдыха и крова, / Ни струи прохладного ручья / Ни в пределах жребия земного, / Ни в иных пространствах бытия» [4, с. 194]. Оппозиция земного «здесь» и сакрального «там» в этих строках, таким образом, снимается: и здешний, и высший миры оказываются для героини одинаково чужими и враждебными.

Таким образом, можем сделать вывод о том, что пространственная организация поэтического мира В.Г. Малахиевой-Мировична протяжении всех периодов ее творчества сохраняла свою символистскую доминанту, реализуя модель двоемирия во всех базовых пространственных оппозициях (верх/низ, центр/периферия, ограниченное/бесконечное). Вместе с тем в пространственной символике поэтессы отразилась и ее ярко индивидуальная черта – маргинальность мироощущения, которой определялись и социумная стратегия поэтессы, и ее жизненный выбор, и ее поэтическая идеология и мифология.

Литература:

1. Бройтман С.Н. Федор Сологуб // Русская литература рубежа веков (1890-е – начало 1920-х годов). Книга 1. ИМЛИ РАН. М.: Наследие, 2000. С. 882–932.
2. Есин А.Б. Время и пространство / Есин А.Б. Литературоведение. Культурология: Избранные труды. М.: Флинта, Наука, 2002. С. 82–97. URL: http://prowriterslab.com/blog/2009-03-08-293/.
3. Лотман Ю.М. К проблеме пространственной семиотики (От редакции) // Уч. зап. Тартуского ун-та. Вып. 720. Труды по знаковым системам. XIX. Тарту: Изд-во Тартуского ун-та, 1986. С. 3–6.
4. Малахиева-Мирович В.Г. Хризалида: Стихотворения / Сост. Т. Нешумова. М.: Водолей, 2013. 608 с.
5. Малахиева-Мирович В.Г. О преходящем и вечном. Дневниковые записи (1930–1934). Новый мир. М., 2011. № 6. URL: http://magazines.russ.ru/novyi_mi/2011/6/ma9.html.
6. Минц З.Г. Структура «художественного пространства» в лирике А. Блока. СПб.: «Искусство – СПБ», 1999. С. 444–531.
7. Топоров В.Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. М., 1983. С. 227–284. URL: http//deja-vu4.narod.ru/Publ_Toporov_Space.htm.

Волошин М. М., Драпалюк Г. С. Світомоделюючі просторові домінанти лірики В. Г. Малахієвої-Мирович

Анотація. У статті розглянуто домінуючі в поетичному світі В.Г. Малахієвої-Мирович просторові образи і моделі та виявлено їх універсальну й індивідуальну специфіку. Проаналізовано символістську природу художнього втілення в поезії Малахієвої таких світомоделюючих просторових опозицій, як «верх / низ», «близьке / далеке», «нескінчене / обмежене». Встановлено, що дані опозиції визначають індивідуальну специфіку поетеси, яка проявилася в намаганні сформувати маргінальний модус художнього простору в процесі їх реалізації. Крім того, розглянуто окремі значущі для формування просторової картини світу Малахієвої локуси – зокрема, локус України як варіанту «далекого», еквівалентного «райському» простору, а також індивідуальне втілення традиційного символістського мотиву шляху в ліриці Малахієвої-Мирович.

Ключові слова: художній простір, символізм, мотив, маргінальність.

Voloshyn M., Drapaluk H. World-modelling spatial dominants of V. Malakhieva-Myrovich lyric poetry

Summary. The dominant images and models of V. Malakhieva-Myrovich poetic world have been considered in the article as well as their versatile and individual specificity has been revealed. A symbolic nature of such world-modelling spatial oppositions as the «top / bottom», «close / faraway», «endless / limited» of an artistic embodiment in the poetry of V. Malakhieva-Myrovich was analyzed. At the same time, it was shown that the individual specifics of the poetess manifest themselves in the realization of these oppositions, namely, in the aspiration to form a marginal modus of an artistic space. Moreover, some significant loci concerned a special world pattern of V. Malakhieva-Myrovich, in particular, the locus of Ukraine as the example of «faraway» equivalent to a «paradisiacal» space, as well as a traditional symbolistic motive of the way embodied individually in her lyrics have been considered in the work.

Key words: artistic space, symbolism, motive, marginality.

UDC 811.161.2'373.611

Dr. Vorona I. I.,
Staatliche Medizinische Universität Ternopil,
Dozentin am Lehrstuhl für Fremdsprachen
Dr. Yashchyk N. R.,
Nationale Pädagogische W. Hnatjuk-Universität Ternopil
Dozentin am Lehrstuhl für deutsche Philologie und Methodik der deutschen Sprache

ENTLEHNUNGEN IN DER UKRAINISCHEN MEDIZINISCHEN TERMINOLOGIE

Summary. The borrowing of the foreign terms is a logical and objective phenomenon, an important means of enriching the Ukrainian terminology system. In most borrowed language units takes place the process of morphological, phonetic, graphical and lexical-semantic changes. The typical characteristics of borrowed terms are exactness, concreteness, unambiguousness and derivativeness. The question of the completion of medical terminology is of great importance especially in the time of the constantly developed international cooperation of doctors to the optimization of treatment.

Key words: term, terminology system, medicine, borrowing, borrowed word.

1. Einleitung. Die wissenschaftliche Terminologie spielt eine bedeutende Rolle bei der Staatswerdung und ist ein Zeichen der wissenschaftlichen, sozioökonomischen und kulturellen Entwicklung. Die Frage nach der Art der Terminologie, d.h. soll sie national oder international sein, war und ist noch heute von großer Bedeutung bei den Sprachforschern. Besonders aktuell ist dieses Problem für die Sprachen, die in der langen Zeitperiode der Staatenlosigkeit existiert haben. Zu solchen Sprachen gehört eigentlich die ukrainische Sprache. Die dauernde Unterdrückung der ukrainischen Sprache hat die Entwicklung der nationalen wissenschaftlichen Terminologie behindert. Nur nach der Unabhängigkeit der Ukraine, infolge der Veränderung der politischen Richtlinien hat sich auch die sprachliche Situation in der Ukraine deutlich verändert.

In den letzten Jahren ist die ukrainische Terminologie zum wichtigen Gegenstand der intensiven Forschungen geworden. Diese Entwicklung ist in der ersten Linie mit der Notwendigkeit verbunden, das einzige ukrainische Terminologiesystem zu entwickeln. Die meisten Wissenschaftler behaupten, dass die medizinische Terminologie durch den besonders großen Wortschatzumfang gekennzeichnet ist, außerdem gehört sie zu den sich stets entwickelnden Teilen des Wortschatzes. Die rasante Entwicklung der Medizin und die internationale wissenschaftliche Integration fördern dazu, dass immer wieder mehr Begriffe entlehnt werden.

2. Allgemeine Charakteristik der medizinischen Terminologie. Untere dem Begriff „Terminus" verstehen die ukrainischen Sprachforscher L. Petrukh und V. Petrukh ein Wort oder Wortverbindung, die einen klar definierten Begriff innerhalb der Fachsprache eines Fachgebietes bzw. Wissenschaft, Technik oder Kunst bezeichnet [11, 338]. Die Wissenschaftler sind der Ansicht, dass sich der Terminus von dem Wort oder der Wortverbindung durch deutliche Semantik unterscheidet, denn seine wichtigste Eigenschaft ist „Eindeutigkeit, keine expressive Färbung und ständiger Gebrauch in einem speziellen Gebiet oder Sphäre der Wissenschaft" [4, p. 147]. Laurén und Nordman beschreiben den Begriff Terminus auf zwei verschiedene Weisen: „ein Terminus als Element einer Terminologie ist die Einheit aus einem Begriff und seiner Benennung" und „ein Terminus ist ein sprachlicher Ausdruck für einen Begriff, der zu einem Begriffssystem eines Technolektes gehört" [16, p. 168]. Das System von Termini wurde dementsprechend Terminologie genannt [14, p. 5].

Unter der medizinischen Terminologie (lat. *terminus*, -i m. „Ausdruck" + gr. *logos* „Lehre") versteht man ein System von Termini, die aus den lateinischen, griechischen und anderen Fremdsprachen abgeleitet und in allen Bereichen der Medizin verwendet sind: Anatomie, Pathologie, Diagnostik, Therapie usw [15, p. 15].

Die ukrainische medizinische Terminologie hat eine lange Geschichte. Die Entwicklung der Medizin beginnt im 12. Jh., einige medizinische Schriften stammen noch von der Zeit der Kiewer Rus. Die ersten medizinischen Begriffe waren: *рана, синець, переломлений, кість.* In den Schriftdenkmälern der 16. und 18. Jh. sind die Bezeichnungen der damaligen medizinischen Begriffe urslawischer Ursprung: *недуга, неміч, слабість, короста, лишай, гостець* und fremdsprachige Vokabeln*: дизентерія, холера, чума, малярія vorhanden* fixiert, die immer häufig allgemein- und fachsprachlich verwendet wurden. Die gründlichen Untersuchungen der ukrainischen medizinischen Terminologie haben nur in der zweiten Hälfte des 19. Jhs. begonnen. Für die medizinischen Texte dieser Periode ist der parallele Gebrauch von fremdsprachlichen und einheimischen Bezeichnungen gekennzeichnet: *дифтерит – обкладки, скарлатина – гариця.* Das zeugt von der Suche nach den eigenen sprachlichen Äquivalenten im Gegensatz zu entlehnten: *бактерії, мікроскоп, організм, scarlatin, streptococcus*.

Die 20er und 30er Jahren des 20. Jhs. sind eng mit der Arbeit vom Institut der ukrainischen Fachsprache bei der Akademie der Wissenschaft verbunden. Die neuen medizinischen Wissenschafts- und Lehrliteratur wurde erarbeitet, die Zeitschriften aus verschiedenen Bereichen der Medizin wurden veröffentlicht und zahlreiche medizinische Wörterbücher verfasst.

In den 30en Jahren des 20. Jhs. wurde die Entwicklung des ukrainischen Terminologiesystems durch die russische Sprache bedeutend beeinflusst. Die gezielte sprachliche Politik verursachte die Verschwendung großer Zahl von ukrainischen Termini aus der Fachsprache der Ärzte: *наприклад: ломець, правець, бігунка, гнояк, навіювання, кашлюк, свербіж та ін*. In den 70en Jahren herrschte die Tendenz zur Verdrängung der ukrainischen medizinischen Sprache aus der wissenschaftlichen, pädagogischen und geschäftlichen Kommunikation. Und schon die 90er Jahre gelten in der Geschichte als Periode aktiver lexikografischer Tätigkeit, weil die neuen Formen der lexikografischen Bearbeitung von medizinischen Termini angewendet wurden.

Heutzutage entwickelte sich die moderne medizinische Terminologie zu einem der kompliziertesten Terminologiesysteme. Es umfasst tausende von Wörtern und Wendungen, vereinigt die Gruppen von Termini mit verschiedenen Bedeutungen: morphologische Formationen und Prozesse, die für den menschlichen Körper im Normalzustand und bei Pathologien in verschiedenen Entwicklungsstadien typisch sind; Krankheiten und pathologische Zustände der Person; ihre Formen und

Symptome; Erreger und Krankheitsüberträger; Methoden der Diagnose, Prävention und Therapie von Krankheiten; Apparate, Instrumente und andere technische Einrichtungen; Medikamente, Pflanzen, Rohstoffe usw [9, p. 333]. Die Schwierigkeiten bei der Untersuchung von Termini bestehen noch in dem Vorhandensein von einheimischen und entlehnten medizinischen Begriffen.

3. Entlehnungsquellen der ukrainischen medizinischen Terminologie. Die ukrainische medizinische Terminologie ist durch große Anzahl der Entlehnungen gekennzeichnet. Obwohl die Quellsprachen der medizinischen Begriffe unterschiedlich sind, ist die Übernahme sprachlicher Phänomene von den lateinischen und griechischen Sprachen in die Ukrainische am häufigsten verbreitet.

Die Entlehnungen aus dem Griechischen bezeichnen meistens spezifische Fachbegriffe: *анемія (anaemia), діабет (diabetes), мікроорганізм (micriorganismus)*. Als Beispiele der lateinischen Entlehnungen kann man die Termini anwenden, die die biologischen Strukturen und Körperteile: *альвеола (alveola), вена (vena)*; Handlungen und Prozesse: *аглютинація (aglutinatio), адаптація (adaptatio), вакцинація (vaccinatio)*; Substanznamen*: вітамін (vitaminum)*; Krankheiten, Entzündungen und Körperzuständ benennen: *авітаміноз (avitaminosis), ботулізм (botulismus), гангрена (gangraena)* usw.

In den modernen linguistischen Studien wird große Aufmerksamkeit der Klassifikation von Entlehnungen gewidmet. Danylenko verbindet die Klassifikation von Entlehnungen mit den Bildungsetappen von den Fachtermini und unterscheidet direkte Entlehnungen, Kalkulierung und Termini, die mit den eigenen Sprachmitteln gebildet sind [2, p. 222]. Laut der Klassifikation von Kochergan sind alle Entlehnungen in folgende Arten eingeteilt: materiale (lexikalische) Entlehnungen und Kalkierung (semantische Entlehnung oder Lehnprägungen) [3, p. 230]. Lotte verwenden für die erste Art den Begriff „originelle Entlehnung“ und für die zweite – „übersetzte Entlehnung“ [5, 10]. Bei der lexikalischen Entlehnung wird ein Wort in derselben materialen Form: lat. *studium* – dt. *Studium* oder mit derselben Bedeutung, die es in der Kontaktsprache (Gebersprache) hatte, in eine Nehmersprache übernommen, lat. *speculum* – dt. *Spiegel* [1, p. 35]. Bei der Kalkierung wird entweder die Bedeutung d.h eine neue oder zusätzliche Bedeutung auf ein vorhandenes Wort der Nehmersprache übertragen (Lehnbedeutung), oder es wird zur Wiedergabe dieser Bedeutung ein neues Wort mit den sprachlichen Mitteln der Nehmersprache gebildet (Lehnbildung) [1, p. 37].

In der medizinischen Terminologie unterscheidet man vollständige und unvollständige Entlehnungen aus dem Latein und Griechischen. Im ersten Fall wird eine sprachliche Einheit als Ganzes hinsichtlich der Form und Bedeutung übernommen. Zu der ersten Gruppe gehört z.B. ein griechisches Wort *автопсія* griech. autopsia – direkte Bedeutung ist *eigener Augenschein*. Die Vokabel wurde zu dem pathologisch-anatomischen Terminus und bedeutet *Leichenöffnung, Leichenschau*; das Wort *інфекція* von *spätlat. infectio* bedeutete *hineintun und vergiften*, später bekam es eine neue Bedeutung *Übertragung von Krankheiten, Ansteckung.*

Als unvollständige Entlehnungen werden die Vokabeln griechischer und lateinischer Herkunft verstanden, die als Bestandteile der medizinischen Terminologie neue Bedeutungen entwickelt haben. Einige davon hatten früher überhaupt keine medizinische Semantik und andere existierten zwar in der Sprache der alten Medizin, aber ihre Bedeutungen unterscheiden sich gründlich von der heutigen. In der altgriechischen Medizin wurde beispielweise mit dem Begriff *афіксія* (asphyxia) einen Zustand bezeichnet, der durch einen schwachen Pulsschlag gekennzeichnet war. In der modernen Medizinsprache wird damit einen Zustand mit Kreislaufschwächeund Atemdepression bis Stillstand bezeichnet. Unter der Vokabel *екіампсія* (altgriech. ekiampsis – *hervorleuchten, hervorstrahlen*) haben die Griechen eine plötzlich auftretende Krankheit verstanden, heutzutage wird es als eine schwere vor allem im letzten Drittel der Schwangerschaft einhergehende Erkrankung definiert [10, p. 120].

Unbestritten bleibt die Tatsache, dass das Latein als weltanerkannte Kultur- und Wissenschaftssprache eine besondere Rolle bei der Entwicklung der Medizinsprache gespielt hat. Auch in der modernen Linguistik findet der Bildungsprozess von neuen medizinischen Termini aus der lateinischen Entlehnungen statt, dabei handelt es sich um Assimilationsprozesse d.h. eine allmähliche Anpassung an die Grammatik, Aussprache, Schreibweise der aufnehmenden Sprache. Dementsprechend gibt es auch in dem ukrainischen Wortschatz folgende Begriffe lateinischer Herkunft: a) angiopathia retinae traumatica – *травматична ангіопатія сітківки*, dabei wird das erste Wort entlehnt, das zweite – übersetzt und das dritte kalkiert; b) atrophia nervi optici – *атрофія зорового нерва*, dabei wird das erste Wort entlehnt, das zweite – kalkiert und das dritte übersetzt; c) axis opticus – *оптична вісь*, dabei wird das erste Wort übersetzt und das – zweite kalkiert; d) campus visionis monocularis – *поле зору молекулярне*, wo das erste und zweite Wort übersetzt und das dritte – kalkiert werden.

Da Latein und Griechisch zu den höchstentwickelten Sprachen der Antikwelt gehörten und in bestimmter territorialen Wechselbeziehungen standen, wurden einige Vokabeln, die in dem Griechischen fehlten, aus dem Lateinischen entlehnt, und griechische Wörter haben sich unter dem Einfluss der lateinischen Sprache verändert. Es wurde sogar das Dublieren von lateinischen Lexemen durch latinisierte griechische Entlehnungen festgestellt: *офтальмолог* (altgirech.) – *окуліст* (lat.), das noch heute das ukrainische terminologische Wortgut beeinflusst.

Es gibt einige Möglichkeiten ukrainische medizinische Termini aus den lateinischen und griechischen Entlehnungen zu bilden: 1. die Lexeme, die keine Äquivalente in der ukrainischen Sprache haben und die in der Gebersprache existierte grammatische Form beibehalten: systema – *система*, trauma – *травма*, coma – *кома*. 2. ukrainische Vokabeln, die den lateinischen Stamm ohne Flexion haben: diagnosis – *діагноз*, symptoma – *симптом*, narcosis – *наркоз*. 3. lateinische und griechische Termini, denen die ukrainisierte Form geeignet ist: dosis – *доза*, operatio – *операція*, oculus – *око* та ін. Einige ukrainische medizinische Begriffe wurden von den lateinischen Ableitungen gebildet: herbarium – *гербарій* (von herba – Kraut), vitaminum – *вітамін* (von vita – Leben). In der Fachsprache wurden parallele Formen der Übersetzung von lateinischen Wörtern verwendet, Transliteration und Umschreibung: gastritis – *гастрит – запалення слизової оболонки шлунка*, myoma – *міома – м'язова пухлина*, scoliosis – *сколіоз – бокове викривлення хребта* та ін.

Zu noch einer verbreiteten in der ukrainischen medizinischen Terminologie Fachwortgewinnung gehört die Mephaforisierung d.h. eine Wortbildung aufgrund der Übertragung einer Bedeutung der Lexeme in eine uneigentliche Bedeutung, dabei ist mindestens eine Ähnlichkeit zwischen beiden Wörtern vorausgesetzt: griech. *arachne* „Spinne“ – arachnoiditis – *арахноїдит* – eine sehr seltene Erkrankung der Wirbelsäule; lat. *infantilis* „kindlich“ – *infantilismus* – *інфантилізм* – der Zustand des Zurückbleibens auf der Stufe eines Kindes, er kann sich sowohl auf die körperliche als auch auf die geistige Entwicklung beziehen;

Den Grundstein zur Bildung der anatomischen, chemischen, pharmazeutischen und klinischen Terminologie hat auch die altgriechische und lateinische Mythologie gelegt. Die Termini *психологія* (psychologia), *психотерапія* (psychotherapia) sind beispielweise mit dem griechischen Wort *psyche – Seele* verbunden. Aus der griechischen Mythologie ist die Mythe über „Amur und Psyche‟ bekannt, in der Psyche die jüngste der drei Töchter eines Königs ist. Sie ist so schön, dass alle aufhören, Venus, die Göttin der Schönheit und der Liebe, zu verehren. Verärgert ruft Venus ihren Sohn Amor und befiehlt ihm, Psyche dazu zu bringen, sich in einen schlechten Mann zu verlieben. Doch Amors erliegt selbst der überirdis-

chen Schönheit Psyches. Venus, voller Wut darüber, dass ihr Sohn ihre Befehle missachtet hat, macht sich auf die Suche nach dem Mädchen. Psyche muss verschiedene lebensgefährliche Aufgaben für die Göttin erledigen. Die Psyche gilt als Symbol der unsterblichen menschlichen Seele und wurde als ein Mädchen mit den Schmetterlingsflügeln dargestellt.

In der ukrainischen medizinischen Terminologie wurde oft den Begriff *голова Медузи* (caput Medusae) für die Bezeichnung eines klinischen Zeichens verwendet, das sich in Form von sichtbarer Ausdehnung geschlängelter Venen im Bereich des Bauchnabels infolge einer Blutstauung durch eine portale Hypertension zeigt. Dementsprechend ist Medusenhaupt ein Geflecht von Krampfadern im Bereich des Nabels, das sich dem Schlangennest ähnelt. In der griechischen Mythologie gilt Medusa Gorgone als eine der drei geflügelten Schreckgestalten mit Schlangenhaaren, die jeden, der sie anblickt, zu Stein erstarren lassen.

Obwohl die stärkste Bereicherung des ukrainischen medizinischen Wortschatzes zunächst aus dem Lateinischen und Griechischen erhalten hat, gab und gibt es noch heute Lehneinflüsse aus anderen europäischen Sprachen: englischen, deutschen, polnischen, französischen, italienischen: englischer Herkunft: *гайморит, дальтонізм, блокада, стрес*; französischer Herkunft: *бюлетень, грип, бандаж, зонд, буж, шок*; deutscher Herkunft: *бор, шприц, клапан, шпатель, бюгель*; italienischer Herkunft: *інфлюенца, скарлатина, пелагра*.

Den größten Einfluss auf die ukrainische Sprache hat Russisch gemacht, das ist natürlich mit den territorialen und geschichtlichen Gründen verbunden. Die meisten russischen Entlehnungen sind Lehnübersetzungen: *сетчатка – сітківка, стекловидное тело – склоподібне тіло, поле зрения – поле зору* [7, p. 223]. Außerdem verwendet man oft in der medizinischen Fachsprache Lexeme sowohl mit den ukrainischen als auch mit den entlehnten Komponenten: *амніотична рідина, токсикоз вагітних, артеріальний тиск, прискорений пульс*.

In der ukrainischen Sprache sind auch Äquivalente der Entlehnungen vorhanden, die bestimmte Krankheiten oder ihre Symptome bezeichnen und in der Sprache der Volksmedizin verbreitet sind: *виворіт повік* (ectropion), *бичаче око* (buphthalmus), *заяче око* (lagophthalmus) usw. Aber diese einheimischen Lexeme haben sehr oft den archaischen Charakter, der für die moderne Wissenschaft nicht geeignet ist, in diesem Fall lohn es sich, an das griechisch-lateinisches Wortgut zu wenden oder den lateinischen Terminus mit den einheimischen sprachlichen Einheiten zu beschreiben. Dazu sei die Meinung von Krakovetska erwähnt: Bei dem Kampf um die Reinheit der ukrainischen Sprache soll man sich nicht allzu viel mit dem Purismus beschäftigen, denn man kann nicht schon lange funktionierende Vokabeln durch Wörter ersetzen, die schon veraltet sind, eigene Funktion seit langem erfühlt haben und bei den heutigen Sprechern nur Erstaunen hervorrufen können [4, p. 146]. Viele Entlehnungen haben einfache morphologische Struktur, sind nach den Regeln der ukrainischen Sprache gebildet, darum ist es nicht nötig, sie durch unverständliche manchmal sogar komische Archaismen zu ersetzen, wie z.B. das Wort *акушерка* (von frz. *accoucher*) – *die Berufsbezeichnung für Frau, die als Geburtshelferin während der Schwangerschaft und der Geburt die Schwangeren betreut*, ist unnötig durch ukrainische Synonyme *пупорізка* oder *повитуха* zu ersetzen.

In den lexikografischen Werken wäre es sogar zwangsmäßig, die Begriffe zu vermeiden, die sich der Form von entlehnten Wörtern ähneln, aber mit Hilfe der ukrainischen meistens archaischen oder dialektischen Morpheme gebildet sind. Sie haben sehr oft eine zu umfangreiche Struktur, wie folgende Beispiele: *тендовагініт – тужневтулищиця, тужневтулищезапал; гастродуоденіт – шлункодванадцяткозапал, фронтит – лобозатокозапал, лобостойковиця* [4, p. 146].

Dementsprechend sei es nicht immer besser, ukrainische Äquivalente zu bilden, anstatt schon lange in vielen Sprachen verwendetes griechisch-lateinisches Wortgut zu benutzen, denn viele von diesen Entlehnungen sind schon allgemein verständlich geworden und die internationale Kommunikation erleichtern können. Die Existenz der zahlreichen Entlehnungen in der ukrainischen Sprache kann man auch dadurch berechtigen, dass es nicht genügend einheimische Äquivalente für einen großen Teil von Fachtermini gibt, wie z.B. für folgende Begriffe *склера*, *кон'юнктива*, *астигматизм*, *катаракта*, *афакія* usw.

4. Synonymie in der ukrainischen Medizinterminologie. Die gleichzeitige Verwendung von der entlehnten und einheimischen Lexik führt zu der Entstehung von solchen lexikalisch-semantischen Erscheinungen wie Polysemie, Antinomie, Paronymie und Synonymie, die das Verständnis und Eindeutigkeit der Termini verschlechtern. Das ukrainische Synonym zu dem aus dem Altgriechischen entlehnten Wort *ембріон* heißt *зародок*. Beide Begriffe bezeichnen ein Lebewesen in der frühen Form der Entwicklung, aber *зародок* hat zusätzliche übertragene Bedeutung *Anfangsperiode von etwas, was zur weiteren Entwicklung fähig ist.* Solche Bespiele beweisen deutlich den Unterschied der medizinischen Terminologie von dem allgemeinsprachlichen Wortgut. Das Adjektiv *спонтанний* (lat. spontāneus) hat eine Bedeutung: *von selbst, ohne (erkennbaren) äußeren Anlass, Einfluss ausgelöst.* Sein Synonym hat aber drei Bedeutungen: *1. ohne Genehmigung durchführend; 2. sich im Verhalten und Gestalten stark vom Eigenwillen leiten lassend; 3. von selbst, ohne äußeren Anlass, Einfluss ausgelöst.* Aus diesem Beispiel geht hervor, dass das einheimische Wort im Vergleich zu dem entlehnten durch eine breite Semantik gekennzeichnet ist und nur in seiner dritten Bedeutung als Fachtermini verwenden sein kann.

Heute ist die Bildung des Grundwortschatzes ukrainischer medizinischer Terminologie noch nicht aufgrund der Anwesenheit von einer bedeutenden Anzahl von synonymischen Begriffen abgeschlossen. Die Entstehung von Synonymen in der Fachsprache ist durch verschiedene Faktoren verursacht, von denen die wichtigsten sind: 1) die parallele Verwendung von einheimischem und Lehnwort; 2) die Entwicklung der medizinischen Wissenschaft ist mit der Entstehung neuer medizinischer Termini auf engsten verbunden; 3) die Anwesenheit von mehreren Fachtermini für die Verbalisierung eines Begriffes; 4) das Gebrauch von zwei oder mehreren Lehnwörtern.

Die Synonym-Termini sind fast in allen Bereichen der Medizin vorhanden, besonders bei den Krankheitsnamen, Symptomen der Erkrankung und teilweise in der pharmazeutischen Sphäre [8, p. 164]. Die meisten synonymischen Begriffe sind semantische Dubletten d.h. Wörter mit derselben Bedeutung, aber verschiedener sprachlicher Herkunft. Zu solchen Dubletten gehören Lexeme griechischer und lateinischer Herkunft und ihre ukrainischen Äquivalente: лейкоцит – *білокрівець*, іктерус – *жовтяниця*, макроцефалія – *великоголовість*, ацефалія – *безголовість*, анемія – *недокрів'я*, абсорбція – *вбирання*. Als ukrainische Äquivalente gelten oft nicht nur Wörter, sondern Wortverbindungen: перитоніт (lat. peritonitis) – *запалення очеревини*, апное (lat. apnoë) – *відсутність дихання*, міома (lat. myoma) – *м'язова пухлина*, сколіоз (lat. skoliosis) – *бокове викривлення хребта*. Es gibt aber selten auch Dubletten-Paare mit den aus den verschiedenen Sprachen entlehnten Komponenten: *гайморит* (eng.) – *синусит* (lat.), *пародонтоз* (griech.) – *альвеолярна піорея* (lat.), *сифіліс* (it.) – *люес* (lat.).

Eine besondere Art der Synonymie sind die vollen und verkürzten Varianten eines Lautkomplexes mit denselben Bedeutungen. Die verkürzten Varianten werden unterschiedlich gebildet: die Wortverbindung wird zu einem zusammengesetzten Terminus (Komposita): *гостра ревматична лихоманка – хвороба Сокольського-Буйо – ревматизм*, *вегетативний невроз – вегетоневроз*; die Abkürzung von Anfangsbuchstaben der Wortverbindung: *дитячий церебральний параліч – ДЦП*, *нейроциркуляторна дистонія – НЦД*; die Abkürzung einer Kompo-

nente von dem zusammengesetzten Wort: *іонтофорез – іонофорез*, *лейкоцитоліз – лейколіз*.

Die oben angeführten Begriffe haben unterschiedliche Verwendungsmöglichkeiten. Die einheimischen Termini sind bei der Ausbildung von Ärzten gebraucht d.h. sie sind häufig in den Lernbüchern, in der populärwissenschaftlichen und medizinischen Literatur zu finden. Die Lehntermini wurden öfter in den wissenschaftlichen Untersuchungen gebraucht.

Obwohl die Synonymie keine Schwierigkeiten bei dem Bildungsprozess der ukrainischen Medizinterminologie verursachen kann, bleibt das Problem von unnötiger Verwendung einiger Dubletten für die meisten Sprachwissenschaftler, Autoren und Hersteller verschiedener Wörterbücher, Lehrbücher, wissenschaftlicher und pädagogischer Literatur geöffnet. Die Suche nach dem passenden Begriff ist die Aufgabe der Wissenschaftler, trotzdem kann man gerade in der wissenschaftlichen Literatur die Vielfalt von den Synonymen feststellen. Diese Situation verschlechtert den Umtausch der wissenschaftlichen Information, ist die Ursachen von vielen Undeutlichkeiten bei der Übersetzung der medizinischen Literatur.

5. Das Einheimische oder Entlehnte in der modernen Medizinterminologie. Vor den Wissenschaftlern steht häufig die Frage, welchen Begriff, ukrainischen oder entlehnen zu bevorzugen. Laut Stepanyshyn ist es zwangsmäßig, statt der fremdsprachigen Termini ukrainische zu verwenden, weil sie leichter auszusprechen und den Sprechern verständlicher sind. Der Wissenschaftler hat sogar eine Liste von ukrainischen Äquivalenten gestellt: вакцинація – *щеплення*, гіпноз – *навіювання*, дефект – *вада*, індиферентний – *байдужий*, інтернаціональний – *міжнародний*, кастрація – *вихолощення*, модифікація – *видозміна*, натуральний – *природний*, перманентний – *безперервний*, пропедевтика – *підготовка* [12, p. 153].

Misnyk behauptet, dass man gleichzeitig entlehnte und einheimische Begriffe benutzen kann: *пункція – прокол, пальпація – обмацування, фіксатор – закріплювач* [6, 9]. Yanush ist der Ansicht, dass die Termini ausländischer Herkunft die innere Struktur der ukrainischen Sprache nicht zerstören können, sondern umgekehrt fördern sie die Entwicklung des lexikalischen Systems [13, p. 25]. Die Entlehnungen erfühlen eine bedeutende Funktion, sie ermöglichen die Ersetzung einer komplizierten Wortverbindung durch ein einfaches Wort: *перехрестя зорове* – хіазма, *оболонка водна* – амніон, *підвищення великого пальця* – тенар.

Das ist die Ursache, warum die meisten Ärzte öfter aus dem Lateinischen entlehnte Begriffe verwenden, statt ukrainische beschreibende Termini zu benutzen: *афакія* (відсутність кришталика); *аблефарія* (вроджена відсутність повік); *анізокорія* (неоднакова величина зіниць).

Es sei aber unterschrieben, dass bei der Ausbildung der Ärzte große Aufmerksamkeit auf das Erlernen besonders ukrainischer Fachtermini gelenkt sein soll, ihrer Bedeutung und richtiger Verwendung in der Berufssprache [13, p. 27]. Das Erlernen von Fachtermini entwickelt deutlich das Sprachkompetenz der Ärzte. Die Fähigkeit der Ärzte ein Vertrauensverhältnis mit den Patienten zu schaffen und ihnen das Behandlungsverfahren verständlicherweise zu erklären, bestimmen ihre Professionalität und erhöhen gleichzeitig die Heilungschancen der Personen. Diese diskursive Kompetenz des Arztes und die Wirksamkeit der Behandlung befinden sich in der direkten Abhängigkeit voneinander.

Aus der internationalen Erfahrung der Terminibildung geht hervor, dass die Verbindung der entlehnten und einheimischen Wörter in der medizinischen Sprache eine positive Wirkung hat. Die Entlehnungen fördern die Kontakte mit anderen Weltsprachen und beweisen das hohe Niveau der ukrainischen Literatursprache beziehungsweise Terminologiesprache, außerdem erleichtern sie der medizinischen Sphäre, sich mit der Weltwissenschaft zu entwickeln.

6. Zusammenfassung. Die ukrainische medizinische Fachterminologie hatte eine lange und komplizierte Entwicklungsgeschichte, die mit der Terminologisierung von ostslawischen und umgangssprachlichen Wörtern begonnen hat und die Entlehnungen aus dem Lateinischen, Griechischen und aus den westeuropäischen Sprachen umfasst. Infolge dieser Entwicklung wurde der ukrainische Wortschatz durch neue Wortbildungsmodelle sowohl mit den einheimischen als auch mit den fremdsprachigen Elementen bereichert.

Laut der durchgeführten Untersuchung wurde festgestellt, dass die Entlehnung der fremdsprachigen terminologischen Spracheinheiten ein logisches und objektives Phänomen ist, das nicht verboten oder begrenzt sein kann, denn es ist ein wichtiges Mittel der Bereicherung von dem ukrainischen Terminologiesystem. Bei den meisten Lehnwörtern vollzieht sich der Prozess der morphologischen, phonetischen, grafischen und lexikalisch-semantischen Veränderungen. Im Unterschiede zu den einheimischen ukrainischen Termini sind den entlehnten Termini folgende typische Eigenschaften gekennzeichnet: Genauigkeit, Konkretheit, Eindeutigkeit und auch hohe Wortbildungsfunktion.

Die Hauptaufgabe der linguistischen Untersuchungen in diesem Bereich ist die Schaffung von dem Terminologiesystem, das den modernsten internationalen Normen entsprechen und als Sprachmittel bei der Kommunikation der medizinischen Fachleute verwendet sein könnte. Entsprechend der modernen Anforderungen an die Ausbildung im medizinischen und pharmakologischen Bereich müssen die Fachleute nicht nur über gründliche Kenntnisse der Fachtermini verfügen, sondern auch Fachfähigkeiten für die Arbeit mit der internationalen Nomenklatur beherrschen. Der Arzt oder Pharmazeut soll bei der Kommunikation mit den internationalen Kollegen bestimmte fachspezifische Information in Wort und Schrift deutlich formulieren können. Die Frage der Vervollständigung der medizinischen Terminologie ist von großer Bedeutung besonders in der Zeit der sich stets entwickelten internationalen Mitarbeit von Ärzten zur Optimierung der Behandlung.

Literatur:

1. Величко О.В. Заимствование как один из способов обогащения научной медицинской прозы // Гуманитарные исследования. Журнал фундаментальных и прикладных исследований. Астрахань: Издательский дом «Астраханский университет». 2009. № 4(32). С. 35–39.
2. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М.: Наука, 1977. 246 с.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства. К.: Академія, 2001. 368 с.
4. Краковецька Г.О. Деякі проблеми унормування українських відповідників ла- тинських медичних найменувань // Українська термінологія і сучасність. К.: НАН України, 1997. С. 146–148.
5. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминоэлементов. М.: Наука, 1982. 152 с.
6. Місник Н.В. Формування української медичної клінічної термінології: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. К., 2002. 20 с.
7. Місяць Н., Білоус В., Білоус А.. Формування української офтальмологічної термінології // Сучасні проблеми мовознавства і літературознавства. Ужгород, 2001. Вип. 4. С. 350.
8. Навчук Г.В., Ткач А.В. Українська медична термінологія на сучасному етапі: проблеми ворядкування. // Буковинський медичний вісник. Чернівці: БДМУ, 2010. Том 14. С. 163–166.
9. Нечаїв С. Деякі проблеми української медичної термінології. // Українська термінологія і сучасність. К.: КНЕУ, 2007. Вип. VII. С. 333.
10. Петровский Б.В.Энциклопедический словарь медицинских терминов : Ок. 60000 терминов. М.: Сов. энцикл., 1982–1984. С. 120.
11. Петрук Л.І. Українсько-латинсько-англійський медичний енциклопедичний словник : А – Я. К.: Медицина, 2015. 968 с. С. 338–349.
12. Степанишин Б. Іншомовна лексика в українському мовленні: Чи можна (і чи треба) обходитися без чужомовних слів? Київ, 2002. № 11. С. 152–155.

13. Януш Я. Роль термінології у формуванні мовно-професійної компетентності фахівців економічного профілю // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. К.: КНЕУ, 2001. Вип. 4. С. 15–19.
14. Caspar W. Medizinische Terminologie : Lehr- und Arbeitsbuch. Stuttgart, New-York, 2000. S. 5.
15. Kuss D., Mutz I. D. Medizinische Terminologie : Eine Einführung für Pflegeberufe. 6. Aufl. Wien, 2000. S. 15.
16. Lauren CH., Norman M. Wissenschaftliche Technolekte. Frankfurt am Main, 1996. S. 168.

Ворона І. І., Ящик Н. Р. Запозичення в українській медичній термінології

Анотація. Українська медична термінологія мала довгу та складну історію розвитку, яка почалася з термінологізації давніх слов'янських слів та містить запозичення з латинської, грецької та інших західноєвропейських мов. У більшості запозичених мовних одиниць відбувається процес морфологічних, фонетичних, графічних та лексико-семантичних змін. Типові характеристики запозичених термінів – точність, конкретність, однозначність та похідність. Питання вивчення та доповнення медичної термінології має велике значення, особливо в часи розвиненої міжнародної співпраці лікарів із метою оптимізацією лікування.

Ключові слова: термін, термінологічна система, медицина, запозичення, запозичене слово.

Ворона И. И. Ящик Н. Р. Заимствования в украинской медицинской терминологии

Аннотация. Украинская медицинская терминология имела долгую и сложную историю развития, которая началась с терминологизации древних славянских слов и содержит заимствования из латинского, греческого и других западноевропейских языков. В большинстве заимствованных языковых единиц происходит процесс морфологических, фонетических, графических и лексико-семантических изменений. Типичные характеристики заимствованных терминов – точность, конкретность, однозначность и производность. Вопросы изучения и дополнения медицинской терминологии имеет большое значение, особенно во времена международного сотрудничества врачей с целью оптимизацией лечения.

Ключевые слова: термин, терминологическая система, медицина, заимствования, заимствованное слово.

УДК 811.161.2'42:39(043.5)

Гришко О. П.,
кандидат філологічних наук,
асистент кафедри журналістики та філології
Сумського державного університету

ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМ У ПРОЗІ КІНЦЯ ХХ – ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТЬ

Анотація. У статті розглядається стилістична роль лінгвокультуреми, лінгвоідеологеми, інтертекстеми в прозових творах художнього дискурсу кінця ХХ – початку ХХІ століть.

Ключові слова: лінгвокультурема, лінгвоідеологема, інтертекстема, семантичне поле, символ.

Постановка проблеми. Антропоцентрична парадигма сучасної лінгвістики нерозривно пов'язана з підвищенням наукового інтересу до національної ідентичності та особливостей культури мовної особистості. Взаємозалежність мови та культури дає підстави говорити про необхідність дослідження художніх текстів через призму лінгвокультурології. Лінгвокультуреми та їх стилістична роль у художньому дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ століть ще недостатньо вивчена, що зумовлює *актуальність* наукової розвідки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичні основи дослідження лінгвокультурем розроблені в працях Н. Арутюнової, В. Воробйова, Є. Верещагіна, В. Жайворонка, В. Маслової, Л. Мацько, М. Шевченко. Вивченням мови художніх текстів у лінгвокультурологічному аспекті займались такі вчені: С. Бибик, В. Білоус, Н. Зайченко.

Метою статті є дослідження стилістичного потенціалу лінгвокультурем у художній прозі кінця ХХ – початку ХХІ століть. Поставлена мета передбачає виконання таких *завдань:* проаналізувати стилістичну роль лінгвокультурем, дослідити особливості функціонування лінгвокультурем у складі художніх тропів, показати те, як художньо-образний потенціал лінгвокультурем розкривається стилістичними прийомами.

Виклад основного матеріалу. Емоційно-оцінна прагматика й експресивне забарвлення зумовлюють семантико-стилістичний потенціал лінгвокультурем, який визначається як тематичним діапазоном, так і значним обсягом національно-культурних конотацій. Лінгвокультуреми в художньому дискурсі набувають функційного статусу (виконують роль стилістично значущих одиниць). Стилістична функція мовних репрезентантів української ментальності виявляється в їхній здатності бути складниками художніх тропів. Лінгвокультуреми у складі епітетних конструкцій виконують прагматичну функцію (актуалізують емоційну сферу читача внаслідок створення психоемоційного напруження у сприйнятті якісних характеристик детермінованого об'єкта або окремих його властивостей).

Епітети підкреслюють і посилюють характеристики предмета, збагачують його емоційно й образно: *Про* ***Орлика*** *ж спогадувати було небезпечно взагалі.* ***Запеклий, сміливий, розумний, освічений*** *– знав латину* (Ю. Мушкетик) [1, с. 277]; *Розділ «Творчість на теми релігійно-моральні» я присвятив пам'яті* ***Степана Руданського****, чоловіка* ***афористично-дотепного****,* ***своєрідного дослідника*** *нашого фольклору* (Ю. Хорунжий) [2, с. 273]; *Ось кого мені шкода покидати, так се* ***Олександра Олеся… Славний, сердечний, щирий*** *чоловік!* (Ю. Хорунжий) [2, с. 321]. Ампліфікація епітетів розкриває, з одного боку, поняттєво-предметне значення антропоніма, а з іншого – провокує виникнення різноманітних контекстуальних асоціацій, на основі яких прозирають національно-культурні конотації.

Емоційно-експресивна прагматика епітетних структур виявляється в семантичній трансформації та експлікації етноментальних смислів традиційних символів. Наприклад, додаткові до предметно-логічної характеристики образу коня *вороний*, *прудкий* оказіональні неасоціативні епітети *грамотний*, *надійний* формують символічне значення – *бойовий товариш,* епітети *лагідні блакитні очі*, *рожеві оксамитові ніздрі* інтимізують мовлення: *Попереду, високо тримаючи голову, їхав на* ***вороному й дуже грамотному коні*** *полковник* (В. Шкляр) [3, с. 136]; *сірий коник, невгаданої породи,.. але* ***прудкий*** *і* ***надійний****, уже* ***випробуваний у гарячому ділі*** (В. Шкляр) [3, с. 269]; *срібний жеребець-араб мав* ***лагідні блакитні очі****, а* ***дихав зміїним вогнем****, роздуваючи* ***рожеві оксамитові*** *ніздрі* (В. Шкляр) [3, с. 21]. Семантика атрибуту *бойовий* формується метафоричними епітетними конструкціями *дихав зміїним вогнем*, *у гарячому ділі.* Незвичність опису реалій дозволяє авторові створювати ємний образ і відображає можливість його варіативної інтерпретації, що зумовлено неоднорідністю лексичних значень прикметників та оригінальністю їхньої сполучуваності.

У розкритті загальних національних цінностей реалізується художньо-естетична функція епітетів: *... вичапала од печі бабуся, теж* ***чепурна, в очіпку, чемна, привітна*** *– замість бурчати…бабуся сказала, що зараз насипле їм пшоняної каші та юшки з ляща, більше нічого такого немає, гостей не ждали, але чим* ***хата багата*** (В. Шкляр) [3, с. 202]; *Коли я помру, ви,* ***молода, красива, чиста, віруюча****, станете над моєю труною і мовите: Господи, якщо ти є, прости йому гріхи його, бо ця людина колись зробила для мене добро…* (В. Дрозд) [4, с. 82]. Епітети виражають різні, але взаємно детерміновані характеристики – риси зовнішності й характеру – забезпечують цілісне сприйняття об'єкта опису. У низці виділених означень кожне з них деталізує актуальний смисл попереднього, додаючи емоційно-образного ефекту.

Індивідуального забарвлення, художньої виразності створюваному аксіологічному образу надають традиційні асоціативні епітетні конструкції: *Хто витягує цей* ***злий жереб****?* (В. Шкляр) [3, с. 201]; *...вони всі четверо мусили піддатися* ***злій долі*** (В. Шкляр) [3, с. 166]; *Мирон дивувався такій несподіваній* ***щедрості долі*** (В. Шкляр) [3, с. 95]; *Навесні* ***червона повінь*** *залила Україну* (В. Шкляр) [3, с. 37]; *Шевченкова поезія – то є* ***поезія туги за життям*** (Ю. Хорунжий) [2, с. 239]; *...вершиця, бо то була* ***дівчина із золотою косою****, що спадала на ліве плече з-під козацької смушевої шапки* (В. Шкляр) [3, с. 21]; *І залишила палаюче тіло Васька його* ***душа неспокійна****, почутлива до неправд земних, і полинула нічною пташкою у* ***зоряне небо****, назустріч* ***милостивому суду Божому*** (В. Дрозд) [4, с. 142]; *...то справді червоно блимав із дна* ***триголовий Змій****, який нібито, за переказами забобонних селян, живе в* ***Небесному озері*** (В. Дрозд) [4, с. 21]; *А що він, Платаш, скаже – ЙОМУ – на* ***Страшному суді****?*

ВІН усе знатиме і без слів Платаша. Прочитає у ***грішній душі його*** (В. Дрозд) [4, с. 135]. Найбільш суттєвою функцією епітетних структур, складниками яких є лінгвокультуреми з ідеологічним забарвленням, зокрема визначено функцію оцінного ставлення до описуваних фактів: *...****червоний комісар*** *хотів порішити її власноруч, ...****оскаженілий*** *комісар поставив проти отаманші цілий відділ солдатів... ****Знетямлений комісар*** *наказав зв'язати Марусю колодязною мотузкою і кинути в холодну* (В. Шкляр) [3, с. 167]. Асоціативні епітети з негативно-оцінними конотаціями актуалізують контекстуально-референтне значення лінгвоідеологеми *червоний комісар*.

Оцінні епітети не тільки вказують на ознаку явища чи об'єкта, але й надають додаткових смислових ознак: *Тому дивним було те, що до них приєднувалися і свої, як казав Дмитро,* ***хохли-вилупки*** (В. Шкляр) [3, с. 28]; *Один полонений* ***хохол-большевик*** *пояснив, що це все через комісарів* (В. Шкляр) [3, с. 105]; *...ви,* ***хохли необтесані****, вперлися, як барани* (В. Шкляр) [3, с. 129]; *Може, там* ***задурманені хохли****, яким треба вставити клепку?* (В. Шкляр) [3, с. 172]; ***Кацапи-безбожники*** *та* ***жиди-анцихристи*** *зняли церковні дзвони* (В. Шкляр) [5, с. 90]; *Були то невеличкі на зріст, карячконогі,* ***пихаті й нахраписті москалі*** (В. Шкляр) [6, с. 25]. *Напрочуд зворушливий вигляд мали голомозі* ***москалики – чудні такі, дрібні, вухаті, наївні, шмаркаті****, ну геть тобі діти* (В. Шкляр) [5, с. 62]. Такі епітети надають предметно-логічній характеристиці об'єкта опису яскравого соціального забарвлення. Позитивна авторська оцінка виявляється в епітетах, що уточнюють, конкретизують денотативно-поняттєвий зміст лексеми *брат* і формують її соціально-історичний конотативний зміст: *Ми, зрадники, пригорнулися до своїх* ***братів-наддніпрянців****, щоби вкупі здобути волю для України* (В. Шкляр) [3, с. 133]; *Говорять по-нашому, христосаються, братаються, бо ми ж таки й були* ***братами-українцями*** (В. Шкляр) [3, с. 270]; *...викопали ...могилу, і – прощавай****, друже-брате*** (В. Шкляр) [3, с. 296].

Семантичні трансформації, що виникають унаслідок поєднання узуальних конотацій із індивідуально-авторськими, дозволяють лінгвокультуремам реалізувати зображально-виражальні можливості у складі метафоричних структур, де вони набувають семантичної двоплановості, яка виникає в результаті зіставлення значень прямої та опосередкованої номінації. Метафори, що вибудовуються на основі індивідуально-авторських асоціацій, формують у свідомості адресата певний образ, який дозволяє розширити семантичне поле лінгвокультереми, її ідейний і ціннісний зміст: *...провідники Центральної Ради ...довго* ***вимучували універсали про автономію*** (В. Шкляр) [3, с. 56]. Переносне значення дієслова *вимучували*, а саме: досягати чогось «з муками, з надмірними зусиллями» [7, Т. 1, с. 437] формує таку конотативну ознаку лінгвоідеологеми *Центральна Рада*, як неспроможність до рішучих заходів.

Метафори апелюють до образно-асоціативних реалій національного буття, активізуючи у такий спосіб накопичений культурно-пізнавальний досвід інтерпретатора повідомлення: *А я зі своїми молодими однодумцями –* ***ми кинулися в пащу до звіра…*** *заради суверенної України* (Ю. Хорунжий) [2, с. 258]. Наведена метафора узгоджується з узуальним значенням складної лінгвоідеологеми *суверенна Україна* й актуалізує аксіологічний смисл висловлювання, що полягає в самопожертві у боротьбі за свободу нації. Завдяки значній образності і яскраво вираженому емоційно-оцінному компоненту, метафоричні сполуки здатні впливати на логічне мислення імпліцитних смислів ключового слова, актуалізувати його потенційні семи: *Той* ***грім розбудив Україну****, яка, здавалося,* ***не прокинеться*** *вже ніколи* (В. Шкляр) [5, с. 38]; *Невтримний* ***Майдан залив*** *Україну* ***морем*** *людських* ***сподівань****: тисячі всесильних мерзли в наметах, віддаючи* ***свій вогонь*** *мільйонам розгублених* (Л. Дашвар) [8, с. 56]; *Дісталася* ***Українського дому*** *й остовпіла: сильна* ***людська ріка*** *залила увесь простір навкруги* (Л. Дашвар) [8, с. 33].

Емоційно-оцінна функція метафори виявляється за умов, коли вона не тільки актуалізує денотат, що співвідноситься із темою повідомлення, але й характеризує його: *Троцький нутром чув, що ці командири,* ***розкусивши комуну****, повернуть зброю проти неї* (В. Шкляр) [3, с. 239]. Денотат лінгвоідеологеми *комуна* охоплює семи «тактика пролетарської революції», «диктатура пролетаріату» [7, Т. 4, с. 254]. Метафоричний мікроконтекст зумовлений переносним уживанням лексеми *розкусити* – «розібратися у чомусь» [7, Т. 8, с. 721], надає висловлюванню іронічної тональності і створює умови для позитивної оцінки образу, що передається конотативним компонентом лексеми *командири*, у якій реалізується прагматична двоплановість: командири – очільники загонів червоноармійців. Метафора є засобом іронічної оцінки й у випадку переносного вживання просторічних лексем: *Ой! Зарікалася свиня жолуді не їсти... Вони самого* ***Хрущова проковтнули****, а таких, як ти…* ***схрумають, наче пес муху****...* (Ю. Хорунжий) [2, с. 238]. Референтне значення антропоніма *Хрущов* виявляється в тому, що власна назва асоціюється не стільки з іменем державного діяча, скільки з певним періодом історичного розвитку країни.

Лінгвокультуреми можуть виконувати й інформативну функцію, тобто передавати інформацію про факти, явища культурного життя і при цьому мінімізувати структуру висловлювання: Ще на допиті в Балицького у Харкові ***виплили*** *ці* ***«повстанські трійки»*** (Ю. Хорунжий) [2, с. 249]. Переносне значення лексеми *виплили* – «неочікувано з'явилися, стали відомими» – розкриває смисл контрреволюційної підпільної *військової організації» при «УНЦ»* (Ю. Хорунжий) [2, с. 249]. Образні слова допомагають глибше зрозуміти зміст тексту: *Академік* ***розпалюється****,* ***лаючи націоналістів****. Це вони у двадцятих роках намагалися* ***відірвати****, ізолювати українську мову од братньої російської* (Ю. Хорунжий) [2, с. 239].

Лінгвокультуреми у складі порівнянь розширюють семантико-асоціативні межі культурно-історичного контексту художнього дискурсу, надаючи йому ідеологічного забарвлення через оцінну авторську прагматику: *Походжав у юрбі цікавенький* ***скоморох*** *..., одяг якого був* ***у трьох кольорах*** *– білий гостроверхий ковпак на голові, каптан синій, а штани кумачеві, і хто мав кебету, відразу здогадувався, що це* ***ходячий московський прапор****, барви якого* ***цар Олексій Михайлович позичив*** *у щедрих голландців, тільки переставив їх місцями на московському полотнищі – зверху біле, посередині синє, внизу червоне* (В. Шкляр) [3, с. 125]. Іронічної тональності й, відповідно, негативної оцінки образу царя надає культурна конотація лексеми *скоморох* (актор, блазень, жартівник), а також порівняння одягу коміка із колористикою сучасного державного символу Росії.

На основі порівнянь, складниками яких є лінгвоідеологеми, формується негативно-оцінна авторська прагматика шляхом зіставлення поняттєвих значень слів із різних предметних площин: *..ви,* ***хохли необтесані, вперлися, як барани*** (В. Шкляр) [3, с. 129]. Індивідуально-авторські порівняльні семантичні конструкції формують новий аксіологічний потенціал лінгвоідеологем. Наприклад, ознака об'єкта порівняння – *будьонівки*, яка є атрибутом червоноармійця як носія ворожої аксіології, реалізується іронічною аналогією із дятлом за зовнішніми властивостями, проте найбільш вагомою в розгортанні ідейного смислу повідомлення є аналогія із дияволом на основі спільного функційного атрибута-пентаграми: *..він часто крутив закутаною в* ***будьонівку*** *головою, був схожий на* ***дятла*** (В. Шкляр) [3, с. 57]; ***стирчав*** *рогом угору* ***будьонівський ганчір'яний шолом*** *з великою, теж ганчір'яною,* ***диявольською пентаграмою*** *на лобі* (В. Шкляр) [3, с. 55]. Прагматика зневаги до армії-окупанта передається денота-

тивною семою «потвора, опудало» [7, Т. 4, с. 105] лексеми *карикатура*: *...шпичасті* ***«будьоновки» з червоними зірками*** *творили з них* ***карикатуру*** *на військо* (Ю. Винничук) [9, с. 259]. Екзистенційно-аксіологічна лінгвокультурема *сатана*, що, за народними віруваннями, уособлює зло, спокусу, гріхопадіння тощо, у порівняльних конструкціях дозволяє актуалізувати потенційні семи негативної конотації об'єктів порівняння, ідеологічний смисл яких суперечить національним цінностям українців: ***Москаль*** *що* ***червоний****, що* ***білий*** *–* ***одна сатана*** (В. Шкляр) [3, с. 140]; *Хто писав* ***ленініану*** *не з переконань, а задля грошей, напише і* ***сатаніаду*** *задля грошей* (В. Дрозд) [4, с. 84]. Натомість лінгвокультурема *ангел* із позитивним ціннісним значенням у компаративних конструкціях формує оказіональне аксіологічне значення об'єктів порівняння, трансформує при цьому негативно-оцінне значення на позитивне: *– А з ким же ти хочеш воювати? – спитала бабуся. – Та мені з ким-небудь,* ***аби за Україну****, – сказав* ***білий, як ангел,*** *дід і розправив* ***плечі, мов крильця*** (В. Шкляр) [3, с. 203]. Лексема *дід* у такому контекстуальному оточенні набуває аксіологічних властивостей і асоціюється із мудрістю, душевною чистотою, справедливістю, а бабуся втілює культ сім'ї, українського роду. Слово *війна* втрачає негативне значення, закріплене в денотативному макрокомпоненті, і набуває позитивної аксіологічної інтерпретації (справедлива боротьба, відстоювання прав і свобод).

Звернення до традиційних асоціативних уявлень дозволяє авторові вибудувати порівняння, які увиразнюють зовнішні деталі художнього образу: *Вона стояла серед розбомбленого подвір'я гола-голісінька – сама* ***богиня Лада*** *... – але її обличчя було загадковішим за* ***усмішку Мони Лізи*** (В. Шкляр) [6, с. 6].

Аксіологічний компонент семантики слова в порівняльних конструкціях дозволяє читачеві оцінити суб'єкт порівняння за допомогою об'єкта порівняння, що характеризується аналогічною позитивною чи негативною рисою: *На мою думку, саме інтелігенція українська виробила з Хмельницького державного мужа, стрівши його в Києві* ***яко Мойсея*** (Ю. Хорунжий) [2, с. 219]; ***Україна****,* ***неначе хворий чоловік****,* ***хиріла*** *на очах. Попереду в неї були повний* ***занепад, убогість, рабське нидіння*** (Ю. Мушкетик) [1, с. 50]. Семантична ампліфікація й градація контекстуальних синонімів *занепад, убогість, рабське нидіння* посилюють загальну тональність співчуття й жалю, водночас художньо увиразнюють історичний колорит зображуваної епохи.

Порівняльні конструкції, відбиваючи позамовну реальність, виступають засобами художньо-образної конкретизації. Імпліцитна аналогія *червоної армії* із *ордою* розкривається через семантичні асоціації, викликані сполученням *дикунське галайкання*, з подальшою експліцитною аналогією *московсько-большевицька орда: ...із-за насипу вихопилася* ***червона кінnота*** *і з* ***дикунським галайканням*** *почала огинати їхнє запілля* (В. Шкляр) [3, с. 54]; *...****московсько-большевицька орда*** *вже стояла біля воріт* (В. Шкляр) [3, с. 56]. Порівнянням властива іронічна експресія, що виникає внаслідок зміни полярності оцінного компонента семантики лінгвоідеологеми: *...секретар закотив лупаті очі під велике, кругле,* ***майже ленінське чоло*** (Ю. Хорунжий) [2, с. 239].

На основі семантичної невідповідності лінгвоідеологеми та її лексичного контексту формується іронічна тональність висловлювання: *Завелася якась* ***нова порода активістів*** *... і* ***нова порода жінок*** *– Соня Портной (саме так – не Портная, а Соня Портной), Роза Шейнблат, Клара Бера, Піпка Цімерман.* (В. Шкляр) [3, с. 28]. Іронічна експресія підтримується денотативною семою слова *порода* – «група свійських тварин одного виду і спільного походження, які мають характерні сталі ознаки будови тіла і властивості організму» [7, Т. 7, с. 264]: *Бо всі ці жіночки* ***були схожі одна на одну – сухолиці, коротко стрижені, з міцно стиснутими губами*** (В. Шкляр) [3, с. 28]. Загальне співвіднесення понять *активісти, жінки – порода*, які належать до різних семантичних площин, знижує оцінну конотацію контекстуальної лінгвоідеологеми *активісти*.

Іронічної оцінки описуваним фактам і явищам надають лінгвокультуреми-інтертекстеми: ***Здійснилася мрія ідіота****, – мовив із сміхом.... – Усе дитинство я мріяв про ананаси, хоч ніколи їх не куштував, лише милувався на картинках* (В. Дрозд) [4, с. 11] (роман «Золоте теля» Ільфа та Петрова); *Марійка, як та* ***кізочка, що бігла через місточок, ухопила кленовий листочок*** (В. Дрозд) [4, с. 40] (українська народна казка «Коза-Дереза»); *Як полюбляє казати наш вельмишановний Президент,* ***маємо те, що маємо*** (В. Дрозд) [4, с. 77] (Леонід Кравчук); *Я лише тверезо заналізував сотворене іншим. І за це, як писав поет,* ***«караюсь, мучуся, але не каюсь****...* (В. Дрозд) [4, с. 107] (вірш «О думи мої! О слово злая!..» Тараса Шевченка); *Сказано ж бо у Біблії, якщо ти читав:* ***І пожалкував був Господь, що людину створив на землі*** (В. Дрозд) [4, с. 107]; *Ось вона, правда незабутнього Йоськи:* ***кадри вирішують все*** (В. Дрозд) [4, с. 124] (Йосип Сталін); ***Моя міліція мене береже****... І моїх гостей* (В. Дрозд) [4, с. 86] (поема «Хорошо» В. Маяковського). Предметний зміст таких інтертекстуальних украплень безпосередньо пов'язаний з асоціативно-оцінними моментами, що виникають у свідомості читачів на основі прецедентних феноменів, сформованих у межах певної культури.

Спорадично національно-культурний зміст і художньо-образний потенціал лінгвокультурем розкривається такими стилістичними прийоми:

– метонімія: *«****Львів*** *і* ***Київ*** *разом!»* (В. Шкляр) [3, с. 133]; *Тільки пам'ятай, синку, мою науку: якщо сі доведе мати діло з* ***москалем****, ніколи-ніколи йому не вір* (В. Шкляр) [3, с. 271]; ***Контру*** *ми розстрілюємо* (В. Шкляр) [3, с. 66]; *Дмитро поділив їх по селах на сотні і згукував під слушний момент товкти* ***москаля*** (В. Шкляр) [3, с. 37]; *...****Грушевським*** *цікавитеся... Це сам по собі цікавий факт... у наш час. А ви –* ***Леніним****? Теж цікаве явище...* (Ю. Хорунжий) [3, с. 238]; *Але ж вони не слухають* ***Грушевського****, навіть бояться і згадувати. ...Тому я змушений виходити з* ***Леніна****, найбільшого їхнього авторитета* (Ю. Хорунжий) [2, с. 238]; *Подивимося, чи довго протримаєтеся ви, панове* ***Скоропадські****, як тільки німці підуть з України* (Ю. Хорунжий) [2, с. 212];

– синекдоха: *...підлабузнювалася до галичан ця* ***хитра хохляцька пика*** *наче сподівалася, що вони візьмуть її до себе в радники* (В. Шкляр) [3, с. 105]; *...****московський лапоть*** *наступив на горлянку селянам...* (В. Шкляр) [3, с. 37];

– антономазія: *З вигляду це були незлостиві хлопці, ніякі не китайці й не мадяри, звичайні* ***кацапчуки****. Вона запитала у «****роднєнькіх****», чи не доводилося їм зустрічати такого собі Івана Петрова* (В. Шкляр) [3, с. 264]; *...нині ж ми живемо в благословенному краї під опікою мудрого* ***білого царя****, спільно з московським народом* (Ю. Мушкетик) [1, с. 181]; *...валявся роздертий портрет чоловіка з характерною* ***цапиною борідкою*** (В. Шкляр) [3, с. 77]; *Я, коли вгледів те* ***болотяне страховисько з цапиною бородою****, то подумав, що то сам главковерх Троцький* (В. Шкляр) [3, с. 43];

– каламбур: *І потяглися до Кременчука всі оті* ***губревкоми****,* ***парткоми****, БеБе, губчека,* ***військкоми*** *та всілякі інші «****коми****», яких наплодила* ***комуна*** (В. Шкляр) [3, с. 25];

– антитеза: *Кожне хоче тут свої порядки заводити. Були* ***червоні****, тепер прийшли ще й* ***білі москалі*** (В. Шкляр) [3, с. 203]; *– Не Бог їх забрав. Богові клопіт про* ***душу людську****, а не* ***тіло.*** *– Усе, що є* ***тайним, видимим*** *стане, — мовив отець Терентій* (В. Шкляр) [3, с. 7–8]; *...перед ними була* ***не сувора відунка-язичниця*** *і навіть* ***не дебела войовнича молодиця****, якою вони уявляли Марусю, а* ***тендітне***

веснянкувате дівчисько**, таке **субтильне**, що його, либонь, і кінь не чув під собою* (В. Шкляр) [3, с. 168]; *Злий **фатум завис** над родиною* (В. Шкляр) [3, с. 24] – ***Фортуна підморгнула** їм і з Білої Церкви – там большевиків розтрощив Запорозький корпус* (В. Шкляр) [3, с. 59]; *А такий закон **страху** й **відваги**, казала Маруся, **страх п'є отруту**, казала вона, а **відвага п'є мед (В. Шкляр) [3, с. 293]; *...**білі москалі** робитимуть свою **чорну справу*** (В. Шкляр) [3, с. 82].

Висновки. Отже, художньо-стилістичний потенціал лінгвокультурем виявляється в їхній здатності бути складниками художніх тропів: епітетних конструкцій, метафоричних структур, порівнянь, метонімій, синекдох, антитез, каламбурів.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в лінгвокультурологічному аналізі художніх текстів інших представників української літератури кінця XX – початку XXI століть.

Література:

1. Мушкетик Ю. Гетьманський скарб. Харків: Фоліо, 2006. 415 с.
2. Хорунжий Ю. Вірую. Київ : Видавництво «Бібліотека українця», 2001. 368 с.
3. Шкляр В. Маруся. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 320 с.
4. Дрозд В. Злий дух; Пришестя: романи. Київ: Укр. письменник, 1999. 311 с.
5. Шкляр В. Залишенець. Чорний ворон. Харків : Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2010 р. 384 с.
6. Шкляр В. Чорне Сонце : збірка. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2015. 297 с.
7. Словник української мови: в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
8. Дашвар Л. Молоко з кров'ю. Харків: Книжковий Клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016 р. 272 с.
9. Винничук Ю. Танго смерті. Харків: Фоліо, 2015. 379 с.

Гришко О. П. Художественно-стилистический потенциал лингвокультурем в прозе конца XX – начала XX веков

Аннотация. В статье рассматривается стилистическая роль лингвокультуремы, лингвоидеологемы, интертекстемы в прозаических произведениях художественного дискурса конца XX – начала XXI веков.

Ключевые слова: лингвокультурема, лингвоидеологема, интертекстема, семантическое поле, символ.

Hryshko O. Artistic-stylistic potential of linguoculturema in the fiction discourse of the late XX – early XXI centuries

Summary. The article deals with the stylistic role of linguoculturema, linguoideologema, intertextema in the fiction discourse of the late XX – early XXI centuries.

Key words: linguoculturema, linguoideologema, intertextema, semantic field, symbol.

УДК 81:61:177:37.016:811

Дегтярьова К. В.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
українознавства та гуманітарної підготовки
ВДНЗУ «Українська медична стоматологічна академія»

МОВНО-ЕТИКЕТНІ ОДИНИЦІ В МЕДИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Статтю присвячено опису мовно-етикетних одиниць у медичному дискурсі, з'ясовано їхню роль у спілкуванні «лікар – пацієнт». Розглянуто особливості вивчення мовно-етикетних одиниць на заняттях з української мови як іноземної у медичному виші.

Ключові слова: медичний дискурс, мовленнєвий етикет, етикетні формули, лінгводидактика.

Постановка проблеми. Важливим об'єктом наукових пошуків у сучасному мовознавстві стало вивчення особливостей мовної комунікації між учасниками спілкування, оскільки мовленнєва поведінка кожної людини визначається низкою стереотипних і нестереотипних комунікативних актів. Такі акти набувають особливої ваги і значення передовсім у фаховому спілкуванні. Оскільки «лікар – це лінгвоактивна професія» [1, с. 232], важливу роль у медичному дискурсі відіграють використовувані співрозмовниками мовно-етикетні засоби – одиниці мови, за допомогою яких забезпечується вербалізація етикету й реалізація ввічливості у стереотипних етикетних ситуаціях, як-от: звертання до співрозмовника, вибачення, подяка, прохання, порада, відмова тощо. Мовно-етикетні засоби, виконуючи фатичну функцію (від англ. – phatic communication), стають засобом встановлення і/або підтримання контакту, визначають його тональність, характер взаємин між комунікантами, забезпечують доброзичливе й шанобливе ставлення між співрозмовниками. Знання таких засобів і вміле володіння ними сприяє вдалому спілкуванню, досягненню поставлених комунікативних цілей із дотриманням правил увічливості. П. Браун і С. Левінсон визначають увічливість як «…дію, спрямовану на задоволення потреб партнера, пов'язаних із його соціальною роллю і сприйняттям власної гідності» [2, с. 131]. У вербальній комунікації ввічливість досягається за допомогою мовленнєвого етикету. Зазначимо, що вперше увів у науковий обіг термін «мовленнєвий етикет» В. Костомаров наприкінці 60-х років минулого століття, а Н. Формановська потрактувала мовленнєвий етикет у складі етикету досить розлого: «Під мовленнєвим етикетом розуміються регульовані правила мовленнєвої поведінки, система національно специфічних стереотипних стійких формул спілкування, прийнятих і приписаних суспільством для встановлення контакту співрозмовників, підтримання й переривання контакту в обраній тональності» [1, с. 98]. В енциклопедичному виданні «Українська мова» наводиться таке визначення: «Мовний етикет – усталені мовні звороти, типові формули, які використовуються у певних ситуаціях спілкування і відповідають національним культурним традиціям суспільства або окремому соціуму» [3, с.362]. Як бачимо, загальними ознаками мовленнєвого (чи мовного) етикету є усталеність, стереотипність, національна специфіка, здатність регулювати мовну поведінку комунікантів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначимо, що мовний (чи мовленнєвий) етикет і його одиниці неодноразово привертали увагу багатьох дослідників (Б. Антоненко-Давидович, Ф. Бацевич, М. Білоус, А. Васильєва, М. Волощак, Г. Врублевська, О. Пазяк, Н. Плющ, О. Сербенська, В. Скуратівський, М. Хайруллін; Б. Головін, Н. Гуйванюк, В. Гольдін, В. Карасик, Н. Формановська та ін.). У сучасній лінгвістичній літературі мовленнєвий етикет розглядається у різних аспектах, а саме: соціокультурному, лінгвокраїнознавчому, соціолінгвістичному, лінгвопрагматичному, методичному. Останнім часом зростає інтерес до вивчення мовно-етикетних одиниць у різних дискурсах, про що свідчать дисертаційні дослідження О. Мельничук, Л. Гнатюк, О. Шлапакова, М. Жовнір та інших, проте у медичному ще чекає на свої розвідки. У цьому аспекті актуальним вважаємо питання про арсенал мовно-етикетних засобів медичного дискурсу, що й визначило тему нашої розвідки.

Метою статті є спроба окреслити коло фахових медичних мовно-етикетних засобів, а також з'ясувати особливості використання цих одиниць у медичному дискурсі, зокрема у трансакціях «лікар – пацієнт».

Виклад основного матеріалу. Мовно-етикетні одиниці варто розглядати як сукупність різнорівневих мовних одиниць (лексичних, морфологічних, синтаксичних), об'єднаних спільністю змісту – вираженням увічливості. Загалом, український мовленнєвий етикет має великий арсенал мовно-етикетних засобів, проте у цій розвідці ми зупинимося лише на деяких, які найбільш уживані у спілкуванні «лікар – пацієнт», про що свідчить довідкова фахова література [4] та такі, що становлять особливий інтерес із погляду лінгводидактики, оскільки викликають найбільші труднощі у засвоєнні іномовними студентами. До таких лексичних мовно-етикетних одиниць українського медичного дискурсу належить уживання звертань-регулятивів та звертань-антропонімів: *пане лікарю, пані Маріє, Володимире Івановичу* тощо. Ці одиниці виступають маркерами тональності, регістру спілкування, по суті, вони з'ясовують і визначають соціальні ролі учасників спілкування, стоять на заваді так званого «рольового конфлікту».

Безперечно, суто медичними мовно-етикетними одиницями є медичні евфемізми, коли емоційно нейтральні чи такі, що «приховують» значення через свою обмежену вживаність медичні терміни імплікують неприємні, страшні чи ганебні явища: *педикульоз* замість *воші-вість, гельмінти* замість *глисти, алопеція* замість *облисіння, новоутворення* замість *ракова пухлина, летальний випадок* замість *смерть* тощо. До етикетних медичних евфемізмів належать перифрастичні звороти: *надмірна* чи *зайва вага* замість *ожиріння, жінка поважного віку – стара жінка* тощо. Уживання евфемістичних мовно-етикетних одиниць зумовлене прагненням до пом'якшення категоричності мовлення, дозволяє згладжувати гострі кути, приховувати у мовленні суть явища, щоб не викликати зайвого занепокоєння і безпідставної тривоги у хворого Наприклад, під час огляду лікаря-ендокринолога може насторожити одутле, позбавлене правильних контурів обличчя пацієнта, проте він може запитати: *А у вас завжди такі пухкенькі щічки?* тощо.

Одиницями цього ж рівня постають однослівні етикетні висловлення (*дякую, перепрошую, здрастуйте* тощо). Зважаючи на те, що у конкретних висловленнях ці одиниці є перформативними, їх можна зарахувати до вищого (синтаксичного) рівня.

Однією з найчастотніших мовно-етикетних одиниць морфологічного рівня є займенник *ви* у так званих Ви-висловленнях, які досить традиційні в українському мовленнєвому етикеті й виступають маркерами шанобливого ставлення до співрозмовника. У фаховому медичному спілкуванні Ви-висловлення набувають також додаткових функцій – маркера нейтрально ввічливого, стримано ввічливого і підкреслено ввічливого регістрів спілкування, цілком прийнятних для комунікації медичного дискурсу.

Синтаксичними мовно-етикетними одиницями можемо вважати відсутність семантичного узгодження: *Ви дуже чутливі?, Ви вперті чи податливі?, Ви завжди терпите чи легко прощаєте образи? Ви постійно засмучені своїм поганим здоров'ям?* тощо (усі приклади подаються за [4, с. 37–39]).

Вважаємо, що вживання медичних літот *доведеться трошки потерпіти, буде невеличкий дискомфорт* тощо є бажаними й доречними у мовленні лікаря, бо дозволяють враховувати емоційний стан хворого, дозволяють пом'якшити негатив, уникати нервового, роздратованого стану хворого.

До мовно-етикетних одиниць вищого рівня належать так звані «непрямі мовленнєві акти» – висловлення з імпліцитним змістом. Досить часто лікарі з так званими «важкими» у спілкуванні хворими намагаються висловлюватися не прямо, «в лоб», а дещо обережно, «етикетно»: *«Можете завтра прийти на обстеження?»* замість *«Прийдіть завтра на обстеження»* тощо, при цьому мовні засоби, які маркують непрямі висловлення, конвенціонуються і стандартизуються, перетворюючись на прагматичні кліше: *«Чи не могли б ви ...»* як висловлення директивів різних регістрів. Є. Клюєв щодо непрямих актів зазначав: «мова, як здається, все далі йде від прямих форм вираження, удосконалюючи систему умовних «сигналів», безпосередньо не пов'язаних зі значенням одиниць, які його складають. Ці тенденції рафінування мови можна характеризувати також через фігуралізацію засобів вираження» [5, с. 213].

Уважаємо, що опис мовно-етикетних одиниць був би неповним без урахування дотичних до них паралінгвальних мовно-етикетних одиниць. Паралінгвальними етикетними називаються засоби, що супроводжують усне і/або писемне мовлення, а саме: «…фонаційні (тембр мовлення, його темп, гучність мовлення, типи заповнення пауз), мелодійні явища, а також особливості вимови звуків; до кінетичних компонентів належать жести, тип обраної постави, міміка; до графічних – тип виконання букв і пунктуаційних знаків (почерк)» [6, с. 367]. Зважаючи на те, що стриманість є основою етикету, використання фонаційних і кінетичних паралінгвальних засобів визначається саме цим критерієм: етикетна гучність мовлення має бути середньою, а у спілкуванні з однією особою –нижче середньої. Темп мовлення має бути середнім чи навіть дещо уповільненим і визначатися віком комунікантів: чим старші люди, тим гірше вони сприймають швидке мовлення. Стриманість визначає використання й інших паралінгвальних засобів (інтонації, кінесики тощо).

Мовно-етикетні засоби мають вагоме значення у лінгводидактиці, оскільки широко представлені в культурі спілкування носіїв мови й відображаються в їхній комунікативній поведінці. Метою знайомства з мовно-етикетними одиницями є формування мовно-етикетної компетенції – складника комунікативної компетенції. З огляду на це українському мовленнєвому етикету і мовно-етикетним одиницям варто приділяти постійну увагу в навчанні українській мові як іноземній, оскільки від рівня сформованості мовно-етикетної компетенції залежатиме успішність комунікації. Важливість вивчення мовно-етикетних одиниць і національного мовленнєвого етикету полягає і в тому, що це могутній засіб гуманізації навчального процесу і майбутньої фахової діяльності.

Труднощі у дотриманні норм мовленнєвого етикету зумовлюються тим, що знання тільки мовних одиниць не звільняє комунікантів від мовно-етикетних помилок: треба володіти соціокультурним компонентом змісту мовної одиниці, який засвоюється в процесі мовленнєвої практики на заняттях чи в безпосередньому спілкуванні з носіями мови. На рівні мови йдеться про стилістичні особливості, конотаційність значень мовних одиниць, а це завжди складно у вивченні іноземної мови.

Робота з вивчення мовно-етикетних одиниць починається з відбору й систематизації навчального матеріалу – мовно-етикетних одиниць – на стадії укладання типових чи авторських навчальних програм відповідно до етапу навчання та комунікативних інтенцій, що вивчаються. Далі мова має йти про розроблення системи вправ і завдань, що сприятимуть вивченню мовно-етикетних одиниць і доречному їх використанню. Ця робота повинна проводитися постійно, систематично, починаючи з перших занять. Загалом, вивчення мовно-етикетних одиниць має здійснюватися постійно і систематично: у процесі виконання вправ і завдань з розвитку монологічного і діалогічного мовлення, репродуктивних і продуктивних видів мовленнєвої діяльності, як-от: виконання притекстових і післятекстових вправ, читання текстів, у яких представлено багато епізодів побутового і фахового спілкування; читання діалогів за особами, відтворення пропущених реплік діалогів, продукування діалогів за поданими ключовими словами, ситуаціями спілкування, участь у рольових іграх тощо. Вагоме значення має також аналіз комунікативних ситуацій із мовно-етикетними помилками і виправлення цих помилок. Зазначимо, що особливу складність в іномовних студентів-медиків викликають українські етикетні непрямі акти, Ви-висловлення (не властиві, наприклад, арабській мові), загалом мовноетикетні одиниці, які у мовленні набувають імплікованих змістів (медичні евфемізми тощо).

Наприклад, уже на перших заняттях іноземні студенти вивчають, як звернутися до співрозмовника в різних ситуаціях, привітатися, запитати, попрощатися, вибачитися, подякувати тощо. На подальших етапах вивчення предметів студенти знайомляться з різними варіантами мовленнєвої поведінки відповідно до ситуації спілкування, тональності, комунікативних позицій співрозмовників тощо, при цьому основна увага звертається на фахове спілкування «лікар – пацієнт». Знайомлячи студентів із комунікативною поведінкою в різних ситуаціях спілкування, викладачі мають наводити приклади поведінки комунікантів із симетричними й асиметричними комунікативними позиціями тощо.

Висновки. Таким чином, мовно-етикетні одиниці – це різнорівневі мовні одиниці, використання яких забезпечує дотримання умов увічливого контакту зі співрозмовником. Дотичними до вербальних мовно-етикетних одиниць є паралінгвальні – фонаційні й кінетичні – в усній формі комунікації. Особливої ваги ці одиниці набувають у медичному дискурсі.

Знайомство з правилами мовленнєвої поведінки, мовно-етикетними одиницями, мовно-етикетними помилками і способами їх подолання складає важливу частину змісту навчання української мови як іноземної.

Література:

1. Формановская Н. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения. Москва: Издательство ИКАР, 1998. 292 с.
2. Brown P., Levinson P. Universals in Language Usage: Politeness Phenomena. Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction. London: Longman, 1988. 191 p.
3. Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол.: В. Русанівський, О. Тараненко (співголови), В. Зяблюк та ін. 2-е вид. випр. і доп. Київ: Українська енциклопедія, 2004. 824 с.: іл.

4. Лещенко Т., Катеренчук І. Запитаймо у хворого (російсько-український опитувальник). Полтава, 2001. 45 с.
5. Клюев Е. Речевая коммуникация: Учеб.пособие для ун-тов и вузов. Москва: «Издательство «ПРИОР», 1998. 224 с.
6. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Ярцева. Москва: Сов.энциклопедия, 1990. 683 с.

Дегтярева К. В. Речеэтикетные единицы в медицинском дискурсе: лингводидактический аспект

Аннотация. Статья посвящена описанию рече-этикетных единиц в медицинском дискурсе, выяснена их роль в общении «врач – пациент». Рассмотрены особенности изучения рече-этикетных единиц на занятиях по украинскому языку как иностранному в медицинском вузе.

Ключевые слова: медицинский дискурс, речевой этикет, этикетные формулы, лингводидактика.

Dehtiarova K. Etiquette formulas in medical discussion: linguvodidactic aspects

Summary. The article has been devoted to the description of the speech units in the medical discourse, their role in the communication “doctor-patient” is clarified. Peculiarities of the study of speech units at Ukrainian as a foreign language lessons at medical higher educational establishments are considered.

Key words: medical discourse, speech etiquette, etiquette formulas, linguodidactics.

УДК 821.161.2

Кандюк-Лебідь С. В.,
старший викладач кафедри журналістики та інформаційних технологій
Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини
ВНЗ «Університет «Україна»

ВНЕСОК ІРИНЕЯ ФАЛЬКОВСЬКОГО В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ

Анотація. У статті розглянуто життєвий шлях Іринея Фальковського – ректора Києво-Могилянської академії, автора літературних творів, дослідника в галузі точних наук XVIII – початку XIX століття; коротко окреслено зміст його рукописної спадщини. На основі аналізу життєвого шляху, особливостей здобуття освіти, викладацької та організаційної діяльності, наукових уподобань робиться спроба сформувати у загальних рисах портрет педагога та православного монаха, який за час своєї служби провадив просвітницьку і господарську діяльність у підвладних йому закладах.

Ключові слова: спогади, єпископ, Києво-Могилянська академія, освіта, проповіді, освітній діяч, науковець, письменник.

Постанова проблеми. Наприкінці XVIII – початку XIX століття українське суспільство відзначається наявністю безлічі талановитих, відомих людей, які залишили помітний вклад у розвиток культурної спадщини України. Це Михайло Максимович (видатний український учений-енциклопедист, фольклорист, історик, філолог, етнограф, ботанік, перший ректор університету Св. Володимира.), Ілля Тимківський (перший ректор Харківського університету, педагог, освітній діяч, правознавець, письменник, філолог), Михайло Антоновський (історик, публіцист, державознавець, перекладач), Ілля Квітка (український історик та письменник) тощо. До цієї когорти належить постать Іринея Фальковського, який залишив після себе величезну рукописну спадщину в 92 томи. Він писав богословські, філософські, історичні, географічні твори, статті з медицини, статистики й астрономії, математики, складав підручники, календарі тощо. Йому належать і кілька рукописних віршованих збірників, писаних мовами латинською й російською з використанням великої кількості українізмів. М. Трофимчук стверджує, що, попри таку багату рукописну спадщину та плідну викладацьку діяльність, прізвище Фальковського (в іншому прочитанні Фальківського) залишається маловідомим і найчастіше асоціюється з особою Дмитра Левчука, поета початку XX століття, який взяв псевдонім Фальківський з огляду на своє чекістське минуле [1].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особа Іринея привертала увагу багатьох його сучасників і вчених більш пізньої доби. Першими біографами життя і творчості Іринея Фальківського вважаються І. Скворцов зі статтею «Хроника жизни преосвященного Иринея Фальковского, составленная по его рукописям» (у журналі «Киевские епархиальные ведомости» за 1861 р.) та Г. Булашов із працею «Преосвященный Ириней Фальковский, коадьютор киевский», надрукованої в журналі «Киевская старина» за 1883 р.

На сучасному етапі вивченням постаті Іринея Фальковського та його творчості займалися І. Іванюк, Є. Чернухін (наукові розвідки про діяльність Іринея Фальковського з упорядкування бібліотек), Я. Матвіїшин (розвідки про астрономічні праці Іринея Фальковського), М. Трофимчук (дослідження жанрового розмаїття творів Іринея Фальковського), О. Шуміліна (в аспекті дослідження музичної освіти в Україні у XIX ст.), М. Яременко (при опрацюванні теми освітнього рівня парафіяльного духовенства Київської митрополії 1770 р.) тощо.

Метою статті є узагальнення відомостей біографічного характеру про єпископа, видатного церковного й освітнього діяча, науковця, письменника Іринея Фальковського і спроба визначення його місця в суспільно-політичному житті України першої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні ім'я Іринея Фальковського (1762–1823), єпископа, видатного церковного й освітнього діяча, науковця, письменника, професора Київської академії, відоме досить вузькому колу науковців. Г. Булашов так характеризує його: «… самый многосторонний ученый между русскими пастырями церкви и вообще между русскими учеными конца XVIII и начала XIX века» [2, с. 89]. У Пирятинському районі Полтавської області розташоване невеличке село Білоцерківці, де 28 травня 1762 р. народився Іван Якимович Фальковський (у чернецтві – Ириней) визначний український письменник, історик, філософ, математик, астроном, географ, найобдарованіший серед усіх відомих у Російській імперії вчених кінця XVIII ст. – початку XIX ст. Народився він у сім'ї священика о. Якима Фальковського, який згодом, після смерті дружини, прийняв чернечий постриг у Київському Братському монастирі.

Про своїх батьків Ириней пише так: «Год рождения отца моего мне довольно известен быть не может. Но как я незадолго до кончины его, последовавшей в 1779 году, слышал от него ж самого, что ему считалось тогда около 56 лет от роду; то посему должен был он родится в царствование еще Петра Великого около 1723 года. Родитель его, а мой дед, по его сказкам был в городе Лебедине преубогой некоторой ремесельный человек. Я слыхал от него, будучи уже в Венгрии, что он по смерти отца своего (моего же деда) оставался в весьма великом убожестве с братьями своими и матерью, которая вынуждена была для снискания пропитания овощами торговать… вступил первые в супружество с проживавшею в некотором Женском Монастыре (за Днепром, как я слышал) девицу по имени Параскевиею, которая была тамошней Игумении сродственница, и пребывала при ней вместо каленой служительницы…» [3, с. 1]. А про братів та сестер Ириней Фальковський знає лише зі слів своєї сестри Олени: «Первый брат наш Николай, родился около 1757 года и скончался спустя чверть года после рождения. Второй Александр, родился в 1758 году, а скончался 1769 или 1760 году в пятницу перед пятидесятницею. Третий, Алексей, родясь около 1760 года, умер через шесть недель после своего рождения. Четвертый был я. После меня еще родилась вторая сестра, Мелания, в 1763 году, и скончалась прожив не более 9 недель. После нея родилась и третья сестра, Пелагея, около 1764 года, а умерла от оспы спустя 4 года, то есть, около 1768 года. Потом родился 5-й брат, Стефан, 1767 года, Марта 27-го. Наконец в 1769 или 1770, родился шестой и последний брат, Василий, который по окрещении того же дня и скончался» [3, с. 3].

У житті Іринея Фальковського, насиченому різноманітними подіями, чітко виокремлюються три періоди: учнівський, викладацький і єпископський.

Освіта молодого Іринея (в миру Івана) розпочалася з «1771 года, сколько могу я по некоторым обстоятельствам заключать, начал меня обучать сам покойный родитель, с некоторыми другими, священническими детьми, в коих числе был и нынешний Московкаго Университета Профессор (сие писано в 1807 году) Павел Сохацкий, начаткам Латинского языка» [3, с. 3]. Потім був латинський клас (с. Антонівка поблизу с. Білоцерківка). У 1773 р. Іриней разом із братом починають навчання в Києво-Могилянській академії і завдяки доброму знанню латинської мови переходить одразу до синтаксичного класу; крім цього, вивчає географію, яка викладалася латиною мовою, та німецьку мову в класі магістра Івана Самойловича. Потім (1776 р.) у м. Токаї (Угорщина) відвідував римо-католицьку школу, де вивчав угорську і латинську граматику. У 1777 р. батько влаштовує Іринея в Пресбургську гімназію. В одному з листів до нього він детально описує розклад своїх занять: вивчення римської історії, грецької, латинської й німецької мов, арифметики, поетики, заняття Sacra lectio (читання святих книг), вправи у т. зв. Imitationes Versionem (вправи на наслідування античних віршованих творів) та Labor Extemporalis (усний або письмовий переклад із латинської на німецьку і навпаки). За словами І. Скворцова, «главная цель его («учения» освіти того часу – *С. К.-Л.*) была изучение латинского языка к таком совершенстве, чтоб ученик мог свободно и говорить и писать на этом языке» [4, с. 174]. Крім занять у гімназії Іриней ще поглиблює знання німецької й латинської мови з репетитором.

Його викладацький період охоплює 21 рік (1783–1804), протягом яких він працював у Київській академії. Між завершенням етапу учнівства й початком педагогічної діяльності не було чіткого розмежування, оскільки Фальковський був призначений викладачем класу арифметики Київської академії ще під час свого навчання в богословському класі. Після складання іспитів Іриней Фальковський призначається викладачем класу інфими, потім починає викладати німецьку мову, а в 1786 р. призначається «вышняго класса грамматики учителем и академической бурсы супер-интендентом» [5, с. 478–479]. У різні часи він викладав теоретичну і практичну арифметику, німецьку мову, географію, геометрію, алгебру, архітектуру, філософію, історію, змішану математику.

За твердженням Г. Булашова, «… за скамьей ученической, на кафедре профессорской им все было изучаемо – от поэзии и богословия с философиею до сферической тригонометрии, астрономии и разных языков. В период своего двадцятилетнего наставнического служения при академии (1783–1804 гг.), он читал лекции почти во всех классах ея, начиная от арифметического и грамматического до самых высших курсов философии и богословия. Языки еврейский и греческий знал самым точным научным образом, по-венгерски, немецки и французки мог свободно писать; латинским-же языком, разговорным и литературным, владел в таком совершенств., что мог на нем объясняться и писать, как на родном русском» [2, с. 90].

У 1803 році він стає ректором Київської академії і перебуває на цій посаді з 20 квітня 1803 року до 25 лютого 1804 р. У 1798 р. йому присвоюють титул соборного ієромонаха і вже наступного року він став настоятелем монастиря в Чернігові. Іриней Фальковський, професор і ректор Києво-Могилянської академії, «любив труд, але труд вільний, любив діяльність – широку кипучу, але самостійну і незалежну». Виходячи з цього, воно менш за все задовольняло призначеного на київську кафедру не без інтриги «малообізнаного, який не виблискував ані розумом, ані даром слова, митрополита Серапіона (Олександровського), який дуже скоро під дуже пристойним приводом позбавився від надто популярного професора. «В особі Іренея академія київська понесла величезну, ненагороджену втрату, яка, можна вважати, привела її до необхідності нового перетворення» [6, с. 133-134].

Ще перебуваючи на викладацькій посаді, він прийняв чернечий постриг, і з 1807 р. у житті Іринея Фальковського розпочинається єпископський етап. 24 лютого 1807 р. у Софійському соборі Києва відбулося його висвячення на єпископа Чигиринського з прийняттям посади вікарія Київської митрополії (тобто заступника митрополита Київського і Галицького), яка знаходилася в Михайлівському Золотоверхому монастирі, що ставав у його підпорядкування. Так, Іриней, єпископ Чигиринський, у 1807 р. став настоятелем Михайлівського Золотоверхого монастиря й очолював його протягом 1807–1812 та 1813–1823 рр.. Невеличка перерва була пов'язана з призначенням Іринея єпископом Смоленським і Дорогобузьким і короткочасним перебуванням на єпископській кафедрі у Смоленську. За час свого єпископського етапу Іриней Фальківський власноручно складає детальний каталог бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря. Недарма дослідник В. Ульяновський у книзі «Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки)» називає Іринея її «ангелом-охоронцем» [7, с. 63]. А ось «ученые труды не составляли, как прежде, жизненной стихии Иринея; он отдавался им по временам, урывками, в силу привычки или воспоминания, а быть может и из желания напомнить о себе» [2, с. 678].

Літературна спадщина Іринея Фальковського поділяється на два періоди: «період навчання» – 1775/1776 – 1783 рр. та «російський період» – від 1783 р. і до смерті письменника 1823 р. [8, с. 45]. Вона відзначається незвичайною різноманітністю і численністю. У його доробку є псалми, гімни, елегії російською, латинською, німецькою та французькою мовами; стихарі з тропарів і найскладніші алгебраїчні і метеорологічні обчислення; богословські трактати і філософські міркування; нотатки з медицини і військової архітектури; календарі з астрономічними обчисленнями і історичними статтями; тлумачення на слово Боже і писав ноти з арифметикою для духовних училищ тощо.

Твори першого періоду ввійшли до: 1) рукописного збірника «Opera poetica, quibus elegiaci, heroici, saphici et jambici versus contineatur. A Joanne Falkovsky elaborati A[nn] o 1778». Найвідоміший його вірш цього часу «есть стихотворное (латинское) описание четырех времен года, которое разделяется на 6 частей» [4, с. 175]; 2) збірник «Lachrymae animae poonitentis», що складався з десяти елегій, до яких входить біля півтори тисячі віршів; 3) «Роспись празднуемым праздникам и святым угодникам Божиим в грекорроссийском месяце слове, сочиненная по алфавиту Иваном Фальковскимъ в Токае 1779 года»; 4) рукопису «некоторые заметки по физике… Это прибавления к физике, которые, или выбирал он из разных книг или писал на память со слов профессора» [4, с. 179] тощо.

Спадщина Іринея Фальковського містить і віршовані твори на історичну тематику. Один із них має назву «Oratio Godefredi ad Colomanum transitum per Hungariam eidem negantem cum response Colomani ad imitationem Didonis responsoria oratiuncula concinnata pro examine Pestiensi Pashali elabora[ta]» – «Промова Ґотфріда до Коломана, який не дозволяв йому пройти через Угорщину, і відповідь Коломана, укладена як наслідування промови-відповіді Дідони, написана для Великоднього іспиту в Пешті» [8, с. 50].

На другий період літературно творчості Ірине Фальковського припадає уже написання проповідей («стихарь для оказывания проповедей» у 1785 р.) [4, с. 245]. За словами Г. Булашова, «в выборе предмета для проповеди Ириней обыкновенно не показывал особой заботы и большого разнообразия; здесь он шел тем простым и обыкновенными путем, какой практикуется в церкви еще с древних времен: берет дневное евангельское или апостольское чтение, останавливается на каком-либо тексте и из него развивает главную мысль своей про поведи» [2, с. 228].

Водночас подвижник продовжував займатися культурно-просвітницькою діяльністю. У 1792 р. Фриней Фальковський організовує роботу «Вольного пиитического общества», основним завданням якого було створення бібліотеки для читання. Він розробив статут товариства, яке в основному виконувало функції студентської читальні. На членські внески, які становили 1 карбованець з особи, Іриней організував закупівлю книг, необхідних для навчання студентів Київської духовної академії [9, с. 146]

Будучи викладачем змішаної математики, І. Фальковський написав навчальний посібник «Сокращение смешанной математики, разделенное на две части, из которых первая содержит механику, гидростатику, аэрометрию, гидравлику, оптику, катоптрику, диоптрику и перспективу; а другая – тригонометрию сферическую, начала астрономии, географию, хронологию, гномонику, пиротехнию, архитектуру гражданскую и военную, собранное из разных авторов в пользу киевского академическаго юношества» (1793 р.).

На початку нового століття Іриней Фалькоський, за словами І. Скворцова, мав «другой важный труд … следующие две книги: 1) краткий пролог, с краткими описаниями жития святых на каждый день года по месяцам. В рукописях составляет он 4 тома – первый на генварь, февр., март и апрель, второй – на май и июнь, третий, – на июль и август, четвертый на последние четыре месяца (мається на увазі 1806 р. – *С. К.-Л.*); 2) «Мартиролог, или Мученикословие (из четий миней), содержащее в себе жития и страдания святых мученик, празднуемых в св. восточной Тр. Российской церкви», Ч. I. В конце приложение: о мучениках из Пролога» [4, с. 308]. У період із 1804 до 1806 рр. Іриней Фальковський працював над великим рукописом, у якому хотів описати повну історію всієї Київської єпархії на основі існуючих літописів. Але, як пише І. Скворцов, «кончил ли он этот подвиг, не известно. Вероятно только то, что материалы или выписки для этой истории он имел уже под рукою» [4, с. 307]

Як зазначає Г. Булашов, в останні роки життя Іриней Фальковський «по прежнему проводил в непрестанных занятиях… По словам старожилов, преосв. Ириней, под конец жизни, не только нигде вне монастыря не появлялся, ни на каких торжествах и празднествах не участвовал, а и перестал бывать даже у митрополита» [2, с. 717]. В основному він займався переписуванням як своїх раніше написаних творів, так і повчальних статей, наприклад: «Советы Премудрости, или собрание правил соломоно-сираховых», «Письма Г. Юнга», «Людовика Корнелия Венециана опыт о пользе трезвой жизни», «Слово в неделю 5-ю по 50-це из печатных церк. поучений, против пьянства», «Послания Св. Игнатия Богоносца», «Св. Златоуста два увещательныя слова к Феодору падшему и Св. Андрея архиеп. Кесарии каппадокийской толкование на Апокалипсис», «Всемирный путешествователь, или познание стараго и новаго света, – Абб. де ла Порт», «Полезныя напоминания иноку в начале его подвигов» тощо [4, с. 312-313].

Висновки. Іриней Фальковський увійшов в історію як людина різнобічних наукових інтересів. Неоціненним здобутком його роботи стало впорядкування, каталогізація і збереження книжкових зібрань бібліотеки Михайлівського Золотоверхого монастиря, якою він керував і опікувався.

На жаль, в історії української літератури відсутній повноцінний аналіз творчої спадщини Іринея Фальківського, яка містить національну самобутність й елементи традиційної європейської літератури. Дослідження творчості Іринея Фальківського є цікавим і актуальним не тільки для літературознавців, а й для істориків.

Література:

1. Трофимчук М. Іриней Фальковський, найепатажніший єпископ. URL: http://zbruc.eu/node/22831.
2. Булашев Г. Преосвященный Ириней Фальковский, коадьютор киевский. Киевская старина. 1883. № 1. С. 89–120; № 5. С. 66–96; № 8. С. 664–718.
3. Фальковский Ириней. Біографическия известия о разных приключениях жизни бывшаго Лубенского полку, у.зда Пирятинского, села Белоцерковки священника Іоакима Фальковскаго, нареченного в монашестве Іустином, и сына его Ивана Фальковскаго, наименованного в монашеском чине Іринеем, собранныя и списанныя последним в разных годах (Часть первая. Содержащая біографическия известия с 1756 по 1784 год). Автограф. // ІР НБУВ. Ф. 175. № 2214. 56 арк.
4. Скворцов И. Хроника жизни преосвященного Иринея Фальковского, составленная по его рукописям. Киевские епархиальные ведомости. 1861. № 6. С. 173–187; № 8. С. 244–263; № 10. С. 305–321.
5. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / упоряд. З. Хижняк, ред. В. Брюховецький. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2001. 736 с.
6. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: монографія / В. Куєвда, В. Летцев, В. Литовський та ін.; за ред. В. Куєвди, В. Турбан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 258 с.
7. Ульяновський В., Кошіль О. Старожитня бібліотека Михайлівського Золотоверхого монастиря (спроба реконструкції кириличної збірки). Київ: НКПІКЗ, «Фенікс», 2008. 192 с.
8. Трофимчук М. Еволюція естетичних та ідейних поглядів Іринея Фальковського на прикладі поезій раннього та пізнього періодів творчості. Слово і Час. 2013. № 4. С. 45–59.
9. Іванюк І. Культурно-просвітницька діяльність єпископа Іринея Фальковського із упорядкування книжкових зібрань Бібліотеки Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря. Сумська старовина. 2013. № XL. С. 145–149.

Кандюк-Лебедь С. В. Вклад Иринея Фальковский в развитие украинской литературы конца XVIII – начала XIX века

Аннотация. В статье рассмотрен жизненный путь Иринея Фальковского – ректора Киево-Могилянской академии, автора литературных произведений, исследователя в области точных наук XVIII – начала XIX века; коротко очерчено содержание его рукописного наследия. На основе анализа жизненного пути, особенностей получения образования, преподавательской и организационной деятельности, научных предпочтений делается попытка сформировать в общих чертах портрет педагога и православного монаха, который за время своей службы проводил просветительскую и хозяйственную деятельность в подвластных ему учреждениях.

Ключевые слова: воспоминания, епископ, Киево-Могилянская академия, образование, проповеди, образовательный деятель, ученый, писатель.

Kandiuk-Lebid S. Irenaeus Falkovsky's contribution to the development of Ukrainian literature in the end XVIII – beginning of the XIX century

Summary. The article considers the way of life and outlines briefly the content of the manuscript inheritance of Irenaeus Falkovsky, rector of the Kyiv-Mohyla Academy, author of literary works, researcher in the field of exact sciences of the XVIII – beginning of the XIX century. On the basis of analysis of the lifestyle, peculiarities of getting education, teaching and organizational activities, scientific preference an attempt is made to form a portrait of a teacher and an Orthodox monk who, during his service, conducted educational and economic activities in the institutions to be under his authority.

Key words: memories, bishop, the Kyiv-Mohyla Academy, education, sermons, educator, scientist, writer.

УДК 821.161.2.09

Клейменова Т. В.,
кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

ОБРАЗ ЖІНКИ НА ТЛІ ВОЄННОЇ ДІЙСНОСТІ У ПОВІСТІ «ТАНОК СМЕРТІ» ІВАНА САДОВОГО

Анотація. У статті визначено особливості відтворення жіночих образів на тлі сповненої трагізму воєнної дійсності у повісті «Танок смерті» українського письменника Івана Садового. На прикладі доль своїх героїнь автор ствердив, що саме жінка є найбільш вразливою і беззахисною під час війни. Письменник акцентував увагу на внутрішньому світі, почуттях і переживаннях жіночих персонажів, що посилило драматизм повісті, її антивоєнне звучання.

Ключові слова: антивоєнна повість, тема війни, трагічний образ жінки, психологічний конфлікт, жіноча психологія, екзистенціалізм.

Постановка проблеми. Однією з провідних тем у зарубіжній літературі ХХ ст. є тема Першої світової війни та її впливу на долю людини (твори А. Барбюса, Р. Олдінгтона, Я. Гашека, Е. Гемінгвея, Е.-М. Ремарка). Події цієї війни висвітлено й у творчості багатьох українських письменників, зокрема В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Кобилянської, Б. Лепкого, О. Маковея, Катрі Гриневичевої, Д. Макогона та ін.

Найбільш незахищеними під час війни були жінки і діти. Жінки, залишені на поталу ворогам, потерпали як фізично (насилля, поранення, загибель), так і морально (душевні хвороби, втрата моральних чеснот). Образ матері-мучениці, страдниці, жертви кривавого лихоліття, є чи не найпоширенішим у західноукраїнській прозі про Першу світову війну. До зображення жінок, які стали жертвами війни чи зазнали її негативного впливу, зверталися В. Стефаник (новели «Гріх (Думає собі Касіяниха…)», «Діточа пригода», «Мати», «Марія»), Марко Черемшина (цикл новел «Село за війни»), Катря Гриневичева (збірка «Непоборні»), М. Колцуняк (повість «Проти хвиль») та ін. Ця тема знайшла відображення і в маловідомому художньому доробку Івана Садового (псевдонім Івана Федоровича Федорака (1890–1954) – письменника і педагога з Івано-Франківщини, депортованого радянською владою в 1947 р.). Він є автором п'єс і прозових творів, зокрема антивоєнної повісті «Танок смерті» (1937). Розкриття художніх особливостей творчості митця сприяє здобуттю більшої повноти відомостей про західноукраїнську літературу першої половини ХХ ст.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Творчість Івана Садового отримала схвальні відгуки Є.-Ю. Пеленського, І. Огієнка, М. Лімницького, Л. Ясінчука, які визначили її художню цінність, окремі риси індивідуального стилю митця. У незалежній Україні розкриттю ідейно-тематичної своєрідності та виховного потенціалу прози Івана Садового присвятили розвідки Т. Виноградник, Я. Гоян, І. Дідух. Однак зазначена у назві статті проблема не була представлена в наукових дослідженнях.

Метою статті є визначення особливостей характеротворення та ідейного навантаження жіночих образів у повісті «Танок смерті» Івана Садового.

Виклад основного матеріалу. У повісті «Танок смерті» відтворено життя покутського села під час Першої світової війни. У післяслові редакції видавництва «Українська бібліотека» у Львові (1937) було зазначено, що автор «…не силкується на фантазію, постатей своїх не черпає з уяви, а на сторінках своїх повістей записує життя, таке життя, в якому живуть сотні-тисячі тих, хто є правдивими «безіменними плугатарями» і яких сотні-тисячі захопив «танок смерті» й змів з лиця землі» [1, с. 143].

Головний конфлікт повісті «Танок смерті» – зіткнення мирних жителів покутського села Каркалівки із солдатами австро-угорської та царської армій, його наслідки для незахищеного і залишеного напризволяще західноукраїнського народу. Повість, написана майже через два десятиліття після війни, не поступається силою свого трагізму творам цієї ж тематики В. Стефаника, Марка Черемшини, О. Маковея, О. Кобилянської та ін.

На повісті позначились модерністські пошуки митця. Іван Садовий порушив екзистенційні питання буття людини, її життєвого вибору, духовної витримки, провини та відповідальності. У творі наявні мотиви відчуженості й абсурдності навколишнього світу, що відповідає модерністському письму письменників міжвоєнного періоду. Саме «світова війна підкреслила катастрофічність, беззахисність людського життя й огорнула відчаєм, жахом людину, загостривши цим відчуття ворожості світу. У результаті відбулося знецінення цінностей, життя втратило логічність, зміст, сенс, віру, сутність» [2, с. 39]. Іван Садовий відтворює дійсність через внутрішнє «я» персонажа, акцентує увагу на кризових ситуаціях у житті людини, що перебуває в здеформованих війною обставинах, у станах розсіювання ілюзій, руйнування ідеалів. Згідно з екзистенційними світоглядними засадами, війна сприймається у творі абсурдом, хаосом, що прагне знищити людину.

Незважаючи на те, що у центрі повісті «Танок смерті» є образ народного вчителя, «…який у тяжких історичних хвилинах, з наражанням власного життя, умів боротися і працювати для нації» [3, с. 9], Іван Садовий виводить також яскраві, хоча й переважно епізодичні жіночі образи. Зображені на тлі воєнної дійсності, вони є трагічними і посилюють драматизм твору. Героїні повісті – сільські жінки різного віку і соціального статусу, однак їх поєднують страждання і родинні драми, яких вони зазнали в екстремальних умовах війни.

Зокрема через показ божевілля жінки-матері Миронючки, викликаного жорстоким убивством австрійськими жандармами її єдиного сина Юрка, безпідставно звинуваченого у зраді, Іван Садовий узагальнив і передав страждання всіх матерів, які за війни втратили своїх дітей. Страшне горе матері автор відтворив за допомогою порівнянь, які вказують на силу її емоцій і почуттів, ліризують оповідь, викликають у реципієнта співчуття: «махала в повітрі руками, мов підстрелений птах», «впала серед дороги, мов нежива», «бігла проти Півторана й жандарма, наче нічний метелик на світло» [4, с. 470–472] тощо.

Часові екскурси, що здійснюються за допомогою засобу кінотехніки (екранного кадру), уведення в художній текст ретроспекцій (пригадування головним персонажем, учителем Вороном, недавніх

подій і вражень мирного часу) поглиблюють контраст між минулим і сучасним, увиразнюють фатальний вплив пережитого страшного лиха на особистість і долю жінки-матері: «Ворон сперся на вікно й заплющив очі. Наче на екрані виринає в його уяві постать Миронючки. Розсудлива, привітна, вирозуміла. Завжди в чистенькій сорочці, в чорній горботці домашньої роботи. Та жінка була якась інша від каркалівських жінок. Юрко згуста занедбував роботу на полі й коло хати, бо ходив до міста то в справі дозволу на виставу, то в справі якогось фестину. Вона ж не лаяла сина за безділля, як то звично водиться між матерями-селянками. Навпаки! Вона пособляла йому. Вона сама заступала його в роботі. А тепер та сама жива і добра Миронючка, яку шанувало село, бігає вночі дорогами й сіє жах…» [4, с. 483]. Жінка у своєму божевіллі рятується від абсурдної воєнної дійсності, що так безглуздо забирає життя. У її хворобливій уяві син живий і незабаром судитиме своїх катів.

Ще один трагічний жіночий образ у творі – молода селянка Горпина, яка вчинила суїцид. Її трагедії можна дати екзистенційне тлумачення. На думку А. Камю, рішення покінчити з життям – це визнання того, що воно для людини зробилося беззмістовним, абсурдним, а сама людина стала «сторонньою» щодо світу й інших людей [5, с. 26]. Горпина, зґвалтована москалями, не може пережити сорому. Вагітність приносить жінці ще більше душевних страждань, спонукає ховатися від людей. Горпина опиняється в межовому стані безвиході, бо не бачить перспектив подальшого подружнього життя. Це наводить її на думку про самогубство: «Така неслава… Такий сором на ціле життя… Заподію собі смерть! Я ж маю чоловіка» [3, с. 508].

У творі драматизм подій посилюється завдяки введенню голосіння матері над померлою донькою, яскравих деталей або подробиць у мову персонажів, стислі зауваження яких є об'єктивною оцінкою певного явища. Це слова селянки Школючки коло застиглого тіла нещасної жінки: «Вона ждала дитини… Пропали дві душі…» [4, с. 547].

Порушена письменником проблема морального обличчя жінки під час війни, пов'язана з проблемою зрадництва (родини й батьківщини), детально розкривається на образі молодої дружини правника Наталки Дорошихи. Повість «Танок смерті» засвідчує творчий розвиток митця в напрямі психологізації персонажів. Незважаючи на моделювання традиційної теми кохання шлюбної жінки до іншого чоловіка, авторові вдалося майстерно передати жіночу психологію.

Життєва драма Наталки, на відміну від трагедії Горпини, ускладнюється тим, що вона закохалась у російського офіцера Вахнянова, запеклого шовініста, який зневажає українську мову і народ. Внутрішній конфлікт героїні пов'язаний із боротьбою супротивних почуттів: патріотизму і бажання особистого щастя, ненависті й закоханості. Психологічний конфлікт, у свою чергу, зумовив глибоке проникнення у складний внутрішній світ жінки, мотивував логіку її поведінки.

У портретній характеристиці Наталки автор художніми деталями підкреслив її молодість і красу, даючи читачеві ключ до розуміння поведінки жінки: «Хто її знав, ніколи б не сказав, що вона заміжня. Її стрункa постать та молодеча свіжість нагадували ранок весни»; «Була розкішна. Рум'янці й збентеження додавали їй небуденної краси. Нагадувала якусь пільну, заховану від вітрів і спеки, принадну ружу» [4, с. 509]. Наділений зовнішньою вродою і Вахнянов. Однак у його портреті, поданому в епізоді знайомства офіцера з Наталкою, автор акцентує увагу на очах, погляді, що дозволяє зрозуміти дійсні наміри і вплив офіцера на психологію жінки: «Його погляд був такий, що міг полонити найтвердіше серце… Вахнянов забувся зовсім, він пожирав її своїми чорними проникливими очима. Дорошиха чула на собі його погляд, але не мала відваги піднести на нього своїх очей. Їй здавалося, що Вахнянов придавлює її своїм палким зором до якоїсь стіни» [4, с. 494]. Така портретна деталь, як очі, є вагомою в зображенні почуттів, допомагає письменникові виразити глибокі приховані емоції персонажа, а читачеві – усвідомити ідейний задум автора.

Наталка розуміє, що своїми почуттями до російського офіцера вона зраджує не лише чоловіка, який боровся за визволення України серед Січових стрільців, а й рідний край, що потерпав від знущань таких вояків, як Вахнянов. Розмова з Горпиною, яка розповідає про своє горе, викликає в душі української інтелігентки глибоку неприязнь до російських солдатів і Вахнянова: «Ненавиділа москалів цілою душею. Перед її уявою виринув Вахнянов. Здригнулася цілим тілом. Зненавиділа і його» [4, с. 508]. Однак наполегливість вродливого офіцера, його пристрасні зізнання не могли залишити вразливу Наталку байдужою. Захопившись Вахняновим, вона втрачає внутрішню рівновагу, світ героїні з реальної площини трансформується в уявнонавіяну. Жінка «бачила перед собою вимріяного лицаря в однострою російського офіцера» [3, с. 520], не помічала контраст між зовнішністю Вахнянова і його внутрішнім світом, негативно реагувала на застереження подруги Конрадихи.

Значну увагу у творі Іван Садовий зосереджує на позасвідомих виявах психіки – передчуттях, видіннях, снах, які відтворюють глибину переживань персонажа, передують подіям, переломним у його житті, є символічними.

Віддзеркаленням подальших подій є сон Наталки Дорошихи, у якому вона, рятуючись від козаків, що уявляються жінці в образах диких звірів і страшних потвор, приймає допомогу від Вахнянова. Стоячи на самому вершечку гори, офіцер у Наталчиному сні подає їй линву, яка опускає її в безодню. Сон є попередженням для жінки не довіряти Вахнянову, відбиттям страждань і трагічної долі Наталки. Прикметно, що символи прірви, безодні відтворюють домінантні настрої українців часів Першої світової війни, а саме: розчарованості, тривожності, передчуття смерті, і водночас увиразнюють екзистенційні питання місця людини у світі та доцільності й мети її існування.

Із позицій екзистенціалізму ілюзорне кохання Наталки до Вахнянова можна розглядати як спробу втекти від чужого їй, збуреного війною світу, позбутися страху за власне життя й самотності, бути щасливою всупереч життєвим обставинам. Перебування Наталки на екзистенційній межі між життям і моральною загибеллю, відчуження героїні, небезпека, що чекає на неї, підкреслюються образом-символом «прірва» в цитованому дискурсі Конрадихи: «Моя подруга Дорошиха стоїть над прірвою, а, може, вже і впала в неї коміть головою» [4, с. 527]. Лише звістка вчителя Ворона про те, що Вахнянов має в Росії дружину й дітей, сприяла «розсіюванню», мовою екзистенційних термінів, нещирості, «прозрінню» Наталки, немов пробудила її з солодкого забуття, розвіяла ілюзії, змусила визнати примарність почуттів до офіцера і власну легковажність у складний для краян час: «Я хвилею забулася, бо приголомшила мене фальшива краса якогось московського вітрогона…» [4, с. 544].

Основною проблемою екзистенціалізму є онтологічна, буттєва проблема людини, питання духовної кризи, у якій опиняється особистість, і того вибору, який вона робить, тобто права лише самим індивідуумом визначати шляхи власного розвитку, морального самовдосконалення. Розглядаючи у повісті проблему призначення й місця людини у світі, Іван Садовий поділяє бачення її В. Стефаником, який у своїх творах «…розкриває не лише трагедію духовного спустошення, а й полишає героєві право вибору» [6, с. 466]. Вибір у випадку героїні «Танку смерті» є підтвердженням незнищенності людяності й моральності. Здавалось би морально надламана, самотня, незахищена жінка не здатна на рішучі дії. Однак детально змальовані відчуття, думки, рефлексії Наталки і пов'язані з ними подальші події переконують читача, що цей характер значно багатогранніший, ніж здається на перший погляд.

Причину своїх душевних мук і трагедії Наталка, подібно до Горпини, а також до Касіянихи з новели В. Стефаника «Гріх (Думає собі Касіяниха…)», шукає в собі, не виправдовуючись при цьому обставинами. Усе ж жінка обирає шлях духовного зростання, вирішує спокутувати провину перед краянами і чоловіком. Так письменник проводить спільну з екзистенціалістами, зокрема Ж. – П. Сартром, ідею індивідуальної відповідальності людини за все, що з нею відбувається, адже екзистенціалізм «віддає кожній людині у володіння її буття і покладає на неї повну відповідальність за існування» [7, с. 123]. Героїня Івана Садового переходить лінію фронту й опиняється серед Січових стрільців. Смерть Наталки від тифу на руках у чоловіка є фіналом її страждань, покаранням і виправданням гріха перед Батьківщиною.

Висновки. На прикладі нещасливих доль своїх героїнь Іван Садовий ствердив: саме жінка є найбільш вразливою і беззахисною за війни перед моральними і фізичними випробуваннями. Розкриваючи жіночі образи повісті «Танок смерті» на тлі сповненої трагізму воєнної дійсності, письменник акцентував увагу на їх внутрішньому світі, почуттях і переживаннях, розглянув філософські (екзистенційні) питання перебування людини у ворожому їй середовищі (воєнних умовах), на межі життя і смерті, фізичної (Горпина) чи моральної (Наталка Дорошиха), у критичних станах самотності, страху, безвиході, відчаю. Автор змусив читача замислитись над проблемами морального обличчя жінки за війни, насилля над нею, трагізму матері, яка змушена ховати вбитого сина, кохання і ненависті, зрадництва, життєвого вибору та ін. Уведення трагічних жіночих образів, відтворення їх складного внутрішнього світу посилило драматизм повісті та загострило її антивоєнне звучання.

Перспективи подальшого дослідження вбачаємо в окресленні типології жіночих образів в українській антивоєнній прозі першої половини ХХ століття.

Література:

1. Садовий І. Танок смерті: повість. Львів: Укр. бібліотека, 1937. 144 с.
2. Коссак Е. Экзистенциализм в философии и литературе. Москва : Политиздат, 1980. 360 с.
3. Лист адміністрації видавництва «Українська бібліотека» до Б. Заклинського. Львів, лютий, 1937 // Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів. Ф.48, од. зб. 69. Арк. 9.
4. Садовий І. Безіменні плугатарі: повісті, п'єси / упоряд. та передм. Т. Виноградника. Київ: Веселка. Видавництво імені Олени Теліги, 2003. 591 с.
5. Камю А. Миф о Сизифе: Эссе об абсурде. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. Москва: Политиздат, 1990. 415 с.
6. Історія української літератури. Кінець XIX – початок XX ст.: підруч. для студ. вищих навч. закл.: у 2 кн. / Гнідан О., Семенюк Г., Гаєвська Н. та ін.; за ред. О. Гнідан. Київ: Либідь, 2005. Кн. 1. 2005. 624 с.
7. Філософія: навчальний посібник / Л. Губерський, І. Надольний, В. Андрущенко та ін.; за ред. І. Надольного. 7-ме вид., стер. Київ: Вікар, 2008. 534 с.

Клейменова Т. В. Образ женщины на фоне военной действительности в повести «Танец смерти» Ивана Садового

Аннотация. В статье определены особенности воссоздания женских образов на фоне трагической военной действительности в повести «Танец смерти» украинского писателя Ивана Садового. На примере судеб своих героинь писатель показал, что именно женщина наиболее уязвима и беззащитна во время войны. Автор акцентировал внимание на душевном мире, чувствах и переживаниях женских персонажей, что усилило драматизм повести, ее антивоенное звучание.

Ключевые слова: антивоенная повесть, тема войны, трагический образ женщины, психологический конфликт, женская психология, экзистенциализм.

Kleymenova T. The woman's image of war reality in the novel "The Dance of Death" by Ivan Sadovyi

Summary. The peculiarities of female images reproduction on the background of the tragedy of war reality in the novel "The Dance of Death" by the Ukrainian writer Ivan Sadovyi were determined in the article. On the example of his heroines' fates, the writer stated that it is the woman who is the most vulnerable and defenseless in war. The writer focused on the female images' spiritual world, feelings and experiences that intensified the drama of the novel, its anti-war description.

Key words: anti-war novel, the war theme, tragic female image, psychological conflict, woman psychology, existentialism.

УДК 811.161.2'367.332

Ковальчук М. С.,
доцент кафедри української мови
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
Алексеєв В. С.,
старший викладач кафедри іноземних мов для гуманітарних спеціальностей
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО»

Анотація. У статті розкрито семантико-синтаксичні особливості односкладних речень у романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого». Основну увагу акцентовано на поширенні окремих типів односкладних речень, їх комунікативній меті; виявлено панівні типи односкладних речень; визначено залежність використання окремих типів речень від комунікативної мети.

Ключові слова: односкладне речення, типи односкладних речень, комунікативно-прагматична мета, ідіостиль письменника.

Постановка проблеми. Стилістична система сучасної української мови вже сформувалася і самовизначилася. Глибоке осмислення різноманітних мовних форм стало основою для стрункої стилістико-синтаксичної організації тексту. Саме стилістичне дослідження синтаксичних структур є одним з пріоритетних напрямів сучасної лінгвостилістики. Світобачення письменника, ідейно-змістове спрямування художнього твору реалізуються в експресивно насичених синтаксичних побудовах. Як зазначав В. Ващенко, центральною мовною одиницею, в якій вдало виявляються стилістичні засоби, виступає речення. Саме в ньому закладено той фон, на якому визначаються мовні стилі, різновиди, істотні деталі, важливі диференційні особливості сучасного мовлення [1, с. 1].

У творі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» ідіостиль автора формують різні синтаксичні конструкції. Найпоказовішими серед них є односкладні синтаксичні одиниці.

Односкладні речення давно привертали увагу мовознавців. Сьогодні накопичено великий досвід аналізу цих синтаксичних одиниць (структурно-семантичний, формальний, комунікативний, прагматичний).

Термін «односкладні речення» запропонував О. Шахматов. Він виділив односкладні речення окремим структурним типом і називав односкладними такі речення, у яких «поєднання суб'єкта і предиката знаходить відповідність в одному члені (вираженому переважно одним словом)» [2, с. 30].

Л. Кадомцева зазначає, що «односкладні речення в синтаксичній системі сучасної української мови виявляють щодо типів різну продуктивність, функціонально різні. Їх характеристику всередині визначених традиційно моделей варто здійснювати саме з точки зору функціональних різновидів – єдиного граматичного критерію, який піддається однозначному визначенню» [3, с. 16].

В. Горяний, враховуючи структурно-семантичний принцип, розрізняє односкладні речення особові та безособові. Односкладні особові речення за формами вираження головного члена (суб'єкта) поділяє на означено-особові, неозначено-особові та узагальнено-особові, безособові речення характеризує з погляду наявності/відсутності в них суб'єкта як носія предикативної ознаки і виділяє речення з нульовим, непрямим і синкретичним суб'єктом [4, с. 20].

В енциклопедії «Українська мова» подано внутрішньо типологічну класифікацію односкладних речень, в основу якої покладено взаємодію граматичних і семантичних ознак. Односкладне речення визначено як «тип простого речення», структурно-предикативна основа якого ґрунтується на функціонуванні єдиного поширеного або не поширеного залежними компонентами (другорядними членами) головного члена, що виступає засобом вираження предикативності [5, с. 428].

Отже, **актуальність** цього дослідження зумовлена вивченням односкладних структур як важливих елементів художнього тексту.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: установити структурно-семантичні типи односкладних речень у романі Ліни Костенко; з'ясувати співвідношення різних типів односкладних речень залежно від комунікативно-прагматичної мети; визначити вплив односкладних структур на формування ідіостилю Ліни Костенко.

Новизну цієї розвідки вбачаємо у встановленні залежності у використанні односкладних речень від комунікативної ситуації.

Виклад основного матеріалу. Односкладні речення – це продуктивний тип синтаксичних структур, що активно функціонують у текстах художньої літератури. У романі Ліни Костенко «Записки українського самашедшого» зображено значущі події у житті суспільства та головного героя. Із цією метою Ліна Костенко використовує форму щоденника, фіксуючи так час і місце подій, даючи їм динамічну характеристику, відтворює психологічні, інтелектуальні, емоційні особливості головного героя, який пізнає навколишню дійсність і себе в ній. Головний герой роману пише: *«Я ніколи раніше не писав щоденників, не чоловіче це діло. Але світ глобальний, душа не справляється. Розвантажую психіку»* [6, с. 16].

Аналіз текстового матеріалу дає підстави констатувати, що в тексті роману найчастотнішими є три типи односкладних речень: неозначено-особові, безособові і називні. У цих типах односкладних структур найчіткіше виявляється основна специфіка роману – повідомити про подію або її результат. Здебільшого зосередження уваги героя на дії чи її результаті здійснюється актуалізацією різних типів односкладних речень. Наприклад: *Обростаєм абсурдом. Ядерну зброю віддали, державу розікрали, чекаємо інвестицій у свою економіку. Танки продаємо у Пакистан, гладильні дошки купуємо в Італії. Проводимо військові навчання, а влучаємо ракетою у власні Броварі* [6, с. 12].

Із-поміж усіх типів одночленних конструкцій найбільш стилістично навантаженими є безособові речення. Власне безособові речення служать засобом створення таких картин, які викликають певні

емоції, співпереживання, співзвучні з настроєм: *Парад був грандіозний. Лопотіло і майоріло, гупало і ревло* [6, с. 172]; *Все одно за владу буде соромно, за будь-яку владу час від часу буває соромно. А от за Україну соромно вже не буде, і моє місце серед цих людей* [6, с. 403].

«Безособові речення зображують діяльність без діяча або діяльність, відірвану від свого діяча», – писав О. Пєшковський [8, с. 372]. У тексті роману виявлено безособові структури, у яких суб'єкт дії неозначений або мислиться узагальнено. Тоді «... увага того, хто говорить, і адресата мовлення зосереджена на дії, дійова особа залишається в тіні. Невизначена особа – це активний виконавець дії, окремі властивості якого окреслені ситуацією, обставинними словами або лексичним значенням дієслова-присудка» [9, с. 34]. Насамперед, це стосується речень із головним членом безособовою предикативною формою на *-но, -то*. Результат дії у цих реченнях надається у двох часових планах (минулому або майбутньому): *Зал блискавично було взято в заручники* [6, с. 241]; *Створено оперативний штаб* [6, с. 329]; *У Криму вбито татарську родину, шість людей* [6, с. 329]. Безособові речення у творі Ліни Костенко мають різне структурне наповнення залежно від наявності інформативно значущих компонентів. Повторюване у кожній конструкції предикативне слово разом з інфінітивом виражає стан героя з відтінком необхідності, неминучості або ж пропонує можливість вибору. Наприклад: *Треба жити своїм життям. Треба читати щось приємне і веселе або й взагалі не читати. Краще послухати «Арабески» Шумана. Краще піти в театр. Краще обнятися й побути разом.* [6, с. 220]. Безособові речення, у яких головний член виражений незмінною предикативною формою на *но-, то-,* слугують для підкреслення результативності, наявності певних наслідків у момент мовлення: *Евакуйовано чотири села* [6, с. 340]; *Зруйновано усе навколо* [6, с. 372] тощо.

Специфікою використання безособових речень у романі є те, що наголошення на результаті у них досягається тим, що головний член стоїть в абсолютній препозиції і разом із залежним від нього іменником, який є об'єктом повідомлення, виконує основну інформативну функцію: *Розкрадено найдавніші пам'ятки шумерської цивілізації. Спалено сотні тисяч дорогоцінних рукописів. Вивезено кілька тисяч шедеврів. Нарешті хтось спохопився – створено Міжнародний комітет захисту культурних надбань Іраку* [6, с. 282]; *У водоймах навколо Києва купатись не рекомендовано* [6, с. 291].

У романі Ліни Костенко також використовуються безособові речення з предикативними прислівниками, які виражають стан якихось явищ, внутрішній, психічний, фізичний стан людини: *Душно. Погано* [6, с. 352]; *Незалежність у сучасному золоті. Круто* [6, с. 171]; *Тоскно. Голова болить, в очах темніє* [6, с. 80]; *Вдома тепло, затишно* [6, с. 279] тощо.

Головне в *неозначено-особових реченнях* – сама дія, яку називають і яка є в центрі уваги. Ці речення «... викликаються потребою у вираженні дії, що її виконує невизначений суб'єкт (особи чи навіть одна особа). Неозначеність виконувача дії продиктована самим характером думки, яку висловлюють» [7, с. 239]. У романі у неозначено-особових реченнях особа, що виконує дію, відома мовцеві, але з певних причин не називається, наприклад: *З кораблів стріляли* [6, с. 133]; *Щось там крутили, прикручували. Одремонтували* [6, с. 69]; *І не бояться смерті. Вірять у переселення душ* [6, с. 165]; *Відкачують метан* [6, с. 170]; *Борються за крісла. Проводять конгреси, брифінги* [6, с. 352]; *Протестують проти об'єднання трьох вузів* [6, с. 355] тощо.

Семантичним центром неозначено-особових речень є конкретизація дії семантичного суб'єкта. Семантичний центр таких речень орієнтований, як правило, на комплексне зображення подій. Наприклад: *Спершу пустили газ у вентиляційні отвори, шпурнули кілька гранат, перебили вартових і розстріляли сплячих чеченок. А заодно вже перетруїли й заручників. ... Живих і мертвих кидали в машини і розвозили по лікарнях і моргах* [6, с. 243].

Наголошення на результаті дії у романі може бути реалізовано неодноразовим повторенням дії невизначеного суб'єкта: *У Кандагарі обстріляли мечеть. В Ель-Наджефі обстріляли мечеть. В Ель-Фалуджі обстріляли мечеть* [6, с. 298–299].

Односкладні *означено-особові* речення в романі характеризуються перенесенням акценту з діяча на дію, нагнітанням дії (особливо тоді, коли дієслово стоїть у наказовій формі): *Піди до психоаналітика* [6, с. 122]; *Тікай. Важко жити серед нас* [6, с. 126]; *Не гальмуй, сніккерсуй! Пий пепсі, вимагай більшого. Відривайся кльово* [6, с. 146]. Ці конструкції пов'язують з емоційною мовою, насамперед розмовною. У романі Ліни Костенко знаходимо означено-особові речення мінімального поширення, де є, крім головного члена речення, лише додаток: *Журналістам вірю* [6, с. 133]; *То побудуйте ту* [6, с. 117] або обставина: *Вимикаюсь автоматично* [6, с. 110]. Це наближає виклад твору до щоденникових записів.

Оскільки роман «Записки українського самашедшого» написаний у формі щоденникових записів, то для нього характерна значна кількість номінативних речень. Призначення їх тут різне: герой роману нотує у формі називних речень те, що найбільше вразило його, сподіваючись потім за цими штрихами відтворити повнішу картину, відновити думки, почуття, які виникли у нього, відтворити саму атмосферу часу.

Семантично, структурно й стилістично *номінативні (називні) речення* суттєво відрізняються від дієслівних односкладних конструкції: у номінативних односкладних реченнях йдеться про буття предмета, особи чи явища. За допомогою таких синтаксичних конструкцій відбувається своєрідне семантичне нагромадження назв якихось предметів, явищ тощо. Основною метою таких речень є створення статичних описів; вони мають здатність передавати думку окремими, іноді змістовно не зв'язними між собою частинами.

Найбільшою групою номінативних речень є *буттєві номінативні*, в яких стверджується існування предмета чи явища в об'єктивній дійсності: *Кафе «Едем», банк «Задля партнерів»* [6, с. 179]; *Опозиція якась дивна, альянс неприродний. Ліві, праві, соціалісти, комуністи* [6, с. 79]. Буттєві номінативні речення передають у творі динаміку вражень, думок, що прискорено з'являються і так само зникають, як і реалії з поля зору читача: *Механічна колона БТР. Артилерійські самохідні установки. Система зенітного вогню «Ураган». Гаубиці «Гіацинт»* [6, с. 173]; *Переглянув стенд пропозицій. Бармен. Вантажник. Слюсар. Фрезерувальник* [6, с. 146] тощо. Здебільшого такі речення спостерігаємо у мові автора, тобто головного героя твору. За допомогою буттєвих номінативних речень Ліна Костенко описує не лише пейзажі, а й відчуття людини, що допомагають краще зрозуміти самого автора. Серед буттєвих номінативних речень є й такі, які складаються лише з іншомовних лексем: *У нас уже є маркети й супермаркети. Холдинги, лізинги й консалтинги. Рейтинги, брифінги, автобани й хабвеї. Жлоб-шоу, фаст-фуди і сендвич-бари* [6, с. 120]; *Хорори й трилери, серіали і серії, рімейки й ремікси* [6, с. 114]; *Влаштований він там дуже добре. Котедж, «Тайота», басейн у дворі* [6, с. 72]. Використовуючи у романі іншомовні слова, Ліна Костенко зображує життя, яким звик жити читач.

За наявності єднального сполучника між номінативними реченнями втрачається деяка динаміка їх функції, уповільнюється темп оповіді, помітнішим стає відтінок переліку відповідних понять: *А їх там уже багато. І Стус. І Світличний. І Миколайчук. І Чорновіл* [6, с. 351]; *Кров'ю забризкана зоря нашої Незалежності. І Альгерат, і Крокус, і Деят-Постеріор* [6, с. 301]; *Стоїть кам'яний Сковорода*

в помаранчевому шарфі. І кам'яний Грушевський. І Шевченко. І Леся Українка [6, с. 394]. Відсутність сполучників між номінативними реченнями надає мові, експресії, сприяє створенню динамічних картин: *Температура, кашель, пропасниця. Чума, холера, туберкульоз* [6, с. 147].

Під час створення описів номінативні речення виконують роль своєрідних відправних пунктів, відштовхуючись від яких, уява читача домальовує картину власними барвами: *Мряка, туман, ожеледиця. Настрій на нуль, сезонна депресія* [6, с. 11]; *Туман. Хляпа. Ворона сидить на дереві і страшно регоче* [6, с. 67].

Одним із різновидів номінативних речень, уживаних у романі, є *оцінні номінативні речення*: *Злагода! Єдність! – товчуть, як у ступі, а де ж та єдність* [6, с. 94]; *А там і День Перемоги. Лафа!* [6, с. 126]; *Хочеться навіть супротиву, хоч легенького. Інстинкт!* [6, с. 150]; *– Це ж так себе дати принизити! Кричить вона мені прямо в обличчя. – Інтелігенція! Ідіоти!* [6, с. 176]. Такі синтаксичні конструкції поширені у мові персонажів. Вони слугують для відтворення ставлення героя до конкретної ситуації.

Особливо тонко і точно колорит розмовності відтворюють *вказівні номінативні речення*: *От уже й середина лютого. Стрітення* [6, с. 84].

Серед номінативних речень у романі Ліни Костенко зафіксовано також власне називні речення (назви дат, місяців та свят). Це спричинене тим, що «Записки українського самашедшого» написано у формі щоденникових записів та сучасного літописання. Наприклад: *19 серпня. Преображення Господнє. Яблучний спас* [6, с. 168]; *1 червня. День захисту дітей* [6, с. 149]; *25 грудня. Католицьке Різдво* [6, с. 42]; *22 січня. День соборності* [6, с. 72]; *14 лютого. День святого Валентина* [6, с. 83]; *1 травня* [6, с. 126]; *9 лютого* [6, с. 79] тощо. Ці речення у романі використано як номінативний вступ, який розпочинає одну з внутрішніх композиційних частин тексту.

Роману письменниці властива динаміка руху. Завдяки швидкій зміні явищ чи предметів, які сприймає людина під час руху, ми не можемо зупинити свою увагу на багатьох суттєвих особливостях об'єктивної дійсності і висловити про все це свої міркування, а тому в пам'яті залишаються лише окремі деталі, розрізнені образи, які й відтворено номінативними реченнями. За допомогою номінативних речень у відповідних контекстуальних умовах, добором відповідних структурних одиниць Ліна Костенко створює яскравий образ швидкого, стрімкого руху, наприклад: *Щити, реклама, бутіки, кав'ярні* [6, с. 163]; *Вибух метану, 10-ліття ГКЧП, фестиваль помідорів в Італії, бомба у Сан-Себастьяно, павуки-каракурти* [6, с. 170].

Місткість і лаконічність номінативних речень дає можливість використовувати їх там, де є потреба сфокусуватися на окремих деталях, які авторові здаються найсуттєвішими.

Висновки. Отже, структурно-семантична та функційна характеристика найуживаніших типів односкладних речень у романі «Записки українського самашедшого» підтверджує думку про взаємозалежність типів односкладних структур від щоденникової форми роману. А все разом творить неповторний, пізнаваний ідіостиль прозового твору Ліни Костенко.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у врахуванні порядку слів, адже наголошення на результаті дії досягається також тим, що головний член односкладного речення стоїть в абсолютній препозиції і разом із залежними словами виконує основну інформативну функцію.

Література:

1. Ващенко В. Стилістика речення в українській мові: Учбовий посібник з стилістичного синтаксису. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпр. ун-ту, 1968. 158 с.
2. Шахматов А. Синтаксис русского языка. 3-е изд. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 624 с.
3. Кадомцева Л. Українська мова. Синтаксис простого речення. Київ: Вища школа, 1985. 127 с.
4. Горяний В. Синтаксис односкладних речень. Київ: Рад. школа, 1984. 128 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / Ред. кол. Русанівський В., Тарасенко О.., Заблюк М. та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.
6. Костенко Ліна. Записки українського самашедшого. Київ: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2011. 416 с.
7. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / За заг. ред. акад. І. Білодіда. Київ: «Наукова думка», 1972. 512 с.
8. Пешковский А. Русский синтаксис в научном освещении. Москва: Учпедгиз, 1956. 510 с.
9. Бабайцева В. Односоставные предложения в современном русском языке. Москва: Просвещение, 1968. 159 с.

Ковальчук Н. С., Алексеев В. С. Семантико-синтаксические параметры односоставных предложений в романе Лины Костенко «Записки украинского самашедшого»

Аннотация. В статье раскрыто семантико-синтаксические особенности односоставных предложений в романе Лины Костенко «Записки украинского самашедшого». Основное внимание акцентировано на распространении отдельных типов односоставных предложений, их коммуникативной цели; выявлено доминирующие типы односоставных предложений; определена зависимость использования отдельных типов предложений от коммуникативной цели.

Ключевые слова: односоставное предложение, типы односоставных предложений, коммуникативно-прагматическая цель, идиостиль писателя.

Kovalchuk M., Aleksieiev V. The Semantic-syntactical parameters of monocomponent Sentences in Lina Kostenko's Novel "The Notes of Ukrainian Samashedshyi (Madman)"

Summary. This article deals with the semantic-syntactical features of monocomponent sentences on the material of Lina Kostenko's novel "The Notes of Ukrainian Samashedshyi (Madman)".The main attention is devoted to the usage of certain types of monocomponent sentences and their communicative aim. The authors have studied the dominating types of monocomponent sentences and determined the dependence of the use of certain types of sentences on a communicative aim.

Key words: monocomponent sentence, types of monocomponent sentences, communicative-pragmatic aim, writer's individual style.

УДК 821.161.2–3.09(092)

Козубенко Л. М.,
доцент кафедри української і зарубіжної літератури
та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

КОНЦЕПТ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ ВОЇНА-КОЗАКА У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ»

Анотація. У статті розглядається соціально-історичний тип воїна-козака у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай». Зазначено, що етнотип воїна, який представлений у романі образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козака І. Іскри та ін., тісно пов'язаний з історичною долею українців. Виявлено, що героям твору Л. Костенко притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності, працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертовність.

Ключові слова: соціальний тип, воїн, козак, роман, герой, образ, народ.

Постановка проблеми. Художня спадщина Л. Костенко, її громадська діяльність – вагомий внесок у справу утвердження та розбудови національних духовних цінностей, зміцнення інтелектуальних засад українського суспільства.

У своєму романі «Маруся Чурай» поетеса за допомогою слова намагається витлумачити історичні події в Україні, дати їм безпристрасну оцінку. Цей твір – промовисте свідчення розуміння потреби національного відродження нашого народу, зважаючи на минулі події.

Актуальність дослідження зумовлена потребою вивчення особливостей трактування соціально-історичного типу воїна-козака у романі «Маруся Чурай», зокрема гетьманів, полковників, простих козаків тощо, художньо-стильових засобів увиразнення образів. Новий погляд на особливості змалювання соціально-історичного типу козака-воїна у романі Л. Костенко «Маруся Чурай» допоможе краще зрозуміти глибоко національну мистецьку свідомість поетеси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському літературознавстві дослідження життєвого та творчого шляху Л. Костенко здійснюється кількома магістральними спрямуваннями. Тут можна виділити монографічні дослідження, у яких автори осмислюють життєвий та творчий шлях поетеси. Це праці С. Барабаша, В. Брюховецького, П. Іванишина, Г. Клочека, О. Ковалевського, В. Панченка.

Дослідники українського письменницького процесу другої половини ХХ ст. написали низку статей, у яких опрацювали різні проблеми художньої спадщини Л. Костенко. Так, жанрову специфіку творів розглядали О. Горячева, О. Никанорова, проблеми поетики творів – М. Жулинський, Л. Краснова, етичні проблеми творчості та українську ментальність – О. Ковалевський, О. Ковальчук, символіку природи вивчав О. Астаф'єв, проблеми історизму поезій – М. Кудрявцев, вплив художнього доробку інших письменників на формування творчої манери опрацьовувала – М. Найдан, мову творів – Л. Ставицька, проблеми часу і простору у творах – Л. Тарнашинська.

Метою статті є комплексне розкриття особливостей трактування соціально-історичного типу воїна-козака у романі Л. Костенко «Маруся Чурай».

Виклад основного матеріалу. З історичною долею українців тісно пов'язаний етнотип воїна, який у творі Л. Костенко «Маруся Чурай» представлено образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козаків І. Іскри та інших. Згаданим героям притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертовність.

Головна увага у романі Ліни Костенко зосереджена на відображенні такого соціально-історичного типу, як воїн-козак. Звернення до постаті козака (реєстровця) – захисника і оборонця народу – зумовлюється нагальною потребою дати приклад для недієвих українців, спонукати їх до активної життєвої позиції. Увиразнюючи одну з яскравих ментальних рис українців – хоробрість, письменниця змоделювала ідеал дієвої людини, протиставивши його закріпаченому сучасникові. Як зазначав В. Антонович, правдивість і громадська рівноправність є ідеалами українців, що були засадничими у «стародавнім вічі, козацькій раді, в Запорожжі, де члени мали повну волю і рівність – всі були однакові й рівні» [1, с. 97].

Проблема виродження козацтва опрацьовується в романі Ліни Костенко на прикладі Гриця. Його мрії про життя в сімейному колі притупило його дієвість, а єдиним заняттям стало сільське господарство. Занепад духу козацтва увиразнено за допомогою опрацювання мотиву зради. Це також ілюструє думку про те, що козацтво, яке осідало на землях, заводило господарство, переставало впливати на суспільно-політичне життя країни, а тому занепадало.

Долі дійових осіб роману «Маруся Чурай» в усій складності і драматизмі їх перебігу зафіксовані у хронотопі: теперішній час з його минулим і майбутнім.

Часопростір історичного романного полотна сконцентровано у сфері боротьби українського козацтва під керівництвом Б. Хмельницького за незалежність України. У композиційному плані твір Ліни Костенко має дев'ять частин, які є різними за обсягом, та декілька сюжетних ліній: власна доля Марусі Чурай та національно-визвольна боротьба українського народу з польською шляхтою. Події, які відбуваються у романі, «викликані силою художньої уяви на основі детального вивчення епохи. І крізь це, здавалося б, тьмяне віконце, крізь хистку кладку, перекинуту між трьома століттями, читач опиняється у відтвореному дивовижно зримо й випукло середовищі часів Хмельниччини, де вирують соціальні й звичайні людські

пристрасті, де сусідують благородство і підступність, вірність і зрада, відвага і боягузтво, лицарська звитяга і хитре пристосовництво» [4, с. 221–222].

Козацька еліта – високоосвічена, стратегічно мисляча, патріотично налаштована – виявила парадигму національного інтелектуального й духовного потенціалу у творі Л. Костенко. Козацтво репрезентують у романі – Б. Хмельницький, М. Пушкар, Л. Черкес, І. Іскра, Я. Шибилист, отаман Гук, Г. Чурай, Я. Остряниця, Наливайко, Павлюк.

Досить активну позицію правдоборців і людинолюбців представники козацтва виявляють під час суду над Марусею Чурай. Це, насамперед, стосується й гетьмана Б. Хмельницького. Він, не дивлячись на державотворчу заклопотаність, звертає увагу на засмученість посланця І. Іскри: «Щось мало статись, твоєї печалі достойне?», а потім, долучившись і вникнувши в суть справи Марусі, скасувати несправедливий вирок полтавського суду:

Її пісні – як перло многоцінне,
як дивен скарб серед земних марнот.
Тим паче зараз, як така розруха.
Тим паче зараз, при такій війні, –
що помагає не вгашати духа,
Як не співцями створені пісні? [5, с. 111–112],

тим більше, що в таку пору – лише «смерть повсюди, а життя одне» [5, с. 112].

Мартин Пушкар – полтавський полковник, наділений письменницею найкращими людськими рисами: мудрістю, розважливістю, стриманістю та добротою:

Не шануватись дівчині негоже.
Але ж і з Гриця добрий був лайдак.
Бо незалежно, що то за пиття
і що там мовить злість тисячоуста, –
не хто ж, а він звів дівчину з пуття [5, с. 31].

Тут усвідомлюється висока вартість людського життя, звучить повага до кожної людської особистості:

Але ж, мабуть, ми правди не зурочим,
що світ вже так замішаний на злі,
що як платити злочином за злочин,
то як же й жити, люди, на землі? [5, с. 27]

У цьому епізоді проявляється бажання дотримуватися завжди об'єктивності та справедливості, як і під час суду: «Карати треба, що там говорить. / І так карати, щоби люд хрещений / не мав за що судові докорить» [5, с. 31]. Так само, як і в протистоянні з ворогом.

Такі етичні моменти, які характеризують М. Пушкаря, стали еталонними для історичних постатей козацьких ватажків в поетичному епосі Л. Костенко.

У творі змальовується справжній демократичний дух взаємин козацтва, котрий позначений намаганням козаків у власних діях і вчинках керуватися гідними ідеалами справедливості.

До характерних складників, які мають силу вивести маси, а в ширшому плані – цілу націю, на вищий ступінь свідомості суспільства, належить відчуття кожним (від гетьмана й полковника до козака-реєстровця й гінця), своєї соціальної приналежності до суспільного життя у його різних проявах. Своєрідною ілюстрацією до цього є епізод-розмова представників полтавського судочинства із козаком-запорожцем [3, с. 167].

Однією з характерних деталей, яка стосується постаті гінця гетьмана, є його готовність завжди робити чесну й добру справу. Тож, стрімко зорієнтувавшись у ситуації, що склалася, він, анітрохи не вагаючись, скаже поважному судові щиру й гостру правду, маючи на те повне людське право:

Домарики, така у вас і смерть.
Безславно вмер, а кажете: убито.
А запорожці – люди без круть-верть,
все кажуть щиро на своє копито [5, с. 24].

Друга частина монологу має досить значимий елемент характеру гетьманського посланця: він відчуває себе невід'ємною, органічним складником спільноти козаків. Саме ця усвідомлена значимість засвідчує високе відчуття відповідальності за себе (свої вчинки й слова) і світ, очевидно, саме це підвищене почуття викликало до реальності такі думки:

Якби ми ремиґали, як воли,
якби ми так чесали язиками,
то вже б давно Вкраїну віддали,
не мавши часу бути козаками [5, с. 24].

Марусин вчинок, в оцінці гетьманського посланця, є зворотнім боком до того буденного сприйняття ситуації, на якому знайшло камінь спотикання полтавське судочинство. Він показав високу мораль, яку усвідомив козак та вміння з нею розпорядитися. Слово його озвучило розуміння справжніх норм і законів життя суспільства:

Що ж це виходить? Зрадити в житті
державу – злочин, а людину – можна?! [5, с. 24]

В. Брюховецький зазначає: «Це – дуже істотний акцент. Вчинок людини вимірюється не тільки побутовою, але й соціальною міркою. І знаменно, що ці слова належать саме запорожцю (порівняймо з роздратованим вигуком Горбаня: «Отож жінок і не пускають в Січ»). Козацька сила не лише в обов'язку боронити Україну, а й у єдності громадянського та особистого» [2, с. 170].

Наразі, довідавшись про зміст універсалу, який привіз І. Іскра від Хмельницького, козак Я. Шибилист намагається якнайскоріше повідомити засмучену від горя Марусину матір про ту радісну вість:

...не встиг Іван ще й повід передати,
а Шибилист вже цьвохнув батогом –
хутчій в Полтаву! – матері сказати [5, с. 110], –

а в цей час полтавський суд, спираючись на суворі закони, жорстоко вкладає в уста Горбаня такі слова:

То що ж ми будем думати-гадати,
як і про це закон є акурат.
Оскаржену на квестію віддати,
і хай із нею поговорить кат [5, с. 29].

У погляді на людську особистість та життя суспільства полтавське суддівство (спільно із однодумцями Бобренчихи) займають зовсім протилежну з козаками позицію. Виявляється, що ні Бобренчисі, ні райцям, ні Горбаню не до снаги зрозуміти тієї необхідної, як подих, потреби душі людини в пісні.

Представники Запорізької Січі достойно оцінили талант Марусі Чурай. Тут можна звернути увагу на універсал Хмельницького та образ козака-лицаря І. Іскри. Доля вивела Марусю для Івана у двох іпостасях: митця надзвичайного таланту та коханої дівчини. Іскра дуже вболіває за її життя під час суду. Поряд із цим особливо значимо й вартісно окреслюється козакові сила Марусі-піснетворки:

Ця дівчина не просто так, Маруся.
Це – голос наш. Це – пісня. Це – душа [5, с. 32].

Отож, уся Іванова душа намагається досягти справедливості, зберегти життя дівчини, проявивши у словах далекоглядність і козацьку мудрість.

Що буде після ганебного вироку? Що буде після нас? «А як тоді співатиме Полтава? / Чи сльози не душитимуть її?!» [5, с. 33] – ця надзвичайна відповідальність перед прийдешнім, яка не знайшла підтримки під час суду – «Запала тиша, як в страшному сні» [5, с. 33], підштовхне Іскру шукати поради у гетьмана Богдана.

Суть людського благородства – у чому вона?
Тут, може, ідеться про долю країни! –
а я про чиєсь там одненьке життя! [5, с. 98]

А це – уміння служити ідеї, вміння діяти і навіть жити для іншого, не чекаючи винагороди за власний добропорядний вчинок. Готовність життя покласти на вівтар боротьби за високу правду, котра дасть можливість бути достойним імені батька, бути чесним і відкритим перед майбутнім – це ті морально-етичні установки І. Іскри, що трансформуються до серця і розуму читача двома каналами: через слово і вчинок героя [52; 13]. Вартісність Іванового життя у відповідальні миті визначається змістом справи, яку потрібно довести до закінчення будь-якою ціною:

Прости мені, земле, простіть мені, трави!
Не дбав я про славу, не дбав про майно, –
я мушу вернутись живий до Полтави,
а там хоч і вмерти, мені все одно.
…Якщо я впаду, –
неврятована пісня,
задушена пісня в петлі захрипить! [5, с. 97]

Благородство Івана Іскри має у своїй основі ще й неабияку мудрість, розважливість

Вартістність життя людини вимірюється Бобренчихою, Вишняками, Горбанем зовсім іншими ґатунками. Своєрідною антитезою до основних життєвих норм і законів козаків звучить їхня правда:

у всіх оцих скорботах і печалях,
у всіх оцих одвічних колотнечах –
і чураївські голови на палях,
і вишняківські голови на плечах [5, с. 68].

У контексті роману постійно можна натрапити на, здавалось би, незначні, а насправді вагомі деталі, зокрема лаконічні ремарки, які об'ємніше окреслюють долі героїв. Ніби мимоволі, поза основною романною дією, вони дають можливість дізнатися про достойного сина Я. Остряниці І. Іскру:

(Загине теж, в бою заживши слави,
в недовгім часі після Пушкаря,
вертаючи до попелу Полтави
з посольства до московського царя) [5, с. 32].

Полтавський полковник М. Пушкар згодом достойно прийме смерть у боротьбі зі шляхтою. Л. Костенко, уводячи його в український континуум славних імен, проведе аналогію між цією високою смертю і так само мужньою загибеллю Г. Чурая:

(Про нього потім думу іскладуть.
Мине сім літ – і голову цю сиву
Виговському на списі подадуть) [5, с. 31].

Основою зображення соціально-історичного типу воїна-козака у творі Л. Костенко є його ідеалізація: гетьман, сотники, полковники, прості козаки зображені мудрими, справедливими й братолюбними.

Висновки. Отже, у романі Ліни Костенко «Маруся Чурай» змальовано соціально-історичний тип воїна, що представлено образами гетьмана Б. Хмельницького, полковника М. Пушкаря, козаків І. Іскри, Я. Шибилиста тощо. Козацька еліта – високоосвічена, патріотично налаштована – представила парадигму національного інтелектуального та духовного потенціалу. Постатям воїнів-козаків у творі притаманні такі якості, як волелюбність, любов до рідного краю, прагнення духовної та фізичної незалежності (власної і колективної), працелюбство, готовність боронити свою Батьківщину і православну віру, почуття товариства, жертовність. Також основна увага поетеси зосереджена на відображенні типу простого козака (І. Іскра, Я. Шибилист). Звернення до постаті реєстровця – захисника і оборонця народу – зумовлюється нагальною потребою дати приклад для недієвих українців, спонукати їх до активної життєвої позиції. Увиразнюючи одну з яскравих ментальних рис українців – хоробрість, письменниця змоделювала ідеал дієвої людини, протиставивши його закріпаченому сучасникові.

Література:

1. Антонович В. Моя сповідь: вибрані історичні та публіцистичні твори. Київ: Либідь, 1995. 816 с.
2. Брюховецький В. Ліна Костенко: Нарис творчості. Київ: Дніпро, 1990. 260 с.
3. Іванишин П. Національний спосіб розуміння в поезії Т. Шевченка, Є. Маланюка, Л. Костенко. Київ: Академвидав, 2008. 392 с.
4. Ільницький М. Безперервність руху. К.: Рад. письменник, 1983. 232 с.
5. Костенко Л. Маруся Чурай: Історичний роман у віршах. Київ: Дніпро, 1982. 165 с.

Козубенко Л. Н. Концепт социально-исторического типа воина-казака в романе Лины Костенко «Маруся Чурай»

Аннотация. В статье рассматривается социально-исторический тип воина-казака в романе Л. Костенко «Маруся Чурай». Отмечено, что этнотип воина, который представлен в романе образами гетмана Б. Хмельницкого, полковника М. Пушкаря, казака И. Искры и др., тесно связан с исторической судьбой украинцев. Выявлено, что героям произведения Л. Костенко присущи такие качества, как свободолюбие, любовь к родному краю, стремление к духовной и физической независимости, трудолюбие, готовность защищать свою Родину и православную веру, чувство товарищества, жертвенность.

Ключевые слова: социальный тип, воин, казак, роман, герой, образ, народ.

Kozubenko L. Concept of the socio-historical type of the warrior-cossack in the novel by Lina Kostenko "Marusya Churai"

Summary. The article deals with the socio-historical type of the Cossack warrior in the novel L. Kostenko "Marusya Churai". It is noted that the ethno-type warrior, represented in the novel by the images of Hetman B. Khmelnytsky, Colonel M. Pushkar, Cossack I. Iskra, etc., is closely connected with the historical destiny of Ukrainians. It was revealed that heroes of the work L. Kostenko have such qualities as freedom of love, love for their native land, aspiration for spiritual and physical independence, laboriousness, readiness to defend their homeland and Orthodox faith, sense of community, sacrifice.

Key words: social type, warrior, cossack, novel, hero, image, people.

УДК 811.161.2

Костич Л. М.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови та прикладної лінгвістики
Інституту філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ADJ. MATERIAL В АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ

Анотація. У статті розглянуто контекстуальні реалізації староукраїнських відіменникових прикметників із суфіксом -ов-/-ев-, похідних від речовинних іменників. Здійснено лексико-семантичний розподіл дериватів. З'ясовано умови й механізми виникнення парадигматичної структурно-змістової асиметрії в проекції на чотири типи контекстів.

Ключові слова: прикметник, матеріально-речовинні іменники, суфікс, асиметрія, історія української мови.

Постановка проблеми. Питання симетрії й асиметрії в мові досліджують від кінця XIX ст. й до сьогодні. Про співвідношення граматики й семантики, структури і функції, форми та змісту писали в наукових студіях зарубіжні і вітчизняні вчені у зв'язку з активізацією наукового інтересу до явищ різних мовних рівнів: фонетичного (Ш. Баллі, А. Мартіне), лексико-семантичного (Ю. Апресян, У. Вайнрайх, Є. Курилович), граматичного (Н. Арутюнова, О. Бондарко, І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, І. Кучеренко, Ю. Лотман, О. Потебня, В. Русанівський, Ю. Шепель, В. Ярцева), стилістичного (В. Аракін, І. Гальперін), текстового (В. Гак, І. Пономаренко). На потребі вивчати вияви асиметрії в мові наголошували В. Гак [1; 2], В'яч. Іванов [3], О. Кретов [4], Г. Мельников [5], Ю. Шепель [6] та інші вчені.

Висвітлюючи окреслені питання, дослідники простежують моменти невідповідності плану вираження й плану змісту мовної одиниці, зумовлені її внутрішньою діалектичною суттю. В об'єктивуванні «відомих» і «нових» смислів одиниця мови є статичною й динамічною водночас. Така наукова позиція, доказом якої є вагомі напрацювання в мовознавчій науці, сягає міркувань О. Потебні. У дослідженні про частиномовні класи слів учений писав: «Розуміючи мову як діяльність, ми не можемо вважати <...> дієслово, іменник, прислівник чимось незмінним, таким, що раз і назавжди постало із властивостей людської думки» [7 1/2, с. 82]. Так само будь-який знак мови здатний переінакшувати межі узвичаєного функціонування. У мові потенційний обсяг значень перевищує кількість форм і структурних моделей, через які вони можуть реалізуватися. Позначувані «уявні образи безперервно збагачуються й розвиваються завдяки дедалі більшому досвіду людства, унаслідок чого повсякчас відбуваються зрушення в системі знаків» [8, с. 179–180]. Їх супроводжує безупинний процес видозміни семантичної структури слів. Як семіологічний механізм, мова здатна маневрувати між загальним та індивідуальним, абстрактним і конкретним [9, с. 239]. Можливі два випадки відтворення неузгодженості форми й змісту: з одного боку, зберігаючи структуру, знак мови розвиває додаткові конотації та збагачується семантичними відтінками й новими смислами; з іншого – з'являються нові структури для відтворення певного змісту.

Уперше помітили наявність дисгармонії в мові давньогрецькі філософи-стоїки («Спор о баналогии и аномалии») [10, с. 80–105]. У середині XIX ст. Л. Пастер науково обґрунтував поняття асиметрії для живих організмів. 1929 року С. Карцевський, аналізуючи закономірності розвитку структури знака мови і його значення, констатував, що, водночас асиметрійні й парні, форма та зміст «перебувають у стані нестійкої рівноваги» [9, с. 245].

Рівновага системи співвіднесена зі статикою, а отже, симетрією. У мовознавстві симетрію одного об'єкта репрезентує однозначна відповідність форми та змісту певної мовної одиниці в окремий період її існування. Асиметрія слугує доказом руху та змін, які спричиняють динаміку. Динамічний характер мовної одиниці засвідчує передусім діахронія [11, с. 309–314; 12, с. 44–46; 13, с. 213]. Хоча, безперечно, асиметрія – це явище як діахронії, так і синхронії. На синхронному зрізі «асиметрія мовного знака в тій самій мові виявляє себе фактами багатозначності, омонімії, варіативності, паронімії, синонімії та інших типів формально-семантичних відношень на різних мовних рівнях – від морфемного до синтаксичного <...>» [14, с. 137].

Розгляд закономірностей функціонування й семантичного розвою співвідносних із речовинно-матеріальними іменниками прикметників (Adj.material) є актуальним з огляду на те, що в українській мові вони складають велику за обсягом групу, яка формувалась упродовж багатьох століть. Явища структурно-семантичної асиметрії фіксують найдавніші писемні тексти української мови. Помітної еволюції та змін (кількісних і якісних) зазнала семантична структура Adj.material та їхні функції у XIV – XVIII ст. Практика використання асиметричних мовних знаків, спостережена в цей період, пізніше набула системного характеру й збережена до сьогодні.

Мета статті. Порушуючи питання про історію функціонування мотивованих речовинними субстантивами (N.material) прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-**, маємо на меті крізь призму лексико-семантичного розподілу дериватів і встановлення лексико-словотвірних значень простежити те, як розвивалася структурна парадигматична асиметрія форми й змісту в системі аналізованих похідних. Для досягнення мети необхідно розв'язати такі завдання: на основі вибірки прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-** з'ясувати семантичну базу мотивувальних іменників; здійснити лексико-семантичний розподіл дериватів; на основі контекстуального вживання відіменникових похідних визначити, як корелюють їхня твірна база та часткові лексико-словотвірні значення.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, ознаки й властивості здатні реалізуватися лише через конкретні предмети, а тому в мові прикметники не функціонують окремішньо. Природні властивості реалій об'єктивного світу відтворюють якісні прикметники. Семантичний ланцюг *означуваний предмет – риса, яка формує поняття ознаки –означувальний предмет*

(ознака, ознака ознаки) лежить в основі семантики відносних прикметників. У сполуках з іменниками різних лексико-тематичних угруповань, формуючи типові контексти, які увиразнюють характер стосунку до іменника, деякі відносні ад'єктиви здатні одночасно виражати кілька ознак. Поліознаковість семантики твірного імені породжує комплекс співвідносних значень відносних прикметників, супроводжуваних словниковою позначкою «який має стосунок до...». Узагальнена семантика стосунку притаманна відсубстантивним ад'єктивам безвідносно до їхнього конкретного функціонування: «Прикметники самі собою, поза контекстом, позначають лише загальну ідею атрибутивно вираженого відношення до предмета. Їхнє значення суто формальне, не збагачене жодним смисловим додатком. <…> Сам прикметник означає загальний, широкий, недиференційований стосунок до предмета, зазначеного в твірній основі» [15, с. 188]. Подальша семантична диференціація відбувається на лексичному рівні шляхом виокремленням «базових» ознак. Вони відбивають конкретні «зацікавлення» людини, її увагу до тих характеристик позначуваної вихідним іменником речі, які вагомі для неї [16, с. 69]. Конкретизована прикметникова семантика є вторинною щодо загального первинного абстрактного значення, яке можна ідентифікувати як «пов'язаний із названим твірною основою» або «має стосунок до названого твірною основою». У певному сенсі ця теза корелює з думкою В. Гака про те, що виявами асиметрії в мові є розмежування ядра й периферії та розбіжності між означуваним і означувальним. Такі розбіжності можуть бути системними, структурними (парадигматичними й синтагматичними) і функційними. Парадигматична асиметрія простежується у випадках 1) варіативності означувального за умови незмінного означуваного (аломорфія) та 2) варіативності означуваного за умови незмінного означувального (багатозначність) [2, с. 47].

Дисгармонію форми та змісту, статики й динаміки потверджує семантична деривація – розширення семантичного обсягу відносних прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-**, утворених від іменників – назв речовин і матеріалів. Тенденції щодо видозміни семантичної структури аналізованих дериватів (метонімізація, метафоризація, субстантивація, онімізація) були накреслені в мові XI – XIII ст. Пам'ятки пізнішого часу відбивають їх послідовне збереження й реалізацію в різних контекстах.

Структурно-семантичну асиметрію досліджуваних дериватів можна простежити шляхом аналізу їхнього функціонування в чотирьох типах контекстів [пор.: 17, с. 211].

Базовими є контексти, у яких досліджувані десубстантиви постають як носії узагальненого словотвірного значення; його можна сформулювати за допомогою дефініції «який співвідноситься з (пов'язаний із) названим твірною основою (ТО)» (тип I). Абстрактне словотвірне значення відносних прикметників конкретизують часткові лексико-словотвірні значення. Узагальнена словотвірна семантика стосунку має часткові контекстуальні модифікації, які репрезентують дві формули: 1) «X є Y» та 2) «X причетний до (призначений для) Y». Перша формула, по суті, відбиває гіперо-гіпонімію (пор.: *самшитовий кущ – кущ самшит – самшит*). Зібраний матеріал показує, що в старо-українській мові носіями окреслених часткових лексико-словотвірних значень були деривати, мотивовані назвами рослин. Фіксації в пам'ятках XIV і наступних століть переконливо свідчать про послідовну дериваційну взаємодію прикметникового суфікса **-ов-/-ев-** із фітонімами. Частотними є контексти, у яких десубстантиви відбивають ознаки, що відтворюють реальний узагальнений стосунок до названого твірною основою у сполуках з іменниками-гіперонімами, наприклад, *кущ, дерево, трава* і под. («X є тим, що називає Y»): ***аґрусовий*** *кущ* (Т., с. 510-511), ***калинова*** *коуста* (ССУМ I, с. 466), ***амброзієва*** *трава* (СлУМ 1, с. 101), *цвѣ(т)* ***василковы*** *травы* (3, с. 185) та ін. Такі сполуки функціонують як своєрідні номенклатурні назви. Трапляються також побудовані за окресленою моделлю конструкції, у яких прикметниковий компонент указує на ознаку за стосунком до речовини, пор.: *древо* ***балсамовое*** (Т. I, с. 54) «дерево, яке містить бальсам» (гр. *βάλσαμον* «живична істота з домішкою рослинних летних олійків»).

Взаємодіючи з номінаціями компонентів рослин, аналізовані прикметники не маркують зв'язок із матеріалом, речовиною, а вказують на партитивність, тобто втілену в мові експлікацію відношень частини й цілого, пор.: *щепы* ***грушовыхъ и яблуневыхъ*** (Арх 1/VI, 138), *розокгъ <...>* ***брагамотовыхъ*** (Т. I, 131), *кори* ***осиковой*** (УГП, 67), *цвѣту* ***ко(н)валѣево(г)[о], розмаринового*** (81).

У староукраїнській мові розширюється група прикметників із суфіксом **-ов-/-ев-**, похідних від іменників-назв мінералів, декоративних і коштовних каменів: «X є Y» – ***амѣстистовъ*** *камѣнь* (СлУМ 1, 101); хімічних речовин: «X є Y» – ***алабастровимъ*** *каменемъ* (Т. I, 16) // «X призначений для Y» – *коморъ* ***восковыхъ*** (СлУМ 4, 239) «пов'язаний із виготовленням чи зберіганням воску»; промислових виробів: «X пов'язаний з Y» – *о(т) єди(н)о вига* ***колонєва*** (ССУМ I, 491) (*колонїи* «кельнське сукно»; *вигъ* «сувій»); продуктів харчування, виробів харчової промисловості, спецій і приправ: «X є Y» – *зерно* ***розинковое*** (XVIII Мат. 2, 275) (*родзѣнка* «ізюм», нім. *Rosíne,* пол. *Rodzynka*) // «X пов'язаний з Y» – *корчму* ***грєлковую*** (СлУМ 7, 26).

Зміст ознаки, яку виражає прикметник, а також тип відношень між означуваним і означальним, спричиняють семантичну диференціацію відносних прикметників. Показниками таких процесів є контексти, у яких відіменникові похідні актуалізують не загальне первинне значення, а вживаються із вторинними нейтральними чи конотативними прикметниковими значеннями, що передбачені властивостями тих предметів, від назв яких вони утворені. Розвиток прикметникової багатозначності прогнозують також різні способи перенесення семантики, які можна простежити в класі субстантивів.

Для прикметників, мотивованих назвами речовин і матеріалів, таким вторинним нейтральним контекстуальним значенням є вказівка на матеріал (речовину), із якого(-ї) виготовлено предмет, або який(-а) входить до складу предмета. Їхнє словотвірне значення рівне дефініціям «той, що зроблений із зазначеного в ТО» (тип II) і «той, що складається із зазначеного (містить зазначене) в ТО» (тип III). Конкретна матеріально-речовинна семантика є вторинною щодо первинного абстрактного значення. Описувані десубстантиви, залежно від реалій позамовного світу, що становлять основу їхнього плану змісту, формують різні лексико-семантичні угруповання.

Починаючи з XVI ст., у пам'ятках староукраїнської писемності кількість відіменникових прикметників, зорієнтованих на зв'язок із матеріалом (або речовиною), зросла. Водночас успадковані лексеми нерідко зазнавали перенесення семантики за суміжністю в контексті різних моделей переосмислення. Показовими є конструкції з прикметниками, утвореними на базі флоролексем. Наприклад: *с квасом* ***грушовым*** (Арх 8/III, 163–164) «із груш; грушевий»: модель «ціле (дерево)» − «ча-

стина (плід)»; *кадолбъ* ***липовый*** (6/I, 94) «із деревини липи»: модель «рослина (дерево)» − «сировина (деревина)»; *кругловъ* ***дубовихъ*** (Т. II, 835) «із деревини дуба», ***дубовую*** <...> *водку* (Там само) «яка настояна на дубовій корі»: модель «рослина (дерево)» – «сировина (деревина; дрова)» − «частина (кора)» і под. Лексична метонімія речовинних іменників збережена в похідних прикметниках.

Розглянемо деривати, утворені внаслідок взаємодії суфікса **-ов-/-ев-** з іменниками-назвами реалій живої природи. За стосунком між предметом і матеріалом, із якого він виготовлений («Х зроблений з Y») (тип II), формується ознака в прикметниках, похідних від численних питомих і запозичених фітонімів. Наприклад: ***ма(й)рановы(й)*** *єлє(й)* (Сл., 79), ***полинкового*** *вина* (Мат. 2, 158) 'настояний на полинові', *сочку* <...> ***грабового*** <…> ***кленового*** (Т. II, с. 596) та ін. До аналізованої групи староукраїнських Adj.material долучаються підгрупи, сформовані й активно збагачувані новими дериватами, утвореними від іменників, які називають: речовини-складники живих організмів на зразок *свѣща* ***лоєваѣ*** (С.-К., 504); рудні й нерудні корисні копалини, мінерали, коштовні й декоративні камені – ***мармуровый*** *болванъ* (Гал., 405); *чарку* ***сердоликову*** (Тіт., 70) та ін.; хімічні неорганічні й органічні речовини та сполуки, метали, сплави й суміші – ***циновии*** *рѣч(и)* (ССУМ II, 526) «цинкові»; *лихтар* ***спѣжовый*** (АБ, 66) «бронзовий».

Принагідно зауважимо, що окреслені угруповання мали відкритий характер і поповнилися новими лексемами в пізніші часи. Великою мірою з'яву інновацій спричинили позамовні чинники, вплив яких на становлення мовної системи упродовж усього періоду її функціонування важко заперечити .

Активізація внутрішньої та зовнішньої торгівлі, імпорт заморських товарів, виготовлення й збут вітчизняного продукту не лише стимулювали господарське зростання й формування національного ринку, але також наклали помітний відбиток на піднесення української мови. Згадані процеси в суспільно-економічному житті, а також політичні й культурні контакти, сприяли збагаченню її словникового складу. Потужною базою для творення ознакових слів, поруч із питомими або раніше запозиченими формами, слугували лексичні інновації-іменники на позначення сировини й виробів різних промислових галузей, передусім текстильної. Як виразники часткового лексико-словотвірного значення «який зроблений з…» деривати, співвідносні з назвами тканин, кількісно переважають інші угруповання (понад 50): *роункъ* ***бозїовъ*** (ССУМ I, 109) (*безь*, тюрк. *бäз* «бавовняна тканина»); *ризы* ***гарусовыи*** (Т. I, 510) (*гарусъ,* стп. *harus,* фр. *Arrus* < *Arras* «вовняна тканина із суканого пофарбованого прядива»); *жупа(н)* <...> ***каразыевъ (и)*** <...> ***ко(с)тришевъ (и)*** (АЖ, 44) (*каразія;* пол. *karasja* «просте товсте сукно»; *костришъ* «сорт сукна»); *каптан* ***бархановый*** (Т. I, 60) (*бархань*, ар. *barrakän* «бумазея; лляно-бавовняна тканина»); *шата* ***кармазиновая*** (Мат. 1, 358) (*кармазинъ, кармазынъ,* стп. *karmazyn,* нім. *Kermezin,* іт. *carmesino,* з ар. *kirmezi* «кармазин; сукно темно-червоного кольору») та інші.

У XV і більшою мірою упродовж XVI – XVIII ст. в Україні зростала кількість міст, які ставали центрами розвою промисел і ремесел. Закономірно, що словник мови збагачувався лексичними інноваціями й запозиченнями, що слугували твірною базою для прикметникового словотворення. У пам'ятках цього періоду були зафіксовані десубстантиви – носії часткового лексико-словотвірного значення «який зроблений з…», утворені від назв сировини (матеріалів) різних промислових галузей. Зокрема, деревообробної: *двери* <...> *и з дилованя побите* ***кгонтовое*** (Арх 1/VI, 688) «покритий ґонтами»; металообробної: *посторо(н)ко(в)* ***дротовы(х)*** (СлУМ 8, 209) «виготовлений із дроту»; харчової: *каша* ***рыжовая*** (Акт II, 189) «рисова»; шкіряної, хутрової: *боты* <…> ***сафъяновыѥ*** (АЖ, 97); *два бламы* ***завыйковыѥ***, *а двои* ***брушковыѥ*** (Т. I, 145) «виготовлений зі спинок хутрових тварин»; «виготовлений із черевної частини шкурок хутрових тварин».

Крім розглянутих дериватів, до останньої групи доцільно додати мотивовані назвами тварин прикметники, які містять сему «матеріал», наприклад: *кожух* ***бобровый*** (СлУМ 2, 132), *шлыкъ* ***мармурковый*** (АЮЗР I, 265) (*мармурокъ*, пол. *marmurek* 'чорна лисиця') та ін. У таких похідних модифікація семантики послідовно відбувається через перенесення ознаки на основі суміжності об'єктів, тобто через метонімізацію, яка створює умови для транспозиції присвійних прикметників до розряду відносних. Проти метафори як парадигматично зумовленого переосмислення метонімія має синтаксичну природу. Вона є синтагматично мотивованою деривацією, оскільки відбиває синтагматичні відношення в мові [18]. Як досить компактний спосіб опису довкілля та його реалій метонімія слугує засобом заміни синтагми, уможливлюючи заощадження мовних ресурсів.

Починаючи від XIII ст., пам'ятки фіксують регулярну реалізацію метонімічної моделі «тварина» – «хутро (шкура) цієї тварини» та збереження її в семантиці відносних прикметників, властивістю яких є прозорі асоціативно-деривaційні зв'язки з похідним іменником. Це ілюструють такі приклади: **бобръ** – 1) «шкура бобра», «шкура бобра як вид податі» − *воскоу ли. бѣли ль* ***бобровъ*** *ли* (СДРЯ I, 248), *даивали старостє* <...> ***бобръ*** (СлУМ 2, 132) // «виготовлений зі шкури бобра» − *тоулы ихъ,* ***бобровье*** (СДРЯ I, 248); 2) «хутро (шкура) бобра» − *рѣчи брали, яко: шаты, воскъ и* ***бобры*** (СлУМ 2, 132) // «виготовлений із хутра (шкури) бобра» – *шубка* <...> ***бобром*** *чорнымъ подшитая* (Арх 8/III, 446).

Переважна більшість задокументованих похідних із суфіксом **-ов-/-ев-**, які передають ознаку предмета за вмістом у ньому необхідної (або великої) кількості речовини (матеріалу) («Х складається з Y»; «Х містить достатньо (або багато) Y»; «Х насичений Y»; «Х покритий Y») (тип III), мотивовані номінаціями мінералів і коштовних каменів. Наприклад: *табличо(к)* ***дъямє(н)товы(х)*** (СлУМ 8, 31); *короны* ***змарагдовыи*** (12, 48); *перстень* ***шафѣровый*** (Мат. 2, 491) та ін.

Ад'єктиви, мотивовані іменниками інших лексико-семантичних груп, трапляються досить рідко, напр.: *столпи солѧный,* <...> ***дымовый*** (Т. II, с. 848).

За нашими спостереженнями, у староукраїнських писемних джерелах частотними є конструкції, які актуалізують відношення «вмісту», зміст якого розкривають дефініції «той, який складається із зазначеного твірною основою», «той, який має у своєму складі, містить зазначене твірною основі». Ад'єктивна ознака формується за стосунком між однорідними частинами й цілим у контекстах на кшталт *гаю* ***бєрєзового*** (ККПС, 140), ***югурковый*** *югра*(*д*) (С.-К., 531), ***берестовый*** *байракъ* (Т. I, 85) і под. У таких сполуках відсубстантивні прикметники вказують на ознаку за однорідним щодо складу матеріалом як компонентом чогось, однак дуже умовно можуть бути віднесені до групи речовинних дериватів.

Формування нового значення на основі метонімізації, яка відбувається внаслідок суміжності станів, понять, предметів,

демонструють найдавніші писемні джерела української мови. Частотними є приклади переосмислення семантики відапелятивних похідних прикметників та їхнє активне функціонування у структурі складених топонімів на кшталт *оу* ***гроушово*** *полє* (ССУМ І, 267) «поле, на якому ростуть груші» – назва місцевості у Молдавському князівстві. Імовірно, спершу прикметники виконували функцію атрибутивного компонента сполуки (означення). У такий спосіб людина номінувала простір свого буття і його об'єкти. Згодом, унаслідок частотного вживання, закріплення в узусі, закономірної лексикалізації та онімізації, такі конструкції збагатили український топонімікон. Про зв'язок власних і загальних назв, який обґрунтувала, зокрема, О. Суперанська [19, с. 8], свідчать також випадки субстантивації, а відтак онімізації, прикметників із суфіксом **-ов/-ев**. Наступним кроком у семантичному розщепленні багатозначного слова є розвиток омонімії. Ці процеси відбуваються упродовж тривалого періоду й цілком належать діахронії. Власна назва постає унаслідок лексико-семантичного словотворення, утративши контакт із первинною твірною базою. Із-поміж дериватів, співвідносних із N.material, транспозиції в систему власних назв зазнали прикметники, мотивовані назвами рослин. Як спостерегла З. Купчинська, перші фіксації відприкметникових ойконімів *Виноградів* (1262 р.)*, Тернів* (1399 р.)*, Яворів* (1376 р.) належать до XIII – XIV ст. (Західноукраїнський ареал) [11, с. 769]. У XIV – XVIII ст. ойконімна система України репрезентувала великий пласт географічних назв, в основі яких були відсубстантивні прикметники на **-ов/-ев** (2668 назв) [20, с. 769−1088]. Із-поміж них найчисленніший масив складають номінації, в основі яких простежуються фітоніми (69,4%, або 75 назв), як-от: *Грушів* (1443 р.), *Черемхів* (1437 р.), *Грабів* (1504 р.)*, Яблунів* (XVI ст.), *Терновъ* (1552 р.), *Калиново* (1602 р.), *Буків* (1799 р.) та ін. Спорадично трапляються ойконіми на **-ов/-ев**, співвідносні з речовинними іменниками інших семантичних підкласів, пор.: *Пісків* (1577 р.), *Кулешів* (1645 р.) і под. Тут треба зауважити, що серед онімів нерідко трапляються вторинні форми, які постали внаслідок трансонімізації. Це дещо утруднює встановлення твірної бази, на якій сформувався ойконім, оскільки власна назва поселення може походити як від апелятива, так і від оніма (антропоніма, гідроніма тощо).

Аналізуючи еволюцію імені та процеси взаємодії ад'єктивів і субстантивів, О. Потебня на основі свідчень писемних джерел робить висновок, що «у давній мові прикметники *истиньнъ, оумьнъ, праведьнъ, сребрьнъ, съньнъ, грѣховьнъ, ножьнъ, льстивъ, звѣрьскъ* та ін. – який має стосунок до істини і т.д., стосунок, чітко зрозумілий лише в контексті; у новій вони означають: який має властивість істини, розуму, правди, срібла, сну, гріха, обману, звіра, властивий нозі та ін.

Тому поєднання таких прикметників із означуваним залишає це означуване безоб'єктним: *розумний творець* – розумний, мудрий будівничий, а не творець розуму; *гріховне сповідування* – таке, яке само по собі є гріхом, а не (безгрішне) сповідування гріха, *притча ножна* було б безглуздо, оскільки *ножний* лише в такому значенні, як *ножна* кістка*, ручна* кістка, а не «притча про ногу», «*звіряча* смерть» означало б «жорстока» (звіряче вбивство, скоєне людиною), а не «від звіра» і т. ін.» [7 3, с. 414]. Спостережені мовознавцем транспозиційні процеси в лексико-граматичних розрядах прикметників є закономірним наслідком формально-змістової асиметрії.

Десубстантиви, співвідносні з N.material, послідовно демонструють семантичний синкретизм, спричинений розвитком конотативного якісно-, оцінно-, вказівно-характеризувального значення. Семантика означуваних іменників і ознака, за якою характеризовано предмет, зумовлюють здатність або нездатність відносних прикметників переходити до розряду якісних, наприклад: *квасу* ***буракового*** (Т. І, 104) − матеріально-речовинна ознака // *сподницу* <...> ***бураковую*** *на ризы перешить* (155) − колірна ознака. Модифікація значення прикметника ***бураковыи*** відбувається на основі асоціативних зв'язків, що виникають між ознакою, вираженою відносним прикметником, і предметом, для якого ця ознака є метафоризованою. Метафоризація розвивається з опертям на спільні компоненти або особливості реальної ознаки та ознаки, яка притаманна предметові, названому іменником іншого лексичного розряду слів. Якісну семантику посилює контекст, що маркує конкретну властивість чи ознаку, відповідно до якої встановлюють подібність предметів.

Розвиток вторинної метафоризованої якісної ознаки на базі первинно відносної відбивають деривати, словотвірне значення яких описують дефініції «який подібний до (є на взір) зазначеного у ТО», «який притаманний тому, що зазначено у [7 3, с. 414]. ТО» («Х такий, як (подібний до) Y»; «Х має властивості Y») (IV тип). За нашими спостереженнями, в [7 3, с. 414].аналізований період функціонування української мови більшість десубстантивів на **-ов-/-ев-**, які активно розвивали якісну семантику, за подібністю до кольору («Х має колір Y»), пов'язанні відношеннями мотивації з фітонімами, як-от: *атласомъ* ***гвоздиковымъ*** (Арх 1/VI, 109); ***фиялковая*** *риза* (Сл., 109); *кунтушъ* ***помаранчовій*** (Т.Мат. 2, 163) та ін. Не завжди вдається з певністю встановити напрям розвитку вторинної семантики у разі існування в мові споріднених форм, які стали омонімами. Приміром, пам'ятки XVII − XVIII ст. фіксують прикметник ***барщовый***, який можна однаково співвіднести з 1) *борщъ,* «кисла юшка із буряка, капусти, спецій; буряковий квас для борщу» (Т. І, 128) і 2) *борщъ, боръщъ* «цілюща трава; борщівник» (СлУМ 3, 38). Зважаючи на стп. *barszczowy*, можна припустити, що прикметник ***барщовый*** було запозичено з польської мови. У текстах він функціонує як колоратив «темно-червоний; яскраво-червоний», тобто «який має колір борщу (страви)» (квіти борщівника білі, рідко зеленувато-жовті або рожеві), пор.: *кобенякъ* <...> ***барщовый*** (Арх 8/III, 493).

Появу й закріплення в мові вторинної якісної семантики відбивають також деривати, співвідносні з назвами реалій неживої природи. Наприклад: оцінно-характеризувальна конотація – *Алє твєрдіій, нъжъ* ***Дїамєнтовый****, на камєни вѣры* <...> *оутвєржєный фїларъ сєй* (СлУМ 8, 31); якісно-характеризувальна конотація – *девятое небо есть* ***кришталовое*** (Т. Мат. 1, 386); колірна ознака – *ягоди винограда* <...> ***бурштиновіє*** (Т. І, 158).

Отже, поєднуючись з іменниками неоднакової семантики, досліджувані відносні ад'єктиви засвідчують здатність виражати кілька ознак, наприклад: 1) ***восковых*** *грошей* (ССУМ І, 198) «оплата, яку збирали від купців, що привозили віск», *комору* ***восковую*** (Т. І, 314) «комора, у якій зберігають або виготовляють віск» − ознака щодо функційних особливостей (тип І); 2) *свечъ* ***восковыхъ*** (Арх 1/І, 368); ***восковы(й)*** *пласты(р)* (Сл., 118) − матеріально-речовинна ознака (тип ІІ; тип ІІІ); ***восковыє*** *руки* (Т. І, 314) «як віск; жовтий» – метафоризована якісна ознака (тип IV).

Більшість Adj.material послідовно втілюють свою дуалістичну сутність, оскільки в контекстах відтворюють різні

смисли-ознаки, а також розвивають додаткові конотації. Для обгрунтування цієї думки розгорнемо семантичний обшир прикметників *вышневыи* та *діамантовыи*: ***вишневого*** *кореня* (Т. I, 258) «який належить вишневому дереву», *садовиною* ***вишневою*** (258) «який стосується плоду вишні»; *на камєни* ***дїѧмє(н)това(м)*** (СлУМ 14, 32) «який є діамантом» (I) // *соки* <...> ***вишневый*** (258) «який вичавлений із ягід вишні» (II) // *клеемъ* ***вишневимъ*** (УГП, 68) «який виділений з вишні (дерева)» (II) // *садокъ* ***вышънєвый*** (СлУМ 4, 77) «який складається з вишневих дерев»; *з коронкою* ***Діаментовою*** (723) «який оздоблений діамантами») (III) // *пласчик* <…> ***вишъневий*** (Арх 8/ III, 585), «який має колір вишні»; *статечность* ***діамантовая*** (Мат. 1, 209) «непохитний»; ***адамантовіми*** <...> *довѡдами* (СлУМ 1, с. 73) «переконливий» (IV). Такі приклади непоодинокі. Вони є ще одним доказом того, що «предмет і ознака пов'язані імпліцитно − не може бути об'єкта без ознак, а ознаки не існують автономно або самостійно» [21, с. 259].

Висновки. У підсумку можемо констатувати, що структурно-змістова асиметрія властива десубстантивам групи Adj. material, твірною базою для яких слугували фітоніми, назви мінералів, коштовних і декоративних каменів та хімічних речовин, продуктів харчування тощо. Такі прикметники мають розвинену сітку часткових лексико-словотвірних значень. Ад'єктиви, співвідносні з назвами сировини (матеріалів, напр., тканин і под.) найпослідовніше функціонують носіями суто речовинної семантики.

Перспективним є зіставний аналіз Adj.material у динамічному висвітленні.

***Література*:**

1. Гак В. Об использовании идеи симметрии в языкознании. Лексическая и грамматическая семантика романских языков. Материалы IV Всесоюзной конференции по романскому языкознанию. Калинин, 1980. Калинин, 1980. С. 41−51.
2. Гак В. Асимметрия в языке. Лингвистический энциклопедический словарь / гл. ред. В. Ярцева. Москва: Сов. энциклопедия, 1990. С. 47.
3. Иванов Вяч. Нечет и чёт. Асимметрия мозга и динамика знаковых систем. Избранные труды по семиотике и истории культуры. Москва: Языки русс. культуры, 1999. Т. I. С. 381−604.
4. Кретов А. Асимметрия в лингвистике. Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2010. № 2. С. 5−11.
5. Мельников Г. О типах дуализмов языкового знака. Филол. науки. 1971. № 5. С. 54−67.
6. Шепель Ю. Симметрия и асимметрия как категории общей теории систем (на примере словообразования). Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Філологія: зб. наук. пр. Одеса, 2015. Вип. 18. Т. 1. С. 124−126.
7. Потебня А. Из записок по русской грамматике. Москва: Учпедгиз, 1958. Т. 1 / 2. 536 с.; Москва: Просвещение, 1968. Т. 3. 551 с.
8. Попова З., Стернин И. Общее языкознание. Москва: АСТ: Восток – Запад, 2007. 408 с.
9. Карцевский С. Об асимметричном дуализме лингвистического знака. Из лингвистического наследия / сост. И. Фужерон, Ж. Брейар, Ж. Фужерон. Москва: Языки славян. культуры, 2004. Т. II. С. 239−245.
10. Античные теории языка и стиля : сб. / под общ. ред. О. Фрейденберг. Москва; Ленинград: ОГИЗ, Соцэкгиз, 1936. 344 с.
11. Ельмслев Л. Пролегомены к теории языка. Новое в лингвистике. Москва: ИЛ, 1960. Вып. 1. С. 264−389.
12. Eco U. Semiotics and the Philosophy of Language. Bloomington: Indiana University Press, 1984. 242 p.
13. Пирс Ч. Избранные философские произведения. Москва: Логос, 2000. 448 с.
14. Соколова С. Міжмовна асиметрія як джерело інтерференції // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. 2012. Т. 137. С. 137−141.
15. Земская Е. Современный русский язык: Словообразование. Москва: Просвещение, 1973. 304 с.
16. Сулименко Н. Еще раз о семантике прилагательных. Критика и семиотика. Новосибирск-Москва, 2007. Вып. 11. С. 68−77.
17. Апресян Ю. Избранные труды, том. I. Лексическая семантика: 2-е изд. Москва: «Восточная литература», 1995. 472 с.
18. Якобсон Р. Два аспекта языка и два типа афатических нарушений. Теория метафоры / Общ. Ред. Н. Арутюновой и М. Журинской. Москва: Прогресс, 1990. С. 110–132.
19. Суперанская А. Апеллятив – онома. Имя нарицательное и собственное. Москва: Наука, 1978. С. 5−34.
20. Купчинська З. Стратиграфія архаїчної ойконімії України: монографія. Львів : НТШ, 2016. 1278 с.
21. Кубрякова Е. Язык и знание. Москва: Языки славян. культуры, 2004. 560 с.

***Список скорочень назв джерел*:**

АБ Акты Бориспольского мейского уряда 1612–1699 гг. / предисл. А. В. Стороженко. Киев: Киев. старина, 1892. 112 с.

АЖ Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. (1582–1583 рр.) / підгот. до вид. М. Бойчук. Київ: Наукова думка, 1965. 191 с.

Арх Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною Комиссиею по разбору древних актов. Киев, 1859–1914. Ч. 1–8.

АЮЗР Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1861–1892. Т. 1–15.

Гал. Галятовський Іоаникій. Ключ розуміння / підгот. до вид. І. П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1985. 542 с.

ККПС Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / підгот. до вид. Г. В. Боряк та ін. Київ: Наукова думка, 1991. 337 с.

СДРЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р. И. Аванесов. Москва: «Русский язык», 1988–1991. Т. I. 526 с.

Сл. Славинецький Є. Лексіконъ латинский // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. до вид. В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. С. 59–420.

С.-К. Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексікон словено-латинскій // Там само. С. 423–541.

СлУМ Словник української мови XVI-першої половини XVII ст.: у 28-ми вип. / гол. ред. Д. Гринчишин. Львів, 1994–2013. Вип. 1–16.

ССУМ Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.: у 2 т. / редактори Л. Гумецька, І. Керницький. Київ: Наукова думка, 1977–1978. Т. I–II.

Т. Історичний словник українського язика / Тимченко Є., Волошин Е., Лазаревська К., Петренко Г.; за ред. Є. Тимченка. Харків-Київ: Держ. вид-во України, 1930–1932. Т. 1.

Мат. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підгот. до вид. В. Німчук та Г. Лиса. Київ-Нью-Йорк, 2003. Кн. 1–2.

Тіт. Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні XVII–XVIII вв.: Всезб. передм. до укр. стародруків. Київ, 1924. 546 с.

УГП Возняк М. Український господарський порадник з 1788 р. // Зап. наук. т-ва ім. Шевченка. Львів, 1915. Т. CXXII. С. 37–78.

Костыч Л. Н. Adj. material в аспекте структурно-семантической асимметрии

Аннотация. В статье рассматриваются особенности функционирования староукраинских имён прилагательных с суффиксом -ов-/-ев-, производных от вещественных существительных. Осуществляется лексико-семантическая дифференциация дериватов. Выясняются условия и механизмы возникновения парадигматической структурно-семантической асимметрии путем анализа четырёх типов контекстов.

Ключевые слова: имя прилагательное, вещественные имена существительные, суффикс, асимметрия, история украинского языка.

Kostych L. Adj. material in the aspect of structural and semantic asymmetry

Summary. In the present article the peculiarities of the functioning of Old Ukrainian adjectives with the suffix -ov-/-ev-, derivatives of material nouns, are considered. The lexico-semantic differentiation of derivatives is carried out. The conditions and mechanisms for the paradigmatic structural and semantic asymmetric phenomena appearance are found out by analyzing four types of contexts.

Key words: Adjectives, Material Nouns, suffix, asymmetry, History Ukrainian language.

УДК 81'373.611:656.2

Лагдан С. П.,
старший викладач кафедри українознавства
Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту
імені академіка В. Лазаряна

СКЛАДАННЯ МІЖНАРОДНИХ ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТІВ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ)

Анотація. Стаття присвячена характеристиці гібридних складних термінів галузі залізничного транспорту, до складу яких входять міжнародні терміноелементи та національні основи. За кількістю словотвірних елементів такі терміни бувають дво-, три- й чотирикомпонентні. З'ясовано структуру термінів-композитів, їх морфологічну належність. Проаналізовано продуктивність міжнародних терміноелементів, що стоять у препозиції чи постпозиції, у поєднанні з національними основами. Визначено кількісний склад гібридних термінів.

Ключові слова: міжнародні терміноелементи, словотвірна модель, терміни-композити, національні основи, продуктивність термінотворення

Постановка проблеми. Процес формування й удосконалення національних терміносистем, що активізувався з проголошенням незалежності України, неодмінно супроводжується з'ясуванням місця в них запозичень. Звичайно, жодна мова не обходиться без іншомовних слів, особливо значна їх частка в термінології, зокрема науково-технічній, оскільки розвиток науки й техніки, що має поступальний характер, породжується зусиллями не одного, а взаємодією багатьох фахівців, які репрезентують різні національні наукові школи. «Сучасний аналіз галузевих мікросистем дає змогу констатувати: близько 40% у них посідають слова, запозичені з інших мов» [1, с. 129].

Серед запозичень на особливу увагу заслуговують міжнародні терміни (інтернаціоналізми). Утворені здебільшого з грецьких чи латинських коренів, вони поширені в багатьох мовах і відзначаються високою точністю номінації спеціальних понять. Інтернаціоналізми – це й самостійні слова, й окремі морфеми – основи, префікси, суфікси, що отримали назву міжнародних терміноелементів. І. Кочан зазначає, що «терміноелемент (далі – ТЕ) – це лише частина терміна, виражена морфемою або словом, що передає ознаки поняття. Крім того, ТЕ має завжди фіксовану позицію і змістову єдність (єдине значення)» [2, с. 9]. Мовознавець виділяє такі їх словотвірні можливості: поєднання між собою, приєднання до іншомовних слів та поєднання з національними основами (словами) [2, с. 13], що засвідчує їх високу деривaційну продуктивність.

Процес утворення гібридних термінів А. Д'яков та ін. аналізують так: «Бувають випадки, коли запозичення, яке увійшло до тієї чи іншої мови, починає членуватися. Спричинено це тим, що до тієї ж мови надходять й інші слова зі спільним коренем або будь-яким іншим афіксом. Таким чином, афікс, який починає зустрічатися у більш ніж одному терміні, нерідко стає продуктивним і починає використовуватися у нових термінах, побудованих із використанням як елементів рідної мови, так й іншомовних елементів» [3, с. 110].

Погоджуємося з висновком мовознавців про те, що терміноелементи зі статусом міжнародних органічно співіснують у термінології з лексемами власної мови. Зокрема, Т. Панько та ін. акцентують, що «інтернаціоналізація термінологічних систем є одним із природних і вагомих шляхів їх самобутнього розвитку» [1, с. 130]. Цю думку поділяють й інші: «… термінологія багатьох галузей знань різних мов свої лексичні засоби запозичає звідусіль, що робить її склад надто строкатим, поєднуючи в собі національні та інтернаціональні елементи» [4, с. 226].

У вітчизняному мовознавстві досліджено специфіку й словотвірні можливості міжнародних терміноелементів загалом, а також їх місце в деривaційних процесах окремих терміносистем. Використання міжнародних терміноелементів у термінології залізничного транспорту ще не було об'єктом наукового дослідження, та й комплексного аналізу словотвірно-структурних особливостей зазначеної терміносистеми не проводилось. Цей факт і визначив актуальність нашого дослідження.

Ця стаття є продовженням наукових розвідок про місце міжнародних терміноелементів у залізничній галузі. **Метою статті** є аналіз структури композитних лексем, утворених складанням міжнародних терміноелементів і національних основ, з'ясувати продуктивність означених елементів у термінотворенні. Джерельною базою для проведення дослідження стали спеціальні словники залізничних термінів [59], підручник із загального курсу залізниць [10], а також словники, за якими уточнено статус міжнародних терміноелементів: тлумачний [11] та іншомовних слів [12–13]. Вибірка склала 254 терміноодиниці.

Таблиця 1

Позиція / Походження	Препозиційні		Постпозиційні	Усього
	основи	префікси		
Грецькі	31	7	19	57
Латинські	8	8	2	18
Французькі	2	1	–	3
Англійські	1	–	–	1
Італійські	1	–	–	1
Усього	43	16	21	80

Загалом у творенні термінів-композитів залізничного транспорту беруть участь 80 міжнародних терміноелементів (далі – ТЕ), що виступають щодо інших твірних основ у препозиції чи постпозиції (див. табл. 1).

Проте не всі міжнародні ТЕ поєднуються з власномовними основами, а лише 31, із них 19 – грецького походження.

Залізничні терміни-композити з міжнародними ТЕ й національними основами поділяють на дво-, три- й чотирикомпонентні. За морфологічними ознаками ці терміни є іменниками, прикметниками (зокрема віддієслівного утворення), рідше – дієсловами, переважно дієприкметниками. У двокомпонентних утвореннях, які становлять найбільшу групу, морфологічну належність диктують саме українські твірні основи, оскільки міжнародні ТЕ стосовно них займають здебільшого препозицію. Окрім цього, специфікою такого основоскладання є те, що українські основи виступають самостійними термінами, тобто міжнародні ТЕ поєднуються з ними безпосередньо, без додаткових словотвірних засобів, зокрема суфіксів.

Словотвірні моделі двокомпонентних термінів із препозиційними ТЕ такі:

1) ТЕ грецького походження + український термін. Досить продуктивними є такі ТЕ: ***авто*** *(гальмо, гальмовий, дорога, дорожній, зчеплення, зчеплювання, зчепний, навантажувач, перемикач, шлях),* ***гідро*** *(вузол, піднімач, привід, прилад, сіяння, споруда, установка, штовхач),* ***енерго*** *(господарство, ємний, ємність, мережа, носій, оснащеність, поїзд, потяг, постачання, силовий, установка),* ***пневмо*** *(затискач, колісний, коток, лещата, навантажувач, насос, обдування, обдувний, розвантаження, розвантажувач),* ***теле*** *(вимірювання, вимірювальний, захист, керування, керований, передача, покажчик, управління, установка),* ***термо*** *(вологість, обробка, оброблення, обробляння, пара, стійкий, стійкість, тривкий, тривкість)*. Меншу продуктивність виявляють ТЕ: ***механо*** *(оснащеність, складальник, складальний),* ***аеро*** *(вишукування, поїзд),* ***анти*** *(накипін, окислювач),* ***мікро*** *(вимикач, перемикач)*. Малопродуктивними є ТЕ: ***сейсмо****стійкість,* ***стереопара.*** А найбільше грецько-українських композитів утворено з ТЕ ***електро*** *(безпека, вимірювальний, господарство, двигун, дуговий, живлення, завідний, запобіжник, захист, зварення, зварювання, зварювальний, зварник, зварювач, іскровий, кнопковий, лічильник, мережа, навантажувач, нагрівник, нагрівання, нагрівний, обігрівання, обігрів, обмотка, обладнання, опалення, осадження, осаджування, освітлення, освітлювальний, передача, підігрівання, підіймач, підйомний, підніймальний, підіймальний, піч, поїзд, потяг, постачання, привід, приймач, прилад, провід, проводка, провідність, рухомий, рушійний, силовий, струм, тяга, тяговий, установка, устаткування, щит)*;

2) ТЕ латинського походження + український термін. Продуктивність у поєднанні з національними основами виявляють такі латинські елементи: ***вібро*** *(вимірювальний, дуговий, занурювач, захист, захисний, коток, молот, очищення, обчищення, очищання, обчищання, перетворювач, поглинання, розпушник, розпушувач, ущільнення, ущільнювання, ущільнювач),* ***радіо*** *(випромінювання, вузол, зв'язок, мовлення, обладнання, обладнування, устаткування, устаткування, хвильовий),* ***турбо*** *(бур, буріння, нагнітач, наддування, наддувний, насос, насосний, поїзд),* ***контр*** *(будка, вантаж, гайка, клин, пара, поршень, привід, приводний)*. Менш придатними до поєднання з власномовними основами є ТЕ: ***мото*** *(поїзд, потяг),* ***супер*** *(обмазка, поїзд, сплав),* ***ультра*** *(звук, звуковий)*. Малопродуктивним є латинський елемент ***інфра***, з ним зафіксований лише один гібридний термін – ***інфра****червоний*;

3) ТЕ французького походження + український термін. Хоча у творенні гібридних термінів бере участь лише один французький елемент ***газо***, проте поєднується з 32 українськими лексемами: ***газо*** *(вбирач, вимірник, вимірний, збірник, збирач, зварювання, зварювальний, зварник, зварювач, наповнювальний, насосний, непроникний, непроникність, очисний, поглинач, подібний, полуменевий, постачання, провід, провідний, провідність, проникний, проникність, розрядний, розподіл, розподілення, розподільний, розподільник, різальник, тривкий, уловлювач, уловлювальний)*;

4) ТЕ англійського походження + український термін. Ця модель малопродуктивна, вона представлена лише одним композитом – ***серво****привід*;

5) міжнародний ТЕ + національна основа + нульова суфіксація: ***авто****зчеп,* ***гідро****намив,* ***пневмо****обдув*. Продуктивність у цій моделі виявляє українська дієслівна основа *-воз*, з якою утворені терміни ***електро****воз,* ***мото****воз,* ***турбо****воз.* Композит ***мото****воз* став твірною основою для похідного прикметника ***мото****возний;*

6) міжнародний ТЕ + національна основа + український суфікс (малопродуктивна модель): ***газо****дувка*.

Незначною продуктивністю у творенні гібридних термінів-композитів характеризуються міжнародні постпозиційні ТЕ – грец. ***граф, фор,*** лат. ***фікація***: *поїздо****граф****, світло****фор*** (похідний дериват *світлофорний*), *тепло****фікація*** (похідні дієслівні деривати з українськими суфіксами *теплофікувати* → *теплофікований*).

Під час творення трикомпонентних термінів однокоренева основа приєднується до самостійного двокореневого терміна, причому міжнародний ТЕ може виступати або окремою основою, або входити до складу двокомпонентного терміна, або двокомпонентний дериват може складатися з двох міжнародних ТЕ. Таким чином, словотвірні моделі трикомпонентних термінів будуть такі:

1) ТЕ + двокомпонентний український термін: ***електро*** *(гайковерт, повітророзподільник, шпалопідбійка, шпалопідбійник),* ***турбо*** *(повітродувка, повітродувний, паровоз),* ***стереодалекомір,*** ***контр****кривошип;*

2) ТЕ + (ТЕ + національна основа): ***аеро*** *(****фото****зйомка,* ***фото****знімання,* ***фото****знімок),* ***електро*** *(****газо****зварювання,* ***газо****зварник),* ***газо*** *(****електро****зварник,* ***турбо****воз);*

3) національна основа + інтерфікс **-е-, -о-** + (ТЕ + ТЕ): *вісе-****кілометр****, поїздо-****кілометр****, багато****кілометровий****;*

4) національна основа + (ТЕ + іншомовна основа): *тепло****електро****станція, тепло****електро****централь;*

5) ТЕ + (іншомовна основа + національна основа): ***авто****бетономішалка;*

6) національна основа + (ТЕ + національна основа): *паро****турбо****воз;*

7) (ТЕ + ТЕ) + (інтерфікс **-о-**) + національна основа: ***геолог*** *+ о + (розвідка, розвідування, розвідувальний, розвідник),* ***кіловат****-година;*

8) (ТЕ + національна основа) + інтерфікс **-о-** + національна основа: ***електро****воз + о+ (будування, будівний);*

9) (ТЕ + національна основа) + інтерфікс **-о-** + іншомовна основа: ***електро****возоремонтний*.

Таблиця 2

ТЕ	К-сть термінів	ТЕ	К-сть термінів	ТЕ	К-сть термінів
Композити з грецькими ТЕ (142 одиниці)					
електро-	66	теле-	9	мікро-	2
авто-	12	термо-	9	стерео-	2
енерго-	11	механо-	3	-фор	2
пневмо-	11	аеро-	2	-граф	1
гідро-	9	анти-	2	сейсмо-	1
Композити з латинськими ТЕ (60 одиниць)					
вібро-	18	радіо-	9	-фікація	3
турбо-	11	мото-	4	ультра-	2
контр-	9	супер-	3	інфра-	1
Композити з французькими ТЕ (33 одиниці)		Композити з англійськими ТЕ (1 одиниця)			
газо-	33	серво-	1		

Чотирикомпонентні терміни творяться від самостійних дво- і трикомпонентних терміноодиниць за такими словотвірними моделями:

1) ТЕ + ТЕ + двокомпонентний український термін: ***електропневмо**костилезабивальник;*

2) іншомовний термін + інтерфікс **-о-** + (національна основа + ТЕ + ТЕ): *вагоно-**вісе-кілометр**;*

3) двокомпонентний український термін + (ТЕ + ТЕ): *паровозо-**кілометр***.

Як бачимо, три- й чотирикомпонентні терміни можуть мати у своєму складі два міжнародні ТЕ, проте їх кількість незначна: 15 двокомпонентних і 3 чотирикомпонентних терміни. Більшість гібридних термінів містять один ТЕ – 236 одиниць. Продуктивність міжнародних ТЕ у поєднанні з національними основами показана в табл. 2.

Таким чином, можемо констатувати: міжнародні ТЕ добре адаптувалися в українській мові, оскільки активно поєднуються не лише з іншомовними, а й національними основами; однозначність, точність, відсутність емоційно-конотативного забарвлення забезпечує їм високу здатність до термінотворення; складання міжнародних ТЕ і національних основ є продуктивним способом творення термінів залізничної галузі. Перспективу подальших наукових пошуків ми вбачаємо у дослідженні національних терміноелементів та їх співвідношення з міжнародними.

Література:

1. Панько Т., Кочан І., Пацюк Г. Українське термінознавство: підручник. Львів: Світ, 1994. 216 с.
2. Кочан І. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові: автореф. дис. … докт. філол. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова». Київ, 2006. 40 с.
3. Д'яков А., Кияк Т., Буделько З. Основи термінотворення: Семантичні та соціолінгвістичні аспекти. Київ: Вид. дім «КМ Academia», 2000. 218 с.
4. Національні та інтернаціональні компоненти в сучасних терміносистемах / відп. ред Л. Симоненко. Київ: Наук. думка, 1993. 237 с.
5. Малий російсько-український словник залізничних термінів. Київ: Транспорт України, 1992. 48 с.
6. Російсько-український словник залізничних термінів / Л. П. Ватуля, В. С. Фоменко; за ред. Ю. В. Соболева. 2-ге вид., випр. і доповн. Київ: Транспорт України, 2000. 484 с.
7. Російсько-український термінологічний словник: Вагони та вагонне господарство. Локомотиви / укл. : Б. Боднар, О. Бочарова, В. Колбун]. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна, 2005. 163 с.
8. Словник основних транспортних і суміжних термінів / уклад. Б. Торопов. Київ: Державний економіко-технологічний університет транспорту, НВО ГІПРОТРАНС, 2013. 200 с.
9. Технический железнодорожный словарь / Н. Васильев и др. Москва, 1941. URL: http://enc-dic.com/railway.
10. Корнійчук М., Липовець Н., Шамрай Д. Технологія галузі і технічні засоби залізничного транспорту : у 2-х ч. : підручник. Київ: Дельта. Ч. 1 (розділи 1–6). 2006. 500 с. Ч. 2 (розділи 7–14). 2007. 424 с.
11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
12. Словник іншомовних слів: 23 000 слів та термінологічних словосполучень / укл.: Л. Пустовіт та ін.. Київ: Довіра, 2000. 1018 с.
13. Словник іншомовних слів / за ред. О. Мельничука. Київ: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії АН УРСР, 1974. 775 с.

Лагдан С. П. Сложение международных терминоэлементов и национальных основ (на материале терминологии железнодорожного транспорта)

Аннотация. Статья посвящена характеристике гибридных сложных терминов отрасли железнодорожного транспорта, в состав которых входят международные терминоэлементы и национальные основы. По количеству словообразовательных элементов такие термины бывают дво-, три- и четырехкомпонентные. Определено структуру терминов-композитов, их морфологическую принадлежность. Проанализировано продуктивность международных терминоэлементов, стоящих в препозиции или постпозиции, в сочетании с национальными основами. Определено количественный состав гибридных терминов.

Ключевые слова: международные терминоэлементы, словообразовательная модель, термины-композиты, национальные основы, продуктивность терминообразования.

Lahdan S. Formation of the international terminology elements and national foundations (based on terminology of the railway transport)

Summary. This article is devoted to the description the hybrid complex terms of the railway transport industry, which includes international terminology elements and national bases. There are two-, three-, and four-component terms. The structure of terms-composites, their morphological belonging is revealed. The productivity of the international terminology elements in the preposition or postposition, in combination with national bases is analyzed. The quantitative composition of hybrid terms is determined.

Key words: international terminology elements (TEs), word-formation model, terms-composites, national fundamentals, productivity of terminology.

УДК 811.161. 2'38: 81'04

Медвідь Н. С.,
докторант кафедри стилістики української мови
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛЕКСИКА ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ

Анотація. У статті розглядаються лексеми на позначення суспільно-економічних понять, які функціонували в діловій мові XVII–XVIII ст. Визначено тематичні групи лексики та місце виокремлених одиниць у лексичній системі української мови. Здійснено лексико-семантичний аналіз суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини.

Ключові слова: історична лексикологія, лексична система української мови, суспільно-економічна лексика, тематичні групи, семантика, лексико-семантичний аналіз.

Постановка проблеми. У процесі історичного розвитку лексична система української мови постійно збагачується. Тривале перебування Україна під чужими економічними та політичними впливами відбилося на історії формування суспільно-економічної лексики, тому постає питання про шляхи й фактори виникнення цих слів, їх семантичне наповнення та функціонування.

«Ділові документи давньоукраїнської літературної мови були об'єктом численних лінгвістичних студій, присвячених дослідженню фонетичних, лексичних, морфологічних, синтаксичних особливостей пам'яток» [1, с. 99].

Історію економічних лексем в українському мовознавстві вивчали Т. Панько, А. Покровська, М. Дячук, В. Чуєшкова, І. Навальна, Ю. Пастернак, Я. Плоткіна, В. Чорновол. Проте праць, присвячених дослідженню суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини, немає.

Мета статті – лексико-семантичний аналіз суспільно-економічної лексики ділової документації Гетьманщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історія формування лексики на позначення економічних понять бере початок із праслов'янського періоду. Процес подальшого її становлення здійснювався переважно на базі тих елементів, які українська мова успадкувала з праслов'янської.

Протягом XVII–XVIII ст. в українській мові продовжують уживатися утворення давньоруської мови і староукраїнської ділової писемності, засвідчені пам'ятками Київської Русі й XIV–XVI ст.

З поступовим розвитком суспільства та мови у сфері торговельно-економічних відносин виникають нові слова, котрі утворилися на грунті української мови й основі спільнослов'янської лексики. Міжнародні економічні зв'язки українських земель зумовили появу нових запозичень, переважно із західноєвропейських і східних мов [2, с. 16].

Суспільно-економічну лексику, засвідчену в діловій документації Гетьманщини, можна розглядати в межах трьох тематичних груп: 1) лексика, що вживається на позначення понять, пов'язаних із торгівлею; 2) лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком і грошово-платіжними розрахунками; 3) лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими відносинами [3, с. 78].

Лексика, що вживається на позначення понять, пов'язаних із торгівлею, представлена переважно загальновживаними словами живої розмовної мови, яка майже всі збереглися в сучасній українській мові. Цю групу становлять насамперед назви різних дій і понять, що стосуються продажу й купівлі.

Як і в сучасній українській мові, назви дій, пов'язані з продажем, представлені префіксальними та префіксально-суфіксальними утвореннями з давнім спільнослов'янським коренем -да-: *продавати, запродати, спродати* тощо: *«… я нѣ по(д) каки(м) выдомъ продавать нє должєнъ»* [4, с. 47], «*В(ъ) работизьну инъшим людям запродує(т) <,> якъ і тепе(р) насъ запрода(л) за чотири(с)та золоти(х)…»* [4, с. 55], *«Всє унѣятє розграбили з(ъ) ляхами и спродали»* [4, с. 56], *«Тоє сѣно прика(ж)чик спродавши нємалою ценою, накупи(т) гречки…»* [4, с. 109].

Назви, що позначають купівлю, репрезентовані префіксальними та суфіксальними утвореннями з коренем -куп- (від давнього слов'янського засвоєння з готськ. kaupon [5]): *купувати* (сучасне *купувати*), *куплєно*, *покупка, куплє(н)ніє* (західноукраїнське діалектне *куповане*, сучасне літературне *купування*): *«Которій посторонные рємєсникы того рємєсла нє мають куповати скота бєзъ оповѣди цєхми(ст)рєвой»* [4, с. 106], *«… куплєно цибулѣ вѣнковъ 309, всякой вѣнок по 2 (ко)»* [4, с. 127], *«… визичилъ я въ нєго, Савицкого, на нєобходимую надобность, на покупку козачєй строєвой лошады»* [4, с. 136], *«У єго, – мови(т), – грамоти нєпра(в)дивіє куплє(н)ніє<,> а у мєнє правдивіє»* [4, с. 170].

До назв торгових приміщень належать слова *корчма,* успадковане зі староруської мови (староруське кърчьма). Як і в добу Київської Русі, означає приміщення для продажу алкогольних напоїв: *«В ко(р)чмахъ кого за(с)тану(т) в ночь на(д) напи(т) комъ забавлюючогося…»* [4, с. 64].

До цієї тематичної групи лексики треба зарахувати слово *ярмарокъ*, яке належить до давніших засвоєнь із німецької мови (з нім. jahrmarkt [5]) і в документах виступає в такому ж значенні, як і в сучасній українській мові: *«… а впрєдь ставши на роботѣ<,> должны мы по частямъ дєнги брать а имєнно<:> в дєсятовскій ярмарок 20 (р.) да у восєнѣ объ Успєній Прєс͡тая Бо͡цы 20 (р.)»* [4, с. 94].

Лексика, що виражає поняття, пов'язані з обліком і грошово-платіжними розрахунками, звітуванням, наданням чого-небудь у борг тощо. До слів, що означають поняття обліку, треба зарахувати такі лексеми, як *приходь* (сучасне *прихо*д), *росходь* («росхід – росходъ» [6]). У пам'ятках ці слова означають поняття «доход», «прибуток» або, відповідно, «видаток», «витрата»: «… *позволяемъ всякие приходи з млина… на свои потреби оборочати*» [7, с. 773], *«… каждій такъ з чину козачого, яко теж и мѣского стану обивателей переяславскіх, которій тилко шинковатимет горѣлкою, меновите козакъ по таляру, а*

мещанинъ по пятъ золотих, на чверть року, на расходи мѣские отдавалъ… [7, с. 756].

До облікової лексики варто зарахувати такі слова, як *личба*, що вживається на позначення поняття «облік»: «… *позволяемъ вини до скринки братерской того жъ цеху купъ двадцати братии личби литовской*» [7, с. 896], *сума* (з лат. summa [5]), що в документах має кілька семантичних відтінків, а саме: а) загальна кількість чого-небудь; б) число, що є результатом математичного складання: *«… посылаем от боку нашого пана Івана Ломѣковского, товариша значного воскового, которому з скарбу нашего воскового, давши певну суму, злецилисмо оному, абы онъ грошовым всѣх вас, уважаючи по годности и заслугах, уконтентовал датком»* [7, с. 756].

Фінансово-бухгалтерським терміном у досліджуваних документах є й таке іншомовне засвоєння, як уживане й тепер в українській мові слово *кошт*ъ (з польськ. koszt [5]) у значенні «грошові засоби»: *«Такожъ и для его услужєнія два мужика и двє жєнщини на моємъ коштѣ и на моє(мъ) содє(р)жаній»* [4, с. 92], *«… должны мы будєм своимъ коштомъ всю ту порчь здѣлать по настоящєму»* [4, с. 93], *«… я ожєни(л) своим ко(н)штом (за которую жєни(т)бу о(н) минѣ заплати(т) обиця(л)ся)»* [4, с. 87].

Стійке термінологічне словосполучення *готови гроши* вживається в значенні «готівка»: *«… повинєнъ дати до скри(н)ки таляръ готови(х) грошє(й)»* [4, с. 106].

Лексика, що вживається на позначення понять, які стосуються платіжних операцій, виплачування й одержання платні, представлена переважно словами, пов'язаними з компенсацією вартості: *платити*, похідні від нього *заплатити*, *уплатити*, а також загальновживані слова, що у відповідних контекстах означають дії, пов'язані з одержуванням і витрачанням грошей, як-от: *взяти*, *дати*, *видати*, *отдати* тощо: *«И за свою працю взя(л) у w(т)ца моєго таляре(й) два»* [4, с. 86], *«… мусѣли и єму килко дєся(т) чирвони(х) дати»* [4, с. 49], *«… давано талярєй два(д)ця(т)…»* [4, с. 173], *«… мѣємъ и поголовщину заплатити»* [4, с. 170], *«… и я… Макару [без]ви(н)нє бєзчєстія плати(т) нє хотєлъ»* [4, с. 86], *«… обовязуюсь бєзъ всякого суда и права удвоє уплатить<,> то єсть восємьдєсятъ восємъ рублєй»* [4, с. 139].

У документах зустрічається низка слів, що виражають поняття, пов'язані з позичанням грошей і сплатою боргу. Майже всі ці слова, у тому числі й засвоєні з інших мов, збереглися в сучасній українській мові.

На позначення поняття «борг» уживається давнє *долгъ* (західноукраїнське говіркове *довг*) і його похідні: *«… движими(х) и нєдвижими(х) пожитковъ<,> крѣпостє(й) <,> долгови(х) писє(мъ) и други(х) папєровъ осталося…»* [4, с. 44].

Поняття «дати кому-небудь гроші в борг» або «дати кому-небудь щось у тимчасове користування» позначається словом *визичити*: «… *визичилъ<,> я в нєго, гѳдна Дольнского, на свою надобность дєнєгъ сорокъ чєтыре рублѣ…*» [4, с. 138–139].

На позначення поняття «чий-небудь боржник», «людина, зобов'язана щось повернути кому-небудь» уживається загальновживане й тепер в українській мові слово *винень* (короткий прикметник від вина): *«А єщє остався винє(н) бра(т) мо(й) минѣ копъ дєся(т)»* [4, с. 87].

Лексика, що передає поняття, пов'язані з майново-правовими відносинами, представлена назви видів власності й матеріальних цінностей; словами, що вказують на майново-правові відносини; назвами, що виражають поняття, пов'язані з діловими договорами про виконання певних робіт.

На окремий вид земельної власності вказує слово *кгрунтъ*, що в документах означає переважно поняття «земельний наділ» або «земельні угіддя»: *«… там, где кгрунта іхъ монастырскіе прильгают…»* [7, с. 758].

Загальна назва металічних знаків, що є мірою вартості при купівлі-продажу та означає поняття «гроші», у документах позначається словом *гроши*: *«… повинєнъ дати вини цєховой шагъ грошей»* [4, с. 106].

Слово *скарбъ* уживається найчастіше у словосполученнях *скарбъ войсковий*, *скарбъ мѣсцкий* тощо й позначає «каса і гроші та дорогоцінності, які в ній зберігаються»: *«1745 году гєнваря 23 дня прийнято дєнєгъ в скарбъ войскови(й) о(т) пана Симона Лизогуба у винокурних казановъ чєтирохъ показанщини чєтири рублѣ и восѣмъ дєсятъ копѣєкъ<,> а в приєми дєнєгъ дана квитанцья»* [4, с. 132].

Із майново-правовими відносинами між людьми в суспільстві, як і в сучасній українській мові, на означення надання чого-небудь у власність використовуються головним чином загальновживані слова, утворені на основі давнього спільнослов'янського кореня -да-: *дати, видати, надати, передати, подати, продати* тощо: «*А к тимъ млинамъ еще … надаемо ему млинъ Прокоповъ Плоскининъ»* [7, с. 763].

Поняття «мати що-небудь у своєму володінні» передається словами *держати, владѣти: «… теперъ самому, и потомъ его потомкамъ, въсѣми тими добрами… слушне владѣти»* [7, с. 764].

В аналізованих пам'ятках зустрічаються також слова, які вживаються на позначення деяких понять, так або інакше пов'язаних з орендою та орендуванням. Поняття «віддати що-небудь в оренду» позначається словом *запродати*: *«… в(ъ) работизьну инъшимъ людямъ запродує(т), якъ і тепе(р) насъ запрода(л) за чотири(с)та золоти(х)»* [4, с. 55]. Це слова вживаються й тепер в українській мові.

Економічні відносини між людьми в суспільстві в документах виражають різні термінологічні дієслова та словосполучення. Значна частина з них зберігається в українській мові й досі. До них можна зарахувати такі слова і словосполучення, як *задати* – «дати частину суми, сплачуваної наперед при купівлі чи складанні договірних умов», *взяти задаток* (сучасне *задаток*): *«… въ задатокъ взяли мы 20 (р.) дєнєг»* [4, с. 94]

У документах на вияв згоди тієї сторони, що погоджується виконувати свої договірні зобов'язання, вживається слово *зезволенъе: «… еднакъ они обратившися, за сполнимъ своимъ зезволенъемъ, всѣмъ тимъ господаромъ своими грошми сплатили…»* [7, с. 771]. Про поширення цього слова в українській мові свідчать тогочасні словники.

Суспільно-економічна лексика ділової документації Гетьманщини характеризується перевагою слів живої розмовної української мови над книжними та механічно засвоєними специфічними термінами іноземного походження; широким використанням загальновживаних слів, що зберігаються й у сучасній українській мові; наявністю власної та засвоєної з інших мов термінології, яка використовується для передачі різних суспільно-економічних понять, що були властиві тогочасному суспільству.

Висновки. Загалом в українській діловій документації Гетьманщини спостерігається процес стабілізації засобів вираження понять, пов'язаних із суспільно-економічними відносинами, вироблення економічної термінології на основі автохтонної та іншомовної лексики.

Перспективність подальших досліджень полягає в необхідності системного вивчення інших груп лексики в діловій документації Гетьманщини.

Література:

1. Медвідь Н.С. Основні аспекти дослідження мови ділових документів XVII–XVIII ст. Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Серія «Філологічні науки». Ніжин, 2013. С. 99–104.
2. Становлення і розвиток української економічної термінології / укладач Н.А. Ковальська. Одеса: ОНЕУ, 2012. 62 с.
3. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XV – поч. XVII ст. (на матеріалі Львівського Ставропігійського братства). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 164 с.
4. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: зб. док. / упоряд., авт. передм. та комент. В.Й. Горобець; відп. ред. Л.А. Дубровіна. Київ: Наукова думка, 1993. 392 с.
5. Brückner A. Stownik etymologiczny jgzyka polskiego. URL: https://pl.wikisource.org/wiki/Słownik_etymologiczny_języka_polskiego.
6. Словарь української мови: в 4 т. / упор. з дод. власн. матеріалу Б. Грінченко. URL: http://hrinchenko.com/slovar/znachenie-slova/52799-roskhid.html#show_point.
7. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / уклад. І. Бутич, В. Ринсевич та ін. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 2004. 1087 с.

Медведь Н. С. Общественно-экономическая лексика деловой документации Гетманщины

Аннотация. В статье рассматриваются лексемы для обозначения общественно-экономических понятий, которые функционировали в деловом языке XVII–XVIII в. Определены тематические группы лексики и место выделенных единиц в лексической системе украинского языка. Осуществлен лексико-семантический анализ общественно-экономической лексики деловой документации Гетманщины.

Ключевые слова: историческая лексикология, лексическая система украинского языка, общественно-экономическая лексика, тематические группы, семантика, лексико-семантический анализ.

Medvid N. Social and economic vocabulary of the Cossack Hetmanate business documentation

Summary. The article deals with the words expressing social and economic concepts that functioned in the business language of the seventeenth and eighteenth centuries. Thematic groups of vocabulary and the place of isolated units in the lexical system of the Ukrainian language are determined. The lexical and semantic analysis of the social and economic vocabulary of the business documentation of the Cossack Hetmanate is carried out.

Key words: historical lexicology, lexical system of the Ukrainian language, social and economic vocabulary, thematic groups, semantics, lexical and semantic analysis.

УДК 821.161.2

Новиков А. О.,
доктор філологічних наук, професор,
завідувач кафедри української мови, літератури та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка

СІМ ТАЄМНИЦЬ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО

Анотація. Наукова праця присвячена висвітленню невідомих і маловідомих фактів із біографії Марка Кропивницького, про які він не знав чи не хотів говорити із цензурних міркувань. Ці факти стосуються як самого драматурга, так і його найближчих родичів – передусім батьків і молодшого брата Володимира. Спираючись на епістолярну й мемуарну спадщину, архівні джерела, автор статті вперше вводить у науковий обіг матеріал, який дає змогу сформувати більш цілісне уявлення про письменника.

Ключові слова: дата народження М. Кропивницького, дворянське походження, кріпацький оркестр, народницький рух, Київський університет, дуель, кохання.

Постановка проблеми. Останнім часом посилилась увага до життя і творчості засновника театру корифеїв, відомого українського актора, режисера й драматурга Марка Кропивницького. Зумовлено це передусім тим, що в липні 2016 року в рамках декомунізації колишній Кіровоград отримав ім'я цієї видатної особистості. Літературний і театральний доробок М. Кропивницького свого часу потрапив у поле зору І. Франка, С. Єфремова, Д. Антоновича, М. Вороного, П. Руліна, І. Пільгука, М. Возняка, Л. Мороз, Р. Пилипчука та багатьох інших дослідників. Низка науковців присвятила вивченню життя і творчості митця свої докторські та кандидатські дисертації, монографії. Серед останніх – М. Йосипенко («Марко Лукич Кропивницький») [2], П. Киричок («Марко Кропивницький. Нарис життя і творчості») [3], А. Новиков («Художній універсум Марка Кропивницького») [7]. На особливу увагу заслуговує розвідка М. Смоленчука «Марко Кропивницький і його рідний край» [8], у якій автор репрезентує свої знахідки, пов'язані з датою народження драматурга, прототипами деяких його літературних героїв тощо.

Мета розвідки – висвітлити деякі затемнені сторінки із життя Марка Кропивницького, а також членів його родини – батьків і молодшого брата Володимира.

Виклад основного матеріалу дослідження. Стосовно дати народження Марка Кропивницького існують розбіжності. Так, Микола Смоленчук у праці «Марко Кропивницький і його рідний край» (1971) зауважує, що в знайденій ним метричній книзі Покровської церкви села Бежбайраки записано, що драматург з'явився на світ 10 травня (22 травня за новим стилем) 1840 року. Згадана обставина через багато десятиліть після смерті митця стала підставою для прийняття цієї дати як офіційної. Однак парадокс у тому, що сам драматург днем свого народження вважав 25 квітня (7 травня) 1840 року. «Я родився в с. Бешбайраках 25 апріля 1840 р.», – написав він власною рукою у своїх спогадах під назвою «Автобіографія (За 65 років)», над якими працював в останній рік свого життя. Є й інший важливий документ із цією ж датою, створений митцем двома роками раніше, – «Спогади про Бобринець і бобринчан (Спогади Марка Лукича Кропивницького)». Про 25 квітня як свій день народження згадує М. Кропивницький також у листах до друзів. Так, 13 квітня 1885 року в листі до Павла Карпинського він пише: «А я був 25 апреля именинник, і хоч би одна каналья з харківців догадалась стукнути два слова… Зато одесити і київці почтили» [5, с. 342].

Драматургів син Володимир у книзі «Із сімейної хроніки Марка Кропивницького (Спогади про батька)» теж називає цю дату як день народження батька: «Свої іменини 25 квітня він проводить у сім'ї» (мається на увазі 1900 рік) [4, с. 61]. Навіть ім'я Кропивницького опосередковано вказує на 25 квітня – день святого Марка. Особливої ваги ця обставина набирає на тлі того, що мати письменника щиро вірила в різні прикмети. «Покійна мати, – згадував драматург, – моє народженіє оповила чималою фантазією, наприклад, розказувала, що нібито цілий день над двором, де ми мешкали, літали два орли і все клекотали, далі посідали на величезній тополі і дивились на неї, вона ж сиділа в той час на ганку і дивувалась смілості орлів. <…> Розказувала ще деякі прекмети та я вже позабув» [5, с. 154–155]. Подібною поведінкою відзначалась Капітоліна Іванівна й у подальші роки свого життя.

Звідки з'явилась інша дата в метричній книзі, можна лише здогадуватись. Дуже ймовірно, що це елементарна канцелярська помилка. До метричної книги, замість дати народження, могли внести дату реєстрації народження дитини. Тим більше, що батько Кропивницького появу на світ нащадка швидше за все святкував не один день. Із мемуарів драматурга відомо, що гарно погуляти Лука Іванович любив ще до одруження. Неабиякий запій був у нього й після того, як його покинула дружина. «Почали одвідувать батька приятелі, подаючи різні поради та запиваючи кожну пораду горілкою та вишнівкою, – згадував письменник. – <…> Повелось мало не щоденне п'янство. <…> І так протягнулось діло до зими» [5, с. 157]. А тут був такий привід. Вельми сумнівно, щоб в освіченій дворянській родині Кропивницьких не знали, коли насправді народився син.

Чимало білих плям і в біографіях батьків Кропивницького та інших його пращурів. Батько митця – Лука Іванович – народився 30 жовтня 1807 року (18 жовтня за старим стилем) у сім'ї збіднілого дворянина Івана Кропивницького. Проте станові привілеї останнього не були підтверджені. І це притому, що пращури його по батьківській лінії належали до литовського, а потім польського дворянства. Навіть батько Івана Кропивницького (теж Іван), а також старші брати Яків, Йосип і Степан були визнані спадковими дворянами (це випливає зі «Справи Волинського дворянського депутатського зібрання…») [1, л. 95], а він, найменший, чомусь ні. Відтак напрошується висновок, що Іван Кропивницький, очевидно, чимось завинив перед російською владою, а відтак потрапив в опалу.

Немає жодного сумніву, що глибинна причина цієї проблеми має політичне підґрунтя, її сутність полягає в тому, що після

приєднання Поділля до Російської імперії наприкінці XVIII ст. царський уряд не всю українську шляхту автоматично зрівняв у правах із російськими дворянами. Від багатьох старовинних родів, що століттями мешкали в цьому краї, царські чиновники вимагали додаткових підтверджень їхньої належності до привілейованого стану. Передусім це стосувалося тих, кого підозрювали в тому, що вони брали участь у збройних повстаннях проти російської експансії. У таких випадках паперова тяганина могла тривати багато десятиліть і незрідка закінчувалася нічим.

Клопотання про відновлення статус-кво розпочав батько Марка Кропивницького Лука Іванович. Естафету в нього перейняв син. У своєму посланні до сенату від 29 квітня 1904 року драматург зазначав, що спочатку його батько, а потім уже й він сам надсилав різні довідки та виписки по цій справі до Волинського депутатського зібрання, однак звідти кожного разу традиційно надходили повідомлення про те, що не вистачає якихось важливих паперів. Коли ж задовольнялися ці вимоги, висувалися нові.

Своїми клопотаннями про належність до дворянського стану Кропивницький до певної міри повторив долю Карпа Тобілевича – батька братів Тобілевичів. Останнього імперська влада змусила в офіційних документах іменуватися міщанином, «доказывающим дворянство», і це «доказування» дворянського титулу стало сенсом майже всього його життя, тоді як діти дивилися на батькові клопоти з іронією. Цей епізод із біографії Карпа Адамовича знайшов, як відомо, відлуння в комедії його сина Івана Тобілевича (Карпенка-Карого) «Мартин Боруля». Прикметно, що М. Кропивницький теж не оминув увагою питання, пов'язаного зі своїм «аристократизмом», що в зашифрованому вигляді відбилося в його комедії «Хоть з мосту в воду головою» [6, с. 350].

Далеко не все однозначно й із походженням матері М. Кропивницького. Зростала вона в дуже бідній сім'ї колишнього кріпака Івана Андрійовича Дубровинського, де брудна лайка та фізичне покарання було справою буденною. Але родзинка полягає в тому, що для Капітоліни Іванівни ця родина була прийомною. Насправді матір'ю її була поміщицька донька, а батьком – офіцер, котрий обіцяв узяти з нею шлюб, але пішов на війну й там загинув. А той, хто за документами вважався Дубровинським, у дійсності був кріпаком-музикантом із поміщицького оркестру в Ярославській губернії. У його житті теж мала місце неабияка драма, пов'язана з коханням. Прикметно, що пасією цього молодого кріпака так само була поміщицька донька, яка теж завагітніла. Тоді, аби її милого не закатували, вона упросила справжнього капельмейстера Дубровинського, який уже був при смерті, віддати її коханому свої документи. Так кріпак-музикант став колезьким регістратором Іваном Дубровинським. Однак, коли він уже жив на Херсонщині, місцевий поміщик, у якого новоспечений Іван Дубровинський служив диригентом, помітив, що той зовсім не знає української мови, хоча й видає себе за тутешнього. Під час приватної бесіди пан зрозумів, що це біглий кріпак. Поміщик пообіцяв не видавати втікача, але за умови, що він одружиться з його коханкою, в якої було двоє дітей – хлопчик від самого поміщика й дівчинка від його доньки. Ця дівчинка й стане в майбутньому драматурговою матір'ю.

Одружившись із чужою коханкою, колишній кріпак отримав гарний посаг від поміщика, але засумував і став безпробудно пиячити. Непереборна пристрасть до алкоголю, зрештою, і вкоротила йому віку. «Коли Д[убровинський] напивався, – згадував у своїх мемуарах М. Кропивницький, – то розгонив всю сем'ю: жінка ховалась по горищах, по стайнях та повітках, діти розбігались по слободі, по мужицьких хатах» [5, с. 152–153]. Окрім цих двох дітей, у його сім'ї народилося ще п'ятеро синів і одна донька. Найбільше він знущався над прийомними. У своїх спогадах драматург залишив яскраву картину знайомства своїх батьків: «Перед тим, як познайомитись моєму отцеві з матір'ю, Д[убровинський] капельмейстрував у генерала Б[утов]ського в слободі Комишоватій за п'ять верстов від Живанівки. Раз батько, їдучи верхи від свого приятеля через Комишувату, почув страшенний крик і гвалт. Зупинивши коня проти помешкання капельмейстера Д[убровинського], він почув жіночий плач і проханнє: «Рятуйте, хто в Бога вірує…» Швидко скочивши з коня і припнувши його до тину, вбіг в подвір'я до капельмейстера, і перед його очима з'явився такий малюнок: дівчина без сорочки була прив'язана вішками до драбини, у неї вся спина була в кривавих смугах, а Д[убровинський], держачи в руці палицю, кричав: «Гавари, стерва, где мать схавалась?..» [5, с. 153].

Цей непересічний епізод із життя материного вітчима постійно хвилював художню уяву М. Кропивницького, і згодом він його втілив у п'єсі «Перед волею» (1899), створивши захопливу історію про велику людську драму. Крім вольової поміщицької доньки Орисі та її коханого – молодого скрипаля Юрка з батькового кріпацького оркестру, є тут, до речі, й літній капельмейстер із промовистим прізвищем Діброва.

Капітоліна Іванівна була справжньою красунею, але водночас і дуже легковажною людиною, особливо в молоді роки (гени аристократів, очевидно, все-таки далися взнаки). Вона мала чудовий голос і грала на багатьох музичних інструментах (скрипці, гуслі, фортепіано, флейта, гітара), однак, потрапивши під вплив своєї ровесниці княгині Канкакузени, стала брати участь в оргіях місцевого панства й поступово занехаяла родину: подовгу жила в маєтку покровительки, а додому приходила ніби в гості. Коли ж синові виповнилося п'ять років, Капітоліна Іванівна остаточно покинула сім'ю заради гусарського ротмістра І. Рудзевича. Одного разу зібрала свої найнеобхідніші речі, взяла найменшого сина Володю, який тоді був ще немовлям, його няньку, сіла в натачанку, в котру запряжено було четверо гнідих коней, і тільки її й бачили. Так малолітній Марко залишився напівсиротою при живій матері. Прикметно, що через багато років потому, коли він став уже відомим актором і письменником, мати несподівано прийшла до нього на квартиру в Харкові й відтоді залишалась у його родині до останніх днів. Проте, за словами драматургового сина Володимира, батько їй, імовірно, до кінця так і не вибачив: у їхніх стосунках завжди було якесь напруження. Відчувалось, що на схилі літ Капітоліні Іванівні було соромно за окремі сторінки свого життя, про які вона воліла не згадувати.

Через деякий час після втечі дружини Лука Іванович зійшовся з нянькою своїх дітей Явдохою Петлішенко, яку викупив із кріпацтва. Офіційно одружитись вдруге він не міг, позаяк нерозірваним залишався перший шлюб. Мачуха дуже полюбляла горілку. Користуючись майже повсякденною відсутністю батька, який перебував на службі в князя Кантакузена в сусідньому селі Катеринівці, вона постійно влаштовувала в оселі п'яні вакханалії. «Не раз батько заставав Явдоху п'яною, – зауважував М. Кропивницький у своїх спогадах, – вона прикидалась хворою, обкладала собі голову капустяним листям або мокрими ганчірками і лежала в ліжку, ніби зовсім немощна»

[5, с. 158]. На долю ж Марка випадали здебільшого щоденна лайка та штурхани.

У новій батьковій сім'ї народилося двоє дітей – син Олександр і донька Наталія. Обоє мали прізвище матері – Петлішенко. Згаданий брат Марка Кропивницького – батько відомого українського актора Івана Мар'яненка. Останній своїм успіхом значною мірою зобов'язаний своєму уславленому дядькові, який, власне, і навчив його акторській майстерності.

Варто зауважити, що в першому шлюбі, крім Марка, у Луки Івановича було ще двоє дітей – старша донька Ганна (1839 року народження) і згаданий уже молодший син Володимир (1843 року народження). Останній помер будучи зовсім молодим. Згодом у своїх мемуарах Кропивницький зазначив: «У 1873 році приїхав до мене з Ананьєва брат мій Володимир, котрий був в реальнім училищі преподавателем умілості (іскуств), він простудився на охоті, промочив ноги і схопив скоротечну чахотку. Полічився він у мене з місяць, але доктори порадили випроводить його з Одеси. Через два тижня, як від'їхав від мене, помер він в Ананьєві» [5, с. 229].

Микола Смоленчук уважає, що молодший брат М. Кропивницького був народником. Спираючись на спогади М. Сочеванова, чоловіка драматургової сестри Ганни Луківни, інші джерела, йому вдалося з'ясувати, що Володимир навчався в Другій київській гімназії, а потім в університеті (очевидно, в Києві). Однак за причетність до народницького руху його відрахували з вишу. «Ходив він од села до села, в драному кожушку, з довгою палицею, з торбою. Застудився й помер від гарячки». Поховано Володимира Кропивницького в Бобринці. «Цілком можливо, – зауважує М. Смоленчук, – що правду про брата драматург не розкривав з цензурних міркувань» [8, с. 30].

Опосередкованим підтвердженням того, що М. Кропивницький насправді міг приховати окремі епізоди з біографії молодшого брата, до певної міри є таємниці з його власного життя, про які він ніколи не згадував і поділився ними на схилі життя лише зі своїм сином Володимиром. В «Автобіографії (За 65 років)» драматург акцентує на тому, що навчання на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира він занедбав після відвідин театру, оскільки до нестями закохався в акторське мистецтво, а відтак остаточно дійшов висновку, що його покликанням є сцена. Саме ця обставина, мовляв, і послугувала основною причиною того, що наприкінці 1863 року він повернувся до Бобринця, де заїжджі московські актори брат і сестра Соболєви створили драматичний гурток, активну участь в роботі якого брав, до речі, юний Іван Тобілевич (згодом відомий драматург Карпенко-Карий).

Проте насправді навчання в університеті М. Кропивницький залишив, очевидно, не з власної волі. Деяке світло на це, а також іншу таємницю метра проливають спогади його сина Володимира, який, зокрема, зазначає: «Повідав він мені якось про одну подію із його молодих років, про що не знали ні Надія Василівна, ні Костянтин Маркович (мається на увазі друга дружина М. Кропивницького і його прийомний син – *А. Н.*). Сидячи з батьком у ванні, я помітив у нього в паху старий слід від кулі. Тоді батько розповів мені про дуель, що була у нього з кимось багато-багато років тому. Підстава була романтична! Усі обставини, як і прізвища, швидко вивітрились із моєї пам'яті. Я не забув іншу його розповідь. На жаль, і тут я не пам'ятаю нічого, окрім найголовнішого. Мова йшла про притягнення батька до відповідальності в час перебування його вільнослухачем Київського університету. Чи було це пов'язано з польським повстанням 1863 року, чи якимись іншими виступами студентів на політичному ґрунті – також не можу сказати. В усякому разі, дуже чітко пам'ятаю, як батько, за його розповіддю, після дізнання й слідства був заарештований і просидів в одиночному ув'язненні більше двох тижнів. Після цього йому запропонували виїхати на батьківщину» [4, с. 132–133].

Висновки. Спираючись на епістолярну й мемуарну спадщину, архівні джерела, автор праці вперше вводить у науковий обіг матеріал, який стосується затемнених сторінок біографії Марка Кропивницького. Сім «розсекречених таємниць», котрі до певної міри проливають світло на окремі епізоди життя драматурга та його найближчих родичів, сприяють кращому розумінню глибинної сутності літературного доробку письменника.

Література:

1. Дело Волынского дворянского депутатского собрания дворянского рода Кропивницких. Началось 1805 г. № 85. 95 л.
2. Йосипенко М. Марко Лукич Кропивницький. Київ: Державне видавництво образотворчого мистецтва і музичної літератури УРСР, 1958. 324 с.
3. Киричок П.М. Марко Кропивницький. Нарис життя і творчості. Київ: Дніпро, 1985. 150 с.
4. Кропивницький В.М. Із сімейної хроніки Марка Кропивницького: (Спогади про батька). Київ: Мистецтво, 1968. 214 с.
5. Кропивницький М. Твори: в 6 т. Київ: Держлітвидав УРСР, 1960. Т. 6. 672 с.
6. Новиков А.О. Українська драматургія й театр від найдавніших часів до початку XX ст.: монографія. Харків: Сага, 2011. 408 с.
7. Новиков А.О. Художній універсум Марка Кропивницького: монографія. Харків: Майдан, 2006. 352 с.
8. Смоленчук М. Марко Кропивницький і його рідний край. Київ: Мистецтво, 1971. 78 с.

Новиков А. А. Семь тайн Марка Кропивницкого

Аннотация. Научная работа посвящена изучению неизвестных и малоизвестных фактов из биографии Марка Кропивницкого, о которых он не знал или не хотел говорить по цензурным соображениям. Эти факты касаются как самого драматурга, так и его ближайших родственников – прежде всего родителей и младшего брата Владимира. Опираясь на эпистолярное и мемуарное наследство, архивные источники, автор статьи впервые вводит в научный оборот материал, который позволяет сформировать более целостное представление о писателе.

Ключевые слова: дата рождения М. Кропивницкого, дворянское происхождение, крепостной оркестр, народническое движение, Киевский университет, дуэль, любовь.

Novykov A. Seven secrets of Marko Kropyvnytskyi

Summary. The scientific work is devoted to the study of unknown and little-known facts from the biography of Marko Kropyvnytskyi, about which he did not know or did not want to tell because of censorship. These facts concern the playwright himself as well as his closest relatives – first of all his parents and his younger brother, Volodymyr. Based on the epistolary and memoir works, archival sources, for the first time the author of the article introduces to the scientific usage the material that allows to form the full picture of the writer's personality.

Key words: date of birth of M. Kropyvnytskyi, aristocratic origin, serf orchestra, traditional Ukrainian populist movement, Kyiv University, duel, love.

УДК 821.161.1

Орлов А. П.,
аспирант кафедры мировой литературы
Полтавского национального педагогического университета
имени В. Г. Короленко

АРХЕТИПИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ ДЕРЕВА И ЧЕЛОВЕКА В РАССКАЗЕ ИВАНА БУНИНА «БОЖЬЕ ДЕРЕВО»

Аннотация. В статье рассматривается проза Ивана Бунина 1930-х годов, в частности рассказ «Божье дерево», для которого характерна субъективность нарративных стратегий автора, обращение к мифологемам и архетипам как устойчивым системам истин и ценностей. Образ «божьего дерева» приобретает значение символа-архетипа. Амбивалентным данному образу является образ «божьего человека», который приобретает в творчестве писателя парадоксальное значение лицедейства.

Ключевые слова: архетип, семиосфера образного мира, амбивалентность, образы пространства и времени.

Постановка проблемы. Рассказы И. Бунина 1920–1930-х годов представляют интерес для исследования эволюции стиля писателя, поскольку после молчания первых лет эмиграции в его творчестве появились новые черты: совмещение разных хронотопов в пределах одного произведения, субъективизация нарративных стратегий, обращение к мифологемам и архетипам как устойчивым ценностным системам.

Особенности прозы писателя эмигрантского периода были предметом исследований В. Афанасьева, Дж. Вудворда [1], Т. Двинятиной [2], А. Волкова, И. Карпова, Г. Климовой, О. Михайлова, Т. Дж. Марулло, Ю. Мальцева [3], И. Ничипорова [4], Н. Потребы [5], Р. Спивак, Н. Яблоновской и других. Различные подходы к творчеству писателя свидетельствуют о синтезе художественных принципов писателя, универсальности его творческих обобщений, основанных, по мнению М. Штерн, на «единстве ассоциативных связей, лирических коллизий, ритмического строя» [6, с. 12]. Система художественных образов, имеющих многозначную архетипическую сущность, рассматривается учеными преимущественно на материале книги «Окаянные дни» и романа «Жизнь Арсеньева».

Предметом исследования являются рассказы первого десятилетия эмиграции, которые подготовили появление больших романных форм в творчестве писателя.

Целью статьи является рассмотрение архетипических образов из рассказа «Божье дерево», во многом объясняющих авторское мировосприятие и общее направление поисков истинных ценностей, утраченных вместе с оставленной отчизной, а так же исследование данных образов с позиции амбивалентности и контраста.

Изложение основного материала исследования. Сборник «Божье дерево» издан в 1931 году, в него вошли рассказы, написанные в 1927–1930-х годах. Позднее, когда писатель готовил к изданию собрание сочинений, такого цикла не сохранилось, хотя все рассказы вошли в это издание почти без изменений. Центральным образом для всего цикла выбран образ «божьего дерева» из одноименного рассказа, в котором автор погрузился в воспоминания о дореволюционной жизни. Пространство происходящих в рассказе событий очерчено границами усадебного сада – одного из излюбленных пространственных образов в творчестве И. Бунина, поскольку совмещает в себе смысловые (природное и человеческое) и личностно-исторические (эмигрантское настоящее и дворянское прошлое с неизменным аристократизмом, культурой, верой) категории. Встречи и разговоры хозяев поместья со сторожем Яковом происходят в глубине сада, куда они приходят сначала из любопытства к новому человеку, а затем с желанием послушать и понять. В процессе общения определяются сословные, языковые, культурные и философские полюса собеседников. Примечательно, что в рассказе употреблена множественная форма первого лица, то есть рассказчик идентифицирует себя и еще кого-то как «мы», до конца рассказа не пояснив, с кем именно он жил летом в поместье. Важно лишь авторское указание на коллективность восприятия и его единодушие.

Обратимся к главному образу рассказа – «божьему дереву», вынесенному автором в название рассказа и позже всего цикла произведений, изданных в 1931 году. Название, являющееся сильной позицией выражения авторской интенции, отсылает к раннему рассказу писателя – «Грамматика любви» – одному из самых пронзительных бунинских произведений по силе описания истинной любви. Главный герой произведения – Ивлев, наблюдая широкую природную панораму (поля, овраги, плотину), замечает цветущий куст: «… среди крапивы, мелкими бледно-розовыми цветочками цвел большой старый куст, то милое деревцо, которое зовут «божьим деревом…» [7, с. 301]. Образ цветущего «божьего дерева» завершает рассказ и символизирует авторское сопереживание, ответное движение его встревоженной души навстречу загадке людской памяти. Образ тамарикса, напоминает восточное растение – «розу Иерихона», именем которого писатель назвал отдельный рассказ и цикл рассказов первого эмигрантского творческого года. Символический смысл образа связан с идеей скрытых жизненных сил, способных раскрыться в благоприятный момент под воздействием духовных усилий. Тамарикс и роза Иерихона похожи нежным розовым цветением, которое контрастирует с общим непримечательным видом растения, что восходит к идее божественного преображения Иисуса Христа или Ветхозаветного образа Неопалимой купины.

Таким образом, многозначность образа «божьего дерева» сообщается произведению уже с названия, которое ассоциируется с ранее созданными рассказами. Предыдущие ценностные смыслы образа просвечивают сквозь новые, сообщая ему импульсы созданных ранее значений. На эту особенность художественной образности писателя указывает Т. Двинятина, отмечая, что в произведениях И. Бунина «нет движения от одного полюса к другому: есть одновременное присутствие в мире полярных начал, при котором сквозь одно всегда будет просвечивать другое, одно всегда будет напоминать о другом» [2, с. 9].

Отметим, что многослойность образов – «просвечивание» одного значения сквозь другое, характерна для позднего творчества писателя, когда созданные ранее образы со своим ценностными и эмоциональными смыслами возвращались, включаясь в новый контекст. Процесс возвращения смыслов и значений ранее созданных образов создает атмосферу непрерывного самоцитирования, самообъяснения и самодополнения. Используя определение Ю. Лотмана, такое взаимодействие старых и новых значений рождает семиосферу художественного образного мира писателя.

Понятие и концепция архетипа в литературоведении основывается на работах К.-Г. Юнга [8], Г. Башляра [9], Дж. Фрейзера, Ф. Фергюсона, Н. Фрая, Дж. Кемпбелла, М. Элиаде, Р. Чейза, Ф. Уилрайта [10], У. Дугласа, Р. Жирара, Ж.-П. Ришара, П. Проппа, Е. Мелетинского, С. Пригодия и др. Современная наука рассматривает архетипы как типические образы и нарратологические паттерны, которые присутствуют во всех литературных произведениях. Карл Юнг в работе «Душа и Земля» писал, что архетипы являются одновременно и образами, и эмоциями, это «хтоническая часть души», которая тесно связана с природой и миром, где влияние законов земли на человека проявляется с особой силой и неожиданными последствиями [8, с. 136–137].

Представители современной теоретической школы мифокритики разрабатывают свои системы классификации архетипов, отмечая роль мифов как своеобразной сокровищницы архетипических воплощений. По определению Принстонской энциклопедии, архетип трактуется как «an original pattern from which copies are made, or the most essentially characteristic trait shared by the members of a class of things» [11, p. 96] (инвариант, сообщающий вариативным воплощениям набор устойчивых универсальных качеств, противостоящих сложности и оригинальности»).

Дерево как устойчивое архетипическое воплощение, обусловленное мифопоэтической моделью мира, усиливается в контексте рассказа пространственным образом сада. Растущее дерево, по классификации Ф. Уилрайта [10, с. 98], принадлежит к образам «верха», указывающим на высоту устремлений, порывов. Сочетание «божье дерево» подтверждает принадлежность к высоким небесным сферам и отрешенность от земных благ. Эти качества характера и мировоззрений персонажа проявляются в манере речи Якова («говор старинный, косолапый, крупный»), в бытовых мелочах, пространных рассуждениях, поступках. Герой рассказа объясняет свой характер и настроения близостью с природой – садом, деревьями, ветвями: «Я люблю по садам сидеть, люблю, кода ветвей много, а у вас этого вволю, сад отменный. У вас тут благодать, мне тут скучать нечего… я живу, как бог вялит, я, как говорится, божья древо: куды ветер, туда и она...» [7, с. 484]. Сторож Яков – это мужицкий вариант сокровенного героя, когда в понятие природности и естественности органично входит понятие роботы, приносящей удовольствие. Бодрость духа и радость – эти качества, восходящие к архетипу «верха», определяют настроение и поведение героя

Архетипичность образа предполагает наличие контраста, поскольку архетип амбивалентен. Образы-архетипы предстают как ряд устоявшихся оппозиций в синкретическом или синтетическом единстве. В художественном произведении, кроме устойчивых архетипных воплощений (путь, круг, верх, низ, сфера), которые обусловлены мифопоэтической моделью мира, существующей у каждого человека на подсознательном уровне, категория пространства предстает как ряд устоявшихся оппозиций, либо в их синкретическом, либо в синтетическом единстве. По мнению Н. Потребы, «образы «открытого» универсального пространства могут сбалансироваться конкретной географией места. С другой стороны, универсальное пространство зачастую тождественно природе, которая понимается не как тот или иной пейзаж, включенный в повествование, а как эстетическая категория, обладающая признаком имманентности» [5, с. 7].

Вслед за появлением образа «божьего дерева» как самохарактеристики Якова следует авторское восприятие природы, в частности сада: «Отчего так особенно прекрасно все старинные, старые березы, например? И я стал думать о жизни наших дедушек, бабушек, которая кажется мне всегда такой счастливой» [7, с. 484]. В восприятии природы лирическим героем преобладают амбивалентные пары: старые деревья (настоящее) – старые люди (прошлое). Тогда как для сторожа главным является настоящее – принятие жизни в ее природных изменениях, отсюда нежелание говорить о прошлой жизни или о будущем. Противоположным полюсом для Якова является искажение природного движения жизни. Он оценивает один из таких моментов противоприродного в человеке, говоря о «божьих людях»: «– Вот они как кричат, народ обманывают. Их всех надо по тюрьмам рассажать, они там сытые и на всем готовом будут» [7, с. 486].

Образы божьих людей, «калик перехожих» в ранних произведениях И. Бунина встречаются в рассказах «Подторжье» (1909), «Я все молчу…» (1913), повести «Деревня» (1910), но окончательное завершения получили позднее в произведениях «Слава» (1924), «Божье дерево» (1931). «Божьим человеком» издавна называли юродивых, которых по-особому почитали в народе. Само название говорит об их приближенности к Богу, о праведности и благочестии. Однако в произведениях И. Бунина встречаем резкое неприятие «божьих людей», среди которых почти нет праведников, а есть только название, которое потеряло истинный смысл, превратилось в пародию, в свою полную противоположность. Авторская оценка ярмарочных «божьих людей», кормящихся игрой и обманом, совпадает с мнением героя Якова. Лицедейство и скоморошество вызывает у него горькое осуждение, которое окончательно оформилось в дневнике писателя «Окаянные дни». Именно там И. Бунин определит эту национальную черту как «страсть к лицедейству», имевшую трагические последствия для истории нации. Иван Бунин отмечает атмосферу игры как одну из «самых отличительных черт революций – бешеная жажда игры, лицедейства, позы, балагана» [7, с. 48]. Лицедейство он видит во многом – от нововведенного календаря и правописания до лозунгов, поступков и главных фигур власти.

Образ «божьего дерева» приближен к архетипу самости, поскольку он близок к земле, саду, свету, душе природы. Индивидуальность героя проявляется во всем: речи, одежде, жилище, занятии, взглядах на жизнь. Особо примечательным является тяга к нему нарратора и его спутника (спутницы). Каждый день они слушают нехитрые разговоры Якова, понимая, что в его отношении к жизни, природе, городам, смерти, семье заложен особый смысл, который следует понять и применить к своей жизни. Именно самость Якова является предметом рассказа, главной ценностью «божьего дерева» – приближенного к Богу.

Следует отметить еще один архетипический образ в цикле «Божье дерево» – образ дома, являющийся одним из ключевых в творчестве И. Бунина. Во-первых, в произведении присутствует традиционная для И. Бунина дихотомия: усадебный дом и крестьянская изба. В рассказе есть усадебный дом, в котором живет рассказчик и где он записывает свои наблюдения, а также временное жилище сторожа. Шалаш, стоящий посреди деревьев, служит Якову пристанищем. К дому в традиционном понимании Яков относится с пренебрежением. «Дома долго не люблю сидеть, к дому у меня охоты нету», – признается он. Его больше привлекает шалаш посреди сада: «Домок, как у зайца тяремок» [7, с. 10].

Шалаш Якова по классификации Г. Башляра является хижиной – одним из поэтических разновидностей архетипа дома. По мнению известного феноменолога, хижина имплицирует идеальное жилище человека, ищущего убежище от городской суеты и стремящегося постичь смысл жизни. Ученый пишет: «Хижина означает, прежде всего, сосредоточенное одиночество. В мире легенд хижина не может быть общежитием… Отшельник один перед Богом, хижина отшельника – антипод монастыря. Вокруг этого сосредоточенного одиночества сияет мир медитации и молитвы, мир вне мира. Хижина не приемлет никаких благ «от мира сего». Она сильна блаженной силой нищеты. Хижина отшельника прославляет бедность. Через отречение от излишеств она открывает для нас абсолют убежища» [9, с. 48]. Хижина-шалаш Якова выполняет более прагматические функции – служит местом наблюдения для охраны сада, однако имеет и сопутствующие смыслы: отрешение от благ цивилизации, единение с природой, аскетизм и одиночество. «Абсолют убежища» ощущают в шалаше городские гости, особенно во время бури, когда соломенная крыша нещадно поливается дождем и срывается ветром. В рассказе И. Бунина буря в саду описана находящимся в доме рассказчиком, поэтому представить ощущения сторожа среди разбушевавшейся природы ему помогают детали: сломанные ветви, листья, клочья соломы. Ночное «мужество одиночки» сам Яков прячет за усмешкой: «Ничего! Авось не первая волку зима! Мы этих бурей не боимся!» [7, с. 10].

Имплицитный автор оценивает всех героев с позиции всеведения. С точки зрения рассказчика, сторож Яков привлекателен своим свежим (отстраненным) взглядом на природу, Бога, жизнь человека. Его рассуждения интересны нарратору, представляются достойными наблюдения говор старика, его сказки-прибаутки, взгляды на семью, религию, город, смерть. Несмотря на общий позитив по отношению к герою, сквозь доброжелательность сквозит снисходительность. Только авторское всеведение допускает их равноценное сопоставление. Автор знает главную развязку истории, поскольку противопоставление деревни и города, усадебного дома и шалаша-хижины наблюдал в самых крайних проявлениях, пережив революционные годы в России. По мысли М. Бахтина, «автор не только видит и знает все то, что видит и знает каждый герой в отдельности и все герои вместе, но и больше их, причем он видит и знает нечто такое, что им принципиально недоступно» [12, с. 8].

Один из самых главных диалогов Якова и рассказчика о смысле жизни, который напоминает разговор взрослого и ребенка. Рассказчик пытается получить ответы на мучительные для него самого вопросы, и неожиданные ответы сторожа меняют местами взрослого и ребенка, устами которого глаголет истина:

«– А может, ты живешь только для того, чтобы есть, пить, спать, потомство плодить и жить в свое удовольствие?

– Нет, это я бы заскучал.

– Значит, ты живешь не для этого? Но тогда для чего же?

– А чтоб радость была» [7, с. 10].

Архетипный смысл «божьего дерева» автор имплицирует в первую очередь со сторожем Яковом (так он сам называет себя), возвышая его в произведении над всеми другими образами. Рассказчик, повествующий об оригинале, живущем в его саду, лишь многократно усиливает образ странника-отшельника, спрашивать которого о смысле жизни так же нелепо, как в свое время Понтий Пилат вопрошал у Христа: «Что есть истина?», не понимая, что обращается к воплощенной истине, стоящей перед ним.

Выводы. Архетипная основа образа «божьего дерева» амбивалентна образу «божьего человека» по ценностному отношению главного героя и героя-рассказчика. Архетип дерева имплицирует позицию «верха», поскольку направлен к небу, ввысь. Жизнь в единении с природой, понимание и любование ею определяются образом «божьего дерева» как отдельной сущностью и частью чего-то большего, коллективного. Контрастным образу «божьего дерева» является образ «божьего человека», в этом точка зрения героя произведения и автора совпадает. Противопоставление созвучных, но противоположных по семантике образов проходит по таким качествам: природность/лицедейство, труд/обман, естественность/игра. Антитезу божье дерево/божий человек можно назвать оксюмороном, парадоксом, поскольку вне бунинского контекста она лишена смысла, а с точки зрения христианской этики даже богохульна.

Литература:

1. Heywood Anthony J. Catalogue of the Bunin, Bunina, Zurov, and Lopatina Collections / Ed. by Richard D. Davies, with the Assistance of Daniel Riniker. Leeds: Leeds University Press, 2000. 393 p.
2. Двинятина Т.М. Поэзия И.А. Бунина: Эволюция, Поэтика. Текстология: автореф. дисс. … докт. филол. наук: спец. 10.01.01. Санкт-Петербург, 2015. 46 с.
3. Мальцев Ю. Бунин: 1870–1953. Франкфурт-на-Майне. Москва: Посев, 1994. 432 с.
4. Ничипоров И.Б. «Поэзия темна, в словах невыразима...». Творчество И.А. Бунина и модернизм. Москва: Метафора, 2003. 256 с.
5. Потреба Н.А. Пространственные образы в литературном произведении (на материале произведений И.А. Бунина): автореф. дисс. … канд. филол. наук: спец. 10.01.06. Горловка, 2007. 25 с.
6. Штерн М.С. В поисках утраченной гармонии: проза И.А. Бунина 1930–1940-х годов: монография. Омск: ОГУ, 1997. 240 с.
7. Бунин И. Собрание сочинений: в 9 т. / под общ. ред. А.С. Мясникова, Б.С. Рюрикова, А.Т. Твардовского. Москва: Художественная литература, 1965–1967. Т. 5. 546 с.
8. Юнг К.-Г. Ответ Иову / пер. с нем. Москва: ООО «Издательство АСТ», «Канон+», 2001. 384 с.
9. Башляр Г. Избранное: Поэтика пространства / пер. с франц. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 376 с.
10. Уилрайт Ф. Архетипичный символ. Теория метафоры: сб. / под ред. Н.Р. Арутюновой и М.А. Журинской. Москва: Прогресс, 1990. С. 98–109.
11. The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics / editors Alex Preminger and T.V.F. Brogan. New Jersey: Princeton University Press, 1993. 1383 p.
12. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва: Искусство, 1986. 445 с.

Орлов О. П. Архетипові образи дерева та людини в оповіданні Івана Буніна «Боже дерево»

Анотація. У статті розглядається проза Івана Буніна 1930-х років, зокрема оповідання з однойменної збірки «Боже дерево», у якому містяться характерні для творчості пізнього періоду творчості стильові ознаки: поєднання різних хронотопів у межах одного твору, суб'єктивізація наративних стратегій, звернення до образів-міфологем та образів-архетипів як сталих систем істин і цінностей. Образ «божого дерева» у творі набуває значення символу-архетипу, що визначає сутність сокровенного героя І. Буніна – жити за законами свого єства й душевних порухів.

Ключові слова: архетип, семіосфера образного світу, амбівалентність, образи простору та часу.

Orlov O. Archetypal Images of a Tree and a Man in Ivan Bunin's Story "God's Tree"

The article deals with Ivan Bunin's prose of the 1930s and in particular with his story "God's Tree" from the storybook of the same name. This storybook retains the specific features of the writer's late prose, i.e. the combination of different chronotopes within the same work, the subjectivisation of narrative strategies, the usage of image-mythologemes and image-archetypes as the basic system of morality and virtues. The image of the "God's tree" becomes an archetypal symbol that embodies the essence of Bunin's character, i.e. to follow the laws of his own nature and his soul's pursuit.

Key words: artistic image, archetype, archetypal images, mythologeme, spatial images, chronotope.

УДК 81.276

Пантилеенко Е. С.,
преподаватель кафедры иностранных языков
Днепровского национального университета
железнодорожного транспорта имени академика В. Лазаряна

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ЛЕКСИКИ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности гендерной лексики русского языка на материале толкового словаря и текстов Национального корпуса русского языка. Эта лексика объясняет, как формирование заранее запрограммированных основ сознания интерпретирует устоявшиеся понятия, не учтенные автором словаря. Статья раскрывает проблему традиционных и новейших подходов к толкованиям, связанным с гендером. Выделены универсальные закономерности и национально-специфические различия в толковании понятий в словаре и их функционирования в речи.

Ключевые слова: гендер, гендерная лексика, толковый словарь, понятие, происхождение.

Постановка проблемы. В статье в общем виде ставится проблема гендерной лексики в современном русском языке. Эта проблема находится в русле актуальных исследований, так как социальное пространство человека формируется и отражается в языке на основе стереотипов и образов, а также контрастных установок и неустойчивой категоризации, стремления общества к гендерному равенству.

Одной из первых значительных работ по гендерной проблематике, выполненных в ключе парадигмы доминирования, была монография датского лингвиста О. Есперсена «Язык: его природа, развитие и происхождение», опубликованная в 1922 г. Проблемы гендерной лексики изучает ряд лингвистов, в частности Дэвид Кристал, Р. Лакофф, который открыл лингвистические различия между родами. Некоторые исследователи, тем не менее, утверждают, что пол говорящего (автора) воздействует на использование языка очень мало и что другие факторы, такие как, например, социальный статус или возраст говорящего или слушателя, возможно, имеют больший эффект в использовании языка (Brouwer, 1982; Berryman-Fink & Wilcox, 1983; Ishikawa, 2011).

«Нередки случаи, когда те или иные явления, обнаруженные в речи мужчин и женщин, связаны с особенностями их психического склада, характера, профессии, роли в социуме, но не с различием по полу» [4, с. 90–136]. Как утверждает А.В. Кириллина, социокультурное содержание гендера может раскрываться путем анализа значений языковых единиц, которые его представляют, хотя гендер не принадлежит к чисто лингвистическим категориям. Кроме того, гендерный аспект языкознания характеризуется тем, что практически любая область лингвистики (проблемы референции, когниции, морфологии, грамматики, синтаксиса, лексикологии и фразеологии, семантики и прагматики, лингвистики текста и т. д.) может быть рассмотрена с точки зрения отражения в них гендерных отношений. Значительную сложность представляет и то обстоятельство, что традиционные гендерные стереотипы оказывают воздействие на сознание исследователя, в ряде случаев влияя на интерпретацию данных. Например, стандартное представление о том, что женщины более эмоциональны, чем мужчины, приводит к тому, что одни и те же формы речевого поведения у мужчин интерпретируются как нейтральные, а у женщин – как эмоциональные [5].

Несмотря на значительный интерес к проблемам гендера, его лингвистическое воплощение, в частности, на словарном и текстовом уровне еще остается недостаточно исследованным. Поэтому целью статьи является описание гендерных особенностей лексики, представленной во фрагменте толкового словаря современного русского языка и ряде текстов современной русской литературы.

Изложение основного материала исследования. О. Пономарив отмечает, что «серед іменників – назв професій, звань та посад є чимало слів, що вживаються в формі чоловічого роду для позначення і чоловіків, і жінок: агроном, академік… (утворення типу агрономша, докторша, ректорша в літературній мові використовувати не можна; їх уживають з відтінком розмовності в значенні «дружина агронома, доктора, ректора»). Пояснюється це тим, що раніше тільки чоловіки мали такі професії, звання та посади. Процес утворення від іменників чоловічого роду парних відповідників жіночого роду досить продуктивний. Перенесення рис офіційно-ділового мовлення без певної стилістичної настанови в інші сфери оканцелярює мову, робить її сухою, незграбною, а той не цілком зрозумілою (читач не може збагнути, про кого йдеться – про чоловіка чи жінку)» [6].

Наше исследование Большого толкового словаря русского языка под редакцией С.А. Кузнецова показало, что только в разделе на букву А [1, с. 23–53] представлено 119 слов, связанных с гендером. Особенно часто встречаются названия профессий и увлечений с признаками двух родов, из них – 102 слова с признаками только мужского рода и 17 слов с признаками женского рода. Наименования лиц по профессии и полу представлены с точки зрения их стилистической окрашенности: *автоматчик* (*автоматчица*, разг.), *автомобилист (автомобилистка*), *агроном* (*агрономша* см. агроном), *аппаратчик* (*аппаратчица*), *аристократка* (см. *аристократ*), арматурщик (арматурщица), *артист* (*артистка*), *арфист* (*арфистка*) и т. д.

Г.В. Бортник указывает, что «многие производные существительные женского рода, называющие лиц по профессии, общественному положению, политическим ориентациям, сужая, «ухудшают» значение, унаследованное от существительных мужского рода, или модифицируют значение в сторону понижения профессионального или социального статуса. Свою былую нейтральность сохранили до наших дней лишь те из агентивных существительных женского рода, которые относятся к сферам профессиональной деятельности, где востребованы биологические различия полов, где изначально не

Таблица 1

Слово	Нейтральная окраска	Позитивная коннотация	Отрицательная коннотация
Докторша	40%	20	40
Докторица	45	40	15

было конкуренции женщин с мужчинами и профессиональная состязательность ограничена рамками амплуа и ведется в их пределах (актер – актриса, певец – певица)» [2].

Среди множества гендерно окрашенных слов, существующих в современном русском языке, важное место занимают слова, обозначающие женщин самых важных и распространенных профессий. Мы сосредоточим наше внимание на словах, обозначающих женщину-врача – *докторша* и *докторица*.

В словаре эти слова толкуются практически одинаково. Словарная статья имеет такой вид:

Существительное, одушевлённое, женский род, 1-е склонение (тип склонения 5а по классификации А. А. Зализняка).

Корень: ***-доктор-****; суффикс:* ***-иц****; окончание:* ***-а****.*

разг. женск. к доктор ♦ Но тогда, в больнице, я не смогла оставаться больше со своими мыслями наедине. Я встала с кровати и пошла к своей ***докторице****. Е. Соболева, «Луна в восьмом доме», 2017 г.*

2. Жена доктора [доктор I].

Мы проанализировали более 200 примеров со словами *докторша* и *докторица в* Национальном корпусе русского языка. Эта лексика широко используется в художественной литературе, но, как свидетельствуют наши наблюдения, чаще в текстах медицинской тематики. Приведем несколько примеров.

Докторица *сказала ему, что самое последнее дело – доверять женщинам.* [Алексей Слаповский. 100 лет спустя. Письма нерожденному сыну. *Волга.* 2009].

А ***докторица*** *приёмного уже аккурат как с картины того же Пабло сошла – «Женщина в кресле», видали?* [Татьяна Соломатина. Акушер-ХА! Байки (2009)].

А потом пятый «А» был в одном из флигелей при школьном дворе, и ***докторша*** *в самом деле могла запутаться, потому что она у нас бывала редко, постоянно она работала в первой школе* [Фазиль Искандер. Тринадцатый подвиг Геракла (1966)].

А с того, что сердце и так – никуда, участковая ***докторша****, прописав нитроглицерин, предупреждала: передозировки смертельно опасны…* [Нина Катерли. На два голоса. *Звезда.* 2003].

Приведенные примеры подтверждают лингвистов в том, что «цікавим явищем є формування слів, які характеризують жінку за її професією. Широко використовуються та цілком природньо сприймаються слова *мастерица, учительница, преподавательница, художница, официантка* та деякі інші. Ці слова також тлумачаться у словниках. Однак здебільшого слова, що позначають жінок за їх професією, не є нейтральними, вони мають помітний розмовний характер та певну негативну забарвленість» [6].

Мы проанализировали коннотативную окрашенность слов *докторша* и *докторица* в художественных текстах. Результаты оказались близкими, но, тем не менее, продемонстрировали определенные отличия этих слов.

Мы провели определенные количественные подсчеты, проанализировав 100 текстовых фрагментов со словом *докторша* и 100 примеров со словом *докторица*, распределив их на контексты с нейтральным отношением, отношением позитивным и негативным. Результаты подсчетов представлены в таблице.

Нейтральная окраска интересующих нас слов может быть проиллюстрирована следующими примерами.

Лелькин, мне сегодня ***докторица*** *сказала, что вес ребенка и его прибавка это не складки и перевязочки, а увеличение в размерах внутренних органов, просто сегодня на приеме я стала жаловаться, что Ванька худеть начал (мне так показалось: -), а на весах +570 гр за месяц* [Наши дети: Малыши до года (форум)].

Положительная коннотация достигается контекстным использованием соответствующих сопутствующих слов:

Как раз у меня была очень приятная ***докторица****, но и других я тоже видела и их пока большинство* [Красота, здоровье, отдых: Медицина и здоровье (форум) (2005)].

На вопрос его, как живут после фашизма, старуха сообщила, что живут ничего, ни в чем не забытые, солдатики оправиться подмогли, а недели две назад ***докторица*** *пашутинская порошки от хворости привозила, такая ласковая, пошли господь здоровья!.. да, видно, Минею собираться время пришло* [Л.М. Леонов. Русский лес (1950–1953)].

Отрицательная коннотация также возникает в ряде исследованных нами контекстов:

Докторица *метнула на него взгляд, исполненный отвращения, и позвонила в Бакунинскую лечебницу* [Семен Лунгин. Виденное наяву (1989–1996)].

Однако, как показывают наши наблюдения, слово *докторица* чаще имеет положительную коннотацию, возможно, по аналогии со словами *мастерица*, *рукодельница*, и даже используется в сказке:

Узнала про это ***Птица-докторица****, издалека прилетела, из тайги. Принесла с собой большую шишку. Бурундук орешков из той шишки погрыз и выздоровел!*

Нейтральное восприятие слова *докторша* может быть проиллюстрировано следующим примером:

Я догнал ***докторшу*** *и медсестру ещё в коридоре нашего этажа и пошёл с ними.* [Фазиль Искандер. Тринадцатый подвиг Геракла (1966)].

Положительная коннотация интересующего нас слова проявляется в следующем примере:

Докторша *улыбнулась так, как будто она не уколы делала, а раздавала конфеты.*

Отрицательную коннотацию наблюдаем в следующем контексте:

Но никакого желания рыться в чемодане ***докторша*** *не изъявила, так, пару вопросов задала, путевку у меня забрала, ну и на вшивость проверила, в буквальном смысле* [Алексей Моторов. Преступление доктора Паровозова (2013)].

Выводы. Таким образом, сделанные нами наблюдения свидетельствуют о том, что суффикс -ица, имеющий гендерное значение, чаще придает слову положительную коннотацию, чем суффикс -ша. Значение слов с суффиксом -ша «супруга мужчины, имеющего ту или иную профессию» практически не реализуется в современных текстах, что, по-видимому, можно объяснить социальными изменениями: большинство врачей сегодня – это женщины.

К перспективам дальнейшего исследования мы относим описание формального обозначения гендерной лексики.

Литература:

1. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С.А. Кузнецов. Санкт-Петербург: Норинт, 2004. 1536 с.
2. Бортник Г.В. «Обидная» категория. Культура речи. 2001. № 2. С. 51–54.
3. Земская Е.А., Китайгородская М.А., Розанова Н.Н. Особенности мужской и женской речи. Русский язык в его функционировании / под ред. Е.А. Земской и Д.Н. Шмелева. Москва, 1993. С. 90–136.
4. Кириллина А.В. Гендерные исследования в лингвистике и теории коммуникации. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 33.
5. Кириллина А.В. Освещение связи языка и пола в истории лингвистики. Теория и методология гендерных исследований: курс лекций / под общ. ред. О.А. Ворониной. Москва: Московский центр гендерных исследований, 2001. 415 с.
6. Пономарів О. Іменники жіночого роду в назвах за професіями. Філософсько-антропологічні студії. Київ: Стилос, 2001. С. 183–186.
7. Argamon S., Koppel M., Fine J., & Shimoni A. (2003). Gender, genre, and writing style in formal written texts. Text, 23(3). P. 321–346.
8. Baker Paul (2014) Using Corpora to Analyze Gender, London; New York: Bloomsbury Academic, 2014. 228 p.
9. Berryman-Fink C.L., & Wilcox T.R.A. (1983). Multivariate investigation of perceptual attributions concerning gender appropriateness in language. Sex Roles, 9. P. 663–681.
10. Gender Issues "The Cambridge Encyclopedia of the English Language" 1996.
11. Lakoff R. Language and Woman's Place / ed. by Mary Bucholtz. New York: Harper & Row., 2004. 83 p.

Пантілєєнко К. С. Особливості функціонування гендерної лексики в мові та мовленні

Анотація. У статті розглядаються особливості гендерної лексики російської мови на матеріалі тлумачного словника й текстів Національного корпусу російської мови. Ця лексика пояснює, як формування заздалегідь запрограмованих основ свідомості інтерпретує усталені поняття, не враховані автором словника. Стаття розкриває проблему традиційних і новітніх підходів стосовно тлумачень, пов'язаних із гендером. Виділено універсальні закономірності й національно-специфічні розбіжності під час тлумачення понять у словнику та їх функціонування в мові.

Ключові слова: гендер, гендерна лексика, тлумачний словник, поняття, походження.

Pantileenko K. Features of gender vocabulary functioning in language and speech

Summary. The article deals with the features of the gender vocabulary of the n language on the material of the explanatory dictionary and texts of the National Corps of the Russian language. This vocabulary explains how the formation of preprogrammed basics of consciousness interprets the established concepts not taken into account by the author of the dictionary. The article reveals the problem of traditional and new approaches to gender-related interpretations. Universal rules and national-specific differences are distinguished during the interpretation of the concepts in the dictionary and their functioning in the language.

Key words: gender, gender vocabulary, explanatory dictionary, concept, origin.

УДК 821.161.1

Подденежная О. В.,
кандидат филологических наук, доцент кафедры русской филологии
Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

БИОГРАФИЧЕСКИЙ МОДУС В ПРОИЗВЕДЕНИИ К. КОБРИНА «КНИГА ПЕРЕМЕЩЕНИЙ. ПОСТ(НОН)ФИКШН»

Аннотация. В статье исследуется специфика биографического модуса в произведении К. Кобрина «Книга перемещений. Пост(нон)фикшн». Анализируется проблема соотношения литературных и внелитературных жанров. Особое внимание уделяется жанровой специфике биографической прозы. Рассматриваются различные типы повествования в автобиографических произведениях.

Ключевые слова: эмиграция, автобиография, жанр, литературный факт, литература документа, типы повествования.

Постановка проблемы. Проблема соотношения литературных и внелитературных жанров впервые поставлена русской формальной школой. «Литературный факт» Ю. Тынянова [1, с. 255] и «Дружеское письмо начала XIX века» Н. Степанова [2, с. 27] сочетают в себе разнообразные подходы к определению жанровой специфики «литературы документа». Пограничные жанры исследованы гораздо слабее, а именно соотношение дневников, записных книжек, автобиографических воспоминаний с собственно литературой. Продуктивность их художественной функции чрезвычайно актуальна, особенно в контексте анализа пограничных жанровых явлений современной прозы. Тем более, если речь идет о литературе и культуре русской эмиграции, для творчества которой характерны изменения как структурные, так и самого принципа соотношения литературного и внелитературного начал.

Целью статьи является анализ биографического модуса в произведении К. Кобрина «Книга перемещений. Пост(нон) фикшн» [3], в которой демонстрируется основательный сдвиг традиционного взаимоотношения жанра и действительности, особенно в контексте вопросов, связанных с биографическим и автобиографическим нарративом. Осмысление роли и места эмигранта в литературном и культурном пространстве обнаруживает несколько возможных векторов изучения данной проблемы. В исследованиях о литературе эмиграции, ее специфике, потенциале, утерянных или приобретенных возможностях проставлены самые различные акценты. Человек, его природа, сфера культуры, социальная значимость – все эти, безусловно, важные аспекты определяют специфику эмигрантского творчества. Несомненную актуальность обозначенной в статье проблематики подтверждают различные концепции в сфере эмигрантологии, нашедшие отражение в работах Г. Струве [5], М. Раева [6], а также исследованиях современных ученых: Л. Суханека [7], Ю. Борева [8], Л. Бугаевой [9], И. Минеевой [10] и ряда других.

Изложение основного материала исследования. Проблема идентификации. Для объективного взгляда на проблему необходимо понять, считает ли себя автор эмигрантом или же позиционирует свое «я» в другом макро- и микропространстве? В связи с этим особую актуальность приобретает проблема идентификации писателя. Существуют довольно интересные концепции, позволяющие рассуждать об этом в рамках категорий «русская эмиграция», «зарубежье», «диаспора» как своеобразных культурно-исторических феноменах. А эти вопросы полны противоречий. Особенно спорным является понятие литературы эмиграции или писатель-эмигрант на рубеже XX–XXI столетий. Кирилл Кобрин принадлежит именно к такому поколению авторов. И. Минеева замечает: «Представитель поколения «восьмидесятников» К. Кобрин определяет свою писательскую миссию как «диагност Европы» и идентифицирует себя с экпатриатом («экспатом»)» [10].

Несмотря на разницу интерпретаций, следует отметить единодушие авторов в понимании того, что же по своей сути представляет собой литература эмиграции. Концепции большинства исследователей едины в том, что писательская эмиграция – это и «вынужденный» отъезд из страны, и процесс отчуждения себя от «дома, самого себя, бытия, культуры, религии» [10]. «Понятие эмиграция (от лат. emigro – «выселяюсь») имеет широкое значение и встраивается одновременно в ряд близких явлений, связанных с культурой современной мобильности, но в то же время различных по своему генезису и роли в культуре» [4]. Современный дискурс, безусловно, корректирует понятие «литература эмиграции». Все больший вес приобретает мобильность личности в мультикультуральном мире. Преображается время и пространство, в ситуации глобализации и транскультурализма преображается личность автора, стираются границы, исчезает былой градус непримиримых идеологических противоречий, возникает новое понимание реальности, понимание писателя в этой новой реальности и его собственная идентификация в ней. Л. Бугаева в работе «Мифология эмиграции: геополитика и поэтика» справедливо замечает: «С точки зрения современных cultural studies, эмиграция наиболее тесно ассоциируется с литературным модернизмом, так как связана с ограниченной, локализованной в пространстве концепцией места и дома» [9]. Действительно, эмигрант тесно ассоциируется с литературой модернизма, для которой характерно изменение традиционности, появление новых жанровых форм в неожиданных положениях. Эта концепция как нельзя лучше отражается в творчестве К. Кобрина – автора, которого относят то к эмигрантам, то к экспатриантам.

Биографический модус – жанровая специфика. Биографический модус определяет стиль и тематику кобринского текста. «Книга перемещений» в жанровом отношении представляет собой сочинение, находящееся в сфере «нехудожественной прозы», понимание которой в ее взаимосвязи с традиционными литературными жанрами является сложным и неоднозначным явлением.

Первое – это характер самого произведения, которое строится в соответствии с моделью «Я» и «Мир». Восприятие данной модели усложняется еще и тем, что имманентно в тексте присутствует и читатель. Он вписан в текст, к нему апеллирует

автор в извечном парадоксальном стремлении к интимизации прозы. Читательская эмоция становится доминантой текста. Это гармонично укладывается в теорию восприятия художественного произведения как открытой целостности, когда центр внимания перемещается на контакт творца с читателем, открывает поле для игры и провокации, приобщает реципиента к сотворчеству, что требует объединения эпох и культур, обыгрывания разных стереотипов восприятия жизни. Так, начиная свое движение по кругу воспоминаний, автор открывает повествование фразой: «Затаив дыхание, спуститься по лестнице, стараясь не касаться стен, по плечо выкрашенных синей больничной краской, мимо лужи справа, хрустнуть у двери спичечным коробком – и вон. Вон. На Батумскую, забирающую вверх у «шайбы» (забыл название: «Отдых»? «Ветерок»? «Привал комедиантов»?), меж грязно-бордовых хрущевок и каких-то расхристанных девятиэтажек с пустыми глазницами незастекленных лоджий, с серыми штандартами развешанных простыней, на пятом этаже зеленая рубашка машет пустыми рукавами. Предположим, начало мая или конец августа. Лучшее время для этих мест» [3]. Подобный пример демонстрирует авторское представление о мире как о единстве действительного и вымышленного, игрового и реального. Факт является «условием нон-фикшн». Картина действительности, сохраняя познавательную функцию, из логического ряда переходит в образный. Таким образом, наблюдается беллитризация факта. Качество текста, стиль, образ и автор становятся выше факта. Поэтому в «Книге перемещений» в пределах одного текста объединены высокое и низкое, мир ассоциаций и мир вещей, детализация бытовой, профаннной сферы и акцент на сакральных смыслах. «Он вложил фотографию обратно в пухлый темно-бордовый бархатный альбом. В последнее время он окружил себя тысячью ненужных вещей, на каждую из которых молился – как только приходилось о ней вспомнить. Он вообще изменился за эти годы. Испытывавший всю жизнь почти физиологическое отвращение к фотографиям (и особенно к фотографам), он вдруг начал вести подробный визуальный дневник; прежде всего – путевой. О нет, он не фотографировал красоты; точнее, он снимал только красоты, но красоты в своем понимании, для внутреннего употребления: бесконечные сходящиеся и расходящиеся железнодорожные пути, обшарпанные пакгаузы, бетонные высотки, совершенно, как оказалось, одинаковые, что в Горьком, что в Роттердаме, индустриальные пейзажи, облезлые стены, испещренные граффити, кладбища, да, особенно кладбища» [3].

Типы повествования в «литературе документа». В соответствии с традициями европейских автобиографических опытов, существует несколько доминантных типов повествования: один из них – это позиция свидетеля, принимающего участие в событиях, другой – интроспективный взгляд, содержанием которого является интимизация, переход от факта к образу, что, собственно, и наблюдается в произведении К. Кобрина. Так, рассуждая о тавтологичности всего происходящего, автор констатирует, что не существует ничего нового: «Идеальные образы, общие идеи, материализовавшись (или дематериализовавшись – как посмотреть), ничего не проигрывают. Но и не выигрывают» [3]. В «Книге перемещений» позиция автора как свидетеля событий, которые описываются в тексте, как и интроспективный взгляд, реализуется посредством воспоминаний, которые заставляют открывать тайные сферы своей души, делать их достоянием своего круга читателей с надеждой на создание некой невидимой общности, где интенции автора станут понятны читателям книги: «Итак, ехать. В длинном сидячем вагоне, выкрашенном в элегантные серовато-голубоватые тона, развалившись в кресле, посматривая в окно, почитывая, грызя яблоко. Анонимный пассажир экспресса «Евросити» с англоязычной пражской газетой в руках. Раз тронувшись с места, перестаешь быть кем-то: гражданином, отцом, писателем. Перемещение по Европе выдувает из тебя ошметки нажитого и благоприобретенного контекста – того, что на самом деле есть индивидуальное. Движется – экзистенциальное, всеобщее, анонимное. Анонимное – вот счастье» [3]. Эти две позиции противоположны в своей интенциональности. Каким образом внешний и интимный сюжет переплетаются в произведении? Как формируется пресловутый биографический модус? Дифференциация в соответствии с подобными категориями была предметом исследований многих ученых. Так, например, Жорж Гусдорф, размышляя о жанре дневника в работе «LA DÉCOUVERTE DE SOI», которая сегодня считается одной из классических интерпретаций диаристики, разделяет два типа дневника: «внешний» и «интимный». Такое различие оказывается правомерным не только касательно дневника: не менее эффективно подобное разделение функционирует во всех жанрах автобиографического творчества. К. Кобрин обыгрывает стереотипы восприятия литературы факта, создавая текст, основанный на противоречиях и диссонансах. Повествуя о перемещениях в пространстве, времени, воспоминаниях, городах, людях, рассуждая о новой и старой истории, вспоминая о любимых произведениях, в своем стремлении к самоопределению, в попытке усвоить новую систему ценностей в уже новом для себя эмигрантском контексте: «Германия рядом. Вообще, историческое сигнализировало о себе, подмигивало, щедрой рукой рассыпало намеки, стараясь приодеть голую экзистенцию путешественника своими расшитыми камзолами и строгими фраками. Опять-таки, в этом историческом не было ничего персонального – коллективная память европейца, и только. Впрочем, смотря какого. Ему пришлось сильно попотеть, чтобы овладеть этой памятью. Почти чужой» [3].

В тексте превалирует позиция очевидца, она подчеркивается воспоминаниями не только о людях, которые встретились автору, но и тех, которых он считает определяющими для себя («Казалось бы: поехать на западный край Европы, в город-цитату, и предаваться там беспорядочному пьянству, курьезным историческим изысканиям, самой разнузданной меланхолии. Ан нет. Впадаешь в детство. Тоска во взгляде алкоголически-надтреснутых женщин. Шпанята с острыми носами, зябко завернувшиеся в дешевые курточки. Парни, всегда готовые к выпивке и драке» [3]. Автор-нарратор повествует читателю об известном ему мире, о людях и событиях. Автобиографический и документальный нарратив определяют характер изложения в сочинении К. Кобрина. Перемещение как кризис, как обретение мировоззренческой идентификации, как ножницы между советской метафизикой и европейским контекстом.

Выводы. В «Книге Перемещений» рассказывается история воспоминаний, интеллектуальных впечатлений, автобиография художника. В биографическом модусе реализуются прямые аллюзии на доминантные мотивы интровертивного творчества. К. Кобрин переходит к созданию другого себя, вступает в открытый диалог не только со своим другим «я», но и с внешним читателем, который включен в контекст произведения. В книге К. Кобрин пишет о себе, о том, что с ним происходило, что

он увидел. Автор не выходит за пределы личностного опыта и те контексты, которые возникают (воспоминания, культурные коды, дешифровки смыслов и образов, галереи персонажей едва намеченных, но не потерявших ярких индивидуальных характеристик), выстраиваются сквозь призму авторского сознания, которое реализуется в них, благодаря включению в поток реляции четкой ценностной иерархии описываемых событий. И биографическое сознание писателя оказывается несомненно зависимым от типа освоения им эмигрантской действительности, синхронно ей. Биографичность с ее движением вместе с историей и антибиографичность, когда воспоминание, движение мысли подчинено задачам сегодняшнего момента, противополагаются тому общему контексту творчества, основанному на духовном напряжении творящей личности, что и демонстрируется в книге К. Кобрина.

Литература:

1. Тынянов Ю.Н. Поэтика. История литературы. Кино. Москва: Наука, 1977. 578 с.
2. Степанов Н.Л. Дружеское письмо начала XIX века. Поэты и прозаики. Москва: Наука, 1966. 360 с.
3. Кобрин К. Книга перемещений. Пост(нон)фикшн. URL: http://7books.ru/kirill-kobrin-kniga-peremeshheniy-postnonfikshn/.
4. Корчинский А. За пределами эмиграции (Рец. на кн. Ent-Grenzen. За пределами: Интеллектуальная эмиграция в русской культуре XX века. Frankfurt am Main, 2006). URL: http://magazines.russ.ru/nlo/2007/86/ko28.html.
5. Струве Г. Русская литература в изгнании. Москва – Париж: Ymca-Press, 1996. 446 с.
6. Раев М. Россия за рубежом: история культуры русской эмиграции, 1919–1939. Москва: Прогресс-Академия, 1994. 293 с.
7. Суханек Л. Место антропологии в эмигрантологических исследованиях. URL: http://slavistickodrustvo.org.rs/pdf_dokumenti/Russkoe_zarubezhje_2013.pdf.
8. Борев Ю. Феномен Юрия Дружникова. Варшава – Москва: Slavica Orientale, 2000. 208 с.
9. Бугаева Л. Мифология эмиграции: геополитик и поэтик. URL: http://ec-dejavu.ru/e/Emigration.html.
10. Минеева И.Н. Эмиграция как сюжет в современной русской литературе (З. Зиник и К. Кобрин). URL: file:///C:/Users/NVG/Downloads/emigratsiya-kak-syuzhet-v-sovremennoy-russkoy-literature-z-zinik-i-k-kobrin.pdf.

Подденежна О. В. Біографічний модус у творі К. Кобріна «Книга переміщень. Пост(нон)фікшн»

Анотація. У статті досліджується специфіка біографічного модусу у творі К. Кобріна «Книга переміщень. Пост(нон)фікшн». Аналізується проблема співвідношення літературних і позалітературних жанрів. Особлива увага приділяється жанровій специфіці біографічної прози. Розглядаються різні типи оповіді в автобіографічних творах.

Ключові слова: еміграція, автобіографія, жанр, літературний факт, література документа, типи оповіді.

Poddenezhna O. Biographical modus in "The book of Displacements. Post (non) fiction" by K. Kobrin

Summary. The article is dedicated to the specificity of the biographical mode in the "Book of Displacements. Post (non) fiction". The problem of correlation between literary and non-literary genres is analyzed. Special attention is paid to the genre specificity of biographical prose. Different types of narration in autobiographical works are considered.

Key words: emigration, autobiography, genre, literary fact, document literature, types of narration.

УДК 811.161.2'367.2

Рибалка Я. І.,
доцент кафедри української мови
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
Степаненко О. К.,
доцент кафедри суспільно-гуманітарної освіти
КЗВО «Дніпровська академія неперервної освіти»

РЕЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНОЇ СТРУКТУРИ В РОМАНАХ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО ТА О. ГОНЧАРА (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Анотація. Статтю присвячено порівняльній характеристиці речень періодичної структури в романах Павла Загребельного та Олеся Гончара: виявлено продуктивні структурні типи речень періодичної структури, зроблено спробу пояснити загальномовну й індивідуально-авторську мотивацію використання періодів, їх стилістичні функції в ідіолектах письменників.

Ключові слова: речення, складне речення, період, періодична структура, протазис, апозис.

Постановка проблеми. Одним із актуальних завдань сучасного мовознавства є дослідження синтаксичних одиниць як елементів мовної системи. Їх вивчення дає можливість розкрити глибинні шари синтаксису, що допомагає виявити основні закономірності, шляхи розвитку всього мовного складу української мови, причини творення кожного елемента, його індивідуальну форму та значення, яке використав автор під час реалізації власного задуму [15, с. 261].

Метою дослідження є виявлення продуктивних структурних типів речень періодичної структури в романах Олеся Гончара та Павла Загребельного, порівняння типів речень періодичної структури авторів, пояснення загальномовної й індивідуально-авторської мотивації використання періодів, з'ясування їх стилістичних функцій.

Мова прози П. Загребельного стала об'єктом дослідження Т. Возняк, М. Слабошпицького, В. Тихоші та інших учених. Творчість О. Гончара вивчали С. Єрмоленко («Творчість Олеся Гончара і мовно-естетична культура сучасника»), С. Привалова («Художня мова як засіб розкриття ідейного змісту роману «Собор» О. Гончара»), Н. Сологуб («Синтаксична організація та ритмічність прози О. Гончара»), М. Степаненко («Мовні проблеми у творах О. Гончара») та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Мовна картина світу письменників багатогранна. Зазначимо, що періодичні структури утворюють вагому частину засобів художньої виразності та впливають на сприйняття читачем творів як П. Загребельного, так й О. Гончара. Кожний складник семантичної основи, структури, інтонаційної чи стилістичної бази періоду несе в собі образне смислове навантаження, увиразнює портретні деталі персонажів, індивідуалізує їх характери, уточнює опис реалій навколишньої дійсності, слугує засобом підсилення емоційності [2, с. 138].

Одним із основних понять синтаксису є речення, природа семантики якого виявляється насамперед через його предметний зміст, співвіднесеність із реальним світом речей, процесів, явищ [9, с. 175].

Період – це складне речення ускладненої будови: перша частина являє собою кілька однотипних (однорідних) за функцією речень (члени періоду), друга – заключна, є простим чи складним реченням, головним щодо першої ускладненої частини. Період характеризується вичерпною повнотою змісту й гармонійністю синтаксичної структури. Період – це не окремий структурний тип, а лише різновид наявних у мові типів речень, який відзначається специфічними ознаками своєї будови й особливою інтонацією [12, с. 479].

Перший член (протазис – підвищення) характеризується нагромадженням інформації, поступовим підвищенням голосу до найвищої точки. Потім настає виразна пауза, завдяки якій звертається увага на зміст наступного члена періоду. Другий член періоду (апозис – зниження, або наступник) завершує думку різким спадом інтонації й поступовим зниженням тону голосу до рівня початку мовлення [11, с. 166].

Дослідник С. Єфремов зазначає, що, передаючи життєвий досвід автора, доповнюючи його мовну картину світу, період як стилістичне явище викликає певні асоціації, активізуючи увагу й образне мислення читача, зумовлюючи його відповідну реакцію на той чи інший епізод твору [8, с. 279].

У романістиці митці використовують різні за структурою періоди. Це не випадково, оскільки так не обмежується сама форма власного твору. Наприклад, такі протилежні один одному в структурному плані періоди структури, як просте та складне речення, відображено в романі «Диво» Павла Загребельного. Використовуючи в романі період, автор намагається акцентувати увагу читача на певному образі, об'єкті, виділивши навіть детальні особливості зображуваного предмета, особи чи явища. Саме тому письменник у більшості випадків звертається до періоду структури складного речення, навантажуючи протазисні елементарні частини поширеннями у вигляді другорядних членів речення. Наприклад, у романі «Диво» автор використав двадцять вісім «простих» періодів і сорок п'ять зі структурою складного речення.

Щодо творів Олеся Гончара, то в романі «Циклон» автор використав дев'ять «простих» періодів і лише три – зі структурою складного речення; у романі «Прапороносці» – одинадцять простої структури й чотири «складних» періодів.

Варто зазначити, що протазис у гончарівському періоді характеризується багатокомпонентністю, певним нагромадженням інформації: *Ні веранд, ні парканів, ні нужників – не видно, все повите нічними фантазіями акацій, химер'ям тіней* [3, с. 83]. У засновку автор удається до зібрання однотипної за своїм складом інформації, що являє собою структуру, наближе-

ну до однорідних членів речення, у висновку ж подає загальну для вступних елементів характеристику.

Потрібно підкреслити, що періоди структури простого речення, де елементи протазису виконували б функції означення або присудка, у творах Гончара не зустрічаються.

Складні періоди мають у своєму складі поширену інформацію, яка часто має власний предикативний елемент.

У творчості О. Гончара спостерігаємо різноманітні типи періодів складної структури. Для складних речень-періодів характерні схожі ознаки, як і для періодів-простих речень: однорідність елементів протазисної частини й часте узагальнення за допомогою узагальнювального слова в апозисній. Для періодів складної структури переважно характерні такі узагальнювальні слова (то, тоді, так). Вони найчастіше є частинами складених сполучників (якщо, то; як, то; якщо, так тощо). Наприклад, *Лише коли застугонить увесь берег і почне від ударів здригатися вночі наш будинок, а вранці побачиш, як все узбережжя кипить білопінними бурунами, вирує і аж сліпить, і вали, коли, накочуючись, з розгону розбивають себе об груддя бетону, і стріляють бризки та водяна пороша аж до нас, на другий поверх, – отоді повіриш* [5, с. 76]*!* У цьому прикладі узагальнювальним словом є «отоді», вказуючи на час дії, яка відбудеться в майбутньому.

Серед складних періодів у романістиці П. Загребельного розрізняємо такі:

Період – складносурядне речення. В опрацьованій романістиці П. Загребельного речення такої періодичної структури знаходимо лише десять разів, що становить, безумовно, характеристику індивідуального стилю письменника. *І швидко звужувався видимий крізь той вилом світ: то далека, байдужа до всього пуща виднілася, то котилися поля, то в'юнка річка посеред них бігла, то накочений шлях, то дихали дикі трави, і квіти, і небо над усім (багато широкого неба, прозоро-блакитного, як і очі в Ситника)* [10, с. 47]. У цьому прикладі є декілька основ у періоді складної структури: *пуща виднілася; котилися поля; річка бігла; дихали трави, і квіти, і небо*, що доводить відповідність цього прикладу дефініції складного речення.

Період – складнопідрядне речення. У цьому випадку до апозисної частини належить кілька певним чином розташованих речень, котрі є підрядними та однотипними. При цьому вони стосовно один одного мають сурядні зв'язки. Отже, утворюють однорідну супідрядність.

Наприклад: *Отак би й жити йому поміж деревами в цьому світі: де залежиш тільки від власного вміння і сприту, де нема ні ситників, ні дурнуватих тюх, де не має проводирів отих чорних із срібними хрестами* [10, с. 59]. Це речення належить до підрядних речень, де членами періоду є підрядні означальні.

Період – безсполучникове речення. Його елементи у висновковій частині не поєднуються жодними сполучниками або сполучними словами, це також стосується поєднання протазисної частини з апозисною. При цьому один із одним елементи у вступній частині вступають у сурядні відношення.

Варто зауважити, що в доробку як П. Загребельного, так О. Гончара наявні найрізноманітніші приклади типів періодів за семантичними відношеннями.

Найпоширенішими є групи періодів означального типу. Цей тип у протазисі має певні тези, нагромадження яких є не зрозумілим без апозису, який тлумачить їх значення.

Наприклад: *А зброю мали таку: в одного – широкий двосічний меч, схожий на той, що його колись мав дід Родим, тільки короткий і, мабуть, легший; а в другого – гострий шестопер, замашний і вицяцькуваний по держалну* [10, с. 91].

Письменник у першій частині періоду звертається до конкретного явища, яке буде описувати. У протазисній частині – не просто надає характеристику, а за допомогою епітетів і широких порівнянь конкретизує ознаки предмета апозисної частини.

Щодо творчості О. Гончара, то тут також переважає називний тип речення періодичної структури. Наприклад: *Тільки й знає Баглай, що звідти вона, де степи, де будяки по балках, де смага сарматська на обвітрених лицях горить* [3, с. 35]. Автор у цьому реченні під час описання місця походження героїні не наводить назву чи положення конкретної території, а поетично характеризує її. Отже, читач може сам ідентифікувати місце, залежно від власного життєвого досвіду.

Ритмічний малюнок прози обох письменників створюють періодичні синтаксичні явища.

Такий інтонаційний малюнок дає можливість акцентувати увагу на важливому, виділити смислові елементи, що разом з іншими синтаксичними явищами (зокрема інверсією) створює ритм. Наприклад: *Він би радше хотів, щоб нічого того не було, але знав добре, що вже вороття нема, що він не повернеться ніколи в дитинність, з якої сам вискочив, що він міг бодай на якусь годину сховатися від самого себе, що міг повернутися в сон. І так стояли – з одного боку кінна дружина з червоними щитами, підпирана темними валами піших воїнів, а з другого – задиханий, розклекотаний, спантеличений натовп радогощан, який щохвилини більшав, густішав і від того ставав ще розбурханішим і звіруванішим. І Сивоок пробився туди знову ж таки серед перших, але ліпше було йому й не пробиватися, бо там кипів справжній бій, бо там теж, мов зроджені нечистою силою, вигарцьовували верхівці з такими самими червоними щитами, як і в тих, що стояли перед розметаним мостом, бо коло верхівців рубалися мечами й кололися довгими списами піші воїни, прикривані міцними щитами, бо вони були вмілі, безжальні, жорстокі (рис. 1)* [10, с. 165].

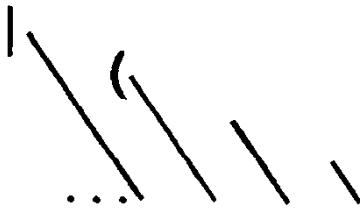

Рис. 1.

Саме такий вигляд матиме схема речень з низхідною інтонацією (обернений період).

Щодо творчості О. Гончара, то тут мають місце також речення періодичної структури з висхідним інтонаційним малюнком.

У наведеному прикладі речення простої періодичної структури в протазисі відбувається нагромадження об'єктів, про які буде йти мова, то у вступі накопичується та підвищується інтонація. У висновку, коли автор подає певне узагальнення висловленого в попередній частині періоду, інтонація автоматично знижується. Наприклад, у реченні «протазис – апозис»: *Один той, що все життя пішки ходить по землі, другий, що півжиття проводить у небі; один з гирлигою, жезлом пастуха, що засвідчує приналежність до найдавнішого фаху людського, а другий з емблемою у вигляді крил на кашкеті, хоча найпруд-*

кіші крила вже не можуть зрівнятися з тими швидкостями, на яких він живе – стоять вони двоє у степу (рис. 2) [3, с. 54].

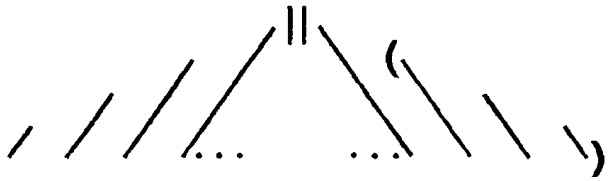

Рис. 2.

Саме такий вигляд має інтонаційна схема речення.

Висновки. Отже, на основі викладеного матеріалу можна стверджувати, що типовою ознакою мови творів П. Загребельного є використання обернених періодів зі структурою складно-підрядного речення переважно означальної семантики та низхідної інтонації. Для прози О. Гончара характерним є використання періодів зі структурою простого речення переважно означальної семантики й висхідної інтонації.

Література:

1. Вихованець І.Р. Граматика української мови: Синтаксис: підручник для студентів філологічних факультетів вузів. Київ: Либідь, 1993. 348 с.
2. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти / за наук. ред. Олександра Галича. Київ: Либідь, 2001. 488 с.
3. Гончар О. Собор: роман. Київ: Веселка, 1993. 286 с.
4. Гончар О. Тронка. Київ: Радянська школа, 1990. 205 с.
5. Гончар О. Циклон. Київ: Радянська школа, 1990. 195 с.
6. Дорошенко С.І. Складні безсполучникові конструкції в сучасній українській мові. Харків: ХДПІ ім. Г.С. Сковороди, 1980. 152 с.
7. Дорошенко С.І. Співвідносність безсполучникових і сполучникових речень. Мовознавство. 1980. С. 21–25.
8. Єфремов С.О. Історія українського письменства. Львів: Фаміна, 1995. 688 с.
9. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української мови. Частина ІІ. Київ: Радянська школа, 1965. 424 с.
10. Загребельний П.А. Диво: роман. Київ: Радянський письменник, 1968. 700 с.
11. Мацько Л.І., Мацько О.М. Риторика: навчальний посібник. Київ: Вища школа, 2006. 311 с.
12. Сучасна українська літературна мова / за ред. С.О. Карамана. Київ: Літера, 2011. 558 с.
13. Сучасна українська літературна мова: підручник / за ред. М.Я. Плющ. Київ: Вища школа, 2009. 432 с.
14. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1972. 512 с.
15. Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. 480 с.

Рыбалка Я. И., Степаненко Е. К. Предложения периодической структуры в романах П. Загребельного и О. Гончара (сравнительная характеристика)

Аннотация. Статья посвящена сравнительной характеристике предложений периодической структуры в романах Павла Загребельного и Олеся Гончара: выявлены продуктивные структурные типы предложений, сделана попытка объяснения общеязыковой и индивидуально-авторской мотивации использования периодов, их стилистических функций в идиолектах писателей.

Ключевые слова: предложение, сложное предложение, период, периодическая структура, протазис, апозис.

Ribalka Ya., Stepanenko O. Proposals of the periodic structure in the novels of P. Zagrebelny and O. Honchar (comparative characteristic)

Summary. The article is devoted to comparative characteristics of the proposals of the periodic structure in the novels of Pavel Zagrebelny and Oles Honchar: productive structural types of proposals, have been revealed, an attempt has been made to explain the common language and individual author's motivation for using periods and their stylistic functions in idioms of writers.

Key words: sentence, complex sentence, period, periodic structure, protasis, aposis.

УДК 821.161.2-31 Багряний.09

Романова І. В.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Харківського інституту фінансів
Київського національного торговельно-економічного університету

МОТИВ САМОТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В РОМАНІ І. БАГРЯНОГО «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА»

Анотація. Статтю присвячено дослідженню мотиву самотності особистості в романі І. Багряного «Маруся Богуславка». Через самотність прочитується проблема взаємин людини та натовпу в тоталітарному світі. Життєвий досвід головного героя Петра Сміяна показує, що цей стан – не одноразова буттєва ситуація, а одвічний супутник людини. Завдяки йому чоловік усвідомлює важливість любові як «непрактичного й нераціоналізованого» почуття. Крім цього, як показує твір, звільняє від самотності й творчість.

Ключові слова: самотність, усамітнення, особистість, буття, комунікація, любов, творчість.

Постановка проблеми. Сьогодні самотність особистості є предметом зацікавлення не тільки філософів, а й психологів, соціологів, культурологів, педагогів, літературознавців. Дослідниками вироблено низку визначень цього феномена. У контексті літературознавчої розвідки доцільно звернутися до філософської інтерпретації цього терміна. Так, самотність – «екзистенційна ситуація людського буття, у межах якої відбувається зовнішнє чи внутрішнє відокремлення людей. Самотність є результатом колізій комунікації, що породжуються виявом людини у світі як неповторної особистості» [5, с. 259]. У художньому світі роману І. Багряного «Маруся Богуславка» мотив самотності особистості є важливим, а тому потребує належного літературознавчого прочитання.

Досліджуючи роман «Маруся Богуславка», науковці побіжно звертали увагу на стан самотності персонажів. Так, М. Балаклицький, наголошуючи на індивідуалізмі головних героїв І. Багряного, зауважує, що «тоталітарна система рятується від бунтівників нищенням та насильницькою ізоляцією. Окрім стін карцеру, цих людей можуть оточувати й віртуальні стіни жаху та самоти – таким «муром жаху» оточений колишній арештант Петро Сміян…» [2, с. 84]. У контексті феномена божевілля про витоки соціальної самотності Петра Сміяна зауважує О. Шапошникова: «Пересічна людина … зазвичай стигматизує «ненормального», жахається його, відчужується від нього…» [7, с. 220]. Зрештою, опосередковано про любов як вихід зі складних буттєвих ситуацій (у нашому випадку – із самотності) ідеться в дослідженні С. Кобути [3]. Отже, ґрунтовне вивчення самотності особистості як феномена залишилося поза увагою науковців.

Мета статті – дослідити художнє втілення мотиву самотності особистості в означеному романі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розкриття авторської концепції самотності особистості пов'язано з образом Петра Сміяна. Знайомству з персонажем передує цікава характеристика, яку дає Павло Гук, – «самашедший» [1, с. 95]. Прикметно, що вона може бути потрактована як еквівалент до слова «божевільний» (власне, таким бачить Петра більшість міста Нашого). Сміянове «божевілля» тотожне його політичній неблагонадійності (він має тавро в'язня, що повернувся додому). Містяни, які свідомо уникають Петра, бояться не його стану, а статусу. Утім «божевільний» Сміян перебуває не в психіатричній лікарні, а на волі. А тому перспектива перетворитися на маргінала обертається можливістю пізнати оточення та себе. Соціальна самотність головного героя очевидна саме серед людей і реалізується через розкриття автором проблеми людини й натовпу. Загал у романі стає категорією широкою. По-перше, це незнайомі містяни (передусім зайди), чия поведінка вражає людиноненависництвом і злобою. Пригадаймо зіткнення Петра з новою господинею рідної хати. Жінка є збірним образом упередженої, духовно обмеженої людини, чий «муж партєйний» [1, с. 130]. З огляду на філософію вседозволеності, нова хазяйка використовує щодо Сміяна такі шаблони: «Троцькіст паршивий! Враг чортів», «Петлюро недорізаний» [1, с. 128], «Контрреволюціонер» [1, с. 129]. Фізична самотність (смерть матері), утрата власного дому – це підмурівки тимчасової дезорієнтації головного героя, який прагнув повернутися до своїх джерел, оскільки «його серце приковане до землі» [1, с. 321]. Утім показово, як, оговтавшись, він відчайдушно боронить від філістерки світлину матері – символ пам'яті про найдорожчу людину. По-друге, доповнюють категорію натовпу й колись близькі люди. До цієї когорти належить Микола Гроза – Петрів друг дитинства, який його зрадив ще за часів молодості, став запроданцем (нині обіймає посаду політрука полку). Сміянова поведінка демонструє рішучу непримиримість з людською ницістю. Так, зустрівшись із товаришем-зрадником уже після ув'язнення тут, у місті Нашому, Петро кидає його в річку: «Щастя, що… річка мілка та мулувата, а то б пропав Гроза, або б залився, або б утопився» [1, с. 155]. Крім цього, І. Багряний демонструє ще одну модель поведінки Петра щодо своїх кривдників, які сьогодні й утворюють масу: удавати, що він їх не пізнає. Звісно, вона виконує передусім захисну функцію: так, граючи в більярд з начальником НКВС Сазоновим, Петро навмисне називає того Мишком. Особливістю взаємин Сміяна та натовпу є те, що головний герой позбавлений страху перед ним: навпаки, очевидний дискомфорт відчувають ті, хто становлять знеособлений загал (міліціонер, що не витримує проникливого погляду колишнього в'язня, або енкаведист, що тікає від нього). Фактично можемо говорити про усвідомлений виклик натовпу, що дає шанс оцінити свій внутрішній потенціал.

Власне, самотнім головний герой почувається не тільки сьогодні. Сузір'я Волосожар стає своєрідним зоровим образом його самотності як у модусі теперішнього часу, так і минулого, про що письменник зазначає: «Він ділив з ним ночі самоти і відчаю… Він мерехкотів до нього на «Сабуровій дачі» крізь

туман божевілля…» [1, с. 319]. Волосожар – символ вічного, і саме стан самотності допомагає Петрові це усвідомити. Відтак у контексті роману людина проживає самотність, яка є невід'ємною частиною буття. А тому характеристика «самашедший» набуває ще одного значення: той, що йде одинаком. Письменник художньо оприявнює філософську сентенцію про те, що людина приречена бути не тільки вільною, а й самотньою. Сміянова самотність утілюється в таких авторських характеристиках: «… зосереджений в собі <…>, задуманий і самозаглиблений» [1, с. 133]. З філософського погляду вона мислиться як шанс віднайти власну екзистенцію. Художній простір роману демонструє своєрідні передумови Петрового стану, що проривається до трансцендентного (екзистенційна самотність має потужніший вплив, аніж фізична). Інакшість особистості відчутна не тільки духовно, а й зовні: «Понад озером крутим берегом йшла дивна людина – боса, простоволоса, сорочка на грудях розхристана й рукава закасані» [1, с. 105]. Петрів портрет містить виразні характеристики – боса, простоволоса, розхристана. Удруге вони з'являються під час оповіді про його повернення з в'язниці: «Він прийшов до рідної хати босий (а був це місяць березень!), у лахмітті, власне, в самих рубцях, що лишилися від зітлілої в тюрмі одежі, худющий, як мрець, з обличчям, густо поросли чорною щетиною, простоволосий…» [1, с. 127]. І, нарешті, утретє про Сміяна «як завжди розхристаного й простоволосого, мов Христос» [1, с. 154] розповідає Сазонов. На нашу думку, романіст, використовуючи таке порівняння, підкреслює складний шлях людини, сповнений різноманітних буттєвих пасток. Опосередковано у двадцятому розділі «Химери (Мелянхолійне)» згадується реальна постать Григорія Сковороди «… з торбою за плечима, з костуром у руках, босоніж, з непокритою головою» [1, с. 329]. Завдяки їй викристалізовується ще одна грань Петрової самотності як буттєвого стану – прагнення стати незалежним від матеріального (зовнішнього) (пригадаймо в цьому контексті автоепітафію філософа «Світ ловив мене, та не спіймав»). Багрянівський герой намагається витворити мікрокосм, побудований за законами гармонії, краси та добра, того, чого в уречевленому просторі міста Нашого бракує. Його дивують люди «зі своєю метушнею, злобою, нетерпимістю й вічним хапанням за горло, з таким гоном до увічнення себе отак нібито» [1, с. 320]. Невипадкова й перша Петрова поява у творі – у супроводі хлопчика. Дитина стає знаком безпосередності, незаангажованості людського буття: «Обоє вони несли в руках жмути білих водяних лілій з довгими батогами… Перехожі озиралися на простоволосого мужчину. А він собі йшов помалу й нікого не бачив, ні на кого не зважав, ніби цілий світ для нього не існував. Лише існували лілеї й хлопчик, – і це й був увесь світ» [1, с. 105–106]. Образ білих лілій – символ чистоти думок і вчинків людини, а водна стихія цих квітів посилює нетотожність із землею, яка стає метафорою тимчасового дисгармонійного. Примітно, що автор намагається окреслити місце Петра в цій системі координат і доходить висновку, що «він стоїть межи небом і землею…, непритомний у своїй самотності» [1, с. 320]. Отже, опозиція верх/низ, яку можна потрактувати як високе та буденне, посилює Сміянову розполовиненість. З одного боку, відчуття самотності дає йому змогу рефлексувати щодо власного призначення, можливості вивищитися над світом тривіальних (неавтентичних) речей і збайдужілого натовпу зокрема, а з іншого – породжує атмосферу туги. Молодість, що минула, нереалізованість в особистому житті, відсутність реального співрозмовника посилюють необхідність комунікації як такої. Свого часу теоретик екзистенціалізму Ж.-П. Сартр так пояснив значення цього процесу в житті особистості: «Мені потрібен Інший, щоб цілісно зрозуміти всі структури свого буття; справжнє буття «я» можливе лише як «буття-з-П'єром» або «буття-з-Анною», тобто у своєму бутті містить буття Іншого» [4, с. 525].

Чинником, що звільняє людину від самотності, є любов, що є «переживанням і буттям, яке долає разом з особистістю будь-які межі» [6, с. 178]. Петрові випадає нагода відчути найвеличніше людське почуття в ситуації, близькій до глухого кута (автор описує внутрішній стан героя, що фактично стоїть за крок до відчаю, духовної порожнечі та провалля: «Цілковита й страшна самотність» [1, с. 126]). А тому кохання до неординарної акторки Ати – поштовх до наповнення свого буття іншими сенсами. Це шлях до ще не відомого себе, пізнати якого – неабияка цінність. Своєрідним звільненням під впливом любові є його прагнення творити (робить декорації до майбутньої театральної вистави «Маруся Богуславка»). І хоч для загалу Сміян мотивує цю творчість як «знічев'я. З божевілля» [1, с. 188], читач усвідомлює: для зраненої душі вона є кроком уперед, виходом з лабіринтів внутрішньої самотності. Долучення до справжнього мистецтва стає лакмусом самоконцентрації людини як особистості. Долаючи відчуття самотності, як і кожна особистість, він не є одинаком у творчості, оскільки знаходить свого адресата. У фіналі роману після успішної вистави глядачі викликають його на сцену: «Художника!! Божевільного!!» [1, с. 558]. Відтак характеристика «божевільний» стає тотожною не хворобливому стану, не статусу маргінала, а визнанням таланту митця, завдяки якому люди відчувають катарсис. Любов стає каталізатором самотворення й Петрової обраниці Ати Дахно. На початку автор відображає її самотність, що конкретизується у відчуттях меланхолії, смутку, туги, нудьги. Поступово розкривається причина такого стану: «… серце її ще сонне, байдуже» [1, с. 122]. За спостереженням Павла Гука, дівчину «інтриґують старці… І ненормальні» [1, с. 100], що є натяком на хибність її вибору. Атина відповідь ствердна: «… мене дійсно інтриґують старці… якщо вони мають таку… таку страшну авреолю» [1, с. 100]. У її картині світу кохання – непрактичне й нераціоналізоване почуття [1, с. 96], що апріорі звільнене від нав'язаних уявлень і приписів, якою має бути твоя друга половина. Для кожного щастя полягає в самій можливості переживати і проживати цей духовний зв'язок. Така метафоризація любові допомагає Аті відчути повноту власного буття. Чистота першого почуття дає їй змогу розкрити в собі нові грані (як людини та як акторки), самоствердитися у світі конформізму.

Крім Петра й Ати, художня концепція самотності особистості розкривається завдяки такому персонажу, як театральний художник Данко Шигимага. Образ покрученої сосни, біля якої малює митець, символізує самотність людини, що має фізичну ваду (горбань). Виявом цього стану є свідоме Данкове усамітнення, завдяки якому він не тільки творить шедеври мистецтва вдома (не на загал), а й укладає щоденникові записи. Вони є фіксацією найпотаємніших переживань і почуттів Шигимаги, зануренням у глибини буття, прагненням осмислити актуальні питання ролі митця та мистецтва, любові, божественного в кожній особистості. Відтак Данкова творчість – комунікація у філософському сенсі, покликаність, у якій реалізується самотня людина.

Висновки. У романі «Маруся Богуславка» І. Багряний осмислює самотність як важливий феномен буття людини. Так, цей стан «божевільного» Петра є тлом, завдяки якому художньо досліджується проблема взаємин особистості й натовпу в тоталітарному світі. Життєвий досвід Сміяна показує, що самотність – це не одноразова ситуація буття, а одвічний супутник, що рухає людину. Через цей стан і цю властивість герой усвідомлює важливість такої духовної універсалії, як любов (до Ати Дахно), що метафоризується як непрактичне й нераціоналізоване почуття. Крім цього, як показує твір, звільняє від самотності й творчість. Позитивне значення має й практика усамітнення особистості, що показана на прикладі митця Данка Шигимаги. Вона дає змогу вийти за межі повсякденного і спробувати дати відповіді на буттєві питання. Отже, герої І. Багряного, долаючи лабіринти самотності, наповнюють життя справжнім сенсом. З огляду на широту проблематики означеного роману, перспективними можуть стати розвідки, пов'язані з комплексним вивченням філософського рівня твору «Маруся Богуславка».

Література:

1. Багряний І. Вибрані твори: у 2 т. Київ: Юніверс, 2006. Т. 1: Буйний вітер. Маруся Богуславка: роман; Держіть поїзд!: уривок / упоряд. О. Коновал, О. Шугай; за ред. О. Шугая; худ. оформл. В. Василенка. 584 с.
2. Балаклицький М. «Нова релігійність» Івана Багряного: наукова монографія. Київ: Смолоскип, 2005. 167 с.
3. Кобута С.С. Концепція «вільної людини» у творчій спадщині Івана Багряного та Джорджа Орвелла: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.01.05 «Порівняльне літературознавство». Київ, 2015. 20 с.
4. Сартр Ж.-П. Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии / пер. с фр., предисловие В.И. Колядко; примеч. В.И. Колядко, Р.К. Медведевой. Москва: Республика, 2000. 639 с.
5. Хамітов Н., Крилова С., Гармаш Л. Історія філософії. Проблема людини та її меж: навчальний посібник. Київ: Наукова думка, 2000. 272 с.
6. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. Киев: Ника-Центр; Москва: Институт общегуманитарных исследований, 2002. 336 с.
7. Шапошникова О.О. Дискурс божевілля у романах І. Багряного. Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Філологія». Харків, 2014. № 1127. Вип. 71. С. 217–223.

Романова И. В. Мотив одиночества личности в романе И. Багряного «Маруся Богуславка»

Аннотация. Статья посвящена исследованию мотива одиночества личности в романе И. Багряного «Маруся Богуславка». Через одиночество прочитывается проблема отношений человека и толпы в тоталитарном мире. Жизненный опыт главного героя Петра Смияна показывает, что это состояние – не единоразовая бытийная ситуация, а вечный спутник человека. Благодаря ему мужчина осознает важность любви как «непрактичного и нерационального» чувства. Кроме этого, как показывает произведение, освобождает от одиночества и творчество.

Ключевые слова: одиночество, уединение, личность, бытие, коммуникация, любовь, творчество.

Romanova I. The motive of loneliness of the personality in the novel "Marusya Boguslavka" by I. Bagryany

Summary. The article is devoted to the study of the motive of individual loneliness in the novel "Marusya Boguslavka" by I. Bagryany. Through loneliness, the problem of the relationship between man and the crowd in a totalitarian world is read. Life experience of the protagonist Petro Smiyan shows that this state – not a one-time existential situation, but an eternal companion of man. Thanks to him, the man realizes the importance of love as an impersonal and unrational feeling. In addition, as the work shows, liberates from loneliness and creativity.

Key words: loneliness, solitude, personality, being, communication, love, creativity.

УДК 372.811.161

Руда Г. С.,
аспірант кафедри української мови, літератури
та методики навчання
Глухівського національного педагогічного
університету імені Олександра Довженка

ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СТИЛІСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Анотація. У статті здійснено спробу визначити й проаналізувати основні принципи вивчення фоностилістики української мови в педагогічних закладах вищої освіти. Закцентовано увагу на реалізації загальнодидактичних, лінгводидактичних (методичних) та специфічних фоностилістичних принципів у формуванні фоностилістичної компетентності майбутніх учителів-словесників.

Ключові слова: фоностилістика, загальнодидактичні принципи, лінгводидактичні (методичні) принципи, специфічні принципи, фоностилістичні принципи.

Постановка проблеми. Професійна компетентність майбутнього вчителя української словесності є інтегрованим і багатофакторним процесом, структурними складниками якого є загальнопрофесійні та спеціальні професійні компетенції. У системі спеціальних виокремлюємо філологічну (лінгвістичну), компонентом якої є фоностилістична компетентність.

Роль фонетичних одиниць у знаковій системі мови є значущою в засвоєнні стилістичного потенціалу фонетичного матеріалу. Порушення нормативної вимови звуків, звукосполучень у потоці мовлення, зниження загального культурного рівня в професійному педагогічному мовленні негативно впливає як на освітній процес, так і на сферу відносин «учитель – учень», що позначається й на статусі професії вчителя. Такий стан проблеми потребує особливого підходу до підготовки майбутніх учителів української мови і літератури щодо оволодіння ними професійним дискурсом, зокрема його фоностилістичними параметрами.

Студенти філологічних факультетів педагогічних закладів вищої освіти повинні володіти основами фоностилістики і вміти варіювати фонетичними засобами залежно від ситуації спілкування; уміти логічно й адекватно будувати систему вивчення сегментних і суперсегментних явищ української мови, опираючись на загальні знання про артикуляційну (фонетичну) базу; здійснювати фоностилістичний аналіз тексту, дискурсу; вправно оперувати екстралінгвістичними знаннями й уміннями щодо чинників вибору мовних засобів; володіти регіональними мовними варіантами, аналізувати говірковий та діалектний матеріал як основу, на базі якої сформувалися норми сучасної української літературної мови, і фоностилістичної зокрема.

Актуальність статті зумовлена тим, що для запровадження фоностилістики в навчальний процес ЗВО необхідне розроблення методики її навчання, невід'ємним складником якої є основні принципи, за допомогою яких можливе ефективне опанування цієї дисципліни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему формування фонетичної, фоностилістичної компетентностей вивчали у своїх працях відомі українські вчені-методисти (З. Бакум, О. Біляєв, О. Блик, А. Богуш, Н. Босак, М. Вашуленко, Т. Донченко, С. Караман, В. Каліш, Г. Кузнецова, І. Кучеренко, Л. Мацько, В. Мельничайко, М. Пентилюк, В. Собко, Н. Тоцька та ін.) та закордонні дослідники (І. Головчанська, М. Джусупов, У. Кочеткова, Н. Мілютинська, М. Савінова та ін.).

Принципи навчання фонетики обґрунтовано в дослідженні З. Бакум, питання реалізації принципів навчання фоностилістики у формуванні мовної особистості знаходимо в працях Г. Глазкової [1; 2].

Метою статті є окреслення принципів вивчення фоностилістики, правильне методичне послуговування якими є основою формування фоностилістичної компетентності студентства як складника його загальної лінгводидактичної підготовки.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомим є той факт, що підходи до навчання будь-якої дисципліни, визначення її мети і змісту, організаційних форм, методів, засобів і прийомів навчальної роботи ґрунтуються на **дидактичних принципах**. Нині класичними дидактичними визнано такі принципи: науковості навчання; історизму; проблемності; систематичності й послідовності; активності й самостійності в навчанні; свідомості; наочності; ґрунтовності; міцності засвоєння знань; набуття вмінь та навичок; доступності навчання; зв'язку теорії із практикою; урахування індивідуальних особливостей студентів у колективній роботі; оптимізації; гуманізації та демократизації тощо. Як зазначає А. Кузьмінський, на основі означених принципів розробляють принципи фахових методик, тобто відбувається певна конкретизація принципів вивчення окремих предметів. [3, с. 98].

З огляду на це, у сфері лінгводидактики предметні принципи номінуються як **методичні** – положення, що визначають як основні (загальні), так і другорядні (часткові, спеціальні) параметри процесу навчання цього предмета, а також найефективніші в конкретних умовах засоби досягнення дидактичної мети [6].

Питання щодо класифікації лінгводидактичних принципів простежуються в наукових доробках О. Біляєва, Є. Голобородько, Є. Дмитровського, Т. Донченко, О. Дудникова, В. Масальського, М. Пентилюк, К. Плиско, О. Текучова, Л. Федоренко й інших.

За спостереженнями Г. Глазкової, відомі методисти (Є. Коток, Л. Кутенко, О. Лобчук, А. Супрун, М. Успенський, О. Хорошковська) звертали увагу на те, що лінгводидактичні принципи навчання уможливлюють оволодіння всіма розділами мови та взаємодіють із дидактичними принципами, які залежать від тих закономірностей, яким підпорядковуються механізми

мовлення й інтелекту, а також вони логічно випливають із тих законів, за якими функціонує й розвивається мовлення (виховуючого навчання засобами мови і мовлення, усвідомленості, систематичності занять мовою і повсякденного мовленнєвого спілкування, творчої активності тощо) [2, с. 46].

У загальній методиці лінгводидакти визначають принципи навчання української мови з різних позицій, з огляду на що укладено певну класифікацію принципів.

Безперечною є думка, що опанування курсу фоностилістики має ґрунтуватися як на загальнодидактичних, так і на лінгводидактичних принципах, які зумовлюють особливості її вивчення, детермінують зміст, сприяють доцільному вибору методів і прийомів засвоєння предмета, зокрема, формуванню фоностилістичної вправності.

З-поміж принципів навчання мови варто зазначити класифікацію, запропоновану М. Пентилюк, де системно представлено як дидактичні, так і лінгвометодичні принципи української мови. А саме: ***загальнодидактичні*** (*традиційні:* науковість, систематичність, послідовність, наступність, перспективність, зв'язок теорії із практикою, наочність, доступність, зв'язок навчання з вихованням; *сучасні:* гуманізація, гуманітаризація, єдність національного й загальнолюдського, розвивальний характер навчання, співтворчість, індивідуалізація і диференціація, оптимізація), та ***лінгводидактичні*** (*загальнометодичні:* взаємозалежність мови і мислення, екстралінгвістичний, функційний, міжпредметного та внутрішньопредметного зв'язку, зв'язок навчання двох (кількох) мов, нормативно-стилістичний, історичний, взаємозалежність усного і писемного мовлення; *специфічні (рівневі):* зв'язок вивчення мови з мовленнєвою діяльністю, вивчення мови на синтаксичній основі, зв'язок навчання пунктуації та виразного читання, зіставлення звуків і букв, лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний, парадигматичний, інтонаційний) [5, с. 47].

Безсумнівно, реалізація представлених традиційних та сучасних ***загальнодидактичних*** принципів сприятиме ефективному опануванню фоностилістики. Наприклад, дотримання принципу науковості є запорукою формування в студентів лінгвістичного світогляду, фоностилістичної ерудиції, креативного й творчого мислення; є основою здобуття студентами достовірних знань про фоностилістику як наукову систему, простеження її взаємозв'язків з іншими дисциплінами, галузями знань.

Цілісність фоностилістичної вправності майбутніх філологів полягає в послідовному й систематичному ознайомленні з основними фонетичними термінами, поняттями й явищами, звуковою будовою мови й аспектами вивчення звуків, фоностилістичним потенціалом звукових засобів, пов'язаних із семантизацією звукового складу. Це можливо завдяки поетапному вивченню студентством фахових курсів «Вступ до мовознавства», «Практикум з української мови», «Лінгвістичний аналіз художнього тексту», «Сучасна українська літературна мова», «Літературознавство», «Стилістика» та інших. Зазначене відображає принципи систематичності, послідовності й наступності в навчанні фоностилістиці.

Принцип зв'язку теорії із практикою передбачає формування фоностилістичних умінь і навичок з опертям на живе мовлення і на письмовий текст, а також застосування теоретичних знань у практиці читання, письма, усного мовлення, в оволодінні орфографією, орфоепією, культурою мовлення. Реалізація цього принципу забезпечується методом фонетико-стилістичних вправ (виразне читання текстів різних стилів, вправи на правильне наголошування слів, на виправлення порушень милозвучності української мови, редагування речень із недоцільним нагромадженням однакових звуків, складів, добір фонетичних варіантів та побудова з ними речень тощо).

Ефективним принципом оволодіння фоностилістичними знаннями є принцип наочності, який передбачає безпосередню роботу з текстом і дискурсом (читання, фоностилістичний аналіз, фоностилістичний експеримент тощо), обговорення мовленнєвих ситуацій в аудіо- і відеоформаті, що створює ефект «живого» звучання фонем та інтонем, дозволяє їх порівняти, простежити способи реалізації фонем у найрізноманітніших звуках.

Відповідно до нашого визначення, фоностилістика – це самостійна наука, що вивчвє стилістичні можливості сегментних і суперсегментних фонетичних засобів, зумовлених лінгвістичними й екстралінгвістичними чинниками для фонетичної організації творів різних стилів мовлення; досліджує евфонічні характеристики української мови, а також явища поетичної фонетики. З огляду на зазначене, суттєвими для звукової стилістики є ***лінгводидактичні*** принципи, а саме: лінгвістичної усвідомленості, стилістичної диференціації, мовленнєво-поведінкових стратегій, а також *загальнометодичні*: взаємозалежності мови і мислення, екстралінгвістичний, функційності у відборі й оформленні мовного матеріалу, нормативно-стилістичний, взаємозалежності усного й писемного мовлення (за М. Пентилюк).

Принцип лінгвістичної усвідомленості розглядаємо як усвідомлене, продумане і ситуативно доцільне використання фоностилістичних засобів для вирішення професійних завдань.

Важливим принципом для формування фоностилістичної компетентності майбутнього вчителя-словесника є принцип стилістичної диференціації – урахування стилістично обумовлених рис педагогічного дискурсу, здатність до варіювання фоностилістичними засобами відповідно до комунікативної ситуації, стилю, жанру, типу мовлення.

Принцип мовленнєво-поведінкових стратегій ґрунтується на знаннях про культурні цінності, їх відображення в мовній поведінці. Цей принцип реалізується як на теоретичному рівні – це усвідомлення й обґрунтування мовленнєво-поведінкових стратегій, так і на практичному – моделювання й аналіз різних ситуацій, розроблення тренувальних вправ на рівні сприйняття, відтворення конкретних зразків, які формують вербальну основу освітнього процесу.

Реалізація принципу взаємозалежності мови і мислення обґрунтовується твердженням, що мислення нерозривно пов'язане з мовою та мовленням, тому кожна думка виникає і розвивається безпосередньо в слові, у формах мови, на основі фонетичної, граматичної будови висловлювання, стилістичних, фоностилістичних його особливостей. Майбутні філологи мають усвідомити, що формування й вираження думки повинно ґрунтуватися на функціонально-стилістичних можливостях мови на фонетичному рівні залежно від мети спілкування, змісту, типу мислення та комунікативних завдань.

Екстралінгвістичний принцип вивчення фоностилістики передбачає аналіз екстралінгвістичних чинників, що відіграють роль у формуванні думки, створенні текстів різних стилів, сприяють передачі змісту та відтінків висловлювання.

Об'єктом фонетичної стилістики є усне та писемне мовлення (фоностилістика розмовної мови і фоностилістика тексту),

тому принцип взаємозалежності усного й писемного мовлення є домінувальним у формуванні фоностилістичної компетентності майбутніх словесників. Уміння правильно вживати форми слів, дотримуватися засобів милозвучності, застосовувати ритмомелодійні засоби, послуговуватися фоностилістичним арсеналом мовних ресурсів, які характеризують кожний функціональний стиль на сегментному і суперсегментному рівнях є свідченням фоностилістичної вправності. Усне й писемне мовлення завжди мають відповідати темі, змісту інформації, ідеї, задуму мовця, ситуації та умовам спілкування, а також відображати ознаки певного стилю, підстилю, жанру, типу мовлення, що сприятиме ефективності мовного спілкування, сприймання й порозуміння.

У процесі навчання фоностилістиці варто, на нашу думку, зосередити увагу на загальнометодичних принципах, які запропоновано Л. Федоренко: увага до матерії мови (фізичний розвиток органів мовлення); розуміння мовних значень і одночасний розвиток лексичних і граматичних навичок; оцінка виразності мовлення (увага до виражальних засобів мовлення); розвиток мовного чуття (зокрема, фонетичного, відповідно до норм літературної мови); випереджальний розвиток усного мовлення; залежність темпів збагачення мовлення від ступеня досконалості структури мовленнєвих навичок [7, с. 18–30].

До переліку загальнометодичиних принципів із формування фонетико-стилістичних умінь і навичок майбутніх учителів-словесників необхідно додати один із провідних принципів навчання мови – текстоцентризму. Як зауважує Г. Швець, робота з текстом забезпечує вивчення мовних одиниць і явищ не ізольовано, а у зв'язках один з одним (семантичних, граматичних, синтаксичних, стилістичних) [8, с. 147].

Дотримання цього принципу передбачає опанування фоностилістичними засобами на текстовій основі, засвоєння студентами мовних знань і формування фоностилістичної компетентності на основі текстів різних стилів, типів і жанрів мовлення, усвідомлення функцій сегментних і просодичних мовних одиниць у ньому, формування вмінь сприймати, відтворювати і створювати висловлювання.

Варто зазначити, що З. Бакум, досліджуючи принципи навчання фонетики, виокремлює також принцип її вивчення на текстовій основі. Науковець обґрунтовує реалізацію означеного принципу в таких напрямах: «текст є засобом пізнання мови як поліфункційного явища; навчання фонетики здійснюється на основі тексту як одиниці мови, завдяки якій відбувається пізнання фонетичних явищ і засобів, формується система фонетичних понять; текст виступає як мовленнєвий витвір, результат використання системи мови, оскільки на його засадах вивчається мова в дії, засвоюються закономірності функціонування фонетичних засобів у мовленні; текст – основний засіб оволодіння усними та писемними формами українського мовлення, оволодіння мовленнєвою діяльністю в усіх її видах (читання, говоріння, аудіювання, письмо); текст є засобом створення ситуацій, на основі яких здійснюється реальне спілкування.

Вищезазначене є актуальним для фоностилістики, оскільки це інтегральна наука, що виникла на перетині стилістики й фонетики. Тому важливо під час оволодіння курсом зі звукової стилістики урахування принципів вивчення її предметних складників (фонетики та стилістики). Йдеться про такі *специфічні* принципи: навчання фонетики у взаємозв'язку з орфоепією, графікою, орфографією, морфологією, синтаксисом, пунктуацією; аналізу звука в морфемі; співвідношення між звуковим і писемним мовленням; урахування особливостей місцевої говірки; фізичного розвитку органів мовлення (за З. Бакум) [1, с. 136–137].

І. Олійник серед фонетичних принципів виділяє: опертя на усне мовлення й вироблення уваги до мовлення, що відповідає літературним нормам; правильне артикулювання звуків української мови; поєднання імітаційних шляхів засвоєння орфоепічних навичок зі свідомим засвоєнням норм літературного мовлення; урахування мовного слуху, удосконалення слухової пам'яті; тренування в зіставленні звукової оболонки слів, а також інтонаційної структури речень із їхньою графічною формою [4, с. 155].

На окрему увагу заслуговує дослідження Г. Глазкової, яка обґрунтовує значущість саме специфічних фоностилістичних принципів: принцип фоностилістичного аналізу тексту (урахування характерних особливостей на фонетичному рівні: інтонації, наголошеності/ненаголошеності голосних, наявності/відсутності стилістично маркованих фонетичних одиниць) та принцип доцільного використання стилістичних можливостей фонетичних одиниць, а також правил евфонії в мовленні [2, с. 50].

М. Пентилюк серед специфічних (рівневих) принципів вивчення української мови виокремлює такі*:* зв'язок вивчення мови з мовленнєвою діяльністю, вивчення мови на синтаксичній основі, зв'язок навчання пунктуації та виразного читання, зіставлення звуків і букв, лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний, парадигматичний, інтонаційний.

Серед означених спеціальних (рівневих) принципів варто виокремити ті, на яких безпосередньо має ґрунтуватися навчання фоностилістики, тобто *фоностилістичні принципи*: правильне артикулювання звуків української мови (передбачає роботу рухливих частин мовного апарату, способи вимови комплексу звуків у мовленнєвому потоці, що зумовлює його чіткість, членороздільність, виразність); навчання фоностилістиці у взаємозв'язку з орфоепією, орфографією, морфологією, синтаксисом, пунктуацією (одиниці всіх мовних рівнів складаються з фонем, тому, «вивчаючи граматичне і лексичне значення слів, необхідно йти від їх фонетичної (звукової) структури, оскільки фонетична форма слова за своєю природою первинна» [1, с. 136]); принцип аналізу звука в морфемі (визначення звуків для утворення морфем, спостереження над позиційними чергуваннями сильних і слабких звуків); урахування особливостей місцевої говірки (послуговування цим принципом дасть можливість простежити територіальні мовні варіанти, відхилення від правил вимови нормативної української літературної мови, а також проаналізувати розвиток значень слів); принцип фоностилістичного аналізу тексту (реалізація цього принципу передбачає з'ясування специфіки звукової організації тексту залежно від стилю, жанру, типу мовлення; вивчення фонетичних одиниць на сегментному і просодичному рівнях як ефективних засобів кодування інформації, вираження основної думки і створення відповідного емоційно-експресивного забарвлення; визначення фоностилістичних засобів тексту, їхніх функцій; виявлення й обґрунтування фоносемантичних явищ, їхніх художньо-естетичних функцій; аналіз наявності/відсутності стилістично маркованих фонетичних одиниць); принцип доцільного використання стилістичних можливостей фонетичних одиниць, а також правил евфонії в мовленні (досліджен-

ня фонетичних засобів із погляду необхідності чи доцільності використання в тому чи іншому стилі мовлення чи комунікативній ситуації, специфіки відбору однотипних одиниць тощо; визначення звукових засобів милозвучності/немилозвучності текстової організації відповідно до стильової диференціації); вивчення мови на синтаксичній основі (принцип обґрунтовується тим, що синтаксичний рівень мовної системи найпослідовніше охоплює функціонування всіх мовних одиниць, окрім того, граматичні особливості мови варто вивчати, враховуючи її звукову структуру, оскільки вона є первинною); зв'язок навчання пунктуації й виразного читання й інтонаційний принципи (передбачають оволодіння студентством уміннями й навичками інтонувати різні за структурою, метою висловлювання, емоційно-експресивним забарвленням речення за допомогою просодичних елементів мови, членувати речення синтаксично, логічно й інтонаційно відповідно до комунікативного наміру, доречно користуватися логічним наголосом тощо); лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний принципи (є практичним підґрунтям для аналізу стилістичних функцій засобів фоностилістики, а саме: словесних (лексичних) і фразових повторів. Повтори є важливою умовою структурно-семантичної організації усного й писемного мовлення); парадигматичний (виявлення системи звукових одиниць (фоноваріантів), що входять до одного звукового категоріального ряду, наприклад, такі фонетико-стилістичні парадигми можуть мати однакове лексичне значення, а їх паралельне співіснування спричиняється історичними або діалектними умовами (*цей – сей, паспорт – пашпорт, голос – глас*).

Зазначимо також, що, окрім описаних вище принципів, у формуванні фоностилістичної компетентності майбутніх учителів-філологів треба виокремити: 1) *принцип кількісної характеристики фонематичного складу української мови*; 2) *принцип порівняльно-зіставного дослідження фоностилістичних особливостей української мови різних регіонів* або *фоностилістики декількох мов*.

На першому принципі ґрунтуються основні завдання фоностилістики, зокрема вивчення частоти вживання фонем, системи їх позицій у будові слів, словосполучень, речення, фрази й абзацу для різних стилів висловлювання; функції окремої фонеми, їх сполучуваність і співвідношення у стилістичних умовах висловлювання; найрізноманітніші поєднання фонем у словах і між словами в межах усієї мовної системи та створення їх емоційно-експресивних властивостей.

Сутність другого принципу полягає в дослідженні фонетико-фонологічних і стилістичних особливостей сегментного й суперсегментного рівнів однієї або декількох мов. На сегментному рівні – це вивчення стилістичних функцій фонем та їх варіантів, на суперсегментному – фонетичних змін наголосу, ритміко-інтонаційних особливостей.

Варто зауважити, що порівняльно-зіставний аспект фоностилістичних розвідок передбачає також своєрідний опис фонетичних засобів вираження стилістично маркованих мовних одиниць, що виявляються під час виникнення фоноваріантів слів, словосполучень, і з'ясування міжрегіональних чи міжмовних особливостей їх реалізації.

У сучасній українській літературній мові функціонують фоноваріанти слів, які є стилістично маркованими. Зважаючи на це, реалізація принципу передбачає аналіз і опис стилістично забарвлених фоноваріантів слів, словосполучень, фраз відповідно до фонетичних модифікацій, до виявлення схожого й відмінного у визначенні функціонально-стилістичного діапазону фоноваріантів, а також кількісно-статистичного аналізу фоностилем відповідно до територіального розмежування або порівняно з іншою мовою.

Окрім того, цей принцип передбачає роботу з орфоепічним, тлумачним словниками та словником слів іншомовного походження, оскільки словники фіксують можливі фоностилеми відповідно до основних сфер функціонування, а також відображають особливості їх модифікацій залежно від історичного розвитку, територіальних особливостей, мови художніх творів, впливу іншої мови та мови певних соціальних угруповань. На підставі цього виокремлюють такі фоноваріанти слів, як: стилістично нейтральні, книжні, стилістично забарвлені, поетичні, розмовні, народно-розмовні, застарілі, спеціальні.

На нашу думку, запропонований принцип значно розширить спектр завдань під час опанування фонетичної стилістики майбутніми вчителями-словесниками, зокрема сприятиме глибшому розумінню стилістичних ресурсів фонетики на сегментному і просодичному рівнях, закономірностей їх функціонування в текстах різних стилів.

Висновки. Професійна компетентність майбутнього вчителя української словесності як складний і багатофакторний процес передбачає і виокремлення фоностилістичної компетентності, яка є одним зі складників лінгвістичної.

Організація вивчення фоностилістики в закладах вищої освіти студентами-філологами здійснюється на основі визначення, застосування й інтеграції основних загальнодидактичних і лінгводидактичних (методичних) принципів, дотримання яких – необхідна умова успіху професійної діяльності педагога з формування фоностилістичної компетентності майбутніх учителів української словесності.

Отже, ми з'ясували, що в навчанні фоностилістики варто керуватися загальнодидактичними принципами навчання мови (за М. Пентилюк) та специфічними (за З. Бакум, І. Олійником, Г. Глазковою, М. Пентилюк), а також визначеними нами (принцип кількісної характеристики фонематичного складу української мови; принцип порівняльно-зіставного дослідження фоностилістичних особливостей української мови різних регіонів або фоностилістики декількох мов).

Серед низки рівневих принципів нами виокремлено ті, що ефективно сприятимуть формуванню фоностилістичної компетентності майбутніх учителів української мови і літератури: правильне артикулювання звуків української мови; навчання фоностилістики у взаємозв'язку з орфоепією, орфографією, морфологією, синтаксисом, пунктуацією; принцип аналізу звука в морфемі; урахування особливостей місцевої говірки; принцип фоностилістичного аналізу тексту; принцип доцільного використання стилістичних можливостей фонетичних одиниць, а також правил евфонії в мовленні; вивчення мови на синтаксичній основі; зв'язок навчання пунктуації та виразного читання; інтонаційний принцип; лексико-синтаксичний, структурно-семантичний, структурно-словотвірний, парадигматичний принципи.

Перспективою подальших досліджень вважаємо добір методів і прийомів, розроблення завдань і вправ із вивчення фоностилістики, які ґрунтуватимуться на проаналізованих принципах.

Література:

1. Бакум З. Принципи навчання фонетики української мови. Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2009. Вип. 3. С. 131–138.
2. Глазкова Г. Принципи навчання фоностилістики у формуванні мовної особистості. Вісник Луганського національного університету ім. Т. Шевченка. Педагогічні науки. 2010. № 22 (209). Ч. ІІ. С. 46–50.
3. Кузьмінський А., Омеляненко В. Педагогіка: підручник. К.: Знання-Прес, 2003. 418 с.
4. Методика викладання української мови в середній школі: навч. посібн. / І. Олійник, В. Іваненко, Л. Рожило, О. Скорик; за ред. І. Олійника. 2-ге вид., переробл. і доп. К.: Вища школа, 1989. 439 с.
5. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. Караман, О. Караман, О. Горошкіна та ін.; за ред. М. Пентилюк. К.: Ленвіт, 2003. 302 с.
6. Принципи навчання української мови. URL: https://studfiles.net/preview/5537864/page:8/.
7. Федоренко Л. Принципы обучения русскому языку. М.: Просвещение, 1973. 160 с. С. 18–30.
8. Швець Г. Принцип текстоцентризму в навчанні української мови як іноземної. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. 2015. Випуск 11. С. 142–150.

Рудая Г. С. Принципы изучения фонетической стилистики украинского языка в педагогических учреждениях высшего образования

Аннотация. Статья посвящена определению и анализу принципов изучения фоностилистики в педагогических учреждениях высшего образования. Акцентировано внимание на реализации общедидактических, лингводидактичних (методических) и специфических фоностилистических принципов в формировании фоностилистилистической компетентности будущих учителей-филологов.

Ключевые слова: фоностилистика, общедидактические принципы, лингводидактические (методические) принципы, специфические принципы, фоностилистические принципы.

Ruda H. The principles of studying phonostylistics of the Ukrainian language at pedagogical higher education institutions

Summary. The article deals with basic principles of studying phonostylistics at pedagogical higher education institutions. The peculiarities of general didactic principles, linguistic didactic (methodics) principles and specific phonosylistic principles in forming future teachers-philologists' phonostylistics competence are analyzed in the paper.

Key words: phonostylistics, general didactic principles, linguistic didactic principles, specific principles, phonosylistics principles.

УДК 821.161.2–6.09

Свириденко О. М.,
кандидат філологічних наук, доцент кафедри
української і зарубіжної літератури та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

«ЛИСТ» ЯК ФЕНОМЕН У КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНИХ ТЕОРІЙ ТА ЕДИЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ РОМАНТИКІВ

Анотація. У статті здійснено аналіз феномена листа і листування в розумінні теоретиків романтичного типу творчості. З'ясовано причини актуалізації епістолярного жанру в жанровій системі романтизму. Зазначається, що ця актуалізація була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Стверджується, що романтиків цікавлять будь-які прояви духовного життя особистості. Усе це позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу.

Ключові слова: лист, романтизм, едиційна практика романтиків.

Постановка проблеми. Романтизм – одне з найфеноменальніших, а водночас найскладніших явищ в історії літератури, зокрема літератури української. Це домінуючий художній напрям у літературі першої половини XIX ст. Водночас це потужний духовний рух, що охопив у цей період найрізноманітніші сфери буття. Появу романтизму більшість дослідників метафорично ідентифікують як «романтичну революцію» у художній культурі людства. «Революційність» романтиків полягала в тому, що вони заманіфестували цілковито новий погляд на мистецтво і творця, на світ і людину, що потребувало абсолютно нових форм письма і привело до кардинальних змін на рівні поетики та системи жанрів у літературі. Зокрема, романтики естетизують і актуалізують такий «маргінальний» жанр, як лист, який стає для них і джерелом опанування внутрішніх глибин особистості, і простором для новаторських художніх експериментів. Звідси ж – посилена увага романтиків до епістоли на рівні теоретичного й художнього дискурсів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми десятиліттями українська літературознавча наука збагатилася ґрунтовними дисертаційними дослідженнями, в яких здійснено спробу багатоаспектного аналізу письменницького епістолярію й епістолярної літератури. Йдеться про наукові праці І. Григоренко, Т. Заболотної, М. Пангелової, І. Котяш та ін., які присвячено епістолярній спадщині окремих митців (наприклад, Панаса Мирного, І. Франка, С. Черкасенка, В. Винниченка, У. Самчука й ін.) або окремим явищам (йдеться про вивчення епістолярної літературної критики, яке здійснила Л. Вашків) у національній епістолярній традиції. Окремо варто вказати на ті наукові студії, в яких здійснено спробу цілісного прочитання історії побутування епістолярного жанру в українській літературі. Йдеться про дисертації М. Назарука «Українська епістолярна проза кінця XVI – початку XVI ст.» (1994 р.), В. Кузьменка «Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст.» (1999 р.), Г. Мазохи «Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини XX ст.» (2007 р.), А. Ільків «Інтимний дискурс письменницького епістолярію другої половини XIX – початку XX ст.» (2016 р.). Тобто маємо ґрунтовні дослідження, які у своїй сукупності цілісно прописують історію та специфіку письменницького листування в Україні.

Виділення невирішених раніше частин проблеми. Водночас епістолярій першої половини XIX ст., зокрема епістолярій українських письменників-романтиків, так і не став об'єктом наукових зацікавлень дослідників. До того ж бракує досліджень, в яких лист студіювався би як літературний жанр конкретної літературної доби.

Метою статті є аналіз феномена листа і листування в розумінні теоретиків романтичного типу творчості, а саме – крізь призму романтичних теорій і в контексті тієї едиційної практики, яка була притаманна романтикам.

Виклад основного матеріалу. Актуалізація жанру листа в жанровій системі романтизму була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Романтиків цікавлять будь-які прояви одкровення душі особистості, надто – особистості виняткової, геніальної, творчої. Один із теоретиків романтизму Ф. Шлегель у «Листі про роман» наголошував на самоцінності й вагомості автодокументалістики (йшлося, зокрема, про зібрання листів і автобіографію), яку тлумачив як унікальне джерело вивчення духовної біографії та духовної феноменальності особистості, її внутрішньої квінтесенції. Саме під таким кутом він розглядав «Мемуари» та дружні листи Е. Гіббона [1, с. 406], одного з найвидатніших англійських істориків XIX ст., ставлячи їх на один щабель із його ж таки «Історією занепаду і загибелі Римської імперії», яка стала початком сучасної західноєвропейської історичної науки. Отже, епістолярій Ф. Шлегель розглядав і тлумачив як джерело, в якому фіксується не менш важлива, за романтичними уявленнями, історія – історія людська, тобто історія окремо взятої особистості, культ якої утверджується в добу романтизму.

Розглядаючи лист як духовний феномен, як відбиток духовної біографії, романтики (європейські взагалі й українські зокрема) демонструють посилену цікавість щодо епістолярної спадщини непересічних особистостей, оскільки ідеалом для них є духовно розвинена особистість. Ф. Шлегель стверджував: «Кожна розвинута людина, яка працює над собою, містить у собі роман, утім зовсім не обов'язково, щоб вона його ще й писала» [1, с. 284]. Тож, за романтичною теорією, листи неординарної особистості, вийшовши із глибин її душі, можуть самі у своїй сукупності скласти роман. Усе це позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу. Характерно, що романтики прагнуть видавати не просто листи, вони орієнтуються саме на

зібрання листів, що зумовлювалося власне романтичною настановою на простеження історії духу, прагненням романтиків простежити плин почуттів і душевних настроїв автора листів, його духовну еволюцію. На добу романтизму припадає й видання перших епістолярних циклів.

На цінності й важливості публікації повного зібрання листів наполягав Ф. Шлегель і тоді, коли аналізував життєвий феномен Г. Форстера. Даючи високу оцінку епістолярному доробку Г. Форстера, який на початок XIX ст. дійшов до читача лише у фрагментах, Ф. Шлегель наголошував саме на потребі видання повного зібрання його кореспонденції: «Якщо всі інші листи такі ж, як і надруковані, то повне зібрання листів Г. Форстера, на яке дала надію ця остання їх публікація, збагатить німецьку літературу твором дорогоцінним і унікальним» [1, с. 240].

Така тенденція до абсолютизації епістолярію простежується й у статті Ф. Шлегеля «Про Лессінга» (1797 р.). За словами Ф. Шлегеля, мета його студії, на відміну від усіх наявних на той час розвідок про Г.-Е. Лессінга, – не просто охарактеризувати літературну діяльність цього митця, а «охарактеризувати дух Лессінга загалом» [1, с. 254]. Для цього романтик ретельно вивчає насамперед листи Г.-Е. Лессінга, які можуть «компенсувати відсутність знайомства з живим Лессінгом» [1, с. 266].

Посилений інтерес до письменницького епістолярію, який демонструють романтики, проявився в збиранні (на кшталт збирання фольклорних пам'яток), колекціонуванні та публікації письменницьких епістол. Йшлося також про спроби дати науковий коментар до опублікованого, виробити методологічні підходи до вивчення епістолярію і навіть про перші спроби пов'язати поетику листа з поетикою того літературного напряму, що його представляв адресант-письменник.

Аналіз едиційних здобутків романтиків доречний уже хоча б тому, що, демонструючи певну зневагу до теоретизування, романтики саме в принагідних коментарях до епістолярію, у вступних заувагах чи примітках до листів подавали своє бачення феномена листа і листування. Тому аналіз цих коментарів дозволить відтворити жанрові уявлення романтиків про епістолу.

Варто зазначити, що в тогочасній українській едиційній практиці простежуються ті ж традиції, що і в загальноєвропейській. Так, на сторінках «Украинского вестника» (книга 4, 1817 р.) друкувалися листи Г. Сковороди, якого видавці цього журналу охарактеризували як «чудного Украинца» [2, с. 110]. Уміщуючи в одному номері замітки («пьесы») Г. Гесс де Кальве та І. Вернета, Є. Філомафітський і Р. Гонорський додавали до них листи філософа, а також свої коментарі. Високо ставлячи і замітки «панегириста» Г. Гесс де Кальве, і думки «безпристрасного» І. Вернета, видавці часопису, однак, більш ціннісним, пріоритетним матеріалом для студіювання життєвого і творчого феномена Г. Сковороди вважали його епістолярну спадщину: «Из писемего всякий увидит сам» [2, с. 106]. «Чтобы дать читателям нашим лучшее понятие о герое сей статьи, мы заговорим его собственным языком. Следующие два письма, своеручно им написанные и в подлинниках нами полученные, очень хорошо покажут образ его мыслей и способ выражения, равно как и некоторые обстоятельства жизни» [2, с. 126], – констатували видавці.

Характерно, що Є. Філомафітський та Р. Гонорський звертали увагу не лише на зміст, але й на зовнішнє оформлення та мовне вирішення епістол: «Чтобы иметь понятие о наружном виде сих писем, надобно видеть их в подлиннике; мы постараемся сохранить их правописание. Между прочим, читатели наши увидят также, что Сковорода был враг *еров*; сверх того многие слова писал он сокращенно и под титлами. В разных местах попадаются звездочки, значение коих мы не везде могли понять; но удержим их в нашем списке; читатели не найдут здесь, однако, ударений, которые он ставил на каждом слове. Оба письма писаны здешнему купцу *Е* <…> *Е* <…> *У* <…> *ну*, который и доставил нам их» [2, с. 126]. Із цих коментарів добре видно, що видавці керувалися суворим науковим підходом до епістоли, зважаючи на найменші деталі в автографах листів Г. Сковороди, зберігаючи їх і для сучасних читачів, і для майбутніх дослідників. Це була характерна риса романтичної едиційної практики романтиків, які тлумачили лист саме як людський *документ,* а тому не дозволяли собі вільного поводження з ним.

Навіть більше, Є. Філомафітський і Р. Гонорський своїми коментарями фактично накреслили той пріорітетний підхід до листа письменника, який згодом, як зазначає Ж. Ляхова, «вперше в едиційній практиці України і Росії реалізував видатний український письменник і культуролог Пантелеймон Олександрович Куліш, який був одним із перших дослідників, редакторів і видавців епістолярію Миколи Гоголя» [3, с. 35]. Лист письменника романтики вважають найціннішим і найдостовірнішим джерелом вивчення його біографії, але біографії насамперед в її романтичному розумінні, тобто «біографії духу». Такі методологічні підходи застосовує П. Куліш, публікуючи епістоли М. Гоголя, які в комплексі мали скласти духовну біографію цього митця.

Першим досвідом такої біографії стали замітки П. Куліша «Несколько черт для биографии Н.В. Гоголя», опубліковані в «Отечественных записках» (1852 р. Т. LXXXI. Отд. VIII). Ці ж замітки цього року опубліковані в Петербурзі також окремою відбиткою, що мала назву «Несколько слов о Гоголе (Отрывок литературного письма)».

Наступним кроком П. Куліша в опануванні феномена М. Гоголя став «Опыт биографии Н.В. Гоголя со включением до сорока его писем. Сочинение Николая М.», опублікований 1854 р. в «Современнике» (№ № 2–4), а також окремою відбиткою. За спостереженнями Ж. Ляхової, «Опыт <…>» був першою спробою біографічного дослідження не лише про М. Гоголя, а й про письменника загалом, у структурі дослідження якого домінантну роль відігравав його епістолярій. <…> Підходячи до листів М. Гоголя як до автентичного джерела дослідження його людської і творчої індивідуальності, П. Куліш уперше в українському та російському літературознавстві впроваджує «психографічний» метод у роботі над біографією письменника» [3, с. 36]. Власне кажучи, П. Куліш пішов тим же шляхом, яким рухався Ф. Шлегель, досліджуючи феномен Г.-Е. Лессінга крізь призму його епістолярної спадщини, яка тлумачилася як пріоритетна на тлі будь-якого іншого матеріалу.

У «Опыте <…>», що мав типово романтичну мозаїчну композицію, окрім листів М. Гоголя, наявні розлогі авторські коментарі. Ці коментарі передують листам, немов готуючи читача до сприйняття тих фактів, рецепція яких буде подана в епістолах. Ставлячись до листа як до документа, П. Куліш, якщо й робить певні правки в автографах, то завжди обумовлює і прописує це в коментарях.

І хоча гоголезнавча студія П. Куліша загалом мала фрагментарний характер, цілісності дослідник усе ж таки прагнув. Особливо коли йшлося про створення цілісного образу М. Гоголя

на матеріалі його епістолярного доробку, коли мовилося про спробу показати особистість митця в різні періоди життя і творчості, а також його духовну еволюцію впродовж усього життя. Тому П. Куліш детально обмірковує принципи компонування епістолярного матеріалу. Він викладає листи не за принципом адресата, а за хронологією написання, тому, наприклад, листи від М. Максимовича читач знайде в різних частинах цієї книги.

У другій і третій частинах П. Куліш нерідко висловлює своє бачення феномена листа й листування. Подібно до Ф. Шлегеля, який доводив, що для усвідомлення феномена Г.-Е. Лессінга його епістолярій значить куди більше, аніж будь-який його добре відомий художній твір, П. Куліш стверджував: «Письма его (М. Гоголя – *О. С.*), при всей небрежности его языка и изложения, обнаруживают яснее, нежели печатные сочинения, из какого жерла лился поток его вдохновения и у кого учился он дивному своему искусству одной строкой выражать целый образ» [4, с. 56–57].

П. Куліш пояснював свою гоголезнавчу студію прагненням вберегти від забуття листи митця, які на той час перебували в приватних домашніх архівах М. Максимовича, О. Бодянського, М. Щепкіна й інших осіб, з якими листувався М. Гоголь. Водночас автор говорить також про спробу «вияснити» для себе особистість М. Гоголя. Відкривши для себе епістолярій М. Гоголя, П. Куліш, як сам він стверджував, зміг увійти «в более близкие отношения с душой поэта». Адже листи – це «проявления характера и души Гоголя». Естетизуючи лист, П. Куліш висловлюється про епістолярій М. Гоголя надзвичайно вишукано. Епістолярій він називає незвичайною галереєю: «Я был уже в этой необыкновенной галерее, я привел в ней кое-что в порядок, чтобы каждый предмет получил свою видимость; я оставил в ней заметки кое-каких своих наблюдений и соображений, которые облегчат для него изучение предмета, и теперь предлагаю каждому войти в эту галерею и вынести из нее в душе своей, что кто может вынести» [4, с. 79].

Здійснюючи огляд здобутків вітчизняної словесності на тлі світової літератури, П. Куліш-романтик висловлював свій жаль щодо того, що Україна відстає у творенні життєписів: «Жаль, что мы не вошли еще, так сказать, во вкус биографии и как-то холодно собираем материал для этого рода сочинений». До того ж він закладає саме романтичні підвалини біографістики, адже в біографії, на його думку, мають бути поєднані «серьезный интерес истории, глубокие психологические исследования и самый роскошный романтизм» [4, с. 140]. Тобто П. Куліш веде мову саме про духовну біографію, матеріалом для якої може послужити насамперед епістолярна спадщина. Взірцеві зразки таких біографій він знаходив у світовій практиці, зокрема в доробку В. Скотта, В. Ірвінга і Т. Мура, у поле зору яких потрапляли життєписи Джорджа Байрона, Наполеона Бонапарта, Христофора Колумба й інших видатних особистостей.

1856 р. П. Куліш публікує новий (розширений) варіант своєї студії про М. Гоголя, даючи їй нову назву – «Записки о жизни Н.В. Гоголя, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем, с портретом Н.В. Гоголя. В 2 т.» (Спб., 1856 р.). Цього разу він публікує майже 800 листів, які дозволили заповнити йому ті білі плями в біографії М. Гоголя, які, на його думку, були в «Опыте <…>». І хоча ця студія була створена на основі попередньої, П. Куліш із багатьох причин вважав її цілком новим біографічним дослідженням. Він навіть змінює назву праці. І ця нова назва цілком розкривала специфіку студії, принцип компонування матеріалу в ній. У передмові сам П. Куліш зазначав, що він вирішив призупинитися з біографічними висновками. Присутність автора в новій гоголезнавчій студії П. Куліша стає менш помітною. Цього разу П. Куліш перетворив свою книгу на звичайний збірник відомостей про М. Гоголя, зокрема, його листів, які згодом, як він сподівався, стануть матеріалом для написання біографії М. Гоголя.

Романтики надавали епістолі колосального значення. Вони розглядали лист як неоціненний документ, притому документ людський та історичний водночас. Звідси – трепетне ставлення, посилена увага і до зібрання епістол, і до кожного окремо взятого листа. У цьому контексті привертають увагу «Письма о князьях Острожских», автором яких є М. Максимович. І хоча загалом у цих листах автор-адресант насамперед намагається представити генеалогію княжого роду Острозьких, він скористався можливістю опублікувати в цій історичній студії лист князя Костянтина Костянтиновича Острозького, з якого князь постає вже не як державний діяч, а як люблячий батько, що переймається долею свого сина, князя Олександра Костянтиновича. Цього листа, як зазначав М. Максимович, йому надав 1840 р. історик Галицької Русі Д. Зубрицький [5, с. 110].

1864 р. в «Черниговских епархиальных ведомостях» було опубліковано два листи Л. Барановича. Один із них – до гетьмана Петра Дорошенка, інший – до архімандрита Овруцького Макарія. Про публікацію цих листів писав М. Максимович у «Биографическом примечании о преподобном архімандрите Макарии Токаревском. Письмо к старому переяславцу, о. Иоанну Крамаренку». М. Максимович тут використовує листи як джерела достовірної історичної інформації. Зокрема, лист Л. Барановича до архімандрита Макарія Токаревського дозволяє М. Максимовичу скоригувати інформацію про основні віхи життя Макарія, яка була спотворена в «Житії».

Оригінальним явищем в епістолярній та едиційній практиці українських романтиків стали «Письма о Киеве» М. Максимовича, що являють собою типово романтичну жанрову суміш. І хоча «Письма о Киеве» були опубліковані 1871 р., тобто в період, коли романтизм уже втратив свої позиції, вони витримані саме в романтичних традиціях і були своєрідною відповіддю на заклик П. Куліша до збирання зразків автодокументалістики. Окрім києвознавчих матеріалів, у «Письмах о Киеве» М. Максимович уміщує свої спогади про архієпископа Іннокентія (Борисова), а також його листи. Уперше образ Іннокентія (Борисова) згадується в другому листі М. Максимовича. Цей лист цінний ще й тим, що в ньому знаходимо тлумачення М. Максимовичем феномена листа й листування. Пояснюючи суть задуму «Писем о Киеве», М. Максимович цитує рядки з «дорогоцінних» для нього сторінок студії П. Вяземського «О письмах Карамзина»: «По мне, в предметах чтения нет ничего более занимательного, более умилительного, чтения писем, сохранившихся после людей, имеющих право на уважение и сочувствие наше. Самые полные, самые искренние записки не имеют в себе того выражения истинной жизни, какими дышат и трепещут письма, написанные беглою, часто торопливою и рассеянною, но всегда по крайней мере на ту минуту проговаривающейся рукою <…>. Письма – это самая жизнь, которую захватываешь по горячим следам ее» [6, с. 11].

Тож, поділяючи погляди П. Вяземського на лист і епістолярій, М. Максимович подає надалі свої спогади про Іннокен-

тія (Борисова) саме у вигляді цитування його ж таки листів. Водночас, публікуючи в «Письмах о Киеве» фрагменти листів Іннокентія (Борисова), романтик створює оригінальний жанровий сплав – лист у листі. Причин його створення могло бути декілька. По-перше, таке вільне поводження зі структурою листа було унормоване романтичною теорією. По-друге, у такий спосіб М. Максимович міг більш оперативно відреагувати на інтереси читацької аудиторії. По-третє, листів Іннокентія (Борисова) М. Максимович мав не так багато, тож навряд чи їх вистачило на окреме видання. Як писав романтик, листів Іннокентія (Борисова) залишилося в його домашньому архіві не так багато: частину листів довелося роздати, адже по смерті архієпископа багато хто забажав мати в себе його рукописні тексти.

Лист сьомий «Писем о Киеве» дає уявлення про ту едиційну практику, якої дотримувався М. Максимович, оприлюднюючи листи Іннокентія (Борисова). Йшлося про цілком науковий підхід, який не дозволяв будь-яких вольностей у поводженні з текстом епістоли. Характерно, що М. Максимович, подаючи тексти листів Іннокентія (Борисова), завжди зберігає елементи їхньої паспортизації, зазначаючи дату і місце написання листа. Лист сьомий «Писем о Киеве» демонструє той факт, що М. Максимович дивиться на лист як на найдостовірніше джерело біографічних відомостей. Так, аналізуючи на початку листа некролог, який з'являється по смерті Іннокентія (Борисова), М. Максимович вказує на ті неточності, які містяться в ньому, і на підтвердження своєї правоти він цитує лист Іннокентія (Борисова) цього періоду.

Висновки. Отже, актуалізація епістолярного жанру в жанровій системі романтизму була зумовлена зміною концепції людини, утвердженням її значущості як неповторної індивідуальності. Зацікавлення розмаїтими проявами духовного життя особистості позначилося і на сприйнятті романтиками вже опублікованого епістолярію, і на тому, як самі вони підходили до видання епістолярної спадщини видатних людей свого часу. Характерною ознакою романтичної едиційної практики стало те, що романтики прагнули видавати не просто листи, вони орієнтувалися саме на зібрання листів. Це зумовлювалося власне романтичною настановою простежити плин почуттів і душевних настроїв автора листів, його духовну еволюцію. Така тенденція простежується як у загальноєвропейській, так і в українській традиції, що й може стати предметом майбутніх порівняльних студій.

Література:

1. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: в 2-х т. М.: Искусство, 1983. Т. 1. 479 с.
2. Сковорода, украинский філософ. *Украинский вестник.* 1817. Кн. 6. С. 106–131.
3. Ляхова Ж. Епістолярій Миколи Гоголя як художнє саморозкриття особистості в дослідженнях П. Куліша. *Література та культура Полісся*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2008. Вип. 45. С. 35–64.
4. Кулиш П. Николай Васильевич Гоголь. М.: Альтернатива-Евролинц. 2003. 244 с.
5. Максимович М. Вибрані твори. К.: Либідь, 2004. 360 с.
6. Максимович М. Письма о Киеве и воспоминание о Тавриде. СПб.: Типография А. Траншеля, 1871. С. 1–118.

Свириденко О. Н. «Письмо» как феномен в контексте романтических теорий и издательской практики романтиков

Аннотация. В статье осуществлен анализ феномена письма и переписки в понимании теоретиков романтического типа творчества. Выяснены причины актуализации эпистолярного жанра в жанровой системе романтизма. Отмечается, что эта актуализация была обусловлена изменением концепции человека, утверждением его значимости как неповторимой индивидуальности. Утверждается, что романтиков интересовали любые проявления духовной жизни личности. Все это сказалось и на восприятии романтиками уже опубликованного эпистолярия, и на том, как сами они подходили к изданию эпистолярного наследия выдающихся людей своего времени.

Ключевые слова: письмо, романтизм, издательская практика романтиков.

Svyrydenko O. "Letter" as a phenomenon within the framework of romantic theories and romanticists' publishing activities

Summary. In the paper, the author made an analysis of the phenomenon of letter and correspondence as realized by the theorists who belonged to Romantic period. The reasons for the significance of epistolary genre during Romantic period were revealed. It is mentioned that this significance was caused by the change in man concept, the validation of its importance as a unique individuality. It is stated that romanticists were interested in any developments in person's spiritual life. All of this had an influence on romanticists' perception of already published epistolary and on the way they regarded the publication of those days prominent figures' epistolary heritage.

Key words: letter, Romantic period, romanticists' publishing activities.

УДК 811.161.2'282(477.41/42)

Симоненко І. В.,
молодший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови Національної академії наук України

СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ СХІДНОПОЛІСЬКО-СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ

Анотація. У статті розглянуто відмінювання прикметників у говірках Козелецького й Чернігівського районів Чернігівської області та Броварського району Київської області. Зазначено, що дані говірки належать до східнополіського діалекту північного наріччя української мови. Проаналізовано систему прикметникових флексій цього мікроареалу східнополіського діалекту порівняно із суміжними середньополіськими говірками Київської області.

Ключові слова: східнополіський діалект, середньополіський діалект, говірка, прикметник, словозміна, флексія.

Постановка проблеми. Система словозміни прикметника в говірках східнополіського діалекту має широку варіативність, зумовлену давніми мовними явищами та впливом говірок сусідніх діалектів української, білоруської та російської мов. Попри те, що в українській діалектології вченими детально проаналізовано спільні та відмінні риси східнополіського й середньополіського діалектів на різних мовних рівнях, системи прикметникових флексій цих споріднених діалектів ніхто з науковців досі не порівнював. Це й зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняними мовознавцями досліджено питання про прикметникову словозміну в говорах української мови. Аналізові словозміни прикметників у групах говірок різних наріч присвячено розвідки Л.П. Бови (Ковальчук) [1], Р.С. Зінчук [6], Д.А. Марєєва [12], С.С. Нередкової [8], В.М. Пачевої [10], Т.І. Поляруш [11]. Дослідження ад'єктивної словозміни окремої говірки провели О.В. Вінтоняк [2], Ю.В. Громик [4] та М.С. Делюсто [5].

Метою статті є виокремлення спільних і відмінних рис прикметникової словозміни в дотичних говірках східнополіського й середньополіського діалектів північного наріччя української мови.

Джерельною базою слугують, з одного боку, власні записи мовлення діалектоносіїв Козелецького й Чернігівського районів Чернігівської області, Броварського району Київської області, з іншого боку, діалектні тексти говірок Київщини, які перебувають у безпосередній близькості від Дніпра, зокрема й говірки зони відчуження.

Виклад основного матеріалу. Межа між східнополіським і середньополіським говорами північного наріччя української мови проходить по Дніпру. За словами М.В. Никончука, це був природний кордон між давніми етнічними групами східних слов'ян, з одного боку, сіверян, з іншого – древлян та полян, мовлення яких лежить в основі цих двох говорів [9, с. 35–36]. Цю межу зафіксовано також в АУМ (АУМ, 1, IX).

До основних явищ, що розмежовують східнополіський і середньополіський говори, належать (східнополіський – середньополіський варіанти): 1) вияви голосного в іменнику *блиск*: [е] (*бл'еск*), [и] (*блиск*) – [а] (*бл'аск*), [е] (*бл'еск*), [и] (*блиск*); 2) відповідники ненаголошеного *ě* в дієслові *цілувати*: [а] (*цалу'ват'*), [е] (*целу'ват'*), [и] (*цилу'ват'*), [і] (*ц'ілу'ват'*) – [о] (*цолу'ват'*), [е] (*целу'ват'*), [и] (*цилу'ват'*), [і] (*ц'ілу'ват'*); 3) рефлекси *е* в іменнику *тітка*: [уи] (*'т'уитка*) [уо] (*'т'уотка*), [о] (*'т'отка*) – [о] (*'т'отка*), [у] (*'т'утка*), [уо] (*'т'уотка*); сполучення [оро] в іменнику *порося*: [оро] (*поро'с'а*), [аре] (*паре'с'а*), [ара] (*пара'с'а*) – [оро] (*поро'с'а*); 4) морфемна будова іменника *чемерка*: [че'м'орка], [чи'морка] – [че'мерка], [чи'мерка], [чу'мерка]; 5) суфікси творення назви приміщення для корів: *-ник* (*ко'р'їўник*) – *-арн-* (*коро'варн'а*); 6) інфінітив дієслова з основою на голосний: *-ть* (*си'д'іт'*) – *-т* (*си'д'іт*), *-ть* (*си'д'іт'*); 7) 1-ша особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни з основою на [д], [с]: *хо'жу*, *но'шу*, *хо'д'у*, *но'с'у* (останні дві форми лише в крайніх східних говірках) – *хо'д'у*, *но'с'у*, *хо'жу*, *но'шу*; 8) 3-тя особа однини теперішнього часу дієслів II дієвідміни: *-ить* (*'ходит'*) – *-ит* (*'ходит*), *-ить* (*'ходит'*); 9) 3-тя особа множини теперішнього часу дієслів I і II дієвідмін: *-уть*, *-ать* (*стере'жут'*, *'ход'ат'*) – *-ут*, *-ат* (*стере'жут*, *'ход'ат*), *-уть*, *-ать* (*стере'жут'*, *'ход'ат'*); 10) «димар»: *'боўдур*, *тру'ба*, *'комин* – *'комин*, *тру'ба*; 11) «кочерга»: *кочер'га* – *ков'е'н'а*, *коц'у'ба*, *кочер'га*; 12) «качка»: *'утва*, *'утка* – *'качка*, *'утка*; 13) вигуки, якими відганяють корів: *гей*, *гей-ку'ди* – *а-'ну*, *гей*; 14) вигуки, якими кличуть овець: *бра-бра*, *бир-бир* – *бар-бар*, *бир-бир*[7, с. 7–8].

Спостережено, що в прикметниках твердої групи чоловічого роду однини в називному відмінку в більшості говірок паралельно існують повне закінчення *-ий* та зредуковане закінчення *-и*: *дарма'вий*, *кучи'р'авий*, *'м'ішаний*, *'чорнин'кий*, *чум'ний*; *'гарни*, *'жоўти*, *карма'ви*, *мала'ди*, *соло'ден'ки*. Використання в мовленні лише флексії *-и* зафіксовано в говірці с. Олбин Козелецького району. У всіх зазначених говірках флексія *-и* має більше поширення порівняно з *-ий*. У говірці с. Пакуль Чернігівського району зафіксовано вживання повного закінчення респондентами старшого віку, усіченого – респондентами середнього віку. Окрім *-и* та *-ий*, спорадично виокремлено такі закінчення: *-и'* (*ба'ран'ачи'*, *'гарни'*, *к'раснен'ки'*, *со'л'они'*) (Кіп., Пак.) у ненаголошеній позиції; *-и'й* (*ўта'ри'й*, *дур'ни'й*, *пал'е'ви'й*, *руч'ни'й*) (Кр., Пак.) у наголошеній позиції; *-и''* (*'чудни''*) (Пак.); *-и''* (*го'рохови'*, *марс''ки'*, *ма'шин:и'*, *провод'ни'*, *сас'нови'*, *трап'чани'*, *укра'йінс'ки'*) (Єрк., Кіп., Кр., Левк., Пак.). У двох говірках виокремлено перехід [и] > [і] у звукосполуках *гі*, *кі*, *хі*: *-і* (*'доўг'і*, *ма'лен'к'і*) (Левк.), *-і''* (*'синен'к'і'*) (Левк.), *-ій* (*глу'х'ій*, *з'вонк'ій*, *ук'раінс'к'ій*) (Пак.). У м'яких прикметниках у всіх говірках функціонує флексія *-ій*: *'задн'ій*, *о'с'ін:'ій*, *'син'ій*, *учо'р'ашн'ій*. Форми *-і''* та *-і* зафіксовано спорадично в окремих говірках: *'задн'і'*, *о'с'ін:'і'* (Пак.), *'верхн'і*, *'кутн'і*, *'нижн'і* (Левк.). Зафіксовано одиничне пом'якшення твердої основи в прикметнику *заможний*: *за'можн'ій* (Пух.). У середньополіських говірках також наявне аналогічне явище повної або часткової редукції кінцевого приголосного флексії називного відмінка прикметників чоловічого роду із твердою основою, а також функціонування

цих форм паралельно з повним закінченням *–ий* [3, с. 33–34]. Проте засвідчено, що усічені форми в цих говірках більш поширені. Так само, як і в східнополіських говірках, у середньополіських зафіксовано такі фонетичні варіанти цих закінчень: *-и*^{і}, *-и*^{і}*й*, *-і*, *-і*^{и}, *-і*^{и}*й* (*ду*^{і}*бов'і*, *ду*^{і}*бов'і*^{и}, *ж'і*^{і}*в'і*, *здо*^{і}*ров'і*, *па*^{і}*ган'і*^{и}, ^{і}*перв'і*, *ста*^{і}*рен'к'і*, *ста*^{і}*ри*^{і}*й*) [3, с. 33–34]. Лише зредуковані флексії функціонують у двох говірках: *-и* (ГУМ, 123–125), *-и*^{і} (ГУМ, 117–120). Спостережено, що в середньополіських говірках процес пом'якшення твердих прикметникових основ виражено яскравіше, ніж у східнополіських говірках Прикметники м'якої групи в цьому мікроареалі мають флексії -і, -і^{и}: ^{і}*син'і*; ^{і}*си*^{і}*н'і*^{и} [3, с. 33].

У називному відмінку однини прикметників середнього роду в усіх досліджуваних східнополіських говірках зафіксовано флексію *-е*: ^{і}*гадк'е*, *доро*^{і}*г'е*, *зала*^{і}*те*, *ма*^{і}*ле*, *чу*^{і}*дове*, *ширст'а*^{і}*не*. Виняток становить говірка с. Левковичі Чернігівського району. Носії цієї говірки іноді паралельно вживають форми з наголошеними флексіями *-ейе*, *-ойе*: *гус*^{і}*тейе*, *дур*^{і}*нейе*, *жи*^{і}*вейе*, *зала*^{і}*тейе*; *гус*^{і}*тойе*, *кри*^{і}*войе* (Левк.). У дотичних до східнополіських середньополіських говірках також переважає флексія *-е*: *д*^{і}*руге*, *пруд*^{і}*к'е*, *пус*^{і}*те*, *ста*^{і}*р'ін:'е*, ^{і}*ти*^{і}*хе* [3, с. 36]. Нестягнені флексії поширені менше, проте варіативність фонетичних варіантів порівняно зі східнополіськими говірками більша: *-ейе* (*зак*^{і}*р'и*^{і}*тейе*, *пага*^{і}*нен'кейе*), *-а*^{о}*йе* (^{і}*ч'іста*^{о}*йе*), *-ойе* (*ст*^{і}*рашнойе*, *су*^{і}*хойе*), *-е*^{и}*йе* (*р'а*$^{е/і}$*бен'ке*^{и}*йе*) [3, с. 36].

Відносну гомогенність зафіксовано в родовому відмінку однини прикметників чоловічого та середнього родів. У всіх проаналізованих говірках функціонує флексія *-ого*: *городс*^{і}*кого*, *доро*^{і}*гого*, *за*^{і}*мужн'ого*, *л'іс*^{і}*ного*, *к*^{і}*ремового*. У двох говірках зафіксовано епізодичне вживання фонетичного варіанту *-о*^{ъ}*о* в ненаголошеній позиції: ^{і}*сил'но*^{ъ}*о*, *т*^{і}*рудно*^{ъ}*о*, *у'ч'ебно*^{ъ}*о* (Левк., Пак.). Під впливом російської мови у двох говірках зафіксовано в окремих словоформах флексії *-аво* (^{і}*м'ілаво*, *украї*^{і}*нскаво*, ^{і}*чорнаво*) (Єрк.), *-ово* (*зер*^{і}*кал'ново*, *ко*^{і}*р'авово*, *при*^{і}*йомново*) (Кіп.) у ненаголошеній позиції. У говірці с. Єрків Козелецького району спостережено одиничне вживання флексії *-огу* в ненаголошеній позиції: ^{і}*другогу* (Єрк.). У родовому відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у середньополіському говорі також переважає закінчення *-ого*: ^{і}*б'едного*, *ду*^{і}*бового*, *моло*^{і}*дого*, ^{і}*разного*, ^{і}*с'і*^{ц}*рого* [3, с. 34]. Але, на відміну від східнополіських говірок, у середньополіських говірках з аканням зафіксовано фонетичні варіанти *-о*^{а}*го*, *-ого*^{а}, *-аго*, *-аго*^{а}, *-ага*, *-о*^{а}*го*^{а}: ^{і}*б'ілага*, ^{і}*буўшо*^{а}*го*, *к*^{і}*л'енаваго*, *мала*^{і}*дого*^{а}, *н'еа*^{і}*б'ійакаго*^{а}, *п*^{і}*лохо*^{а}*го*^{а} [3, с. 34].

У давальному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у східнополіських говірок, що межують зі середньополіськими, спостережено флексію *-ому*: *ва*^{і}*йеному*, *ви*^{і}*сокому*, *ка*^{і}*роўйачому*, *ма*^{і}*лому*, *соро*^{і}*ковому*. У говірках з аканням зафіксовано фонетичний варіант *-аму* в ненаголошеній позиції: *бе*^{і}*р'озаваму*, *з*^{і}*лоснаму*, ^{і}*перваму*, *су*^{і}*с'ідскаму*, ^{і}*ч'істаму* (Кіп., Левк., Пак.). У говірці с. Кіпті Козелецького району в ненаголошеній позиції це закінчення функціонує паралельно з *-ому*, а у двох інших говірках флексію *-ому* в мовленні діалектоносіїв у зазначеній позиції не спостережено. Окрім того, у говірці с. Левковичі Чернігівського району в ненаголошеній позиції спорадично зафіксовано варіант *-ом*: *г*^{і}*лаўном*, ^{і}*м'есном*, *т*^{і}*рет'ом* (Левк.). Натомість у середньополіських говірках функціонує лише флексія *-ому*: ^{і}*б'едному*, *д*^{і}*ругому*, *мала*^{і}*дому*, *ста*^{і}*рому* [3, с. 34–35]. Фонетичних варіантів, навіть у тих говірках, яким притаманне акання, не спостережено.

У знахідному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів зафіксовано форми, аналогічні до відповідних форм називного та родового відмінків.

В орудному відмінку однини прикметників чоловічого й середнього родів у східнополіських говірках спостережено закінчення *-им* (тверда група) та *-ім* (м'яка група): *ба*^{і}*гатим*, *голу*^{і}*бим*, *зви*^{і}*чайним*, ^{і}*кур'ачим*, *мед*^{і}*вежим*; *а*^{і}*с'ін'ім*, ^{і}*задн'ім*, *за*^{і}*мужн'ім*, ^{і}*н'іжн'ім*, *т*^{і}*рет'ім*. Ідентичні флексії зафіксовано в середньополіських говірках. Також, на відміну від східнополіських говірок, зафіксовано варіанти *-и*^{і}*м*, *-і*^{и}*м*, *-ім* у прикметниках твердої групи: *за д*^{і}*руг'ім*, *ма*^{і}*л'ім*, ^{і}*нові*^{и}*м*, *ста*^{і}*р'і*^{и}*м*, *ста*^{і}*ри*^{і}*м*, ^{і}*т'емни*^{і}*м* [3, с. 35].

У східнополіських говірках, що межують зі середньополіськими, у місцевому відмінку однини прикметників чоловічого та середнього родів засвідчено більшу варіативність закінчень у мовленні діалектоносіїв порівняно з давальним відмінком. У наголошеній позиції переважає флексія *-ом*, зафіксована в усіх проаналізованих говірках: *ў доро*^{і}*гом*, *ў мала*^{і}*дом*, *ва ўта*^{і}*ром*, *на вара*^{і}*ном*, *на зала*^{і}*том*. Менш активно й лише в кількох говірках використовується мовцями закінчення *-ому*: *ў окруж*^{і}*ному*, *ў пар*^{і}*ному*, *ў ста*^{і}*рому*, *на кормо*^{і}*вому*, *у м'іс'*^{і}*кому* (Єрк., Кр., Пух.). Ці флексії функціонують і в ненаголошеній позиції: *ў х'ірур*^{і}*г'іч'ескому*, *на* ^{і}*кур'ачому*, *по с*^{і}*в'іжому*, *у д'і*^{і}*журному*; *на га*^{і}*р'ачом*, *на* ^{і}*задн'ом*, *на пе*^{і}*редн'ом*, *на пат*^{і}*латом* (Кр., Левк., Пак., Пух.). У говірках, яким притаманне акання, у ненаголошеній позиції зафіксовано такі варіанти: *-ам* (*на ба*^{і}*гатам*, *на* ^{і}*верхн'ам*, *на ак*^{і}*ремам*, *на* ^{і}*поснам*) (Єрк., Кіп.); *-аму* (*ў ра*^{і}*йон:аму*, *ўмкучи*^{ц}*р'аваму*, *на ку*^{і}*хон:аму*, *на* ^{і}*перваму*) (Кіп., Олб.); *-о*^{а}*м* (*у ва*^{і}*лос'ко*^{а}*м*, *у г*^{і}*лиз'аво*^{а}*м*, *у с*^{і}*пал'но*^{а}*м*) (Кіп.). Спорадичне вживання флексії *-им* зафіксовано в говірці с. Єрків Козелецького району в порядкових прикметниках: *ў* ^{і}*первим*, *у п'ій*^{і}*с'атим* (Єрк.). У говірці с. Пакуль Чернігівського району в мовленні діалектоносіїв зафіксовано дифтонг [уо]. Це відображено в закінченні *-уом*: *ў палат*^{і}*н'анен'куом*, *на па*^{і}*раднуом*, *у с*^{і}*тепенуом* (Пак.). У середньополіських говірках здебільшого теж фіксують флексію *-ом*, рідше – *-ому* у ненаголошеній і наголошеній позиціях: *на* ^{і}*панс'ком*, *на род*^{і}*ном*, *у заш*^{і}*читном*, *у тоўс*^{і}*том*; *ў се*^{і}*редн'ому*, *ў соро*^{і}*ковому*, *по* ^{і}*божому* [гчз, с. 35]. Аналогічно до східнополіських говірок існують фонетичні варіанти з [а] на місці [о] у ненаголошеній позиції: *-ам*, *-а*^{о}*м*, *-о*^{а}*м*: *па* ^{і}*ч'істам*, *по* ^{і}*голо*^{а}*м*, *у здара*^{і}*вен:ам*, *у зда*^{і}*рова*^{о}*м* [3, с. 35]. Епізодично зафіксовано також закінчення *-ім*, *-о*^{у}*м*: *на* ^{і}*бат'ко*^{у}*ўс'ко*^{у}*м*, *у су*^{і}*с'ідн'ім* [3, с. 35].

У називному відмінку однини жіночого роду в усіх східнополіських говірках, дотичних до середньополіських, функціонує флексія *-а*: ^{і}*житн'а*, *моло*^{і}*да*, *ста*^{і}*ра*, ^{і}*солодова*, *т*^{і}*рет'а*. Нестягнене закінчення *-айа* також зафіксовано в більшості із цих говірок, проте вживається воно мовцями спорадично: ^{і}*йашнайа*, *к*^{і}*р'іепкайа*, *ма*^{і}*лайа*, ^{і}*розавен'кайа*, *ста*^{і}*райа* (Єрк., Кр., Левк., Пак., Пух.). Лише в говірці с. Красилівка Козелецького району флексія *-айа* використовується паралельно з *-а* на постійній основі. У середньополіських говірках також репрезентовано закінчення *-а* в усіх говірках, а *-айа* функціонує спорадично: *в'е*^{і}*л'іка*, *га*^{і}*лодна*, *те*^{і}*перешн'а*, *чу*^{і}*жа*; ^{і}*берцовайа*, ^{і}*жосткайа*, *мала*^{і}*дайа*, *рад*^{і}*найа* [3, с. 36–37]. У говірці с. Ладижичі Київської області спостережено одиничний випадок ствердіння м'якої прикметникової основи: *ве*^{і}*чи*^{ієр}*на* [ГУМ, с. 117–120].

У непрямих відмінках жіночого роду для крайніх західних говірок східнополіського говору характерна значна варіативність форм системи прикметникової словозміни.

Родовий відмінок однини прикметників жіночого роду має чи не найбільшу різноманітність флексій. У межах аналізованого ареалу майже не існує говірок, в яких було б зафіксовано лише одне закінчення. У таких випадках у частині говірок уживання однієї флексії в мовленні діалектоносіїв превалює над іншими, але в інших фіксуємо паралельне вживання кількох закінчень без суттєвого домінування однієї із флексій. У наголошеній позиції в усіх говірках зафіксовано флексії *-ой* та *-ойі*: *двоїʹної*, *крупʹтої*, *полʹоʹвої*, *рукʹної*, *шесʹтої*, *завархʹнойі*, *крупʹтойі*, *маʹлойі*, *свиʹн:ойі*, *ʹчудної*. Відношення вживання закінчень *-ойі* та *-ой* приблизно однакове, лише в говірці с. Пакуль Чернігівського району вживання флексії *-ойі* є спорадичним. В одній словоформі зафіксовано вживання *-айі* в наголошеній позиції: *ни адʹнайі* (Левк.). Закінчення *-ойі* та *-ой* фіксуємо також у ненаголошеній позицій: *кʹласної*, *ʹкомнатної*, *ʹпервої*, *ʹсинʹої*; *бʹлижчойі*, *ʹгарнойі*, *ʹсинʹойі*, *топоʹлинойі* (Кіп., Кр., Пак., Олб., Пух.). У ненаголошеній позиції функціонує кілька фонетичних варіантів, найуживанішим з яких є *-айі*: *веʹликайі*, *диʹрʹавайі*, *ʹжоўтайі*, *ʹмилайі*, *перекʹлʹаканайі*, *переʹможнайі*, *хаʹрашайі* (Єрк., Левк., Пак.). Також зафіксовано такі варіанти (рідше): *-ай*: *да ʹдобраї*, *зда́роваї*, *ʹмилʹнаї*, *ʹчорнаї* (Левк., Пак.); *-айи*: *баʹгатайи*, *беʹрезавийи*, *гуʹбатийи* (Левк.); *-оᵃйі*: *буʹрʹашноᵃйі*, *гʹлинʹаноᵃйі* (Кіп.). Окрім того, у говірці с. Левковичі Чернігівського району зафіксовано одиничне вживання флексії *-ий*: *у ʹбʹіедний* (Левк.). У середньополіських говірках, що межують зі східнополіськими, у родовому відмінку однини прикметників жіночого роду також простежено використання флексій *-ой*, *-ойі* незалежно від наголосу (*лʹеʲсʹної*, *нʹіʲмецкої*, *от чорʹнобилʹсʹкої*; *греʹчанойі*, *моло́ʹдойі*, *лʹуʹбойі*) та *-ай*, *-айі* у ненаголошеній позиції (*ʹрускаї*, *хаʹрошаї*; *ʹатамнайі*, *пшеᵃʲнʹічнайі*) [3, с. 37]. Окрім них, зафіксовано закінчення, яких не засвідчено в дотичних східнополіських говірках: *-ойе*, *-айе*, *-е*, *-ей*, *-и*: *ʹдаўнʹе*, *да малаʹдойе*, *до колʹхознойе*, *дуʹбовʹи*, *із ʹровенски*, *кʹрʹепкайе*, *сосʹнови*, *тʹеʹперешнʹеї*, *тʹепʹлʹенʹкʹеї* [3, с. 37]. Зазначимо, що на особливу увагу заслуговує пом'якшення твердих прикметникових основ у середньополіських говірках перед окремими флексіями, що не характерно для говірок східнополіського говору.

Систему відмінкових закінчень давального відмінка однини прикметників жіночого роду становлять такі закінчення: *-ий* (*гаʹрʹачиї*, *ʹрʹідниї*, *ʹчортавиї*) (Кр., Пак., Пух.); *-ой* (*ʹдоброї*, *кріʹвої*, *робоʹтʹашчої*, *ʹсилʹної*) (Єрк., Кіп., Кр., Левк., Олб., Пух.); *-уий* (*гладʹкуий*, *дурʹнуий*, *малаʹдуий*, *хуʹдуий*) (Левк., Пак., Олб.). У більшості говірок переважає флексія *-ой*. Проте в говірках, де функціонує флексія з дифтонгом [уи], саме цей фонетичний варіант є найбільш поширеним у наголошеній позиції. Закінчення *-ий* уживається в говірках спорадично й лише в ненаголошеній позиції. У середньополіських говірках фіксуємо використання флексій *-ой*: *моло́ʹдої*, *нʹіʲмецкої*, *одʹної*, *ʹпʹервої* [3, с. 37]. На відміну від східнополіських говірок, у цих говірках у ненаголошеній позиції вживається фонетичний варіант *-ай*, якщо для говірки характерне фонетичне явище акання: *пупоᵃʲрʹезнаї* [3, с. 37]. Не засвідчено використання флексій *-ий*, *-уий*, натомість мовцями спорадично вживається флексія *-уй* у наголошеній позиції: *моᵛлоᵛʲдуї* [3, с. 37].

Для прикметників жіночого роду в знахідному відмінку однини характерна однорідність: у всіх проаналізованих говірках функціонує закінчення *-у*: *аʹзʹіму*, *дириўʲйану*, *ʹзʹімнʹу*, *лесʹну*, *ʹрозаву*, *стаʹру*. Нестягнений варіант *-уйу* спорадично зафіксовано лише в говірці с. Пакуль Чернігівського району в ненаголошеній позиції: *гаʹрʹачуйу*, *смачʹненʹкуйу*, *стаʹренʹкуйу* (Пак.). Аналогічну ситуацію фіксуємо в середньополіських говірках: у них переважає флексія *-у*, а *-уйу* діалектоносії вживають спорадично: *ʹлʹевуйу*, *пʹравуйу*, *ʹтолстуйу*, *ʹцʹіᵉлуйу*, [3, с. 38].

Флексія *-ойу* в орудному відмінку однини прикметників жіночого роду репрезентована в усіх проаналізованих говірках у наголошеній і ненаголошеній позиціях: *ўʲторойу*, *маʹлойу*, *пушʹнойу*, *серʹйознойу*, *сонʹашниʹковойу*, *укʹлʹучинойу*. У двох говірках функціонує варіант *-айу* в ненаголошеній позиції: *ʹвербнайу*, *ланʹковайу*, *с хаʹрошайу*, *ʹсахарнайу* (Кіп., Левк.). Натомість у середньополіських говірках спостережено більшу різноманітність фонетичних варіантів закінчення *-ойу*: *грузоʹвойу*, *магаʹзʹін:ойу*, *ʹтʹіхойу*, *хоʹлодноїйу* [3, с. 38]. Сюди належать флексії *-айу*, *-аᵒйу*, *-оᵛйу*, *-уйу* в ненаголошеній позиції: *ʹбаʹбінайу*, *мʹйатаᵒйу*, *посʹвʹашченуйу*, *ʹранʹоᵛйу*. Зрідка також, на відміну від східнополіського говору, діалектоносії використовують усічені форми *-ой*, *-ай*: *з стаʹрої*, *іс поʹкойної*, *моло́ʹдої*, *хаʹлоднаї* [3, с. 38].

Система закінчень місцевого відмінка однини прикметників жіночого роду демонструє різноманітність інколи навіть у мовленні окремих мовців. Засвідчено, що варіативність цих флексій значно вища, ніж у давальному відмінку однини. У жодній із говірок, узятих для порівняння, не функціонує закінчення *-ій*. Лише у двох говірках епізодично використовується усічена флексія *-і*: *ў ʹзападʹнʹі*, *ў черʹнʹігаўсʹкʹі*, *на кріʹвʹі* (Кіп., Пак.). Найпоширенішим з усіх зафіксованих нами варіантів є флексія *-ой*, уживана за аналогією до відповідної форми прикметників твердої групи російської та білоруської мов: *на гаʹрʹачої*, *на ʹнової*, *на пеʹреднʹої*, *на ʹтилʹної*, *по ўтаʹрої* (Єрк., Кіп., Левк., Пак., Пух.). У говірці с. Кіпті Козелецького району епізодично функціонує усічена флексія *-оᵘ*: *ў ʹсʹіесʹкоʲ*, *на деᵘʲсʹатоʲ* (Кіп.). Флексія *-ий* зафіксована в трьох говірках у прикметниках з основою на твердий приголосний звук: *ў ʹпрошлиї*, *на ʹпершиї*, *по олиʹшеўсʹкиї*, *у ʹпоўниї* (Кр., Левк., Пак.); а в говірці с. Єрків Козелецького району функціонує усічена форма *-иᵘʲ*: *ў укʹраінсʹкиʲ*, *на проʹсʹолашниʲ*, *на ʹсонʹачниʲ* (Єрк.). У цій самій говірці в прикметниках із м'якою основою в мовленні діалектоносіїв спостережено закінчення *-ей*: *ў доʹмашнʹеї*, *на асʹтанʹ:еї*, *у ʹсинʹеї* (Єрк.). У кількох говірках зафіксовано флексію *-уий*: *ў адʹнуий*, *ў спорʹтʹіўнуий*, *на веʹликуий*, *на палʹаʹводческуий*, *при раʹдʹанʹсʹкуий* (Левк., Пак., Олб.). У говірці с. Левковичі Чернігівського району зрідка діалектоносії вживають прикметники із флексією *-уой* у наголошеній позиції: *на галуʹбуої*, *на маʹлуої* (Левк.). У середньополіських говірках флексія *-ій* має спорадичне вживання: *ў чуʹжʹій*, *у одʹнʹій* [3, с. 38]. Найпоширенішими флексіями є *-ой* та *-ей* у прикметниках із твердою та м'якою основами відповідно: *на доʹмашнʹеї*, *на ʹдоўгої*, *на ʹнової*, *по центʹралʹної* [3, с. 38]. До рідковживаних закінчень у середньополіських говірках належать *-ий*, *-уй*: *у ʹновиї*, *у сʹтаруї* [3, с. 38], [ГУМ, с. 123–125].

Називний відмінок множини прикметників цього мікроареалу репрезентовано різноманітністю форм – стягнених і нестягнених. Найпоширенішою флексією в прикметниках твердої групи є *-ийе*, зафіксована в усіх проаналізованих говірках, окрім говірки с. Пухівка Броварського району: *ʹбилʹшийе*, *залаʹтийе*, *кʹрасниййе*, *ʹлуч:ийе*, *ʹновийе*, *таўсʹтийе* (Пух.). У кількох говірках після звукосполук *гі*, *кі*, *хі* функціонує фонетичний варіант

-и^{і}йе: *ве^{і}лики^{і}йе*, *^{і}дики^{і}йе*, *^{і}лоўки^{і}йе*, *^{і}маїс'ки^{і}йе*, *мала^{і}ден'ки^{і}йе*, *сел'с'^{і}ки^{і}йе*, (Єрк., Кіп., Левк.). У говірці с. Левковичі Чернігівського району ця флексія функціонує не тільки після *гі*, *кі*, *хі*, а й епізодично після [в] і [н]: *да^{і}машни^{і}йе*, *чер^{і}ви^{і}ви^{і}йе* (Левк.). У говірці с. Пакуль Чернігівського району записано одиничне вживання флексії *-ийи*: *дур^{і}нийи* (Пак.). Закінчення *-ійе* спостережено в більшості говірок: *зе^{і}л'ізн'ійе*, *карма^{і}в'ійе*, *^{і}лоўк'ійе*, *ма^{і}лоч:'ійе*, *ра^{і}д'уч'ійе*, *с^{і}вуйс'к'ійе*, *страйе^{і}в'ійе*. (Єрк., Кіп., Кр., Левк., Пак.). У двох говірках (Кр., Левк.) ця флексія має спорадичний характер і функціонує лише після звукосполук *гі*, *кі*, *хі*. В інших говірках жодних обмежень немає, це закінчення вживається в прикметниках твердої та м'якої груп і не залежить від місця наголосу в слові. В усіх проаналізованих говірках зафіксовано закінчення *-и*, яке функціонує паралельно з нестягненими флексіями: *бу^{і}мажни*, *гли^{і}н'ани*, *зе^{і}л'ізни*, *к'ір^{і}п'ічни*, *мала^{і}ди*, *сас^{і}нови*, *ха^{і}роши*. Також зафіксовано фонетичний варіант *-и^{і}*, проте це закінчення має спорадичний характер: *^{і}би^{і}шин'ки^{і}*, *кара^{і}лац'ки^{і}*, *^{і}рисави^{і}*, *че^{и}р'ви^{і}ви^{і}* (Єрк., Кіп., Левк., Пак.). Флексія *-і* в досліджених говірках функціонує рідше порівняно з *-и*, але на дещо ширшій території: *ве^{ш}^{і}лик'і*, *дереў^{і}ан'і*, *^{і}л'убен'к'і*, *ма^{і}лошн'і*, *^{і}сил'н'і* (Єрк., Кіп., Кр., Пак., Пух.). У говірці с. Левковичі Чернігівського району записано одиничне вживання флексії *-іе*: *ста^{і}р'іе* (Левк.). У середньополіських говірках зафіксовано переважне вживання флексій *-ийе* та *-ійе*: *в'е^{і}л'ік'ійе*, *ду^{і}бов'ійе*, *^{і}жоўтийе*, *к^{і}раснийе*, *^{і}разнийе*, *^{і}с'ін'ійе* [гчз, с. 38–39]. Залежно від вияву фонеми /и/ у прикметниках твердої групи можлива варіативність закінчення *-ийе* у вигляді флексій *-и^{і}йе*, *-і^{и}йе*, а також *-ійе* після основ на задньоязикові, губні та шиплячі: *^{і}добр'ійе*, *ду^{і}бов'ійе*, *^{і}гарни^{і}йе*, *здо^{і}рови^{і}йе*, *нежі^{ш}ві^{и}йе*, *ста^{і}р'і^{и}йе* [3, с. 38–39], (ГУМ, с. 117–120, 123–125). В одній із говірок засвідчено явище нейтралізації /о/ та /е/ у ненаголошених складах і функціонування фонетичних варіантів *-ийа*, *-ійе^{а}*, *-ийа^{е}*: *бага^{і}мол'нийа*, *в'і^{і}ш'іванийа^{е}*, *^{і}голийа*, *^{і}ч'орн'ен'к'ійе^{а}* [3, с. 39]. Якщо порівнювати середньополіські говірки з дотичними до них східнополіськими, бачимо, що стягнені флексії, зокрема *-и*, *-и^{і}*, *-і^{и}*, *-і*, у цьому мікроареалі також поширені: *ве^{і}л'ік'і*, *ду^{і}бови^{і}*, *зда^{і}ров'і*, *кра^{і}с'іви*, *^{і}поўни^{і}*, *^{і}розов'і^{и}*, *слух^{і}н'ани* [3, с. 39–40].

Парадигма відмінювання прикметників у непрямих відмінках множини залежить від типу прикметникової основи та не має суттєвих відмінностей від норм сучасної української літературної мови.

У родовому відмінку множини у всіх проаналізованих говірках представлено флексії *-их* (тверда група) та *-іх* (м'яка група): *ко^{і}л'учих*, *ко^{і}ричн'евих*, *лист'а^{і}них*, *тве^{и}р^{і}дих*; *го^{і}родн'іх*, *^{і}зоўн'ішн'іх*, *^{і}п'ізн'іх*. У двох говірках у прикметниках твердої групи паралельно зафіксовано фонетичний варіант *-и^{і}х* у звукосполуках *гі*, *кі*, *хі*: *^{і}бишин'ки^{і}х*, *^{і}дики^{і}х*, *^{і}доўги^{і}х*, *доро^{і}ги^{і}х* (Кіп., Левк.). Якщо в першій із двох зазначених говірок цю флексію зафіксовано спорадично, то в другій вона має регулярний характер. У говірці с. Кіпті Чернігівського району в прикметниках м'якої групи спостережено епізодичне використання діалектоносіями флексії *-іех*: *ка^{і}лишн'іех*, *паста^{і}рон:'іех* (Кіп.).

У давальному відмінку множини якісних і відносних прикметників функціонують флексії *-им* (тверда група) та *-ім* (м'яка група): *л'і^{і}карствен:им*, *при^{і}йеж:им*, *прас^{і}тим*, *сви^{і}н:им*; *ага^{і}родн'ім*, *^{і}з'імн'ім*, *ка^{і}лишн'ім*. У двох говірках зафіксовано фонетичний варіант *-и^{і}м* у наголошеній позиції в звукосполуках *гі*, *кі*, *хі*: *важ^{і}ки^{і}м*, *дара^{і}ги^{і}м, дру^{і}ги^{і}м* (Левк., Пак.).

Форми знахідного відмінка множини відмінюються за зразком називного й родового відмінків.

В орудному відмінку множини засвідчено флексії *-ими* (тверда група) та *-іми* (м'яка група): *ў^{і}ласними*, *дошчо^{і}вими*, *кра^{і}л'ачими*, *смач^{і}ними*; *к^{і}райн'іми*, *^{і}л'етн'іми*, *по^{і}рожн'іми*, *^{і}ран:'іми*. У говірці с. Левковичі Чернігівського району в прикметниках твердої групи поширені форми з *-и^{і}ми^{і}*: *бе^{і}резави^{і}ми^{і}*, *^{і}д'едаўс'ки^{і}ми^{і}*, *ду^{і}бови^{і}ми^{і}*, *ста^{і}рин:и^{і}ми^{і}* (Левк.).

У місцевому відмінку множини прикметників у всіх досліджених говірках функціонують закінчення *-их* (тверда група) та *-іх* (м'яка група) за зразком родового відмінка множини. Лише в говірці с. Пакуль Чернігівського району на місці *-их* вживають *-іх* у прикметниках із твердою основою на [в] у наголошеній позиції: *на бура^{і}в'іх*, *на пал'а^{і}в'іх*, *у трудa^{і}в'іх* (Пак.). У говірці с. Левковичі Чернігівського району в прикметниках твердої групи паралельно з *-их* мовці вживають варіант *-и^{і}х* у ненаголошеній позиції: *на бе^{і}резави^{і}х*, *на ^{і}разни^{і}х, на ре^{і}зинави^{і}х* (Левк.).

У середньополіських говірках, що межують зі східнополіськими, засвідчено схожу систему закінчень у непрямих відмінках. Окрім нормативних для сучасної української мови закінчень, зафіксовано низку фонетичних варіантів. Різницю зі східнополіськими говірками спостерігаємо лише в більшій фонетичній варіативності орудного відмінка множини:

-их, *-и^{і}х*, *-і^{и}х*, *-іх* (родовий і місцевий відмінки множини): *бе^{і}резов'і^{и}х*, *з^{і}добни^{і}х*, *к^{і}расних*, *л'ехко^{і}в'іх*, *ма^{і}ли^{і}х*, *моло^{і}дих*, *^{і}н'ішч'іх*, *ол'^{і}хов'і^{и}х*;

-им, *-и^{і}м*, *-і^{и}м*, *-ім* (давальний відмінок множини): *бед^{і}н'іеї-ши^{і}м*, *^{і}родн'ім*, *хре^{и}ш^{і}чени^{і}м*, *хреш^{і}ченим*;

знахідний відмінок множини відмінюють за зразком називного та родового відмінків множини;

-ими, *-и^{і}ми^{і}*, *-імі*, *-и^{і}мі*, *-ими^{і}*, *-імі* (орудний відмінок множини): *^{і}добр'и^{і}м'і*, *за ^{і}н'екоторими^{і}*, *з^{і}рослі^{і}ми^{і}*, *^{і}л:'аним'і*, *ма^{і}лен'к'ім'і*, *ма^{і}лими* [3, с. 40–41], (ГУМ, 117–120, 123–125).

У східнополіських говірках, дотичних до середньополіських, зафіксовано вживання коротких прикметникових форм. На прикладі лексем *батьків* і *материн* встановлено, що дані прикметники в мовленні діалектоносіїв цього мікроареалу мають лише коротку форму. Лексема *батьків* функціонує в зазначених говірках у варіантах *^{і}бат'коў*, *^{і}бат'ко^{а}ў*, *^{і}бат'куцў*. Лексему *материн* зафіксовано у двох говірках (Єрк., Пак.). Пояснюємо це тим, що в цих та інших проаналізованих говірках присвійні прикметники утворюються здебільшого не від іменника *мати*, а від інших іменників, а тому нами зафіксовано такі варіанти коротких прикметників на позначення належності матері: *^{і}мамин*, *^{і}мамчин*, *^{і}маткин*, *^{і}мач:ин*. У середньополіських говірках також репрезентовано короткі прикметники. Порівняно зі східнополіськими говірками зафіксовано тотожність форм, лише замість прикметників із дифтонгом [уи] у суфіксі спостережено варіант із суфіксом *-ув*: *^{і}таткуў* [3, с. 33].

Висновки. Отже, **с**истема прикметникових закінчень у досліджуваних східнополіських говірках залежить від типу прикметникової основи та наголосу. Найбільша варіативність форм властива прикметникам чоловічого роду в називному відмінку однини, прикметникам жіночого роду в родовому й місцевому відмінках однини, прикметникам у називному відмінку множини. Відсутність фонетичних варіантів флексій в аналізованому мікроареалі характерна для прикметників чоловічого й середнього родів в орудному відмінку однини. Як свідчать отримані нами результати дослідження, система прикметнико-

вої словозміни середньополіських говірок дещо ширша порівняно зі східнополіськими говірками завдяки більшій кількості фонетичних варіантів, що особливо помітно у формах однини. Проте основний масив флексій і їх фонетичних варіантів є спільним для говірок обох діалектів.

Перспективу подальшого дослідження вбачаємо у вивченні взаємодії східнополіських говірок із суміжними говірками середньонаддніпрянського діалекту й говірками білоруської та російської мов.

Список обстежених населених пунктів:

Єрк. – с. Єрків, Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Кіп – с. Кіпті Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Кр – с. Красилівка, Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Левк – с. Левковичі, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.; Пак. – с. Пакуль, Чернігівський р-н, Чернігівська обл.; Олб. – с. Олбин, Козелецький р-н, Чернігівська обл.; Пух. – с. Пухівка, Броварський р-н, Київська обл.

Джерела:

АУМ – Атлас української мови: в 3 т. / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін. К: Наук. думка, 1984. 2001 с.; **ГУМ –** Говори української мови: збірник текстів / упорядники С.Ф. Довгопол, А.М. Залеський, Н. П.Прилипко. К.: Наук. думка, 1977. 590 с.

Література:

1. Бова (Ковальчук) Л.П. Словозміна прикметників у говірках Південної Житомирщини. Територіальні діалекти і власні назви. К.: Наук. думка,1965. С. 52–59.
2. Вінтоняк О.В. Форми словозміни прикметників гуцульської говірки села Баня-Березів. Українознавчі студії. Івано-Франківськ, 2007–2008. № № 8–9. С. 105–110.
3. Говірки Чорнобильської зони: системний опис / П.Ю. Гриценко та ін.; НАН України, Інститут української мови. К.: Довіра, 1999. 271 с.
4. Громик Ю.В. Словозміна прикметників у поліській говірці села Липне. Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: збірник наукових праць / відп. ред. Г.І. Мартинова. Умань: ВПЦ «Візаві», 2012. Вип. 23. С. 19–24.
5. Делюсто М.С. Граматичні риси прикметника у світлі діалектного тексту. Лінгвістика: збірник наукових праць. Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2008. № 2 (14). С. 228–238.
6. Зінчук Р.С. Особливості ад'єктивної словозміни у західнополіських говірках (на матеріалі записів місцевого фольклору). Волинь філологічна: текст і контекст. Західнополіський діалект у загальноукраїнському та всеслов'янському контекстах: зб. наук. пр. Вип. 4. Луцьк: РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. С. 384–389.
7. Матвіяс І.Г. Суміжні говори трьох укр. Наріч. Структурні рівні укр. говорів. К.: Наук. думка, 1985. С. 3–23.
8. Нередкова С.С. Особливості відмінювання прикметників в українському усному мовленні жителів м. Луганська. Лінгвістика: збірник наукових праць. Луганськ: ЛНУ ім. Тараса Шевченка, 2010. № 3. Ч. 1. С. 57–64.
9. Никончук Н.В. Правобережнополесские говоры в лингвогеографическом освещении: автореф. дисс. ... докт. филол. наук. Житомир, 1980. 48 с.
10. Пачева В.М. Форми словозміни прикметників у говірках Північного Приазов'я (межиріччя Берди та Молочної). Вісник Запорізького державного університету: збірник наукових статей. Філологічні науки. Запоріжжя: Запорізький державний університет, 2000. С. 136–139.
11. Поляруш Т.І. Особливості словотвору і словозміни прикметників у степових говірках Кіровоградщини. Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі: XV Республіканська діалектологічна нарада: тези доповідей і повідомлень. Житомир, 1983. С. 165–166.
12. Mareyev D. From observations for the dynamics of the adjective in the Eastern Polessian dialect of the ukrainian language. European Journal of Humanities and Social Sciences. 2017. № 5. P. 19–23.

Симоненко И. В. Словоизменение прилагательных в говорах восточнополесско-среднеполесского пограничья

Аннотация. В статье рассмотрено склонение прилагательных в говорах Козелецкого и Черниговского районов Черниговской области и Броварского района Киевской области. Отмечено, что данные говоры относятся к восточнополесскому диалекту северного наречия украинского языка. Проанализирована система прилагательных флексий этого микроареала восточнополесского диалекта в сравнении со смежными среднеполесскими говорами Киевской области.

Ключевые слова: восточнополесский диалект, среднеполесский диалект, говор, прилагательное, словоизменение, флексия.

Symonenko I. Accidence of adjectives in the patois of the Eastern Polissia and Middle Polissia borderzone

Summary. The article regards the declension of adjectives in the patois of the Kozelets and Chernihiv districts of Chernihiv oblast as well as the Brovarsky district of Kyiv oblast. It is noted that the before mentioned dialects belong to the Eastern Polissia patois of the northern dialect of the Ukrainian language. The system of adjective flections of the Eastern Polissia patois in comparison with the neighboring Middle Polissia patois of the Kyiv oblast was analyzed.

Key words: Eastern Polissia dialect, Middle Polissia dialect, patois, adjective, accidence, flection.

УДК 811.161.2:81'42

Сметана І. І.,
старший викладач кафедри українознавства
і мовної підготовки іноземних громадян
Харківського національного економічного університету
імені Семена Кузнеця

ТЕРМІН «МОТИВ» У ПАРАДИГМІ КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

Анотація. Статтю присвячено аналізу вживання терміна *мотив* у дослідженні літературного тексту. Здійснено огляд праць науковців, в яких відображено різні розуміння терміна. Особлива увага приділяється виокремленню мовних і мовленнєвих складників мотиву та з'ясуванню його співвіднесеності з іншими термінами, передусім когнітивними. Показано активізацію використання терміна *мотив* як у функціонально-стилістичній, так і в когнітивній парадигмах сучасної лінгвістики. Продемонстровано тенденцію до творення складних термінів із компонентом *мотив* (*концепт-мотив*).

Ключові слова: мотив, концепт, міфологема, словесний образ, поетичний текст.

Постановка проблеми. Незважаючи на розмаїтість і багатогранність уже вироблених у філології наукових форм аналізу поетичного тексту, термінологічна система такого аналізу ще не є усталеною й однозначною. Крім того, нинішній період у розвитку науки характеризується множинністю й різноманітністю методологій філологічних досліджень, з яких кожна пропонує власну систему термінів і відповідних дефініцій.

Останнім часом поруч із традиційними стилістичними прийомами у вивченні мови поезії можна зазначити популярність міжрівневого й навіть міждисциплінарного підходу до неї. Це робить актуальними два завдання: 1) визначити доречність і специфіку використання в межах лінгвістичного аналізу загальнофілологічних термінів; 2) встановити співвідношення таких термінів з іншими вживаними терміноелементами, диференціювати їх.

Одним із таких термінів, обраним для огляду й аналізу в цій статті, є загальнофілологічне поняття (яке, у свою чергу, походить із музичної сфери) – *мотив*.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно *мотив* трактують як «стійкий формально-змістовний компонент літературного тексту. Він може бути виділений як у межах одного або кількох творів письменника (наприклад, певного циклу), так і в комплексі всієї його творчості, а також будь-якого літературного напряму або цілої епохи» [10]. Цей термін, що пов'язується передусім із дослідженнями фольклорних мотивів О. Веселовським, за слушним зауваженням науковців, «тяжіє до метазнаків літературознавства та музикознавства, співвідноситься з базовими, епізодичними знаками, які актуалізуються в текстах та за їх межами. Пор.: Ландшафт, Портрет героя, Предмет, Артефакт, Явища, Звуки, Кольори тощо» [12, с. 174]. У цитованій праці дослідники, як бачимо, розглядають мотив дуже широко, як одиницю найвищого рівня узагальнень у родовому характері явищ. Більш традиційним є виділення мотиву з конкретнішим семантичним наповненням, так його розуміє, наприклад, Л. Лисенко (посилаючись на В. Буряка): мотив – це «образ, спільний для декількох творів чи групи творів», як-от: *правда, собор, Бог, істина, традиція, рідний край, сумління, кордон, свобода, закон, любов, добро* [8, с. 78]. Говорячи про публіцистику Є. Сверстюка, автор наголошує на важливій ознаці таких мотивів: вони «ідентифікуються на всіх тематико-проблемних підрівнях ідейно-художньої публіцистичної цілісності» [8, с. 77]. Доволі докладний аналіз поглядів науковців на схематичність / реальність мотиву, його місце в літературному творі та роль у побудові сюжету подано в статті С. Шалигіної [11]. Хоча І. Костюк і зазначає, що «пояснювати значення розповсюдженого терміна, використання якого не викликає жодних застережень, не треба», ця сама дослідниця водночас небезпідставно зауважує, що «науковці використовують його в різних значеннях» [7, с. 409]. У процитованій статті термін *мотив* розглянуто у зв'язку й у взаємному перетинанні з іншими філологічними термінами, зокрема, такими, як *міфологема* і *концепт*.

Метою статті є визначення особливостей вживання терміна *мотив* у лінгвістичному аналізі художнього тексту, виділення мовних і мовленнєвих складників мотиву та з'ясування його співвіднесеності з іншими термінами, передусім когнітивними.

Виклад основного матеріалу. Лінгвістична сутність мотиву простежується в деяких джерелах із функціональної стилістики, що дає нам змогу співвіднести його з мовними одиницями. Так, в енциклопедії «Українська мова» серед предметів аналізу поетичної мови виділяються лексико-семантичні процеси, характерні явища індивідуального словотворення, динамічні процеси в синтаксисі, а також «типові наскрізні мотиви, або ключові слова» [4, с. 500]. Отже, у цьому визначенні вбачається реалізація мотивів передусім на лексичному рівні, який тісно пов'язаний із когнітивним рівнем, національною ментальністю, оскільки процитований вище перелік завершується такими явищами, як символізація слів-понять, набуття ними функцій мовних знаків національної культури [там само].

В аналізі конкретного мовного матеріалу також можна виявити дослідження, в яких мотиви реалізовуються на лексичному рівні. Так, у вже згаданій статті Л. Лисенко як утілення мотивів подано «номінації «Бог», «істина», «слово», «собор», «храм», «любов», «свобода», «краса», «добро» тощо – генетично закодовані чинники ідеальної світобудови» [8, с. 77].

На наше переконання, під час вивчення мовної реалізації мотивів потрібно враховувати різні рівні тексту й підсистеми мовної системи, як це робить, наприклад, М. Музичук. Дослідниця розглядає шляхи мовної репрезентації мотиву *маски* як одного з визначальних у формуванні «міфічності» прози німецького письменника Г. Носсака. У результаті проведеного аналізу ілюстративного матеріалу автор визначає «типові одиниці та структури для вираження ідеї маскування», серед яких

бачимо: одиниці відповідного лексикону, ряди загальномовних і контекстуальних синонімів, спільнокореневі та спільногніздові одиниці, контекстуальне варіювання семантики, а також засоби синтаксичного рівня: складнопідрядні порівняльні речення, мовні опозиції, антитетичні формулювання, оксиморони, які «вербалізують типову для Носсакової поетики дихотомію «правдиве» – «неправдиве», «справжнє» – «несправжнє»» [9, с. 112–116]. Ми приєднуємося до думки, що мотив набуває мовної реалізації у функціонально-стилістичних засобах різних рівнів, і вважаємо плідним та вартим уваги застосування такого лінгвістичного аналізу мотивів щодо художньої літератури. Те, що проблема мовного вираження мотивів є актуальною для сучасного мовознавства, засвідчують і західні джерела, зокрема колективна монографія на цю тему, де упорядники звернулися так само до лексичного, синтаксичного, семантичного рівнів реалізації мотивів і навіть застосовують кількісні методи для їх дослідження [13].

Останнім часом у науковій літературі помітний також зв'язок між мотивами і структурами уявлень людини про дійсність, фрагментами картини світу. Так, досліджуючи роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита», Н. Алексєєва виділяє в ньому такі досить різнорідні мотиви: *втраченого Раю, стовпотворіння, звіра, храму, чаші, крові, води* (зокрема, *дощу* та *річки*), *повернення до минулого, збереження / спалення рукописів* [1]. Зауважимо, що на позначення деяких із цих мотивів автор статті вживає також інші терміни: наприклад, *храм* є водночас архетипом, *вода* – міфологемою, *дощ* і *річку* визначено як «образи-мотиви». Крім того, характеризуючи мотив *річки*, Н. Алексєєва говорить про культурний концепт *ріка*, який відсилає нас до відомих асоціацій, як-от *ріка часу, ріка життя, ріка забуття*. Бачимо тут поєднання двох термінів – *концепт* і *мотив*, які дослідниця інколи пише через дефіс [1, с. 10]. Саме з терміном *концепт* термін *мотив* зараз найчастіше поєднується і зіставляється, що пояснюється активним розвитком останнім часом когнітивної лінгвістики, для якої *концепт* є ключовим терміном, зокрема, для аналізу художнього тексту.

В українському мовознавстві ці терміни поєднує також відома дослідниця С. Єрмоленко, яка пише про лінгвопоетику Тараса Шевченка. Досліджуючи мову Т. Шевченка «як складну ієрархічну систему, яка є об'єктом вивчення історії української літературної мови, лінгвостилістики, лінгвопоетики, когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології» [5, с. 3], автор обирає для вивчення «показові в контексті української ідентичності концепти-мотиви, слова-символи *слово, хата, світ*» [там само]. Вона вживає терміни з написанням через дефіс, а також прямо формулює їхню надзвичайну близькість, хоча вони походять з різних ділянок наукового аналізу: «Саме так можна структурувати зміст концепту, або, за літературознавчою термінологією, мотиву Шевченкової творчості – *слово*» [5, с. 4]. С. Єрмоленко, крім названих вище, виділяє як важливий для Шевченкової творчості мотив *розмови*, а також його вужчий, окремий різновид – мотив *розмови із зорею*. Даючи теоретичне обґрунтування науковому терміну *концепт-мотив*, автор підкреслює, що «оперування поняттями концептів-мотивів, співвідносних із поняттями лексико-семантичних, лексико-асоціативних полів, відкриває нові можливості дослідження філософії мови Кобзаря» [5, с. 17]. На нашу думку, у праці С. Єрмоленко показано, як термін *мотив* може бути вписаний у сучасну лінгвокогнітивну інтерпретацію поетичного тексту. Такої ж думки дотримується З. Афінська, яка йде за ідеєю В. Дем'янкова: «*концепт* значною мірою відповідає тому, що дослідники літератури називають *мотивом*», – і виділяє в ракурсі лінгвокультурології мотив *la cuisine française* [2], що може бути розглянутий і як національно маркований концепт.

Схожий підхід бачимо і в статті Г. Каратєєвої, яка досліджує концепт *подорож* у французькому постмодерністському романі. Автор на позначення уявлення про подорож використовує не тільки термін *концепт*, а й *міфологема*, *архетип*, а також пише про подорож як «центральний концепт-мотив» досліджуваного нею автора Ж.М.Г. Ле Клезіо [6, с. 65]. У праці О. Богданової подвійним терміном *концепт-мотив* позначається *робота*, водночас у статті вживаються також інші подвійні терміни на позначення ментальних моделей: образ-мотив *бруд*, образ-деталь *ключі*. Це вказує на те, що мотиву і концепт-мотиву необхідно знайти обґрунтоване місце в системі сучасної філологічної термінології, яка застосовується для аналізу художнього тексту.

Варто також зауважити, що в сучасній енциклопедії міфології та фольклору показано, що мотиви розрізняються за типами, тобто концепт-мотив є одним із кількох типів мотивів, наявних у фольклорних чи міфологічних текстах [14, с. 318]. Автори зазначеного об'ємного видання наводять як приклад концепт-мотиву *винагороджену гостинність*, а також зазначають наявність інших типів мотивів, серед яких: мотив-дія (*удавана глухота, щоб приманити ворога і вбити його*); мотив-об'єкт (*джерело райдуг*); мотив зв'язку / спорідненості (*померла мати повертається, щоб допомогти переслідуваній дочці*); мотив персонажа (*хрещена-чарівниця*); мотив структури оповіді (*нескінченні казки*). Це ще раз показує нам різноманітність розуміння мотиву на різних рівнях: сюжетного елемента, структурного засобу, образу персонажа тощо.

Висновки. Отже, термін *мотив* у сучасній науці посідає важливе місце в структурі не тільки суто літературознавчого, а й загальнофілологічного аналізу. Він плідно використовується у функціональній стилістиці й когнітивній лінгвістиці. У системі когнітивних термінів термін *мотив* (зі своїми варіаціями: *концепт-мотив, образ-мотив* тощо) не має усталеного місця і визначення, тому уточнення його ролі в когнітивному й лінгвокультурному аналізі поетичного тексту становить перспективу подальших студій.

Література:

1. Алексеева Н.С. Роман М. Булгакова «Мастер и Маргарита» в контексте магического реализма. Наукові записки ХНПУ ім. Г.С. Сковороди. 2017. Вип. 2 (86). С. 3–20.
2. Афинская З.Н. О мотивах концептосферы еда: la cuisine française. SWorld. Одесса, 2014. Т. 19. С. 49–56. URL: http://www.sworld.education/index.php/ru/conference/the-content-of-conferences/archives-of-individual-conferences/dec-2014 (дата звернення: 19.04.2018).
3. Богданова О.В. Истина: диалог философских систем (пьеса М. Горького «На дне»). Acta Eruditorum. 2016. Вып. 20. С. 43–48.
4. Єрмоленко С.Я. Поетична мова. Українська мова: енциклопедія. К.: Укр. енциклопедія ім. М.П. Бажана, 2004. 824 с.
5. Єрмоленко С.Я. Філософія мови Тараса Шевченка. Українська мова. 2014. № 2. С. 3–18.
6. Каратєєва Г.М. Концепт «подорож» у французькому постмодерністському романі: шляхи інтерпретації. Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. К., 2007. Сер. № 9: Сучасні тенденції розвитку мов. Вип. 2. С. 63–67.
7. Костюк І. Міфологема: історія поняття. Вісник Львівської національної академії мистецтв. 2011. Вип. 22. С. 405–416.

8. Лисенко Л.І. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як концептуальна картина світу. Рідний край. 2010. № 1. С. 75–79.
9. Музичук М.Ю. Мовні засоби вираження мотиву «маски» як елемента «міфічності» у прозі Г.Е. Носсака. Іноземна філологія. Український науковий збірник. Вип. 120. Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. С. 111–116.
10. Незванкина Л.К., Щемелева Л.М. Мотив. Литературный энциклопедический словарь. М.: Сов. энциклопедия, 1987. С. 230.
11. Шалыгина С.Г. Понятие «мотив» и его интерпретация в теории литературы и музыке. Социально-экономические явления и процессы. 2012. № 1. С. 250–254.
12. Швачко С.О., Кобякова І.К., Анохіна Т.О. Концептуальний підхід до структурних одиниць текстів: контрастивні аспекти. Вісник Сумського державного університету. Серія «Філологія». 2007. № 2. С. 173–179.
13. Junying Liu, Haitao and Liang. Motifs in Language and Text / Ed. by. Berlin; Boston: De Gruyter Mouton, 2017. 271 p.
14. Sherman J. Storytelling: An Encyclopedia of Mythology and Folklore. L.; NY.: Routledge, 2015. 647 p.

Сметана И.И. Термин «мотив» в парадигме когнитивно-семантического анализа поэтического текста

Аннотация. Статья посвящена анализу использования термина *мотив* в исследовании литературного текста. Выполнен обзор работ ученых, в которых отражены различные понимания термина. Особое внимание отводится выделению языковых и речевых составляющих мотива и определению его соотнесенности с другими терминами, прежде всего когнитивными. Показана активизация использования термина *мотив* как в функционально-стилистической, так и в когнитивной парадигмах современной лингвистики. Продемонстрирована тенденция к созданию сложных терминов с компонентом *мотив* (*концепт-мотив*).

Ключевые слова: мотив, концепт, мифологема, словесный образ, поэтический текст.

Smetana I. The term “motif” in the paradigm of cognitive-semantic analysis of poetic texts

Summary. The article considers the use of the term *motif* in the literary works analysis. The works of scholars reflecting the variety of this term understandings are surveyed. A special attention is paid at the language and speech components detection; its correlation with other terms, mainly cognitive ones, is found out. The actuation of the use of the term *motif* is demonstrated in functional stylistic and in cognitive paradigms of contemporary linguistics. The trend to create compound terms with the use of *motif* (*concept-motif*).

Key words: motif, concept, mythologeme, verbal image, poetic text.

УДК 811.161.1'37

Сонник Н. С.,
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
Стехна П. М.,
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури
Щетинникова О. О.
викладач кафедри іноземних мов
Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ПРОСТІР» (НА МАТЕРІАЛІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ)

Анотація. У статті розглянуто особливості репрезентації концепту «простір» на морфологічному, лексичному та синтаксичному рівнях. Виявлено основні індивідуальні риси просторової концептосфери в російській мові.

Ключові слова: концептосфера, концепт, простір, концептуалізація, мовна картина світу**.**

Постановка проблеми. Сьогодні когнітивна лінгвістика – один із найпоширеніших філологічних напрямів. У центрі уваги когнітологів перебувають різноманітні аспекти дослідження концептів. Концепти досліджуються в контексті письменницьких ідіостилів, наївної картини світу, наукової картини світу, у контексті міжкультурної комунікації тощо. Велика увага традиційно приділяється базовим концептам мовної картини світу.

Одним із таких концептів є *простір*, дослідження загальних та індивідуальних рис якого на прикладі російськомовної картини світу було б достатньо плідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням визначення «простору» крізь призму часу та світосприйняття цікавилися такі відомі філософи, як Аристотель, І. Ньютон, Г.В. Лейбніц та інші. У сфері когнітивної лінгвістики визначали просторовий концепт і характеризували просторові поняття такі науковці-лінгвісти, як В. Топоров, Є. Кубрякова, А. Вежбицька. Змістовний складник значення простору в порівнювальному міжмовному аналізі досліджував Г. Гачев [4]. Д. Вундерліх у своїх працях розглядав співвідношення простору та часу в мовному середовищі [5]. Незважаючи на великий обсяг досліджень у просторовій концептосфері, залишаються актуальними питання, пов'язані з визначенням основних категорій концепту «простір» на лінгвістичному рівні.

Метою статті є зображення основних уявлень про простір у російській мовній картині світу, які проявляються на різних мовних рівнях (морфологічному, синтаксичному, лексико-семантичному).

Виклад основного матеріалу. Простір і час – форми існування матерії, що не можуть бути незалежними. Відношення між просторовими та тимчасовими величинами називаються метричними. Поняття простору виникло як узагальнення поняття місця, яке охоплює як уявлення про положення якогось тіла щодо інших, так і уявлення про протяжність тіла, його розмір тощо. Про просторові характеристики окремо від часових можна говорити, якщо не брати до уваги властивості руху об'єктів і їхніх частин.

У сучасному уявленні простір – це найважливіша онтологічна категорія, форма існування матерії, яка характеризує її протяжність, структурність, співіснування та взаємодію її елементів. Простір і час є тими категоріями буття, які є невичерпним джерелом для міркування людини взагалі, не тільки для філософів. Категорії простору і часу «входять до низки головних буттєвих категорій і є дві найважливіші серед пізнаних людиною форм існування матерії, які введені в мову для того, щоб говорити про найскладніші таємниці всесвіту, і для того, щоб осягнути прості форми орієнтації людини в конкретному місці і конкретному часі» [6, с. 27].

Уявлення про простір доволі суттєво відрізняються в наївній і науковій картинах світу. І навіть у межах наукової картини світу можна зазначити істотні відмінності в, скажімо, фізичних, геометричних і філософських уявленнях про простір.

Як відомо, ще в давнину виникли дві різні концепції простору. Атомісти (Демокрит, Епікур, Лукрецій) стверджували, що існує пустий безкінечний світовий простір, який служить вмістилищем речей, ареною руху тіл. За Аристотелем, простір – це сукупність місць, які займають тіла.

Ідея порожнього світового простору була пізніше розвинута І. Ньютоном, а розуміння простору і часу Аристотелем заклало основу концепції Г.В. Лейбніца. За І. Ньютоном, сутність простору подається у вигляді необмеженого вмістилища, обсягу, який ототожнюється ним із пустотою. Погляди Г.В. Лейбніца на простір є узагальненням безпосереднього досвіду, він оживляється присутністю людини, він трактується і прочитується людиною. Йдеться про протяжні тіла, які розташовані в якийсь спосіб щодо інших тіл. Простір – це категорія, що застосовується лише до багатьох тіл. Якби інших тіл не існувало, то неможна було б говорити про протяжність даного тіла.

Поняття «простір» є необхідною складовою частиною картини світу загалом, тому входить у предмет філософії. Природознавство і передусім фізика поглибили вчення про простір. Серед інших наук про природу значну роль у прогресі вчення про простір відіграла астрономія, особливо космологія. У зв'язку із проникненням у мікросвіт і космос можна виявити нові незвичайні властивості простору та часу.

Є. Подольська дає визначення простору як форми буття матерії, що характеризує її протяжність, структурність, співіснування і взаємодію її елементів в усіх матеріальних системах. Вона наголошує на тому, що простір тісно пов'язаний зі структурністю матерії. Матерія здатна ділитися на складники, які мають взаємну координацію [6].

Орієнтація в просторі є одним із важливих етапів у пізнавальній діяльності людини, яка бере участь у формуванні усві-

домлення. Розглядаючи явище сприйняття як один із найважливіших когнітивних механізмів людського створіння, говорячи про біологічні передумови будови мовних систем, Є. Кубрякова вважає, що необхідно враховувати й те, як вплинули на їх організацію принципи сприйняття світу. На думку вченого, «у людини в ході її еволюції формуються дві відносно автономні системи бачення світу – так звана Що-система (What-system) і Де-система (Where-system)» [2, с. 88]. Перша система є своєрідним ідентифікатором навколишнього середовища, спрямованим на протиставлення різних об'єктів за параметрами фігури і тла. Друга система визначає відстані до предметів або об'єктів, які перебувають у межах видимого огляду. Завдяки другій системі формуються уявлення про абсолютну відстань до будь-якого предмета і про відносне співположення предметів один до одного. Друга автономна система бачення світу (Де-система) є первісною перцептивною основою для формування і розуміння концепта «простір».

Є. Кубрякова справедливо вважає, що наївна уява про простір сформувалася раніше, тобто передувала науковому осмисленню просторових категорій. Також дослідник говорить про вторинність концепта «простір» щодо базових концептів «об'єкт» і «предмет» [2, с. 87]. Це цілком справедливе твердження, з огляду на те, що концепт «простір» традиційно вважається концептом-конструктом, якого немає в природі. Він становить собою універсальне бачення світу, деякі основні координати виміру або орієнтації людини, тому позбавлений будь-якої оціненості або експресивності, якщо, звичайно, не йдеться про метафоричну репрезентацію просторової концептосфери. Концепти такого типу апріорі є вторинними щодо базових концептів матеріально-перцептивного типу.

Матеріалом до реконструкції давнього донаукового уявлення про простір може служити прояв цієї категорії в міфологічному мисленні. В. Топоров виділяв такі ознаки міфологічного простору:

1) невід'ємність від часу;

2) нерозривний зв'язок із речами, які конституюють простір і організують його структурно (першотворець, боги, люди, тварини, рослини, елементи сакральної топографії, сакралізовані та міфологізовані об'єкти зі сфери культури);

3) віддаленість простору від того, що ним не є;

4) складник простору (членування і з'єднання) тощо [1].

В. Топоров робить висновок, що художній простір «сильніше за будь-який зовнішній простір. У цьому сенсі такий текст є експериментальним приладом, на якому конструюються, апробуються, перевіряються ніде більше не мислимі можливості» [1, с. 284].

Одним із базових протиставлень у параметризації концепту «простір» є опозиція верх – низ. Р. Гжегорчикова пропонує таку категоріальну структуру опозиції верх – низ [7, с. 78]:

1) **вертикальність**, яка є репрезентацією стандартного сприйняття людини позиції об'єкта щодо будь-якої вихідної точки координат. Зазвичай такою вихідною точкою є поверхня Землі. Найбільшої значущості ця категорія набуває в прийменниковій системі (локативні прийменники *под, над*), а також для позначення розміру в системі прикметників (*высокий, низкий*);

2) **внутрішність** – категорія, спрямована на опис предметів у вигляді вмістилища. Ця категорія реалізується серед дативних і локативних прийменників (*в доме, вне дома, из леса*), а також є принципово важливим елементом опису семантичної структури деяких об'єктів. Так, параметр глибини може бути наявним тільки в предметах, які мають внутрішність;

3) **поверхня** – характеристика, якою наділені об'єкти, що мають виділені межі;

4) **фасад** (перед) та **тильний бік** (зад) об'єктів. Цю категорію двох протиставлених понять сформували уявлення про людську зовнішність (фасад = перед, обличчя), що проявилося і в концептуалізації руху людини (*человек идет вперед*). У результаті, ці уявлення переносяться на неістоти, що приводить до протиставлення більшої частини крупних об'єктів (*дом, машина, шкаф, корабль*) за цим параметром. Варто також зазначити, що уявлення про локалізацію предметів може бути абсолютним або суб'єктивним, тобто основане на уявленні конкретного спостерігача. Наприклад, машина для спостерігача буде перебувати *за домом*, а не *перед домом*, якщо будинок розташований між спостерігачем і машиною.

Концепт простору досліджується і на синтаксичному рівні. Що стосується граматики простору, то І. Кобозева аналізує спеціальний мовленнєвий жанр *опис простору* і вводить такі його складники, як експозиція та розробка [8, с. 156]:

Експозиція в зазначеному жанрі вказує на тип простору, який описується. *Розробка* є власне описом простору. В експозиції обов'язково наявна категоризація, яка може бути виражена такими типами речень: а) називне (*Комната.*); б) те, що класифікує (*Это музей.*); в) буттєве (*Перед нами большая зала.*); г) сприйняття (*Видим интерьер дома.*). Уточнення, характеризація, локалізація та коментар є факультативними елементами експозиції. **Уточнення** може виражатися такими синтаксичними конструкціями: а) реченням з метатекстовим предикатом ([Какая-то серо-зеленая комната.] *Я бы сказала, даже зала.*); б) називним реченням ([Видим интерьер дома.] *Аристократический дом.*); в) прикладкою ([На картине какая-то комната.] *Большая зала.*); г) диз'юнктивними однорідними членами ([Вот это камин] *или печка.*); ґ) уточнюючими зворотами ([Изображена комната,] *скорее даже зала в большом дворце.*). **Характеризація** подається реченнями, які характеризують (Видим интерьер дома… *Потолки шести метров. Пол паркетный. Стены синего цвета.*). **Локалізація** є окремим видом **характеризації**, яка виражається в показі місцезнаходження. Вона передається локативними реченнями ([Две женщины:] *одна сидит, одна стоит у окна.*). **Розробка** складається з **рядів**, одного або декількох. **Ряд** являє собою фрагмент тексту, що відповідає зв'язній ділянці простору, яка сприймається візуально. У свою чергу, **ряд** є послідовністю **кадрів**. **Кадр** має обов'язкову категорію **конфігурації**, яка втілює щоденне розуміння простору, а також факультативні категорії **уточнення**, **характеризації**, **локалізації** та **коментаря**. Відношення **конфігурації** відображаються в категорії **топоса**, **Зв'язки** і **фігури** (детальніше див.: [8, с. 157]). Структура жанру **опис простору** наочно відзеркалює ті процеси, що відбуваються у свідомості людини під час сприйняття візуальної інформації в її вербальному кодуванні [8, с. 161].

Концептуалізація простору на семантичному рівні пов'язана з різними метафоричними та метонімічними переносами, де вихідним або кінцевим об'єктом переносу є концепт «простір». Є. Падучева аналізує метонімічний перенос **час→простір**. Цей перенос полягає в тому, що слова, які означають відрізок часу, вживаються на позначення «подій, які відбуваються на даному відрізку часу, а отже, займають певний простір» (*расскажи про воскресенье* (про то, что происходило/будет происходить – в оп-

ределенном месте – в воскресенье)) [9, с. 239]. Примітно, що метонімія такого типу – типово російське (східнослов'янське явище, наприклад, у романських мовах такий розвиток значення супроводжується афіксацією).

Просторова метафора є однією з фундаментальних метафор російськоїмовної картини світу. Вона охоплює найважливіші понятійні сфери концептуалізації мовної свідомості. Аналізуючи назви різних природних об'єктів, О. Єрмакова пропонує такі варіанти метафоричного осмислення російського ландшафту [10, с. 289–293]:

1. Ландшафтні метафори можуть представляти один простір через інший (*бугры волн, море тайги, снежное море, песчаное море, морская пустыня)*, хоча загалом для метафоричних переносів не є характерним залишатися в межах тієї самої логічної категорії.

2. Метафоризація людини в образах ландшафту (*гора* (огромный и толстый); *бугор* (жарг. «начальник»); *остров* (выделяющийся среди других); *река* (об изменчивой натуре); *айсберг* (холодный и не до конца понятный)). Крім того, певні прошарки суспільства можуть характеризу.

3. Концептуалізація людського життя як плавання *по морю/ по реке*, під час якого людина може наштовхуватися на *рифы*, *подводные камни*, може вибиратися на рятівний *берег* під час життєвих *бурь*. Метафорична картина людського життя активно експлуатує назви всіх водойм і їхніх частин (*ключ, родник, истоки, русло*).

4. Кінець людського життя пов'язаний із метафоричним переосмисленням назв западин (*бездна, пропасть, пучина, яма*). Така метафоризація зумовлена сакральними уявленнями про замогильний світ, який розташований під землею. Це підтримується і поховальною традицією, де кінець життя пов'язаний із зануренням тіла до ями (могили).

5. Концептуалізація часу в просторових образах (*время пошло под уклон, достиг вершин дней, пик времени, не за горами*). Життєвий шлях у даній моделі концептуалізується як рух горою.

6. Метафоричне позначення нероздробленої безлічі, сукупності, великої кількості будь-яких об'єктів (*горы снега, книг, дел; пропасть (бездна) вопросов, дел; море света, крови, огней; реки (потоки, ручьи) слез, крови, лавы; океан горя, радости, любви*).

Реалізація просторової метафори має низку семантичних нюансів, а саме:

а) просторові метафори часто не втрачають просторової семи (*горы снега, реки лавы, море тайги* – залишається значення просторової протяжності; *горы риса, горы мусора* – залишається значення підвищення над площиною);

б) просторові терміни в процесі метафоризації залишаються тісно пов'язаними з семантикою руху (*из-за гор, к обрыву, на дно, у края бездны*);

в) просторові метафори рідко виходять за межі фізичних відносин;

г) фізична природа простору впливає на емотивний компонент семантичної структури просторової метафори.

На ментальному рівні просторова метафора репрезентує життя душі. У наївній картині світу душа уявляється закритим простором, а також створінням без плоті, яке перебуває в цьому просторі [10, с. 295]. За ставленням до душі реалізуються такі просторові дії, як: *раскрыть, закрыть, распахнуть, влезть, войти*. «Простір душі має інший «ландшафт»: у ньому немає *рек, гор, скал*, *островов*, але є *пропасти, бездны, безымянные пустыни*» [10, с. 296].

Висновки. Отже, можна говорити про значущу важливість концепту «простір» у світосприйнятті людини та його характерне місце в російській мовній картині світу. Він активно репрезентується на різних мовних рівнях. Морфологічна репрезентація пов'язана із системою російських просторових прийменників і прислівників та особливостями їхнього функціювання. Синтаксична репрезентація формується мовленнєвим жанром ***Опис простору***, тобто тими синтаксичними засобами, які використовуються в процесі реалізації типової схеми передавання інформації про простір. Лексико-семантичні особливості концепту «простір» яскраво виявляються в метонімічних (***час→простір***) і метафоричних переносах. Метафоризація постає як один із ключових процесів, який дозволяє в термінах простору осмислити інші фізичні явища, людські якості, ментальні характеристики тощо.

Перспективи дослідження. У зв'язку із швидким розвитком соціуму та настанням ери технічного прогресу спостерігається поява зовсім нових понять, пов'язаних із концептом «простір». Вже не є новиною такі словосполучення, як: «інформаційний простір», «інтелектуальний простір», «віртуальний простір», «кіберпростір». Але з лінгвістичного погляду ці терміни потребують подальшого дослідження для виявлення чіткого визначення та детальної характеристики. Вважаємо цей напрям доцільним і перспективним для наукового суспільства.

Література:

1. Топоров В. Пространство и текст: семантика и структура / отв. ред. Т. Цивьян. М.: Наука, 1983. С. 227–285.
2. Кубрякова Е. О понятиях места, предмета и пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 84–92.
3. Wierzbicka A., Semantics and Culture. New York. 1992. P. 496.
4. Гачев Г. Национальные образы мира. Космо-психо-логос, М.: ИГ «Прогресс-Культура», 1995. 480 с.
5. Вундерлих Д. Пространство, время, лексикон. 1985. С. 66–89.
6. Подольська Є. Філософія: підручник. К.: Інкос; Центр навчальної літератури, 2006. 704 с.
7. Гжегорчикова Р. Понятийная оппозиция верх – низ (пол. "wierzch" – "spyd") и языковая модель пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 78–83.
8. Кобозева И. Грамматика описания пространства. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 152–162.
9. Падучева Е. Пространство в обличии времени и наоборот (к типологии метонимических переносов). Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 239–254.
10. Ермакова О. Пространственные метафоры в русском языке. Логический анализ языка. Языки пространств / отв. ред. Н. Арутюнова, И. Левонтина. М.: Языки русской культуры, 2000. С. 289–298.

Сонник Н. С., Стехна П. М., Щетинникова О. А. Лингвистические аспекты выражения концепта «пространство» (на материале русского языка)

Аннотация. В статье рассмотрены особенности репрезентации концепта «пространство» на морфологическом, лексическом, синтаксическом уровнях. Выявлены основные индивидуальные черты пространственной концептосферы в русском языке.

Ключевые слова: концептосфера, концепт, пространство, концептуализация, языковая картина мира.

Sonnik N., Stekhna P., Shchetynnykova O. Linguistic aspects of representation of concept space (on the material of Russian language)

Summary. The article deals with the peculiarities of space conceptualization on different language levels. Morphological, lexical and syntactical levels were scrutinized. Main individual features of conceptual sphere of space were revealed using examples in Russian.

Key words: conceptual sphere, concept, space conceptualization, language worldview.

УДК 811.161.2'38:821.161.2:82–32

Стовбур Л. М.,
доцент кафедри української мови
Запорізького національного університету

СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ У КНИЗІ М. МАТІОС «НАЦІЯ»

Анотація. Статтю присвячено аналізу звертань, що функціонують у книзі Марії Матіос «Нація», ускладнюючи різнотипні речення. Особливу увагу приділено стилевжитку конструкцій зі звертаннями, які виконують апелятивну та експресивну функції.

Ключові слова: збірник новел «Нація», речення, звертання, стилевжиток, апелятивна функція, експресивна функція.

Постановка проблеми. Вибір для аналізу збірки новел М. Матіос «Нація» не випадковий, адже твір є одним із вершинних не тільки у творчості Марії Матіос, але й усього сучасного українського письменства. Як справедливо зауважує польський літературознавець А. Коженьовська-Бігун, книга Марії Матіос «Нація» викликає особливе зацікавлення, оскільки торкається найголовніших проблем усіх часів, насамперед проблеми честі й моралі, якими сьогодні, на її думку, послуговуються лише одиниці [1, с. 4].

Актуальність дослідження саме ускладнених простих речень полягає в тому, що питання ускладненості структури простого і схеми складного речення в традиційному мовознавстві до сьогодні залишається не розв'язаним, незважаючи на постійну цікавість до нього, передусім, в описових граматиках української мови.

Дослідження є спробою простежити стилістичний потенціал різнотипних синтаксичних конструкцій, що містять у своєму складі варіативні моделі звертань.

Серед засобів, що ускладнюють просте речення, особлива роль належить звертанню, яке в українській мові має спеціалізовану форму вираження – кличний відмінок. Речення, ускладнені відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями і вставними словами, характеризуються набором певних семантичних, структурних, інтонаційних та функціональних ознак, що зближують ці побудови як один своєрідний підтип, визначають їхню специфічну синтаксичну природу. Такі речення частково близькі до простих речень, оскільки мають одну предикативну (граматичну) основу, і частково – до складних речень, оскільки можуть характеризуватися поліпредикативністю, додатковою присудковістю (наприклад, у реченнях з відокремленням); однак напівпредикативність відокремлених членів не піднімає їх до «рангу» підрядних частин [2, с. 27–28]. Також, на думку дослідників, звертання, категоріально не змінюючи синтаксичної будови речення, не впливаючи на його належність саме до цього, а не до іншого структурного різновиду речень (двоскладних чи односкладних, непоширених и поширених і т. ін.), все ж привносить у речення певний стилістичний елемент, рису, ознаку, функціональне забарвлення, бо частково чи й суттєво змінює всю реченнєву тональність, мовленнєву орієнтацію вислову. Звертання до інших може бути зумовлене певним розумово-почуттєвим стимулом, найрізноманітнішою емоційною збудженістю людини [3, с. 272].

Отже, пропонована розвідка має за **мету** простежити стилістичне вживання конструкцій зі звертаннями, уведеними в тканину творів, що складають збірку новел «Нація».

Із семантичного погляду функції звертання в книзі М. Матіос виконують іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні, що означають:

– прізвища, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська людей, напр.: *–Я п'ю до вас, пане **Довгопол**!* [4, с. 11]; *Вона багато чого розуміє, **Юр'яна*** [4, с. 18]; *– Хто, **Уласію** мій солодкий?* [4, с. 23]; *– А ви, **Довгопол**, просите признатися* [4, с. 28]; *– Ви зробили добру справу, **Марійо**, відвідавши нашу родину в жалобі* [4, с. 48]; *– **Тимофі-і-і-і-ю**! Чуєте, **Тимофію**, йдіть скоренько до хати!* [4, с. 59]; *– Завтра за вами прийдуть, **Василю*** <…> [4, с. 70]; *– Невчасно померла ваша жона, **Шандро**, невчасно* <…> [4, с. 76]; *– А ви, **Фрозино**, – стара жінка, встидали би ся в політику її пхати знов* [4, с. 97]; ***Юрку**, в неділю корову поженемо на продаж?!* [4, с. 124]; *– А це тобі, **Юрку**, капелюх весільний, із дзеркальцем і пером фарбованим курячим* [4, с. 134]; *– Ти, **Коляю**, може, в нас десь із Шепота* [4, с. 136]; *– Я не пужаю, **Василинко*** [4, с. 165]; *– На, любуйся-милуйся, **Катерино**!* [4, с. 204]; <…> ***Юстино**, скільки, кажете, пересушуєте цю одіж?* [4, с. 220];

– назви людей за їхніми родинними стосунками, напр.: *– **Кумочку** Герасимчаку, не могли ви мене спровадити на цю дорогу?!* [4, с. 23]; *– Та добраніч, файна **любко**, добраніч, добраніч, абись дала білу ручку під голову на ніч* <…> [4, с. 23]; *– **Мамо**, ти збираєшся, як до шлюбу!* [4, с. 102]; *– Що тобі було, **мамо**?* [4, с. 106]; *– Щасливої дороги, **донцю**!* [4, с. 151]; *– Може би, ти що їв, **синку**?* [4, с. 154]; *– Але ж не може ревність заступити весь розум чоловікові, **мамо**!* [4, с. 216]; *– Будемо головисі позичати твою домовину, **бабо*** [4, с. 221]; *– А то, **дочко**, все пропало: що наше на книжках, що Максюкове на горищі* [4, с. 225]; *– Не бий так ніжкою, **моє любе*** [4, с. 174];

– соціальне становище, класову чи станову належність, посаду, звання, титул тощо: *– Та, зрештою, ви самі мені цього побажали, **пане-товаришу**!* [4, с. 11]; *– Отак, **молодице*** [4, с. 97]; *– Світ зрадний і блудний, **жінко*** [4, с. 99]; *– Куда ідьом, **красавіца**?* [4, с. 155]; *– Але ти, **дружечко**, не сказала до кого кличеш* [4, с. 157]; *– Ми для вас тут одну приємність маємо, **пані молода*** [4, с. 162]; *– Що ти мене пужаєш, **товаришко**?* [4, с. 165];

– професію, соціальний статус особи: *– Вас щось непокоїть, **панотче**?* [4, с. 98];

– назви різних частин тіла, напр.: *– Так що будь здорова, **чорноброва**. Може, ще зустрінемося* [4, с. 166];

– назви демонологічних та міфічних істот, напр.: *Щезни в болото, **нечисте п'яна**!* [4, с. 208];

– абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо): *– Чи ти, **голодний**, спробував її?* [4, с. 33];

– збірність, сукупність когось (чогось), напр.: – ***Дітво**, кажіть скорше* <…> [4, с. 16]; – ***Люде, чоловіки**, міряться!* [4, с. 22]; <…> *А тепер, **дорогі парафіяни**, прошу помолитися разом із дванадцятьма вдовами нашого села за нову істину в нашому краї, за справедливу Божу благодать, яку Господь подарує нам при наших ревних молитвах* [4, с. 99].

В описаних прикладах містяться випадки звертань, що виражені субстантивованими лексемами здебільшого відприкметникового походження: *моє любе, пані молода, чорноброва, нечисте п'яна, голодний.* Субстантивація вокативів має давню історію, відома з писемних пам'яток ще давньоруськоукраїнського періоду й успадкована сучасною українською літературною мовою. Нині це – яскравий маркер національної мови, що не дозволяє сплутати її ні з якою іншою, з російською також.

Окремо виділимо звертання до Бога: – ***Боже**, хто може любити цей цокіт?* [4, с. 34]; – *Та прости, **Господи**, їх усіх із тими поголосками, брехнями й фантазіями* [4, с. 37]; *На скорого мерця, йой, **господи милосердний*** [4, с. 77]; – ***Боже**, яка ти маленька проти мене!* [4, с. 102]; – *Чим я так прогнівила тебе, **Господи**?* [4, с. 148]; – *Хіба тобі цього мало, **Боже**?* [4, с. 148]; *І – **Господи**! – хто його звідти зніме? І – **Господи**! – хто його поховає?* [4, с. 174]. На відміну від інших, ці звертання можна вважати риторичними, оскільки «риторичні звертання не розраховані на відповідь, бо в ролі об'єкта таких звертань, крім назв людей, виступають назви всіх інших живих істот, імена історичних осіб, назви явищ природи, будь-яких абстрактних та конкретних понять. Риторичні звертання є стилістичним засобом для емоційно напруженого зображення подій, для вироблення в читача чи слухача певного ставлення до зображуваного» [5, с. 205].

Звертання функціонують у різних за метою висловлювання реченнях, найвиразніше їхні особливості виявляються в спонукальних реченнях із дієслівними присудками у формі наказового способу: – ***Юр'яно**, признайся мені по правді* <…> [4, с. 28]; – ***Дітво**, йдіть до хати* [4, с. 71]; *Та стережися серця, **дівче*** [4, с. 125].

Відображаючи емоційно-вольову сферу мовця, звертання поєднують дві функції: апелятивну й експресивну. Апелятивна функція виявляється в офіційному спілкуванні. У художньому і розмовно-побутовому мовленні звертання виражає не лише звернення до адресата, а й ставлення з боку мовця до нього, напр.: – *Хто тобі ворог, **Уласійку мій солодкий?*** <…> [4, с. 24]. Дослідниками спостережено, що такі розгорнуті номінації адресата мовлення наближаються до речень фразеологічного типу. Займенникові слова, втрачаючи лексичне значення, використовуються як інтимізуючі компоненти, функціонально близькі до часток. Інтимізаційний характер таких конструкцій підсилюється в разі повторів опорного компонента – коли до складу фразеологізованої одиниці входить препозиційне іменникове слово-звертання чи його образно-смисловий замінник [7, с. 205].

За звертанням не закріплене місце в реченні, воно може мати будь-яку позицію: на початку, усередині, наприкінці речення, напр.: – ***Калино**, чого то у вас когути зелені?* [4, с. 110]; – *Усе я склала, **дочко**, тоді до смерті* [4, с. 225]; – *Файно дякую, **дружечко*** [4, с. 156].

В аналізованому творі спостерігаємо моделі звертань різної структури – непоширені та поширені. Наприклад: – *Наговорив хтось на тебе, **Уласію*** <…> [4, с. 31]; – *Чи не скоїла чого тут без мене моя пані дружка, **пане-товаришу офіцер*** [4, с. 162].

Особливим синтаксичним, інтонаційним і стилістичним різновидом звертань є *звертання-речення*, які функціонують у мовленні як окремі комунікативні конструкції без членів (члена) речення або як особливі слова-речення. Це окремі й самодостатні структури з особливою спілкувальною функцією – загалом звертальною, але з певною особливою почуттєвістю, емоційністю [3, с. 272].

Основним змістом цих нечленованих комунікатів є спонукання, адресоване особі, до якої звертаються. Проте це не звичайне звертання, тому що завжди модально й емоційно забарвлене і виявляється у своєрідній інтонації, яка не цілком збігається з інтонацією звичайного звертання, оскільки нею передається ширше значення і складніше уявлення [6, с. 66].

З-поміж зафіксованих слів-звертань, залежно від їхнього змісту та функцій, виділяємо такі:

– звертання-речення (власні особові назви), якими кличуть когось, просять зреагувати на поклик: – ***Юр'яно**! Він покликав її по імені! Як він знає її ім'я? Що він із неї хоче?* [4, с. 26];

– звертання-речення з виразною спонукальною дією (попереджувальною, застережною, заборонною, наказовою тощо): – ***Грицьку**! – голос ґазди скинувся занадто застережливо, щоб можна було його не послухати* [4, с. 11];

– звертання-речення, які виражають різноманітні реакції мовців, їхні внутрішні переживання:

– переляк, доповнений болем: – ***Мамо** – син дивився винуватими очима, повними сліз, і гладив її плечі й руки. – **Мамо*** <…> [4, с. 106]; – ***Юрку-у-у!** – кричала, тримаючись за бука. – **Юрку-у-у*** <…> [4, с. 147];

– хвилювання, страждання, відчай, досаду: ***Довгопол**! Вона вже в думках обвивала руками його морозяні чоботи, вона вже обсипала його словами, як грішми, й зімлівала, ридаючи* [4, с. 23].

Серед слів-речень цієї групи в збірці новел «Нація» зафіксовано повтор слова-звертання з виразною стилістичною настановою: – *Ой, **Місько, Місько**. Уласій по тих злогах її півроку жалів* [4, с.21]. Вигук *ой* на початку речення слугує засобом експресивного напруження мови.

Звертання-речення, що вимовляються з подовженням інтонації або супроводжуються вигуком, набувають підкресленої експресії, як-от: – ***Тимофі-і-і-і-ю**! Чуєте, **Тимофі**ю, йдіть скоренько до хати!* [4, с. 59]; – ***Коляю-ю-у-у**! –не криючись, гукнула щосили* [4, с. 147].

Отже, використання письменницею таких синтаксичних конструкцій, як слова-речення доводить, що нечленовані комунікати є важливим засобом характеристики персонажів та вираження експресивності в розмовному мовленні. Експресивною домінантою у висловленні-реченні може виступати будь-який комунікат, найчастіше виражений самостійною частиною мови, а мовленнєва експресія, насамперед, пов'язана з усім комплексом людської психології, поведінки, мислення, досвіду, а також відображає авторське емоційне сприйняття світу та змалювання навколишньої дійсності крізь призму художнього слова.

Висновки. Як свідчить опрацьований фактаж, більшість випадків досліджених звертань слугує промовистим маркером південно-західного наріччя української мови на онімному й апелятивному рівнях (*Коляю, Марійо, Місько, Фрозино, Юр'яно*, *дітво, люде, дівче, донцю* і под.). Частина звертань відверто варваризована з певною стилістичною настановою: показати згубний вплив совіцької влади та її російськомовних представників на долі й душі українців (*красавіца, дєвушка,*

таваріщ). Щодо останньої лексеми – *товариш* – у науковій літературі знаходимо таке: «Після запровадження в Україні більшовизму всі прийняті в нашому суспільстві форми звертання було скасовано й замінено словом *товариш*, чим завдано шкоди насамперед цьому прекрасному слову. *Товариш* – це людина, пов'язана з кимось почуттям дружби, щирий приятель, однодумець, спільник: *Хто ж не мріє мати вірного товариша й самому бути таким*! (О. Гончар). Будь-кого товаришем не назвеш. Наприклад, Леся Українка до своїх близьких подруг зверталась *дорога товаришко*! (до Ольги Кобилянської), *товаришці на спомин* (вірш-звернення до Антоніни Макарової). У запорозьких козаків у пошані було звертання *пане товаришу*! *панове товариство*!» [5, с. 204].

Знаходимо в аналізованому фактажі й оцінно-стилістичні звертання, представлені прикладковими утвореннями, де прикладка стосується іменника, на кшталт *пане-товаришу офіцер,* в якому виразно простежується негативне ставлення до адресата, а отже, й конотація цілого апелятива.

Емоційно-оцінне забарвлення звертання може досягатися і завдяки вживанню дериватів, утворених за допомогою суфіксів суб'єктивної оцінки: *Василинко, доцю, синку, дружечки, Уласійку, Юрку.* Це явище має виразні фольклорні традиції, що лягли в основу формування літературної мови.

Із семантичного погляду у ролі звертання в книзі М. Матіос виступають іменники та субстантивовані частини мови в прямому і переносному значенні, що означають: прізвища, імена, по батькові, псевдоніми і прізвиська людей; назви людей за їхніми родинними стосунками; соціальне становище, класову чи станову належність, посаду, звання, титул тощо; професію, спеціальність особи; назви різних частин тіла; назви демонологічних та міфічних істот; абстрактні поняття (моральні якості, переживання, психічний стан, почуття тощо); збірність, сукупність когось (чогось); звертання до Бога тощо.

Отже, звертання в романі «Нація» мають варіативні моделі, виражаються зазвичай формою кличного відмінка іменника та субстантивованими частинами мови, охоплюють широке коло різних груп лексики, використовуються в різних типах речень за метою висловлювання, виконують апелятивну й експресивну функції.

Перспективу подальших досліджень вбачаємо в детальному аналізі цього та нових творів письменниці з іншими ускладнювальними елементами – вставними й вставленими конструкціями, відокремленими уточнювальними компонентами, однорідними членами речення.

Література:

1. Коженьовська-Бігун А. Історія завжди ошукує совісних людей: інтерв'ю Марії Матіос. Літературна Україна. 2006. 20 липня. С. 4.
2. Кононенко В. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні. Українська мова і література в школі. 1980. № 1. С. 27–34.
3. Дудик П. Стилістика української мови: навчальний посібник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
4. Матіос М. Нація. Вид. шосте. Львів: ЛА «Піраміда», 2011. 256 с.
5. Пономарів О. Стилістика сучасної української мови: підручник. Київ: Либідь, 1992. 248 с.
6. Вихованець І. Граматика української мови / кол. автор.: І. Вихованець, К. Городенська, А. Грищенко. Київ: Радянська школа, 1982. 208 с.
7. Сучасна українська мова: Синтаксис: підручник / А. Мойсієнко, І. Арібжанова, В. Коломийцева та ін.; за ред А. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ: Знання, 2013. 238 с.

Стовбур Л. Н. Стилистические возможности предложений с обращением в книге М. Матиос «Нация»

Аннотация. Статья посвящена анализу обращений, функционирующих в книге Марии Матиос «Нация» и усложняющих разнотипные предложения. Особое внимание уделяется стилеупотреблению конструкций с обращениями, которые выполняют апеллятивную и экспрессивную функции.

Ключевые слова: сборник новелл «Нация», предложение, обращение, стилеупотребление, апеллятивная функция, экспрессивная функция.

Stovbur L. Stylistic possibilities of sentences with appeal in the book M. Matios "Nation"

Summary. There is a great potential of complicated simple and complex sentences in the Ukrainian language. The question of the complexity of the structure of a simple sentence in traditional linguistics is still not resolved. The appeal is one of the tools that complicates the sentence of any structure. Appeal has a specialized form of expression in the Ukrainian language. This form of expression is a clique. The stylistic use of appeals in the collection of short stories is discussed in this article. Attention is drawn to the semantics of appeal and its structure. The position of appeal in the sentence is analyzed too. Applying combines appealing and expressive functions. The appeal is most often made up of a noun and substantiated parts of the language. Complicated sentences characterize M. Matios's style. Further research in this direction is quite promising.

Key words: collection of short stories "Nation", sentences, appeals, style of use, appealing function, expressive function.

УДК 378.016:81

Струкова Н. В.,
асистент кафедри слов'янської філології та перекладу
Маріупольського державного університету
Маслова Г. М.,
старший викладач кафедри слов'янської філології та перекладу
Маріупольського державного університету

ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОМОВНИМ ГРОМАДЯНАМ

Анотація. У статті висвітлено основні проблеми, що стосуються вивчення польської мови в українських вищих начальних закладах. Розглянуто питання лексичної інтерференції польської та української мов, а також шляхи її усунення в польському мовленні студентів. Визначено специфічні риси українсько-польських омонімів як окремого лексико-семантичного розряду, та подано методичні прийоми, спрямовані на краще засвоєння цих одиниць.

Ключові слова: близькоспоріднені мови, фонетичний матеріал, інтерференція, міжмовні омоніми, методика викладання мови.

Постановка проблеми. Проблема радикальної зміни методів та методики викладання польської мови як близькоспорідненої сьогодні є актуальною. Приєднання нашої країни до Європейського Союзу веде до нових цілей, вирішення нових завдань у встановленні тісних економічних відносин із нашим найближчим сусідом. Дане рішення тісно пов'язане зі створенням нової теоретичної та практичної методики викладання польської мови. Тому створення нової методики викладання польської мови як близькоспорідненої є актуальним завданням.

Незважаючи на те, що проблема вивчення польської мови як близькоспорідненої вже неодноразово обговорювалася в багатьох наукових працях, зазначимо, що дотепер не сформувалася єдина системна методика викладання близькоспорідненої мови. У зв'язку із цим ми вважаємо доцільним розгляд питання про особливості викладання польської мови для українськомовних громадян.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні фахівці досліджували раніше і зараз досліджують польський досвід впровадження стандартів освіти в навчальний процес вищих навчальних закладів. Зокрема, це С. Касьянова, Ю. Федорик, А. Харченко, А. Василюк, К. Корсак та інші. Власний досвід реформування освіти та методики викладання мови у вищій школі ретельно дослідили і самі польські науковці. Так, заслуговують на увагу публікації А. Богай, П. Кшиштоф, Т. Левовіцкі й інших.

Метою статті є визначення найбільш істотних проблем, які виникають під час викладання українцям польської мови як іноземної. Реалізація окресленої мети передбачає виконання таких **завдань**: 1) визначення основних чинників у навчанні близькоспоріднених мов; 2) вивчення основних розбіжностей у фонетиці, лексиці та синтаксисі двох мов; 3) встановлення специфіки міжмовних українсько-польських омонімів; 4) окреслення деяких прийомів навчання, що дозволять уникнути змішування значень окремих лінгвістичних одиниць, а отже, інтерференційних помилок.

Виклад основного матеріалу. Методика викладання польської мови як іноземної має свою специфіку, зумовлену необхідністю враховувати багато чинників під час навчання польської мови іноземців. Насамперед варто зважати на те, що загалом польська мова вивчається поза мовним середовищем її носіїв, крім того, також треба враховувати особливості рідної мови, близькоспоріднених мов і культур, особливості граматичних структур, лексичних і фонетичних труднощів.

Незважаючи на те, що польська й українська мови є близькоспорідненими, у них наявні значні розбіжності як у словниковому складі мови, так і у фонетичному, лексико-семантичному, граматичному та синтаксичному плані.

Особливу увагу варто приділити фонетиці. Адже вимова в польській мові значно відрізняється від української. Різницю у фонетиці можна спостерігати як на рівні голосних, так і на рівні приголосних. Наприклад, носові голосні. Ці звуки не притаманні українській мові, адже вони були втрачені в усіх інших живих слов'янських мовах, і вимовляються вони із запізненням носового призвуку, що не завжди легко пояснити та навчити цьому [5, с. 180]. Ще однією особливістю є відсутність протиставлення довгих і коротких голосних, які притаманні українській мові. Тому під час викладання на елементарному й основному рівнях варто дотримуватися деяких правил. По-перше, матеріал студентам дається в спрощеному вигляді з метою знайомства з фонетичним ладом; по-друге, фонетичний матеріал мусить бути спрямованим на вміння правильно вимовляти звуки, звертати увагу на інтонацію, наголос, який у польській мові майже завжди припадає на передостанній склад, а також на вміння долати труднощі у вимові деяких інших специфічних звуків польської мови.

Успішність процесу викладання іноземної мови суттєво залежить також від мовних і мовленнєвих явищ, які можуть відчутно впливати на рівень її засвоєння. Особливе місце серед них належить лексичній інтерференції. Дослідження проблеми лексичної інтерференції та виявлення шляхів її подолання в польському мовленні студентів українських вищих навчальних закладів є важливим для здійснення розвитку загальної мовної культури майбутніх освітян і перекладачів [4, с. 154].

Більшість сучасних вчених, які досліджують цю проблему, визначають інтерференцію як негативний результат перенесення мовних ознак рідної мови до мовлення іноземною мовою, умовою якого є встановлення помилкових тотожностей на формальному та семантичному рівнях [3, с. 128]. Інтерференція є негативним перенесенням із рідної мови до мовлення іноземною мовою формально-корелятивних слів із неповним збігом і слів із повною семантичною невідповідністю. Види та типи інтерференції, що виокремлюються в сучасній методичній науці,

можна класифікувати з використанням таких критеріїв: джерело інтерференції (міжмовна, внутрішньомовна, змішана); галузь дії інтерференції (фонетична, лексична, граматична); ступінь урахування білінгвом диференційних ознак нерідної мови (наддиференціація, недодиференціація, реінтерпритація розбіжностей); форми прояву інтерференції (явна, прихована) [2, с. 37].

У методиці викладання іноземних мов одним з основних способів подолання інтерференції є семантизація. Є кілька способів опису значення слова, але для вивчення близькоспоріднених мов найбільш доцільним є визначення змісту слова через логічні зв'язки. Це дозволяє сформувати навичку диференціації лексем, а також розвивати мовлення, обмеженість якого є однією із причин лексичної інтерференції. Зважання на контекст також допомагає встановленню асоціативного зв'язку між словами. Зауважимо, що під час викладання іноземної мови до правил використання прийомів семантизації вносяться корективи, пов'язані з необхідністю враховувати особливості об'єкта вивчення, етапу, кількості матеріалу, який необхідно засвоїти.

В області граматичної будови найбільш важливими з погляду інтерференції є такі системні розбіжності:

– польська мова в множині іменників і прикметників має тільки два роди – чоловічо-особовий і нечоловічо-особовий, а в українській є три роди: жіночий, чоловічий і середній, наприклад: рід польського слова *dziewczęta* – нечоловічо-особовий, українське *дівчата* – жіночого роду;

– родове закінчення в множині прикметників і дієслів бувають двох видів. В українській мові в множині є тільки одне загальне закінчення для всіх трьох родів, порівняйте: пол. *Dzieci bawi-**ły**się na podwórku* – укр. *Діти гра-**ли** у дворі* та пол. *Chłopaki bawi-**li**się na podwórku* – укр. *Хлопці гра-**ли** у дворі;*

– у минулому часі всі польські дієслова змінюються не тільки за родами і числами, як в українській мові, але і за особами, порівняйте: пол. *Czytaliś**my** książkę* – 1 особа множини, *Czytaliś**cie** książkę* – 2 особа множини та укр. *Ми чита**ли** книгу* – 1 особа множини, *Ви чита**ли** книгу* – 2 особа множини;

– у польській мові особові займенники при дієсловах зазвичай опускаються. На категорію особи вказує закінчення: пол. *Poszedłem do kina* і укр. *Я пішов у кіно;*

– різниця у вживанні прийменників, наприклад: *braćsię (zabraćsię)* ***do*** *pracy – братися (взятися)* ***за*** *роботу; wrzucićcoś* ***do*** *czegoś – кинути щось* ***у*** *будь-що* тощо.

Ще однією проблемою є помилкове вживання слів або виразів, що можливе внаслідок недостатнього знання чи розуміння значень уживаних слів через схожість їх за звучанням з українськими словами, вживання слів у невідповідному контексті, а також помилки, що виникають внаслідок словотворчих асоціацій. Тому під час викладання польської мови українцям варто також звертати увагу на те, що мови віддавна впливали одна на одну. Взаємовплив позначився на обох літературних мовах, до того ж на всіх рівнях. Вивчаючи семантичні особливості, деякі вчені зазначають, що у формально спільній лексиці наявні також функціональні відмінності, які є «типовими і визначальними у відношеннях близькоспоріднених мов» [1, с. 20].

Цілковита міжмовна еквівалентність у функціональній сфері порушується, обмежується через виникнення асоціативних, психологічних, емоційно-експресивних і образних нашарувань у слові; як підкреслює Л. Бублейник, «<…> ці нашарування дуже рідко збігаються навіть у близькоспоріднених мовах» [1, с. 22], що є особливістю лексичних систем мов у семантичній структурі багатозначних слів.

Вже на побутовому рівні ми можемо спостерігати слова неоднакового семантичного обсягу. Тому викладачу треба пам'ятати про міжмовні омоніми та своєчасно звертати на них увагу учнів. Таких прикладів чимало: *гарнітур* («комплект, набір предметів певного призначення») – *garnitur* («чоловіче вбрання, яке складається із брюк та піджака, костюм; набір предметів для певного призначення»); *пенсія* («грошове забезпечення, що видається громадянам, звичайно щомісячно, у встановлених законом випадках (у разі старості, інвалідності та ін.), а також гроші, отримувані в рахунок того забезпечення») – *pensja* («стала оплата за певний період праці, заробітна плата»); *склеп* («закрите підземне приміщення, в якому зберігаються труни з померлими; підсобне приміщення для зберігання зброї, господарського реманенту і т. ін.») – *sklep* («магазин»); *дописувати* («закінчувати писати; писати додатково до чого-небудь; надсилати свої дописи до якого-небудь друкованого органу») – *dopisywać* («закінчувати писати; щось додавати до написаного»); *referat* – «відділ установи, управління, який займається певною сферою діяльності»; *grzywna* – «штраф»; *renta* – «пенсія»; *statek* – «корабель; посуд, приладдя, які призначені для певної функції»; *awans* – «підвищення» (аванс – *zaliczka*); *biegun* – «полюс» (бігун – *biegacz*); *bratanek* – «племінник» (син брата); *pukać* – «стукати»; *owoc* – «фрукт» тощо.

Досить часто міжмовну омонімію ми можемо спостерігати також серед лексичних одиниць, пов'язаних з освітою, навчанням, студентським життям, наприклад: *wykład* – «цикл занять у вищій школі, лекція»; *charakter* – «почерк»; *indeks* – «залікова книжка студента»; *artykuł* – «невелика робота (шкіц, фейлетон, рецензія, репортаж), вміщена в журналі, енциклопедії, словнику тощо; логічно об'єднана в одному або кількох реченнях частина закону або договору; релігійна засада, правило»; *lekcja* – «одиниця занять у школі, тривалістю 45 хвилин; матеріал, який задають учневі додому; спосіб прочитання рукописного тексту; фрагмент Біблії, який читають або співають перед Євангелієм або під час інших богослужінь». Майбутньому філологові буде корисно знати, що, на відміну від українського позначення граматичної категорії слів, у польській мові лексема *imiennik* – це «чоловік, який має таке саме ім'я або прізвище, як і хтось інший»; а термін *akcja* вживається на позначення певного типу сюжету в літературному творі [6, с. 270].

Але все ж таки варто зазначити, що більшість міжмовних лексем є полісемічними словами, що утворюють українсько-польські омопари різними своїми значеннями і перебувають між собою в певних лексико-семантичних відношеннях, а функціонування таких пар слів не обмежується якимось одним стилем мови.

Тому викладачеві польської мови як іноземної варто пам'ятати, що фахова майстерність майбутнього працівника, українськомовного за походженням, не останньою чергою залежатиме від мовної пильності й уваги до семантичних відмінностей «фальшиво» схожих лексем, що потрібно прищепити йому ще під час початкового етапу опанування польської мови. Тому подальше розроблення методів і прийомів роботи з українськомовними особами, які вивчають польську мову не лише в безпосередньому мовному оточенні, а й за його межами, тобто в самій Україні, укладання словника українсько-польських омопар та іншої навчально-довідкової літератури сьогодні дає значний простір для роботи методистів, дидактистів і мовознавців загалом.

Література:

1. Бублейник Л. Типологічні співвідношення в лексиці української та російської мов. К.: ІЗМН, 1996. 84 с.
2. Карлин А. Явления интерференции при изучении лексики. Иностранные языки в школе. 1965. № 4. С. 33–43.
3. Кочерган М. Основи зіставного мовознавства. К.: Академія, 2006. 424 с.
4. Місяць Н. Моделювання міжпредметних зв'язків на заняттях з польської мови у вищому навчальному закладі. Освітні інноваційні технології у процесі викладання навчальних дисциплін: зб. праць. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. С. 153–157.
5. Місяць Н. Польська мова для українців. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2006. 246 с.
6. Wisniewska H. Orientalizmy i rutenizmy – wyrazymodne w XVII wieku (na przykladzieu tworyw poetyckich). Annales. 1996–1997. T. XIV–XV. S. 269–284.

Струкова Н. В., Маслова А. Н. Проблемы преподавания польского языка украиноязычным гражданам

Аннотация. В статье освещены основные проблемы, касающиеся изучения польского языка в украинских высших учебных заведениях. Рассмотрены вопросы лексической интерференции польского и украинского языков, а также пути ее устранения в польской речи студентов. Определены специфические черты украинско-польских омонимов как отдельного лексико-семантического разряда, и представлены методические приемы, направленные на лучшее усвоение этих единиц.

Ключевые слова: близкородственные языки, фонетический материал, интерференция, межъязыковые омонимы, методика преподавания языка.

Strukova N., Maslova H. Problems of teaching the Polish language to Ukrainian-speaking citizens

Summary. The article deals with the main problems of the Polish language's study in Ukrainian higher educational institutions. The phenomenon of lexical interlingual interference of Polish and Ukrainian and ways of its elimination. The specific features of Ukrainian-Polish homonyms as a separate lexical-semantic category are determined, and methodical techniques are aimed at better assimilation of these units.

Key words: closely related languages, phonetic material, interference, interlingual homonyms, language teaching methods.

УДК 811.161.2:81'42

Ципердюк О. Д.,
доцент кафедри української мови
ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

МОВОСТИЛЬ ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ

Анотація. У статті розглянуто ідіостиль єпископа Григорія Хомишина на матеріалі його проповідей, виданих у формі богословської праці «Парафіяльна місія». Основну увагу звернено на стилістичне використання синонімів, антонімів, розмовної лексики, діалектизмів, емоційно забарвлених слів, оказіоналізмів як найвиразніших лексичних мовних засобів, що надають проповідям експресивності, емоційно й інтелектуально впливають на реципієнтів.

Ключові слова: мовостиль, ідіостиль, релігійний стиль, проповідь, синоніми, антоніми, розмовна лексика, діалектизми, емоційно забарвлені слова, оказіоналізми.

Постановка проблеми. Українські мовознавці активно досліджують як загалом релігійний стиль української мови, що активно розвивається, так і окремі його підстилі, зокрема проповідницький, аналізуючи мовні особливості проповідей різних церковних діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На мовностилістичні засоби впливу проповіді на християнина однією з перших у сучасному українському мовознавстві звернула увагу Н. Бабич [1]. Згодом ті чи інші питання проповідницького підстилю зацікавлюють інших мовознавців, зокрема З. Куньч [2; 3], І. Грималовського [4], Л. Полюгу [5], І. Павлову [6]. Мовній організації проповідницьких текстів відомих церковних діячів Української греко-католицької церкви присвячено ґрунтовні розвідки Г. Нуцковської, яка дослідила пастирські послання митрополита Андрея Шептицького [7]; І. Фаріон, що простежила особливості проповідей Маркіяна Шашкевича та їхню роль у формуванні української літературної мови [8]; О. Петришиної, яка описала мову проповідей Йосифа Сліпого [9]. Мовостиль «Духовних бесід» Софрона Мудрого став об'єктом аналізу в праці Л. Пени [10]. Експресивні мовні засоби в сучасних українських проповідях детально вивчила В. Яригіна [11, с. 2]. Духовний спадок владики Г. Хомишина, зокрема тексти його проповідей, ще не були предметом мовознавчого аналізу, що й становить **новизну** нашого **дослідження**.

Метою статті є аналіз мовостилю єпископа Г. Хомишина на матеріалі його проповідей, виданих у формі богословсько-пасторальної праці «Парафіяльна місія» [12]. Зважаючи на обсяг статті, розглянемо лише основні лексичні стилістичні засоби ідіостилю владики та з'ясуємо їхню роль в аналізованих проповідницьких текстах.

Виклад основного матеріалу. Єпископ Григорій Лукич Хомишин (1867–1945 рр.), уродженець с. Гадинківці на Тернопільщині, належить до видатних постатей Української греко-католицької церкви. Після закінчення Львівської богословської академії 1893 р. отримав єрейські свячення. Упродовж 1894–1899 рр. навчався у Віденській вищій духовній академії, де здобув звання доктора богослов'я. 1902 р. митрополит Андрей Шептицький призначив о. Григорія ректором Духовної семінарії у Львові. 1904 р. владика Г. Хомишин очолив (одразу після Андрея Шептицького) Станиславівську (тепер Івано-Франківську) єпархію, якою гідно керував сорок років. Новомученик Української греко-католицької церкви, 1945 р. репресований більшовиками, загинув мученицькою смертю в київській в'язниці Комітету державної безпеки (далі – КДБ). 2001 р. папа Іван-Павло ІІ проголосив єпископа Г. Хомишина блаженним. Г. Хомишин був, як зазначає історик О. Єгрешій, «патріотом України та мучеником за єдність святої Церкви» [13, с. 3].

Владика Г. Хомишин залишив велику інтелектуальну богословську спадщину: статті в періодиці, понад 30 пастирських листів і послань, працю «Про Найсвятішу Євхаристію» (1912 р.), підручник для священиків «Набоженьство до Найсвятішого Серця Господа нашого Ісуса Христа» (1920 р.) та ін.

Однією з його фундаментальних богословсько-пасторальних праць є «Парафіяльна місія» (1934 р.), назву якої єпископ Г. Хомишин пояснює у вступній частині «Інструкції»: «»Парафіяльна місія» є змістом найважливіших, найпотрібніших справ, які кожен душпастир повинен голосити і впроваджувати у практику свого життя і життя своїх вірних для поширення Божого царства на землі. Без тих справ всяка душпастирська праця – це будівля без фундаменту. І тому ту місію я назвав «парафіяльною місією»» [12, с. 9].

Підрозділ «Ґенеза парафіяльної місії» розкриває нам настанови владики щодо мовного оформлення проповідей: «У написанні наук я дотримувався мови, якою говорить простий люд, і не вживав висловів нинішньої книжної мови, яка інколи подібна на декадентське дивацтво» [12, с. 10]. У підрозділі «Уваги до місіонера» читаємо: «Місійні науки треба подавати у доступній формі і популярно. Рішуче остерігатися барвистого стилю, вишуканих фраз і мовних зворотів. *Навіть якщо серед вірних багато інтелігенції, все одно треба говорити просто, наслідуючи простий стиль Євангелія, де найвищі правди представлені в дуже поєднуючій і простій формі*» [12, с. 42]. Г. Хомишин переконує: «Треба опуститися до вірних, зрозуміти їх спосіб мислення та розуміння. Треба розуміти їх вислови, їх погляди на життєві справи, словом, їх релігійний і життєвий досвід» [12, с. 42].

Донести важливі й деколи непрості богословські міркування до розуму й серця кожного християнина владиці допомагає неабиякий проповідницький хист.

Загальні мовні ознаки української церковної проповіді визначила О. Петришина: «Характерними лексичними елементами проповідей є загальновідома релігійна лексика, діалектизми, обмеженість використання релігійної термінології, церковно-християнські кліше, багатство онімної лексики, біблізми. У проповідницькому підстилі, на відміну від інших підстилів релігійного стилю, ширше функціонують тропи. Вирізняється підстиль церковної проповіді й синтаксичними засобами організації тексту. Йому притаманні значна кількість

риторичних запитань і вигуків, поєднання речень способом нанизування, інверсійний порядок слів, неповні та перервані речення, усталені звертання, особливості інтонування та ритмомелодики» [9, с. 8].

Проаналізувавши мовностилістичні особливості праці «Парафіяльна місія» Г. Хомишина, ми виявили улюблені стилістичні засоби й прийоми, які використовує владика і які, на нашу думку, визначають його проповідницьку манеру як стилістичні домінанти мовостилю. На лексико-фразеологічному рівні це синоніми, антоніми, діалектизми, емоційно забарвлена лексика, оказіоналізми, фразеологізми, на синтаксичному – звертання, питальні та окличні речення, непрямий порядок слів тощо. Серед тропів найбільш виразними і частотними є епітети, метафори, серед стилістичних фігур – антитези, порівняння, повтори. Різні групи загальновідомої релігійної лексики, зокрема старослов'янізми, біблійзми, представлені в досліджуваних проповідях, однак ми не вважаємо їх визначальними для ідіостилю єпископа, оскільки вони є ознакою релігійних текстів загалом. Водночас закономірно, що релігійно марковану лексику засвідчено в межах різних мовностилістичних засобів і буде залучено до аналізу.

Серед лексичних стилістичних засобів, виявлених у проповідях, привертають увагу синоніми, які урізноманітнюють мовлення проповідника, глибше розкривають суть позначуваних осіб, предметів, ознак, дій тощо. До синонімів ми зараховуємо й перифрази, які, попри їхню синтаксичну природу, є номінаціями, але описового характеру (дескрипціями). Деякі з них, на зразок *Отець Небесний, Син Божий*, уже лексикалізувалися.

На позначення трьох Божих Осіб, окрім найчастотніших *Бог, Ісус Христос, Дух Святий*, які часто функціонують у ролі звертань, використано й інші теоніми: *Отець, Пан, Творець, Бог-Творець, Господь Бог, Бог Отець, Отець Небесний, Отець щедрот* – для номінації Бога Отця; *Христос, Ісус, Син Чоловічий, Бог Син Ісус Христос, Спаситель, Монарх, Агнець Ісус Христос, Син Божий, Христос Бог, Христос Господь, Богочоловік, Господь Всесвіту, Пан неба і землі* – для називання Ісуса Христа; *Утішитель, Дух правди, Скарб всього добра, життя Податель, Дух мудрості* – для найменування Святого Духа; *Тройця Пресвята, Бог у Трійці Єдиний* – для вказівки на триєдиного Бога («***Ісус Христос – Господь Всесвіту***, ***Пан неба і землі***» [12, с. 328], *«О, **Духу Святий**, Ти – правдивий **Утішитель**, Ти – **Дух правди**, Ти – **Скарб всього добра**, Ти – **життя Податель** <…>»* [12, с. 395], *«**Отець, Син** і **Дух Святий** – **Тройця Пресвята** <…>»* [12, с. 419], «***Ісус Христос** – найвищий небесний **Монарх»*** [12, с. 433]).

Особливу набожність до Матері Божої підкреслюють численні номінації, зокрема багатокомпонентні, які є доволі інформативними, наголошують на її заслугах і чеснотах, напр.: *Марія, Пречиста Діва Марія*, *Матір Божа*, *Матір Ісуса, Матір Милосердя, Матір Страждальна, Пречиста Діва Марія Непорочно Зачата, Заступниця в Ісуса Христа.* Див. також у контексті: *«<…> **Марія** – це обрана **Донька Отця Небесного**, це **Матір Сина Божого**, це **Обручниця Святого Духа**, **Марія** – **Цариця небес, Ангелів і святих** у небі. **Марія** – **Володарка цілого Всесвіту»* [12, с. 420], *«**Пресвята Діво Маріє**, єдина чиста і благословенна, Ти – **Обрана Донька Отця Небесного**, Ти – **Матір Сина Божого**, Ти – **Обручниця Святого Духа**, Ти – **Цариця Ангелів і всіх Святих**, Ти – **Володарка цілої Вселенної** <…>»* [12, с. 396].

Низку синонімів, переважно перифрази, виявлено для номінації найвищого церковного ієрарха в католицькій церкві: *Папа, найвищий Пастир, св. Отець Папа, видимий Голова Католицької Церкви, Намісник Ісуса Христа*.

Окрім нейтральних у релігійному тексті лексем *священик, проповідник, місіонер*, Г. Хомишин використовує стилістично марковані синоніми, які характеризуються урочистим забарвленням (*отець духовний, духовний батько, пан-отець, душпастир*), зрідка – зневажливим (*піп*) або є діалектизмами (*парох, єгомосць*). Пор.: *«Ще в очі священиків наші люди титулують: **отець духовний, єгомосць, пан-отець**, але поза очі то тільки згірдно говорять: «**піп**»»* [12, с. 285]. Роль священика проповідник підкреслює синонімами-перифразами: «<…> *цей священик є твоїм **провідником** у цьому житті **до життя вічного**»* [12, с. 383]; *«Слухайте свого душпастиря, бо він – **настоятель частинної Церкви**, він є **пастирем душ**, він є **духовним отцем** духовної родини»* [12, с. 345].

Синонімічними найменуваннями послуговується автор для розкриття суті важливих релігійних понять. Так, на позначення католицької церкви як інституції, окрім однойменної *католицька церква*, функціонують номінації: *духовне тіло, духовне тіло Христове, Містичне Тіло Христа Спасителя, Божа держава, видима держава Ісуса Христа, Обручниця Ісуса Христа.* Синоніми-перифрази засвідчені для позначення найважливіших християнських таїнств, пор.: *«З любові до нас Ісус Христос перебуває між нами у **Найсвятішій Євхаристії**, у цій **Тайні любові»*** [12, с. 459], *«Відтак усі ми єднаємося при однім **Господнім столі**, тобто у **св. Причасті**, споживаючи Тіло і Кров Христові у **Найсвятішій Євхаристії**»* [12, с. 434], *«<…> **Тайна Покаяння**, котра є **трибуналом Божого милосердя»*** [12, с. 129]. Щоб описати омріяне християнами Царство Небесне, владика вживає низку синонімів: *рай, небо, Боже царство, місце щасливе і повне радості, наша правдива вітчизна, вічна вітчизна, місце вічного щасливого життя з Богом і в Бозі, місце вічної радісної любові у Бозі.* Пор. також: *«<…> хай Вона [Марія] нами розпоряджається, опікується, захищає і запровадить до радісної, **вічної нашої вітчизни у небі»*** [12, с. 466].

Розкрити сутність злої сили проповідникові вдається через уживання достатньо великого числа синонімів на її позначення, як-от: *злий дух, сатана, диявол, упалий ангел, антихрист, змій, завзятий ворог Божий* («*Перших родичів* [Бог] *пощадив, бо їх звів **змій, упалий ангел, диявол**»* [12, с. 81]).

Окремі синонімічні ряди в аналізованих проповідях є нечисленними: *Служба Божа, Богослужіння, безкровна жертва*; *пекло, місце найстрашніших мук, місце вічних мук; секти, фальшиві віри, схизми*; *сектанти, посланці і прислужники злого духа; чистилище, місце терпінь душ померлих; престол, Вівтар.*

Трапляються, але рідше, синоніми-субстантиви несакрального змісту. Напр.: *«Гріх – це **непослух** і **бунт** проти Бога»* [12, с. 73]. Меншою мірою представлена також прикметникова, дієслівна та прислівникова синонімія, напр.: *«<…> повна справедливість неможлива на цім світі, то мусить бути **повна** і **цілковита** справедливість на другім світі»* [12, с. 87], *«Він* [Ісус Христос] ***керує** світами, **управляє** народами, **провадить** долею кожного з нас»* [12, с. 326], *«<…> Бог не хоче нікого **насильно** і **примусово** тягнути до неба <…>»* [12, с. 89].

Функціонування синонімів у проповідях Г. Хомишина позначене ще й такими особливостями: уживанням в одному реченні кількох рядів синонімів (*«Бог має право нам **диктува-***

ти, наказувати *і нами* ***розпоряджатися****, а нашим обов'язком є* ***послух*** *і* ***виконання*** *Його волі»* [12, с. 66]); наявністю в синонімічних рядах градації-підсилення, що надає висловлюванню експресії (*«Навіть* ***терпіння****, навіть* ***переслідування****, навіть* ***муки*** *не можуть звернути нас із тієї дороги <…>»* [12, с. 72]); уживанням контекстуальних синонімів (*«Людей доброї волі він* [сатана] ***присипляє*** *і* ***знеохочує****»* [12, с. 55]).

Антоніми, які є прикметною ознакою релігійних текстів загалом, представлені і в «Парафіяльній місії», де вони здебільшого через протиставлення (рідше – зіставлення), стилістичні фігури – антитезу й оксюморон – увиразнюють думку, підсилюють характеристику тих чи інших осіб, ознак, властивостей, станів тощо, надають мовленню експресії. Напр.: «*<…> а в Марії, утвердженій у найбільшій* ***покорі****, не постала навіть тінь якоїсь* ***гордості»*** [12, с. 422]; *«Там – кромішня* ***темрява****, – як каже Св. Письмо, – де не заблукає жоден промінчик* ***світла»*** [12, с. 92]; *«Це непослух і бунт* ***мізерного*** *створіння проти* ***необмеженого*** *і* ***всемогутнього*** *свого Творця»* [12, с. 73].

Дуже часто Г. Хомишин використовує кілька груп антонімів, що значно посилює стилістичний ефект: *«****Морок*** *терпінь* ***земного життя*** *є запорукою* ***ясності*** *і хвали в* ***небі»*** [12, с. 18]; *«Совість нас застерігає, нагадує нам про те, що є* ***злим****, а що* ***добрим****, а відтак,* ***схвалює*** *все, що* ***добре****, і* ***засуджує****, що* ***зле»*** [12, с. 64]; *«<…> тільки* ***у Бозі життя*** *і* ***щастя****, а* ***поза Богом*** *–* ***загибель*** *і* ***розпука»*** [12, с. 73]. Особливою емоційно-експресивною виразністю позначені антитези в описах Божих Осіб: *«Як* ***Бог*** *є досконалою* ***святістю, ясністю*** *і* ***красою****, так* ***диявол*** *є досконалою* ***злобою, мерзенністю*** *і* ***жахіттям****, словом –* ***темний дух»*** [12, с. 77]; *«<…> Бог <…> є* ***нагородою*** *за* ***чесноти*** *у* ***небі****, є* ***карою*** *за* ***гріхи*** *у* ***пеклі****!»* [12, с. 90]; *«Христос висить на хресті у* ***найбільших муках****, без* ***найменшої полегші****. Висміяний і поганьблений усіма, осуджений як* ***найбільший злочинець****, хоч сам є* ***святою святістю»*** [12, с. 82].

В аналізованих місійних проповідях досить частотними є контекстуальні антоніми. Напр.: *«Не одна, як то кажуть, козир-дівка,* ***перша*** *до танців, перша до музики, але зате* ***тяжка*** *до молитви, до послуху і до праці»* [12, с. 324]; *«Чи допоможе* ***запах парфумів****, пахучого мила або пудри, коли душа твоя відгонить* ***смородом*** *гордості, порожності і плотськості?»* [12, с. 301]; *«Святий Дух відходить із такої душі* [у стані гріха]*, а на його місце входить диявол і впливом своїм її опановує. З гарної* ***палати*** *залишається купа* ***руїн»*** [12, с. 101]. Деякі з контекстуальних антонімів у релігійних текстах уже й поза контекстом сприймаються як протилежні за значенням, напр.: *«<…> він* [побожний господар] *розуміє і цінить справи вічні, справи* ***душі*** *більше, ніж справи дочасні і справи* ***тіла»*** [12, с. 320]; *«****Засади світу*** *кажуть, що покора – це приниження, послух – це неволя і рабство. А згідно* ***засад Христових****, покора – це гідність, послух – це свобода»* [12, с. 334].

Проповідницькі тексти Г. Хомишина засвідчують стилістичний прийом антитези, коли в антонімічні відношення вступають лексеми, які мають різну частиномовну належність, не є антонімами загалом, але протиставляються лише окремими семами, напр.: *«Не хвалися* ***багатством****, бо завтра можеш бути* ***жебраком»*** [12, с. 306]; *«А ми, маючи* ***правдиву*** *віру, так* ***кривдно*** *трактуємо священичий стан»* [12, с. 286]. Протиставлення може підсилюватися іншими мовними засобами: *«****Багач*** *ніс до церкви* ***велику*** *і* ***грубу свічку*** *<…>* ***убога*** *вдова всукала* ***маленьку свічечку»*** [12, с. 311]. В останньому прикладі це контекстуальний синонім-епітет *грубу* – з одного боку, та емоційно забарвлені лексеми-демінутиви *маленьку, свічечку* – з іншого.

Особливо виразним є оксюморон *«побожна гордість»* [12, с. 215], яким проповідник послуговується для характеристики людини, яка щодня причащається і тому дуже пишається своєю побожністю, упадаючи в гріх гордині. Стилістичний ефект наведеного оксюморона підсилюється уживанням антоніма *рогата гордість*: *«Така людина починає вважати себе кращою та вищою від інших, вона хоче, щоб її усі хвалили, щоб інші люди її вшановували, наче святу. О, це дуже небезпечна хвороба. Така людина схиляє голову, прижмурює очі, а в серці –* ***рогата гордість»*** [12, с. 216]. Останній приклад демонструє так зване «згущене» письмо, коли автор у невеликому фрагменті, інколи навіть в одному реченні, використовує різні виражальні засоби (у нашому разі, окрім проаналізованих антонімів та оксюморона, це ще й синоніми, порівняння, вигук, неповне речення), які взаємодіють і збільшують емоційний вплив.

Прикметною ознакою аналізованих проповідей є також лексика розмовного стилю, яка, контрастуючи з релігійно маркованими словами, з лексикою високого поетичного стилю, посилює експресію вислову: *«У нинішніх часах, коли віра занепадає, коли неморальність шириться, коли гріх* ***розпаношився****, коли потоп гріха погрожує загибеллю душ, коли буря згіршення шаліє, коли світ жене стрімголов у прірву, саме в тих часах звертаймо наші очі до Марії»* [12, с. 430].

Використання народно-розмовних елементів наближує мовлення проповідника до мови вірян, робить його простим, популярним і доступним, викликаючи довіру до священика, напр.: *«Маймо в* ***пошанівку*** *також те місце, де спочивають тіла померлих»* [12, с. 370]; *«Святі у небі люблять нас більше, аніж найближчі наші* ***кревні*** *чи приятелі»* [12, с. 441]; *«Ніхто не* ***рушиться****, щоб Ісуса Христа підняти»* [12, с. 398]; *«<…> розігрій наші* ***студені*** *серця Твоєю любов'ю»* [12, с. 396]. Уживання розмовної лексики зчаста надає висловлюванню гумористично-іронічного забарвлення, напр.: *«Вона не вміє навіть борщу* ***напартолити****, вона не вміє хліба спекти, а як спече, то* ***закалець*** *не на палець, а на два пальці»* [12, с. 324]; *«Пильнуйте краще свого* ***горшка, макітри, копистки*** *та* ***коцюби****, а до єпископських справ не втручайтеся!»* [12, с. 339].

Розмовна лексика взаємодіє з іншими виражальними засобами: метафорами (*«Нечиста похоть плоті* ***пережерла*** *нас і далі нас* ***напастує»*** [12, с. 399]; *«І тепер між нами* ***виводяться*** *сельроби-большевики, радикали, котрі ведуть війну проти Ісуса Христа і Його Церкви»* [12, с. 382]), фразеологізмами (*«Між нами* ***гризня****, один другому* ***ноги підкладаємо****, одні під другими* ***ями копаємо*** *і всі* ***летимо у прірву»*** [12, с. 343]), синонімами, антонімами, діалектизмами (*«<…> грішник <…> шукає свого щастя поза Богом, служить створінням, які самі по собі не є* ***джерелом живої води****, але* ***копанками, калабанями****, які не тільки не видають із себе* ***здорової*** *води, але навіть не можуть затримати води, і є радше* ***калюжами*** *й* ***багнами гнилої*** *води, яка отруює та вбиває»* [12, с. 74]).

Широко вживає Г. Хомишин емоційно забарвлені, зокрема пестливі, розмовні слова на зразок *бабця, головонька, дідунь, жіночка, мушка, старенький, татуньо, худібка, церковця*, які інколи набувають гумористично-іронічного забарвлення (*«Тому, крім найконечніших справ і занять: як зварити їсти,* ***худібку*** *обійти, – все решта треба залишити <…>»* [12, с. 54]; *«Питаюся* ***старенького*** *чоловіка: «****Татуню****, газдо, ви вже постарілися, сиве волосся вкрило вашу голову, нащо ви жили до-*

тепер на тім світі?»» [12, с. 61]; *«У Римі є* ***церковця****, в котрій правляться Служби Божі тільки для порятунку душ у чистилищі»* [12, с. 363]; *«А ви,* ***жіночки****, одна з другою, яке маєте право до Єпископа?»* [12, с. 339]; *«<…> і все, що в* ***головоньці*** *уложила, щезло, як камфорка»* [12, с. 302]).

В аналізованих текстах трапляються й діалектизми, які є виразною мовною ознакою проповідей початку ХХ ст. Одні з них функціонують окремо, інші – разом зі спільнокореневими словами, пор.: *бамбетель* («дерев'яний розсувний диван»); *грасують* («вештаються, топчуться»); *газда* («господар»), *газдиня* («господиня»), *газдівство* («господарство»), *жовнір* («солдат»), *жовнірський* («солдатський»), *згірдно* («зневажливо»), *конечний* («обов'язковий»), *конче* («обов'язково»), *одностайно* («одностайно»), *хосен* («користь»), *хробачок* («черв'ячок») (*«Що б ви, Іване чи Параско, сказали, якби вам Єпископ наказував у вашому* ***газдівстві****?»* [12, с. 339]; *«Другий* ***жовнір*** *приносить подертий, брудний* ***жовнірський*** *червоний плащ, закидає Ісусові на плечі і гучно сміється <…>»* [12, с. 400]). Вплив діалектизмів зростає у складі метафори, напр.: *«Ось, усі ці секти, усі ці фальшиві віри, усі ці схизми, які* ***грасують*** *по світу <…>»* [12, с. 122].

Аналізовані проповіді актуалізують і рідко вживані тепер слова, які ще використовуються в релігійних текстах, напр.: «*Христос для нашого спасіння, щастя і* ***щасливості*** *все посвятив, живучи на землі: своє життя, свої труди, свої муки, свою смерть на хресті»* [12, с. 51]; «*Це великий сором для людства, що держави* ***пактують*** *і мають зносини із большевиками, з найбільшими бандитами світу, з найстрашнішими людськими кровопивцями, єдино для зиску, для гроша»* [12, с. 296–297]; *«Тепер* ***заскарблюйте*** *собі поміч і ласку Христову <…>»* [12, с. 416].

Мовостиль єпископа Г. Хомишина позначений також індивідуально-авторськими новотворами: *безпанський, всеможний, грішитель, добротливість, зболотитися, легковажець, слабосильність* («*Цілий день пробайдикує, нераз змокне і* ***зболотиться»*** [12, с. 56]; *«Справ те* ***всеможним*** *Твоїм заступництвом <…>»* [12, с. 431]; *«Ми* [наш народ]*, вибачте за слово, як ті* ***безпанські*** *собаки чи наймити у всіх у погорді»* [12, с. 286]). Оказіоналізми привертають увагу, пожвавлюють мовлення, надають йому експресії.

Висновки. Мовностилістичний аналіз праці Г. Хомишина «Парафіяльна місія» засвідчив, що її автор майстерно володів українською мовою, використовуючи її потужний лексико-стилістичний потенціал, зокрема синоніми, антоніми, розмовну лексику, емоційно забарвлені слова, діалектизми, оказіоналізми. Прикметною ознакою мовостилю єпископа є використання в одному фрагменті тексту кількох мовностилістичних виражальних засобів. Це дозволило проповідникові глибше проникнути в суть проповідуваних тем, сконцентрувати увагу на важливих думках, доступно й детально пояснити складні богословські питання, надати мовленню експресії, поглибити відповідне емоційне й інтелектуальне сприйняття.

У своїх місійних проповідях, які демонструють взаємодію релігійного та розмовного мовлення, єпископ висловлювався просто, уникав складної богословської термінології, говорив популярно, прагнув зацікавити слухачів, зробити виклад жвавим і доступним, часто використовуючи мовні елементи розмовного стилю, гумористичну тональність.

Вважаємо, що місійні проповіді Г. Хомишина посіли гідне місце в історії проповідницького підстилю української мови, належать до найкращих зразків релігійного красномовства й можуть слугувати прикладом для сучасних проповідників, а мовностилістичні настанови єпископа щодо стилю проповіді не втратили своєї актуальності й тепер.

Перспективним вважаємо дослідження на матеріалі «Парафіяльної місії» синтаксичних особливостей мовостилю її автора: порівняльних конструкцій, звертань, питальних та окличних речень, повторів тощо. Не менш важливо розглянути проповіді Г. Хомишина в контексті історії розвитку проповідницького підстилю релігійного стилю української мови.

Література:

1. Бабич Н. Мовностилістичні засоби емоційного, естетичного й інтелектуального впливу проповіді на сучасного християнина. Галицько-буковинський хронограф. Івано-Франківськ; Чернівці, 1997. № 1(2). С. 21–26.
2. Куньч З. До історії термінів «казання» і «проповідь». Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 13–15 травня 1998 р.). Львів: Вид-во Львів. богослов. академії, 1998. С. 184–190.
3. Куньч З. Церковна проповідь і проблеми культури мови. Християнство й українська мова: матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). Львів: Вид-во Львів. богослов. академії, 2000. С. 436–443.
4. Грималовський І. «Наука, альбо Способ зложення казання» І. Галятовського і становлення української релігійної терміносистеми. Сучасна українська богословська термінологія: від історичних традицій до нових концепцій: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Львів, 13–15 травня 1998 р.). Львів: Вид-во Львів. богослов. академії, 1998. С. 191–196.
5. Полюга Л. До джерел українського красномовства в релігійній проповіді (Іларіон – Галятовський – сучасність). Християнство й українська мова: матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). Львів: Вид-во Львів. богослов. академії, 2000. С. 444–448.
6. Павлова І. Мовні засоби організації проповідей митрополита Іларіона «Навчаймо дітей своїх української мови!». Християнство й українська мова: матеріали наукової конференції (Київ, 5–6 жовтня 2000 р.). Львів: Вид-во Львів. богослов. академії, 2000. С. 462–470.
7. Нуцковска Г. Мова та стиль пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького. Люблін, 2003. 298 с.
8. Фаріон І. Маркіян Шашкевич – промовець і проповідник. Отець Маркіян Шашкевич – український мовотворець: лінгвістичний феномен на тлі світового романтизму / І. Фаріон. Львів: Свічадо, 2007. С. 40–56.
9. Петришина О. Мова проповідей Йосифа Сліпого: автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Івано-Франківськ, 2007. 18 с.
10. Пена Л. Мовостиль «Духовних бесід» Софрона Мудрого. Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс: збірник наукових статей. Чернівці: Вид. дім «Родовід», 2016. Вип. 772. С. 83–86.
11. Яригіна В. Мовні засоби вираження експресії в жанрі сучасної проповіді : автореф. дис. … канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2012. 20 с.
12. Хомишин Г. Парафіяльна місія. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1999. 472 с.
13. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 168 с.

Цыпердюк О. Д. Идиостиль епископа Григория Хомышина: лексико-семантический аспект

Аннотация. В статье рассматривается идиостиль епископа Григория Хомышина на материале его проповедей, изданных в форме богословского труда «Приходская миссия». Главное внимание обращается на стилистическое использование синонимов, антонимов, разговорной лексики, диалектизмов, эмоционально окрашенных слов, окказионализмов как наиболее выразительных лексических языковых средств, которые придают проповедям экспрессию, эмоционально и интеллектуально влияют на реципиентов.

Ключевые слова: идиостиль, религиозный стиль, проповедь, синонимы, антонимы, разговорная лексика, диалектизмы, эмоционально окрашенные слова, окказионализмы.

Tsyperdiuk O. Idiostyle of bishop Hryhorii Khomyshyn: lexical-semantic aspect

Summary. The article deals with the idiostyle of bishop Hrygorii Khomyshyn based on the material of his sermons, published in the form of theological work “Parish Mission”. The main attention is paid to the stylistic usage of synonyms, antonyms, colloquial vocabulary, dialecticisms, emotionally colored words, occasionalisms as the most pronounced lexical linguistic means that makes the sermons more expressive, emotionally and intellectually affect recipients.

Key words: idiostyle, religious style, sermon, synonyms, antonyms, colloquial vocabulary, dialecticisms, emotionally colored words, occasionalisms.

УДК 811.161.2:7.046:821.161.2

Чистяк Д. О.,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри романської філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОСМОЛОГІЧНИЙ СИМВОЛІЗМ У ПОЕЗІЇ ОЛЕГА ЗУЄВСЬКОГО

Анотація. Статтю присвячено аналізу космологічної символіки в поетичній творчості яскравого поета неосимволістського спрямування О. Зуєвського. Виділяються базові структури міфопоетичної картини світу автора, моделюється структурно-семантичне ядро художнього семіозиса. Визначаються ключові поетичні формули та їхнє концептуальне навантаження.

Ключові слова: символ, концепт, міф, символізм, космологія.

Постановка проблеми. У філологічній науці та суміжних наукових дисциплінах зростає цікавість до проблеми виявлення структурних і семантичних зв'язків, генерованих у мовній системі особливостями міфологічного світовідчуття. Останнім часом у філологічній науці активізуються актуальні дослідження мовних картин світу, етнічних концептосфер і «міфів етносу», які розкривають специфіку взаємодії мовних явищ через аналіз різних рівнів семіосфери культури, розглянутих у міфопоетичному аспекті в працях П. Брюнеля, О. Веселовського, М.-К. Гюе-Брішар, Ж. Дюрана, М. Еліаде, Р. Жирара, І. Зварича, О. Колесника, О. Косарєва, Н. Лисюк, Є. Мелетинського, А. Слухай, Н. Слухай, В. Топорова, І. Франк-Каменецького, Н. Фрая, О. Фрейденберг.

У цьому контексті перспективним здається поширення запропонованої нами методики лінгвопоетичного аналізу [3; 4] давньогрецького міфологічного інтертексту у франкомовному художньому тексті (на матеріалі драматургії М. Метерлінка) на ширші текстові масиви, передусім на дослідження художньої мови представників українського символізму, що дозволить розпочати вирішення проблеми космологічної семантики в художньому тексті.

Метою статті є моделювання вербалізації космогонічної картини світу в поетичних текстах видатного українського поета О. Зуєвського, адже комплексний розгляд його космологічної картини світу у філологічній науці досі не проводився.

Виклад основного матеріалу. І. Костецький у програмовій методологічній статті «Як читати вірші Олега Зуєвського» (1958 р.) підкреслює: «Олег Зуєвський – найповніший, найвиразніший представник українського символізму» [2, с. 462]. Далі зазначено, що український символізм не такий однорідний, як французький або російський – там маємо «не тільки символізм ситуації, а й символістичну магію самої поетичної мови, певного роду **вичаровування** (виділено І. Костецьким – *Д. Ч.*) виразу». Натомість «у фрагментарному українському символізмі ці речі жили здебільшого розрізнено». Так, за спостереженнями І. Костецького, у «Євшан-зіллі» М. Вороного «йшлося про звичайний опис, і то навіть не символу, а простолінійної алегорії». У Я. Савченка «ситуаційний символізм» поданий «через умовні шабльони мови», тоді як у П. Тичини «раз-у-раз ступенованим символістичним виразом подається пласку, як день, ситуацію» (приклади – «Перше травня на Великдень», «Пісня під гармоніку»). О. Зуєвському віддано роль автора, що синтезує обидва вищезазначені наприями й тим самим наближає українські символістські тексти до їх французьких – а в Україні Тичининих – узірців: «Зуєвський не тільки знову зімкнув ці два кінці, повернувши український символізм до того стану, в якому він виявився в найперших тичининських речах. Він бо спромігся й на наступний крок: витворення нової дистанції, нового «пародійного» аспекту символістичного слова. Зробив він це введенням у дію первнів клясицизму. Зуєвський **іпостасував** (виділено І. Костецьким – *Д. Ч.*) символізм клясицизмом» [2, с. 463]. Далі І. Костецький пропонує класифікацію символістських текстів О. Зуєвського, виділяючи в них стилістичні лінії М. Філянського і С. Малларме. Винятково важливою з погляду методології є теза І. Костецького про те, що «На око, поезії Зуєвського являють собою ребус» [2, с. 469]. Інша методологічна ідея І. Костецького щодо герменевтики поетичних текстів досліджуваного автора – «Зусилля тримати хаос первозданних символів у камені клясицизму кристалізується в сюжеті» [2, с. 475]. Нарешті, на думку І. Костецького, «плинність, безконечність символів, будь вона й убрана в граніт клясичної будови, щоб її як слід сприймали, повинна сервіруватися дозами, з певними проміжками для перепочинку» [2, с. 482]. Головний теоретико-методологічний висновок із герменевтичних ідей І. Костецького, на наш погляд, виходить далеко за межі текстологічного дослідження поезій О. Зуєвського. Він свідчить про можливість визначати як символістські ті тексти, автори яких не належали до кола символістів початку ХХ ст., а творили пізніше, пропонуючи власні варіанти поетичного символізму.

Поезія «Прадавні кострища в казковій млі» [2, с. 53] вербалізує серію космологічних концептів відповідно до концептуальної формули тексту: ДАВНИНА – ВОГОНЬ (*Прадавні кострища в казковій млі*) – ЗОРІ – ЗЕМЛЯ (*Не бачили бо зорі на землі*) – ПІДВОДНИЙ СВІТ (*мов дно ріки*) – ВИРІЙ (*Звертаючи в зелений вирій*) – ВОГОНЬ (*де цвіте вогонь*). Варто звернути увагу на вербалізацію у вищерозглянутому тексті трьох рівнів світобудови. Так само, як і попередньо досліджений текст, концептуалізує і вербалізує три рівні світобудови поезія «Без досвіду» [2, с. 72]: РУХ (*Нечутний рух у цім краю*) – СЕРЕДНІЙ СВІТ (*Нечутно звордиться колосся*) – ВЕРХНІЙ СВІТ (*Минути птаству довелося*) – СЕРЕДНІЙ СВІТ (*в лося*) – НИЖНІЙ СВІТ (*про лосося*) – ЛЮБОВ (*Ми там, де є любов сама*) – ЗРАДА (*Не вимовляєм слова зради*). Останні два із зазначених концептів репрезентують концептуальну опозицію й показують співвіднесеність людських почуттів і світобудови – принцип психологічного паралелізму, гармонії МАКРОКОСМУ і МІКРОКОСМУ.

Поезія «Координована свідомість» [2, с. 95] побудована на зіставленні, непоєднуваному поєднанні космологічних опозицій: ВЕРХНІЙ СВІТ – НИЖНІЙ СВІТ (*До неба риба вилітає;*

Чи у потопі аж до неба). Зняття впорядкувальних протиставлень у структурі світобудови – типова ознака ХАОСУ. Опозицію ВЕРХНЬОГО (АСТРАЛЬНОГО) і НИЖНЬОГО (ВОДНОГО) СВІТІВ вербалізує поетичний текст «Близнята» [2, с. 96]: *Це не ставок, а море без кінця, // не здолане, здається, берегами <...> І запалили сонячну відвагу // Для тих, кого над світом підняли, // Неначе море спрагле, що тріпоче <...> У небі власні причепити зорі*. На відміну від розглянутого вище тексту, тут можна бачити структурування КОСМОСУ за допомогою змодельованих К. Леві-Стросом бінарних опозицій міфологічного мислення, тобто діяльність архаїчного МАГА, що, уподібнюючи себе божеству, освоює світ (у руслі ідеї М. Еліаде про повторення першоритуалу).

Поетичний текст "Rivulus vitatus" (з латинської – «Живий струмок») [2, с. 141] також космологічно структурує простір, протиставляючи ВЕРХНІЙ і НИЖНІЙ СВІТИ (*рясні орлята <…> в течію; потік <…> злітали*). Важливою для тексту є й вербалізація концептів СПІВ (*Жадне поголів'я співунів, // Зібране громадами дзвінками*) і ВИРІЙ (*Де їх ревний вирій заподів*). Варто підкреслити, що СПІВ синтезує концепти КОСМІЧНА МУЗИКА і МАГІЧНЕ СЛОВО. Текст «Відречення» [2, с. 142] може бути модельований формулою ПТАХИ (*Кілька птахів лиш для медитацій*) – РАЙ (*Та щоб раєм квітнув кожен звід*) – ЗЕМЛЯ (*Без помилки і земної праці*) – СПІВ, ШЛЯХ (*Як оспіваний до щастя брід*) – КОНІ (*Де немає дня на смертних конях*) – НЕБО (*Що в її екрані голубому*), ДАЛЬ – ДІМ (*Не про даль, чужу догіддям дому*) – ЗОРІ (*Де ніколи й зорі не вгадають*). Уявна мандрівка ліричного героя трирівневим космосом ізоморфна подорожі Бояна у «Слові про Ігорів похід» і віддзеркалює, очевидно, архетипні шаманські візії, детально проаналізовані в праці М. Еліаде «Шаманізм».

Інша поезія – «Ілюмінації» [2, с. 97] – вербалізує опозицію тільки двох членів трирівневої світобудови, а саме ВЕРХНІЙ СВІТ (*Сузір'ями тепер аж до кінця; Себе віддавши птахові без тями*) – СЕРЕДНІЙ СВІТ (*змовниця рілля*). Нарешті, поетичний текст «Символ» [2, с. 111] вербалізує винятково архаїчну однорівневу світобудову: РОСЛИНА (*Тут був стандартом стоколос рясний*) – ДЕРЕВО (*Де сосни здавна затишно пливли*) – РІКА (*І річка реготалась кучерява*) – ЛІС (*Принадніша від простору лісів*).

Поезія «Дорога по сходах» [2, с. 137] за допомогою концепту ШЛЯХ (ключового для текстів чарівної казки) структурує простір. Космологічність поетичного тексту підсилена епічним ритмом (п'ятистопний ямб) і вербалізацією концептуального ланцюжка СВІТ – ПРОСТІР – СОНЦЕ вже в першому рядку: *Великий світ: простори і сонця <…>*. Далі вербалізовано концепти ЗОРЯ – НІЧ (*Небавом гасне, як зоря оця // Запалює свій чорний смолоскип*). Поряд із ВЕРХНІМ СВІТОМ ЗІРОК вербалізовано СЕРЕДНІЙ СВІТ (*луки; весняна мурава; гай*) і НИЖНІЙ СВІТ (*розкриту мушлю; серед морів чужих*). Наприкінці тексту автор знову повертає увагу до ВЕРХНЬОГО СВІТУ (*Чи острова, де птиць, немов сонця*). Однак центральним концептом, неодноразово вербалізованим упродовж тексту, є саме ШЛЯХ (*дорога по сходах; по сходах ідучи; зупиняє крок; увійде; шлях; дорогою; по сходах; заблуканий*). Концептуальна структура має багато спільного із чарівною казкою й художньо моделює подорож МАГА світами.

Концептуальна формула поетичного тексту «Осінні години» [2, с. 59] орієнтована на космологізацію ЧАСУ: НІЧ (*Чорним смутком своїх ночей*) – ВІК (*Кажуть: ждати прийшлося вік нам*) – Безсмертя (*Голубої в безсмерті днини*) – Світлозір (*Вівтарі Світлозір відчинить*) – ЧАС (*І незрушним об'явить час*) – БЕЗМЕЖНІСТЬ (*Там, де зоряний безмір зріє*) – *Зоря Христа* (*Ми впізнаєм Зорю Христа*). Поезія «Щасливе закінчення» [2, с. 93] містить вербалізатори космологічних концептів ВОГОНЬ (*У вогні б згоріли очі*) – ВІЧНІСТЬ (*На сторіччя, на літа*) – РІКА (*І спокійний плин ріки*) – ВІЧНІСТЬ (*Також наче на віки; У нестриманих роках*) – ПТАХ (*Чи назавжди вірний птах*) – ЛЮБОВ (*На любов мою й наказ*). Ця поезія, як і попередня, концептуалізує єдиний ЧАСОПРОСТІР. Вічність астрального космосу (*У давнини летять безодні*) вербалізує поетичний текст «Метеори» [2, с. 113], включаючи концептуальні опозиції МИНУЛЕ – ТЕПЕРІШНЄ (*Контрасти вчора і сьогодні*), СМЕРТЬ – ЖИТТЯ (*Всі, що нежданну стріли смерть, // А може, то живі примари*).

Астральний сегмент космологічного світобачення вербалізує поетичний текст «Зоряні іменини Мінотавра» [2, с. 103]. Автор говорить натяками, що потребує декодування тексту на основі свідчень про давньогрецьку міфологію й астрономію. Ідеться про земну потвору з острова Крит (людину з бичачою головою – Мінотавра), яка була ув'язнена в підземній споруді (лабіринті), а згодом перетворена на сузір'я (*Найбільше зорі витвір цей несуть*) – фігуру, що стоїть на одному коліні (*Він став, як у молитві, на коліна*). Здолавши шлях із підземного світу в надземний, міфологічна істота знімає космологічну опозицію: *Що вирвався в далеку світлу путь // Із лябіринту власного на волю*. Інший приклад зняття цієї опозиції – спостереження зірок, що сходять із моря, на острові Крит, звідусіль оточеному водами: *Хоча й раніше всі вони* <зорі, про які йшлося вище. – Авт.> *були // Побіля моря під розливи сині // І випливали без кінця з імли // Осяяти в очах його яскині*. Тут *яскиня* («печера») репрезентує інший приклад, поряд із лабіринтом, вербалізації ПІДЗЕМНОГО СВІТУ.

Поезія «Аргонавти» [2, с. 50] вербалізує космологічні концепти, що можуть бути виражені формулою ДІМ (*Забуті стали біля входу в дім*) – ШЛЯХ (*Для них мов досі путь була проста*) – МОРЕ (*Так моря блякне рання чистота // І хвилі губляться співочі*) – ЧУЖИНА (*Де клич привітний, де гостний поріг, // Де їхня віра в цій чужині?*). Текст потребує декодування різними методами. По-перше, він віддзеркалює авторську інтерпретацію космології, не тотожну варіантам давньогрецького міфу про аргонавтів (не йдеться про їх повернення!). По-друге, тут імпліцитно втілено концептуальну структуру чарівної казки (ДІМ – ШЛЯХ – ЧУЖИНА, відповідно до концепції В. Проппа про морфологію казки), однак казковий текст передбачає повернення героя. По-третє, невідповідність концептуальної формули авторського міфу ні давньогрецькому джерелу прецедентних концептів, ані архетиповій будові чарівної казки дозволяє звернутися до іншого підходу й використати біографічний метод дослідження художнього тексту. Твір написаний у 1954 р., через п'ять років після прибуття автора до Сполучених Штатів Америки й за відсутності підстав сподіватися на повернення в Україну (це стало можливим тільки через декілька десятиліть). Отже, автор (ліричний герой) трансформує класичний міф про аргонавтів, узгоджуючи його з фактами власної біографії. Так космологія давньогрецького квесту і чарівної казки зазнають впливу індивідуальної космологізації земного світу письменником.

Останній член концептуального ланцюжка подорожі – ПОВЕРНЕННЯ ДОДОМУ – знаходимо в іншій поезії, кон-

цептуально близькій до «Аргонавтів», – «Одіссей» [2, с. 123]. Передусім необхідна інтерпретація джерела прецедентних концептів. Гомерова «Одіссея», як відомо, репрезентує один із творів про повернення давньогрецьких героїв додому після закінчення Троянської війни – цей цикл так і зветься «Повернення». ПОВЕРНЕННЯ – ключовий концепт і «Одіссеї», і чарівної казки. Саме він акцентований останніми двома рядками досліджуваного поетичного тексту: *Він ще радітиме догіддям дому, // Спинившися на власному дворі.* Варто підкреслити, що міфологічний світ античної Греції був світоглядно близьким концептуальній і мовній картинам світу Олега Зуєвського, про що свідчать численні інші його поетичні тексти на давньогрецьку тематику: «Протей», «День Сілена», «Актеон», «Пігмальйон», «Припущення Гелена», «Кассіопея» тощо [2].

Отже, дослідження поетичного мовлення символістських текстів О. Зуєвського дозволяє виділити такі їхні риси, як: античний міфологізм, поглиблений індивідуально-авторським сприйняттям діалектики буття ЛЮДИНИ і КОСМОСУ, – на рівні світоглядної основи творчості; пошук гармонізаційного потенціалу світотворчих концептів шляхом медіації ВЕРХНЬОГО і НИЖНЬОГО СВІТІВ для космізації ХАОСУ, зокрема шляхом впорядкування бінарних опозицій агенсом Маг як корелятом концептів СПІВ і МАГІЧНЕ СЛОВО (рудиментів шаманістичного світовідчуття). Промовистою в цьому контексті є позитивна семантизація ВЕРХНЬОГО СВІТУ як корелята РАЮ, а також представленого астральною тріадою.

Перспективним здається компаративний аналіз космологічної картини світу в поезії О. Зуєвського із прецедентними текстами українських і закордонних (передусім франкомовних, адже автор перекладав тексти С. Малларме) поетів-символістів, а також пошук спадкоємності в діахронічному аспекті з послідовниками творчості цієї визначної фігури у вітчизняному письменстві ХХ ст.

Література:

1. Зуєвський О. Стефан Маллярме. Поезії / С. Маллярме. Пер. із франц. О. Зуєвського. Оттава: ФУСД; Альберта: КІУС, 1990. С. 1–13.
2. Зуєвський О. «Я входжу в храм...»: Поезії. Переклади. Статті. Матеріали до біографії / упор. Н. Казакова. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 840 с.
3. Чистяк Д. Лінгвоміфопоетичний аналіз художнього тексту. Радуга. 2015. 138 с.
4. Чистяк Д. Міфопоетична картина світу в бельгійському символізмі. Радуга. 2016. 272 с.

Чистяк Д. А. Космологический символизм в поэзии Олега Зуевского

Аннотация. Статья посвящена анализу космологической символики в поэтическом творчестве яркого представителя неосимволистского направления в украинской литературе О. Зуевского. Выделяются базовые структуры мифопоэтической картины мира автора. Моделируется структурно-семантическое ядро семиозиса. Выявляются ключевые поэтические формулы и их концептуальное наполнение.

Ключевые слова: концепт, символ, космология, миф, символизм.

Chystiak D. Cosmological symbolism in the poetry of Oleh Zuievsky

Summary. The article is devoted to the analysis of the cosmological symbolism in the poetic writing of the prominent neo-symbolist Ukrainian writer Oleh Zuievsky. Basic structures of the mythopoeic worldview are delimited. The nuclear structures of semiosis are modeled. Key poetic formulas are delimitated that attest the original structuring of the worldview of the artistic conceptualization.

Key words: concept, symbol, cosmology, myth, symbolism.

УДК 811.111'37

Юсікова О. В.,
старший науковий співробітник
Інституту української мови Національної академії наук України

ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЗА ДИНАМІКОЮ ЛЕКСИКИ ВІВЧАРСТВА ГОВІРКИ СЕЛА БОГДАН РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація. Аналіз динаміки діалектної системи нині залишається актуальною проблемою української діалектології, яка не знайшла ще достатнього опрацювання, зокрема й на лексичному рівні. Метою нашого дослідження є окреслення динаміки функціонування одиниць тематичної групи лексики вівчарства говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області за період від 50-х рр. минулого століття [1] і до сьогодні[1]. Вивчення динаміки вівчарської лексики села Богдан показало, що зміни відбуваються не лише на рівні інвентаря лексичних одиниць, а й на рівні їх функціонування й семантики. Кожне з явищ має проекцію на більш широкий діалектний простір і вказує на типовість досліджуваної діалектної системи як одиниці гуцульського діалекту в цілому.

Ключові слова: діалектна система, лексичний рівень, тематична група лексики вівчарства, динаміка мовного явища, архаїчна лексична одиниця, семантичний локалізм.

Постановка проблеми. Говірка села Богдан Рахівського району Закарпатської області є архаїчною діалектною системою окремого діалектного ландшафту, яким є гуцульські говірки Рахівщини. Населений пункт уперше згаданий у 1400-х рр. Говірка Богдана, як і інші говірки населених пунктів Рахівщини, до наших днів зберігає значну за кількісним і якісним складом систему архаїчних мовних особливостей, які притаманні як окремо гуцульському говору, так і говорам південно-західного наріччя в цілому. Аналіз національного складу населення Богдана дає можливість констатувати, що в селі в 50-х рр. минулого століття проживали, крім гуцулів, бойки, лемки, румуни, угорці та представники інших національних меншин, що загалом характерно для говірок Закарпаття.

Дослідження динаміки діалектної системи нині залишається актуальною проблемою української діалектології. Показовою є думка Л. Коць-Григорчук про те, що говори – це «виявлена в мовному просторі діяхронія мови» [2, с. 19, 27]. Питання динаміки діалектної системи як цілості, з огляду на опрацювання його в міжнародному контексті, розглядалося П. Гриценком. Учений констатує, що структурна зв'язаність елемента мовної структури «безпосередньо відбивається на його динаміці» [3, с. 102–107]. Такий підхід поділяє й К. Глуховцева, яка показала вперше в українській діалектології необхідність розгляду динаміки лексичних явищ у діалектній мові [4, с. 29]. Питання динаміки діалектної системи ще не знайшло достатнього опрацювання в діалектологічній науці, хоча воно піднімалось у зв'язку з вивченням таких фундаментальних діалектологічних проблем, як інтерференція ареалів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, присвячених лексиці вівчарства, показав, що нині південно-західні говори зберігають значну кількість власне гуцульських локалізмів у цій тематичній групі, лексика вівчарства й нині залишається невід'ємним компонентом лексичної системи говорів регіону Карпат [5; 6; 7; 8; 9; 10].

Метою статті є аналіз динаміки функціонування архаїчних одиниць лексичної системи говірки села Богдан Рахівського району Закарпатської області за період від 50-х рр. минулого століття й до сьогодні. Лексична система говірки й лексика вівчарства зокрема, як показують монографічні праці діалектологів [5, с. 10], відомості Атласу української мови, діалектних словників, сучасні експедиційні обстеження говірки, за більш ніж півстоліття не зазнала суттєвих змін у своєму розвитку. У статті ставимо **завдання** простежити перехід архаїчної лексики до пасиву, утрату певних компонентів семантичного поля архаїчних лексем у зв'язку зі зникненням побутових реалій.

Виклад основного матеріалу. Одним із основних занять місцевого населення в Богдані протягом віків було вівчарство. Як відомо, у тематичній групі «Гірське вівчарство» представлений значний шар лексики, що притаманний українському й західнослов'янському діалектному континууму Карпатського регіону в цілому. Якщо лісосплав уже відійшов у минуле, то гірське вівчарство ще збережене в селі. В активному вжитку в лексичній системі досліджуваної говірки досі перебувають карпатизми: *кош'ép, кош'éра* – «загорода для овець із двох частин», *маржи́ᵉна*, *струнгар*, *полони́на* [6, с. 480], *бóртка сúра* – «грудка сиру»; *солóдке молокó* – «свіже здоєне молоко» [6, с. 403], *св'їже молокó* – «свіжоскисле молоко», *бýдз* – «великий шматок овечого сиру у вигляді округлої головки»; «овечий сир, з якого виготовляють бринзу» [6, с. 85]; інші джерела подають семантику «свіжий овечий сир» [11, с. 278]; *вýрда* – «солодкий сир, утворений виварюванням сироватки (овечий або коров'ячий)»; «густа речовина, яка збирається на поверхні перевареної сироватки» [6, с. 167; 11, с. 440], лексема турецького походження, яка функціонує в українській і західнослов'янських мовах, є запозиченням зі східнороманських мов (румунської, молдавської) – *з'ер* – «сироватка з овечого молока», інші значення в межах Карпатського регіону – «сироватка з коров'ячого молока»; «сироватка, що стікає зі сквашеного змішаного сиру з овечого, коров'ячого та козячого молока»; «хвороба вимені корів та овець у вигляді маленьких пухирців» [6, с. 227] (лише в молдавських говірках нині функціонують паралелі до лексеми *з'ер*), *же*ᵘ*нтúц'е* – «переварена сироватка з овечого молока», інші значення в межах Карпатського регіону – «сироватка з коров'ячого чи змішаного молока»; «осад,

[1] Говірка с. Богдан Рахівського району Закарпатської області була досліджена нами у 2010–2011 рр. Говірка належить до ареалу Рахівської Гуцульщини. До цього ареалу належать також села Косівська Поляна, Росішка, Богдан, Відричка, Бребоя, Розтоки, Луги, Тростянець, Кваси, Бєлин, Ситний, Говерла, Ясеня, Костилівка, Ольхований, Круглий.

що залишається після збивання сметани» [6, с. 258], *бри́нз'е* – «овечий спеціально приготований засолонений сир» (етимологи вважають лексему словом готського походження чи варіантом румунського *брінза*) [12, с. 81]. У структурі досліджуваної говірки села Богдан збережено чимало архаїчної лексики, що характерна лише для регіону Гуцульщини. Власне говірковим локалізмом можна вважати назву *скота́р'ка* – «жінка-пастух», бо, за твердженнями інформаторів, у говірках сусідніх сіл для жінки-пастуха функціонує назва *ма́йерка*. Інформатори попереджали, що в них деякі реалії називаються не так, як, наприклад, у селах, що розташовані недалеко від Богдана в долині Чорної Тиси, у так званих «нижніх селах»; *требі́та* – «музичний інструмент вівчарів на полонині», лексема румунського походження [6, с. 598]. Власне гуцульською є лексика на позначення знарядь праці, що використовуються й нині вівчарями на полонинах. Це такі назви, як *бовт* – «дерев'яна палиця із зарубками для вимірювання кількості молока» [6, с. 63], лексема походить від дієслова *бо́втати* й має семантику «палиця для розмішування» [11, с. 218]; *ку̓жба* – «залізний гак, на якому вішають котел над вогнищем на полонині» [6, с. 353], *бата́л* (*батале́ў*), *жбатол'іў* (*батал'ў̓ў*) – «палиця з дерев'яним кругом на кінці для перемішування овечого молока при виготовленні сиру», лексема має паралелі на Хустщині зі значенням «копистка для вимішування мамалиги» [6, с. 38, 257], «збивачка в масничці» [11, с. 149]. Ця лексема є запозиченням зі східнороманських мов, пор. рум. *баталав* – «праник для білизни», *ре́ваш* – «палиця із зарубками для обліку молока в полонині» [6, с. 516]; *кохáти*, *сокоти́ти* – «ростити, берегти худобу, птицю», у говірках покутсько-гуцульського порубіжжя – «*стерегти́*» [13, с. 285]; *ворошúти сир* – «відціджувати сир». Поширеним у говірці є регіоналізм, дієслово *имúтис'е* – «робитися, утворюватися (про утворення сиру з овечого молока)» [6, с. 298]. Це зворотне дієслово походить від давнього дієслова *имúти*, *плекáти* (*молокó*) – «робити з молока сир», *ймéс'а* – «робиться». Дієслівна лексика на позначення процесів приготування сиру максимально інформативна в контексті, у складі реченнєвих структур вона найповніше відображає семантику позамовної дійсності. Архаїчні дієслова зберігають у пам'яті носіїв говірки уявлення про той чи інший виробничий процес і послідовність його виконання.

Інша група лексики нині перебуває в пасиві у зв'язку із занепадом багатьох процесів, утратою реалій вівчарського господаства: *ста́йа* – «житло пастухів на полонині», *коли́ба* (*кулúба-"ка*) – «пристанище пастухів» [6, с. 335]; нині занепав спосіб приготування вівчарського сиру за допомогою саморобної закваски, використовують уже готові таблетовані засоби, звісно, смак за таких умов частково був утрачений, про що говорили й самі жителі Богдана. Отже, багато назв тематичної групи вівчарства нині збереглися лише в пам'яті найстарших жителів села: *кл'ег* (вихідна форма *тл'ег, тл'аг*) – «частина шлунка молодого ягняти, якою сквашують молоко», запозичення з румунської мови [6, с. 85, 213; 11, с. 531]; *бузов'ір* – «рідка марля для відціджування сиру після варіння вурди», *ри́ндз'е* – «висушений шлунок молодого ягняти, теляти для приготування закваски» [6, с. 525], *бербени́ц'а* – «діжка для молочних продуктів», «діжка для зберігання та транспортування молока на гірських пасовиськах»; ця лексема, на думку етимологів, є запозиченням із румунської чи угорської мови, функціонує в польській мові [6, с. 42–43; 11, с. 168]; інші значення в межах Карпатського регіону – «дерев'яний посуд для зберігання бринзи в умовах гірського випасу овець», «діжка для заквашування капусти, огірків»; «діжка для транспортування ропи, соляного розчину для виготовлення бринзи».

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження й наших попередніх розвідок [14] можна зробити висновки про те, що вивчення динаміки лексичного рівня окремої діалектної системи слід проводити в контексті розгляду діалектного континууму в цілому. Дослідження динаміки говірки як окремої мовної системи відкриває перспективи для висвітлення не лише проблеми інвентаря мовних засобів, а і їх структурної взаємодії та функціонування в діалектному просторі. Розгляд динаміки лексичного рівня говірки с. Богдан показав, що на збереження лексеми у діалектній системі впливає її поширеність у регіоні Карпат, а говіркові локалізми серед запозичених поступаються місцем українським відповідникам. Зрушення простежуємо на рівні їх функціонально-семантичного наповнення. Кожне з розглянутих явищ має проекцію на ширший діалектний простір і свідчить про типовість лексичної системи розглянутої говірки як одиниці регіону Гуцульщини в цілому.

Література:

1. Картотека матеріалів до Словника говірок Закарпатської області М. Грицака, зберігаються в Інституті української мови НАНУ.
2. Коць-Григорчук Л. Лінгвістично-географічне дослідження українського діалектного простору. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці. Філологічна секція. Мовознавча секція. Нью-Йорк Львів: Вид-во НТШ, 2002. 267 с.
3. Гриценко П. Простір і час у лінгвістичній географії. Проблеми сучасної ареології. К.: Наукова думка, 1994. С. 102–110.
4. Глуховцева К. Лінгвістичний атлас назв народного побуту у східнослобожанських говірках. Луганськ, 2003. 181 с.
5. Ястремська Т. Традиційне гуцульське пастухування. Львів: Інститут українознавства ім. Крип'якевича НАНУ, 2008. 423 с.
6. Хобзей Н., Сімович О., Ястремська Т., Дидик-Меуш Г. Гуцульські світи. Лексикон. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2013. 668 с.
7. Піпаш Ю., Галас Б. Матеріали до словника Гуцульських говірок. Косівська Поляна і Росішка Рахівського району Закарпатської області. Ужгород: Ужгород. національний ун-т. 2005. 266 с.
8. Піпаш В. Закарпатська Гуцульщина: історико-етнографічний нарис. Вид. 2-е, переробл. та допов. Ужгород: Вид-во Олександри Гаркуші, 2012. 68 с.
9. Гуцульські говірки. Короткий словник / Відп. ред. Я. Закревська. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.
10. Клепикова Г. Славянская пастушеская терминология. М., 1974. 256 с.
11. Етимологічний словник української мови: В 7 т. / Укладачі: Р. Болдирєв, В. Коломієць, А. Критенко, Т. Лукінова, О. Мельничук, Г. Нікулін, Г. Півторак, О. Пономарів, Н. Родзевич, Н. Романова, В. Скляренко, І. Стоянов, В. Ткаченко, О. Ткаченко, А. Шамота. АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. К.: Наук. думка. Т. 1: А – Г. 1982. 632 с.
12. Дзензелівський Й. Українські західнослов'янські лексичні паралелі. К.: Наук. думка, 1969. 212 с.
13. Лесюк М. Говірка села Ковалівка як відображення покутсько-гуцульського мовного суміжжя. Школи, постаті, проблеми. Львів, 2004. С. 275–288.
14. Юсікова О. Гуцульська лексика на позначення виробничих процесів у говірці села Богдан Рахівського району Закарпатської області. Мова і культура (Науковий журнал). К.: Видавничий дім Дмитра Бураго. Вип. 20. Т. І(186) С. 126–131.

Юсикова Е. В. Из наблюдений за динамикой лексики овцеводства говора села Богдан Раховского района Закарпатской области

Аннотация. Анализ диалектной системы в настоящее время остается актуальной проблемой украинской диалектологии, которая не нашла еще достаточного изучения, в частности, на лексическом уровне. Целью нашего исследования является определение динамики функционирования единиц тематической группы лексики овцеводства говора села Богдан Раховского района Закарпатской области за период с 50-х гг. прошлого века и до сегодняшнего дня. Изучение динамики лексики села Богдан показало, что изменения происходят не только на уровне инвентаря лексических единиц, но и на уровне их функционирования и семантики. Каждое из явлений имеет проекцию на более широкое диалектное пространство и указывает на типичность исследуемого говора как единицы гуцульского диалекта в целом.

Ключевые слова: диалектная система, лексический уровень, тематическая группа лексики овцеводства, динамика языкового явления, архаичная лексическая единица, семантический локализм.

Yusikova O. From observation above dynamics of the lexical themantic group of the sheep breeding in dialect of the village Bogdan of the Raxiv district of the Transcarpathion region

Summary. The analysis of the dynamics of the dialect system is still a topical issue of Ukrainian dialectology, which has not yet been sufficiently developed, in particular at the lexical level. The purpose of our study is to outline the dynamics of the functioning of units of the lexical thematic group of the sheep breeding of everyday vocabulary of the village Bogdan of the Rakhiv district of the Transcarpathion region during the period from the 50-s years of the last century to today. The study of the dynamics of lexical dialect of the Bogdan village showed that the dialect changes not only in lexical inventory assets, and the level of their functional and semantic content. Each of the phenomena has a projection on a wider area dialect and indicates the typical dialect lexical system considered as a unit of the Hutsulian dialect as whole.

Key words: dialect system, lexical level, lexical thematic group of the language of the sheep breeding, dynamics of the linguistic phenomena, archaic lexical unit, semantic lokalizm.

ЛІТЕРАТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

УДК 811.51

Абдуррахимова Мехрибан,
старший преподаватель кафедры тюркской филологии
факультета востоковедения Бакинского государственного университета

ФУНКЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ НА ТЮРКСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ (ВНУТРЕННЯЯ ДИНАМИКА)

Аннотация. В статье рассматриваются некоторые аспекты внутренней динамики функционализации военных терминов на тюркском и на азербайджанских языках. Отмечается, что переход военных терминов из разных систематических языков в тюркский и азербайджанский языки обязательно требует рассмотрения внутренней структуры, внутренней динамики и семантического потенциала этих языков. Подчеркивается, что в существующей военной системе, если нет соответствующего обозначения определенных функций, дающего точный смысл нового понятия, активируется процесс заимствования этих слов из других языков.

В выводах автор отмечает, что в военной сфере каждая новая и соответствующая информация создает новое понимание языка и обеспечивает формирование и функционирование терминологических единиц, которые обеспечивают его форму выражения. Военная терминостроительная функциональность постепенно расширяется, причем эти термины, войдя в словарный состав, еще больше обогащают его.

Ключевые слова: военные термины, функциональные особенности, национальный язык, заимствованное слово, внутренние возможноти языка.

Постановка проблемы. Известно, что развитие военного дела и военных знаний в современное время выявило необходимость обмена информацией между двумя родственными народами – Турцией и Азербайджаном, и взаимоотношений в этой области. В этом отношении в родственных языках роль военных терминов также велика. Военные термины связаны со многими посторонними от языка факторами, отражающими текущую противоречивую материальную реальность. А также заимствованные военные термины не могут не повлиять на функциональные возможности, семантический потенциал как турецкого, так и азербайджанского языков. Переход военных терминов с разных систематических языков на тюркский и азербайджанский языки обязательно требует рассмотрения внутренней структуры, внутренней динамики и семантического потенциала этих языков. В военной системе, если нет слова, дающего точный смысл нового понятия, активируется процесс заимствования.

Заимствования, как и другие отраслевые термины, широко распространены в военной области и составляют важную часть военной лексики. Военная терминологическая система на тюркском и азербайджанском языках находится на очень высоком уровне. Ранее созданная национальная армия в Турецкой Республике в Азербайджане начала формироваться и развиваться в годы независимости. Влияние экстралингвистических факторов на военную терминологию обоих языков неоспоримо. На этих языках функционировала военная терминологическая система, в каждой из которых образовалась присущая ей морфологическая, словарная структуры и искусство выражения. Важную роль в создании такой терминологии сыграли аналитическая деривация и аффиксация (процесс образования слов с помощью аффиксов). Это было связано с тем, что в обеих родственных странах военная работа и военная наука развивались динамично. Кроме того, была сформирована специфическая грамматическая структура каждого языка. Исторические характеристики развития также оказали положительное влияние на военную терминологию. В основной военной терминологической системе сформировались многокомпонентные военные термины.

Отмечается, что заимствования, как и другие отраслевые термины, широко распространены в военной области и составляют важную часть военной лексики. Военная терминологическая система на тюркском и азербайджанском языках находится на очень высоком уровне. Национальные армии в Турции и в Азербайджане начали формироваться и развиваться в годы независимости. Влияние экстралингвистических факторов на военную терминологию обоих языков неоспоримо. В этих языках функционировала военная терминологическая система, которой была присуща морфологическая, лексическая структура и искусство выражения. Важную роль в создании такой терминологии сыграл аналитический вывод и аффиксация (процесс формирования слов с помощью аффиксов). Это было связано с тем, что военная работа и военная наука динамично развивались в обеих странах. Кроме того, была сформирована специфическая грамматическая структура каждого языка. Исторические характеристики развития также оказали положительное влияние на военную терминологию. В основной военной терминологической системе сформировались многокомпонентные военные условия.

Цель статьи. Прояснить некоторую внутреннюю структуру, внутреннюю динамику и семантический потенциал функционализации военных терминов на тюркском и азербайджанском языках. Дать определение перехода военных терминов с разных систематических языков на тюркский и азербайджанский языки.

Изложения основного материала. В сопоставляемых азербайджанских и турецких языках используются военные термины с других языков. Большинство из них заимствованы в готовом виде. Эти термины из заимствованных языков имеют разные типы, виды, формы, орфографию, лексико-грамматическую структуру и т. д. Совместимость (по структуре и степени) и созвучие составляют один из характерных показателей терминов. Сюда можно добавить и активность заимствованных военных терминов в образовании терминов.

Известно, что термины относятся к понятиям, связанным с областями знания, экономики и объектов государственного значения. В терминологической системе сопоставляемых родственных языков – азербайджанского и турецкого – существует богатая система понимания той или иной социальной и политической жизни.

Военные термины – отраслевые термины. Они формируются в результате функциональности многих лексических единиц.

В терминологии случай заимствования терминов из других языков широко распространен и по своему характеру беспрерывный процесс. Это, прежде всего, связано с тем, что наука, техника не возникает и не развивается в стране, где преобладает национальный язык. Научные поиски проводятся во всем мире, создаются новые работы. По мере развития научных и других областей появляются новые понятие и термины. В процессе обмена информацией выявляется необходимость использования этих терминов в произведениях, написанных на разных языках, что создает основу для заимствования терминов [5, с. 106].

В настоящее время исследование отраслевых терминов превратилось в одну из основных проблем социолингвистики. Исследования, проводимые в отраслевой лексики русским лингвистом В.П. Даниленко, были направлены на изучение тесной связи между прогрессом общества и развитием национальных языков, уровня возможности проявления языка во взаимоотношениях личности и общества и изучению других важных проблем [1].

Военная терминология охватывает лексику, которая четко и честно выражает понятия, присущие различным военным аспектам.

Военная терминология также является самой активной, изменяющейся, растущей, развивающейся, обновляющейся частью общенародной лексики. Военные термины, меняющиеся от структуры к структуре, основали систему на понимании новой военной системы, формировании различных идей на этой арене.

С точки зрения явного и четкого выражения природы и смысла военных понятий терминологию следует рассматривать в нескольких направлениях: 1) повторно подчеркнуть термины, которые выражают существующие понятия; 2) использование терминологических единиц, соответствующих семантической природе новых понятий.

Два метода этих языков играют важную роль в формировании и функционировании терминологии, связанной с военной областью: 1) внутренние возможности языка и 2) иноязычные элементы. Д. Лотте пишет, что «на их языках обогащение внутренними возможностями осуществляется за счет кальки, изменения смысла слова, сложных слов и словосочетаний, образовательных слов, сокращений» [2].

На обоих языках широко наблюдаются две ключевые особенности функционализации в военных терминах: их специфичность и общеупотребительный характер. Специфически характерные военные термины в особых словах для специалистов «используются с целью обмена информацией» [3, с. 59], выполняют и некоторые функции. Замеченные, точнее использованные в печатях обоих народов военные термины вскоре выходят из узкой семантической области, входят в ряд единиц общеупотребительных понятий. Присущее печатному языку действие связано с интенсивностью обработки военной печати. На основе интенсивности обработки в печатном языке к примерам общеупотребительных терминов можно отнести нижеследующие: *harb (hərb)* – война, *savaş (müharebe, müharibə)* – сражение, *kadro (kadr)* – кадр, *benzin* – бензин, *silah* – оружие, *sıra* – ряд, *sır (sirr)* – тайна, *askeri (əsgəri)* – воинский и т. д.

В приобретении богатства военных терминов сопоставляемых языков терминизация обычных бытовых слов в выражении языковой единицы характеризуется по принципу изменения и уточнения. Например: в обоих языках *ameliyat/əməliyyat* (операция) используется как в медицинской, так и в военной сферах. Изменяются значения, использующиеся в семантике соответствующей отрасли, науки. Или же слово *cereyan/cərəyan* (течение) используется как в физике, электронике, так и в военной сфере.

Военные термины рассматриваются в общетюркском контексте. По сравнению с Турецкой Республикой исторические процессы 90-х годов в Азербайджане создали условия для введения новых военных терминов в словарный состав нашего языка и приобретения этими языками общеупотребляемости. Наш народ, наше государство в создании армии многое присвоил у Турецкой Республики.

Отметим, что отраслевая теория также применяется в терминологии. Эта отрасль по своим возможностям многосторонна. Одна из этих отраслей – должность и звание. Они также называются военными этикетами. В Уставе Вооруженных Сил Азербайджанской Республики воинские звания определены так: солдаты (солдат (курсант), Старший солдат; сержанты (младший сержант сержант, Старший сержант), прапорщики (младший прапорщик, прапорщик, Старший прапорщик), Младший офицерский состав: младший лейтенант, лейтенант, старший лейтенант, капитан), Старший офицерский состав: майор, полковник – лейтенант, полковник), Высший офицерский состав: генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, Генерал Армии [6, с. 257].

Звания в Вооруженных силах Турции: amiral (admiral) – адмирал, Oramıral (Ordu alayı) – армейский полк, Tuğamiral (Briqada alayı) – бригадный полк, Koramiral (Korpus alayı) – корпусной полк, офицер и т. д.

В тюркском языке с помощью слова «subay» (офицер) в форме сложных слов и словосочетаний были образованы нижеследующие военные термины: açıkta bulunan subay (внештатный офицер), adalet subay (офицер военной службы), alay şaber (разведка) subayı, atış subay – стрелковый офицер, batarya subay (старший офицер батареи), baytar subay (ветеринарный офицер), beden terbiyesi öğretmeni subay (офицер – учитель по физической подготовке), bindirme subay (грузовой дежурный офицер), bölük nöbetçi subay (дежурный роты), buyruk subay (офицер для поручения), buyrultulu subay (офицер с академичным дипломом), demiryolu nakliye subay (офицер железнодорожного транспорта), yedek subay (офицер в отставке), topçu subay (артиллерист), muvazzaf subay (штатный офицер), kurye subay (офицер курьер) и др. [4, с. 373].

На азербайджанском языке слово «subay» используется совсем в другом смысле (неженатый парень, незамужняя девушка) [5, с. 109].

Другое название должности и звания («yasaul), перейдя в русский язык из турецкого языка, функционализировалась (в форме «есаул»). Этот термин использовался в древних русских казачьих войсках. В 1576-ом году в украинских казачьих войсках существовали старшие, армейские, полковые есаулы, походные и артиллерийские есаулы, есаул станицы считался высоким званием после старшего гетмана. В мирный период выполнял функцию инспектора. Во время войны командовал несколькими полками, а когда отсутствовал гетман – войсками. Должность есаула долгое время несколько раз изменялась. в 1917-ом году как звание и должность был отменен [6, с. 98].

На тюркском языке другое слово (insan) используется как военный термин. Это слово в значении «*hospital*». В азербайд-

жанском языке это слово пишется как «qospital». Этот термин латинского происхождения означает «военно-медицинское учреждение для специализированного стационарного лечения военнослужащих, а также нескольких гражданских лиц (членов семьи генерала и и офицеров).

Одной из особенностей, присущих военным терминам, является многозначность. Многозначность типична для терминов, которые совместимы со словосочетаниями по грамматической форме. В формировании и функционализации терминов, несмотря на то, что переносный смысл в лексических единицах играет главную роль, все военные термины не могут быть многозначными. Многозначность терминов выявляется в процессе метафоризма. Многозначность терминов похожа на многозначность других лексических единиц. Например, слово «*ağız*» (рот) в тюркском военном термине используется в конце слова: *dört yol ağzı, gaz ağzı, namlu ağzı, top ağzı, ağızlık* и т. д.

В сопоставляемых языках наблюдаются синонимы не только других единиц, но и военных терминов: *əhval-hal-durum-vaziyet-uyğun olarak; akım-cereyan; almaşık-alternatif (t); yedek-ehtiyat hissə (t), alan-bölge-mıntaka-saha, alay-polk; amir-başkan-komutan-kumandan-müdir-reis-adli* и т. д.

В этих языках названия команд (военные приказы) имеют как общие, так и отличительные особенности: *Asker! al!, kalk! (qalx!), ateş! Alay ayağa!*

Ряд военных понятий на тюркском языке можно выразить в нескольких терминах. Например.: понятие «*maqnit sahəsi*» (магнитное поле) выражается 2-мя терминами: *1) magnetik, 2) mıknatıs; «taktiki zona*» (тактическая зона) – *1) tahiye, 2) taktik.*

Одной из главных особенностей военных терминов двухродственных языков является большой национализм тюркских единиц. На тюркском языке предпочтение отдается национальным терминам, а в современном азербайджанском языке большинство таких терминов заимствованы из русско-европейских языков. Встречность привлекает внимание в форме национального заимствования. Например.: *geçit alayı (T)- parad (A), cihet bulucu alet (T)- radiokompas (A), dalğa ölçen alet (T)- radio volnomer (A), derinlik ayar alet (T)- hidrostatik apparat (A), gaz fırlatan alet (T)- gazomet (A), meyil ölçme alet (T)- klinometre (A), ses büyütme alet (T)- meqafon (A), su bombası atan alet (T)-bombomet (A), sürat ölçme alet (T)- spidometr (A),* и они выделяются по происхождению.

В терминологических единицах, состоящих из названий веществ, присущих тюркскому языку, наряду с национализмом существует и пояснительная особенность, то есть дается широко распространенная форма русско-европейского термина, используемого на азербайджанском языке. Это очень важно для науки и учебы. Например, *«yefreytor»* (на немецком). Военное звание, выданное старшим и образцовым солдатам, если нет командира. Впервые оно появилось в начале XVII века в Германии. Ефрейторов выбирали из опытных и надежных солдат для смены охранников, сопровождения заключенных и других работ [6, с. 99].

Иногда тюрки сохраняют арабо-персидские слова в военной области. Например: *alem, alemdar*. На азербайджанском языке используются встречные слова*: bayraq, bayraqdar* (флаг, знаменосец).

Одним из различных аспектов является изменчивость последовательности слов в словосочетаниях военных терминов на этих языках. Например: на тюркском языке «*alkol etilik*», в том же смысле используется на азербайджанском языке «*etil spirt*» (этиловый спирт), «*alkol metilik*» – «*metil spirt*» (метиловый спирт).

По этому вопросу можно сделать такой вывод, что как в науке и в других сферах, тюрки и в военной сфере пытаются упрощать язык, предпочитая национальные слова (alıcı (türk) – radioqəbuledici (A)).

Национальные военные термины формируются, проявляя национальные понятия. Склонность к национализму сильна. Например, *çəri (A)- çeri (T), çəribaşı (A)- çeribaşı (T), sülh (A)-barış (T)* и т. д.

Элемент национализма виден и в названиях одежд: kıyafet, gündelik (günlük) – (формы одежды).

Лексико-терминологические единицы, а также правила для терминостроения являются основным источником военной терминологической лексики на тюркском языке по сравнению с современным азербайджанским языком. Военные терминологические подразделения были сформированы с участием инструментов турецкого языка. *Atış, topçu, subay, odacık, ok, geriye, ireliye, ön, toprak, yedek, gaz, pay, deniz, yan* и др. Военные терминологические единицы сформировались именно при участии средств словообразования турецкого языка.

Термины-варианты. В сопоставимых тюркских языках есть такие термины, где незначительные изменения в их структуре не влияют на семантику, не наблюдается разница между значениями слова. В терминах, с одинаковыми значениями, но с орфографическими, грамматическими изменениями появляется вариантность.

В турецких военных словарях существует много терминов с вариантами. Они являются различными формами одинакового языка. В составе термина чувствуются некоторые фонетические изменения. Например: *Alternator (T)-alternatör (T); And (T) -ant (T); Amfibi (T)-anfibi (T);Amiral (T)-admiral (A); Selektör (T)-selektor (A); Angarye (T)-angarya (T); Anod (T)- anot (T); Anterferenslar (T) – enterferanslar (T); Antiisiklon (T)-antikiktion (T); Amplifayer (T)- amplifikatör (T); Apolet (T)-apulet (T); Sextant (T)- sekstant (T); Diesel (T)- dizel (T); Harita (T)-harita (T); Hastahane (T)- hastane (T); Şiv (T) – şev (T); Şirit (T)-şerit (T); Kıy (T)-(kıyı)* и т . д.

Отличительными элементами в этих вариантах являются изменения букв *a-e, o-u, d-t*.

После приобретения независимости Азербайджаном в военной терминологии произошли некоторые изменения. Исторически использованные военные термины стали вновь употребляться. Сейчас большое количество военных терминов этим путем начало укрепляться в словарях азербайджанского языка. Например: *yüzbaşı, çavuş, alay, gizir, fərari, çəri* и т. д.

В годы независимости из турецкого языка в азербайджанский были заимствованы слова *«yavər», «yaverlik»* (yavərlik) (*«yaver»* заменял слово адъютант).

Слово «*Yol*», как военный термин, используется в составе фразеологических единиц и играет переносное значение: *yol açmak, yol almak, yol bazmak, yol dışında hareket etmek, yol kapatmak, silsile yolu ile, komuta silsilesi yolla.*

Военные термины, в форме сокращений, сохранили свою функциональность в этих языках. Метод абревиатуры создает условия для экономии слов в терминологических системах, замены многословных терминов конкретным термином. Этот метод в сфере терминологии важен для устранения синонимов [7, с. 140.].

Например: *MM -Mülkü Müdafiə, QB-qoruyucu blok (A), AH (askeri hizmet), AH (askeri hastane), AH (askeri hapisane) (T)* и т. д.

Выводы. Таким образом, в военной сфере каждая новая и соответствующая информация создает новое понимание языка и обеспечивает формирование и функционирование терминологических единиц, которые обеспечивают его форму выражения. Военная терминостроительная функциональность постепенно расширяется, причем эти термины, войдя в словарный состав, еще больше обогащают его.

Таким образом, хотя в лексико-терминологической системе двух родственных языков направления обновлений различны, в этих процессах все склонности обобщаются по 2-м полюсам: первая из них – информация о понятиях, последняя – строения языка посредством выражения. Так что недавно появившиеся военные лексико-терминологические единицы обогатили языки как по структуре, так и по содержанию.

Литература:

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М.: «Наука», 1977. 246 с.
2. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961. 158 с.
3. Халилова С. Язык и терминология. Баку, 1988.
4. Турецко-Русский военный словарь. М., 1968.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. IV cild, Bakı, Elm, 1987.
6. Seyidov M. Rusca-azərbaycanca izahlı hərbi terminlər lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1993.
7. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, «Elm». 1973.

Абдуррахімова Мехрібан. Функціоналізація військових термінів на турецькому та азербайджанською мовами (внутрішня динаміка)

Анотація. У статті розглядаються деякі аспекти внутренной динаміки функционализации військових термінів на тюркському і на азербайджанських мовами. Відзначається, що перехід військових термінів з різних систематичних мов на тюркський і азербайджанський мови обов'язково вимагає розгляду внутрішньої структури, внутрішньої динаміки і семантичного потенціалу цих мов. Підкреслюється, що в існуючій військовій системі, якщо немає відповідного слова певних функцій, що дає точний зміст нового поняття, активується процес запозичення цих слів з інших мов.

У висновках автор зазначає, що у військовій сфері кожна нова і відповідна інформація створює нове розуміння мови і забезпечує формування та функціонування термінологічних одиниць, які забезпечують його форму вираження. Військова терміностроітельная функціональність поступово розширюється, причому ці терміни, увійшовши в словниковий склад, ще більше збагачує його.

Ключові слова: військові терміни, функціональні особливості, національна мова, запозичене слово, внутрішні можливості мови.

Abdurrahimova Mehriban. Functionalization of military terms in Turkish and Azerbaijan languages (internal dynamics)

Summary. The article examines some aspects of the internal dynamics of the functionalization of military terms in the Turkic and Azerbaijani languages. It is noted that the transition of military terms from different systematic languages to Turkic and Azerbaijani languages necessarily requires consideration of the internal structure, internal dynamics and semantic potential of these languages. It is emphasized that in the existing military system, if there is no corresponding word for certain functions that gives the exact meaning of the new concept, the process of borrowing these words from other languages is activated.

In the conclusions, the author notes that in the military sphere, each new and relevant information creates a new understanding of the language and ensures the formation and functioning of terminological units that provide its form of expression. Military termostroitelnaya functionality is gradually expanding, and these terms, having entered the vocabulary, further enrich it.

Key words: military terms, functional features, national language, borrowed word, internal language possibilities.

UDC 81:572

Aliyev A. R.,
The department of the World Literature
of Baku State University sabir_muxtarov@mail.ru

THE HISTORICAL PERSONALITIES IN THE EUROPEAN AND AZERBAIJANIAN HISTORICAL NOVELS

Summary. İn this article we try to investigate the historical personalities in the European and Azerbaijanian historical novels which tells about ancient historical times. The historical novels are the novels describing the historical events and persons as a theme. The author explains the historical realities connecting with the strength of his dream in this novel. Historical novel deals with the events being in the different time of the history. Here, heroes will be able to be true or imaginary. İn this article we direct the attention much more to Mammad Said Ordubadi's historical novels from the Azerbaijanian historical novels. So that, Mammad Said Ordubadi is also mentioned as the creator of the historical novel genre alongside Yusif Vazir Chamanzaminli in the history of the Azerbaijan literature.

Key words: historical novel, historical personality, Lukacs, Walter Scott, Mammad Said Ordubadi, Yusif Vazir Chamanzaminli

Formulation of the problem. The historical novels are the novels describing the historical events and persons as a theme. The author explains the historical realities connecting with the strength of his dream in this novel. Historical novel deals with the events being in the different time of the history. Here, heroes will be able to be true or imaginary. But given informations very correspondses to historical truths. In reality, this kind of the novel is the literary product of the romantism.

Analysis of recent research and publications. If we ignore Alexander Macedonian, the emperors of the Ancient Rome and Napoleon in the history of the European nations, there are not many great conquerors and historical heroes in Europe concerning to the East. Therefore, we observe especially two tendencies in the European historical novels. Or the head heroes of these historical novels are the simple people not the great historical personalities, and or the head heroes of these novels are often the rulers of the East not the great historical personalities of the West. For the first group of these novels we can give example Walter Scott's "Quentin Durward", Victor Marie Hugo's "Paris Notrdam Church" (Notre-Dame de Paris, 1831), Raffaello Giovagnoli's (1838–1915) "Spartaco" (1874), Henryk Sienkiewicz's "Where is your way?" ("Quo vadis", 1994) dealing with the authority years of the emperor of the ancient Rome Neron, but for the second group of these novels we can give axample Walter Scott's "The Talisman", Boleslav Proust's (1847–1912) "Pharaoh" (1897), Gustave Flaubert's (1821–1880) "Salammbô" (1862) and etc. novels. From point of view of the theme, the historical novels dealing with the historical events after Napoleon period are much more in the European literature. Because, Napoleon's wide encroachment activities implemented by him in the European territory is one of the factors or may be the first factor influencing directly to the founding of the historical novel genre.

Napoleon's attacks led the separate European peoples to the national self-esteem, and once again revealed the necessity of the idea of struggle together against the strong enemy, and this is also reflected directly in the literature. From this point of view, the well-known Hungarian researcher George Lucas noted the importance of paying attention to the Great French Revolution and the Napoleonic Movement when he studied the historical novel genre. Thus, Georg Lukas explains the reasons for the creation of the historical novel, which the first consistent examples are written in Europe since the nineteenth century: "But the most important thing for us, to put forward objectively the main features of historical consciousness before and after the French Revolution, in terms of to show clearly occurring of the historical novel on the which social and ideological grounds [4, p. 27].

Lukacs also underlined that, being related in the history only in terms of subject and structure is not enough for chancing the novel to the historical novel, the conformity to the date of the heroes' mental – psychological situations described in this novels is important. In his opinion, the formation period of the historical novel is very important both in social and ideological points of view.

The aim of the article. İn this article we try to investigate the historical personalities in the European and Azerbaijanian historical novels which tells about ancient historical times.

Statement of the main material. The english writer Walter Scott has created the first example of this literary kind in the world literature. Walter Scott based on the achievement of the XVIII century enlighteners in his creative activities. But as the original real representative of the XIX century Walter Scott had gone considerable forwards from his ancestors in some problems. Walter Scott did not fall behind from his ancestors in the art mastery side and went forward from them with his opened showing the depth of his historical conception and the character of his heros in much more perfect form.The reason of this was the socio-historical progress in the result of Great France Bourgeois Revolution at the end of the XVIII century. After the events of the France Bourgeois Revolution the writers had a duty coming from the demand of the time such as to show openly the development laws of the history observing the complex forms of the state and social revolution process.

Walter Scott's work named by "Waverly, or 60 years ago" is considered the first art example of the historical novel genre in the world literature. Further, he had written 28 historical novels and he had also defined the theoretical bases of the historical novel genre at the same time. Further, the historical novel, like the new literary genre, had begun to spread widely at first in all Europe countries, and then in the Eastern countries.

So, the prominent English writer Eduard George Bulver Litton tells about the terrible events happening in 79 year in Pompei which was the cradle of the culture of ancient the Rome and one of the most beautiful cities of the world in his historical novel named by "The last days of Pompeii". The writer shows in this work that, this city had been ruined in the result of the erupting of the Vesuvius volcano and no one got rid of this misfortune.

The well-known English writer Robert Graves describes the life story of the powerful emperor of the ancient Rome in his historical novel named by "I, Claudius". Claudius lost father from his childhood, and had suffered from different illnesses for a long time. Even his native mother said that there is no ugly one than Claudius in the Earth. But Claudius overturned to the emperor of the ancient Rome in the result of his chance. And then he got the management of the government to his hand and he much more broadened the territory of the country, too. Even if Claudius achieved receiving the title of Yulia - Claudius - the God of the ancient Rome.

The prominent French writer Gustav Flaubert's work "Salammbô" was also in the genre of historical novel, and it dealt with the Pun wars which carried out against the citizens of the ancient Rome by the citizens of the Carthage. The head hero of this work is Hamilcar, the ruler of Carthage. While coming back from the war against Rome, Hamilcar was obliged to fight with the hired soldiers which couldn't receive wages. The writer gives the description of the same war in this novel. When the head of the hired fighters Mato saw that the Carthage soldiers von them, then he got the holy cover of the Tanita temple, the symbol of the victory and von the Carthage soldiers. For getting the holy cover of the Tanita goddess again, Salambo - the daughter of Hamilcar went to the camp of their enemy and there, she met with Mato and loved him. One day, when Mato was asleep, Salambo had taken this cover went secretly from there. Further only this, the Carthage soldiers had tamed the superiority in this fight and killed the hired soldiers. They executed the chief of the rebelliousness Mato. And Salambo couldn't endure to this grief and died.

Other French writer Morris Druon's "The novel about Alexander Macedonian or God" had been written in the genre of historical novel, too. In spite of Alexander Macedonian in generally lived for thirty-three years, he was well-known as an invincible commander and conqueror, and he was considered "Zeus –Amon" by the people who lived on the Mediterranean shores, The "Crown Pharaoh" by Egyptians, "The King Tiara" by vavilons, one of the founder of the world by Jews. His Empire had surrounded very big territories like from Macedonia to India and Egypt.

Well known German writer Georg Ebers' historical novel named by "Ward" is about the events of the ancient era. So that, in this work talks about the ancient Egyptian Pharaohs' wars in the valley of Nile and their consecutive marches against the land of gold Nubia four thousand years ago. In this novel has been created the bright figures of the Pharaohs and high priests, mummy masters, gadgets and warriors and have been reflected issues like hate, love, betrayal and loyalty.

Italian writer Raffaello Giovagnoli's work named by "Spartacus" is one of the most beautiful examples of the historical novel genre. The reasons of the Spartacus Rebellion which is counted the biggest slavery rebellion in the history, Spartacus struggle against existing slavery rules in Rome, his life which was full of victories and defeats are given in Raffaello Giovagnoli's work named by "Spartacus".

The notable Polish writer, Nobel laureate Henrique Sienkiewicz's work named by "Where is your way?" ("Quo Vadis", 1994) was also written in the genre of historical novels. Here is mentioned the persecution of Christians and other historical events which happened in Roman history during the years of power of the Roman Emperor Nero (64-68 years).

The well-known Polish writer, Boleslav Proust's (1847–1912) "Pharaoh" (1897) is one of the most famous historical novels not only in the history of Polish literature, but also in the history of world literature. This novel is about the life story of Young Pharaoh Ramses which was full of wars, love and betrayal. Although Ramses faced the crushing defeats, tragic victims in this fight, he endured all dangers and intrigues which his fate prepared for him and he could protect his people and his government.

When it comes to the Azerbaijanian historical novels we can note Yusif Vazir Chamanzaminli and Mammad Said Ordubadi as a master of the historical novels. İn this article we direct the attention much more to Mammad Said Ordubadi's historical novels. So that, Mammad Said Ordubadi is also mentioned as the creator of the historical novel genre alongside Yusif Vazir Chamanzaminli in the history of the Azerbaijan literature. The artistic imagination is more preferred in Mammad Said Ordubadi's historical novels, unlike Yusuf Vazir Chamanzaminli.

The dominance of the artistic imagination on the historical truths does not reduce, maybe increases the value of his works. Because the writer realises this work with a great ability, by the combination of artistic fiction and historical facts. The writer's views expressed at the entrance of his work, also confirms it: "The writer needs something: He must take his inspiration and topic from the lives of the people that he lives in, but in addition he takes his topic from there, he must dresses up his topic with the art garment of his paint and thoughts, and he must make this topic as his own idea" [1, p. 15].

Mammad Said Ordubadi's historical novels are "Sword and pen", "Misty Tabriz", "Hidden Baku", "Warrior City", "The world is changing", "Young Chekists" and so on. Talking about the writer's historical novels, it should be noted that, when M.Ordubadi describes the major political and social events, then he gives these events in union with the issues of the personal fate of the images, family – household and love. Thus, many opportunities are created for adventure scenes in the writer's novels. That's why the socio-political and lyrical events including on the plot of the writer's works replace each other and both plot lines are developed throughout the novel. Such a development of events helps to attract the readers' attention to him.

Historical novel is one of the literary genres that science and art is combined with each other in it. So that, this genre has a major importance from the point of view of demonstrating the highest artistic talent and learning the history of the different peoples. In a word, the "historical novel" combines the example of the fiction "novel" with the example of science "history" in itself.

From time to time different opinions have been said about historical novels in world literature studies. So that, it was said the terms such as "the historical novel", "the novel that speaks about history", "the novel-based on the history", "the novel of the history" about the same novels [3, p.142].

The famous scientist Yahya Seyidov's thoughts about the writer's creativity involve much more attention: "We need very much that historians must write commentaries about M.S.Ordubadi's works. As if the author feeling this, had done the definite part of this affair. Below of the pages in "Misty Tabriz", the writer gives the correct information about one or another historical events and personalities or illuminates their attitudes to the revolution and the next stage of their lives [1, p. 225].

Unlike the historical novel named by "Misty Tabriz" novel reflecting the recent past of our history, the writer revives the remote history, the 12th century life of Azerbaijan at the last historical novel named by "Sword and pen". According to the writer's speaking

himself, he worked on this work for a long time conducted deeply research work about the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi's period, environment, artistic creativity and etc. M.S.Ordubadi writed the monographs named by "Nizami's period and life", "Azerbaijan literature in XII century and its influence on the oriental classical literature"; the scientific articles named by "Literature during Nizami period" and "The great poet's environment"; the drama named by "Nushaba" writing on the basis of Nizami motives; as well as, he translated a number of lyric poems of this great poet and the "Sharafnameh" part of "Iskendernameh" poem, that it once again proves this idea. All this serious preparatory had greatly helped the writer to write this work [2, p. 71].

In this novel, had been used Nizami Ganjavi's works, the verbal folk literature, as well as other Eastern literature examples such as "Arabian Nights" with great skill.

The numerous events and personalities linked so organically to one another that not to be damaged to the development of the events, occurring during a long history period, around a single plot line in the historical novel named by "Sword and pen", which consists of two parts. In the first chapter of this novel, named by "The Reverence", the head of the Azerbaijan Atabeys'state Shamsaddin Eldaniz has recently died, and his son Atabey Mahammad Jahan Pahlavan has just come to power. He celebrates the victory in the country by taking the land of Tabriz and Maragha from White Sungur Ahmed's hands. The ruler of Ganja Amir Inanj shows himself that, he is also happy about his victory. The subsequent events described in the novel, are the logical continuation of this event. These events show the conflict of interests and beginning the social contradictions between the fighting parties.

The novel "Sword and pen" describes about the fifty-year period of the Atabey dynasty's rule. In this work was given wide information about the literary environment of the XII century, too. The writer had created compact, interesting episodes about Mujiraddin Beylagani, Abulula Ganjavi, Mahsati Ganjavi, Khagani Shirvani, Falaki Shirvani and the other famous writers of this period, although he did not speak about them in detail.

When we start to speak about art features of this work we must especially emphasize the peculiarities as developing the events on the line of the interesting plot, opening the inside spiritual worlds of the images, reflecting their private character features, keeping the readers in the expectation. In this novel, the epic scope is accompanied by the lyrical line, that, it have done this work especially interestingly. Mahsati Ganjavi's quatrams, the people songs performed by the village girls and the poems told by Nizami Ganjavi increases so much the lirism of the work in this novel. Creating the internal and external portraits of the images in the unity is one of the positive qualities of the work.

Professor Ali Sultanli wrote in his notes about "Sword and pen": "In the novel has been described the political and economic situation of Azerbaijan in XII century, Nizami Ganjavi's and his contemporaries' life and the socio-political situation at that time. But, the writer did not follow the historical truth in his description [5, p. 402]. According to the other researcher F.Vezirova who agrees with his ideas that the writer's imagination dominates in this work [7, p. 109]. In the novel has been described extensively struggle for the sake of Azerbaijani poet Mahsati Ganjavi's returning to Ganja against after her removal from Ganja by the city's clergy, and against Shirvan Shah's Abulmuzeffar'spersian policy that he executed in Azerbaijan and his policy of closing Azerbaijan with the Arabic and Persian authority by preventing the connection between the Azerbaijan people and the northern peoples.

In this work was much more illustrated Nizami Ganjavi's public-political activities and struggles, and for this reason there is no scenes related to his daily life, concerns and personal problems. The writer reflected Nizami Ganjavi's fate, that he described, connected the spirit and color of the time. In the novel achieving to combine many complicated stories around a single plot line is the main success of the writer. The width and moving in the comprehensive space of the events in this work is the another outstanding feature of the novel.

Events take place in Ganja, Nakhchivan, Baghdad and Hamadan. This novel, as you can see from the its name, talks about the union of the sword and pen, intelligent and power. At the beginning of the novel Nizami Gancavi says to his well-deserved, agreeable friend, the hero of the people Fakhreddin. Now that you have the enthusiasm to deal with the sword and the javelin, the arrow and the bow, then learn them well. I will also try to get high floor in writing. The men's weapons cannot win without knowledge and thought, too. Heroism requires not only a weapon, also the knowledge. We need both of them [6, p. 10-14].

M.S.Ordubadi's novel named by "Misty Tabriz" can also be considered one of the most beautiful examples of the historical novel genre. The large part of historical events, described in the novel, is the historical facts that can be confirmed with official documents. From these, important historical events as the England - Russia agreement about intervention in Iran, the lack of subordination of Tabriz council to the Iranian government, bringing Mahammadli Shah again to the power and etc. are described on the basis of the official diplomatic documents. In the work had been also used the press of that period, and this allows the writer to illustrate the events much more realy [1, p. 215].

When the writer wrote this work, he collected the rich historical and scientific information about Iran, and revived the internal and external contradictions of Iran and its important component South Azerbaijan at the beginning of the twentieth century; the desperate Iranians' hard life; the national liberation movement of the southern Azerbaijanians headed by Sattarkhan; the years after the defeat of this movement; the secret activity period of members of this movement in appropriate manner to the truth and with the colorful artistic player. In this regard, Farida Vazirova noted that, beginning the 1906-1911 years Iranian Revolution under the influence of the 1905 years Russian Revolution is known from the first pages of the novel. Some of the historical figures are Julfa revolutionaries and the individuals who help directly to the revolutionary movement. The author brought his friends' – Mammadhuseyn Hajiyev's, Nasrulla Sheikhov's, Sattar Zeynalabdinov's, Bakhshali Agha Shahtakhtli's images to this work with great pleasure [7, p.67].

Mammad Said Ordubadi has not put as a major goal to revive the all history of Sattarkan movement although he created Sattarkhan's full artistic image like a craftsman in "Misty Tabriz". In this regard, some of the images are the historical personalities, the others are the product of artistic imagination in the novel. From the images included in the first group, we can note the names of the historical personalities as Mohammedali shah, Sattarkhan, Bagirkhan, Abulhasan bay, Mammadhuseyn Hajiyev, Nasrulla Sheikhov, Sattar Zeynalabdinov, Bakhshali Agha Shahtakhtli and others. The images included in the second group are the product of the artistic imagination of the writer, and the typical examples of the simple people's representatives. The writer created the live images of the typical

representative of hardworking people such us Cavad agha, Heydar oghlu Hasan agha, Tutunchu oghlu Asad, and Nina who came to Iran teach the daughters of the Russia's Consul in Tabriz and converted one of the active participants of the movement here.

In this novel the writer spoke with heart pain that he did not see "non-plait clothes, curtains, blankets and mattresses" therefore increasing poverty, hunger, misery, illness and begging conditions on the territory of the country in the background of revolutionary events.

Conclusions. It says that, the revolution was not only against the Iranian Shah and the local landlords; it was also against the English and Russian imperialists that divided the country into the sphere of influence among each-other. One of the reasons for the defeat of this revolution was that, this revolution was unorganized and the separate forces had their own personal interests to join this revolution. The writer considers much more important to bring to the reader's attention that, there are certain differences between the colonial policy of England and Czarist Russia.

The author noted that, the Czarist policy gained the hate of millions with openly crushing any kind of freedom tendencies of the colonial peoples, and that's why to fight with this was not so difficult. But the British colonialists were much more scary than Czarist policy. The following statements in this work once again confirm it: "Many countries of the East are British colonies, but the sultan, king, emperor, rassenger and cordially of all the countries being in the hands of English imperialists are in their place.

The British imperialists call these states "friendly state". In fact, this is the most cruel, cunning, and formidable form of colonialism. Here, the British imperialists have exploited the colonial peoples by means of their native landlords. And the colonial peoples are exposed to the double pressure – the oppression of English imperialists and local feudal lords. German and American colonists' policy has also been condemned in this work.

According to Yavuz Axundlu, there is no serious public-political event in this period that has fallen from the author's attention. But the main issue is to describe the life and the freedom movement of the people. The writer who attractive the social problems to the forefront, creates the complete impression on the readers about the customs and tradition, culture and lifestyle of the people; but all these have not put the fate and the lyric-intimate adventures of the separate images in the shade. That's why this the interest to this novel does not decrease even after many years [1, p. 250].

References:

1. Akhundlu Yavuz. Mammad Said Ordubadi. Baku: "Science and Education", 2012. 384 p.
2. Akhundlu Yavuz. Selected works. Volume II. Baku: Nakhchivan "Ajami", 2013. 448 p.
3. Dogan M. Jan. The dynamics of historical novels and historical novels of the Last Fifteen Years // "Turkish Homeland", 2000. P. 140-158.
4. Lukacs Georg. Der Historische Roman, Neuwiel und Berlin: Luchterhand Verlang, 1965 – 250 p. (314, səh. 27). (314, səh. 25).
5. News of Azerbaijan Academy of Sciences, Literature, Language and Art Series, 1973, № 4, p. 5
6. Ordubadi M.S. "Sword and pen": The first part. Novel. Baku, "East-West",2005, 344 p.
7. Vezirova F. Mammad Said Ordubadi, Baku, "Youth", 1970, p. 122.

Алієв А. Р. Історичні особистості в європейських і азербайджанських історичних романах

Анотація. У цій статті ми спробували дослідити проблему історичної особистості в історичних романах Європи і Азербайджану, де йдеться про давні часи. Історичні романи – це романи, де предметом опису та розгляду є історичні особистості і події. Автор статті штучно об'єднує історичні події в цих романах через власну уяву. Історичний роман розповідає про події різних періодів історії. Тут герої можуть бути реальними або вигаданими. У цій статті ми фокусуємо увагу на романах Мамеда Саїда Ордубади, набагато більше, ніж історичних романах інших азербайджанських авторів. Створення азербайджанського історичного роману – це заслуга Мамеда Саїда Ордубади і Юсиф Везир Чеменземінлі.

Ключові слова: історичний роман, історична особистість, Лукас, Вальтер Скотт, Мамед Саїд Ордубади, Юсиф Вазір Чаманзамінлі.

Алиев А. Р. Исторические личности в европейских и азербайджанских исторических романах

Аннотация. В этой статье мы попытались исследовать проблему исторической личности в исторических романах Европы и Азербайджана, где говорится о древних временах. Исторические романы – это романы, где предметом описания и рассмотрения являются исторические личности и события. Автор статьи искусственно объединяет исторические события в этих романах через собственное воображение. Исторический роман рассказывает о событиях разных периодов истории. Здесь герои могут быть реальными или вымышленными. В этой статье мы фокусируем внимание на романах Мамеда Саида Ордубади, намного больше, чем исторических романах других азербайджанских авторов. Создание азербайджанского исторического романа – это заслуга Мамеда Саида Ордубади и Юсифа Везира Чеменземинли.

Ключевые слова: исторический роман, историческая личность, Лукас, Вальтер Скотт, Мамед Саид Ордубади, Юсиф Вазир Чаманзаминли.

УДК 82

Бабаева Е.,
научный сотрудник Института литературы имени Низами Гянджеви Национальной академии наук Азербайджана

СИНТЕЗ ИСТОРИЗМА И МОДЕРНИЗМА (РОМАН «ПЕРЕСЕЛЕНИЕ»: ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ РАЗМАХ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ)

Аннотация. В статье анализируется проблема исследования историзма и модернизма на основе романа известного азербайджанского прозаика М. Сулейманлы «Переселение». Подчеркивается, что автор, не используя традиционный путь исторического романа, создал оригинальное произведение на историческую тему. В этом романе нет исторической личности, нет господствующей силы, или идеологии. Здесь конфликтующими сторонами являются племена Гаракелле и Ганыгушагы. Писатель, описывающий трёхсотлетнюю вражду двух племён, опирается на высшие моральные ценности. М. Сулейманлы уделяет большое внимание нравственным аспектам. В романе главную роль играет мироощущение, подсознание автора и исторический материал. Роман «Переселение» занимает достойное место в азербайджанской прозе XX века.

Ключевые слова: М. Сулейманлы, исторический роман, конфликты, художественное мышление, морально-нравственные нормы.

Постановка проблемы. Художественное исследование историзма и модернизма составляет особый этап в азербайджанской прозе 70–80 гг. XX столетия. В истории литературно-художественной мысли Азербайджана ни в одном промежутке времени возвращение к исторической теме в художественном мышлении не было столь плодотворным и искусным. Развитие литературного процесса наряду с общественно-политическими событиями вынуждало мастера слова к поиску новых тем, новых стилей и литературных героев. Одновременно изменилось отношение к прошлому, к самому взгляду на историю, становилось возможным дать новое направление современным жизненным событиям, морали современного человека, процессам, происходящим в сознании, в моральном состоянии людей. Изучение прошлого народа, путей его исторического развития, борьбы за свободу и независимость именно посредством художественного мышления создает огромные возможности для формирования нового поколения истинных граждан Азербайджана. Потому что есть различие между взглядами историка и писателя на физические события, их влиянием на общество или же влиянием художественного мышления на современников. Т.е. писатель не ограничивается только силлогическим, сухим исследованием истории, он также раскрывает философию, мировоззрение и психологию времени, людей. Критик М. Гусейн справедливо писал: «Если историк отражает общие общественные отношения времени, то писатель больше комментирует психологию времени» [1, с. 417].

Конечно, главным критерием в отношении мастера слова к истории является не искажение исторической реальности, а сохранение в основном сущности фактов и событий. Но нельзя отрицать самостоятельность литератора в вопросах взгляда на историю, в средствах описания исторических фактов и событий, представления образа мышления и психологии исторических личностей. В этом смысле мы становимся свидетелями соблюдения специфических закономерностей жанра в творчестве, во взглядах на исторические факты и события видных деятелей азербайджанской прозы Ю.В. Чэмэнзэминли («В крови», «Девичий родник») и М.С. Ордубади («Мечь и перо»). Но со временем меняется и художественный взгляд на историю, появляются новые примеры описания исторических фактов и событий в художественном мышлении.

Цель статьи – проанализировать проблему историзма и модернизма на основе романа известного азербайджанского прозаика М. Сулейманлы «Переселение».

Анализ последних исследований. Подтверждение прошлого в азербайджанской прозе 70–80 гг. прошлого столетия характеризуется традиционными и оригинальными методами описания исторических тем. В этой прозе наряду с романами, посвященными жизни, времени и деятельности исторических личностей (Романы «Вспомни меня», «Баку – 1501» А. Джафарзаде, «Кызылбаши» А. Ниджата, «С шашками наголо» Дж. Баргюшада, «Покорение Фатали» Ч.Гусейнова, «Поле Кярама» Ф. Ейвазлы), в произведениях («Махмуд и Марьям» Эльчина Эфендиева, «Тройное ружье» И. Эфендиева, «Худаферинский мост» Ф. Керимзаде), являющихся выражением нового художественного взгляда на определённый этап истории, авторы смогли отразить исторический пафос в художественном мышлении. В первой группе романов авторы основывались на исторических источниках, а во второй – на синтез историко-художественного мышления. Можно также утверждать, что в азербайджанской художественной прозе 70-х гг. XX века наступил новый этап во взгляде на историю. Здесь не идет речь об отражении жизни, деятельности исторических личностей или же какого-то определённого времени народа в художественном мышлении. В этой прозе предусматривается путь развития определенного народа, определенной общности в целом, нескольких этапов истории и образа мышления, психологии народа в общем. Можно утверждать, что после произведения известного киргизского писателя Ч. Айтматова «День, равный веку» начался новый этап в художественном описании исторического мышления. В произведениях Эльчина Эфендиева «Белый верблюд», В. Самедоглу «Судный день», С. Ахмедова «К Азыху», М. Сулейманлы «Переселение» историческая тема представляется в форме слияния мифического мышления и современных реалистических черт и условностей. Здесь исторические факты и события отличаются не видимыми признаками, а внутренней структурой. Литературовед, критик Б. Набиев, совершенно правильно оценивая в свое время этот процесс, происходящий в прозе Азербайджана, писал: «Наши прозаики в романах «Переселение», «Судный день», «Белый верблюд»,

«Махмуд и Марьям», «Рог носорога» и в других произведениях в той или иной степени путем противопоставления и чередования прошлого и современности, условных образов и средств описания показали не терпящую девальвации непрекращающуюся борьбу света и тьмы, добра и зла, мужества и коварства и на основе всего этого человечности и невежества» [4, с. 46].

Изложение основного материала. В романе «Переселение» М. Сулейманлы взгляд писателя на историю отличается по размаху своего мышления. В этом произведении поиски мастера слова не ограничиваются только созданием отдельных характеров и образов, а также запоминается в целом своеобразием разработки темы и идеи. М. Сулейманлы, описывающим в романе «Переселение» стихию движения, похода, пути развития огромной общности людей (в определённом смысле народа) смог определить грани историзма и модернизма (прошлого и современного). С этой точки зрения этот роман по некоторым параметрам можно считать феноменом в азербайджанской прозе. Взгляд М. Сулейманлы на историю, являющийся результатом народного мышления, обогатил жанр исторического романа новыми элементами и оттенками. Литературная критика времени постаралась вовремя увидеть и оценить достоинства этого произведения. Оценки, данные этому роману, начиная с «Открытого письма» Б. Бахабзаде, адресованного автору произведения до статей А. Гусейнова, отражающих литературный процесс со всеми его реальностями, сохраняют свою ценность доныне. Первичная оценка этого романа, данная А. Гусейновым, отличается своей научностью, объективностью: «И роман «Переселение» М. Сулейманлы привлекает внимание силой пафоса поиска и содержанием, свежестью мастерства. Несмотря на то, что здесь мы непосредственно не встречается с историческим персонажем или же событием, произведение можно считать примером исторической прозы» [2, с. 173–174]. Критик совершенно прав. Потому, что автор, не используя здесь традиционный путь исторического романа, создал оригинальное произведение на историческую тему (здесь нельзя упускать из виду некоторые условности). Если в романе разные этапы развития народа (или же определенной общности), его морально-психологический мир, социально-нравственные проблемы не описываются в свете размаха исторического мышления, то неуместно назвать такое произведение историческим. Правда, в романе обстоятельные описание этнографических элементов, обычаев и традиций, национальной психологии временами берет верх над событиями и сюжетами из прошлого азербайджанского народа. Вместе с тем нельзя забывать, что и эти факторы в конечном итоге являются особенностями, отражающими историческое мышление и поэтому они вызывают интерес. В свое время исследователь М. Иманов, также отмечая этот недостаток, писал: «К великому сожалению, в романе во многих случаях этнографическая информация берет верх над художественным материалом, архаизм не выражается живыми образами». Соглашаясь в определенной степени с этим мнением М. Иманова, мы должны отметить, что, возможно, эта особенность вытекает из жанрово-стилистического богатства, указанного произведения М. Сулейманлы. Потому, что М. Сулейманлы старался выразить путь исторической эволюции одного общества (одной общности) слиянием, синтезом разных жанров и стилей, и можно решительно утверждать, что он добился своей цели. Невозможно представить прошлое народа без его истории, этнографии, психологии. Одним из главных целей писателя было описание таких качеств одного племени, как храбрость, мужество, великодушие, героизм, опираясь на традиции «Китаби – Деде Горгуд» («Книга Деде Горгуда»). Но М. Сулейманлы не ограничивается описанием исторического формирования только одного племени, общества, а периодически, временами, бросает взгляд на межплеменные отношения, на путь их общественно-психологического развития.

Одним из факторов, удовлетворяющих нас, является описание судьбы народа в рамках новшеств, приведённых в поэтику исторического романа и размах художественного исследования пути его развития. Несмотря на то, что художественное описание судьбы народа не нашло своего системного отражения в прозе Азербайджана, М. Сулейманлы в определенном смысле предпринял попытку изменить устоявшуюся теорию исторического романа. Критик Б. Набиев, также имея в виду именно это мнение, писал: «По нашему мнению, в нашей практике исторического романа одним из ценных моментов является создание произведений, в которых историческая судьба народа превратилась в центральную проблему художественного произведения, точнее, в которых отражалась его историческая трагедия. Романы «Между двумя огнями», «Неукротимая Кура», «Снежный перевал», «Переселение», «Судный день», «Идеал» привлекают внимание именно с этой точки зрения» [4, с. 185].

В романе «Переселение» главную роль играет мироощущение, подсоз-нание автора, а исторический материал (или историчность материала) находит конкретную определенность под углом зрения мастера слова и этим приобретает индивидуальную поэтическую неповторимость. В романе объективную адекватность приобретает диапазон таланта, опыт и культура письма М. Сулейманлы. Читая роман М. Сулейманлы, мы только восхищается направлением исторического мышления автора, его мироощущением жизненного материала, многооттеночным описанием морально-нравственных, психологических ситуаций, глубоким усвоением им правил морали и поведения образов в тенденции общего развития событий. Органическое слияние современности и историзма, проживание образов несколько жизней (путем сохранения характера, мышления и поведения) под одними и теми же именами обуславливает жанрово-структурную сложность произведения. События направлены не от прошлого к нашим дням, а от современности к прошлому, причём этот «путь» очень протяженный, долгий. Этот путь уносит читателя в прошлое посредством мифического мышления Имира. Шестилетний Имир будто попадал во сне в водоворот, вращался где-то в «знакомом» ему (водоощущение, чувство сущи, небо – он не мог знать это определённо) мире до искривления рук, ног, рта, глаз. В таких повторяющихся случаях Имир медленно вставал с места, шагал по миру, видя не широко раскрытыми синеватыми глазами, а телом, душой, жизнью. В такие моменты бабушка и брат Имира Бякил, ставив его ноги в воду, будили малыша. Имир как носитель, проводник духа, морально-нравственного мира, образа мышления, культуры наших предков, видел во сне очень давно произошедшие и предвидел будущие события. Он всей душой чувствовал минувшие и грядущие события. Имир видел во сне обнимающихся на лугу Сараджа и Бейим, а чуть подальше «осла соседа с обрезанными ниже колена ногами». Он смешивал все увиденное во сне с реальностью, спрашивал причину не появления дяди Орала, который покинул эти места 200 лет тому назад. Ему кажется, что у осла, пасущегося на лугу, обрезаны ноги и под впечатлением от увиденного бросается на старшего брата. В романе «Переселение» сон и реальность, прошлое

и современность, история и настоящее время являются координатами происходящих событий. С одной стороны – сон Имира, а с другой – реальность настоящего времени. Деревушка, расположенная между двумя горами. Деревушка, состоявшая из домов, покрытых чёрной земляной кровлей. Позеленевшие кровли домов превратили деревушку в зелень. Но всё обречено на развитие, изменение. Уже наступило время приучения племени, прошедшего сотни лет из прошлого в настоящее, к деньгам, в деревушке уже господствуют деньги. Племя, обладающее стадом мелкого рогатого скота, табуном лошадей, стадом крупного рогатого скота, коврами, ковриками, уже само не зная об этом, начало смотреть на эти вещи как на деньги: «Долго жили второпях. Деревушка тайно подготавливалась. Копители денег постепенно замыкались, уединялись. Уже забывали, что ковры являются украшением, убранством, бараны являются живыми существами. Никакое имущество, богатство не было слаще денег. Мулла читал Коран, а мюрид мэйхану (куплеты) за деньги. Были люди, которые просыпались ранним утром и ради денег выносили из своих домов ковры, баранов, крупный рогатый скот, шерсть, сыр, масло» [5, с. 13].

Конечно, между снами Имира и реальностью не было определенной связи, поэтому брат Бякил не верит в его сны. Бякил не считает реальностью «осла с обрезанными ногами», воспринимает как сон также и прохождение Огузских всадников по подошве горы Аглаган. Но сны Имира сбываются. Деревенские дети находят Сараджа и Бейим именно на лугу, утверждают, что их привел сюда Имир. Разгневанный этим Сарадж избил Имира до потери сознания. Осёл тёти Гызбэс с обрезанными ногами также не был новостью для Бякила. Эти новости он впервые услышал от Имира. В Бякиле возникло чувство мести. Снова обнарудился раздор между домом ганыг и обществом Гаракэллэ, продолжающийся столетия. Сломанная рука Имира напоминает Бякилу всё: «Сломаю обе руки, щенок. Если не сломаю, то я не сын Гаракэллэ» [5, с. 19].

Инстинкт раздора вынуждает Дели Домрула обрезать все четыре ноги осла тёти Гызбэс. Дели Домрул, «наматывая телогрейку на свои руки, останавливал жерново на мельнице», «забрав лошадь на плечи», делал несколько шагов вперед, «съедал за один присест тридцать яиц», выпивал один подойник окрошки». В обществе Гаракэллэ много таких мужчин, но не было сумасшедших. Иногда у Дели Домрула бывали припадки, и он обрезал хвосты собакам. Но нападение Дели Домрула с топором на тётю Гызбэс и желание убить её вынудило Бякила выступить против этого деяния. Дели Домрул не устоял перед силой Бякила. Причина сумасшествия Дели Домрула, не знавшего всю жизнь чувства боли, снова связана с домом Ганыг: «Боль промывала Дели Дромрула как вода. Потом у него заболело сердце. Он положил руку на сердце, хотел сказать что-то. Он хотел сказать: «К дереву привязал меня дитя Ганыга» [5, с. 20–21]. А старики, пожилые люди, которые до сих пор не ведали силу Дели Домрула, думали, что он похож на своего деда Гаракэллэ Алая.

Если иметь в виду, что в традиционных, исторических романах основной конфликт происходит между историческими героями или же между личностями и другой силой времени (эта сила могла быть также господствующей), то в романе «Переселение» мы видим обратное. В этом романе нет исторической личности, нет также господствующей силы или же идеологии. Здесь конфликтующими сторонами являются племена Гаракэллэ и Ганыгушагы. Уже более 300 лет противостояние племён Гаракэллэ и Ганыг уносило бесчисленное количество жизней с обеих сторон. А смерть последнего представителя племени Гаракэллэ–Геюша (отца Имира) является одной из частей, составляющей сущность романа. В этой части романа писатель, описывающий трёхсотлетнюю вражду двух племён, опирается на высшие моральные ценности. Когда представители племени Ганыгушагы увидели последнего представителя Гаракэллэ Геюша вместе с женой Сэнэм, оставили его в живых. Но и Геюш не хочет оставаться в долгу перед врагами, уточняет место встречи с ними. Геюш, провожая свою жену Сэнэм домой, прощается с ней. Он прекрасно знал, что идёт на смерть (все равно гаракэллинцы не покидают мир своей смертью). Геюш говорит своей жене: «Если будет сын, назовешь его Имиром. О рождении сына не говори никому. Поступайте с ним как с Бикя, скажите, что и это девочка» [5, с. 33].

В результате длительной вражды между Гаракэллэ и родом Ганыг остались в живых всего несколько человек, но последний мужчина племени Гаракэллэ – Геюш, считает уход от борьбы с врагом позором для себя всего племени. Правда, он мог бы переселиться на другое место, но не переселяться. Во-первых, оставить землю, Родину на произвол судьбы – очень тяжелое решение для племени. Описания по всему роману, связанные с возвращением племени на некогда покинутые земли, также подтверждают это. Во-вторых, бегство с поля сражения недостойно племени Гаракэллэ. Именно последний фактор уносит последнего мужчину племени Гаракэллэ Геюша на место встречи с врагом. В сражении он убивает трёх мужчин из племени Ганыг, погибает и сам. Уже число погибших от племени Ганыг перевалило за сто, а количество погибших от племени Гаракэллэ было неизвестно. Вместе с тем «моральный кодекс» вражды не был нарушен и последним «гигантом» племени Гаракэллэ. Не ругать, не обижать его в кругу его семьи, не наносить удар в спину джигиту – эти главные принципы соблюдались в противостоянии этих племён в течение столетий. Например, во время сражения один из воинов племени Ганыгоглу, обращаясь к Геюшу, сказал: «Щенок, глаза выколю». Геюш, не отходя и в последний момент от традиционных принципов, обращаясь к другому противнику, сказал: «Ганыгоглу, скажи соратнику, что мы враждуем уже 300 лет, но между нами не было ругани». А Ганыгоглу Бейбек, даже после потери двух соратников, считая для себя позором выстрел удар в спину позором, говорит: «Геюш, обернись». Оба выстрелили одновременно. Оба из последних сил сели на коней и поскакали рядом. Интересно, что в последние мгновения жизни враги спрашивали друг от друга о местах своих ранений, о боли. Интересны и последние выводы покидающих этот мир соперников:

«Геюш!

Да.

Вражда хорошая штука.

А что в ней хорошего!

Человек растет быстро. Но если дойду домой живым, скажу, чтобы было перемирие. Скажи и ты, скажешь?

Ладно. А кто из наших остался в живых, кому нужно это перемирие?

У входа в деревню кони, топая подкованными копытами по грунтовой дороге, разошлись» [5, с. 34–35].

Но борьба между этими двумя племенами не всегда опиралась на существующий «моральный кодекс». Общество Гаракэллэ, защищая честь земли, рода, общества, соблюдает нормы достоинства и нравственности, взамен всего этого одно племя,

отселок идёт почти к развалу. Племя Ганыгушагы, проигрывающее со временем в межплеменной борьбе, начинает искать себе опору, помощь на стороне. Это событие относится к последующим периодам истории. Они опираются на чужеземцев, добиваются богатства и звания за их счёт. В действительности и чужеземцы именно благодаря роду Ганыг появляются в этих местах и захватывают местное управление. Писатель описывает эту сцену лаконичным образом: «У жителя Ганыгушагы был гость, были порезаны бараны со скрученными рогами, красные бычки. Их очаги дымились, горя над горем, скорбью гаракэллинцев, кипели большие котлы с рукоятками. Представители племён, увидевшие резню гаракеллинцев, напуганные этим событием, служили этому племени. Ганыгский дом кипел. Гости с погонами из без, прибывавшие из города, были перевозбуждены от пиршества. Но почему-то все выглядели разбитыми. Горячий шашлык, преподносимый на крыльцо, крепкое вино на столе, атмосфера веселья, блаженства, созданная пением ганыгского ашуга выглядели подавленными» [5, с. 175–176].

Писатель до конца следит за кровной враждой между племенем Гаракэллэ и родом Ганыг. Он отмечает, что от этой вражды больше пострадало племя Гаракэллэ. М. Сулейманлы уделяет больше внимание нравственным аспектам. Племя Ганыг в течение долгого времени не могло победить племя Гаракэллэ, которое ставило самолюбие и достоинство превыше всего, не хотело подчиниться никому. Племя Ганыг могло добиться своей цели только опираясь на третью силу. Поэтому оно прежде всего признает господство нового племени, служит ему, этим деянием занимает благоприятную позицию и таким образом постепенно уничтожает враждебное племя Гаракэллэ, лишает это племя земель, домов. Всё это описывается в романе реальными и идеальными художественными средствами. По мере приближения событий к настоящему времени общественно-политическая важность, вескость романа ещё более усиливается. Описание некоторых исторических реальностей, возникновение денег, применение оружия входят в структуру произведения как элементы последних 150 лет. Гаракэллинцы близки с домом Гошгара, а род Ганыгушагы с русским правительством. Народ постепенно удаляется от своего образа жизни, от норм общежития и поведения. Это направление больше присуще к образу жизни рода Ганыгушагы. А гаракэллинцы все ещё предпочитают жить в свете этнической памяти. «Пришло правительство в эти края, установило закон, теперь живём под господством. Ганыгский дом признал правительство, пришёл в ужас. Правительство роздало им ружье, теперь они сильны» [5, с. 107].

Но гаракэллинцы не хотели мириться и с новым обществом, они тоже решили вооружиться. Иногда была слышна стрельба со стороны Ганыгского дома, в эти моменты Бякил говорил: «Спустите на землю человека, найдите ружье, принесите. В противном случае и на нас будут смотреть как на жертвы» [5, с. 108]. Интересно, что первое огнестрельное оружие в Гаракэллэ принесли именно из дома Ганыга сыновья Алая. Алай женился на девушке по имени Чэмэн из племени Гаракэллэ, встретил из-за этого на родине упрекательное отношение; поэтому был вынужден покинуть Ганыг, вернулся на родину только в старости. Стрельба в Гаракэллэ откликалась в доме Ганыг. Становится ясным, что огнестрельное оружие изготавливает младший сын Алая. Несмотря на то, что Алай жил далеко от родины, остается верным этнической памяти, неуклонно соблюдает обычаи и традиции своего рода. Он назвал своего первого сына именем Бейрэк, а второго именем Имир. Оба сына продолжают профессию своих предков. Бейрек играет на сазе, и Имир – костоправ, он своими пальцами «видит» кость пациентов. Таким образом, новым приходом Алая в отселок на земле Гаракэллэ наступает оживление. Но это оживление продолжается недолго. Женитьба Алая и Чэмэн даже через десятилетия не в состоянии объединить две племени. Кроме этого, происходит такое событие, что на этот раз племя Гаракэллэ вынуждено столкнуться не только с племенем Ганыгушагы, а также с людьми правительства. Посланник дома Ганыг, прибыв в сопровождении 5–10 правительственных всадников в Эйригар, сообщает Гуртан-аге, что пастбища проданы. Продажа пастбищ гаракэллинцев вынуждает их задуматься. В этот момент нельзя было действовать ружьем, необходимо было объединиться против «главнейшего врага». Но мечта об объединении не сбывается. Каждый думает о сохранении своего дома, стада. Они рассуждают так: «Гуртан-ага – человек правительства, дам ему пятьдесят баранов, меня не тронет». Причиной такого положения было то, что гаракэллинцы остались без руководителей, без мудрых людей. Они обратились друг к другу за советом, но никто из них не взял инициативу на себя. Гаракэллинцы с «философией» спокойствия ждали дальнейшего развития событий. Общество Гаракэллэ довольствовался наблюдением переселения Гуртан-аги из Эйригара. Гаракэллинцев удивляло и одновременно несколько успокаивало две вещи: установленная на двухколёсной повозке и направленная на них пушка (до этого момента они не видели пушку и только после объяснения Бякила они поняли что это такое) и девушки с непокрытыми головами и лодыжками. Огни из пушек устрашали гаракэллинцев, а внезапное появление развязных девушек вызывало у них совершенно другие чувства. Предложение гаракэллинцев прийти к соглашению с Гуртан-агой, покинуть землю предков и обосноваться в горах, также не дало результат. Наоборот, Гуртан-ага дал золотые деньги пастухам своего крупного рогатого скота, караульщикам своего заповедника, пастбища. Этот поступок Гуртан-аги вынудил их задуматься. «Золотые деньги» как и «развязные» девушки Гуртан-аги привлекают всех. Гаракэллинцы считают, что благодаря деньгам они до сих пор не были побеждены племенем Ганыг. В свое время женщины призывали мужчин перейти от кочевничества к оседлому образу жизни со словами: «Мужчины, верующие в Танры, слезайте с коней, слезайте, осядем и создадим для себя постоянное жилище». А сегодня они инстинктивно чувствуя наступление господства денег, призывали мужчин к признанию правительства: «Вы не сможете тягаться с правительством. Не оставляйте нас без сыновей, мужчин, затеяв новую резню. Всё равно мы сами для себя бесплатные, бесправые слуги, пойдем и поработаем, понадобимся господам, получим вознаграждение за службу. Мир повернулся к деньгам. Работали, наживались до сих пор, а чего добились? Безостановочно двигаемся с вечера, а утром оказываемся позади всех» [5, с. 127]. Юноши рода Гаракэллэ во главе с Ардыджом и Аманом говорили о девушках, живущих в таборе (кочевье) Гуртан-аги, звали их. В результате первой стычки был убит один из слуг Гуртан-аги. Прибыл правительственный всадник, арестовал Бэйрэка, двух джигитов Гаракэллэ и посадил их темницу. Арестованный Бэйрэк думает так: «Хорошо, что случилось так, нас ведут к правительству, там узнают и о нашем существовании, в результате вернут нам

земли». Но проходит время, ушедщие не возвращаются, а сын Угура Аман влюбляется в дочь «гяура» («безбожника»). Женщины, девушки племени Гаракэллэ, получив это известие, ужаснулись. Племени Гаракэллэ, создавщему дастан «Алай и Сэнэм», предстояло создание еще одного произведения, посвященного любви. Эллы и Амана. Сближение общества Гаракэллэ с Гуртан-агой и предполагаемое их родство в ближайшее время обеспокоило Ганыгский дом. Поэтому Ганыгский дом поступил хитроумно: Когда Аман и Элла были вместе на лугу, Аман был поражён семью выстрелами. Ганыгцы думали, гаракэллинцы будут связывать смерть Амана с Гуртан-агой. Невозвращение уведенных, внезапное убийство Амана стало поводом для нового вооружения общества Гаракэллэ. Началось неслыханное, невиданное, сражение для гаракэллинцев: они сначала сражаются с ганыгцами, а затем с вооруженными силами Гуртан-аги. В этом сражении участвовали также и девушки племени Гаракэллэ, переодетые в мужскую одежду. Они также поднялись на защиту самолюбия, своих земель. В сражении против правительственных сил, Ганыгского дома и Гуртан-аги общество Гаракэллэ потеряло много джигитов. Угур, взявший на себя руководство, при смерти сказал Ардыджу, что совершил ошибку, выступая против объединённых врагов. Он завещал ему, чтобы тот собрал людей своего племени и признал правительство. С той поры общество Гаракэллэ потеряло и остальные земли, начало служить Гуртан-аге, платить ему налоги, было вынуждено выполнять все требования Гутлуг оглу из племени Ганыг, являвшегося приближенным человеком Гуртан-аги. Все подвержено изменению. Меняется жизнь. Меняется и род Гаракэллэ. Всадники Ганыгского дома не убивают пятнадцатилетнего сына признают свою трусость. Ганыгцы дают ему возможность оставить свою сестру дома, вооружиться и прибыть на поле сражения. Ганыгец, который всегда был свидетелем мужества, бесстрашия гаракэллинцев, спросил у него: «Придешь?». Вместо юноши на этот вопрос ответила его сестра: «Придет, но пока он без оружия». Таким образом, юноши Гаракэллэ постепенно теряют свое слово в обществе, живут и растут, алыша слова «не выходи, убьют». Растущее племя Ганыг также смешивается с племенем Гаракэллэ. В свое время ганыгцы приютились у рода Гаракэлле, а сейчас общество Ганыг возросло, разбогатело и опирается на большие силы. Ныне гаракэллинцы, имеющие сыновей, жили и мыслью засватать девушку из дома Ганыг. А гаракэллинцы имеющие дочерей, мечтали о родстве с этим же домом.

В романе описываются общественно-исторические события до начала XX столетия. Переполох в России повлиял и на Кавказ. Гуртан-ага очень обеспокоен этим обстоятельством. Всё равно люди, служившие ради денег, наживы Гуртан-аге не были близки к земле как гаракэллинцы, они не могли любить цветок, траву, воду, деревья этого края. А ганыгцы были заняты накоплением денег, угощением гостей шашлыком. Несмотря на давления, на потери, пристрастие к родной земле дало жизнь обществу Гаракэллэ. Гаракэллинцы не оставляют родные, древние земли своих предков, не переселяются на новые края. Наоборот, Ардыдж из рода Гаракэллэ, избежав резни, примкнул к создателям местного управления и постарался избавить свой род, свое общество от Ганыгского дома и от Гуртан-аги. С этой точки зрения действия Ардыджа имеют символический смысл. Возвращение Ардыджа во главе отряда в родной Гаракэллэ совпадает с уходом Гуртан-аги с этого края. Создаются реальные условия для возвращения рассеянных гаракэллинцев на свои земли. Возвращение на Родину также и потомков дяди Орал, который был из этого рода, но в свое время нарушил неписаные законы, тысячелетние традиции племени и был вынужден покинуть Гаракэллэ, в действительности было возвращение к истокам, к своей истории. Писатель образом Орала показывает жесткость и низменность морального кодекса края. Орал, совершивший в свое время кражу и этим поступком запятнивший честь племени, был вынужден от стыда покинуть родной край. Но после его ухода гаракэллинцы не допускают развала дома, имущества Орала, и это положение продолжалось десятилетиями. Присматривать за имуществом, умножить это имущество и, наконец, вернуть снова хозяину, в свое время из-за кражи покинувщего родной край, – все это исходит из архаического образа мышления племени. А возвращение умноженного с годами сознания Орала к роду можно оценить как передачу «аманата» («залога») от поколения к поколению. В конкретном случае от поколения к поколению переходит не только стадо, имущество, а также морально-нравственные нормы народа, сообщества. Именно эти нормы могут хранить гаракэллинцы. Таким образом, кроме явного конфликта в романе завершается и борьба двух скрытых сил – добра и зла. Эта борьба завершается победой добра. Роман «Переселение» М. Сулейманлы дает широкий и богатый материал для азербайджанской литературной критики и истории литературы. И с точки зрения идейно-художественных особенностей, оригинальности в вопросах поэтики, богатства содержания и формы это произведение дает толчок новому отражению прозы М. Сулейманлы в современном литературном процессе. Здесь можно вести речь не о поисках, а о стабильной тенденции содержания и стиля. Особенно создание карты морального, нравственного, этнографического развития этого племени (сообщества, народа, нации) наряду с путём исторического развития наших предков можно считать новым качественным явлением в азербайджанской прозе. Мораль, нравственность племени Гаракэллэ, его привязанность к истории, прошлому осмысливается не только как художественный итог, но приобретает также философско-общественную сущность. Одновременно формируется современное отношение к этим морально-нравственным качеством, в памяти читателя в течение долгого времени живут образы Бякила, Алая, Амана, Дели Домрула, Чичэк, Имира. Но здесь было бы уместно отметить один вопрос: Ни один из чрезвычайно интересных образов не может возвыситься до уровня характера, точнее автор романа в каждом из этих образов описывает одну особенность и не преследует до конца линию движения образов в романе. Мы считаем, что если бы писатель описал один из этих образов всем своим величием и монументализмом, то нам пришлось бы признать этот образ феноменом в литературе Азербайджана наряду с образом Джахандар-аги (роман «Неукротимая кура» Исмаила Шыхлы).

Выводы. Действительно, в романе «Переселение» М. Сулеманлы очень много образов, которые могут возвыситься до уровня Джахандар-аги, просто у автора не было намерения описывать эти образы в динамике до конца и возвысить их до уровня характера. Отрывистость в описании событий, сюжетов и образов (представление нескольких образов под одним именем и др.), временная и пространственная и парадоксальность, авторская позиция в отношении жизненной истины и образа также вынудили бы писателя прийти к такому

выводу. Замечания литературных критиков, связанные с этим романом, исходят из желания увидеть такое монументальное произведение прозы более совершенным. А. Гусейнов так выразил свое «желание-замечание»: «Сколько бы в условно-символическом плане, в метафорическом значении не воспринималось произведение, автор должен был умножить свое внимание на диалектическое отражение судьбы рода Гаракэллэ, явлениям внутри этого рода как на реальный исторический процесс. Роман обобщен как путь исторического развития одного народа, одного национального характера, возвысился до такого значительного идейного уровня, поэтому этот путь должен быть оживлен со своими противоречиями и сложностями» [2, с. 186].

Несомненно, что романе в критик имел ввиду не обогащение наших представлений новыми сообщениями, (этнографическими или историческими) о кочевничестве, а обстоятельное, многообразное описание глубоких изменений, происходивших в быту, в морально-психологическом состоянии племени Гаракэллэ, перешедшего с кочевого образа жизни к оседлому с точки зрения исторической истины. В действительности, в произведении оседлый образ жизни гаракэллинцев освещается меньше, чем кочевой. Этот длинный путь исторического развития показывается всего несколькими деталями.

Литература:

1. Гусейн М. Сочинения. В 10-ти томах. Том X. Баку, Язычы, 1979, 634 с. (на азерб. языке).
2. Гусейнов А. Критерий искусства. Баку, Язычы, 1986, 315 с. (на азерб. языке).
3. Иманов М. Психологизм в современной азербайджанской прозе. Баку, Язычы, 1978, 198 с. (на азерб. языке).
4. Набиев Б. Роман и современный герой. Баку, Язычы, 1987, 296 с. (на азерб. языке).
5. Сулейманов М. Переселение (Роман и повести). Баку, Язычы, 1984, 278 с. (на азерб. языке).

Бабаєва Е. Синтез історизму і модернізму (роман «Переселення»: художній розмах історичного мислення)

Анотація. У статті аналізується проблема дослідження історизму і модернізму на основі роману відомого азербайджанського прозаїка М. Сулейманли «Переселення». Підкреслюється, що автор, не використовуючи традиційний шлях історичного роману, створив оригінальний твір на історичну тему. У цьому романі немає історичної особистості, немає панівної сили, або ідеології. Тут конфліктуючими сторонами є племена Гаракелле і Ганигушаги. Письменник описує трьохсотрічної ворожнечу двох племен, спирається на вищі моральні цінності. М. Сулейманли приділяє велику увагу моральним аспектам. У романі головну роль грає світовідчуття, підсвідомість автора і історичний матеріал. Роман «Переселення» займає гідне місце в азербайджанській прозі XX століття.

Ключові слова: М. Сулейманли, історичний роман, конфлікти, художнє мислення, морально-етичні норми.

Babaeva E. Synthesis of historicism and modernism (novel «Resettlement»: the artistic scope of historical thinking)

Summary. The article analyzes the problem of the study of historicism and modernism on the basis of the novel «Resettlement» by the famous Azerbaijani prose writer M. Suleymanly. It is emphasized that the author, without using the traditional way of the historical novel, created the original work on a historical theme. In this novel there is no historical personality, no dominant force, or ideology. Here the conflicting sides are the Garakelle and Ganygushagy tribes. The writer describes the three-hundred-year-old enmity of two tribes, is based on the highest moral values.M. Suleymanly pays much attention to moral aspects. In the novel, the main role is played by the attitude and subconsciousof the author and historical material.The novel «Resettlement» occupies a worthy place in the Azerbaijani prose of the XX century.

Key words: M. Suleymanly, historical novel, conflicts, artistic thinking, moral and ethical norms.

УДК 821.111–14 (73)

Базова В. І.,
доцент кафедри іноземних мов і прикладної лінгвістики
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національного авіаційного університету

ОСОБЛИВОСТІ РАСОВОЇ ПАРАДИГМИ США В КІТЧЕВОМУ РОМАНІ ПОЛА БІТТІ «ЗАПРОДАНЕЦЬ»

Анотація. У статті проаналізовано особливості кітчевого зображення расової різноманітності США, окреслено головні механізми відносин «білий-небілий», виявлено основні концепти національної ідентичності афроамериканців.

Ключові слова: національна ідентичність, кітч, расизм, плавильний тигель, E pluribus unum, мультикультуралізм.

Постановка проблеми. «Підвищена увага до національної ідентичності, потреба в консолідації етнічних суспільств, спроба створити національний ідеал та національну ідею в нових соціальних умовах, так само як і прагнення зберегти і, так би мовити, «відокремити» свою національну міфологію, культуру, історію, звичаї – всі ці явища є складовими частинами захисної реакції, що виникають у відповідь на все більш посилену уніфікацію духовної і матеріальної культури в умовах світової глобалізації. Рух у бік національної ідентичності на початку XXI ст. набув характеру світової тенденції, яка зачепила суспільства багатьох країн незалежно від рівня їх розвитку, чи то традиційних чи постіндустріальних» [6, с. 245]. Особливо гостро питання національної ідентичності так чи інакше постає серед концепту американського мультикультуралізму. «Політичне підґрунтя білої експансії на американський захід перетворило корінне населення у влучну мішень для жартів і анекдотів світського товариства. Починаючи із середини минулого сторіччя американське суспільство поступово втрачало риси «melting pot», стаючи все більш мультикультурним суспільством, на перший план почали виходити тенденції суто дисперсні, тому увага дослідників повинна зосередитись на численних компонентах множини складників американської культури, які підкреслюють різноманітність літературної традиції країни. За умов таких децентралізуючих тенденцій виникає питання про єдність національного менталітету, культурну цілісність якого можна зберегти лише за наявності дуже міцної, креативної та плідної традиції» [7, с. 84]. Як зазначає М. Шимчишин, саме ідея «плавильного тигля», що одержала назву від однойменної п'єси Ізраїля Зенгвілла, була основною віхою націєтворення. «Разом із тим варто відзначити, що в ній автор закликав об'єднання всіх лише європейських рас» [4, с. 246], попри «знаковий для американської державності й людності девіз «E pluribus unum». Варто згадати, що авторство цього вислову приписують і Геракліту, і Цицерону, і Вергілію, тобто і греки, і римляни, представники різних епох, народів і культур одностайні в розумінні генези нового: тільки за умови взаємодії різних компонентів виникає якісно нове явище» [1, с. 149].

Мета розвідки – дослідити расові механізми взаємодії між населенням США в романі Пола Бітті «Запроданець».

Виклад основного матеріалу. «Остання третина 20 ст. позначена низкою національних ренесансів, що відбулися в багатьох країнах світу. Базисом цього явища науковці вважають збільшення соціальної мобільності суспільства, технологічних новацій та потоку інформації, до якого людство виявилося зовсім не готовим психологічно» [5, с. 255]. Тож цілком закономірно, що все більше й більше з'являється літературних творів, що зачіпають тему національної ідентичності чи расової нерівності.

Пол Бітті (Paul Beatty) – перший американський письменник, який у 2016 році отримав почесну Букерівську премію та премію національного кола книжкових критиків за свій роман «Запроданець» (The Sellout), створенням якого автор займався шість років. Попри одностайне маркування критиками його роману як гостросатиричного, в одному з інтерв'ю автор зазначив, що не вважає себе сатириком, проте цинічні жарти про чорношкірих, стереотипні маркування чорних білими, нецензурна лексика дає підстави говорити про кіч. Письменник жартує ніби й весело, але з неприкритим почуттям гіркоти: його герой звик усвідомлювати своє підлегле становище в суспільстві через колір шкіри і постійно вибачатися за свої вчинки, відчуваючи якусь колективну провину. «Історична пам'ять дає змогу кожному конкретному представнику нації переживати історію свого народу як свою власну духовну драму» [5, с. 256]. Головний герой роману – чорношкірий молодий чоловік, який мешкає в маленькому містечку Діккенс поблизу Лос-Анджелесу. Власне, це навіть не містечко, а негритянське гетто, насичене зразками чорношкірої буденності, стереотипами. «Об'єднані воєдино етнонаціональні коди і стереотипи, розтиражовані масовою культурою, що базуються на притаманній масовій культурі стилізації та спрощенні, кітч допомагає «опредметнити» відомі культурні типи й кліше» [5, с. 258]. Ми думаємо, що саме з метою розвінчання стереотипів Пол Бітті якраз і застосовує даний прийом. «Використовуючи прийом «кітчизації», письменники ніби ставлять себе на межу між нормативним і ненормативним світом, офіційною та неофіційною версіями життя в Америці. Мета цього літературного прийому полягає в необхідності зібрати в одному колоритному образі та ніби персоніфікувати існуючі соціальні, національні, гендерні комплекси й виставити їх на публічне осміяння, знешкодивши їх силу, а значить і допомогти позбавитися їх» [5, с. 258].

У спробі всіляко прищепити головному героєві поняття чорної ідентичності, батько хлопця, захоплений ідеями психології, експериментує над ним, фізично й психологічно знущаючись із дитини: «Одного разу я бовкнув батькові, що в Америці немає ніякого расизму. Є рівні можливості, якими чорні нехтують, оскільки не бажають брати відповідальність за власне життя, за що був жорстоко покараний» (тут і далі переклад наш – *В.Б.*) [3]. Після вбивства батька білими поліцейськими («Те, що расим переможено, ще не свідчить, що негрів не можуть пристрелити на місці» [3]) син приймає в спадок його ферму й член-

ство в місцевому інтелектуальному клубі, засновником якого саме й був батько головного героя. Молодий афроамериканець називає себе Ким Чен Ином, натякаючи на спадковість влади, як у Північній Кореї. Цей клуб був дуже важливим для героя, бо лише тут він міг сповна насолодитися вільним вираженням своїх національних ідей і віри в те, що чорна самоідентичність колись-таки мусить об'єднати чорношкірих людей воєдино. Хоча письменник тут таки іронізує з такого інтелектуального клубу, розповідаючи історію його створення: спочатку це був клуб любителів пончиків «Дам-дам», що потім виріс до клубу чорних філософів. Прізвисько батька «Заклинатель нігерів» теж почесно переходить до сина як символ перехідності традицій, історичної пам'яті, власної національної ідентичності.

Старий чорношкірий актор Хоміні, який колись грав роль у комедійному цілком расистському мультфільмі, наразі зголошується стати рабом головного героя роману. Справа в тому, що актор уже надто старий і не здатен нічого робити, а рабство перетворюється на своєрідну гру, де Хоміні просить всіляко карати його та доручати найбруднішу роботу. Усі свої незграбні дії актор робить ніби випадково по четвергах, бо «Частіш за все раби організовували повстання по середах, бо четвер був днем бичування». Навіть коли головний герой відмовляє своєму рабові у фізичному насиллі, той: «Охопивши мої коліна, він благав вдарити його батогом, бо його чорна плоть вимагала пекучих ударів» [3]. Пол Бітті категорично запевняє, що національна пам'ять й досі відлунюється у кожному сучасному афроамериканцеві: «Я раб, і не інакше. Ця роль була приготована мені з самого народження» [3]. Удаватися до покарання старого Хоміні Я (саме так письменник називає головного героя) не хоче, тому возить свого раба до садомазохистського клубу, де, обов'язково біла, повія, «защемивши його геніталії якоюсь хитрою штуковиною, вимагала розвіддані про переміщення й чисельність армії північної армії» [3]. Показово, що навіть після того, як головний герой замовляє в адвокатській конторі офіційно оформлену «вольну», старий брутально її рве на шматки, декларуючи, що «свобода – це право залишатися в тому числі й рабом» [3]. У знак протесту раб намагається лінчувати себе, актуалізуючи методи розправи по-расистськи налаштованого Ку-Клукс-Клану. Старий чоловік звик до постійних образ і знущань, особливою дотепністю вирізнявся жарт: якщо приробити негру хвіст, то його вже не відрізнити від мавпи. Цей американський анекдот показували по телевізору в расистському шоу, де виконував роль Хоміні, тому за будь-якої нагоди актор зухвало заявляв: «Я – Тарзан, а ви – шаніки (чорна жінка нижчих верств – *В.Б.*)». По-перше, ця фраза апелює історії про білу дитину, яка вижила серед мавп (які, своєю чергою є уособленням негрів у контексті даного твору), переінакшуючи її таким чином, що Хоміні перебирає на себе роль Тарзана (думаємо – білого), натякаючи, що мавпами є саме біле населення. По-друге, расова нерівність переноситься вже в площину гендерної нерівності. Ще одним яскравим прикладом расистського налаштування американського телешоу став епізод, де чорношкірий хлопчик ненавмисно перекинув на себе мішок із борошном і зробив безапеляційний висновок: «Усього десять хвилин був білим, і вже жах як вас, нігерів, ненавиджу» [3].

Така гра в рабство наштовхує Я на ідею відродження сегрегації, яку він і починає втілювати в життя. Перш за все, малює білу межу навколо рідного Дікенса, що перед тим раптово зникає з усіх мап і, відповідно, втрачає статус міста. Наступним кроком відродження рідного містечка стала об'ява про зникнення: «Прикмети: колір – чорно-коричневий. Трішки самоанський. Дружелюбний. Відгукується на прізвисько Дікенс» [3]. Як бачимо, автор ніби випадково прирівнює опис до опису домашньої тварини, а насправді ж навмисно імплікуючи реальне ставлення білих до населення гетто. Головний герой, роблячи різноманітні провокативні вчинки, відроджуючи рабство й сегрегацію, «притісняючи» тепер уже білих, намагається віднайти правильний шлях взаємовідносин: «Та я і сам чекаю, коли знайоме, всеохоплююче почуття чорної провини поставить мене на коліна. Зіб'є мене на підлогу, допоки я не зігнуся в мольбі перед Америкою, слізно каючись у своїх гріхах перед кольором шкіри і країною, благаючи про помилування своєї гордої чорної історії» [3]. Розмислюючи над всією історією свого народу, головний герой виокремлює чотири стадії чорної само ідентифікації: 1 – стан передсвідомості, страх перед кольором шкіри; 2 – чорне ідеалізується, біле висміюється; 3 – расовий трансценденталізм, коли колективна, не індивідуальна, свідомість бореться з пригніченням; 4 – Чорний Абсолют – «це коли тобі на все по х**» [3]. І лише сягнувши останньої стадії самоідентифікації, Я гордо зізнається: «Ми, чорношкірі, не відчуваємо на собі жодної провини» [3].

І хоча Пол Бітті весь світ розфарбовує лише в два кольори, і вони без виключення – кольори шкіри, саме з яких завжди і починається кожна розмова в творі (навіть немічний Хоміні «розділяв автомобілі за кольором. Тобто, не за кольором автомобіля, а за кольором шкіри водія»), роман насичений образами багатьох національностей Америки. І якщо частина митців трималася думки, що «такий синтез став базисом для побудови американського суспільства, свідомого своєї історії в русі до «американської мрії» [2, с. 34], то Пол Бітті акцентує на якомога більшому розрізненні всіх американських народностей.

Оскільки «під «расою» завжди маються на увазі нігери, в той час коли можна молоти будь-яку дурницю про індіанців, латиносів, азіатів», то письменник вирішує показати дійсне відношення до всіх національностей Америки та їх власну взаємодію між собою. Найперше автор звертає увагу на індіанців, зважаючи на те, що вони все ж таки є корінним населенням США: «Іноді мені здається, що ця байдужа дерев'яна посмішка індіанців у їх сигарних магазинах – результат природного відбору. Що це «виживання нерозумних», а ми – чорні метелики на класичному фото еволюції, – чіпляємося за темне, вкрите сажею дерево, невидиме для наших ворогів-хижаків і все ж таки якоюсь мірою вразливе» [3]. Як бачимо, навіть афроамериканці, що були завезені рабами на континент, не втрачають нагоди поглузувати з індіанців, наголосити на їх нібито добровільній асиміляції, втратою своїх національних цінностей. Зневажливе зауваження, що індіанці «вірять в жратву так же несамовито, як і ми в недільні газети» [3], ще раз підкреслює однобічне сприйняття духовних надбань крізь призму прагматичних реалій життя. Ніхто навіть не згадує про багату культуру корінних жителів, але всі пам'ятають про харчові патерни, за якими й різняться нації для американців: «Якби ми з батьком, а не європейські пілігрими заснували Джеймстаун, то індіанці, окинувши оком наші криві лабіринтоподібні посадки маїсу й кумквату, сказали б: «Ну все, семінар по вирощуванню кукурудзи оголошується закритим, бо ви, нігери, ні на що не здатні» [3]. Головний герой, до речі, не захищає індіанців, адже вони своєю чергою теж схильні до расизму щодо інших народностей, наприклад, герой розмислює над поведінкою «прийшлих ватос (чиканос – *В.Б.*), що затислися в кабріолет і тикають пальцями

на вакеро (іспаномовний ковбой – *В.Б.*)», і ця поведінка в його очах нівелює все знане індіанське благородство. Тож недаремно в одному з епізодів актор Хоміні категорично заявляє: «Чикано, кажеш? Тобто це ж якого кольору? Ти просто так раси не вигадуй», демонструючи таким чином натяк на майже повне зникнення деяких окремо взятих племен корінних американців.

Проте в художньому просторі роману ще нижче за ієрархією розташувалися мексиканці, бо ж в Америці всі певні, що «усюди одні мексиканці» та «в усьому винні мексиканці». Кохана жінка головного героя Карісма зневажливо називає своїх сусідів Лопесів мексиканцями в ковбойських капелюхах, висміюючи їх намагання дорівнятися до «героїв» прерій. «Я вже не вперше чув такі расистські вислови. З того часу, як по Каміно Реал почали блукати корінні американці в мокасинах, каліфорній вони лаяли мексиканців. Індіанці ж шукали миру й спокою, в результаті прийшли до Ісуса, рабської праці, батога й календарного методу. Працюючи на пшеничних полях і сидячи на церковних лавах, вони шепотіли один одному, коли ніхто їх не бачив: «Суцільні мексиканці»» [3].

У своєму намаганні повернути рідне місто Я, окрім намальованої білою фарбою межі, всюди розклеює вивіски, призначені для дискримінації білих мешканців: «Тільки для чорних, азіатів і латинос», «Тільки для білих і німих», «Тільки для чорних, латинос і людей із порушенням слуху». Неважко помітити, що навіть люди із обмеженими можливостями для головного героя знаходяться на вищому соціальному щаблі, аніж білі. Проблема расової нерівності цікавить головного героя протягом усього його життя: «Свою першу статтю я написав у сім років: «Тенденція розміщення пасажирів за расовим і гендерним принципом. Додаткові фактори: класова приналежність, стовпотворіння та запах тіла» [3]. Досліджуючи зазначену тему, Я віднаходить ще один важливий елемент – «у кожної раси є свій девіз. Це коди, які наповнюють енергією». Отож, велична ідея спродукувати девіз для своєї раси перетворюється в їдку гру словами, часто дошкульні жарти в бік могутніх країн, наприклад гучний девіз «Чорна Америка: veni, vidi, vici – смажені птички!», тонко зачіпаючи стереотипний кулінарний патерн, що найулюбленіша їжа афроамериканців – смажена курка. Поряд із низкою подібних девізів («Вірний обов'язку, але ніякого толку», «Кльово-хріново», «Дій відповідно до свого віку, а не розміру взуття», «Хто перший прокинувся – того й капці») головний герой обирає гучний вислів «Одне тіло, один розум, одна душа, одна любов». Перебираючи всю расову різноманітність США, Я повідомляє: «А ось мої найліпші друзі – Музей африканського мистецтва, Музей Голокосту, Музей американських індіанців, Національний музей жіночого мистецтва» [3], об'єднуючи всі верстви населення, які так чи інакше відчули на собі особливості расистського ставлення. Щоб знівелювати гіркоту меншовартісного ставлення, Пол Бітті перетворює всі діалоги в промовистий кітч, наприклад, абсурдна розмова в інтелектуальному клубі пончиків «Дам-дам»:

– А китайози скільки заробляють?

– Ну, азіати заробляють більше, ніж будь-яка інша демографічна група.

– Навіть більше, ніж гоміки?

– Азіати все одно заробляють більше. Правда, слід пам'ятати, що вони не мають такого впливу, як гомосексуалісти.

– А якщо, наприклад, взяти гея-азіата? [3].

Ось таке показове намагання самоствердитися за рахунок інших народностей («Чого б то чорним не завести власні китайські ресторани?»; «Яку б зовнішність не мали євреї, починаючи з Барбари Стрейзанд і закінчуючи номінальною єврейкою Вупі Голдберг, ви не побачите в рекламі людей, схожих на євреїв, як і не побачите чорних або красивих азіатських чоловіків, чи смаглявих латиноамериканців») насправді спонукає до співчуття. Апогеєм расизму в романі стає відеозапис циклу мультфільмів, де зображені всі меншовартісні раси з білої точки зору: афроамериканські кішки, кривозубі, очкасті, з пташиною мовою японці, одягнені як гейші, компанія п'яних корінних американців в обідраному пір'ї, що ніяк не можуть зловити кролика, миша-мексиканець, яка намагається перехитрувати кішку-«грінго». Ця кольорова палітра пробуджує в усіх персонажах роману неймовірний біль, сльози, образу. Карісма, коханка Я, вражена побаченим починає звиватися в якомусь божевільному танці, який головний герой гордо нарікає «поступ каліки»: «Це і є справжній древній танець воїна <…> деякі елементи були запозичені у масаїв, щось украдене у бойового танка черокі, який показують у старих вестернах» [3]. І якщо «Маквокіта, танцюючи, стає мостом між небом і землею, між минулим і теперішнім, між індіанцями й білими» [2, с. 41], то Карісма своїми рухами вивільняє біль усіх націй, досягає катарсису. І навіть відчуття після інавгурації Барака Обами не дають такого могутнього посилу:

Наша країна, Сполучені Штати Америки, віддала нарешті нам належне.

– Так? А як же індіанці? Китайці, японці, мексиканці, бідняки, коли їм дістанеться? [3].

Висновки. Питання національної ідентичності, расизму, білого погляду як невід'ємного елементу ідентичності американської нації в контексті твору Пола Бітті висвітлюється крізь низку кітчевих прийомів та стереотипів, могутнім знаряддям «кітчизації» стає вулична розмовна мова, в більшості випадків – нецензурна. Образ чорношкірого проходить ряд трансформацій у процесі утвердження самості афроамериканського народу, Чорного Абсолюту.

Література:

1. Колісниченко А.В. Міфопоетика творчості Гарта Крейна: дис. канд. філол. наук: 10. 01. 04; М-во освіти і науки України, Нац. Дніпровський ун-т ім. Олеся Гончара. Дніпро, 2017. 174 с.
2. Колісниченко А.В. Модерністська модифікація індіанського міфу в художньому просторі творів Гарта Крейна // Zbiór raportów naukowych. Konferencji Miedzynarodowej Naukowo-Praktycznej "Filologia, socjologia i kulturoznawstwo. Realizacja badán i projektów" (30.07.2015 – 31.07.2015) – Warszawa: Wydawca: Sp. z o.o "Diamond trading tour", 2015. P. 25–35.
3. Пол Бейти. Продажная тварь. URL: https://www.litres.ru.
4. Шимчишин М.М. Модернізм, нативізм і творення американської ідентичності початку ХХ століття. Науковий вісник МДУ імені В.О. Сухомлинського: Філологічні науки (літературознавство). № 1(15). Миколаїв, 2015. С. 244.
5. Шостак О.Г. Иронический китч как способ выявления национальной идентичности в творчестве коренных писателей Северной Америки // Revitalizace Hodnot: Umění A Literatura III, Česká asociace slavistů, Tribun EU. Brno, 2017. P. 255-264.
6. Шостак О.Г. Постмодерний кітч як шлях до вияву національної ідентичності у творчості Джералда Візенора // Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах: зб. наук. праць. Вип. 34. К.: Університет «Україна», 2016. С. 244–257.
7. Шостак О., Корпало О. Ритуальна література корінних жителів Північної Америки // Американські та британські студії: мовоз-

навство, літературознавство, міжкультурна комунікація: Збірник наукових праць / за заг. ред. А. Ґ. Ґудманяна, О.Г. Шостак. К.: Талком, 2016. С. 83.

Базова В. І. Особенности расовой парадигмы США в китчевом романе Пола Битти «Продажная тварь»

Аннотация. В статье проанализированы особенности китчевого изображения расового разнообразия США, очерчены главные механизмы взаимоотношений «белый-небелый», выявлены основные концепты национальной идентичности афроамериканцев.

Ключевые слова: национальная идентичность, китч, расизм, плавильний тигель, E pluribus unum, мультикультурализм.

Bazova V. I. Features of race paradigm in the USA in Paul Beatty`s kitsch novel "The Sellout"

Summary. The article considers the main features of kitsch description of the USA races variety, the mechanism of "white-nonwhite" relations, the main national identity concepts of Afro-Americans.

Key words*:* national identity, kitsch, racism, melting pot, E pluribus unum, multiculturalism.

УДК 811.521.1

Байрамова А. А.,
старший преподаватель кафедры
Азербайджанского языка и методики его преподавания
Сумгаитского государственного университета

СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ДИАЛЕКТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ОБЛАСТИ АГБАБА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация. В статье к исследованию привлекаются модели сложных предложений в диалекте области Агбаба Западного Азербайджана. На конкретных примерах, состоящих из моделей сложных предложений, демонстрируются типы сложных предложений с сочинительной и подчинительной связью, встречающиеся в диалекте распространенном в селах области Агбаба (район Амасия). Рассматриваются отличительные особенности сложных предложений, образованных бессоюзным и союзным способом и с помощью интонации. Подробно описываются и анализируются смысловые связи сложносочиненных предложений (времени, последовательности, причины и следствия, противоположности, взаимосвязи и т.д.), а также главных и придаточных предложений (подлежащных, дополнительных, сказуемных, определительных, обстоятельственных и т. д.), с помощью которых формируются сложноподчиненные предложения.

Ключевые слова: синтаксис, диалект, Агбаба, предложения.

Постановка проблемы. Изучение синтаксиса диалектов азербайджанского языка различных областей проживания носителей этого языка на основе материалов, предоставленных респондентами, имеет большое научно-практическое значение. В том числе особый интерес исследователей привлекает изучение моделей сложных предложений, встречающихся в диалекте области Агбаба Западного Азербайджана (нынешняя территория Армении).

Фонетические, лексические и грамматические особенности диалектной речи и диалектных слов, собранных в различное время от респондентов – жителей деревень области Агбаба Западного Азербайджана, показывают, что диалект Агбабы более близок к диалектам и наречиям западной группы носителей азербайджанского языка [3, с. 61]. Кроме того, анализ фонетических явлений, наблюдавшихся в языке жителей 22 деревень, до 1988-го года проживавших в области Агбаба (Амасийский район), а ныне расселившихся на территории Азербайджанской Республики в качестве беженцев, вызывает особый интерес. В их языке сохранилась связь с регионом посредством групп слов, фразеологизмов, словосочетаний, моделей предложений и других языковых явлений, особенно проявляющихся при сопоставлении с особенностями наречий других регионов страны. Ценность данного исследования определяет тот факт, что в данный момент на территории Агбабы не проживает ни один коренной житель этой местности. В статье к исследованию привлекаются модели сложных предложений носителей диалекта Агбабы.

Степень исследованности проблемы. Данную проблемы рассматривали ряд ученых-языковедов. В частности, А.А. Байрамов и А.А. Байрамова составили частотный словарь данного наречия, проблемы данного диалекта исследовали Е. Азизов, М.С. Ширалиев, А.Г. Велиев, причем в разных аспектах. Научная литература показывает, что в диалектах и наречиях сложные предложения развиты не так, как в литературном языке [4, с. 307]. В синтаксисе диалектов больше используются простые предложения. Несмотря на это, нередко встречаются и сложные предложения с сочинительной и подчинительной связью с союзами и без союзов. Вместе с тем новые условия развития данного диалекта (в условиях вынужденного переселения вследствие войны, развязанной агрессивными силами региона) приводят к необходимости рассмотрения характерных особенностей развития языка, в частности сложных предложений. Все это влияет на общие языковые процессы в азербайджанском языке.

Изложение основного материала. В диалекте Агбабы типы сложных предложений используются гораздо реже, чем простые предложения. Из сложных предложений наиболее часто употребляются сложные предложения с сочинительной и подчинительной связью. В сложных предложениях с сочинительной и подчинительной связью союзы используются очень редко. Предложения формируются в основном с помощью интонации. В диалекте Агбабы встречаются все типы сложных предложений, как с сочинительной, так и с подчинительной связью. Рассмотрим их в отдельности.

1. *Сложносочиненные предложения.* В диалекте Агбабы сложные предложения с сочинительной связью формируются в основном при участии интонации без союзов. Однако встречаются и союзные предложения. Среди них преимущество составляют предложения с соединительными и разделительными союзами, реже с противительными, а так же предложения с временными, противопоставительными, причинно-следственными связями. Например: Atı buruntaxlıyıf suya apardı, suvardı və geri gətdi (Надев на лошадь уздечку, он повел ее к воде, напоив, он вернул лошадь обратно); Adam qonağa yaxşı üz göstərər, o da irahat olar (Окажи ты гостью почет, ему будет уютно – О., Г., М., Ч.). В приведенных примерах два простых предложения связаны друг с другом сочинительной связью.

По участию союза или его отсутствию сложные предложения подразделяются на две группы: бессоюзные сложносочиненные предложения и союзные сложносочиненные предложения.

1. Бессоюзные сложносочиненные предложения

Mən dedim, o eşitmədi (Я сказал, он не услышал – противопоставление); İnəyimiz gözüyə tüşüf, çıxa bilmir (Наша корова провалилась в трясину, она не может выбраться – причина и следствие); Məmiş pəyyi təmizdiyer, uşaxlar da komu (Мамиш

чистит коровник, дети же чистят овчарню – последовательность); Mən isdiyirəm toyu tezdəndirəm, sən gecihdirirsən (Я хочу поторопить со свадьбой, ты задерживаешь – противопоставление); Uşaxlardan biri atı qaşoyluyur, o biri də su verir (Один из ребят чистит скребницей лошадь, другой поит её – время –Э., Х., С., О.). Приведенные примеры связаны друг с другом общей интонацией.

2. Союзные сложносочиненные предложения

1) с союзами *əmə//əmbə//ama (но, да)*

Axşam Vəlinin qızının toyuna getmişdim, əmə yaxşı keşdi (Вечером я ходил на свадьбу дочери Вели, да, свадьба была веселой); Mərəkədə şennix çoxuydu, əmbə sədir orda görünmürdü (На собрание пришло много людей, но председателя не было видно – противопоставление – Ч., С., О.);

2) с союзом *ara, ara da* (*mo)*

Ara qar yağır, ara da yağış (То снег идет, то дождь); Ara yeri belliyir, ara dımrıxlıyır (То он работает лопатой, то граблями); At çərriyif, ara ot qırpır, ara da qarnına təpixliyer (Лошадь захворала, то она травку шиплет, а то лягнет себя в брюхо – распределение – А, Ч, Х).

Как видно из примеров, семантическое значение союза *ara* в предложении синонимично значению союза *gah* (иногда). В этих предложениях он играет синтаксическую роль союза *gah,* использующегося в литературном языке;

3) с союзами *ya, ya da kin (или, или-или)*

O vaxta təkin ya sağalıf ayağa durar, ya da kin, həmişəlik saqqat olar. (До тех пор он или выздоровеет, или окончательно сляжет – распределение – В., О., А.);

4) с союзами *da, də (u)*

Aylədən asılıdı, babıya dadaş da deəllər, dədə də deəllər, lələ də (Все зависит от семьи, отца могут называть и как дадаш, и как деде, и как леле); Ata payıdı, yorğan-döşək də verdim, xalı-xalça da, qamot da (Это был отцовский подарок, я дал тюфяки с матрацами, и ковры и комод – Г., Х., Э.)

3. Сложноподчиненные предложения

В диалекте Агбабы, хоть и не часто, но используются сложноподчиненные предложения с союзами и без. Бессоюзные сложноподчиненные предложения встречаются гораздо чаще. В этих предложениях интонация занимает главное место. Например: Mən bilirdim, o geri qayıdajax (Я знал, он вернется обратно – Х., Ч., А.). В диалектных предложениях такого типа часто используются варианты четырехвариантных союзов *-ki, -ki, -ku,-kü* и *-kın, -kin, -kun, -kün* (что, чтобы и т. Д.) для соединения главного и придаточного слова. М. Ширалиев и Р.А. Рустамов отмечали, что союз *«ki»* – очень важная составная часть азербайджанского языка, которая активно используется как в литературном языке, так и в диалектах и наречиях языка. В период до создания «Китаби Деде Коркут» этот союз использовался в форме “kim”. Позже в результате произошедшей замены –m на *–b* образовались четырехвариантные формы *kın, kin, kun, kün* (что, чтобы). В дальнейшем с развитием языка в нем утвердилась форма *ki* (1, 178).

В диалекте Агбабы встречаются все типы придаточных предложений. Рассмотрим их по отдельности.

Подлежащные придаточные

В диалекте Агбабы, как и в других диалектах, подлежащные придаточные предложения встречаются мало. Например: O nədi kin, aləmi bəziyir özü lüt gəzir (Что это – весь мир оденет, а сам наг ходит); Kim istiyir, gəlsin içəri (Кто хочет, тот пусть заходит); Hansı kin çox ağlıyer, ona ağlağan de:rik (Кто много плачет, того мы называем плаксой); Kim istiyir, bunnan güləşsin, girsin meydana (Кто хочет побороться с ним, пусть выйдет на площадь – Э., Х., О., А.).

Дополнительные придаточные

Дополнительные придаточные предложения составляются в основном с помощью союзов *kı, ki, ku, kü; kın, kin, kun, kün* (что, чтобы) реже бессоюзным способом. Например: Hamı bilir kin, Məsim kətdə ala itdən manşırdı (Всем известно, что Месима на селе знает каждая собака); Kim xavar alsa, bir şey demiyəcəm (Если кто спросит, я ничего не скажу); Nə ki bilerdi, hamısın dedi (Все что он знал, он сказал); Xoşqədəm xavar verdi kin, qonşulara bildirim ki, kəndə yun alan gələjəx (Хошгадем сказала, чтобы я передал соседям, что в деревню придет заготовщик шерсти – Х.,Э.,Г.); Kim sədri sıxma-boğmaya salırsa, tez ona yaxşı iş verir (Кто хорошенько прижмет председателя, тому он сразу дает хорошую работу – О) и т. Д.

Сказуемостные придаточные

Сказуемостные придаточные предложения образуются как аналитическим, так и бессоюзным способом [5, 72]. Например: İşimiz budu kin, səhərdən axşamatan qoyun-quzuyu hərriyəh (Работа у нас такая, чтобы с утра и до вечера ходить за отарой овец); Bizimki odu, yekə-yekə danışax, başqalarını bəyənmiyəh (Наше дело такое, целый день говорить попусту, и никем не быть довольным); Arzumuz buydu kin, Arpaçayın üstünnən körpü çəksinnər, o da çəkilmədi (Мы мечтали, чтобы над рекой Арпачай провели мост, но его не провели – Т., С., Д., М.).

Определительные придаточные

В диалекте Агбабы встречаются как аналитические, так и бессоюзные способы образования определительных придаточных предложений. Например: Adam var kin, danışanda adamı lap bezdirir (Есть такие люди, что когда они начинают говорить, то всем надоедают); Qışın elə günü oluf kin, axşamatan qar yağıf (Зимой были такие дни, целый день не переставая шел снег – Ох., М.); Arpagölün elə yeri var kin, dərinnih düz 20 metrədir (В озере Арпагёль есть такие места, где глубина доходит до 20 метров – Б., С.); David kişi çox əyar adamıydı, çox lətifə bilerdi, adamı da güldürördü (Давид киши был веселым человеком, он знал много анекдотов и всех смешил – Х., Г., Б.).

Обстоятельственные придаточные времени

В этом диалекте больше используются аналитический и аналитико-синкретический типы обстоятельственно-придаточных предложений времени. Например: Bu aydan yağarrıx oldu, taxıl göyərəjəh (Если в этом месяце пойдут дожди, то пшеница зазеленеет); Havaxt kin payız quraxlıq olur, onda qış sərt keçir (Когда осень проходит засушливой, тогда наступает холодная зима); Havaxt kin yağışdıx olur, onda qartol da çox olur (Когда идут обильные дожди, тогда картофель дает богатый урожай); Ta ki, qar yağdı, çobannar qoynu tökdü kəndə (Как только пошел снег, пастухи спустили овец в деревню); Havaxt desən, o vaxıt gedəh (Когда ты скажешь, тогда мы пойдем – Г., Б., С., Чах.).

Обстоятельственные придаточные места

В этом типе предложений диалекта Агбабы больше встречаются бессоюзные сложные предложения обстоятельственных придаточных места. Например: Ətin harasınnan desəm, orasınnan kəs (Какой кусок мяса я скажу, тот кусок ты и отрежь); Harda kin, su lal axer, orda balıx çox olor (Где вода течет тихо, там рыба водится в изобилии); Haryı bə:nirsən, ora gedəh (Где тебе нравится, туда и пойдем – Э., Т., В., Х., Чах.).

Обстоятельственные придаточные меры и степени

Здесь преобладают аналитические и аналитико-синкретические типы обстоятельственных придаточных меры и степени. Например: Oxartana otdum kin, kışdarım uyuşdu (Я столько сидел, мои ноги затекли); Oqədərə danışdı, laf bezdim (Он столько говорил, я уже устал); Zurnaçı İsə yorulmur ha, indi kefin nə qədrə istiyir, o qədər oyna (Зурначи Иса совсем не устает, теперь ты можешь танцевать сколько душе угодно – Г., Д.); Oxartana danışdı kin, qonşu da bezif getdi (Он столько говорил, что соседу надоело, и он ушел – Х., О., Ч.).

Обстоятельственные придаточные образа действия

В диалекте встречаются аналитические типы предложений обстоятельственных придаточных образа действия. Например: Nejə demişdi, eləjə də etdim (Как он сказал, так я и сделал); Elə danışer kin, laf pişmiş toyuğun gülməyi gəlir (Он так говорит, что курам на смех); Yekə-yekə danışma, qavağına elə daş dığırrıyallar kin, heş xavarın da olmaz (Не говори хвастливо, так кинут камень под ноги, сам не поймешь как это случилось – С., Г.,Т.).

Обстоятельственные придаточные причины и следствия

В рассматриваемом диалекте используется в основном аналитический тип обстоятельственного придаточного причины и следствия. Например: Quzuyu anasına qatıram kin, tez yekələnsin (Я пустил ягненка к матери, чтобы он скорее вырос); Beycə mənə soyux dəif, onca ösürürəm (Этой ночью я простудился, поэтому я кашляю); İndi kin, belə oldu, qoy özü cavab versin (Ну, если это так, то пусть он сам и отвечает); Nənəxanım xala ərişdiyi kəsir kin, kışda uşaxlar korrux çəhməsinnər (Тетушка Ненеханым запасается лапшой, чтобы зимой дети не знали нужды – С., Ч., Т.); Kapıyı örtginən, ay uşax, it gəlif çəri girər (Ей, малый, закрой дверь, а то собака забежит внутрь – С., Т., Ох.).

Обстоятельственные придаточные условия

В диалекте Агбабы эти предложения образуются при помощи окончаний *–sa,-sə,-so*. Например: Əyər düzünü desən, sana nə desən verəjəm (Если ты скажешь правду, я отдам тебе все, что захочешь); Alıcı var, pendiri satacam, yoxdu, saxlıyacıx (Будет покупатель, продам сыр, если нет, то сыр останется на хранении); Qalxoz taxılı bölsöydü, yaxşı olardı (Если бы колхоз поделил зерно, вышло бы очень хорошо – Гюл., И., Д., М.).

Иногда можно встретить придаточные со значением условия аналитического типа. Например: Əyəm o burya gəlir, mən burda işdəmiyəcəm (Если он идет сюда, то я не буду здесь работать).

Обстоятельственные придаточные уступки

Например: Naxartana dedim, məni eşitmədi bu yetim (Сколько я не говорил, меня не послушал этот злосчастный); Qəriflik naxartana yaxşı da olsa, gənə vətən yaxşıdı (Как бы хорошо не было на чужбине, все равно родина лучше); Nəqartana dabanbasma getdim, çatammadım ona (Как я не торопился, все таки не успел дойти до него – Г., И., А.); Xalçıyı özümüz toxuduх, əmə ipini qonşumuz verdi (Ковер мы связали сами, но нитки дали соседи – С., Гюл., Ч., Д., Ох.) и т. Д.

Выводы. Как видно из приведенных примеров, модели сложных предложений, использующихся в диалекте Агбабы, соответствуют моделям предложений диалекта и наречий западной группы азербайджанского языка. Также модели сложноподчиненных предложений не сильно отличаются и от моделей предложений, используемых в современном азербайджанском литературном языке, чего нельзя сказать о союзах, привлекающих внимание исследователей своими диалектологическими особенностями.

Литература:

1. Байрамов А.А., Байрамова А.А. Словарь диалекта территории Агбаба. Баку: 2014. 248 с. (на азерб. языке).
2. Западные диалекты и наречия азербайджанского языка. Баку: Наука, 1987. 278 с. (на азерб. языке).
3. Азизов Е. История диалектологии азербайджанского языка. Баку: издательство БГУ, 1999. 352 с. (на азерб. языке).
4. Ширалиев М.С. Основы азербайджанской диалектологии. Баку: «Восток-Запад», 2008. 414 с. (на азерб. языке).
5. Велиев А.Г. Азербайджанская диалектология (морфология и синтаксис переходных диалектов). Баку: изд-во АГУ, 1975. 113 с. (на азерб. языке).
6. Вопросы диалектологии тюркских языков. Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР. Баку: 1960. 233 с. (на азерб. языке).
7. Диалектологический атлас азербайджанского языка. Баку: Элм, 1990 (на азерб. языке).

Сокращения названий деревень

А – Амасия; Б – Балыглы; Г – Гёллю; Гюл. – Гюллюбулак; Д – Дузкенд; И. – Иланлы; О – Огсуз; Ох. – Охчуоглу; С – Султанобад; Т – Тепекой; Х – Хозу; Чах.- Чахмаг; Ч – Чивинли; Э – Эллеркенд

Байрамова А. А. Складні пропозиції в діалектів азербайджанської мови області Агбаба Західного Азербайджану

Анотація. У статті до дослідження залучаються моделі складних речень в діалекті області Агбаба Західного Азербайджану. На конкретних прикладах, що складаються з моделей складних речень, демонструються типи складних речень із сурядним і підрядним зв'язком, що зустрічаються в діалекті поширеному в селах області Агбаба (район Амасія). Розглядаються відмінні риси складних речень, утворених безсполучниковим і союзним способом і за допомогою інтонації. Тут докладно описуються і аналізуються смислові зв'язки складносурядних речень (часу, послідовності, причини і наслідки, протилежності, взаємозв'язку і т.д.), а так само головних і підрядних речень (подлежащних, додаткових, сказуемних, визначальних, обставинних і т. д.), за допомогою яких формуються складнопідрядні речення.

Ключові слова: синтаксис, діалект, Агбаба, пропозиції.

Bayramova A. Comprehensive proposals in the dialect of Azerbaijani language of Agbab area of West Azerbaijan

Summary. Complex sentence models in Agbaba slang of Western Europe are drawn to research in this article. Concert samples of complex and compound types of composite sentence with sentences models which use in Agbaba villages (Amasiya region) are shown. Distinguishing teatures of composite sentence types. With conjunction or without conjunctions and intonation are studied. Meaning connections of compound composite sentences (time, sequence, cause, result, contrast, distribution) principal and subordinate sentence forming complex composite sentence (subject, predicate, object, attribute, adverb, equivalent-concession) are explained and commented with sentence models.

Key words: syntaxis, dialekct, Agbaba, sentences.

УДК 82-143.09(092) «652»

Бродюк Ю. М.,
старший викладач кафедри української і зарубіжної літератури
та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

«КОЖЕН КОХАНЕЦЬ – ВОЯК…»: СВОЄРІДНІСТЬ ВТІЛЕННЯ МОТИВУ ЛЮБОВІ В «ЛЮБОВНИХ ЕЛЕГІЯХ» ТА «МИСТЕЦТВІ КОХАННЯ» ОВІДІЯ

Анотація. У статті проаналізовано особливості втілення мотиву любові в циклі любовних елегій «Amores» та дидактичній поемі «Мистецтво кохання» Овідія. З'ясовано, що на сторінках означених творів митець оспівує закоханість, безтурботні любощі, чуттєві насолоди. Кохання для Овідія – це гра, успішний фінал якої полягає в умінні зваблювати свою обраницю чи обранця.

Ключові слова: Овідій, елегія, дидактична поема, кохання, гра, любов.

Постановка проблеми. Тема кохання займає одне із чільних місць в літературі. Означений мотив є, з одного боку, тим спільним, що об'єднує творчість митців різних епох та країн, а з іншого – демонструє історичну змінність морально-етичних поглядів на поняття любові, їх диференціацію в параметрах національної ментальності народів [1, с. 8]. Концепція любові в творчості видатного римського поета Овідія постає яскравим прикладом модифікації означеного поняття у контексті культури античності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняному літературознавстві останніх десятиліть поняття любові як важливого елементу художнього світу письменника досліджували Г. Ільєва, О. Легка, Г. Маковей, М. Штолько та ін. Особливостям вираження теми кохання в поезії Овідія присвячено дослідження зарубіжних (В. Алексєєва, А. Белецького, М. Гаспарова, А. Лосева, Ю. Лотмана, А. Маркової, С. Ошерова) та вітчизняних літературознавців (Л. Майстренко, І. Мегели, А. Содомори, Б. Шалагінова та ін.).

Незважаючи на існуючі наукові розвідки, вважаємо за доцільне проаналізувати особливості інтерпретації теми кохання у творчості Овідія на матеріалі його «Любовних елегій» та «Мистецтві кохання». Зокрема, звернути особливу увагу на ті елементи концепції кохання в поезії митця, які до цього часу розглядалися літературознавцями досить спорадично.

Таким чином, **мета статті** полягає в тому, щоб дослідити типові, традиційні й індивідуально-авторські риси змалювання почуття любові в «Любовних елегіях» та «Мистецтві кохання» Овідія.

Виклад основного матеріалу. Овідій, відомий у світовій літературі як «співець кохання», увічнює це почуття в таких творах, як «Любовні елегії» («Amores»), «Героїди» («Heroides»), «Мистецтво кохання» («Ars amatoria»), «Ліки від кохання («Remedia amoris»), «Метаморфози» («Metamorphoses»). Він не лише теоретично осмислює категорію любові та її складові елементи («Любовні елегії»), але й дає практичні поради чоловікам та жінкам щодо того, як, наприклад, довше утримати кохання, як слід виглядати та поводитися, щоб привабити свою другу половину тощо («Мистецтво кохання»).

«Любовні елегії» («Amores») – цикл поезій, в якому Овідій оспівує прекрасну Корінну та свої почуття до неї. Доніні питання існування та походження цієї жінки залишається відкритим. Більшість дослідників творчості Овідія схильні вважати образ Корінни типовим, таким, «який склався під впливом літературного архетипу «вічної діви» *(*лат. Puella aeterna*)* з інших літературних творів жанру елегії. Окрім того, можливо, що Корінна в Овідія є своєрідним каламбуром з грецького слова «кора» *(*др.-греч. кóρη*)*, що означає «діва» [2]. М. Гаспаров наголошує на умовності означеного образу, в якому поет утілив увесь свій любовний досвід. Літературознавець стверджує, що живого прототипу Корінна не мала. Йдеться, зокрема, про те, що Овідій лише дотримувався законів жанру, оскільки елегіями називалися вірші, які об'єднувалися в цикли та були присвячені коханій поета, ім'я якої було приховане, натомість митець використовував вигадане. Так, зауважує М. Гаспаров, Корнелій Галл оспівував свою Киферіду під ім'ям Лікоріди, Тібулл – Планію під ім'ям Делії, Проперцій – Гостію під іменем Кінфії [3].

Цікавим є і той факт, що «жанр елегії стояв осторонь офіційної ідеології» [4, с. 9], в ньому митці розкривали власний внутрішній світ, де переважали меланхолійні, журливі настрої. На відміну від Горація та Вергілія, Овідій оспівує любов-гру, забаву, несерйозні любощі. На сторінках любовних елегій поет висміює та пародіює «Енеїду» Вергілія, стверджуючи, що коханці – це також вояки, «і в Амура свої табори є…» [4, с. 46]. Зважаючи на те, що Август видав низку жорстких законів стосовно моралі у суспільстві, Овідій своїми «Любовними елегіями» та «Мистецтвом кохання» ризикував зіпсувати собі репутацію, ставши відомим як аморальний та легковажний автор, як зрештою і сталося.

Композиція «Любовних елегій» складає три книги. На початку першої Овідій розкриває свій намір писати про «зброю і грізні бої» так званим «героїчним віршем». Йдеться про дактилічний гекзаметр, який, на думку автора, «змістові був до лиця» [4, с. 35]. Однак «лихий хлопець» Купідон «украв… другого вірша стопу» [4, с. 35], через що віршовий розмір перетворився на двовірш, яким писали любовні елегії. На обраний жанр Овідій вказує в наступних рядках: «Весь я – мов у вогні; в грудях Амур оселився. / Що ж, хай вірш п'ятистопний чергується із шестистопним! / Війни, залізний ваш лад – вам «Прощавайте!» кажу. / Миртом вологим, Музо, торкнися скронь золотавих – / Лиш одинадцять стіп буде в двовіршах моїх!» [4, с. 35]. Поет

визнає себе здобиччю Купідона, зрештою, останній підказує тему для майбутнього твору.

На сторінках першої книги Овідій майстерно розкриває страждання юнака, закоханого в заміжню жінку. Поет не засуджує таких стосунків. Навпаки, закликає свою милу любити законного чоловіка «немовби з принуки» [4, с. 39]; «…нехай не відчує / Втіхи ні він уночі, ні – що й казати вже! – ти. / Втім, яка доля тій ночі б не випала, ти мені вранці / Впевнено, твердо скажи, що не кохала його [4, с. 39].

Такі стосунки Овідій називає «грайливою любов'ю» [4, с. 38], яка, відповідно, як і будь-яка інша гра, має певні правила. Зокрема, автор розповідає про таємні знаки між коханцями, відомі лише їм двом: порухи брів, дотики до обличчя, прокручування персня на пальці тощо.

У першій книзі митець уперше називає ім'я Корінни та оспівує її тілесну привабливість. Поет не заглиблюється в психологічне розкриття внутрішнього світу дівчини. У коханні його цікавить насамперед чуттєва насолода: «От і стала вона, вже оголена, переді мною, – / Мов бездоганна різьба – жодної вади ніде. / Бачив усе я, до всього торкався – плечі, рамена, / Перса!.. Вони мов самі пружно тяглись до долонь. Як під крутими грудьми рівномірно живіт округлявся! / Як понад стегна гладкі плавно підносився стан!» [4, с. 40]. Б. Шалагінов вказує на анакреонтизм як характерну рису поетики «Любовних елегій» Овідія [5, с. 96]. Стосунки між закоханими забарвлені втіхою володіти одне одним, щастям перебувати разом. Та мить кохання, за Овідієм, надзвичайно короткочасна, і тому вже в наступній частині книги читаємо гострі докори автора самому собі за те, що посмів вдарити кохану.

Загалом, Б. Шалагінов має рацію, стверджуючи, що в елегіях Овідія «перед читачем чергуються різноманітні психологічні маски в дусі витонченої естетичної гри: коханець щасливий, нещасливий, ревнивий або такий, що сам дає привід до ревнощів, дотепний, безсоромний, дріб'язковий… Овідій демонструє майстерність психологічного перевтілення…» [5, с. 96]. Так, в одинадцятій елегії першої книги Овідій через служницю передає листа своїй коханій Корінні і надіється, що вона відпише йому «приходь» [4, с. 49]. У наступній елегії поет перебуває в розпачі, адже «без надії вернулись таблички» [4, с. 50]. У п'ятій елегії другої книги настрій Овідія мінорний – поет переживає зраду коханої, а у восьмій – йдеться про зраду самого митця зі служницею, яка заплітає Корінні волосся [4, с. 65]. У десятій елегії автор розмірковує про любов до двох жінок одночасно, яка роздвоює душу поета: «Мучать мене дві любові нараз, розколюють навпіл… [4, с. 67]. Та він не поспішає зробити свій вибір, стверджуючи: «Вистачить праці для двох: я стрункий та жилавий хлопець…» [4, с. 68]. Поет спростовує думку свого друга Грецина, котрий вважав таке кохання неможливим.

У циклі «Amores» Овідій торкається неприваблівих, табуйованих тем. Йдеться, зокрема, про вбивство ще не народженої дитини та наслідки аборту для жінки: «Плоду, що в лоні вже зрів, позбувшись так нерозважно, / Збліда Корінна лежить – бореться смерть із життям. Рішення те, небезпечний свій намір, ховала від мене…» [4, с. 70]. Митець засуджує такий вчинок, адже любов покликана дарувати продовження роду: «хай росте, що родилось, / Не пожалкуєш об тім, бо нагорода – життя!» [4, с. 72]. Поет зневажає кохання за гроші. Він застерігає: «Не поспішайте, красуні, за ніч платню призначати: / Що вам нечесно прийшло, те не всміхнеться добром» [4, с. 48]. Краще, на думку Овідія, мати бідного, але чесного чоловіка: «Вбогий коханець – шануй його вірність, щиру турботу, – Все, чим багатий, тобі, милій своїй, віддає» [4, с. 49]. Зі зневагою описує письменник звідницю Діпсаду та її поради жінкам, як правильно обдурювати багатих чоловіків. Прикметно, що в означеній елегії Овідій знову ж таки асоціює вибір дівчиною свого обранця зі своєрідним полюванням, грою («Нумте, вродливі, – до гри! Цнотлива – котрої не хочуть; / Тож, коли ти не з тупих, – мужа вистежуй сама!» [4, с. 44]).

Поет оспівує кохання з перешкодами, адже те, що легко йде до рук не викликає зацікавлення. «Лиш заборона смаку додає; дозволиш – набридне / З дозволу – бовдур хіба, телепень буде любить…» [4, с. 76]. Наприклад, у третій книзі автор наголошує, що перелюб додає жінці ціни, адже чоловік буде пильнувати її як скарб. «Більше тут важить сам страх, аніж принади її, – провадить Овідій, – Хочеш, обурюйсь, але... заборонена втіха – солодша… [4, с. 76]. Йдеться швидше про азарт отримати здобич, аніж про духовну, жертовну любов. Слушно зауважує А. Содомора, що «Овідій оспівував не любов, а любощі… Овідієві «Любощі» – гра, втіха, забава» [4, с. 6]. Ми поділяємо думку літературознавця про те, що «… на відміну від ірраціональної пристрасті, від любові, – любощі, кохання – це щось витончене; це – мистецтво. А якщо так – потрібні настанови, що допомогли б цим мистецтвом оволодіти» [4, с. 13]. І якщо «Любовні елегії», за влучним висловом М. Гаспарова, можна вважати «практикою кохання», то наступну дидактичну поему «Мистецтво кохання» слід розуміти як «теорію кохання» [3].

Означений твір складається з трьох книг. У перших двох Овідій описує свої поради юнакам, де, коли, як найкраще вистежити та зловити «здобич». Остання книга присвячена настановам для жінок, як привернути до себе увагу та любов чоловіків. «Мистецтво кохання» В. Алексєєв вважав для Овідія кроком вперед у порівнянні з «Любовними елегіями». На думку дослідника, в «Мистецтві кохання» менше цинізму і поет не розглядає кохання лише з точки зору статевого потягу [6, с. 17].

Уже на початку твору автор розкриває свій задум писати про «легке кохання», грайливі любощі. У творі домінують тонкий гумор, легка іронія. Молодого юнака поет порівнює з новобранцем, який став під прапор Венери. Він дає йому три головні поради, що стають своєрідним стрижнем, на який пізніше автор ніби «нанизує» наступні настанови. Отже, найважливіше, за Овідієм, – спочатку обрати об'єкт кохання, по-друге, добитися взаємного почуття від своєї обраниці, по-третє, старатися «аби ця любов не на хвилину була» [4, с. 107].

Для майбутнього знайомства Овідій радить знайти місця, де «найгустіше дівчат» [4, с. 108]. В означеному сенсі поезія митця досить пізнавальна, бо перед читачем постає, за словами А. Содомори, «весь тодішній Рим: його будівлі, свята, видовища. Немає такого місця, моменту, що не були б догідними для Амурових стріл. Навіть ті видовища, де ллється кров: «Той, хто на рани дивився, – рану під серцем відчув» («М.», I, 166); навіть форум: знавець законів, рятуючи іншого, сам потрапляє в любовні тенета (1, 83); навіть тріумфи: справжнім тріумфатором, як ми вже бачили, виявляється Амур; що вже казати про розкішні Байї неподалік від мальовничої Неаполітанської затоки? Не один юнак тут, зранений у серце, покидаючи місто, зітхнув: «От тобі й полікувався у славнозвісній воді!» (I, 258)» [4, с. 14]. Поет дає поради юнакові, як ліпше знайомитися на площі, в цирку, на скачках, біля купалень тощо. Овідій закликає хлопців не боятися відмов, адже кожній жінці лестять залицяння, й інколи її «ні» може означати ствердну відповідь.

Та й, зрештою, відмова в грайливому коханні для Овідія – лише привід для наступного полювання.

Однак щоб заманити «здобич», «мисливець» має бути привабливим. Цікавими є поради митця щодо зовнішнього вигляду: одяг має бути гарним та охайним; зуби – чистими; взуття підібране за розміром; зачіска акуратною; нігті підстриженими тощо [4, с. 118].

Якщо всі настанови поета будуть дотримані, то безтурботна гра, обіцяє він, стане справжньою любов'ю [4, с. 121]. А. Содомора слушно зауважує, що Овідій «зачаровував читача саме тому, що обрав не згубну, на всі лади оспівану пристрасть (після «Медеї» годі було чимось здивувати читача), не голу чуттєву насолоду – обрав шлях до любові; любові легкої і грайливої…» [4, с. 13]. Доказом цього твердження є настанови щодо того, як довше утримати кохання, уміщені у другій книзі. Написані у формі афоризмів, вони вражають глибиною духовного підтексту: «Щоб любили – любов випромінюй!.. Щоб і любов вберегти, й одинцем не лишитись нежданно, / Вроду свою поєднай з гарним набутком душі. / Врода – минуще добро: з перебігом літ – убуває… Душу спіши збагатить, щось тривкіше, зміцни нею вроду, / З нами-бо тільки душа йде до кінця, до межі» [4, с. 129]. Для того, щоб тебе покохали, треба самому навчитися себе любити: «Сам себе спершу пізнай! / Той, хто спізнає себе, тільки той буде з глуздом любити / І до своєї снаги діла шукати собі» [4, с. 138].

Розмірковуючи про кохання, Овідій усе таки приховує власні почуття. «Ми дізнаємося, що молодий Овідій був закоханий, – зауважує М. Гаспаров, – але не знаходимо неповторних ознак його любові: його «Любовні елегії» описують тільки ті подробиці почуття, які були знайомі кожному (див. II, 1, 7-10) [3, с. 16]. Зрештою, Овідій сам про це пише, стверджуючи: «А з юнаків хтось, що так, як і я, поранений з лука, / Вгледівши в вірші тому щось від своєї жаги, / Хай подивується: «Як то вчений співець міг дізнатись / Про походеньки мої – віршами їх оспівав?» [4, с. 57].

С. Шервінський вважає любов у творах Овідія поетичною темою. Вона не конкретна, а абстрактна. Тому Овідієві легко подивитися на неї збоку, переплавляючи досвід своїх особистих почуттів в об'єктивний ліричний образ, «Будучи казуїстично реальною, вона по суті залишається абстрактною» [7, с. 16]. «Незважаючи на зовнішню відвертість тем і описів, – стверджує Б. Шалагінов, –душа самого поета ховається від читача за ескападою дотепів і раціонально влучних спостережень, за настановчим тоном…» [5, с. 96].

Тому, на думку Л. Майстренко, даремно шукати у віршах Овідія індивідуального. Поета цікавило тільки умовне, виражене словесною майстерністю [8].

Натомість індивідуально-авторським вираженням мотиву любові в Овідія постає опрацювання митцем літературного матеріалу. Він, на відміну від інших авторів елегій, не втікає у вигаданий світ своєї поезії. Його цікавить і вабить сьогоднішній день, відповідно, і кохання він змальовує реальне, без прикрас, таким, яким воно є в житті. «Щільна еротична забарвленість» (Б. Шалагінов), метафоричне порівняння кохання з війною, де здобути жінку так само важко, як і фортецю (**«**Що там рови, що мури вкруг міста? / Все це – марниці: / Жінку, досвідчений вождь, жінку я нині здобув!» [4, с. 70]), а кожен закоханий є воїном, виокремлюють поезію митця та індивідуалізують її.

Висновки з дослідження. Цикл елегій «Amores» та дидактична поема «Мистецтво кохання» Овідія демонструють модифікацію концепції любові крізь призму світогляду митця. Античність не знала християнського кохання, в основі якого лежить духовне начало, і виражала це почуття по-іншому. Для римської культури поняття «кохання» передбачало різновид приємного відпочинку, «освіченого дозвілля». Одним із аспектів **подальших пошуків у даному науковому напрямку** є, на наш погляд, вивчення особливостей поетики означених творів на рівні форми і змісту, дослідження функції і ролі міфу в поезії Овідія тощо.

Література:

1. Легка О.С. Еротичний роман у віршах Наталі Лівицької-Холодної: автореферат дис. … кандидата філологічних наук : 10.01.01. Львів, 1999. 17 с.
2. Любовные элегии. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Любовные_элегии.
3. Гаспаров М.Л. Три подступа к поэзии Овидия. Публий Овидий Назон. Элегии и малые поэмы. М.: Художественная література, 1973. С. 5–34.
4. Публій Овідій Назон. Любовні елегії; Мистецтво кохання; Скорботні елегії / Пер. з латини А. Содомора. Передм. та комент. А Содомори. К.: Основи, 1999. 299 с.
5. Шалагінов Б.Б. Зарубіжна література: Від античності до початку XIX ст.: Іст.-естет. нарис. 3-тє вид., випр. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 368 с.
6. Алексеев В. Введение. Публий Овидий Назон. Наука любить. Репринтное издание. Публий Овидий Назон ; пер. с лат. В. Алексеева. М.: Вернисаж, 1992. С. 3–30.
7. Шервинский С. «Amores» Овидия. Публий Овидий Назон. Amores. Любовные элегии. Публий Овидий Назон; пер. С. Шервинского. М.: Худ. л-ра, 1963. С. 5–23.
8. Майстренко Л. В. Грайливо-безтурботний ерос «Любовних елегій» Овідія. URL: http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/10/8.4.6.pdf.

Бродюк Ю. Н. «Каждый любовник – солдат...»: своеобразие воплощения мотива любви в «Любовных элегиях» и «Искусстве любви» Овидия

Аннотация. В статье проанализированы особенности воплощения мотива любви в цикле любовных элегий «Amores» и дидактической поэме «Искусство любви» Овидия. Выяснено, что на страницах указанных произведений художник воспевает влюбленность, беззаботную любовь, чувственные наслаждения. Любовь для Овидия – это игра, успешный финал которой заключается в умении обольщать свою избранницу или избранника.

Ключевые слова: Овидий, элегия, дидактическая поэма, любовь, игра.

Brodiuk Yu. «Every lover is a warrior ...»: the peculiarity of the embodiment of the motive of love in «Love elegies» and «The Art of Love» by Ovid

Summary. The article deals with the peculiarities of the embodiment of the love motive in the cycle of love elegy «Amores» and the didactic poem «The Art of Love» by Ovid. It was found out that on the pages of the mentioned works the artist sings love, careless affection, sensual pleasures. Ovid's love is a game whose successful ending is in the ability to seduce his chosen lover.

Key words: Ovid, elegy, didactic poem, love, game, affection.

УДК 378

Гасанова К. А.,
диссертант кафедры педагогики и методики начального обучения
Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

ЖУРНАЛ «ФИЮЗАТ» О ВОСПИТАНИИ И ОБУЧЕНИИ ЖЕНЩИН

Аннотация. На стыке XIX–XX веков, характеризующегося как период национального ренессанса, одной из главных проблем в истории азербайджанского народа, стоящей перед демократически мыслящей интеллектуальной элитой Азербайджана, было женское образование и воспитание. Сотрудники журнала «Фиюзат», в особенности Али Бек Гусейнзаде, также выступали в качестве активных бойцов в этом направлении. Упомянутые вопросы широко освещались на страницах журнала, на эту тему публиковались статьи, шла пропаганда и агитация, выходили в свет художественные, публицистические и педагогические произведения.

Ключевые слова: газета «Фиюзат», женское образование, педагогическая мысль, публицисты журнала, теория воспитания.

Постановка проблемы. В отношении проблем женщин «фиюзатисты» продолжала работать по той же линии. Проблема образования и прав женщин стала последовательной идеей в их теоретических и практических исследованиях.

Гусейнзаде в известной книге «Сиясети-Фюрусат» также дает широкое представление о проблеме женского воспитания. Здесь в лице иранских женщин рассматривается многовековое бесправие и невежество женщин исламского мира, то, к каким трагедиям это приводит. Обращаясь к некоторым стихам из Корана, можно понять, что ислам доказывает, что женщины не могут считаться неправедными существами или рабами, они имеют право учиться и участвовать в общественной деятельности наравне с мужчинами. Следующие слова языка иранских женщин на самом деле являются позицией Али Бека: «Откройте школы общего образования (женские – *К.Г.*) по всему Ирану, и подготовленные здесь специалисты смогут отстоять не только свои права, но права каждого жителя Ирана. Они пытаются лишить нас света, когда мы читаем о свете знаний, светоче просвещения в суре «аль-Нур» из Корана. Открывайте больше женских школ. Именно школ для женщин» [2, с. 357]. Обращаясь к открытию школ разного уровня для женщин, Гусейнзаде считает это чрезвычайно важным и священным условием для развития исламского мира.

Изложение основного материала. В своей статье под названием «Зеленые проблески в красных сгустках тьмы», опубликованной в журнале «Фиюзат» (1905, № 5), Али Бек еще раз коснулся проблемы женщины и ее роли в обществе. Он уподобляет революцию красному, а реакционные силы – черному цвету, тьме, подчеркивая напряженную борьбу, которая идет между ними. Интеллигенция, живущая высокими помыслами, представители умственного труда, национальные просветители имеются «зелеными полосами». Освобождение народа связано именно с этими представителями интеллигенции. Одновременно автор подчеркивает, что подготовка подобных «зеленых полос» в немалой степени связана с трудом женщин, их вкладом в воспитание и образование подрастающего поколения. Дети, получившие образование у просвещенных женщин, имеют такую же добродетель и нравственность. Автор добавляет, «что ведь примерно половина членов общества – мужчины, а половина – женщины. Лишение женщин науки и образования приводит к увечности общества. Как птица летает с двумя крылами, так и общество нуждается в обучении, как девочек, так и мальчиков, ради прогресса и возрождения. Если так, то почему наш народ не пытается летать при помощи своих двух крыльев? [67, с. 70]

В 1906 году в журнале «Фиюзат» (№ 4) была опубликована обширная статья «Бакинская мусульманская женская школа». Эта статья является перепечаткой из газеты «Каспий» и посвящена пятилетнему юбилею женской мусульманской школы, учрежденной Гаджи Зейналабдином Тагиевым в 1901 году в городе Баку. В статье вначале говорится о проведенном торжественном собрании школы. Потом дается информация о контингенте обучающихся, их численности, материальной основе этого учебного заведения, его возможностях, о судьбе некоторых выпускниц, их роли в культурно-педагогической жизни города и так далее.

Отмечается, что в этой женской мусульманской школе также учились девушки не только из Азербайджана, но и из различных регионов России. За 5 лет в школу было принято 152 человека. Из них 63 человека еще продолжают обучение. Из оставшихся 89 человек лишь 15 девушек завершили обучение и получили свидетельство (аттестат). Другие же не смогли окончить школу из-за болезни и по другим причинам. Около 30 человек, успешно сдав экзамен в русскую школьную гимназию, были приняты туда и продолжили свое обучение. О судьбе некоторых девушек, покинувших в школу, неизвестно. В статье показывается, что есть необходимость совершенствования программ и устава школы. В начале деятельности школы и программа и устав были удовлетворительными.

Однако спустя 5 лет условия и потребности изменились, и потому необходимо было совершенствовать эти важные документы. В статье дан ряд рекомендаций. Отмечается, что эта начальная женская школа должна быть гимназией. Одновременно следовало бы открыть отделение по подготовке учителей из числа выпускниц. Это исходило из необходимости решения жизненно важных вопросов для Родины и нации. Поскольку здесь нужны материальные расходы, то было бы несправедливым опять возложить это на плечи Гаджи Зейналабдина Тагиева и ожидать помощи только от него. Наши состоятельные люди должны в этом деле, показать усердие и доблесть.

Критикуется в статье муниципальное управление города Баку. Отмечается, что муниципальное управление, оказывая всяческую помощь русской женской школе (женская школа «Нина»), в тоже время проявляют равнодушие к мусульманской женской школе. Хотя городское управление должно ста-

раться больше помочь народу, прозябающему в тьме и невежестве, и подвигнуть их на прогресс и развитие. Конкретно речь шла о помощи мусульманской женской школе [1, с. 54]. В статье упоминается об известном хадисе пророка Мухаммеда «рай под ногами матерей». Говорится о необходимости уделения большего внимания женщинам в обществе.

Журнал «Фиюзат» уделял большое внимание женским благотворительным обществам, созданных в то время в Баку. Это с большим воодушевлением также доводилось до сведения читателей. Пробуждение женщин-мусульманок, их участие в благотворительном движении и их продвижение по пути прогресса родины и народа было встречено с большой радостью. В 1906 году в этом сборнике за номером пять была опубликована статья «Общество женщин-меценатов в Баку», которая знаменательна в этом отношении. В статье пишется о благотворительном обществе женщин-мусульманок, созданном супругой Гаджи Зейналабдина Тагиева Соной ханум.

Отмечалось, что в декабре 1906 года в Доме Гаджи Зейналабдина Тагиева по инициативе Соны ханум собрались десятки женщин. Их целью было создание благотворительного общества. Одной из основных целей этого общества было оказание помощи через сбор пожертвований всем жертвам из Гянжи и Карабаха в этническом конфликте, тем, кто страдал от голода и других нужд. С этой целью было собрано значительное число пожертвований. Одновременно в Бакинской женской мусульманской школе был поставлен благотворительный спектакль, и от этой постановки деньги были перечислены на благотворительный счёт. Журнал «Фиюзат» отмечает это как факт пробуждения мусульманских женщин, их активного внедрения в социальную жизнь.

На страницах журнала можно встретить многочисленные афористические высказывания о женщинах, их заслугах. Например: «Успешный брак имеет в основе разум и мудрость мужчин, и терпение и мягкость женщин». Автор – Шахенда ханум. «Предприимчивость ребёнка исходит от отца, воспитание идет от матери» (Аиша Вислат ханум). «Без ветерка на море не бывает бури, но и не поплывёт корабль; без женщины в мире, может, не было бы подстрекательства и страданий, однако человек также не развивался бы по линии прогресса (Рафия ханум) [1, с. 360].

Одним из сотрудников журнала «Фиюзат», который держал в центре своего внимания проблему отношения общества к женщине и вопросы воспитания девочек, был Гасан Сабри Айвазов. У него есть статья социально-педагогического содержания под названием «Женское начало и его значимость в жизни общества» (1907 за № 25). Помимо этого, в рассказе «Жертвы угнетения» (1907 за № 17) он затрагивает вопросы положения женщины в исламской религиозной среде, отношение к нему общества, вопросы воспитания женщины. В вышеуказанной статье Айвазов анализирует такие проблемы, как женщины и социальная среда, роль и положение женщины в обществе, индивидуальное и социальное, польза от воспитания и обучения девочек и так далее. Автор подчеркивает, что в человеческом мире у женщины исключительная роль и положение.

Какой бы ни была женщина внешне нежной, красивой и доброжелательной, если с точки зрения человечности она лишена человеческого проявления своей сущности, то она подобна цветкам пустыни, которые растут болезненными и бесполезными. Женское измерение намного возрастет, она может превратиться в социальное существо, достойное и полезное для общества; для этого есть два условия. Наука и воспитание, вернее, обучение и воспитание – это два крыла, которое формирует у них настоящее благородство, богатство и счастье. Если женщина будет лишена науки и воспитания, она будет подобна птице без крыльев. Она не будет иметь возможности куда-либо полететь, она будет беспомощной и бездеятельной [1, с. 399].

Г.С. Айвазов, продолжая сказанное, также отмечает, что, поскольку женщина в человеческом сообществе настолько полезны и необходимы, то любая деятельность и развитие, и прогресс, и регресс связаны с женским началом. Почему же мы их лишаем науки и культуры, почему же мы, зная, что в исламском мире мать так высоко ценят и ставят, мы лишаем их разума, лишаем достоинства и делаем их такими же бесправными, подобно пленным людям, подобно дикорастущим цветам, за которыми никто не ухаживает и не смотрит?

Сколько же еще времени мы будем их лишать науки, воспитания, уважения, культуры, света, образования и сколько же мы их будем обрекать на несчастье? Тем самым мы фактически обретаем на несчастье всё сообщество людей. Мы ведем его к регрессу, ведь призвание женщины состоит не только в том, чтобы родить ребёнка. Она для ребёнка должна быть и родителем, и учителем, и воспитателем, другом, покровителем, указателем судьбы.

Ребёнок, прежде всего, учится именно у матери всему тому, что есть в жизни хорошего, плохого, легкого или трудного. Прежде всего, именно от матери они получают возможность и указание о размышлении, о том, как надо размышлять, как надо говорить, как надо слушать, как можно узнавать всё в окружающем мире. Именно у матери они учатся алфавиту, именно мать формирует у детей чувство любви и ненависти, сочувствия и равнодушия, добронравия и зла. Открывая глаза в этот мир, ребёнок видит, прежде всего, мать, слышит, прежде всего, мать, он начинает размышлять и говорить первые слова именно благодаря матери [1, с. 400].

В конечном счёте автор приходит к следующим выводам: поскольку развитие семьи, нации, всего человечества связано с именем матери, с проводимым ею воспитанием и просвещением, почему же мы эту, существенно важную проблему, не решаем? Почему мы не переходим от слов к делу?

Об этом общенародном деле Айвазов пишет в своей пьесе «Что же с нами приключилось?» Он освещает положение женщины на исламском Востоке несколько в новом плане. В произведении есть условный образ под названием Абдулислам. Абдулислам представляет исламскую религию. Он говорит своему собеседнику, что пророком Мухаммеда и первые века распространения ислама мусульманским женщинам в общественной жизни были даны равные права с мужчинами.

В журнале «Фиюзат» (за № 17, 1907) также была опубликована статья Мухаммеда Хади (перевод), называемая «Признаки прогресса у исламских женщин». Эта статья впервые было опубликована ранее в журнале под названием «Тарбият» в Иране, затем она вышла в газете «Аль Джарида» в Египте, и, наконец, Мухаммед Хади перевел эту статью и опубликовал в Азербайджане. Речь идет об обращении иранской мусульманской женщины ко всем женщинам и мужчинам, и молодёжи исламского мира.

Здесь отмечаются интересные проблемы социального и педагогического содержания. Статья написана в духе обращения, в духе обвинения в адрес тех, которые на протяжении многих

веков не понимали необходимости и прогресса в отношении положения женщин в обществе. Статья призывает к пробуждению, то есть к осмыслению реалий мира, необходимости осмысления невежества, мракобесия, темноты в исламском мире и необходимости получения женщинами здесь прав и свобод, права быть воспитанным и обучаемым в духе современных требований.

Иранская женщина, автор статьи, в самом начале отмечает, что современный период – период культурного обновления, просвещения, прогресса и борьбы. Однако, к сожалению, исламские женщины лишены права участвовать в этом прогрессивном развитии. Она говорит, что почему-то женщины продолжают оставаться бесправными, лишены науки, образования, активного участия в общественной жизни. Революция, совершенная в последние годы в Иране, также способствовала тому, что стало пробуждаться общественное сознание, в том числе это пробуждение было связано также с положением женщины в обществе.

Возлагаются большие надежды на то, что в отношении к женщине наступят перемены, и она получит новые права. Иранская женщина-просветитель смело обращается ко всем мусульманским женщинам, она указывает, что мы веками были лишены светоча знаний, мы жили как слепые, мы лишь преданно служили своим мужьям.

«Однако и сейчас на нас смотрят, как на какое-то орудие труда, на какую-то рабыню, на какой-то предмет купли и продажи. Но ведь эти времена требуют борьбы и отчаянной смелости. Надо проснуться от этого вечного сна, надо вести борьбу. Похвально то, что иранская просветительница заметила оживление и тенденции к пробуждению среди бакинских женщин. Она показывает на этот положительный образец и говорит о женщине. О мусульманские сестры! Наконец-то вы пробудились от этого длительного сна, наконец-то для вас открыт рассвет образования, науки и культуры. Вы тоже пробудились от невежества, отсталости. Наконец-то на Кавказе, в городе Баку, начаты прекрасные дела, наконец-то положите конец отсталости, мракобесию, невежеству. Весь мир узнает о том, как могут женщины активно участвовать в делах общества» [1, с. 267].

На Кавказе, в городе Баку, женщины занимаются прекрасными делами проявляют инициативу, создают общество, оказывая благотворительную помощь всем, кто живёт в нищете и отсталости. Она призывает всех обратить внимание на эти социальные проблемы. Иранская просветительница также подчеркнула, что мусульманские женщины из-за невежества, отсталости, реакционности правящей власти отстают в развитии и социализации. Для преодоления подобного положения следует создавать женские школы, обучать девочек грамоте. Это – очень важная задача.

Тем, кто запрещает приобщать девочек к знаниям, она напоминает слова Пророка из следующего хадиса: важно изучать науки всем мусульманам, как мужчинам, так и женщинам. Очень значимо и логично обращение иранской просветительницы к мужчинам: «О, отцы! О, уважаемые господа! Что заставляет вас применять бесконечные наказания и жестокость в отношении женщин, считать их недостойными нормального обращения? Полностью лишив девушек возможности обучения и воспитания, погрузив их в мрак невежества и отсталости, вы заставляете их жить в рабском подчинении, уничтожая их достоинство через отсталость и мракобесие. Вы тысячами тратите деньги на их благосостояние и материальные нужды. А почему же вы не проявляете щедрость в отношении их нравственного воспитания и обучения? Разве не лучше быть независимыми и быть в этом обличье рядом с мужчинами? Они не могут разве быть при этом нужными членами семьи, примерной женой? Разве не смогут они при этом быть учителем и воспитателем своих детей, носить их в своих ласковых объятиях? Разве они смогут наладить во всём необходимые человеческие отношения? [1, с. 267].

Также автор подчеркивает, что свобода и независимость народа, продвижение его по пути прогресса и просвещения идёт параллельно с воспитанием женщин и их приобщения к социальной жизни. Именно поэтому любое препятствие на пути обучения и воспитания девочек приводит к разобщенности, противоречиям, к мучениям и издевательствам. Как видно из вышеизложенного, иранская просветительница подошла к проблеме вполне осмысленно, по-современному, показала, что положение женщин на мусульманском Востоке сопряжено с большим социальным злом, являясь источником отсталости в развитии всего общества.

В этом смысле и мужчинам, и женщинам предстоит сделать на этом пути прогрессивные шаги, принять успешные и необходимые меры.

С целью просвещения масс журнал «Фиюзат» познакомил своих читателей с положением женщин в других странах. Это статья «Прогресс в Китае» (автор не указан; 1907, № 13), а также статья Ахмеда Кямала «Исправление ошибок» (1907, № 23), статья автора с инициалами С.Ф. под названием «Итальянские деятели и их произведения» (1907 № 26) и другие. В этих статьях сотрудники журнала стремились познакомить своих читателей с положением женщин у других народов, с местом женщины в обществе, их ролью в развитии страны и так далее [1, с. 205].

В вышеуказанной статье Ахмеда Кямала указано подчёркнуто равнодушное, предвзятое отношение к женщинам в Иране. Подчеркивается тот большой вред, который при этом приносится развитию страны. Перечисляются факты, автор проводит при этом аналогию с Турцией. Отмечается тот факт, что в последние десятилетия там открылись десятки женских школ. Женщины принимают более активное участие в общественно-культурной жизни. В Иране нет никакого продвижения и действий. Автор критикует данный подход [1, с. 366].

В статье об Италии рассматривается деятельность представителя интеллигенции и писательницы, журналиста Мадам Невы, а также место и положение итальянской женщины в обществе, взаимоотношение между мужчинами и женщинами в целом, отношение к женщинам в разные периоды истории у разных народов. Анализируются взгляды Мадам Невы о воспитании.

В целом тема женщины, женщины-матери в журнале «Фиюзат» анализируется последовательно и обширно. В качестве примера можно сослаться на статью Мухаммеда Хади «Материнские чувства, или как воспитывать ребёнка? (1906, № 4), стихи Азада «Нашим женщинам» (1907, № 24), стихи Абдулхак Мехрaниса ханум «Девушка, которую я знала» (1907, № 25) и так далее.

В этих стихах мать и женщина в целом характеризуются как святые, возвышенные существа. Важной задачей общества является формирование любви, уважения и стремления возвышения их.

Выводы. Таким образом, сотрудники журнала «Фиюзат» считали социализацию женщин важным условием национального возрождения и прогресса. Они уделяли этому вопросу особое внимание. Они неоднократно обсуждали эти темы, призывали приобщать женщин к образованию, без чего невозможна свобода родины и счастье каждого в отдельности человека, не будет крепкой свобода народа и созданного им государства. Здесь, в этом направлении велась активная просветительская работа. Журналисты стремились постепенно реализовывать свои идеалы, придавая им жизненно важное значение. Как подтверждение этому можно назвать то, что постепенно стали открываться женские школы, а роль женщин в общественной жизни в последующем возрастала. В частности, здесь следует указать период Азербайджанской Демократической Республики (1918–1920), а также период бытности Азербайджана в составе СССР.

Литература:

1. Журнал «Фиюзат» (1906-1907). Полный текст (перевод с арабской графики на латинскую графику, подготовка к печати и предисловие: О.Байрамлы.) Репринт. Баку: Чашыоглу, 2007. 672 с.
2. Гусейнзаде Али Бек. Тюрки в двух сагах Запада. Баку: Агрыдаг, 1998. 150 с.
3. Гусейнзаде Али Бек. Избранные произведения. Баку: Восток-Запад, 2007. 480 с.
4. Караван мыслей (сборник статей). Баку: Язычи, 1984. 348 с.
5. Гаджибеков У. Избранные произведения. Баку: Язычи, 1984. 653 с.
6. Хади М. Избранные произведения. В двух томах. Том 1, Баку: Эльм, 1978. 469 с.

Гасанова К. А. Журнал «Фіюзат» про вихованні та навчанні жінок

Анотація. На стику XIX–XX століть, що характеризується як період національного ренесансу, однією з головних проблем в історії азербайджанського народу, що стоїть перед демократично мислячої інтелектуальною елітою Азербайджану, були жіноча освіта і виховання. Співробітники журналу «Фіюзат», особливо Алі Бек Гусейнзаде, також виступали в якості активних бійців у цьому напрямку. Згадані питання широко висвітлювалися на сторінках журналу, на цю тему публікувалися статті, йшла пропаганда і агітація, виходили в світ художні, публіцистичні та педагогічні твори.

Ключові слова: газета «Фіюзат», жіноча освіта, педагогічна думка, публіцисти журналу, теорія виховання.

Hasanova K. Journal «Fyuzat» on education and training of women

Summary. At the turn of the XIX–XX centuries, which are characterized as a period of national renaissance, the democratic intellectual elite of Azerbaijan faced one of the main problems in the history of the Azerbaijani people – the women's education and upbringing. The staff of «Fiyuzat» journal, and in particular, Ali Bek Huseynzade, held an active position in this situation. These issues were widely covered in the journal's pages through publishing articles on this subject, carrying out propaganda and agitation, and promoting art, publicistic and pedagogical works.

Key words: «Fiyuzat» journal, female education, pedagogical thought, journalists, theory of upbringing.

УДК 821.512

Мамедова Э. Э.,
старший преподаватель кафедры азербайджанской
и иностранной литературы
Сумгаитского государственного университета

СОВРЕМЕННОСТЬ И СОВРЕМЕННИКИ В ПРОЗЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ АНАРА

Аннотация. В статье раскрываются особенности современного общества и его представителей в произведениях известного азербайджанского писателя Анара. Анализ произведений Анара проводится на основе современных подходов к системному анализу художественных текстов. Начавший свою творческую деятельность в 60-е годы XX века, Анар и сегодня является самым читаемым писателем как в республике, так и за ее пределами. Автор умело раскрывает духовный мир человека, своего современника. И рассказы, и публицистика писателя очень значимы для понимания всего его творческого пути и концепции современности. В них сосредоточены составляющие поэтики Анара – от бытовых конфликтов до пристального интереса к нравственному миру современного человека, от осознания гражданской активности до стремления раскрыть психологическую глубину героя. Внутренний мир человека, духовно-нравственные ценности в обществе, тема личности в современном мире – эти и другие вопросы, раскрывающиеся в произведениях Анара, являются темой дискуссии в статье.

Ключевые слова: современное общество, конфликт, духовный мир человека, шестидесятники, азербайджанская проза, публицистика.

Постановка проблемы. Ситуативность и стремительность в решении конфликтов – вот основные характеристики современного общества, в котором внутренний мир человека и его экзистенция играют немаловажную роль. «Вовлеченность человека в современный политический процесс или желание отстраниться от него, производство и быт со своими проблемами – вот далеко неполный перечень проблем, охваченный понятием «современность», – отмечает исследователь Ф. Наджиева [10, с. 175].

Изложение основного материала исследования. Современный век с его катаклизмами и бедами, эволюцией и кризисами прошлого и настоящего, связи современного с ушедшими тысячелетиями, основанной на трансформации человеческого сознания и мировоззрения, составляет основу творчества Анара, одного из выдающихся азербайджанских писателей поколения «шестидесятников» и представителя новой азербайджанской прозы. В статье «Современность жизни» Анар пишет: «Мощный поток Истории, идущий из глубин ушедших тысячелетий в необозримые дали будущего, хрупкой нитью проходит через наш тревожный век» [3, с. 87].

Творчество Анара, как художественное, так и публицистическое, дает богатый материал для исследования проблемы отражения здесь вопросов современности и современников. Ещё в начале своего творческого пути, в 1967 году, Анар опубликовал в «Литературной газете» статью, которую озаглавил «Герой: настоящее и будущее». Она начиналась с вопроса самому себе: «Какие черты в современном герое особенно привлекательны для меня?» Каждая из сформулированных в его ответе «черт» героя носит программный характер и представляет собой одно из слагаемых писательского кредо Анар. И самое главное, все, кто знаком с Анаром и его творчеством, подтвердят, что таковы требования Анара не только к героям, но и к самому себе. О том, что эти критерии не изменились, говорит и тот факт, что Анар включил эту статью, написанную в начале творческого пути, в сборник статей «Пленник века», изданный в 2010 году.

Документально-художественная публицистика Анара. Для Анара герой-современник – это не только персонаж его художественных произведений. В своей документально-художественной публицистике Анар обращается также к образам реальных людей, выдающихся деятелей современной литературы, искусства и культуры в целом. Писатель многих из них знает очень хорошо. Анар словно чувствует настоятельную потребность увековечить их в своих портретах-очерках, а порой и в коротких зарисовках. В этом смысле он напоминает художника-портретиста, который, увидев заинтересовавшее его лицо, сразу же делает наброски, эскизы, из которых потом вырастают законченные портреты.

С самого начала своего творчества Анар обращается к различным формам публицистического жанра. Портретные очерки, эссе, литературно-критические статьи Анара публиковались ещё на страницах таких «всесоюзных» изданий, как «Литературная газета», «Советская культура», «Дружба народов», «Новый мир», «Театр», «Советская музыка», и, конечно же, на страницах республиканской печати. Литературные портреты, или портреты-очерки, занимали и до сих пор занимают ведущее место в художественной публицистике Анара.

Таким образом, можно сказать, что свои представления о современниках Анар реализует в как художественных, так и публицистических жанрах. Таковы две формы, два способа создания образа современника в творчестве Анара.

Характер современника в рассказах Анара. Писать Анар начал очень рано, но только в 1960 году его рассказы «В ожидании праздника» и «Последняя ночь уходящего года» были опубликованы в журнале «Азербайджан». В 1963 году вышел первый сборник писателя «В ожидании праздника». Уже в первых рассказах намечается интерес молодого писателя к характеру современника, который не ослабнет и в его последующих произведениях. Молодая исследовательница творчества Анара Первин, обращаясь к анализу этих ранних, как она их называет, «подростковых» рассказов писателя, говорит о том, что в них «основным объектом «исследования» Анара является человек» [14, с. 82].

Так, например, рассказ «Совесть страдания» строится на признаниях героя – человека, работавшего в карательной системе тоталитарного режима, а затем самого ставшего жертвой репрессий 1937 года. О том, насколько Анара волновала эта

тема, коснувшаяся и его семьи, свидетельствует емкая, многозначительная фраза из «Ночных мыслей»: «В сердце моем – кладбище 37-го года» [1, с. 334].

Анар передает всю гамму чувств, которые переживает его герой: угрызения совести за грехи, которые он совершил, душевные страдания по поводу содеянного, страстное желание с кем-то поделиться и тем самым освободить душу. Палач или жертва – этот герой Анара? Структура произведения, весь её строй, особенности авторской позиции, далёкой от назидательности и дидактизма, характерные для этого рассказа, определяют и в последующем манеру повествования в анаровских произведениях.

В художественной публицистике Анара уделяется большое внимание теме сталинских репрессий. Несколько пространных эссе посвящены размышлениям о том, что же представляет собой феномен Сталина. Так, Анар задается вопросом: «Сталин ли породил систему, система ли породила Сталина?», на который он не находит однозначного ответа. Он размышляет, вдаваясь в исторический экскурс, что ведь до Сталина был Ленин, при котором появились первые в истории концлагеря, убийство царской семьи, экзекуции священнослужителей и т.п. И в результате этих размышлений Анар приходит к выводу: «История породила Ленина, ленинизм и далее производные от них – Сталина, сталинизм и т.д. История выбрала Ленина, Сталина и иже с ними лишь орудием своей воли» [1, с. 346].

Первые рассказы очень значимы для понимания творчества Анара в целом и его концепции современности. Здесь намечены основные типологические особенности поэтики Анара – интерес к злободневным темам, гражданская активность, чёткость авторской позиции, и главное – пристальный интерес к нравственному миру современного человека, стремление к раскрытию его психологической глубины. Все эти качества, характеризующие ранние рассказы Анара, дают о себе знать и в его последующих произведениях, где мы также видим обращение к духовному миру героя-современника, а через это – раскрытие сложнейших проблем современности.

В одной из статей Анар проводит классификацию писателей, разделяя их на две категории – на «прозаиков-романистов» и «писателей-новеллистов, рассказчиков». Примеряя эту классификацию на себя, Анар пишет: «Лично я себя считаю рассказчиком» [2, с. 208]. Интересно в связи с этим привести и его определение жанра рассказа, к которому он обращается как писатель на протяжении всего своего творчества, начиная с самых ранних произведений.

Для Анара «рассказ – это фиксация чего-то весьма локального; конкретного, что, впрочем, не исключает, а предполагает наличие в нём больших и важных обобщений» [2, с. 208–209]. Именно таковы рассказы самого Анара «В ожидании праздника», «Последняя ночь уходящего года», «Разговор с гардеробщицей», «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон», а также цикл сатирических рассказов, составивших сборник «Молла Насреддин-66». В них хотя и зафиксированы, говоря словами Анара, отдельные «локальные ситуации», однако содержатся весьма «большие и важные обобщения».

Время написания этих рассказов составило определенный этап в творчестве писателя. Именно в них была сделана большая и многообещающая заявка на тему, на героя, на пространство, на манеру повествования, которые реализовали себя в будущем его творчестве. Но эти первые рассказы были далеки от стереотипного представления о начале, становлении, формировании творчества. Они стали достойными и вполне равноценными всем последующим произведениям образцами творчества начинающего писателя. Каждый из них – это великолепный образец жанра современного азербайджанского рассказа, не потерявшего своей актуальности по сей день.

Городская проза Анара. Анар пришел в литературу вместе с такими яркими представителями азербайджанской «новой прозы», как М. Ибрагимбеков, Эльчин, И. Меликзаде, Ю. Самедоглу, С. Ахмедов, Ф. Керимзаде и др. Всех их объединяло стремление раскрыть современную им жизнь и образ современника во всей полноте. Все они, по словам Г. Гулиева, «оказались выдвинутыми на «передний край» поиска», и им пришлось «решать задачи воплощения в прозе современных проблем, как общественно значимых, так и художественно-эстетических» [7, с. 85].

В начале 1990-х годов Анар даёт следующую оценку литературе, созданной представителями поколения шестидесятников: «Никогда в азербайджанской литературе не было такой вспышки хорошей прозы, причём усилиями нескольких прозаиков почти одного поколения, как в 60-е годы» [1, с. 359]. Все это в полной мере можно отнести и к творчеству самого Анара. Но нужно отметить, что у каждого из этих писателей был свой «плацдарм» повествования, своё пространство художественного освоения. Для Анара таким «плацдармом» явилась жизнь обитателей большого города, их духовный мир, через который писатель приходит к осмыслению текущей действительности.

По этой творчество Анара относили к «городской прозе», начало которой в русской советской литературе заложено с Ю. Трифоновым. Однако, как отмечает исследователь А. Гаджиев, Анар изображает другую, культурную прослойку большого города: «Его герои живут в современных благоустроенных домах, пользуются всеми благами, которые может дать многоэтажный и многошумный город, свободный, казалось бы, от домостроевщины» [6, с. 44]. Читая эту серию рассказов Анара, убеждаемся, что мир его персонажей, сформированный не в деревне и даже не на городской окраине «с её неразумными «варварскими» принципами», представляет современную городскую интеллигентную семью, многочисленные проблемы которой заставляют задуматься над духовным здоровьем современного человека» [6, с. 44].

Новизна решений, парадоксальность ситуаций, создание самых разнообразных характеров современников наблюдаются и в рассказах «Такси и время», «Грузинская фамилия», «Я, ты, он и телефон». В каждом из них, в силу жанра, раскрывается один из «локальных» эпизодов из жизни героев. Но этот локальный сюжет вырастает до больших художественных обобщений в силу погружения автора, а вместе с ним и читателя в глубины сокровенных переживаний персонажей. Писатель добивается этого с помощью самых различных средств и приёмов психологического анализа, которые с первых же произведений характеризуют его поэтику. А парадоксальность ситуаций, которая также характерна для рассказов Анара, призвана показать парадоксальность самой жизни, современной действительности.

Рассказ «Такси и время» композиционно состоит из 4-х частей, и в каждой раскрывается отдельно взятая психологическая ситуация, в которую попадает герой. Но основная линия, которая скрепляет все эти части в единое целое, – это мысль о значении времени и любви в жизни человека. Герой рассказа размышляет о том, как когда-то упустил свой шанс быть счастливым, не смог удержать женщину, любившую его.

Уже в зрелом возрасте герой влюбляется в юную девушку, дочь своего друга. Писатель дает глубокий психологический анализ душевных переживаний героя в каждой из ситуаций, описанных в рассказе. Снова у Анара нестандартная ситуация, нестандартный герой. Поставив в заглавие рассказа два слова «такси» и «время», писатель как бы уравнивает их, такси символически изображает быстротекущее время, которое нельзя вернуть назад.

Символика текста, в частности символ времени, присутствует и в рассказах «Я, ты, он и телефон», «Грузинская фамилия», где он выполняет функцию одного из образов рассказов. С помощью этого образа-символа раскрывается глубокая философия человеческой жизни. Первым, кто обратил внимание на функцию образа Времени в творчестве Анара, был Я. Караев [13, s. 150]. Рассказывая простые житейские истории из жизни отдельных, ничем внешне не примечательных людей, Анар показывает, как время проходит через их судьбы. Как тут не вспомнить одну из «ночных мыслей» Анара: «Жизнь – транспорт. «Голосую» у дороги. Может, кто-нибудь возьмёт меня в свой автомобиль – в свою жизнь» [1, с. 327].

Категория времени, её многозначность, тайна, глубина постоянно волнуют писателя. И он нередко, не только в своих художественных произведениях, но и в художественно-публицистических размышлениях, эссе, кратких афористических заметках возвращается к ней. Так, в статье «Роман и Время» Анар пишет: «Нет надобности изобретать машину Времени – она существует изначально; мы можем в своём воображении путешествовать во Времени вперёд и назад. Роман – это власть его творца над Временем. Из существующей завершенной и застывшей реальности времени он создаёт новую реальность с субъективным временем» [9, с. 32]. Такие реальности со множеством субъективных времён создает Анар в произведениях. Почти в каждом из них – это один из главных образов. Особенно отчётливо это прозвучит в романе «Цейтнот».

Проблема одиночества как удел современников. Ещё одна из философских категорий занимает мысли и чувства Анара – одиночество. Очень много высказываний об этом мы находим в его «Ночных мыслях». Вот несколько примеров: «Его трудно уловить, он ускользает от всех, уходит в самого себя – там его бункер, недоступный никому – ни друзьям, ни врагам» [1, с. 314]; «Власть – это одиночество. Абсолютная власть – абсолютное одиночество» [1, с. 456]; «Я никогда не бываю одиноким. Со мною всегда – моё одиночество» [1, с. 536] и т.д. То, что это глубоко прочувствованное, внутреннее чувство самого Анара, подтверждают и те, кто его хорошо знает. Вот как высказывается об Анаре Фикрет Годжа: «Вы думаете, что знаете Анара? А я скажу, Анар – из тех людей, кого не так-то просто узнать. Кажется, он открыт, но одновременно и глубоко спрятан в себе. Общителен, как будто имеет много друзей. А приглядишься – одинок. Но это не страшно. И Бог одинок» [9, с. 17].

Анар как-то высказал в «Ночных мыслях» такую мысль: «Создавая что-то действительно важное и сокровенное, хотя бы только лично для самого себя, он, автор, как бы освобождается от бремени своего внутреннего мира – от тоски, горестных воспоминаний, чувства одиночества, ночных кошмаров, наваждений, страха смерти, ужаса бытия. Он освобождается и облегчается как на исповеди, выразив всё это в своём искусстве, то есть в апелляции к другим, ко многим» [1, с. 348]. В этом коренится ответ на многие вопросы по поводу созданного Анаром. Так, например, по поводу выбора писателем той или иной темы, умения выразить самые сокровенные мысли героев, озвучить проблемы, волнующие их. И самое главное, в этом ещё одно свидетельство искренности Анара-писателя и органической связи его личности с тем, что он выражает посредством слова в своих произведениях, будь то художественная проза или публицистика.

Жанровые композиции как художественный прием. Галерея образов, созданных Анаром, чрезвычайно многообразна. Писатель далёк от того, чтобы создавать однотипных героев. И его героев не удаётся мерить «одним аршином», укладывать в прокрустово ложе стереотипных представлений о том, каким должен быть герой художественного произведения. В этом ещё раз убеждает рассказ «Происшествие в полночь», произведение весьма оригинальное как в плане содержания, так и в плане художественной формы. Написанный в 1974 году, он определяется автором как «документальный отчёт» [12, с. 267].

Здесь нужно подчеркнуть стремление Анара к созданию смешанных, синтетических жанров. Например, «Ночные мысли» он определяет как «дневниковые эссе», «Без Вас» – «роман-воспоминание», «Жизнь болит» – «повесть-воспоминание», «Молла Насреддин-66» – «рассказ-шутка», «Времена года» – «документальная фантазия», «Белый овен, чёрный овен» – «утопические и антиутопические сказки» и т.д. Иногда жанр фиксируется писателем уже в названии произведения: «Сказка о добром короле», «Печальный фарс» и т.д.

В повести «Происшествие в полночь» речь идёт о судебном процессе по уголовному делу, но здесь, как и во многих произведениях Анара, основным является не сама ситуация, а её философское осмысление. Это было отмечено русским критиком Л. Аннинским, который назвал это произведение Анара «великолепно выписанной на матрице уголовного дела философией, попыткой осознать ужас, поднимающийся со дна бытия» [4, с. 184]. По своему пафосу это произведение находится больше в русле рассказов 90-х годов, в которых раскрываются преимущественно тёмные стороны жизни, так называемая «изнанка жизни», которая, как правило, не освещалась в литературе периода «застоя».

Это ещё одна черта Анара как личности и как писателя – быть объективным в показе мира и людей, выражать свою позицию в прямой или завуалированной форме, невзирая на то, в какие времена это происходит. Именно это и даёт право всем, кто сегодня, с дистанции времени, оценивает творчество писателя, категорически утверждать: «Анар никогда не был пленником Века, пленником Времени. Сегодня он может печатать все свои произведения, написанные в советское время без изменений, ибо в них нет ни советской пропаганды, ни советского духа. А это особенность больших художников» [8, с. 15].

Выводы. Как-то, анализируя современную прозу и поиски героя, Эльчин написал: «А. Ким, Анар, О. Чиладзе, С. Сейсенбаев, Р. Киреев, Г. Пулатов – примерно одно поколение. Они хотят и стремятся найти и изобразить современного героя. Этот герой, во-первых, живой человек – со всеми своими слабостями, особенностями, характерностями; во-вторых, он явственно или скрыто выражает положительный идеал автора» [10, с. 30]. Произведения Анара подтверждают справедливость этих слов, ведь на их страницах перед нами предстают люди, глубоко чувствующие, испытывающие тягу ко всему светлому, доброму.

Об этом же писали и русские критики: «Герои Анара располагаются не на авансцене жизни, а где-то подальше, в глубине

её, в сторонке, выглядывают из-за кулис. Что ищет молодой писатель в этих судьбах? Только ли благородный пафос защиты «маленького человека» владеет им? Да, защищает, но эта защита не из снисхождения, не из великодушия – герои Анара обнаруживают столько достоинства и доброты, что самым надежным баловням удачи впору прийти к ним на поклон», – писала И. Борисова в журнале «Дружба народов» [5, с. 314].

Как и для многих представителей новой азербайджанской прозы, главное для Анара-писателя и Анара-публициста – это человеческий фактор в его духовно-нравственном проявлении. Это и есть главный мотив и стимул создания образа современника в его многогранном творчестве. Центральный феномен современности Анар видит в изображении образа современника, через который им и моделируется современный мир и выражается отношение к этому миру.

Литература:

1. Анар. Ночные мысли. Анар. Сочинения: в 5 т. Баку: Юрд, 2005–2008. Т. 3. 660 с. С. 307–616.
2. Анар. Размышления перед чистым листом. Чуть ближе к звездам. Баку: Язычы, 1986. 487 с. С. 206–212.
3. Анар. Современность жизни. Анар. Пленник века. Баку: Азернешр, 2010. 628 с. С. 81–87.
4. Аннинский Л. Комментарий к свиданию. Дружба народов. 1996. № 12. С. 182–188.
5. Борисова И. По строгому счету. Дружба народов. 1970. № 8. С. 312–318.
6. Гаджиев А. В поисках героя. Баку: Язычы, 1981. 203 с.
7. Гулиев Г. Рубежи прозы. Баку: Язычы, 1982. 177 с.
8. Искендеров А. Из выступления на 70-летии Анара в Москве. Пленник века. Баку: Азернешр, 2010. 628 с. С. 15.
9. Лаврова Л. Знакомый незнакомец. Баку: Азернешр, 2008. 520 с.
10. Наджиева Ф. Современность истории и история современности. Типы отношений к истории и современности в русской и азербайджанской прозе 1970–80-х годов. Баку: Мутарджим, 2012. 268 с.
11. Эльчин. Поле притяжения. Москва: Советский писатель, 1987. 288 с.
12. Анар. Произведения: в 7 т. Баку: Нурлан, 2003. Том I: Статьи, повести. 136 с.
13. Караев Я. Мерило – личность. Баку: Писатель, 1988. 451 с.
14. Первин. Мир Анара. Баку: Образование, 2015. 288 с.

Мамедова Е. Е. Сучасність і сучасники в прозі й публіцистиці Анара

Анотація. У статті розкриваються особливості сучасного суспільства і його представників у творах відомого азербайджанського письменника Анара. Аналіз творів Анара проводиться на основі сучасних підходів до системного аналізу художніх текстів. Почавши свою творчу діяльність у 60-і роки XX століття, Анар і сьогодні є найбільш читаним письменником як у республіці, так і за її межами. Автор уміло розкриває духовний світ людини, свого сучасника. І розповіді, і публіцистика письменника дуже значимі для розуміння всього його творчого шляху й концепції сучасності. У них зосереджені складники поетики Анара – від побутових конфліктів до пильного інтересу до морального світу сучасної людини, від усвідомлення громадянської активності до прагнення розкрити психологічну глибину героя. Внутрішній світ людини, духовно-моральні цінності в суспільстві, тема особистості в сучасному світі – ці та інші питання, що розкриваються в творах Анара, є темою дискусії в статті.

Ключові слова: сучасне суспільство, конфлікт, духовний світ людини, шістдесятники, азербайджанська проза, публіцистика.

Mammadova E. Modernity and contemporary people in prose and publicist works by Anar

Summary. In the paper the pecularities of contemporary society and its representatives are revealed in the works of the well-known Azerbaijan writer Anar. Anar's works are analyzed on the basis of modern approaches to the systematic analysis of artistic texts. Having started his creativity in the 60-th of the XX century, Anar is stil the most readable author both in our country, and abroad. Both the stories and journalism of the writer are very significant for understanding his whole creative path and the concept of modernity. In them are concentrated the poetics of Anar – from everyday conflicts to the intense interest in the moral world of modern man, from the awareness of civic activity to the desire to reveal the psychological depth of the hero. The person`s internal world, moral values in the society, the theme of the person in contemporary world, and other issues are discussed in the paper.

Key words: modern society; conflict; spiritual world of man; sixties; Azerbaijan prose; publicism.

УДК 82.02

Маммадова Нурлана,
докторант
Института литературы имени Низами Гянджеви

ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИИ МЕСУДА АЛИОГЛЫ

Аннотация. В статье на основе исследований М. Алиоглы рассматриваются особенности творчества Г. Джавида, выявляются философская система, национальная и человеческая сущности романтизма. Поясняются понятия «мечта», «истина», «идеал», «грусть», «любовь», «религия», выдвигается на передний план философская интерпретация лирики поэта. В центре внимания стоит подход исследователя к понятиям «скучающие люди», «пропасть», которые встречаются в произведениях драматурга. Анализируются проблемы героя и характера в его творчестве, философия подозрения во внутреннем мире образов проясняется исследованиями М. Алиоглу. С точки зрения эстетических требований в творчестве Г. Джавида большое внимание уделяется романтизму.

Ключевые слова: Месуд Алиоглы, романтизм, Гусейн Джавид, драматические произведения, философская лирика, пропасть.

Постановка проблемы. В начале двадцатого века одновременно с реализмом как литературное явление возник и романтизм. Но поскольку основным художественным методом марксистской эстетики был реализм, к философской системе романтизма и ее представителям долгое время было неродное отношение. Осталось в тени творчество Мухаммеда Хади, Гусейна Джавида и Абдуллы Шаига. Исследование Азиза Мирахмедова о Мухаммаде Хади не принимается. При таком условии исследование романтизма являлось важным событием. С этой точки зрения статьи Ханафи Зейналлы о творчестве Гусейна Джавида имеют большое значение для определения принципов романтизма и изучения творчества драматурга.

Цель статьи – на основе исследований М. Алиоглы рассмотреть особенности творчества Г. Джавида, выявить философскую систему, национальную и человеческую сущности романтизма; пояснить понятия «мечта», «истина», «идеал», «грусть», «любовь», «религия» и выдвинуть на передний план философскую интерпретацию лирики поэта.

Изложение основного материала исследования. С 50-х годов интерес к исследованию романтизма увеличился. Исследования Мир Джалала Пашаева, Микайыла Рафили, Камала Талыбзаде сыграли большую роль в изучении представителей романтической литературы. В 60–70-е годы представителей литературы обозначают словами «реакционер», «консерватор», «пантюркист», «панисламист», «мелкобуржуазный поэт», изучаются эстетические особенности романтизма. Монография Мамеда Джафара Джафарова «Романтизм в азербайджанской литературе» является первым шагом в этой деятельности. Стихотворение, написанное Азизом Мирахмедовым о Мухаммеде Хади, вновь печатается. Начинается новый этап изучения азербайджанского романтизма в контексте мирового романтизма. Один из литературных критиков, сформировавших этот этап, Месуд Алиоглу, исследуя творчество Г. Джавида, стоял в одном ряду с критиками, оправдавшими его романтизм.

Он в статьях «Любовь и возвышенность», «Время и личность», «О трагедии «Сиявуш» Гусейна Джавида», «Лирика» Гусейна Джавида», «Философские мотивы в стихах Гусейна Джавида», «Демократические идеи Джавида» на основе творчества драматурга пояснил идейно-эстетические принципы романтизма. Эти исследования были систематизированы в монографии «Романтизм Гусейна Джавида», опубликованной в 1975 году. До М. Алиоглы монографию «Гусейн Джавид» написал М.Дж. Джафаров. Он в систематизированной форме дал информацию о жизни и творчестве поэта. М. Алиоглы подошел к этому только лишь с одного аспекта, руководствуясь его романтическими произведениями, конкретизировал объект исследования, в романтизме писателя выделил следующие проблемы:

– мечта и реальность;
– лирический герой и жизнь;
– идеал и существо;
– героическая личность;
– скучающие люди;
– любовь и возвышенность;
– самая большая любовь – религия;
– трагедия одиночества;
– поиск;
– разум и сердце;
– личность и время;
– трагедия Фатеха.

Объективно анализируя и оценивая творчество Гусейна Джавида, критик монографию «Романтизм Гусейна Джавида» начинает так: «Г. Джавид всегда современен. Главный источник этой новизны кроется в глубине и просторе воспевающих мыслей поэта, в размерах и тяжести затрагиваемых тем, в яркости пропагандированных и обоснованных демократических гуманистических идей» [1, с. 3].

Эти слова Месуда Алиоглы подтверждают важность и актуальность творчества драматурга в азербайджанской литературе.

В творчестве драматурга критик уделил особое внимание изучению мира идей поэта, источников его тем, особенностей мастерства, философских ресурсов. Выглядит объективным распределение критиком философских стихов поэта на 4 части: сюжетная философская лирика; стихи-монологи; поучительные отрывки; поэмы в виде эпических стихотворений. Он раскрыл истинную сущность поэтической работы драматурга, связав лирику поэта с классической восточной и национальной азербайджанской поэзией. Критик, анализируя поэтическое наследие Г. Джавида через проблемы мечты и истины, лирического героя и жизни, идеала и сущности, охватил основные особенности романтизма поэта.

М. Алиоглу тщательно исследует особенности образа «мечты» в поэзии поэта, где он использует её в таких смыслах, как

«вкусная мечта», «расстроенная мечта», «вирусная мечта», «спящая мечта», «знакомая мечта», что показывает ясное отношение писателя к жизни. Критик, ищущий идеал Г. Джавида в стихотворениях «Месуд и Шафига», «Вот с одного безумца», связывает это с проблемой мечты и истины, видит идеал поэта в красоте и любви.

В лирике Г. Джавида, как и в творчестве романтиков, широко используется мотив «печали». Критик приходит к тому, что Джавид обобщает печаль как символ непримиримых противоречий между мечтой и истиной. Выдвижение понятий «Горе человечества» и «Святое человеческое горе» выявляет близкое знакомство критика с творчеством Г. Джавида. Он в стихотворениях «Последний вопль одной девушки», «Против заката», «Не знаю я», «Крик разочарованной души», «Последняя весна» причину печали видит в неспособности объединения ума и чувства, что полностью охватывает мысли поэта.

Подход М. Алиоглу к лирическому герою отличается. Он лирического героя Джавида уподобляет образу классического любовника и приходит к выводу, что понятие «я», объединяясь с лирическим героем, выявляет метод воспевания писателя. Критик интересуется не только образом печального любовника, он также рассматривает особенности использования в творчестве Г. Джавида других героев, детей и женщин и в этом вопросе выдвигает на передний план гуманистические взгляды. Критик анализирует типы женщин поэта как примеры нравственной и духовной красоты, матери, гражданки.

Не вмещающая со своим внутренним миром во вселенную, бьющаяся в отчаянии, отошедшая от мира и прибегшая к одиночеству, трагедия «скучающие люди» является одной из основных тем творчества Г. Джавида. Не случайно в журнале «Звезда» печатаются серии статей под заголовком «Скучающие люди» уделяющего этому вопросу особое внимание М. Алиоглы. Он в произведениях драматурга «Марал», «Шейда», «Пропасть», «Афет» показывает удушение чувств художественных героев в рамках бытовых событий, пытается раскрыть их внутренний мир. С идейной точки зрения исследователь видит сходства между произведениями «Марал» и «Афет», «Пропасть» и «Шейда». Трагедии «Марал» и «Афет» объединяют замкнутых в свой мир женщин, чувствующих себя одинокими, а в трагедиях «Шейда» и «Пропасть» возникает другой вопрос: судьбы мастера и интеллигента, чье сердце бьется для будущего нации. Обе темы входят в ряды главной проблемы романтизма.

М. Алиоглы видит двойственность в изображении образа Шейды, держит в центре внимания её колебания при осознании того, что борьба за развитие общества имеет большое значение, неспособности быть последовательной в своих мнениях, превращения в лишнего человека в обществе, причину которых видит в прерывании связи романтического образа с жизнью. В анализе образа выясняется, что критик запутался в своих взглядах. Он говорит, что, с одной стороны, Шейда как журналистка находится на стадиях умственной зрелости и совершенства, а с другой стороны, образ не поднялся до уровня главной героини философской трагедии.

Критик в этих произведениях причины трагедий в жизни героев ищет в пропастях. В произведении «Шейда» причину трагедии образа видит в возникшей пропасти между интеллигентным и неинтеллигентным обществами, а в трагедии «Афет» в центре внимания держит духовную пропасть между умом и сердцем. В произведении «Марал» обрыв, возникший между романтическими чувствами и моральными нормами буржуазного общества, приводит к личному несчастью героя. Глубокое противоречие между человеческим идеалом и социальным существом он обобщает как символ катастрофы, стоящий в основе идеи трагедии «Пропасть». Духовный крах личности, оторвавшейся от собственного корня, плачевная ситуация при обрывании связи мастера с жизнью оцениваются как главный мотив, составляющий сюжет произведения. Отметим и следующее: «Пропасть связана с известной бесцельностью мотива романтизма. Этот мотив в романтизме – форма восприятия, выходящая за рамки обычного реального поведения. Цели, неудовлетворенные повседневными реалиями человека, превышающие его круг, стали известны как бесцельность» [2, с. 110].

М. Алиоглу анализирует трагедию Г. Джавида «Шейх Санан» под заголовком «Любовь и возвышенность». Он говорит, что в раскрытии идей трагедии важную роль сыграли 3 темы: от мюридизма до путеводителя, победа любви, сторонник справедливости. Критик отмечает, что духовный эволюционный путь образа начинается при выступлении против правил суфизма и превращении в идеолога истинного учения любви.

Шейх Санан как художественный тип проходит через 3 стадии: периоды путеводителя, влюбленности, сумасшедствия. Он до Хумара остается под впечатлением теории скептицизма, характерного для творчества Г. Джавида. Относясь ко всему с подозрением, образ при переходе в период влюбленности вступает на новый путь. В произведении путь истины пытается найти не только Санан, но и сторонник справедливости – Безумный Дервиш. Лекции критика о том, что Санан истину находит в любви, а дервиш – в одиночестве, выглядят правдоподобными.

Критик не довольствуется анализом произведения, проясняет мнения Мухаммеда Джафара, сыгравшего важную роль в исследовании трагедии, и считает правильным его убеждения. Он соглашается с оценкой произведения М. Джафаром: «Работа, тесно связанная с традициями исторической борьбы с религиозной принадлежностью». Но наряду с этим пишет, что в своих мнениях он впадает в крайности и это превращает анализ в атеистическое произведение. М. Алиоглу считает произведение ценным не только с этой точки зрения, анализирует его как любовный эпос, где говорится о свободных любовных проблемах. Такой анализ имеет глубокие корни. Так, когда Г. Джавид писал свою работу, он воспользовался легендарной версией произведения Аттара «Мантиг-ут-Тейр». В этом варианте существовали особенности, близкие любовным эпосам.

В советскую эпоху выражение Шейха Санана «Быть нерелигиозным тоже секта» привело к неправильным результатам при оценке произведения [4, с. 151]. Например, многие критики анализировали произведение как работу, написанную против религии. На самом деле в работах представителей романтизма религия относится к числу основных тем. Цель этих мастеров – не идеализировать или противостоять религии, а использовать религию как средство разоблачения внутреннего мира героя. М. Алиоглы, анализируя произведение «Пророк», не считает эту работу произведением, защищающим идею религиозного единства, такой подход односторонний, выражением «Любовь – величайшая религия» выдвигает на передний план учение совершенной любви.

Таким образом, в обеих работах понятия «религия» и «любовь» анализируются вместе. Сопоставление этих основных двух тем раскрывает талант драматурга. Изложение сути по-

нятия «любовь» в творчестве Г. Джавида можно закончить мнениями о произведении «Шейх Санан»: «Любовь Санана состоит из достижения широты мыслей, выполнения приказов здравого ума, схождения намерений чистого сердца. Хумар, являющаяся памятником невинности и духовной красоты, необходима Санану для достижения вершин истины и понимания» [5, с. 197].

Поднятые критиком проблемы при анализе произведения служат правильному пояснению романтизма Г. Джавида. Важными проблемами романтизма являются вопросы подозрительности, философии отрицания, поиска истины, религии, любви, дервишества. С этого аспекта анализы критика, с точки зрения мастерства являются целесообразными.

М. Алиоглы к теме трагедии Г. Джавида «Дьявол» подошел с философской позиции. В трагедии определение философской темы в форме несчастья ума, испытания ощущения, единства ума и чувства совпадает с основными особенностями романтизма. Критик, поясняя все 3 темы, философию скептицизма, которая является главной для творчества Г. Джавида, характеризует на примере образа Арифа. По его мнению, Ариф, осознавая жизнь, попадает под влияние этой философии, потому что в конце видит несоответствие в своих осознаниях, у него случаются психические потрясения, и умственная неразбериха приводит к действиям, несовместимым с поиском истины. В результате чувство побеждает ум. «После озарения научным светом человеческого разума появляется новое умственное течение – подозрительность, философия скептицизма» [6, с. 55]. Конечный вывод М. Алиоглы про эту философию таков, что скептицизм, пробуждая подозрение, может привести человека к ясным результатам. Целью дьявола является раскрывание глаз Арифа, пробуждение в его душе подозрения. Критик предполагает, что фантастический образ дьявола создан для выявления результатов испытания человеческих качеств Арифа, постоянных и переходных особенностей в его психологии. Он, отмечая дьявола как силу, образовавшуюся из внутреннего мира человека, подтверждает мысли Г. Джавида:

Что такое дьявол?

– Причина всех предательств...

А как зовут, предавшего всех, человека?

– Дьявол!.. [7, с. 104].

М. Алиоглы под заголовком «Демократические идеи Джавида» в системной форме обобщил творчество драматурга. Особенности, характерные для его художественного наследия, представил под 3 заголовками:

– Мужество, моральное и духовное величие;

– Нравственная и духовная красота, любовь к достоинству женщины-матери;

– Здоровые мысли заставляют задуматься великих людей.

Представители романтического течения при выборе художественного образа как главную цель ставят описания характеристик, которые могут поднять их до идеального уровня. Основной целью считается формирование общества, которое способствует созданию образа как личности. М. Алиоглу обратил внимание на динамику использования любви и красоты в работе Г. Джавида, которая способствует поднятию художественного образа до совершенства. Впервые свое драматическое творчество Г. Джавид начал со стихотворного произведения «Мать». Критик считает, что оставление Салмой, образа матери, убийцы своего сына наедине со своей совестью является примером героизма. Оценка моральной победы матери над врагом как чрезвычайная храбрость вызывает интерес.

В критике Месуда Алиоглы при анализе образов появляются моменты, с которыми мы не можем согласиться. Вызывает интерес оправдание автором отрицательных героев, в произведении «Мать» выявление у отрицательных образов Орхана и Мурада положительных качеств приводит к отдаленности от основной идеи. Правильно ли положительно оценить кровавое преступление Мурада, совершившего его в открытой форме? Противоречиво его отношение к отрицательному образу Судабе из произведения «Сиявуш». Приходим к выводу, что Судабе имеет право жаловаться на свою судьбу, потому что эту молодую и красивую девушку с трудной судьбой выдали за старика. Однако он считает непростительным, неподобающим женщине совершать преступление для достижения своих целей.

Выводы. М. Алиоглы подходит к образам с двух сторон. Это – одно из положительных качеств критика. Но поиск в образах Мурад, Орхан, Судабе положительных черт противоречит объективной критике, потому что из-за негативных действий этих образов губятся жизни молодых людей. Цель критика – направление читателя на правильный путь. Поиск в этих образах положительности у читателя вызывает смягчение.

В годы господства советской идеологии романтизм делился на две части: реакционный романтизм и прогрессивный романтизм. Преподнесение М. Алиоглы Гусейна Джавида как представителя прогрессивного романтизма раскрывает влияние этой идеологии. Вызывает также интерес анализ критиком понятий «романтика» и «романтизм» как одинаковых терминов. Однако это разные понятия. Романтика – метод созидания, а романтизм – течение. «Отождествление азербайджанского романтизма XX века со средневековым романтизмом совершенно неверно» [8, с. 16].

Монография Месуда Алиоглу «Романтизм Гусейна Джавида» после публикации вызвала интерес у исследователей, были написаны разные отзывы, которые не были приняты однозначно. В 1976 году в газете «Литература и искусство» был напечатан отзыв Абульфаза Ибадоглы под заголовком «Исследование романтизма». А. Ибадоглы отмечает, что автор в монографии дал широкое представление романтизма Г. Джавида и не побоялся отмечать ошибки произведения: «В монографии, можно сказать, нет полемики между исследователями о творчестве Г. Джавида. Конечно, они не снижают научную ценность монографии М. Алиоглы «Романтизм Гусейна Джавида», который изучил некоторые качества драматурга, характеризующие его мастерство: отдельные вопросы поиска темы, мышления и романтического героя, и своеобразным образом решил все эти вопросы» [9, с. 78]. Вели Османлы в монографии важным считает пояснения лирики поэта с точки зрения предмета романтики, но отмечает, что заголовки при анализе драматического произведения не относятся к романтизму, и приходит к выводу, что в книге романтизм остается нераскрытым [8, с. 17]. Ученый современного периода Ширидил Алышанлы подходит к монографии с объективной стороны, в статье «Право на жизнь теоретического мнения» подчеркивает, что главные проблемы романтизма XX века занимают ведущее место в исследованиях критика, считает ценной монографию для азербайджанского литературоведения в выявлении национальной сути романтизма: «В этой монографии проблема романтики и характера в драматургии Г. Джавида поясняется в хронологической последовательности, точнее, с различных сторон, создается впе-

чатление о главных сторонах проблемы целостности, героя романтизма, характера, типа, типичности» [10, с. 3].

В исследованиях Месуда Алиоглы о творчестве Г. Джавида могут быть определенные неточности. Отметим и то, что выводы критика о проблеме романтического героя и мира – тем романтизма – отвечают истине и велика научная ценность этого исследования.

Литература:

1. Əlioğlu M. Hüseyn Cavidin romantizmi. Bakı, Azərnəşr, 1975. 217 s.
2. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cilddə, I cild. Bakı, Elm, 2010. 464 s.
3. Cəfər M. Hüseyn Cavid. Bakı, Azərnəşr, 1960. 246 s.
4. Hüseyn C. Əsərləri. Beş cilddə. II cild, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005. 352 s.
5. Əlioğlu M. Məhəbbət və qəhrəmanlıq. Bakı, Yazıçı, 1979. 406 s.
6. Əlioğlu M. Darıxan adamlar. Bakı, Təhsil, 2009. 288 s.
7. Hüseyn C. Əsərləri. Beş cilddə. III cild, Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005. 304 s.
8. Osmanlı V. Azərbaycan romantizmi. 2 cilddə, II cild. Bakı, Elm, 2014. 452 s.
9. Cavidşünaslıq. (Araşdırmalar toplusu). On cilddə, VIII cild. Bakı, "Proqres", 2012, 192 s.
10. Alışanlı Ş. Nəzəri fikrin yaşamaq haqqı. "Ədəbiyyat" qəzeti, 7 noyabr 2008-ci il.

Маммадова Нурлана. Творчість Гусейна Джавіда в дослідженні Месуді Аліогли

Анотація. У статті на основі досліджень М. Аліогли розглядаються особливості творчості Г. Джавіда, виявляються філософська система, національна й людська сутність романтизму. Пояснюються поняття «мрія», «істина», «ідеал», «смуток», «любов», «релігія», висувається на передній план філософська інтерпретація лірики поета. У центрі уваги стоїть підхід дослідника до понять «нудьгуючі люди», «прірва», які спостерігаються у творах драматурга. У його творчості аналізуються проблеми героя й характеру, філософія підозри у внутрішньому світі образів пояснюється дослідженнями М. Аліоглу. У дослідницькій роботі з погляду естетичних вимог у творчості Г. Джавіда велика увага приділяється романтизму.

Ключові слова: Месуд Аліогли, романтизм, Гусейн Джавід, драматичні твори, філософська лірика, прірва.

Mammadova Nurlana. Creativity of Hussein Javid in the investigation of the Masud Alioglu

Summary. In the article, based on the research of M. Alioglu, the features of G. Javid's creativity are considered, the philosophical system, the national and human essence of romanticism are brought to light. The concepts of dream, truth, ideal, sadness, love, religion are explained, the philosophical interpretation of the poet's lyrics is brought to the forefront. The focus is on the researcher's approach to the concepts of "bored people", "chasm", which are observed in the playwright's works. In his work, the problems of the hero and character are analyzed, the philosophy of suspicion in the inner world of images is clarified by the investigations of M. Alioglu. In the research work, from the point of view of aesthetic requirements, in the work of G. Javid much attention is paid to romanticism.

Key words: Mesud Alioglu, romanticism, Huseyn Javid, dramatic works, philosophical lyrics, abyss.

УДК 882:894

Мирзоева Н. Ф.,
старший научный сотрудник отдела «Фольклор тюркских народов»
Института фольклора
при Национальной академии наук Азербайджана

ФОРМИРОВАНИЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ ЧЕРЕЗ ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА

Аннотация. В статье рассматриваются вопросы развития культуры Азербайджана, в частности фольклора, в условиях определения политической позиции в конце XIX – начале XX веков. Между русской и азербайджанской интеллигенцией налаживались литературные связи. В частности, исследовались вопросы собирания, перевода и издания сказок, также на основе общих принципов разбирались вопросы организации переводческой деятельности. Выявлено, что в XIX веке не только в России, но и в соседней Грузии собраны, переведены и изданы на грузинском языке азербайджанские сказки. Деятельность русскоязычного издательства в Грузии стало основой формирования азербайджанско-грузинских литературных связей. В целом с конца XIX – начала XX веков работа по сбору, переводу и изданию сказок положила начало новому этапу формирования азербайджанско-грузинских литературных связей, которые имели историческое значение в развитии культуры обоих народов.

Ключевые слова: Азербайджан, Грузия, Россия, литературные связи, фольклор, сказки, перевод, собирание, издание.

Постановка проблемы. Одним их важнейших событий в общественно-политической жизни Азербайджана в конце XIX – начале XX веков является постепенный переход от просветительско-реалистического периода культуры к критике реализма. Как и в XIX веке, проблема школы и просвещения стала важной темой для культуры. Как известно, изменения в идеологии, становление и развитие идей непосредственно выражаются в культуре, что находит свое отражение и в искусстве. Этот исторический поворот, начиная с конца XIX и начало XX веков, усилил интерес к изучению азербайджанского фольклора. С другой стороны, новый уровень развития издательского дела, национально-эстетического мышления и восприятие традиций восточной и западной Европы оказали свое влияние также и на переводческую деятельность.

Изложение основного материала исследования. Литературы разных народов в различных временных отрезках всегда взаимодействовали и успешно развивались. Темы, идеи, мотивы, схожесть сюжетов и т.д. говорят о тесной взаимосвязи литературной среды. Известно, что со временем этот процесс начался посредством перевода. В переводе, происходящем как толкование с языка на язык различных народов на основе текстов, находит свое отражение история этноса и его национально-духовный мир.

При переводе литературно-художественных текстов значимое место занимает перевод образцов народной литературы. Это исходит из того, что фольклорные образцы непосредственно связаны с жизнью народа, с его историей и бытом, с мифологически-религиозным мировоззрением. Опираясь на исторические источники, можно сказать, что в культуре различных народов мира влияние литературы на определенную литературную среду, ее значимость на основе восточной культуры в целом были связаны также и с азербайджанской литературой. Богатый своей философией и мифологией Восток и неразрывно связанная с ним азербайджанская литература систематически привлекалась к исследованию и изучению фольклорных образцов. Большой интерес представляет также история их издания, начиная с начала XIX века.

После присоединения Азербайджана к России его история, география, природные богатства и духовное наследие в самый короткий срок стали объектом интереса русской интеллигенции, ученых и историков. Знакомство с природой Азербайджана и ее географией отражено, как известно, в классической литературе и в фольклоре. Интерес к Азербайджану, к ее литературной среде, особый интерес к ее фольклору занимал важное место в творчестве таких мастеров пера, как А.С. Пушкин, М.Ю. Лермонтов, А.А. Бестужев-Марлинский, А.С. Грибоедов и т.д. В поэмах А.С. Пушкина, в цикле произведений А.А. Бестужева-Марлинского, в прозе А.С. Грибоедова можно встретить много фольклорных мотивов. Это влияние исходит из интереса данных писателей к устной народной литературе Азербайджана, изучению здесь образцов народного творчества, собиранию их в путевых записках и переводу.

Безусловно, в существующих условиях сближение литературной среды происходило обоюдно, азербайджанские прозаики и писатели в своих произведениях также стремились показать русскую культуру и фольклор. Азербайджанские просветители Аббасгулу ага Бакиханов, Исмаил бек Гутгашынлы и Мирза Шефи Вазех проявили особый интерес к русской литературной среде, в результате этого образцы первых переводов созданы именно этими мыслителями.

Нужно отметить тот факт, что проведена большая работа по переводу образцов азербайджанской литературы, в первую очередь образцов классического наследия, поэм Низами Гянджеви, которые насыщены фольклорными мотивами, а также проведена работа над отдельными народными дастанами. Азербайджанский поэт и ученый Мирза Джафар бек Топчибашев в 20-х годах XIX века разбудил у поляков интерес к классической азербайджанской литературе, в результате чего польский востоковед Людвик Шпицнагель приступил к переводу гениальной поэмы Низами Гянджеви «Искендернаме» на французский язык.

Вместе с классической литературой интерес к переводу азербайджанских образцов устного народного творчества, начиная именно с этого периода, привлек внимание фолькло-

ристов и ученых востоковедов. На этом поприще особо выделяются работы по собиранию и переводу азербайджанского фольклора польского поэта А.Л. Ходзько. Интерес А.Л. Ходзько к устному народному творчеству азербайджанцев еще в начале 30-х годов на многие годы определил дальнейшее направление его деятельности. Известный поэт-лирик своего времени определенную часть своего творчества посвятил переводческой работе, в литературных кругах он представлялся как автор различных очерков и статей. Исследователь, который и своими переводами, и литературно-критическими статьями сблизил литературные традиции Европа-Восток, Россия-Восток, долгое время занимался различными переводами и публикациями в этом направлении.

Неслучайно А.Л. Ходзько переведен один из вариантов дастана «Кероглы» и в 1842 году опубликован в Лондоне. Вариант перевода азербайджанского дастана «Кероглы» А.Л. Ходзько дал возможность эпосу быть представленным в Европе. В дальнейшем переводы текстов, песен Кероглы (героя эпического сказания знаменитого азербайджанского дастана) стали объектом переводческой работы востоковеда, поэтому в 50-х годах XIX века этот дастан переведен с английского языка на русский язык и опубликован в популярном в свое время периодическом издании – журнале «Современник» [8, с. 94].

Вместе с дастаном «Кероглы» получил широкое распространение и дастан «Ашуг Гариб», имеющий многочисленные варианты и составлявший основной репертуар ашугской поэзии. Один из вариантов этого дастана приобрел русский поэт М.Ю. Лермонтов. Ему очень понравилось содержание дастана, сохранившего народный стиль. В 1837 году он перевел его на русский язык. Впервые текст дастана опубликован в сборнике «Вчера и сегодня».

Азербайджанские народные сказки, представляющие цикл эпического жанра, начали переводить именно с первого десятилетия XIX века. Эти сказки являются первыми образцами перевода азербайджанского фольклора. Ценность их состоит в том, что с помощью русского языка переводы азербайджанских сказок как образцов устного народного творчества были представлены миру. С другой стороны, в России их печатали в популярных изданиях, газетах, журналах, альманахах. Напечатанные образцы фольклора вызывали большой интерес со стороны читателя. К примеру, сказка «Деревянная красавица», являясь образцом азербайджанского фольклора, впервые была напечатана не в Азербайджане. Как только от сказителя была записана эта сказка, сразу была переведена на русский язык и напечатана в русской центральной газете на первой полосе.

По этому поводу в фольклористике существует различное мнение. Например, по мнению П. Эфендиева, азербайджанская сказка «Деревянная красавица» была опубликована в 1825 году в литературном альманахе «Полярная звезда». Нужно отметить тот факт, что в те года Мирза Джафар бек Топчибашев и О.И. Сенковский тесно дружили. Именно М. Топчибашев научил О.И. Сенковского в совершенстве говорить на тюркском языке. Исследователь творчества О.И. Сенковского, ученик М. Топчибашева П. Савельев в свое время писал: «О.И. Сенковский в период интенсивных занятий турецким языком писал записочки своему азербайджанскому другу на турецком языке, как настоящий османлы».

В 1824 году не без посредничества М. Топчибашева азербайджанская сказка «Деревянная красавица» оказалось у О.И. Сенковского, который перевел и опубликовал ее с пометкой «с татарско-адербийджанского наречия» в альманахе декабристов «Полярная звезда» за 1825 год [Садыхов, с. 102].

В другом источнике указано, что текст под названием «Татарская сказка» опубликован в «Литературной газете». Еще один исследователь по имени С. Шамиль говорит, что эту сказку под названием «Татарские сказочники» опубликовали в газете «Тифлисские ведомости», здесь же была предоставлена широкая информация о сказителе этой сказки [7, с. 1830].

Исследователь П. Эфендиев этим и ограничивает все сведения, связанные с переводом первой азербайджанской сказки на русский язык, и не вмешивается в вопросы истории публикации сказки. Таким образом, для истории публикации этот важнейший факт устной литературы остается не проясненным. Интересен тот факт, что «Полярная звезда», где часто печатались писатели-декабристы, эту сказку опубликовала на своих страницах еще в 1825 году. Эту сказку И.О. Сенковский написал со слов сказителя по имени Тютюнчу-оглы и перевел на русский язык.

В переводе И.О. Сенковского приключения в сказке происходят в другом месте. По тексту сказки, четыре дервиша после долгих скитаний останавливаются в одной далекой стране и вынуждены заночевать в пустынном месте. Чтобы как-то убить время, каждый из них занимается своим делом. Плотник из дерева вырезает девушку. Глубокой ночью случается чудо: дерево превращается в красивую девушку. Дервиши начинают спорить и не хотят уступить друг другу. Чтобы наказать дервишей, обозленный на них злой дух по имени Бедах девушку снова превращает в дерево. Эту сказку исследователи азербайджанских литературных связей, такие как Ш. Курбанов, М. Садыгов, А. Гаджиев и др., не могли найти ни в первом издании, ни в рукописи, ни в вариантах, ни у профессиональных сказочников, ни среди позже собранных сказок, ни в зарегистрированном варианте [2, с. 270], хотя эта же сказка сохранила схожесть мотива со «Сказкой Аладдина», сказками «Тысячи и одной ночи» [3, с. 226).

Очевидно, что эта сказка на самом деле дошла до Азербайджана посредством сюжетов арабских сказок, и тут, в репертуаре профессиональных сказочников, была заново разработана, отшлифована и под новым именем распространена среди народа. Эта сказка еще в 1923 году напечатана в издательстве «Общество Исследования и Изучения Азербайджана» в книге «Сказки», но в дальнейшем название сказки «Деревянная красавица» заменено на «Золотой подсвечник», и под этим названием она включена в сборник сказок [4, с. 31–37].

Нужно отметить, что возрос интерес писателей, стоявших на демократических позициях, к этим образцам, которые вошли в круг их интересов, а так же русской интеллигенции, в особенности декабристов и революционеров. Отдельные русские интеллигенты и писатели создали различные произведения, близкие этим мотивам. Как известно, О.И. Сенковский на основе мотива той самой сказки написал повесть, соответственно, в 1852 году в газете «Кавказ» Гаджи Юсифом переведена и напечатана татарская сказка «Людям верить нельзя», вызвавшая большой интерес у русского читателя. В дальнейшем этот сюжет проявился в произведениях М.Ю. Лермонтова, А.А. Бестужева-Марлинского и др. писателей [6, с. 13].

Организация литературных связей, налаживание продолжительных деловых отношений, безусловно, связаны с работой печатных органов того времени. Известно, что с XIX века «Тифлисские ведомости», «Кавказ», «Кавказский вестник»,

«Новое обозрение», «СМОМПК» и др. русскоязычные печатные органы начали свою деятельность в Тифлисе [5, с. 500]. Знакомство с народными фольклорными образцами, охватывающими различные территории Кавказа, и перевод этих образцов на русский язык лежали на плечах именно этих печатных органов. Но нужно отметить и тот факт, что материалы, представленные в печати, во многих случаях не были записаны как народный фольклор.

Причастные к определенной местности, они не исследовались и ошибочно относились к другой местности. В газете «Иверия», которая являлась грузиноязычным печатным органом, было опубликовано одно азербайджанское предание под названием «Персидское предание», а в газете «Снобис пуртсели» известная сказка «Змей и мужик» была напечатана как «османское предание».

Нужно отметить, что деятельность русскоязычных печатных органов в Тифлисе, даже в Тифлисской литературной среде, собирание азербайджанского фольклора и его перевод на русский язык повлияли и на грузинский язык. В этом направлении в 90-х годах XIX века Н. Асатиани были собраны фольклорные образцы, которые имеют огромное значение для азербайджанской фольклористики. Эти образцы записаны под названием «Татарское народное творчество», интересны тем, что, помимо оригинальности собранных материалов, в сопоставительной форме были переведены на грузинский язык. В рукописи автор вместе с образцами устной литературы представил нижеследующие сказки и предания:

1. «Не дал Махбуд, что делать Махмуду», сказка (переведена на грузинский язык).

2. «Вторая жена», сказка (переведена на грузинский язык).

3. «Сказка Хыдыра Ильяса» (переведена на грузинский язык).

4. «О Султан Мураде», предание (перевод на азербайджанский и грузинский языки).

5. «Неряшливый Махмуд» или «Неряшливый Махмуд стал визирем», сказка (переведена на грузинский язык).

6. Под названием «Татарская легенда» два предания (переведены на грузинский язык).

7. «Падишах Тагяноз» (на азербайджанском языке).

8. «Султан Джамшид», сказка (переведен на грузинский язык).

9. Предания о разбойниках Садахлы под названием «Разбойник спас меня от смерти» и др. [1, с. 39–40].

Важен тот факт, что в собирании, издании и исследовании азербайджанского фольклора большой исторический период отводится к деятельности сборника «СМОМПК». С конца XIX века в сборнике «СМОМПК» представлены параллельные переводы азербайджанских сказок с оригинала на русский язык. Известный русский интеллигент Вениаминов в 1883 году представил в «СМОМПК» такие материалы, как «Мелик-Мамед и Мелик-Джумшуд», «Шах Рустам», «Абиль-Касум и Абиль-Мамед», («Царевич Камбар», «Шах Исмаил Шариф») и др. Тексты сказок представлены на русском языке. После него в «СМОМПК» в 1894 году интеллигент-просветитель Теймур бек Байрамалибеков в сборнике «Талышские тексты» напечатал сказки «Волшебное яблоко» и «Трус».

Выпускник учительской семинарии в Гори Гасан бек Багиров представил в русском переводе такие сказки, как «Глупый пахарь», «Удачный ответ», «Один умнее другого», «Позднее – сильнее», «Повезло, но поздно», так же перевод осуществлен А. Захаровым, работавшим в школе гор. Шамахи; собранные и представленные варианты сказок в русском переводе и ныне являются избранными текстами. Особенно хочется отметить, что в десяти текстах сказок, собранных в различных уголках Азербайджана А. Захаровым, таких как «Говорящий правду и лгуны-купцы», «Нельзя избежать судьбы», «Немая дочь падишаха», «Злая мачеха», «Двое сирот» и др., в переводах были сохранены основные мотивы национальной этнографии, и эти варианты соответствуют содержанию многих азербайджанских сказок.

Очевидны совместные действия и русских, и азербайджанских интеллигентов и просветителей, которые собрали, перевели на русский язык азербайджанские сказки и представили их в сборнике «СМОМПК». Среди них – такие просветители, как Рашид бек Эфендиев, Гасан бек Багиров, Мир Гашим Везиров, Н. Гиясбеков, С. Аджалов, Н. Калашев, А. Калашев, К. Никитин, П. Зеленский, Б. Вениаминов, А. Захаров, В. Емельянов и др. русские и азербайджанские интеллигенты, которые собрали и, самое главное, перевели на русский язык азербайджанские сказки, тем самым внесли огромный вклад в историю переводческого дела.

В конце XIX – начале XX веков азербайджано-русские литературные связи в дальнейшем не только стали близки, но и несли в себе политический смысл. Изучались жизнь и быт народов, которые были в подчинении российской империи, их национально-духовная действительность, отличительной чертой было не только исследование народного фольклора, но и косвенное исследование их исторической памяти. Естественно, исследование культуры кавказских народов имеет общее содержание, во многих случаях тексты азербайджанского фольклора представляются как фольклорные образцы армянских, грузинских и др. народов, в особенности эта тенденция прослеживается в сказках, которые исследователи, до конца не выяснив их происхождение, представляли к печати.

Материальное и духовное богатство России, политика, проводившаяся в отношении Азербайджана в области культуры, усиливали литературные связи между двумя народами, и передовые традиции создавали условия для представления общевосточных сюжетов, мотивов, образцов и т.д. в рамках традиций русского литературного общества. С другой стороны, нужно отметить, что формирование русскоязычной печати в Грузии, в Тифлисе, дало возможность формированию азербайджано-грузинского литературного общества. Во всех случаях в конце XIX – начале XX веков азербайджанский фольклор, в частности собирание, перевод и издательство сказок, прошел новый этап организации, развития и формирования русско-азербайджанско-грузинских литературных связей, отразившихся в их исторической сущности.

Выводы. Нужно отметить, что азербайджанский фольклор, в частности перевод сказок на русский язык, а также опыт собирания и издательства непосредственно связаны с XIX веком. Именно в этот период интерес передовых русских интеллигентов к нашей литературе и фольклору и изучение ими азербайджанского языка заложили основу работы по собиранию и переводу устной народной литературы. В дальнейшем в печати продолжена историческая традиция этого перевода. С XX века в истории перевода азербайджанского фольклора дан старт новому этапу развития в переводческой работе, который основан еще в XIX веке.

Литература:

1. Гаджиев Валех. Традиции Азербайджанского фольклора (На основе тюркоязычного фольклора в Грузии). Тбилиси: Тбилисский государственный педагогический институт имени С.С. Орбелиани, 1992.
2. Курбанов Шихали. Этапы развития Русско-азербайджанских литературных связей XIX века. Баку: Гянджлик, 1969.
3. Тысяча и одна ночь: в 8 т. Баку: Азернешр, 1960. Т. I.
4. Сказки. Баку: Азернешр, 1923.
5. Оруджева Сехер. Проблемы собирания, перевода и издательства Азербайджанского фольклора (на основе материалов СМОМПК). Баку: Нурлан, 2012.
6. Сафаралиева Айнур. Азербайджанский фольклор в русской печати и литературе XIX века: автореф. дисс. … канд. филол. наук. Баку, 2006, 27 с.
7. Шамиль С. Татарские сказочники. Тифлисские ведомости. 1830. № 68.
8. Садыхов Муртуз. Очерки русско-азербайджанско-польских литературных связей XIX века. Баку: Азербайджанское ггосударственное издательство, 1975.

Мірзоєва Н. Ф. Формування в кінці XIX – на початку XX століть російсько-азербайджанських літературних зв'язків через вивчення фольклору

Анотація. У статті розглядаються питання розвитку культури Азербайджану, зокрема фольклору, в умовах визначення політичної позиції в кінці XIX – на початку XX століть. Між російською та азербайджанською інтелігенцією налагоджувалися літературні зв'язки. Зокрема, досліджувалися питання збирання, перекладу й видання казок, також на основі загальних принципів з'ясовувалися питання організації перекладацької діяльності. Виявлено, що в XIX столітті не тільки в Росії, а й у сусідній Грузії зібрано, перекладено й видано грузинською мовою азербайджанські казки. Діяльність російськомовного видавництва в Грузії стала основою формування азербайджансько-грузинських літературних зв'язків. Загалом із кінця XIX – на початку XX століть робота зі збирання, перекладу та видання казок започаткувала новий етап формування азербайджансько-грузинських літературних зв'язків, які мали історичне значення в розвитку культури обох народів.

Ключові слова: Азербайджан, Грузія, Росія, літературні зв'язки, фольклор, казки, переклад, збирання, видання.

Mirzoyeva N. Russian-Azerbaijan literary relations and Azerbaijan folklore at the end of the 19th century – the beginning of the 20th century

Summary. In the article the political position of Azerbaijan at the end of the 19th century – the beginning of the 20th century and the culture, especially the development ways of folklore in this direction have been determined. In Russian-Azerbaijan literary relations the collecting, translation and publication problems have been investigated, organization of the translation work on the base of the general principles has been studied. It was determined that in the 19th century not only in Russian, also in neighborhood in Georgia Azerbaijan tales were collected and being translated into the Georgian language they were published. The activity of Russian language press in Georgia, in Tbilisi gave ground the formation of Azerbaijan – Georgian literary relations. In all cases the end of the 19th century and the beginning of the 20th century Azerbaijan folklore, especially formation of collecting, translation and publication of the tales in a new level reflects the historical essence of formation and development of Russian-Azerbaijan-Georgian literary relations.

Key words: the literary relation, folklore, tale, variant, translation, collecting, publication.

УДК 808.1; 82.08

Наджафова К. Н.,
кандидат филологических наук
Бакинского государственного университета

ТУКАЙ И АЗЕРБАЙДЖАН

Аннотация. В статье прослеживаются и исследуются связи Габдуллы Тукая – татарского народного поэта, литературного критика, публициста, общественного деятеля и переводчика – с Азербайджаном. Особо отмечается значительное влияние татарско-азербайджанской общественно-политической и литературно-эстетической мысли на формирование творчества Г. Тукая. Это влияние обусловлено в первую очередь этно-национальной, историко-психологической, философско-религиозной, языковой общностью и традициями азербайджанского и татарского народов. На основе конкретных фактов подчеркивается огромная роль великого азербайджанского поэта-сатирика Сабира в сатирическом творчестве Г. Тукая. Особое внимание уделяется сотрудничеству Г. Тукая с сатирическим журналом «Молла Насреддин», имевшим огромное значение в борьбе за демократические права в тюркоязычном мире. Отмечается огромная роль Г. Тукая в развитии татарско-азербайджанских литературных связей, имеющих глубокие исторические корни.

Ключевые слова: Габдулла Тукай, татарская литература, поэт, народ, сатира, Азербайджан, исторические корни, литературные связи.

Постановка проблемы. Татарская литература имеет древнюю и богатую историю. Средневековые классические героические эпосы «Идегей», «Ханская дочь Алтын сач», «Бушман Кыпчак», «Чура батыр», «Кесикбаш», «Авик» и др., являющиеся памятью многовековой истории народа, его мировоззрения, мудрости, художественным отражением его быта, менталитета, занимают особое место в литературе тюркских народов. Произведения известных средневековых поэтов: Кул Али «Кыйса-и Иосыф» («Сказание о Иусуфе»), Насреддина Рабгузи «Кисас аль-Анбия» («Рассказы о пророках»), Махмуда Булгари «Нахдж ал-фарадис» («Путь в рай»), Кутба «Хосров и Ширин», Харезми «Мухаббатнаме» («Повесть о любви»), Хусама Катиба «Джумджума Султан», Сайфа Сараи «Гулистан бит-тюрки» («Тюркский цветник»), Мухаммедьяра «Тохвеи-Мардан» («Дар мужей») – являются блестящими образцами не только татарской, но и общетюркской литературы.

Новый период в истории татарской литературы, в частности XIX–XX вв., знаменуется появлением талантливых писателей. Татарская литература вступает на новый путь развития; именно в этот период создаются произведения, имеющие важное историческое значение и определяющие идейно-художественный генезис нации. Такие известные мастера слова, как Шахабеддин Марджани, Кайум Насыри, Абдурахман Ильяси, а также Габдулла Тукай, Сагит Рамиев, Закир Рамиев, Шейхзаде Бабич, Фатих Амирхан, Алескер Кямал, Ахмед Урманчиев, Фахих Сейфи Казанлы, Наджиб Думави, Саид Сюнчалай, Шахид Ахмедиев, Миразиз Укмаси, Аяз Исхаги, Меджид Гафури, Абдул-Гафур Гюлахмедов и др., обогатили своими произведениями татарскую литературу. Некоторые из них дошли и до советского периода. Г. Тукай, Дардманд и Бабич стояли у истоков новой татарской литературы. Несомненно, первенство по праву принадлежит Габдулле Тукаю – основоположнику новой национальной поэзии, высоко поднявшему знамя гражданственности, народности и реализма.

Целью статьи является прослеживание и исследование связи Габдуллы Тукая – татарского народного поэта, литературного критика, публициста, общественного деятеля и переводчика – с Азербайджаном.

На основе конкретных фактов подчеркнута огромная роль великого азербайджанского поэта-сатирика М.А. Сабира в сатирическом творчестве Г. Тукая. Уделено внимание сотрудничеству Г. Тукая с сатирическим журналом «Молла Насреддин», имевшим огромное значение в борьбе за демократические права в тюркоязычном мире.

Изложение основного материала исследования. В азербайджанской литературной среде всегда существовал большой интерес и уважение к творчеству такого прогрессивного поэта, как Г. Тукай. Габдулла Тукай (1886–1913) – классический татарский поэт, прошедший тяжёлый жизненный путь, полный утрат, лишений и нужды, и умерший в молодом возрасте (27 лет) от чахотки. В этом смысле жизнь Г. Тукая, считающегося основоположником революционной сатиры в татарской литературе, напоминает жизнь величайшего азербайджанского поэта – сатирика М.А. Сабира.

Творчество Г. Тукая заложило основы революционной гражданской лирики в татарской поэзии. Оно олицетворяет целую эпоху в духовном развитии татарского народа. Творчество Г. Тукая связано с борьбой народов Востока за национальную свободу. В произведениях Г. Тукая прослеживается мотив судьбы нации, мысль о необходимости развития татарского народа, общества на основах образованности и культуры. Именно поэтому в своё время имя Г. Тукая пытались предать забвению.

«... Москва прилагает все усилия, чтобы предать имя Тукая забвению и отдалить от него татарскую молодёжь, что с точки зрения большевизма является оправданным, ибо Тукай воспевал татарскую нацию, не имеющую никакого отношения к русским. Ибо Тукай – татарский поэт-реформатор, давший татарской культуре бесценные богатства. Ибо Тукай не признавал политику русификации и, по мнению большевиков, был противником революции» [10, с. 190]. Эти слова принадлежат Аязу Исхаки – деятелю татарского национального движения, писателю, публицисту, издателю и политику (1878–1954). Статья Аяза Исхаки «Идель – Уральский поэт Габдулла Тукай» написана к 20-летию со дня смерти Габдуллы Тукая – славного сына татарского народа, борца, высоко поднявшего знамя гражданственности, народности и реализма. Статья опубликована в ежемесячном эмигрантском сборнике «Йана милли юл» («Национальный путь»), издаваемом в Берлине. В этой статье, носящей характер обращения, автор призывал всех почтить память Г. Тукая и организовать вечер в связи с 20-летием со дня смерти поэта. Следует отметить, что эта статья была переведена на азербайджанский язык и опубликована в 1933 г. в печатном органе азербайджанской эмиграции «Азербайджан юрд билгиси» под руководством Ахмеда Джафароглу.

Азербайджанская классическая литература оказала значительное влияние на развитие татарской демократической литературы. Г. Тукай высоко ценил азербайджанскую литературу. В воспоминаниях его современников содержится богатейший материал о связи Г. Тукая с азербайджанской сатирической литературой, в частности с сатирическим журналом «Молла Насреддин» и М.А. Сабиром. Г. Кариев, один из основоположников татарского национального театра, в воспоминаниях говорит о том, что, когда Г. Тукай учился в медресе в Уральске, туда присылали газеты «Шарги-рус» из Тифлиса и «Терджуман» из Бахчисарая. Г. Тукай последовательно читал все эти газеты, и отсюда следует, что уже с 1904 г. он знал о Дж. Мамедкулизаде – азербайджанском журналисте, просветителе, писателе-сатирике, представителе критического реализма в азербайджанской литературе. В тот период Дж. Мамедкулизаде вёл активную деятельность в газете «Шарги-рус», а во второй половине 1903 г. стал её редактором [1, с. 296].

В 1906 г. в Тифлисе Дж. Мамедкулизаде был основан сатирический журнал «Молла Насреддин», оказавший значительное влияние на формирование и дальнейшее развитие сатирической прессы и сатирической графики народов Кавказа, Средней Азии, Татарстана, Крыма, Поволжья и Ирана. На его страницах отражались типичные события в жизни всех мусульман России, в том числе и татарского народа. Можно с уверенностью сказать, что журнал «Молла Насреддин» стал хорошей школой для татарских братьев по перу с точки зрения художественно-публицистического освещения и решения многих актуальных проблем. Ещё в 1957 г. известный башкирский литературовед и писатель М. Гайнуллин в статье, опубликованной в журнале «Дружба народов», отметил непосредственное влияние журнала «Молла Насреддин» на татарскую реалистическую сатиру и создание журнала «Уклар» («Стрелы») [7, с. 234].

Журнал «Молла Насреддин» и сатира Сабира служили примером для Г. Тукая. С 1906 г. Г. Тукай в Уральске выпускает сатирический журнал «Уклар», который отвечает духу «Молла Насреддина». Этим он заложил основу первого сатирического издания. Он печатает на страницах журнала «Уклар» отрывки из «Моллы Насреддина» и некоторые стихи, опубликованные в этом журнале, переводит на татарский язык [2; 3].

Безусловно, Г. Тукай сыграл исключительную роль в создании татарской сатирической печати. Новые веяния в начале XX в., предвещавшие подъем революционного движения, оказали заметное влияние на Г. Тукая. Общественно-политическая мысль, рост общественного движения того периода способствовали появлению многих газет и журналов. В Казани начинают издаваться сатирические газеты и журналы на татарском языке: «Яшен» («Молния»), «Ялт-йолт» («Сверкание»). И идейно-политическая тематика, и жанровые формы, и средства выразительности татарской сатирической печати были тесно связаны с азербайджанской сатирической печатью.

Как известно, сфера влияния сатиры Сабира была весьма широка. Поэзия Сабира, отличающаяся совершенством формы и содержания, пользовалась большой любовью и у татарского народа. Неудивительно, что в телеграмме, отправленной Союзом советских писателей Татарстана в Центральный исполнительный комитет Азербайджана в связи с 25-летием со дня смерти Сабира, говорилось, что советские писатели Татарстана вместе с азербайджанским народом отмечают 25-летие со дня смерти великого народного поэта Азербайджана, классика азербайджанской литературы Сабира. Сабир близок и дорог татарскому народу как современник татарского народного поэта Г. Тукая [6, с. 407].

А. Керимбейли в статье «Феномен Тукая» таким образом характеризует связь между творчеством Сабира и Г. Тукая: «Когда читаешь Тукая, то порой возникает чувство, что читаешь произведения величайшего азербайджанского поэта Сабира. Поэтическая идея, содержание, форма, мотив, пламенное сердце, просветительское миропонимание, поиски нового, национальный дух, желание видеть свой народ свободным и счастливым, суфийская лексикология языка поэзии, новый взгляд на классические, поэтические символы и другие стороны мастерства наглядно свидетельствуют о параллелях с Сабиром. Хотя в общем главные направления творчества Сабира и Тукая в идейно-содержательном плане совпадают, Сабира от Тукая отличает горький смех и жестокий сарказм. У Тукая был строгий революционный взгляд на социальную жизнь, общество и беды народа, у Сабира же был смех сквозь слезы» [4, с. 2].

При исследовании жизни и творчества этих двух поэтов выявляется множество интересных сходств: время, в которое они жили, среда, источники вдохновения, сферы влияния, деятельность в печатных органах, образ мышления. Произведения Сабира получили широкое распространение еще при жизни поэта. В распространении его стихотворений огромную роль сыграл журнал «Молла Насреддин», который в то время читали с большим интересом на Кавказе и в Средней Азии, в Крыму и Татарстане, в Турции и Иране. Среди постоянных читателей этого журнала был и выдающийся татарский поэт Г. Тукай. Он проявлял постоянный интерес к творчеству азербайджанских литераторов, сплотившихся вокруг этого журнала, в особенности пламенного поэта-сатирика Сабира. В одном из номеров журнала «Молла Насреддин» было опубликовано стихотворение Сабира «Шикайет» («Жалоба») под подписью Бойнубуруг (букв. Согбенный). Г. Тукай поревел это стихотворение на татарский язык под названием «Стенания муллы». Впервые это стихотворение было опубликовано в журнале «Яшен» («Молния»), выпускаемом Г. Тукаем.

А. Мирахмедов указывает, что в оригинале стихотворения 24 строки, в переводе же – 22 строки, на 2 строки меньше. Пятое и шестое двустишия по содержанию объединены в одно. Однако, несмотря на это, Г. Тукаю как талантливому переводчику удалось сохранить содержание и идейное направление оригинала [5, с. 140]. Следовательно, первым переводчиком стихотворений Сабира на татарский язык был именно Г. Тукай, и это вовсе не случайно. Как отмечает академик В.А. Гордлевский, Г. Тукай переводил многих поэтов. Он предпочитал переводить тех мастеров слова, чья палитра отличалась мягкими, нежными тонами, чьи произведения призывали к добру и свету [6, с. 408].

Профессор А. Заманов в книге «Сабир и его современники» характеризует отношение современников к Сабиру. В эту же книгу включены воспоминания азербайджанского писателя Сеида Гусейна, связанные с Сабиром. Сеид Гусейн, сравнивая даже смерть Сабира и Г. Тукая, искреннюю любовь и уважение народа к ним, с сожалением пишет: «У северных тюрков ушел из жизни Габдулла Тукаев. В газетах мы прочли о том, что было сделано в связи с этим. Так, в честь него один из купцов назвал свой пароход «Тукаев». А что же предприняли наши купцы в память о Сабире?» [9, с. 121].

Г. Тукай встречался и с Нариманом Наримановым. Когда Н. Нариманов находился в ссылке в Астрахани, Г. Тукай прибыл в Астрахань. Возможно, истинной причиной поездки Г. Ту-

кая в Астрахань было желание поправить здоровье. Н. Нариманов, увидев больного Г. Тукая, сказал, что надо было приехать на год-два раньше, и посоветовал лечиться кумысом. Следуя совету Н. Нариманова, Г. Тукай пил кумыс [7, с. 237].

В 1913 г. Г. Тукая не стало. Деятели азербайджанской литературы и печати, в том числе и Н. Нариманов, провели ряд мероприятий для увековечения памяти безвременно ушедшего поэта и популяризации его произведений. Как сообщала газета «Каспий», в астраханском университете планировалась лекция Н. Нариманова о Г. Тукае, однако правительственные круги царской России не позволили это. В 1913 г. журнал «Молла Насреддин» с глубоким прискорбием известил читателей о безвременной кончине одного из самых его активных корреспондентов.

С 50-х гг. XX столетия наследие Г. Тукая находится в центре внимания в Азербайджане; ученые-литературоведы и мастера слова посвящают ряд статей творчеству Г. Тукая. Известный азербайджанский ученый-филолог П. Халилов выступил в печати со статьей, посвященной 40-летию со дня смерти Тукая. В 1956 г. П. Халилов составил «Хрестоматию литературы народов СССР», в которую включил и произведения Г. Тукая. В учебном пособии П. Халилова для вузов «Литература тюркских народов и восточных славян» (Баку, 1994) широкое место отводится творчеству Тукая: «Татарский революционный поэт-демократ Габдулла Тукай своей жизнью, творчеством, судьбой близок к Сабиру. Талант Тукая, как и Сабира, расцвел в преддверии революции 1905 г. и особенно после неё. Революция 1905 г. дала настоящее содержание его стихам. Сабир создавал свои бессмертные произведения, являющиеся самыми прекрасными образцами азербайджанской поэзии XX в., в основном на протяжении шести лет (1905–1911), Тукай – на протяжении восьми лет – 1905–1913 гг., оставив огромное литературное наследие, входящее в сокровищницу татарской поэзии» [3, с. 331].

Ряд научных трудов азербайджанских ученых-литературоведов посвящен творческим связям Г. Тукая с азербайджанской литературой, азербайджанской культурной средой, с национальной реалистической литературной школой, с журналом «Молла Насреддин»: Азиз Шариф «Габдулла Тукай й Азербайджанская литература», А. Мирахмедов «Габдулла Тукай й «Молла Насреддин», А. Абдулла «Двадцатисемилетний аксакал», Х. Рза «Великий гражданин, могущественный поэт», М. Араз «Великий певец татарского народа», В. Кулиев «Г. Тукай и азербайджанская литературно-общественная мысль начала XX века» и др.

В сборнике «Тюркский венок», в который были включены блестящие образцы творчества выдающихся мастеров слова тюркских народов, азербайджанский поэт Халил Рза представил стихотворение Г. Тукая «Две дороги», отражающее размышления поэта о судьбе своего народа:

В этом мире две дороги:
Если первой ты пойдешь –
Будешь счастлив, а второю –
Только знание найдешь.
Все в твоих руках: будь мудрым,
Но живи, подавлен злом,
А когда ты хочешь счастья –
Будь невеждой, будь ослом!

В антологию «Огузские стихотворения, созданные на протяжении 1500 лет» наряду с стихотворением Г. Тукая «Две дороги» включено и стихотворение «Родной язык» в переводе выдающегося азербайджанского писателя Анара. В этом стихотворении Г. Тукай выражает свою безграничную любовь к родному языку.

После обретения Азербайджаном независимости возвращение к национальным корням открыло путь изучению литературы тюркских народов в широком аспекте и исследованию ее во всех параметрах. Таким образом, это позволило познакомиться ближе и с творчеством малоизвестных мастеров слова тюркского мира. Монографическое исследование литературы тюркских народов во всех направлениях, проведение международных конференций, симпозиумов, научных семинаров, посвященных творчеству тюркских писателей, издание антологий сблизило тюркские народы; такие целенаправленные мероприятия способствовали расширению литературных связей и обмену мнениями. В ходе этих мероприятий на передний план были выдвинуты изучение, исследование и пропаганда татарской литературы. Среди выдающихся представителей татарской литературы особо звучало имя Габдуллы Тукая.

В 2011 г. в Татарстане торжественно отмечалось 125-летие со дня рождения Габдуллы Тукая. В юбилейных мероприятиях приняли участие и представители азербайджанской интеллигенции. Известные азербайджанские мастера слова Анар, Сабир Рустамханлы в выступлениях особо подчеркнули общность исторических корней азербайджанского и татарского народов. Долгие годы азербайджанский и татарский народы вели борьбу за независимость, духовные и культурные ценности. В этой борьбе основным фактором был родной язык. Родство азербайджанского и татарского языков позволило азербайджанскому народу ближе познакомиться с творчеством Г. Тукая еще в начале XX в. В стихотворениях Г. Тукая, как и в поэзии великих мастеров слова Насими, Дж. Руми, Навои, Физули, ощущается сочетание нежных лирических чувств и пламенного бунтарства. Г. Тукай по праву считается одним из самых блестящих поэтов не только Татарстана, но и всего тюркского мира.

В этой связи в Азербайджане также был проведен ряд юбилейных мероприятий; избранные произведения выдающегося представителя общетюркской литературы Габдуллы Тукая были переведены на азербайджанский язык и неоднократно изданы в Азербайджане. В 2011 г. избранные произведения Г. Тукая были опубликованы в Азербайджане с переводом профессора Рамиза Аскера. В книге под названием «Миллетим» («Моя нация») были даны оригиналы стихотворений Г. Тукая на татарском языке с переводами на азербайджанский язык. Издание книги на двух языках явилось наглядным свидетельством духовной близости, общности языка, литературы, мышления, пути развития двух братских народов. Эта книга объемом в 268 страниц включает автобиографический очерк Г. Тукая «Что я помню о себе», 75 стихотворений и поэму «Сенной базар, или новый Кисекбаш». Предисловие «Великий татарский поэт Габдулла Тукай», написанное Рамизом Аскером, представляет собой ценный научный источник информации о Г. Тукае. Р. Аскер так характеризует творчество Г. Тукая: «Габдулла Тукай – величайший творец, душа и сердце братского татарского народа, певец и выразитель его желаний, чаяний, мыслей. Можно с уверенностью сказать, что ни один из татарских поэтов не был так близок татарскому народу, как Тукай. И татарский народ никого из своих поэтов так безумно и искренне не любил, как Тукая. Я полагаю, что у этой любви есть несколько причин. Он родился гением; Всевышний дал ему все, кроме здоровья. Во-вторых, Тукай бескорыстно растратил

свой талант во имя и благо своего народа. В-третьих, в истории татарского народа ни один поэт не был столь народным и национальным, как Тукай. В-четвертых, Тукай –творец, рожденный временем» [8, с. 3].

10-я книга из серии библиотеки ТЮРКСОЙ под названием «Моя нация» является своего рода показателем высокой оценки наследия Г. Тукая. Книга была опубликована в 2009 г. в соответствии с рекомендациями и итоговой декларацией международного симпозиума. Следует отметить, что в 2010 г. исполнилось 125 лет со дня рождения Г. Тукая. В связи с этим ТЮРКСОЙ объявил 2011 год годом Г. Тукая. Генеральный секретарь ТЮРКСОЙ Д. Касеинов сообщил, что мероприятия, посвященные Г. Тукаю, будут включать в себя научные симпозиумы, конференции, творческие встречи, круглые столы. Было отмечено, что проведение года Г. Тукая станет весомым вкладом в деятельность ТЮРКСОЙ и укрепление связей тюркского мира, поскольку творчество великого татарского поэта оказало влияние на литературу всех тюркоязычных народов [11, с. 95].

В 2011 г. поэма Г. Тукая «Сенной базар, или новый Кисекбаш» была представлена читателям в виде отдельной книги на азербайджанском, турецком, татарском и русском языках. Хураман Хумматова, адаптировавшая поэму к азербайджанскому языку, написала содержательное предисловие «Поэма Г. Тукая «Сенной базар, или новый Кисекбаш»». В предисловии подробно говорилось об идейно-содержательных особенностях поэмы, написанной в сатирическом духе, о религиозных легендах, бытовавших среди тюркских народов.

Выводы. Отметим также, что в сборник «Габдулла Тукай в азербайджанском литературоведении» (Баку, 2012) включены статьи азербайджанских ученых, исследователей, поэтов, посвященные великому татарскому поэту, писателю, переводчику Г. Тукаю. Статьи в сборнике представлены в хронологическом порядке на двух языках (азербайджанском и русском). В этот сборник, посвященный 125-летию со дня рождения Г. Тукая, вошли и исследования азербайджанских ученых, принявших участие в международной научно-практической конференции «Г. Тукай в национально-культурном контексте», проведенной Министерством образования, Академией наук Республики Татарстан и Институтом языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова (25 апреля 2011 г.).

Короткая жизнь Г. Тукая прошла в высоком творческом напряжении. Имя Г. Тукая означает целую эпоху в духовном развитии татарского народа, в становлении его культуры, литературы, искусства. Одна из особенностей таланта Г. Тукая заключалась в его способности видеть жизнь общества и душу человека насквозь со всеми сложностями, противоречиями, социальными проблемами. Г. Тукай, как и Сабир, был поэтом, рожденным общественно-политической и литературной средой XX в. Прожив всего 27 лет, Тукай, благодаря своему таланту, глубине мышления, искренней любви к народу, стал величайшим мыслителем и любимым поэтом не только татарского народа, но и всех тюркских народов. Всей своей жизнью, деятельностью, творчеством Г. Тукай утверждал, что писатель, поэт обязан жить нуждами, чаяниями и стремлениями своего народа, говорить и писать лишь правду.

В заключении можно сказать, что изучение и пропагандирование литературного наследия великих поэтов-мыслителей, творчество которых не утратило актуальность и по сей день, имеет огромное значение. Творчество Г. Тукая – национальное достояние не только татарского народа, но и всех тюркоязычных народов.

Литература:

(на азербайджанском языке)

1. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906–1920-ci illər) Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1968, 355 s.
2. Əfəndiyev Ə.Q. Tukayın Sabirdən etdiyi bir tərcümə haqqında. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 24 mart 1962-ci il.
3. Xəlilov P. Türk xalqları və şərqi slavyanların ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1994, 432 s.
4. Kərimbəyli Ə.Tukay fenomeni. “Ədəbiyyat qəzeti”, 15 aprel 2011-ci il.
5. Mirəhmədov Ə. Tukayın Sabirdən bir tərcüməsi haqqında / Azərb SSR EA Xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). Bakı, 1954. № 5. S. 140–146.
6. Mirəhmədov Ə. Sabir. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr., 1958. 443 s.
7. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər. Bakı: Maarif, 1983. 363 s.
8. Tukay A. Millətim / uyğunlaşdıran: R. Əskər. Bakı: MBM, 2011. 268 s.
9. Zamanov A.Sabir və müasirləri Bakı: Azərnəşr, 1973. 178 s.
10. (на турецком языке)
11. İshaki A. Edil-Ural şairi Abdulla Tukay. İstanbul: “Azerbaycan yurd bilgisi” dergisi, 1933, sayı 16, s. 190–191.
12. Fedai G. 2011 Tukay yılı açılışı. Kardaş kalemler /aylık Avrasya edebiyat dergisi, 2011, sayı 50, s. 95–96.

Наджафова К. Н. Тукай и Азербайджан

Анотація. У статті простежуються й досліджуються зв’язки Габдулли Тукая – татарського народного поета, літературного критика, публіциста, громадського діяча та перекладача – з Азербайджаном. Особливо наголошується значний вплив татарсько-азербайджанської суспільно-політичної й літературно-естетичної думки на формування творчості Г. Тукая. Цей вплив зумовлено передусім етнонаціональною, історико-психологічною, філософсько-релігійною, мовною спільністю і традиціями азербайджанського й татарського народів. На основі конкретних фактів підкреслюється величезна роль великого азербайджанського поета-сатирика Сабіра в сатиричній творчості Г. Тукая. Особлива увага приділяється співпраці Г. Тукая із сатиричним журналом «Молла Насреддін», які мали величезне значення в боротьбі за демократичні права в тюркомовному світі. Відзначається величезна роль Г. Тукая в розвитку татарсько-азербайджанських літературних зв’язків, що мають глибоке історичне коріння.

Ключові слова: Габдулла Тукай, татарська література, поет, народ, сатира, Азербайджан, історичні корені, літературні зв’язки.

Najafova K. Tukay and Azerbaijan

Summary. The article deals with the great Tatar people poet, literary critic, publicist, public figure, translator and his relations with Azerbaijan. İt is noted that the Azerbaijani – Tatar social-political and literary – aesthetic thought had a significant impact on the formation of G. Tukay`s creation. This influence is caused first of all by the Azerbaijani and Tatar peoples` ethnic – national, philosophical-religious, language community and traditions. The great Azerbaijani poet – satirist Sabir`s significant role in Tukay`s satirical creation is emphasized on the basis of the concrete facts. Special attention is given to Tukay`s collaboration with the satirical periodical “Molla Nasraddin” that was of significant importance in struggle for democratic rights in the Turkic world. It is also emphasized that Tukay played an important role in the development of the Tatar – Azerbaijani literary relations that have very deep historical roots.

Key words: Gabdulla Tukay, Tatar literature, poet, people, satire, Azerbaijan, historical roots, literary relations.

УДК 821.512

Рзаева Г. З.,
докторант
Азербайджанского государственного педагогического университета

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ГЕРОИЗМА В ПОЭМЕ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРКА «ОРЛЫ КРАСНОДОНА»

Аннотация. В статье на основе различных источников исследована поэма «Орлы Краснодона» с точки зрения художественного содержания, сделаны выводы по сюжету и моральным принципам главных героев. Показывается, что поэма «Орлы Краснодона» является произведением, имеющим особое значение в творчестве Х.Р. Улутюрка. В произведении чувство патриотизма очень сильное, пафос героизма является ведущим, рассказывается о храбрости представителя организации «Молодая гвардия» Али Дадашева и его соратников. Автор с глубокой любовью обрисовал самоотверженность своих героев. Создана предпосылка для художественного осмысления героизма в широком значении, то есть в крупном масштабе, в глобальном измерении. Вывод из анализа произведения таков, что поэма «Орлы Краснодона» полностью пропитана чувством патриотизма и ненавистью к фашизму.

Ключевые слова: поэма, Халил Рза, война, фашизм, героизм, борьба.

Постановка проблемы. Халил Рза, азербайджанский поэт второй половины XX века – это мастер пера, прошедший богатый творческий путь. Наряду со стихами, имеющими глубокое содержание и смысл, он также написал эпические произведения с высоким пафосом, это поэмы «Дастан о любви» и «Орлы Краснодона». Написанные в 1960-е годы, они являются наиболее фундаментальными произведениями своей эпохи, написанные на тему войны.

В целом Халил Рза высоко ценил поэму как жанр и неоднократно подчеркивал своеобразие ее поэтики. С этим выводом Халила Рзы мы сталкиваемся в его диссертационной работе под названием «Жанр поэмы в послевоенной азербайджанской советской литературе (1945–1950)», написанной в 1963 году. Основательные выводы русского критика М. Белинского о жанре поэмы: «поэма охватывает жизнь во всех ее содержательных моментах» [1, с. 17], вдохновила его создать прекрасные образцы этого жанра.

О поэзии Халила Рзы народный поэт Габиль пишет, что «Халил Рза никому не подражает, он борется за открытие себя, своего бытия. Эта борьба привела к созданию ряда неповторимых, незабываемых стихотворений, а также таких поэм, таких как «Дастан о любви», «Орлы Краснодона», «Мысли поэта из Тебриза» [2, с. 55–56].

Поэму «Орлы Краснодона» Халил Рза Улутюрк написал в 1960–1967-е годы. С точки зрения тонкости жизненных наблюдений, напряженных исследований и трепетного подхода к исторической истине эта поэма является одним из произведений, заслуживающих особого внимания.

Литературный критик Б. Набиев в книге «Поэт независимости», посвященной жизни и художественному творчеству Халила Рзы Улутюрка, высказал ценные мысли о причинах создания поэмы «Орлы Краснодона» и о художественных особенностях этого произведения. Он подчеркивает, что впервые до Халила Рзы Вели Мамедов (1931–1991), патриотичный, высокоинтеллигентный человек, гражданин и ученый, погибший на вертолете, который был сбит армянскими сепаратистами в небе Карабаха, в конце 1950-х годов, едет в Ростов и встречается с оставшимися в живых членами семей «молодогвардейцев». Он с большим усердием проводит исследование об одном из героев – Леониде Дадышеве, на основании неопровержимых фактов и документов доказывает, что Леонид Дадышев на самом деле является русифицированным именем и фамилией Али Дадашева. Даже сообщает о своей встрече с близкими, родными и членами семьи азербайджанского героя, о публикации своей книги «Молодогвардеец Али Дадашев» в 1960 году, написанной на основании личных впечатлений. Б. Набиев утверждал, что книга В. Мамедова очень взволновала Халила Рзу как поэта и в результате вдохновила написать такое фундаментальное произведение, как «Орлы Краснодона»: «Таким образом, Халил Рза после Вели Мамедова стал вторым азербайджанским интеллигентом, который поехал в Краснодон, где действовала «Молодая гвардия», некоторое время жил там, проводил поиски и собрал материал для своего нового произведения» [3, с. 203].

Из приведенных фактов ясно, что Халил Рза создал поэму «Орлы Краснодона» не только как продукт воображения поэта, но и опираясь на глубокие исследования и полученные факты, смог заново воссоздать исторически пережитое событие на основе оригинального художественного воплощения.

Изложение основного материала исследования. Произведение несколько раз было редактировано, было внесено много исправлений, доведено до уровня полноценного произведения искусства. Поэт об этом так пишет во вводной части поэмы:

Где же слова, что достойны его, о, где?
Гнетет печать порой мне сердце.
Пять раз я начинал писать поэму,
Четыре раза текст послал я на расстрел [4, с. 12]!

Поэму «Орлы Краснодона» Халил Рза написал в честь 50-летнего юбилея Великой октябрьской социалистической революции.

Поэма посвящается героизму азербайджанца Али Асадулла оглы Дадашева, храбрости его соратников, занимавшихся тайной деятельностью в рядах знаменитой организации «Молодая гвардия», созданной в годы Второй мировой войны, вошедшей в историю под названием Великой Отечественной войны. Эта организация проводила тайную борьбу против фашистов еще накануне нападения немецкого фашизма на Россию в 1941–1945 годы. Автор в прологе поэмы воспевает Родину, землю, природу, вырастившую такого героя, даже в масштабах Вселенной:

Мне кажется, что испокон веков,
Мир этот есть герой по качествам своим.
Вечна природа, вечно бытие,
Подобно людям величавым!

Земля-планета наша, как герой,
В крови бушуют реки, океаны.
Ведь много тысяч, миллионов лет
Растит людей она из века в век [4, с. 10].

Халил Рза считает, что не каждый человек может стать героем. Героизм возможен тогда, когда набираешься храбрости. У кого нет смелости, не может быть и указания на героизм. Поэт называет большим героизмом даже обыкновенного муравья, что носит на себе тяжелый груз.

В прологе поэмы одним из вопросов, заставлявших задуматься поэта, является время и пространство. Он считает исконным героизмом бесконечность времени и пространства. Халил Рза здесь имеет в виду и свою Родину. Вспоминает храбрых сыновей родной земли, которая вырастила многих героев:

Этот край, эта страна хранит огонь
Не только на земле, но и в крови.
Азербайджан, что вырастил Бабека
Имеет также имя Азербабекан [4, с. 12]!

Автор понимает, что для того, чтобы написать такое значительное произведение, ему самому придется преодолеть много трудностей, и потому пишет:

Пути искусства – это взмыться ввысь,
И если нужно, гору на плече понесть.
Достойным чтобы стать земле родной,
Героем только стать нам нужно!

Приехал в Краснодон я из Баку.
На скоростном составе ехал быстро.
Пустые улицы, безмолвен город,
С чинарой говорю, делюсь я словом [4, с. 12].

После пролога поэма начинается главой «Разговор с тополем». В этой главе поэт языком героя вспоминает храбрых сыновей своего народа, с чувством гордости описывает их боевой дух, борьбу за свободу родины. В этот момент автор мысленно переносится в период освободительного движения, воспламенившегося на родине отца Али, Асадуллы, в Южном Азербайджане, Тебризе, с чувством печали рассказывается о трагедии, которая случилась с патриотами свободы. «Источники надежды, оптимизма и боевого духа поэзии Халила Рзы очень глубокие, кипучие и неисчерпаемые. Поэтому, как бы поэт не затрагивал трагичных тем, связанных с Южным Азербайджаном, он не впадает в пессимизм. Чуть ли не в каждой строке напоминает своему читателю, что «под границей живут землетрясения». Тем самым поэт выражает свою надежду на более решительные шаги на пути объединения народа» [6].

Во втором разговоре с тополем – могилой Али Дадашева – поэт говорит о глобальных вопросах, заставляющих задуматься человечество. С глубоким сожалением подчеркивает наличие фашистов, бросающих вызов всему миру, жаждущих человеческой крови:

Живут бесчестные, под именем фашиста,
Живут злодеи, что с опорой на фашиста!
И подлые живут, что тянутся к фашистам,
Живут гадюки, из норы фашиста [4, с. 22]!

В представлении поэта в воды Нила брызнула кровь, а рана на груди Вьетнама все еще кровоточит:

В Хиросиме красный снег идет,
Где-то там серозные дожди.
Моря же жалуются на человека,
Что в водах их так много мертвых рыб [4, с. 23].

Вторая глава поэмы «Вторая беседа с тополем» посвящена проблемам, которые беспокоят все человечество. Автор словно анализирует моральную трагедию человечества и факторы, вызывающие эту трагедию. В данной главе поэмы поэт, выходя за рамки национализма, выглядит как сын человечества, обеспокоенного за судьбу мира, как величественный, гуманистический мастер слова. Горькая судьба стран, народов очень беспокоит его. Говорит о странах, у которых первой проблемой является нехватка ежедневного пропитания, «хотя у них большое львиное сердце, тем не менее, опровергают их этическую идентичность, ставят клеймо никчемности, с колониальной печатью». Языком Ходжара плачет о Курдистане, который разрывается в лапах завоевателей:

Все поет Ходжар:
Мой Курдистан, горемычная, разделенная страна.
Часть каждая у зверя в лапе скрыта [4, с. 24]!

В этом произведении особо привлекают внимание образы Али, Сергея, Любы и Лютикова. Дружба Али и Сергея вызывает уважение у читателя. Поэт описывает мечты, мысли этих юных борцов о будущем, в то же время «яркими художественными чертами воссоздает романтический, чистый, богатый характер Али; он на наших глазах возвышается, как человек с поэтической душой, тянущийся к красотам природы, родному краю, который спешит превратить воображаемое в своих мыслях в художественные произведения, символы» [7, с. 13].

Вторая глава поэмы «Вторая беседа с тополем» заканчивается выводом, вытекающим из художественного решения глубоких философских мыслей, наталкивающим на размышления:

Смотри внимательно на горы эти снежные,
Может, это матери, их поседели волосы.
Матери миру даруют сыновей,
А мир дает им слезы горькие [4, с. 25].

В поэме поэт начинает своеобразно размышлять; он знакомит нас с матерями, подарившими миру радость, а взамен получившими горькие слезы. Он делится с нами впечатлениями от встречи с матерями. Говорит, что, хотя с тех страшных дней прошло 24 года, раны все еще свежие. Непреходящее горе матерей Нади, Василия, Анны, Клавы, Тони и Дмитрия печалит поэта.

Частенько говорит сама с собой,
Не получая на вопрос ответа.
Года проходят, прямо строем,
И матери стареют, горе – нет [3, с. 27].

Поэма постоянно находилась в центре внимания исследователей с точки зрения борьбы молодежи разной национальности с одной-единственной целью – освобождение страны, ее сравнивали со многими подобными произведениями. Б. Набиев, говоря об этой особенности поэмы, пишет: «Поэму «Орлы Краснодона», показывающую яркими художественными средствами совместную борьбу против фашизма таких славных борцов, как Сергей Тюленин, Али Дадашев, Любовь Шевцова, я оцениваю в одном ряду с такими произведениями, как «В небесах Ленинграда» народного поэта М. Рагима, «Сердце Гафура» С. Рустама, «1418» Р. Рзы, «416» Б. Вахабзаде, и считаю ее одним из удачных произведений эпического стихотворения» [5].

В главе поэмы «Могучее, чем поезда» рассказывается о летописи героизма молодогвардейцев, вписанного в историю золотыми буквами. Невероятная самоотверженность Али Дадашева и Сергея Тюленина приводит читателя в экстаз. Они решили в чрезвычайно холодную и морозную ночь остановить

вражеский поезд, вывести из строя колеса, несущие в страну ад, смерть. Отвертками и кирками они разнимают рельсы, вынимают шпалы. Ползком отдаляются и ждут приезда поезда. Машинист, потеряв управление, не может вести состав, который сходит с рельсов, вагоны сталкиваются и сгорают дотла.

– Гори, подлец! Зетсензих. Шпрехензи [4, с. 34].

Али с чувством гнева и мести говорит эти слова по-немецки, который когда-то учил. После уничтожения вражеского поезда они с радостью обнимаются, обойдя сгоревший дотла поезд, с блеском победы на потных лицах шагают к завтрашнему дню, полному надежды.

Поэт, страстно описывая боевую храбрость Али и Сергея, рисует нам новую картину. Вот фашист Ренатус допрашивает Али, спрашивает у него о взрыве поезда, о том, от кого получили инструкцию. Али острым, как бритва, взглядом смотрит на Ренатуса и говорит о своем незнании о какой-то организации, а поезд взорвал он сам. Ренатус понимает, что Али не русский:

– Значит, ты не русский? Ты мусульманин?

– Нет, я – азери, не мусульманин,

– Азери… ха, ха, ха… –

смеется Ренатус [4, с. 36].

Он говорит Али, что нет такой страны, как Азербайджан, ее историю сожгли и, как бесправного раба, продали России, и считает, что такими словами воздействует на Али. Даже обещает Али, что если он выдаст ему нужные сведения, то выпустит его на свободу, даже увезет в Берлин. Но Али с улыбкой уничтожает его надежды и отвечает, что если Ренатус сам целым и невредимым сможет вернуться в Берлин, то совершит большой подвиг.

Ренатус гневно перелистывает альбом Али. Различные картинки, различные мысли… Но больше всех привлекали внимание Ренатуса на картинках Али оттенки красного цвета. Он считает это ошибкой и говорит Али, что от красного цвета можно быстро устать. А Али перечисляет ему значения красного цвета.

Обволокли вы красным цветом
Нашу святую землю.
Наша кровь в венах красная,
Ненависть в костях красная.

Вам не нравится красный флаг,
Красная Свобода, Красное Солнце.
Во все зари нашей Вселенной
Завтра разойдется красный огонь.
Солнце приветствует красных!

– Будь терпеливым, молодой человек,
Если посмотреть на самом деле.
Я сам старый художник…
– Нет… не может быть художником фашист!
Ренатуса душит могучий голос этот:
«Нет… не может быть художником фашист!» [3, с. 39].

Эти слова Али мысленно уводят Ренатуса в далекое прошлое. Он вспоминает студенческие годы. Перед глазами всплывают яростные выступления учителя, художника Гребера. Он думает, что сам тоже мог бы стать художником. Но убийство учителя темной ночью в Веймаре заставляет его бросить это ремесло. Ренатус бросил кисть и взял в руки ружье.

Автор здесь проникает во внутренний мир Ренатуса и знакомит своего читателя с его прошлым. Об этом моменте поэмы Рафиг Юсифоглу пишет, обращая внимание на мастерские особенности Халила Рзы: «Художественное отражение некоторых светлых черт, по сути, в отрицательных образах, их мечтаний, описание порой мучений совести создало почву для всестороннего раскрытия характеров. То, что Ренатус смотрит картины Али и, услышав слова: «Фашист не может быть художником», возвращается в прошлое, вспоминая уроки художника Гребера в годы юности, а также свои первые рисунки, является интересной находкой, служащей для индивидуализации образа» [8, с. 207].

Ренатус, отрываясь от воспоминаний, протестует против приговора Али:

– На основании каком ты говоришь,
Не может быть художником фашист?
Али с горьким смехом, невозмутимо отвечает:
– Подумай сам,
Кто бросил бомбу первым
На Лувр с Эрмитажем, кто?
А храм Печерской Лавры вы
Конюшней сделали, где скот держали.
А Прагу золотую растоптали!

… У вас не может быть художника сердец.
Глаза слепы у вас, душа глухая.
С закваской Ницше и с подсказкой Фихте,
Вы горстка хищников, разбойников теперь [4, с. 41]!

Ренатус не выдержал обвинения Али и дает приказ: «Уведите и ломайте пальцы, державшие кисть».

Али уходит, приходит Олег. Одежда на нем рваная, полосатая. У всех допрошенных юношей лозунг один:

Хоть режьте нас на мелкие куски,
Борьба!
Борьба!
Борьба!
Борьба [4, с. 45]!

Фашистские палачи не оставляют живого места на телах Али, Сергея, их бьют прикладом ружья, вгоняют иглы под ногти. На грудь других членов организации раскаленным железом ставят клеймо – звезды.

Фашист выбивает глаза Олега Кошевого стеклом его очков, до смерти бьет Лютикова, режет грудь Ульяны. Но, несмотря на все эти истязания, молодогвардейцы, которые преданно защищали родины, не дают врагу того, чего он хотел, не предают других членов организации и не раскрывают секретов Советской Армии.

Ночью фашисты расстреляли у шахты и бросили в колодец 70 орлов Краснодона, которые не отступили от своих целей, священных идей. Еще живыми на их тела погрузили вагоны с углем. Таким образом фашисты будто старались замаскировать свое преступление.

На следующий день после трагической смерти молодогвардейцев Краснодон освобождается от фашистов. Жители города, солдаты, генералы над гробами погибших юношей дают клятву мести. Поэт показывает, что эта печаль над гробами героически погибших юношей – горе не только отдельных семей или города, оно является горем, печалью всей Родины и народа. Ведь эти молодые люди отдали свои жизнь во имя Родины и народа.

В прологе книги «Орлы Краснодона» Сулейман Рустам, обращая внимание на художественные особенности поэмы, пишет: «Здесь я хочу обратить внимание на попытку поэта создать

образ коммуниста. Поэт в лице Филиппа Петровича Лютикова создал образ непоколебимого коммуниста. «Орлы Краснодона» является не только исторической поэмой, но и произведением, наполненным духом современности» [9, с. 6].

Выводы. Поэма Халила Рзы «Орлы Краснодона» является произведением, написанным в духе протеста против фашизма, всякого кровопийства, губителей человечества. Автор не только пытается обличить таких хищников, как фашист Ренатус, потерявший человеческий облик изменник Соликовский, предатель Кулешов, но и старается художественно описать причины, порождающие фашизм.

В поэме образ Али Дадашева является обобщенным образом наших храбрых сыновей, героически погибших вдали от Родины в борьбе против фашизма. Этот образ, который с любовью создал поэт, созвучен с героями наших дней. Поэт искренними строками выражает вечную привязанность к Родине таких героев, как Али, всеобщую любовь к ним. Любовь Али к Родине наиболее ярко выражена следующими строками:

– Я говорю:
Привезите мне хотя бы
Горсть земли из родины.
Если меня не можете увезти туда,
Тогда ту землю привезите мне [4, с. 17].

Эти строки также являются одним из фактов, показывающих величие родины и бесконечность любви к Родине.

Поэма «Орлы Краснодона», олицетворяющая такие качества, как мужество, воинственность, героизм, и на сегодняшний день остается актуальным произведением. Наш народ, у которого 20% земли находится под оккупацией, сотни тысяч жителей являются вынужденными переселенцами и беженцами, сегодня нуждается в таких патриотичных молодых людях, как Али Дадашев. Произведение формирует у молодежи такие качества, как ненависть к врагу, любовь к Родине, преданность Родине и своему народу.

Литература:

1. Улутюрк Х.Р. Жанр поэмы в послевоенной азербайджанской советской поэзии (1945–1950): дисс. … канд. филол. наук. Баку, 1963.
2. Габил. Халил Рза. Улдуз. 1984. № 10.
3. Набиев Б. Поэт независимости. Баку: Элм, 2001.
4. Рза Х. Орлы Краснодона. Баку, 1967.
5. Мирзоев А. О творчестве Х. Рзы. Коммунист Кировабада. 1968. 14 ноября.
6. Набиев Б. Чувства любви. Молодежь Азербайджана. 1983, 6 декабря.
7. Новрузов М. Олицетворение орлов. Литература и искусство. 1968. 20 июля.
8. Юсифоглы Р. Особенности мастерства азербайджанской поэмы. Баку, 2010.
9. Рустам С. Поэма о героизме. Пролог к книге Х. Рзы «Орлы Краснодона». Баку, 1969.

Рзаева Г. З. Художнє відображення героїзму в поемі Халіла Рзи Улутюрка «Орли Краснодона»

Анотація. У статті на основі різних джерел досліджена поема «Орли Краснодона» з погляду художнього змісту, зроблені висновки за сюжетом і моральним принципам головних героїв. Показується, що поема «Орли Краснодона» є твором, який має особливе значення у творчості Х.Р. Улутюрка. У творі почуття патріотизму дуже сильне, пафос героїзму є провідним, розповідається про хоробрість представника організації «Молода гвардія» Алі Дадашева і його соратників. Автор з глибокою любов'ю змалював самовідданість своїх героїв. У творі створена передумова для художнього осмислення героїзму в широкому значенні, тобто у великому масштабі, в глобальному вимірі. З аналізу твору випливає, що поема «Орли Краснодона» повністю пронизана почуттям патріотизму й ненавистю до фашизму.

Ключові слова: поема, Халіл Рза, війна, фашизм, героїзм, боротьба.

Rzaeva G. Artistic reflection of heroism in the pool of Khalil Rza Ulutyurk "Krasnodon's orals"

Summary. The poem of "Krasnodon eagles" was explored detailed in the article, cogent results wer e disclosed by applying different sources. It is said that the poem of "Krasnodon eagles" is one of the works that has special importance in the activity of K.R. Uluturk. The poem was written in the subject of war. The patriotism is strong in the work, heroism is leading. The poem of "Krasnodon eagles" deals with the representative of "Young guards" Ali Dadashov and the heroism of his creed friends. The author glorified the prowess of his heroes with deep love. There was condition for detailed – wide ranged understanding of the heroism, literary understanding in global category. The result that comes out from the analysis of the work is that the poem of "Krasnodon eagles" is full of patriotism and hatred against fascism.

Key words: poem, Khalil Rza, war, fascism, heroism, struggle.

УДК 130.2

Рзаева Г. М.,
преподаватель кафедры иностранных языков
Азербайджанского университета

ОСОБЕННОСТИ ВОПЛОЩЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ КОНТРКУЛЬТУРЫ В АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация. Нонконформисты со всем остротой впервые выявили проблему отчуждения, с которой человек столкнулся в XX веке. Проблема с гуманитарной точки зрения, прежде всего, в ее постановке, которая по существу меняется каждый раз и всегда требует нового решения. Это была проблема противостояния сознания и страсти, вечная борьба ума и чувства, головы и сердца и их конфронтация в новой социально-исторической ситуации. Ни один элемент этой дихотомии не связан с этим или другим умением и способностью человека и всегда основывается на этическом выборе личности. Если такой человек разумен, если может измерить свои действия и если он сможет дать логическую оценку событий жизни, то мы считаем такого человека рационалистом. И наоборот, если человек не равнодушен к какому-либо событию, выбирает эмоциональное отношение и отказывается регулировать свои действия, то таких людей можно считать иррациональными.

Ключевые слова: американское общество 1960-х годов, контркультура, отчуждение человека, молодежная субкультура, нонконформизм.

Постановка проблемы. В 60–70-е годы XX века американская молодежь столкнулась с вопросом, имеющим для нее большое значение: главной движущей силой в жизни человека является индивидуальная реальность или все-таки социальная реальность?

Сторонники контркультуры, неорганизованные, не обладающие развитой идеологией – хиппи и битники – нашли путь к единению в изоляции от мира на основе определенных маргинальных интересов, прежде всего, через прием наркотиков. Представители хиппи воспринимали подобную форму существования как «тотальное отрицание». Эта попытка тотальной изоляции от общества стала причиной появления качественно новой культуры.

Изложение основного материала исследования. Этот интерес к новой культуре (контркультуре) стал формироваться у детей даже в самом младшем возрасте. Один из самых первых исследователей контркультуры, американский ученый Теодор Роззак отмечает, что эта тенденция проявляется у детей уже в возрасте трех лет. В этом возрасте дети создают пьесу о Санта-Клаусе, который въехал в страну без официального разрешения, попал по этой причине в тюрьму, откуда его освобождают хиппи [1, с. 95].

Движение хиппи. Эта пьеса, написанная детьми, на самом деле рассказывает старшему поколению о наличии целой пропасти между ними в восприятии мира. По мнению старшего поколения, хиппи были далеки от реалий истинной жизни, именно поэтому у них не было нравственно-интеллектуального потенциала для изменения жизненных реалий. Однако вместе с этим хиппи добились как в Америке, так и в определенном контексте во всем западном обществе появления фактически непреодолимой пропасти между поколениями. Видный философ, ведущий идеолог и участник майских событий 1968 года Герберт Маркузе характеризовал американское молодежное движение как «великое отторжение» [6].

Хиппи, которые продемонстрировали свою решимость реализовать радикальные лозунги Великого Отторжения, превратились в образцовые фигуры, кумиров для всех подростков. Подростки в массовом порядке стали воспринимать идеологию и образ жизни хиппи и пытались имитировать это: ведь можно было стать хиппи, не отказываясь от детских прихотей. Интересно, что самые талантливые студенты в университете Беркли слушали лекции босиком, с цветами в волосах, а на шею одевали колокольчики для коров [6].

Американская идеология контркультуры. То, что на первых порах вокруг основателя американской идеологии контркультуры, поэта-философа Аллена Гинзберга в годы его молодости быстро сплотились битники, и все это достаточно быстро распространилось среди молодежи, имеет несколько причин [2]. Известный немецкий мыслитель И. Гете подчеркивал, что нет ничего ненормальнее, когда несовершенный мозг усваивает совершенное высказывание [5]. Естественно, что стремление молодежи, проводящей целые дни в рок-клубах, не имеющей серьезного жизненного опыта, к коренному изменению общества является самым большим недостатком диссидентского движения того периода. Это молодежное движение не обладало никакими другими качествами, помимо иного отношения к жизни и здоровых инстинктов. Эта молодежь не смогла бы что-либо еще сделать, помимо частичной или с пользой для себя маргинализации культуры, оставшейся в наследство от прежних поколений [5].

Здесь следует также обратить внимание и на следующее: каждое новое поколение меняет доставшуюся им культуру в той или иной форме, при этом приспосабливает некоторые ее положения к себе, от некоторых отказывается, от ряда же положений отказывается вообще. Вместе с тем об отношении нового поколения к культуре можно сказать, что оно опирается на сбалансированную диалектику – утверждение-отрицание.

Однако отношение молодежи 60-х годов прошлого столетия к культуре было иным: «Если мы утверждаем, что в молодежной среде возникла контркультура, то это является истиной, а не преувеличением: есть такое направление, которое основательно отдаляет наше общество от принципов массовой культуры, и потому это больше не похоже на культуру и похоже на своего рода варварское вторжение в культурную среду» [1, с. 98].

Межпоколенческие отношения как основа формирования контркультуры. Хосе Ортега-и-Гассет, испанский философ, который давно исследовал социальные катаклизмы, которые произошли в XX веке до основания феномена контркультуры, пророчески считал, что это неизбежно повлияет на межпоколенческие отношения и разрушит культурные традиции и наследие, которые человечество вырабатывало на

протяжении веков. Он отмечал, что «сегодня существуют разные поколения и отношения между ними. Отношения между разными возрастными группами напоминают динамическую систему стремлений и ненависти, согласованности и противоречий. Именно эта динамическая система каждый миг формирует историческую реальность» [3, с. 97]. Подобная сложная система динамических отношений привела к образованию контркультуры в 60-х годах прошлого века.

Исторические факты убедительно доказывают, что, как правило, радикальный отказ от ценностей предыдущей культуры необходим для осуществления культурного переворота. Один из первых исследователей американской контркультуры Т. Роззак привел несколько примеров из истории человечества. В одном из фронтонов в храме Зевса в Олимпии Аполлон описал в греческой мифологии вторжение пьяных кентавров на празднование благородных богов кентавров и защиту традиционной культуры от называемой греками варварской культуры (бескультурья) [1, с. 99]. Хотим добавить, что агрессия, которая является одной из ведущих черт контркультуры, представлена в виде вмешательства кентавров (полулюдей, полуживотных) в праздник богов.

В барельефе на стене храма показан неоднократный процесс формирования кризиса в культуре, становления пропасти, в особенности при смене одной цивилизации другой. Вместе с тем здесь, в этой антагонистической борьбе не на жизнь, а на смерть, закономерно показано включение в борьбу различных жизненных концепций, то есть представлений о жизни. Т. Рошак правомерно подчеркнул, что в этой борьбе совсем не всегда бывает конец, который показан на барельефе, то есть не всегда побеждает аполлоновское начало. Иногда кентавры способны разрушить пиршество богов. На самом же деле, если внимательно присмотреться, становится ясным, что это столкновение открывает возможности для формирования новой культуры [5].

Сравнительный анализ контркультуры и ранних христианских общин. «Простые христианские общины, чьи идеалы и социальные позиции были глубоко отделены от официальной культуры, поверхностно рассматривали иудаизм и мистерии. Это могло быть абсурдным в глазах греко-римских ортодоксов» [1, с. 99]. Как видно, Т. Рошак утверждает, что раннее христианство обусловлено его отрицательной позицией против культурной традиции, сложившейся в течение двухвекового существования, и что радикально все новые культуры первоначально считались произошедшими в виде тотально отрицаемой контркультуры. Это позволило выявить американские источники и аналоги контркультуры в разные периоды истории, предполагая их закономерный характер.

Чтобы определить истинное лицо ранних христиан, можно сослаться на текст Евангелия по этой проблеме: здесь ясно показано мировосприятие христианской контркультуры. «Святой Петр сказал: «Ибо написано: погублю мудрость мудрецов, и разум разумных отвергну. Где мудрец? где книжник? где совопросник века сего? Не обратил ли Бог мудрость мира сего в безумие? Ибо когда мир своею мудростью не познал Бога в премудрости Божией, то благоугодно было Богу юродством проповеди спасти верующих. Ибо и Иудеи требуют чудес, и Еллины ищут мудрости; а мы проповедуем Христа распятого, для Иудеев соблазн, а для Еллинов безумие, для самих же призванных, Иудеев и Еллинов, Христа, Божию силу и Божию премудрость; потому что немудрое Божие премудрее человеков, и немощное Божие сильнее человеков» [4: 1, 19, 22, 27]. По-видимому, как культурные, так и мирские отношения ранних христиан совпадают с возможностями и взглядами представителей американской контркультуры.

Через кого Бог в Библии обеспечивает духовность и познание евреям, которые ждут чудес, и любовь к мудрости эллинам? Библия определенно отвечает: через тех, кто не знает мудрости. В библейском тексте признается, что христианство, которое впоследствии стало источником глубочайшей мудрости, само по себе было поддержано бедными с точки зрения культуры и нищими слоями общества. На самом деле их предложение представляет собой диссидентскую культуру с контркультурной сущностью, состоящую из собрания двусмысленных идей, примитивных символов сходства по сравнению с высокой и отполированной на протяжении многих веков культурой евреев и эллинов. Вместе с тем простые христиане и американские представители контркультуры связаны между собой стремлением разрушить существующую культуру.

В чем причина появления этих двух желаний в разных исторических условиях? Можно ответить на этот вопрос однозначно: несмотря на всю мудрость и культурные традиции евреев и эллинов в древние времена, несмотря на все достигнутые ими достижения, существовал культурный и духовный разрыв. И этот разрыв можно было восполнить только необоснованными идеями, связанными с контркультурой. То же самое можно сказать об условиях, которые породили американскую контркультуру.

Образование и контркультура. Контркультура повлияла также и на область образования и была направлена на ее радикальное изменение. Так, первый американский университет в Лондоне открыт в 1968 году. Это был прототип будущих свободных университетов на Западе, прежде всего в Соединенных Штатах. В этом антиуниверситетском кампусе читались антикультурные, антимассовые, антипоэтические, антитеатральные и антисемейные курсы. Бывшие учреждения в области образования больше не удовлетворяли студентов и учащихся. Радикализм в школах достиг такого уровня, что вековые отношения «учитель-ученик» рассматривались как авторитаризм, отнимающий базовые свободы студентов. Те, кто выступали с позиции «старшее поколение не может научить ничему полезному молодое поколение», отказались от традиционной системы образования.

Несмотря на все недостатки, радикальное движение молодежи было обусловлено рядом причин, с которыми столкнулось человеческое общество. Старое поколение, сформированное на основе традиционных культурных ценностей, столкнулось с большими опасностями для существования жизни на земле. На первый взгляд человеческая цивилизация, основанная на обычном рационализме, фактически привела к опасности уничтожения в результате ядерной войны. Это доказало, что «рационалистические» принципы общества, в сущности, носили иррациональный характер и что неконтролируемая всеобщая шизофрения была признаком «противоречия» в контексте абсолютного зла. Контркультура сформировалась в контексте абсолютного зла. Это абсолютное зло было просто связано с существованием человеческого рода. Вся наша политика, наша общественная мораль, наша экономика и наша интеллектуальная деятельность были определены им. «Мы играем в геноцид – игра в азартные игры, целью которой является уничтожение нашего вида» [1, с. 103].

Социальный кризис и контркультура. Действительно, в 60-е годы прошлого века человечество находилось в состоянии серьезного кризиса. Человечество лишилось инстинкта самосохранения в лице пожилого поколения, и большими шагами оно двигалось к неотвратимому уничтожению. В такой трудный период инстинкт самосохранения странно проявлял себя: молодое поколение могло использовать механизм этого основного инстинкта, чтобы действовать против ценностей пожилого поколения: спасение человечества должно решаться через столкновение культуры и контрастов.

В отличие от старшего поколения, молодые люди могут ясно видеть опасности, которые получает человечество в связи с кризисом культуры: они признают необходимость для пожилого поколения начать и завершить процесс реформирования этой смертоносной культуры как можно скорее.

Но здесь нужно упомянуть один момент. Какими качествами обладает молодежная контркультура? В этом случае нельзя забывать о двух моментах: во-первых, молодежь не была готова к решению такой ответственной задачи, поскольку у нее не было ни опыта, ни интеллектуального потенциала; во-вторых, опасность, которая предстала перед человечеством, оказалась действительно чрезвычайно реалистична, необходимо как можно быстрее избавиться от оков старой культуры. Решить эту проблему было невозможно даже с появлением манифеста всей оппозиционной молодежи. Это было связано с рядом причин.

Во-первых, как упоминалось выше, молодые люди были сформированы на идеях, идущих еще со средних веков, которые превратились в систему законов и суровых ограничений и запретов, принятых большинством общества на сознательном или бессознательном уровнях. Они не были готовы усвоить законы культурного порядка, радикального изменения порядка дисциплины, то есть не были осведомлены и, что наиболее важно, не обладали решимостью для осуществления революционных переворотов.

Во-вторых, те, кто поддерживал контркультуру, были чрезвычайно разными, смешанными. С этой точки зрения исследователи контркультуры напоминали своих сторонников в средние века, находившихся среди крестоносцев. Известно, что в крестовом походе наряду с сильными религиозными лидерами, которые хотели освободить могилу Иисуса от «неверующих» мусульман, были воины, присоединившиеся к ним для славы, те, кто не могли добиться успеха в собственной стране, искатели приключений.

Конформизм как проявление контркультуры. Контркультура была красочной с точки зрения содержания: здесь рядом с решительной молодежью, которая понимала, что традиционная культура вела к катастрофе человеческую цивилизацию, были и те, кто был настроен сделать это за счет тех, кто постоянно подвергался гонениям, которые временно были вовлечены в движение, кто стремился проявить свою энергию в разрушении, выступали против войны, боролись против расовой ненависти, также временно присоединилась. Как правило, они отходили от движения после демонстрации своих протестов. Те, кто выступал против антигуманизма технократии, были также довольно многочисленными. Однако ядро движения составили те, кто однозначно отбросили все культурные ценности общества, были готовы решительно идти до конца. Они не поддавались на косметические изменения. Хотя в движении контркультуры этих типов участников было меньшинство, они могли комбинировать различные типы структур вокруг себя. Они были настоящими нонконформистами.

«Чистые» нонконформисты исключали возможность разрешить программу контркультуры на уровне партии или организации. Они считали, что создание общества, в котором люди чувствовали бы себя комфортно и которое могло бы реализовать их интеллектуальный и умственный потенциал, требует успешной организации не социальных, а психологических проблем. Особенность диссидентского движения 60–70-х годов XX века также очевидна в этом отношении, это более культурный феномен, чем политическое движение: «Диссидентство проникает непосредственно мимо идеологии и напрямую влияет на восприятие нас самих, других, окружающего нас мира, основательно меняя наше отношение к миру» [1, с. 106].

Сторонники контркультуры для радикального изменения мира сочли необходимым обнаружить и исследовать источники этой теории, а не саму теорию. Это требовало бы, чтобы технократические взгляды и традиционная культура как бы заключили своеобразный договор: был необходим отказ от прошлых культурных ценностей наряду с технократией. А именно эгоцентрично-ориентированное мышление технократии и традиционной культуры привело к не учету конкретных людей в обществе и их удалению на обочину истории. Сторонники контркультуры заявили, что традиционную культуру следует заменить новой культурой. Эта новая концепция культуры должна была основываться на неинтеллектуальных возможностях личности.

Технократия демонстрирует свой идеал создания идеального общества для оправдания своей антигуманной позиции и исходила из тезиса о конце идеологии «великого общества». Однако это была, конечно, неправда, это была идеология, которая была направлена на абсолютное отчуждение людей, способное умело скрыть свою тайну. Разумеется, в Соединенных Штатах, где обосновались технократы, по-видимому, не исходили из научно обоснованного мировоззрения. Технократы хотели, не медля, достичь «рациональности», «эффективности», «прогресса» во всех сферах жизни общества, они хотели показать, что они далеки от предвзятости и говорят на статистическом языке, который не зависит от системы ценностей. Но технократы знают, что самые сильные идеологии влияют на сознание, что позволяет им влиять на подсознание тоже.

Контркультура и «новые левые». На первый взгляд контркультура радикально отличалась от идеологически близких к нему «новых левых». Известно, что левые были главной политической проблемой 60-х годов XX века. Они не хотели понимать, что отчуждение не имеет какого-либо институционального характера, то есть, по сути, изолировано от средств производства и результатов, полученных развитой экономикой. Отчуждение – это процесс массовизации поведения большего числа людей, уничтожение индивидуальных чувств.

С этой точки зрения отчуждение может проникнуть в революционное движение, направленное на радикальную модернизацию мира: те, кто хочет уничтожить отчуждение ради самых гуманных целей, являются жертвами отчуждения, потому что они просто пытаются устранить появление отчуждения и разоблачить его внутреннюю суть. В этом случае материальность и революционная подготовка или материальные блага имеют большее значение, чем человеческая жизнь, начинается процесс отчуждения и появляются лицемерные возможности использовать людей в качестве бездушных предметов [1, с. 116].

Разумеется, нет никакого радикального различия между революционным терроризмом и капиталистической эксплуатацией: оба изолируют людей от их субъективной сущности.

Нонконформисты пришли к выводу, что люди – единственная ценность, которая обладает бесконечным познавательным потенциалом, который не может быть реализован, и что это возможно только в контексте взаимной любви и свободы. Вот почему они считали борьбу с обезличиванием человека, доводящего человека до уровня ничто, наиболее важной проблемой, стоящей перед молодежью. По мнению нонконформистов, основной результат XX века связан с органическим единством используемых средств и целей: никакие средства, направленные против личности и ее свободы, не могут оправдать самую благородную цель.

Они, разумеется, видели одиночество, отчуждение людей во второй половине XX века, изолированность людей друг от друга по той или иной причине. По их мнению, эти тенденции могут быть устранены только путем устранения предрассудков против людей. Кеннет Кенистон, профессор Йельского университета, обобщил эти особенности молодых людей: «Молодые радикалы экстравагантны в своем стиле выражения; они крайние индивидуалисты, привязаны к личным, прямым, открытым отношениям с другими людьми. Они формально отреагировали на структурированные должности, проявляли враждебное отношение к бюрократической структуре управления и власти» [1, с. 117].

Исследователи считают необходимым условием для реформирования управления участие молодежи такого типа в правительственных структурах, проведение ими реформ, приобретение управлением вследствие этого демократического лица.

Однако существовала опасность того, что молодые люди, у которых не было достаточного опыта, будут подвергаться различным воздействиям. Не случайно, что некоторые молодые люди, которые хотят изменить мир, искренне решили преследовать свои цели с помощью тиранических методов. Правда, этих молодых людей, которые думают и действуют так, мало. Но они представляли собой наиболее «недовольную», самую активную, наиболее целенаправленную часть диссидентского движения. Пресса сосредоточила все свое внимание на этих молодых людях и, исходя из их мировоззрения и мировоззренческих позиций, сформировала общественное мнение о движении.

Кто такие битник или хиппи? Американский писатель и психолог Тимоти Лири сравнил конкретного человека и лицо, интегрировавшее в социальную систему, и пришел к выводу, что «политика социальной системы проиграет политике нервной системы» [5, с. 121]. «Новые левые» и битники вместе с хиппи объединились именно в этом моменте. Несмотря на все давление общества, культура молодежи маргинальна, то есть выходила за рамки магистрального развития искусства, не лишая себя особенностей образа мышления и мышления.

С 60-х годов прошлого века пресса создала стереотипный образ битника/хиппи. Это человек, который безразличен ко всем социальным проблемам, замкнут и не демонстрирует общественной активности. На первый взгляд такая жизненная позиция чужда «новым левым». Странно, однако, но левые восхищались подобным отношением хиппи к миру: они думают, что для того, чтобы интегрироваться в социальную жизнь человека, он должен сначала стать замкнутым человеком и познавать самого себя.

Система сложных и противоречивых отношений с американским обществом, особенно его радикальными «новыми левыми», и, как это ни парадоксально, способность буржуазии и ее технократической технократии поглощать и растворять идеи, направленные против самого себя, поставили контркультуру в чрезвычайно сложное положение. Известно, что в начале 1970-х годов технократы переварили майские события 1968 года и сделали их своим органическим компонентом. В этой связи один из ведущих идеологов левого движения в мире Г. Маркузе был обеспокоен привлечением и усвоением мятежных ценностей: «Это очень тревожная вещь, но это также доказывает, что моя философия полностью оправдана. Все в нашем обществе можно усвоить и переварить» [6 с. 131].

Конечно, в такой ситуации было трудно последовательно поддерживать ценности контркультуры. Контркультура как диссидентская культура сталкивалась с двойной опасностью: прежде всего, она имела очень слабые отношения с беднейшими слоями общества, которые могли бы ее поддержать; во-вторых, буржуазия смогла легко превратить контркультуру в средство развлечения – в аттракцион.

В результате усилий буржуазии контркультура стала действительно модной: с одной стороны, она поддерживала себя особыми внешними атрибутами, но, с другой стороны, существенно изменилась с лишением особого бунтарского духа. Это, конечно же, не привлекало новых поколений подростков. Прежде всего, это было связано с тем, что подростки, которые выступали из концепции контркультуры, задавали и пытались решить задачи, с которыми они не могли справиться. Это не позволяла им ни жизненная, ни теоретическая подготовка. Следует отметить, что они не были организованы, что отрицательно сказалось на целенаправленности их деятельности.

Выводы. Чтобы успешно бороться со всем, что есть у технократии, в том числе с необходимостью усвоения идей и принципов воинствующего духа нонконформистов, сторонникам контркультуры пришлось разработать стратегию целенаправленной борьбы и соответствующей ей тактики. Но подростки не смогли реализовать некоторые выдвинутые верные гипотезы, а также идеи, продиктованные интуицией. Подавляющее большинство нонконформистов в первое время было удовлетворено жалкими символами, жестами и одеждой, которые они создали, которые действительно рассказывали им об их мятежных настроениях, но которые со временем стали лишаться своей сущности. Лозунги нонконформистов ничего не значили по сути, хотя они сохраняли свой мятежный пафос в стиле. Вчерашние повстанцы превратились в вечного студента, жителя кампуса колледжа, посетителей хиппи- и рок-клубов.

Однако было очевидно, что общество рискует оказаться в кризисе, если оно не разрешит некоторые этнические проблемы, возникшие из культурной тенденции этой контркультуры. Последующие десятилетия доказали, что контркультура является не только проблемой, бросающей вызов обществу, но и предупреждением, решением проблем, только зарождавшихся здесь.

Люди, которые выбирают принципы рационального поведения в сфере контркультуры, предупреждали об ужасах, с которыми может столкнуться это движение, и на основе слов выдающихся представителей человеческой расы, таких как Сократ, Вольтер, Галилео Галилей и другие, стремятся защитить разум от дикости и невежества, объявляя это святым делом современной человеческой мысли и всех действующих

социальных институтов. Действия и поступки нонконформистов определяют их видение жизни, то есть посредством наших действий мы выражаем наше отношение к себе и миру вещей.

Многие из них, несмотря на их мятежное отношение к обществу, продемонстрировали систему правил и положений, к которым их обязало общество. Однако наряду с этим у них было много туманных и абстрактных представлений о добре и зле. Вместе с тем они на основе своего мировоззрения пришли к выводу, что реальность и морально-этические ценности не дают возможность принимать законы, которые диктует общество. Разумеется, субъективное сознание, по крайней мере, раскрывает правду о собственном мировоззрении человека. Но человек – это не только индивид, но и полностью привязанная к обществу неразрывными узами личность. Фактически каждый человек является диалектическим единством индивида и личности, общего и особенного. У нонконформистов это диалектическое единство разрушается и создается разрыв между общим и особенным.

К слову сказать, фальшивость социальных ценностей признавали не только нонконформисты, но и английский философ, который был далек от нонконформизма во многих отношениях: «Я предпочитаю жить с истиной как сумасшедший, или как человек благоразумный – с ложью». Нонконформисты считали, что человек лишь тогда становится искренним и адекватно реализует свой характер, когда действует бездумно, а желания не имеют при этом никакого смысла. Социум требует от человека вести себя мудро. Это означает ограничивать себя во всех отношениях и, в конечном счете, скучать.

Литература:

1. Рошак Т. Истоки контркультуры = The Making of a Counter Culture: Reflections on the Technocratic Society and Its Youthful Opposition (рус.) англ. / пер. О.А. Мышакова. Москва: АСТ, 2014. 384 с.
2. Ginsberg, Allen. (2000) Deliberate Prose: Selected Essays 1952–1995. Foreword by Edward Sanders. New York: HarperCollinsPublishers, p. XX–XXI., from the foreword by Edward Sanders, p. XX.
3. Ортега-и-Гассет Хосе. Восстание масс / перевод А.М. Гелескус. Москва: АКЕ, 2016. 256 с.
4. Новый Завет, Первое послание к Коринфянам святого апостола Павла. URL: http://days.pravoslavie.ru.
5. Технологии изменения сознания в деструктивных культах / Т. Лири, М. Стюарт и др.; пер. с англ.; под ред. И. Митрофановой. Санкт-Петербург: Экслибрис, 2002. 224 с.
6. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Москва: АСТ, 2003. 526 с.

Рзаева Г. М. Особливості втілення ідеології контркультури в американській літературі

Анотація. Нонконформісти з усією її гостротою вперше виявили проблему відчуження, з якою людина зіткнувся у XX столітті. Проблема з гуманітарного погляду передусім у її постановці, яка, по суті, змінюється кожен раз і кожен раз вимагає нового рішення. Це проблема протистояння свідомості і пристрасті, вічна боротьба розуму і почуття, голови і серця, їх конфронтація в новій соціально-історичної ситуації. Жоден елемент цієї дихотомії не пов'язаний із цим або іншим умінням і здатністю людини й завжди ґрунтується на етичному виборі особистості. Якщо така людина розумна, якщо може виміряти свої дії та якщо вона зможе дати логічну оцінку подій життя, то ми вважаємо таку людину раціоналістом. І навпаки, якщо людина не байдужа до якої-небудь події, вибирає емоційне ставлення й відмовляється регулювати свої дії, то таких людей можна вважати ірраціональними.

Ключові слова: американське суспільство 1960-х років, контркультура, відчуження людини, молодіжна субкультура, нонконформізм.

Rzaeva G. Peculiarities of the embodiment of the ideology of the counterculture in the American social thought

Summary. Nonconformists with all its acuity for the first time revealed the problem of alienation, which a human being encountered in the XX century. The problem is, from the humanitarian point of view, primarily in its formulation, which essentially changes every time and each time requires a new solution. It was a problem of confrontation of consciousness and passion, the eternal struggle of the mind and the feelings, the head and the heart, and their confrontation in a new socio-historical situation. No element of this dichotomy is associated with this or any other ability and the skill of a person and is always based on an ethical choice of personality. If a person is intelligent, if he can measure his actions, and if he can give a logical assessment of the events of life, then we consider such a person to be a rationalist. Conversely, if a person is not indifferent to an event, chooses an emotional attitude and refuses to regulate his or her actions, then such people can be considered irrational.

Key words: American society of the 1960s, counterculture, alienation of humans, youth subculture, nonconformism.

УДК 821(560) «653»'

Хандан А. Р. З.,
доцент кафедры турецкой филологии
Бакинского государственного университета

СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ПОЭЗИИ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ

Аннотация. В статье проводится анализ особенностей поэзии турецкого поэта Мехмета Акифа Эрсоя, представителя исламистского движения начала XX в. в Турции. Мехмет Акиф Эрсой известен своей работой под названием «Сафахат». Этот том представляет собой сборник из 44 стихов разного размера. Самая ранняя работа, которая напечатана в этой книге, датируется 1904 г., но весьма вероятно, что поэт, которому тогда было 32 года, сочинял стихи и до этой даты. Он был главным представителем исламизма, одного из движений, возникших вслед за объявлением конституционной монархии. Преданностью своим принципам, своей честностью Мехмет Акиф Эрсой выделялся среди интеллектуалов и поэтов своего времени. Подобно своим современникам, он обладал обширными знаниями о традиционной восточной литературе. Кроме того, в течение многих лет, когда он учился в ветеринарной школе, он подробно изучил работы таких просветителей, как Виктор Гюго, Альфонс де Ламартин, Эмиль Золя и Жан-Жак Руссо.

Ключевые слова: турецкая поэзия, исламистское движение, Акиф Эрсой, восточная литература, реализм и натурализм.

Постановка проблемы. Из истории поэтической мысли известно, что популяризация идеологии исламизма связана, прежде всего, с именем турецкого поэта Мехмета Акифа Эрсоя. Поэт популяризировал идеи ислама в своих стихах и статьях, а также боролся с невежеством и отсталостью, призывая к возрождению общества.

Печатным органом исламистского движения был журнал «Сырат-и Мустаким», а затем – «Сабиль-Ура-Рашад». У истоков этого движения стоял Мехмет Акиф Эрсой. Его последователями были Ахмед Недим Бей, Саид Халим Паша и Ашраф Эдиб. Мехмет Акиф Эрсой защищал принцип, согласно которому основой нравственности была приверженность вере и Богу, страх перед Богом и набожность. В то же время он показывал ислам в качестве образца прогресса и выступал против всех видов социальной отсталости. Мехмет Акиф Эрсой не стремился объединить весь исламский мир: он пытался объединить исламскую нацию в пределах империи. Поэтому он протестовал против идей тюркизма и туранства.

Цель статьи – показать особенности творчества поэта, который пришел в поэзию через религиозную и личностную тематику, впоследствии начав бороться за идеал исламского единства.

Изложение основного материала. Мехмет Акиф Эрсой родился в Сарыгузельском квартале Стамбула. Этот район славился своей религиозной и набожной средой. Мехмет Акиф Эрсой приобщается к религии при помощи своего отца. Вера поэта была мусульманской, но на таком уровне, когда наука ценится превыше всего. Мехмет Акиф Эрсой был поэтом-реалистом. Он и сам отмечал, что в его стихах невозможно увидеть воображаемое, потому что он пишет только то, что видит. Действительно, в стихах он пишет о социальных проблемах народа, о том, как проповедники, пользуясь исламской религией, препятствуют просвещению людей. Идеи поэта были прогрессивными исламистскими идеями Джамаледдина Афгани. Аспект, в рамках которого он рассматривал проблемы, – ислам.

Мехмет Акиф Эрсой жалуется на слабый уровень подготовки кадров специалистов в системе образовательных учреждений. В большинстве стихотворений он, исследуя прошлое, направляет своих читателей в будущее, вселяя в них определенную надежду. Среди стихов, написанных на эту тему, выделяется стихотворение «Пробуждение». В нем поэт обращается к своему народу, призывая его пробудиться ото сна, трудиться, бороться за свое развитие:

О, народ, что смотрит в мир с надеждой,
Твои надежды рушатся всечасно.
Всевышний испытания послал,
Смотреть нет сил, и нет желанья.

О, старый Восток! О, вечный мой приют!
Ну пожелай же, наконец, ты пробудиться!
Боюсь, иначе перед Западом вконец,
Ты потеряешь все, что наработал!

Как видно из этого стихотворного отрывка, Мехмет Акиф Эрсой смотрит в будущее, поскольку понимает важность поступательного развития. Обращаясь к своему народу, он говорит о том, что Бог открывает перед ним дверь в будущее, посылая всякие испытания, однако народ снова стремится остаться в прошлом, не стараясь активно действовать, идти вперед. Мехмет Акиф Эрсой подчеркивает тот путь, который прошел по дороге прогресса Запад, и мечтает, чтобы мусульманский Восток также двигался вперед, придерживаясь одновременно своих исламских ценностей.

Мехмет Акиф Эрсой верил в человеческий разум, он считал, что у того, у кого отсутствует разум, нет также и веры. В одной из своих статей поэт пишет: «Действительно, если мы видим ученого, человека, который работает ради общества, делаем вывод о том, что мусульманин не ценит науку и добродетель, что подрывает ценность ислама как социального института» [3, с. 46]. Описывая ислам как прогрессивную религию, Мехмет Акиф Эрсой изучал произведения исламских ученых во все периоды истории и пытался пропагандировать то, что узнал. Поэт, выполнивший переводы произведений многих известных исламских ученых, публиковал их на страницах журнала «Сырат-и-Мустаким». Среди этих ученых были такие известные люди, как шейх Мухаммед Абдух, Фарид Вечди, Азимзаде Рафик, Абдулазиз Чавиш.

Реализм как основное идейное содержание творчества Мехмета Акифа Эрсоя. Анализируя художественное творчества Мехмета Акифа Эрсоя, отметим, что он – реалистический художник. Все стихи поэта являются социально-дидактическими. У Мехмета Акифа Эрсоя нет стихов о любви. Он как-то сказал о своем творчестве, что в его стихах нет воображения,

и он писал только то, что видел. Творчество поэта реалистично-натуралистическое. Рассказывая о горьких реалиях в некоторых из своих стихов, Мехмет Акиф Эрсой, создавая при этом вполне реалистичные картины, иногда прибегает к натуралистическим описаниям.

Автор одну за другой указывает причины отставания Востока. Художник подчеркивает, что люди, живущие в мусульманской среде, отмалчиваются, занимают пассивную позицию. Он описывает места, где людей заставляют быть пассивными. В качестве одно из этих мест поэт называет кофейню. В стихотворении «Местная кофейня» автор описывает среду, которую он наблюдает в течение многих лет. Эта среда является одной из многих препятствий для развития народа:

Давайте закроем мы эти кофейни.
Пусть будет закрыт ее занавес кровавый!
Это занавес, как рана, кровоточит у Востока,
Пятно позора на лице народа.

В этом стихотворении, опубликованном в его сборнике «Шафахат» (в первой книге) изображение кофейни фактически является синонимом Востока того времени. Общество того времени предстает перед нами во всей своей полноте.

Кофейня, которая стала частицей образа, стиля жизни во всей Османской империи, практически обрекала людей, в особенности молодежь, на бездействие, когда молодые люди днями бездельничали. Помимо этого, кофейни были также очагами антисанитарии. Картина, описанная Мехметом Акифом Эрсоем, довольно безрадостная. Поэт использует свое стихотворение в качестве орудия социальной борьбы. Он не гнушается изображать всю подноготную, всю грязную сторону жизни этих общественных мест. Здесь играют в азартные игры, лечат зубы, ставят пиявки, стригутся и бреются. Все это находится в ведении главы кофейни. Поэт призывает народ держаться подальше от таких мест:

Здесь дверь грязна, а наверху – отверстье,
Не поймешь, доска иль почва перед вами?
Не спрашивайте, грязь вокруг.
Я ничего не могу сказать о месте, которое я вижу, но
Ведь это хлев, но там есть сено, здесь же – нет! [3, с. 1969].

Мехмет Акиф Эрсой в этом стихотворении как бы беседует со своим читателем. Данное стихотворение является удачным шагом в создании стиля *аруз* на турецком языке.

В первый период литературной деятельности Мехмет Акиф Эрсой, под влиянием соответствующей литературы, создал произведения в классическом стиле. Среди любимых им поэтов можно назвать Муаллима Наджи. Муаллим Наджи был идейным руководителем литературной группы под названием «Восточная» в период *Танзимата*. В 80-е годы XIX в. в поэзии произошло размежевание: Муаллим Наджи Раджаизаде выступил против ультрасовременных тенденций в поэзии, оставаясь на позициях классики. Мехмет Акиф Эрсой на первых порах приветствовал именно эту мысль, однако затем заинтересовался новыми течениями в поэзии.

Мехмет Акиф Эрсой привнес в свое поэтическое кредо, в отличие от многих своих поэтов-современников, новое социальное содержание. Здесь превалировали религиозные и социальные темы. Поэт, вставший на путь реализма еще в юношеские годы, уже не сходил с него никогда.

После объявления Машруте (революционного конституционного движения в Иране) поэт публиковался в журнале «Сырати Мустаким». Читатели, поддерживавшие его искания, а также творческая интеллигенция внимательно следили за его исканиями. При написания стихотворения на любую тематику поэт основывался на своих личных впечатлениях и размышлениях. В создании вполне реалистических картин ему помогала хорошо развитая наблюдательность. Большинство изображенных им событий взяты из реальной жизни. Это была частица жизни вполне реальных людей. Именно поэтому стихи Мехмет Акиф Эрсой выглядели реалистичными, со всеми положительными и отрицательными качествами. Например, в стихотворении поэта «Больной» описан случай, происшедший с учеником по имени Ахмед школы Халгалы Зираэт.

Направления творчества в сборнике «Сафахат». Поэзию Мехмета Акифа Эрсоя с точки зрения содержания тематически можно подразделить на несколько категорий. Стоит подчеркнуть, что в любом произведении обязательно наличие религиозной темы.

Стихи Мехмета Акифа Эрсоя изданы в сборнике «Сафахат», состоящем из семи книг.

1. «Сафахат. Книга первая».

В этой книге, посвященной Мехмету Али Беку, сыну Ратиба Паши, помещены стихи, которые до этого были опубликованы в журнале «Сырат-и Мустаким». Книга состоит из 198 страниц и 3 000 строк.

2. «За трибуной Сулеманийе» (знаменитое учебное заведение – медресе).

Это произведение посвящено одному из преподавателей этого высшего учебного заведения, Фатеху Ходжа.

3. «Праведные голоса».

В этой книге, состоящей из 500 строк, уделено внимание толкованию некоторых аятов и хадисов.

4. «За трибуной Фатех».

Здесь всего 1 800 строк, по частям опубликованных в «Сабитуль-Решаде».

5. «Воспоминания».

Часть текста также посвящена аятам и хадисам. В книге 1 600 строк.

6. «Асим».

В данной книге 2 500 строк. Она посвящена Фуаду Шамси Беку.

7. «Тени».

Книга издана в Египте. Большинство опубликованных в ней стихов посвящены друзьям и близким.

Первое из опубликованных стихотворений Мехмета Акифа Эрсоя – это *манзума* (историческое описание), посвященная поэту Фатеху Джамеси. В нем анализируется прошлое и приветствуется будущее. Во многих стихах автора звучит мысль о том, что для движения вперед необходимо исходить из интересов всей страны, всего народа, причем развиваться следует в правильном направлении. Произведение начинается со следующих строк:

Yatarken yerde ilhadiyle haşr olmuş sefil efkar
Yarub evdarı yükselmiş bu müthiş heykel-i ikrar
Siyeh-reng-i delalet bir bulut şeklinde maziler
Civarından kaçar bulmaksızın bir lahza istikrar
Zıya-rız-i hakikat bir seher tavrında müstakbel
Gelir fevkinden eyler sermedi binlerce nur israr.

В этих строках поэт сравнивает прошлое с черными облаками. Прошлое ходит вокруг него, не может удержаться на месте и убегает, срываясь с места. Утро же излучает сияние. Минареты, словно место надежды. Окна же, словно взгляд

в вечность, в сторону Всевышнего, перед которым поднимается завеса тайн. Над священным храмом витают души, а из-под высокого купола волнами исходит сияние.

Поэт воспроизводит свое утреннее посещение храма в описаниях, полных любви и благодарности. Не ожидая призыва муадзина (священнослужителя) к молитве, поэт рано утром шагает к храму, полный надежд. В это время он вспоминает свое детство. Тогда отец Мехмета Акифа Эрсоя водил с собой и его, и его сестру в храм. Когда отец молился, дети резвились, играли:

В белых, чистых одеяньях, годов этак пятьдесят пять,
Лицом ты молод, хоть борода, усы уже белы.
Как будто ты столетний старец.

В этих строках оживает облик отца поэта, он возвращается к восхитительному прошлому.

Рассматривая стихи Мехмет Акифа Эрсоя, мы видим, что он обращался к наиболее распространенной форме поэзии – *месневи*. Для этого есть несколько причин. Во-первых, месневи – очень популярная форма в восточной поэзии. Не случайно Мевлан Джалаладдин Руми известен в истории литературы именно благодаря своим месневи. Вторая причина в том, что Мехмет Акиф Эрсой, который, как правило, писал короткие рассказы, обратился к этому жанру, чтобы сделать более выразительными и более длинные жанры. Тофиг Фикрет, который подвергся критике со стороны поэта за свои атеистические идеи, также был автором, предпочитавшим рассказы.

В поэзии Мехмета Акифа Эрсоя, наряду с древними традициями Востока, нашли свое отражение и западные идеи в области литературы и мышления. После того, как Мехмет Акиф Эрсой перешел от более древней стихотворной формы *месневи* к другой стихотворной форме – *гите*, он написал множество стихотворений в этой форме. В гите поэт описывает свои личные чувства. Здесь особенно заметна реалистическая линия автора. Мехмет Акиф Эрсой находился под влиянием реализма и натурализма на протяжении всей своей творческой карьеры.

Он писал: «Высокие мечты о различных явлениях и предметах отсутствуют в моих стихах. Я не фантазирую в поэзии. Я говорю о простых вещах. Например, этот камень. Я не буду называть его камнем Хагар-и семави (упавший с неба). Я не изменяю реальности вещей <…>. Я вижу все, как кажется, как я могу себе представить. Идя в самую необычную среду, я стараюсь воссоздать ее, как живописец. Одна из самых привлекательных работ, по-моему, это «Местная кофейня». Ведь здесь вы видите все то, что действительно есть в местной кофейне» [5, с. 393].

Поэзия Мехмета Акифа Эрсоя является доказательством его приверженности реалистической тенденции. И в самом деле, стихотворение «Местная кофейня» буквально наполнено реалистичными и натуралистическими зарисовками.

Мы слышим голос общества в стихотворных строках. В отличие от многих поэтов, живших в то же время, он выражал не свои чувства, а печаль и проблемы своего народа. Возможно, это также связано с тем, что поэт рассматривает свою народ, слившись с ним, через душу и самосознание. Мехмет Акиф Эрсой не стремится унизить нацию, изображая самые уродливые стороны общественной жизни, но, разоблачая отсталость, он показывает своим людям правдивый путь. Большинство его стихов дидактичны. Мехмет Акиф Эрсой желает прогрессивного развития своему народу и объясняет, что важно для достижения этих желаний.

Поэзия Мехмета Акифа Эрсоя сильно отличается от поэзии других поэтов, которые жили и работали в тот же период. С точки зрения тематики мы считаем, что Тофик Фикрет затрагивает похожие социальные проблемы, но в религиозной тематике Тофик Фикрет и Мехмет Акиф Эрсой находятся на противоположных полюсах. Сюжеты о трагедиях бедных людей в рассказах поэта в определенной степени перекликаются со стихотворениями Тофика Фикрета.

Совершаемый поэтом время от времени переход от реализма к натурализму вытекает из его способности ярко отражать существующую реальность. Поэт, стремящийся отразить в своем творчестве реальность, склоняется к натурализму, когда выражает самое яркое из того, что он видит. Поэт, который не стесняется смотреть на уродство, и, возможно, даже предпочитает уродство, на самом деле стремится преодолеть эти болезненные проявления реальности.

Мехмет Акиф Эрсой писал: «Вы определите болезнь, а найти лекарство – легко». К примеру, в отличие от символиста Ахмеда Хашима, Мехмет Акиф Эрсой не отворачивается от горьких истин, он опускается на дно общества, изображая самые уродливые и далекие от эстетики образы. По нашему мнению, это говорит о внутренней духовной силе поэта.

Выводы. В поэтическом сборнике «Шафахат» Мехмета Акифа Эрсоя собраны исторические стихи, проповеди, лирические стихотворения и сатира. Повествовательные истории в основном касаются жизни простых людей, их проблем. Стихотворения-проповеди содержат стихи, которые воспевают религиозные, национальные и социальные истины. Как упоминалось выше, Мехмет Акиф Эрсой был поэтом, далеким от романтических изображений. Сохранились и лирические произведения поэта. Это в основном стихи, выражающие его любовь к родине, причем достаточно горячо. К таким стихам относятся «Мученикам Чанаккале», «Национальный гимн», «Бюльбюль», «Лейла» и др.

Литература:

1. Кабаклы Ахмед. Турецкая литература. III том. Стамбул, 1997. (На турецком языке).
2. Туйлю Абдулла. Социальные вопросы в творчестве Мехмета Акифа Эрсоя. Баку, 2005. (На турецком языке).
3. Тарлан Нихад Али. Мехмед Акиф и Сафахат. Стамбул, 1971. (На турецком языке).
4. Курбанов Ш. Джамаладдин Афгани и тюркский мир. Баку, 1997. (На азербайджанском языке).
5. Мехмет Акиф Эрсой. Сафахат. Стамбул, 1966. (На турецком языке).

Хандан А. Р. З. Соціальна сутність поезії Мехмета Акіфа Ерсоя

Анотація. У статті проводиться аналіз особливостей поезії турецького поета Мехмета Акіфа Ерсоя, представника ісламістського руху початку XX ст. у Туреччині. Мехмет Акіф Ерсой відомий своєю роботою під назвою «Сафахат». Цей том являє собою збірник із 44 віршів різного розміру. Найбільш рання робота, надрукована в цій книзі, датується 1904 р., але цілком можливо, що поет, якому тоді було 32 роки, складав вірші і до цієї дати. Він був головним представником ісламізму, який був одним із рухів, що виникли після оголошення конституційної монархії. Відданістю своїм принципам, своєю чесністю Мехмет Акіф Ерсой вирізнявся серед інтелектуалів і поетів свого часу. Подібно своїм сучасникам, він володів великими

знаннями про традиційну східну літературу. Крім того, протягом багатьох років, коли він навчався в ветеринарній школі, він детально вивчив роботи таких просвітителів, як Віктор Гюго, Альфонс де Ламартін, Еміль Золя і Жан-Жак Руссо.

Ключові слова: турецька поезія, ісламістський рух, Акиф Ерсой, східна література, реалізм і натуралізм.

Handan A. Social essence of Mehmet Akif Ersoy's poetry

Summary. This article is about the poetry of Turkish poet Mehmet Akif Ersoy and the islamism movement. Mehmet Akif Ersoy is best known for his work entitled Safahat. This volume is a collection of 44 poems of various lengths by Mehmet Akif Ersoy. The earliest work that appears in this book is dated 1904, but this is unattested, and it is highly likely that the poet, who was 32 on that particular date, composed poems prior to that date. He was the foremost representative of Islamism, which was one of the movements that followed the declaration of constitutional monarchy. Because of his dedication to his principles, his honesty, and because he practiced what he preached, he was distinguished among the intellectuals and poets of his time. Just like his contemporaries, he had abundant knowledge concerning traditional eastern literature. In addition, during the years he was studying at Veterinary school, he enjoyed reading the works of authors such as Victor Hugo, Alphonse de Lamartine, Emile Zola, and Jean-Jacques Rousseau.

Key words: Turkish poetry, Islamist movement, Akif Ersoy, eastern literature, realism and naturalism.

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

УДК 82'0:81'42

Боговін О. В.,
кандидат філологічних наук, докторант кафедри
зарубіжної літератури та теорії літератури
Бердянського державного педагогічного університету

КОД VERSUS КОНЦЕПТ: СПІВВІДНОСНІСТЬ ПОНЯТЬ НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИКО-ФІЛОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ

Анотація. Статтю присвячено з'ясуванню особливостей потрактування термінів «код» та «концепт» у теоретико-методологічних парадигмах мовознавства та літературознавства. Встановлено, що код – завжди ширше поняття, аніж концепт, і може проявлятися в тексті в тому числі і посередництвом концептів. Своєю чергою, концепт постає точкою перетину кількох кодів, у результаті чого виявляється полісемантичність, або діалогічність концепту. Таким чином, код та концепт мають різні функціональні призначення в літературознавчому аналізі.

Ключові слова: код, концепт, теоретико-філологічна парадигма, дискурс, когнітивістика, інтертекстуальність.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Характерною ознакою сучасного філологічного дискурсу є постійний пошук та удосконалення теоретико-методологічного інструментарію дослідження. У цьому зв'язку надзвичайно популярними в останні роки стали поняття «код» та «концепт», неоднозначність, багатоаспектність та смислоємність яких подекуди призводить до певної теоретичної «розмитості», взаємної дифузії, а іноді навіть взаємозаміщення цих понять, що своєю чергою призводить до утруднення порозуміння між науковцями. Означена проблема обумовлює **мету** нашої публікації, яка полягає в з'ясуванні особливостей потрактування термінів «код» та «концепт» у теоретико-методологічних парадигмах мовознавства та літературознавства, встановленні співвідносності цих понять в означених координатах дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження. У когнітивній лінгвістиці та психолінгвістиці в останні роки активно провадяться дослідження різноманітних концептів як базової функціональної одиниці, яка завжди має більш широке смислове навантаження порівняно зі своєю мовною репрезентацією, оскільки містить когнітивні ознаки, які не знайшли об'єктивації у мові, але є невід'ємними складовими частинами концепту (З. Попова, І. Стернін, М. Розенфельд). Своєю чергою, в основі теоретичної парадигми визначення поняття концепту лежить гіпотеза універсально-предметного коду, запропонована радянським психологом Н. Жинкіним. Дослідник, концептуально переосмисливши думки Л. Виготського про співіснування у свідомості людини мови думки та вербальної мови та Ю. Лотмана про природну мову та надбудовані над нею вторинні моделюючі системи, припустив існування у свідомості людини універсально-предметного коду, складовими частинами якого є логічні схеми, набори образів, відбитки явищ реальної дійсності у свідомості кожного конкретного індивіда, завдяки яким відбувається процес мислення. Цей код невербальний і формується у свідомості окремої особистості як відображення подразників органів чуттєвого сприйняття: «УПК – це такий динамічний механізм, який забезпечує семіотичне перетворення сенсорних сигналів в предметну структуру, тобто денотативне відображення дійсності» [1, с. 16]. Коли в суб'єкта виникає необхідність висловити свою думку, універсально-предметний код перекодовується спочатку в проміжний код: внутрішнє мовлення, що має риси одночасно і універсально-предметного коду і реального мовлення, а вже потім проміжний код перекодовується в зовнішнє мовлення. Сприйняття постає зворотнім процесом щодо говоріння: під впливом мовлення формується спочатку проміжний код (внутрішнє мовлення), який згодом перекодовується в універсально-предметний. Такий механізм кодових переходів, незважаючи на свою складність, широко застосовується в дослідженнях з психології та суміжних галузях.

Термін «концепт» певний час тому був і почасти залишається надзвичайно популярним і в літературознавчих дослідженнях. Будучи запозиченим елементом методологічного інструментарію когнітивної лінгвістики, концепт найперше увійшов до термінологічного апарату когнітивного літературознавства, яке в цьому ракурсі постає розділом ширшої дисципліни – когнітивістики, що зародилася на стику лінгвістики, філософій, психології, антропології, кібернетики та нейробіології наприкінці 50-х років XX століття. Предметом дослідження в когнітивістиці стали механізми засвоєння інформації людською свідомістю. Когнітивне літературознавство розглядає літературні тексти як ментальну діяльність людини (автора). У фокусі досліджень – «виявлення зв'язків між структурами думки і структурами вираження» [2, с. 182], точкою перетину яких у межах художнього твору визначено концепти. Наукові розвідки з когнітивного літературознавства набули широкого розповсюдження в західноєвропейських країнах та Америці (Б. Данцігер, Л. Зуншайн, А. Річардсон, Е. Спольскі). У вітчизняному літературознавстві цей напрямок науки про літературу фактично не розвивається.

Натомість в українському літературознавстві концепти активно досліджуються в розрізі розбудови національної картини світу. Якщо в лінгвістиці система концептів репрезентує цю картину, втілену в мові, то в літературознавстві, на думку болгарської дослідниці Д. Чавдарової, концепти відображають національний менталітет, реалізуючись на двох рівнях: тематологічному, адже концепт у художньому творі постає у вигляді теми чи мотиву, та на рівні системи персонажів, оскільки під цим кутом зору образи персонажів можуть проявляти риси національного характеру [3]. Означений напрямок досліджень в Україні розробляють Л. Іванова, Н. Кудрявцева, А. Шмельов.

Інший напрямок сучасних українських літературознавчих досліджень концептів виник на стику з психолінгвістикою і пов'язаний із вивченням ідіостилю письменника та індивідуально-авторської картини світу. Цей напрямок надзвичайно поширений і знайшов своє відображення, серед інших, у працях Т. Пономарьової, В. Саєнка, О. Кузьміної, теоретичним підґрунтям яких стало визначення концепту як індивідуаль-

ного психічного утворення, яке відображає особистість концептоносія. На такому підході до розгляду концептів наголошував, зокрема, Д. Ліхачов: «Розглядаючи, як сприймається слово, значення і концепт, ми не повинні виключати людину… І слово, і його значення, і концепти цих значень існують не самі по собі у деякій незалежній невагомості, а у певній людській «ідіосфері». У кожної людини є свій, індивідуальний культурний досвід, запас знань і навичок (останнє не менш важливо), котрими визначається багатство значень слова і багатство концептів цих значень, а іноді, взагалі-то, і їх бідність, однозначність» [4, с. 281]. Відповідно, рівень концептосфери особистості встановлюється «рівнем культури людини, її приналежністю до певної спільноти людей, її індивідуальністю» [4, с. 282].

Ще один напрямок досліджень концептів у літературознавстві пов'язаний із запереченням суто лінгвістичних джерел визначення концепту в художньому творі і наголошенні на його зв'язках з культурологією. Як зазначає Л. Грузберг [5], у рамках літературознавчого аналізу до розгляду концепту залучаються контексти абсолютно іншого роду, аніж семантичний аналіз: якщо слово потребує мовленнєвого контексту, то концепт постає в «текстах культури» [5]. Таким чином, концепт відображає не лише індивідуально-авторські уявлення, національну картину світобудови, але й національну і ширше світову культуру, оскільки такі її складові частини, як музика, живопис, література, театр, архітектура, філософія, розвиток науки та технологій, релігія певною мірою впливають на формування авторської концепції дійсності і відповідно проявляються у художній творчості. Такий процес проникнення провідних ідей культури в літературний текст посередництвом авторської свідомості отримав назву «концептуалізація», дослідженням якої присвячені праці Т. Кремінь та Г. Буткова.

Зважаючи на досить широке коло напрямків літературознавчого аналізу, в основі методологічного апарату яких лежить концепт, логічною видається певна термінологічна «розмитість» цього поняття. Так, О. Переломова пов'язує концепт у своєму визначенні з інтертекстуальністю, розуміючи останню не як методологічну теорію аналізу літературного тексту, а як його властивість, виражену в тому числі й посередництвом концептів: «[…] концепти можна вважати інтертекстуальною фігурою художнього тексту, де вони функціонують як концептуальні образи в парадигмальній видозміні семантичних варіантів, виконуючи текстотвірну функцію» [6, с. 20]. У своїх наукових працях згадана дослідниця вибудовує теоретичну парадигму, в основу якої покладено два базисних поняття: «лінгвокультурні коди» та «інтертекстуальність», які, на думку авторки, співвідносяться таким чином: «Поєднання віртуального світу міфічних персонажів з життям людей реального світу стає можливою реальністю художнього тексту завдяки лінгвокультурним кодам національного художнього дискурсу, які знаходять своє мовне вираження саме в таких номінаціях – інтертекстуальних знаках текстової структури художнього твору» [6, с. 12–13]. Отже, за О. Переломовою, концепт є інтертекстуальною фігурою, знаком текстової структури, який виражає коди національного художнього дискурсу. У цьому сенсі розуміння коду певною мірою збігається з визначенням архетипу К. Юнга як вияву колективного несвідомого в тексті твору. Із цього приводу авторка пише: «Стилізація фольклорних жанрів із залученням до новоствореного авторського тексту мовностилістичних засобів народної творчості актуалізує у свідомості автора й читача архетипи, на яких вибудовується спільний інтертекстуальний простір, в основі якого лежать спільні лінгвокультурні коди» [6, с. 14]. Таким чином, О. Переломовій вдалося розмежувати досить близькі за значенням і водночас такі різнорідні поняття, як «концепт», «інтертекстуальність», «код» та «архетип», та успішно використовувати їх у рамках одного дослідження і у зв'язку з поставленими задачами.

Найбільш узагальненим, уніфікованим, таким, що може претендувати на універсальність у системі літературознавчих досліджень, на нашу думку, є визначення концепту М. Маркової: «Очевидно, концептом слід вважати ментальне утворення, наповнене національно зумовленими та індивідуальними знаннями про світ і культурним змістом, яке, отримуючи вербальне вираження в літературному тексті, набуває статусу художнього, тобто набуває специфічних ознак – символічності та діалогічності» [7, с. 323].

Водночас дослідниця зауважує: «Останнім часом у сучасному науковому лексиконі спостерігається чимраз частіше звернення до термінів «концепт» та «концептуалізація». Як і кожен «модний термін», вони вживаються в різних за характером теоретичних побудовах із найрізноманітнішими значеннями, що часто утруднює порозуміння між дослідниками, які їх використовують» [7, с. 317]. Подібна ситуація, на наше глибоке переконання, склалася і щодо визначення поняття «коду», який в останні роки постає «новомодним терміном», застосовуючись у найрізноманітніших літературознавчих студіях. Тут ми не будемо детально зупинятися на визначенні поняття код, оскільки цьому питанню присвячена низка наших розвідок [8; 9]. Зазначимо лише, що ми схиляємося до потрактування коду в семіотичному ракурсі і визначаємо його як спосіб упорядкування системи значень (тексту) з метою з'ясування неявних (вторинних, «надбудованих») смислів. Прикметно, що окремі дослідники схильні ототожнювати «код» та «концепт». Так, В. Зусман подає таке визначення концепту: «У культурній комунікації традиція, будучи спільною для автора і читача, створює можливість розуміння смислу літературного твору читачем, і вона ж забезпечує останнього набором кодів-критеріїв, якими він може скористатися, аби із множинності текстів вибрати корпус творів. Як такий код може бути названий концепт» [10, с. 323]. Ми дозволимо собі уточнити думку шанованого дослідника, оскільки вважаємо, що поняття коду та концепту в термінологічній системі літературознавства далеко не тотожні і навіть не співмірні: код завжди ширший за концепт і може проявлятися в тексті в тому числі і посередництвом концептів. Своєю чергою, концепт постає точкою перетину кількох кодів, у результаті чого виявляється полісемантичність або, за визначенням М. Маркової, діалогічність концепту.

Висновок. Код та концепт мають різні функціональні призначення в літературознавчому аналізі. Якщо провідна функція концепту когнітивна і полягає в його здатності нести та передавати інформацію, – за визначенням К. Зацепіна та І. Саморукова, «епістемологічний статус» [11], то функціональне призначення коду – «розшифровувати», виявляти та «оприявнювати» цю інформацію, надаючи їй певного значення в системі історичних, культурологічних, філософських, онтологічних, міфологічних, естетичних, релігійних і т. д. «координат», заданих кодом.

Література:

1. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. М.: Наука, 1982. 162 с.
2. Западное литературоведение XX века: Энциклопедия. – М.: Intrada, 2004. – 560 с.
3. Чавдарова Д. Концепты русской культуры с точки зрения литературоведа. URL: http://www.russian.slavica.org/down/SBORNIK-3.doc (дата звернення: 28.03.2018).
4. Лихачев Д. Концептосфера русского языка // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М.: Academia, 1997. С. 280–287.
5. Грузберг Л. Концепт, или Отчего Америка – концепт, а Финляндия – нет? URL: www.philolog.pspu.ru/gruzberg_concept.shtml (дата звернення: 02.04.2018).
6. Переломова О.С. Інтертекстуальність в українському художньому дискурсі: структурно-семантичний і стилістичний аспекти: автореф. дис. … докт. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова». К., 2010. 34 с.
7. Маркова М. Концепт та концептуалізація в сучасному літературознавстві. // Питання літературознавства: науковий збірник. Вип. 74. – Чернівці: Рута, 2007. С. 317–324.
8. Bohovin O. The concept of «code» in terminological apparatus of literary methodologies: historiographic aspect (part 1) // Наукові записки. Випуск 162. Серія : Філологічні науки. Кропивницький: РВВ ЦДПУ ім. В. Винниченка, 2017. С. 61–67.
9. Боговін О.В. Куртуазний код в аспекті теорії інтертексту як засіб інтерпретації художнього твору. Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Філологія». Випуск 76. Харків: Вид-во ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С. 214–217.
10. Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания. Вопросы литературы. 2003. № 2. URL: http://magazines.russ.ru/voplit/2003/2/zys-pr.html (дата звернення: 02.04.2018).
11. Зацепин К., Саморуков И. Эпистемологический статус концепта. URL: www.ssu.samara.ru/scriptum/status.doc (дата звернення: 28.03.2018).

Боговин О. В. Код versus концепт: соотношение понятий на пересечении теоретико-филологических парадигм

Аннотация. Статья посвящена выяснению особенностей трактовки терминов «код» и «концепт» в теоретико-методологических парадигмах языкознания и литературоведения. Установлено, что код – всегда более широкое понятие, чем концепт, и может проявляться в тексте в том числе и посредством концептов. В свою очередь, концепт является точкой пересечения нескольких кодов, в результате чего проявляется полисемантичность, или диалогичность концепта. Таким образом, код и концепт имеют различные функциональные назначения в литературоведческом анализе.

Ключевые слова: код, концепт, теоретико-филологическая парадигма, дискурс, когнитивистика, интертекстуальность.

Bohovin O. Code versus concept: the correlation of idea at the intersection of theoretical and philological paradigms

Summary. The article is devoted to the clarification of features of the interpretation of code and concept terms in the theoretical and methodological paradigms of linguistics and literary criticism. It is established that code is always wider than the concept, and can be manifested in the text including the mediation of concepts. In its turn, the concept appears as the point of intersection of several codes, which results in a polysemantic or dialogic concept. Thus, the code and concept have different functional assignments in literary analysis.

Key words: code, concept, theoretical and philological paradigm, discourse, cognitivism, intertextuality.

УДК 82.2

Капелюх Д. П.,
викладач кафедри міжкультурної комунікації
та історії світової літератури
Рівненського державного гуманітарного університету

РЕМАРКА ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОМПОЗИЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДРАМАТУРГІЧНОГО ТВОРУ

Анотація. У статті досліджуються дискусійні проблеми термінологічного означення театральної ремарки, її функцій, місця та понятійного обсягу в загальній структурі драматургічного тексту. Проаналізовано питання теоретичних меж, якими можна окреслити понятійний обсяг ремарки, а також характеру співвідношення ремарочного тексту автора і його сценічного втілення режисером, який здійснює театральну постановку авторського драматургічного тексту.

Ключові слова: драматургічний твір, автор, ремарка, паратекст, метатекст, сценічна інтерпретація.

Постановка проблеми. Поетика ремарки, особливості її структурних та семантичних різновидів, індивідуальні та стильові моделі побудови системи ремарок та їхнього співвіднесення з репліковою частиною тексту твору в творчості драматургів різних країн та історичних епох останнім часом викликає все більший інтерес із боку сучасної як мовознавчої, так і літературознавчої науки (праці Б. Голубовського, С. Кржижановського, Н. Ніколіної, Н. Іщук-Фадєєвої, М. Сулими, с. Хороба, А. Зоріна, А. Габдулліної та ін.).

Метою статті є дослідження спектру найбільш дискусійних проблем термінологічного означення театральної ремарки, її функцій, місця та понятійного обсягу в загальній структурі драматургічного тексту.

Виклад основного матеріалу. На нашу думку, першочерговими, у перспективі подальших літературознавчих досліджень ремарки, постають питання, які стосуються більш чіткого окреслення поняття ремарки як структурного елемента композиційної побудови драматургічного твору, зокрема питання теоретичних меж, якими можна окреслити понятійний обсяг ремарки, а також характеру співвідношення ремарочного тексту автора і його сценічного втілення режисером, який здійснює театральну постановку авторського драматургічного тексту.

Теоретичні межі понятійного обсягу ремарки. Одним із гострих і різноаспектних дискусійних питань поетики драматургічної ремарки є проблема теоретичних меж, якими можна окреслити її понятійний обсяг. Мова йде, передусім, про можливість теоретичного співвіднесення із системою ремарочного тексту драматургічного твору, його номінативного (заголовок, жанр та жанровий підзаголовок, поділ на акти, сцени і т.д.) та афішного (перелік дійових осіб та їхня характеристика) компонентів. Заперечуючи можливість такого співвіднесення, В. Волькенштейн, наприклад, мотивує свої теоретичні аргументи тим, що номінативна та афішна компоненти драматургічного твору є «текстом допоміжним, що полегшує читання або сценічне сприйняття, але обов'язковим тільки тоді, коли в ньому розміщені істотні для дії вказівки, не цілком зрозумілі з діалогу» [1, с. 85].

Більшість дослідників поетики драматургічного твору намагаються так чи інакше термінологічно окреслити номінативний та афішний компоненти і певним чином співставити їхній понятійний статус із семантикою ремарки. Одним із найбільш уживаних у практиці такого означення є термін «паратекст». Як відомо, він був розроблений французьким літературознавцем Жераром Жанеттом і запроваджений у театральну практику французьким лінгвістом Жано-Марі Томассо на початку 80-х років XX століття. У межах широкого поняття «паратекст» Ж. Жанетт виокремлював і спрямовані вглиб основного тексту «претексти», тобто посвяти, заголовки, вступи, назви розділів, тощо [2].

Водночас, як констатує С. Носов, «недиференційоване включення до складу паратексту всіх без винятку позатекстових елементів твору, а також факт існування, крім цього терміна-поняття, інших термінологічно-понятійних конструкцій, що належать до сфери позатекстових елементів драматургії, призвели до термінологічної різноголосиці в теорії драматичного паратексту» [3, с. 8].

Скептично, в аспекті доцільності означення номінативної та афішної компоненти драматургічного твору терміном «паратекст», налаштований і Р. Козлов, який зауважує, що «термін «паратекст» запропонований структуралістами Ж. Деррідою та Ж. Жанеттом для позначення супровідних елементів конкретного видання твору: передмови автора чи редактора, титульного комплексу, приміток, коментарів, тощо – для прагмалінгвістичного аналізу їхніх відношень із власне текстом. Перенесення цього поняття на ремарки в драматургічному тексті за ознакою поліграфічного виокремлення або ж за їхньою вторинністю щодо театральної вистави (Ж.-М. Томассо разом із ними до паратексту включає назву, жанрове визначення, театральну програму, афішу й ін.) у літературознавстві видається некоректним» [4, с. 61].

До думки дослідника приєднується Л. Борботько, яка, виключаючи з ремаркового тексту номінативні та афішні компоненти, пропонує термінологічно альтернативні означення, як то «сценічні вказівки», або ж «дидаскалії» [5].

У свою чергу, така позиція видається теоретично неправомірною іншим дослідникам, зокрема С. Носову, який, вступаючи в заочну полеміку з Л. Борботько, наводить власні аргументи: «стосовно позатекстових елементів драми часто використовують терміни «дидаскалії», «сценічні вказівки» і т. д. Ці визначення формально-описові, не враховують функціональний характер паратекстуального складника драми, який вступає з основним текстом у системні відносини, породжуючи художній світ п'єси» [3, с. 8].

Синонімічними понятійними означеннями номінативної та афішної компоненти драматургічного твору в сучасних дослідженнях його поетики є також терміни «неперсонажний

текст», «рамка», «пояснення або ремарка в широкому сенсі слова», «метатекст». Останній термін, поряд із «паратекстом», належить до найбільш уживаних.

Ще в 30-ті роки ХХ ст. відомий російський лінгвіст О. Реформатський у термін «ремарка» вкладав достатньо широкий понятійний зміст. До власне ремарок він зараховував і так звані «проміжні» елементи, тобто перелік дійових осіб (або афішу), означення елементів сценічного декупажу і поіменування дійових осіб перед кожною, співвіднесеною з ними реплікою [6]. Цю позицію поділяють і сучасні дослідники О. Пеньковський та Б. Шварцкопф, які наголошують на тому, що, відрізняючись від власне реплік, номінативні та афішні компоненти драматургічного твору за критерієм усного втілення на сцені більше співставні з ремарочним текстом [7].

Л. Шувалова, намагаючись певним чином теоретично ідентифікувати позарепліковий текст драматургічного твору, називає співвіднесений із ним перелік дійових осіб «передремарками» [8, с. 4].

Серед сучасних дослідників поетики ремарки доволі поширеною є й теза про доцільність та умотивованість включення номінативного та афішного компоненту драматургічного твору до саме ремарочного його тексту. Наприклад, на думку С. Владімірова, «декупаж п'єси, як і список дійових осіб (афіша) із більш-менш розгорнутими характеристиками в мовленнєвій структурі драми, повинні бути віднесені до системи ремарок» [9, с. 169-170].

На нашу думку, з огляду на подвійний, з одного боку, сценічний, а, з іншого – літературний (призначений не лише для театрального режисера та акторів вистави, але й для потенційного читача тексту) статус авторських «метатекстових зауважень» до власне «реплікової» частини драматургічного твору, його номінативний та афішний компоненти теоретично доцільніше зараховувати саме до структури ремарочного тексту. Не озвучуваний у більшості випадків сценічного втілення твору компонент є органічною часткою його художнього цілого і відіграє важливу роль для розуміння та інтерпретації специфіки того або іншого драматургічного тексту читачем, в образній уяві якого номінативні та афішні «авторські пояснення» компенсують фактологічний вакуум інформації, потенційно відтворюваний атмосферою вдалої театральної постановки твору.

Для більш чіткого семантичного виокремлення номінативної та афішної компоненти драматургічного твору, на нашу думку, більш доцільним та теоретично умотивованим могло би бути понятійне означення «парасценічна ремарка», у якому, з одного боку, акцентовано належність зазначених компонентів саме до ремарочного тексту драматургічного твору, а з іншого – їхню специфічну, паратекстуальну (або метатекстуальну) семантичну співвіднесеність із його основною, тобто власне «міжрепліковою» частиною сценічно репрезентованого тексту.

Характер співвідношення ремарочного тексту автора і його сценічного втілення театральним режисером. На відміну від епосу та лірики, текст драматургічного твору існує у своєрідній подвійній художньо-естетичній перспективі. З одного боку, як і лірика та епос, будь-який драматургічний твір має усталений автором, тобто літературний варіант тексту, а з іншого боку, в процесі сценічного втілення драматургічного твору літературний варіант його тексту може зазнавати певних – іноді доволі суттєвих – художніх трансформацій, пов'язаних із різноманітними формами його театральної інтерпретації режисерами та акторами, які беруть участь у постановці спектаклю.

Проблема сценічного співавторства і сценічного протистояння автора драматургічного твору та його режисера в історичній перспективі театрального мистецтва постала не відразу. Від античної епохи і до кінця XIX – початку ХХ ст. європейський театр майже не знав співавторства режисера і загальну драматургічну концепцію спектаклю здебільшого визначав його літературний, а не сценічно інтерпретований текст. Однак кількісне збільшення на кінець XIX – і упродовж усього ХХ ст. естетичних моделей та форм потенційної театральної інтерпретації драматургічного твору, а також зумовлена часом потреба сценічної реінтерпретації в дусі сучасних естетичних та світоглядних уявлень драматургічних текстів попередніх історичних епох сприяє суттєвому підвищенню в практиці театральних постановок ролі режисера – співавтора й інтерпретатора літературного, авторського варіанту тексту.

Позиція більшості літературознавців та театрознавців щодо характеру співвідношення ремарочного тексту автора і його сценічного втілення театральним режисером загалом одностайна і полягає в наголошенні необхідності прагнення до обопільної творчої співпраці і взаєморозуміння.

Позиція, за якою між автором-драматургом та режисером – сценічним інтерпретатором його твору, повинен зберігатися своєрідний творчий паритет, безумовно, справедлива й логічно аргументована, проте на практиці реальної, а не теоретично декларованої, театральної співпраці умови подібної творчої співдружності далеко не завжди сприймаються обома сторонами бажаними й обов'язковими для виконання. Досить часто драматурги вимагають від режисера та акторів абсолютного й беззаперечного виконання усіх авторських ремарочних настанов, як, наприклад, Б. Шоу, який категорично відкидав щонайменшу можливість для режисера або акторів щось змінювати у текстах його п'єс. У листі до австрійського письменника та журналіста, перекладача його творів німецькою Зігфріда Требича від 26 червня 1902 р. Б. Шоу висловлює своєрідний авторський ультиматум керівникам віденського «Фолькстеатру» («народного театру») щодо умов, за яких вони можуть сценічно втілити його п'єсу «Учень диявола»: «Ви повинні з усією переконливістю запевнити їх у тому, що коли вони не будуть виконувати п'єсу саме так, як вона написана, перемовини будуть негайно припинені. Якщо вони знають, як треба писати п'єси, то нехай пишуть для себе самі. Якщо ні, тоді вони повинні надати можливість писати п'єси тим, хто вміє це робити. Я не дозволю об'єднати два останніх акти в один. Я не дозволю проігнорувати хоча б одну репліку, замінити хоча б одну кому. Я прекрасно усвідомлюю, що будь-який дурень, який має стосунок до театру, починаючи від хлопчика, що викликає акторів на сцену, і закінчуючи режисером, вважає, що йому краще, ніж автору, відомо, як написати п'єсу так, аби вона забезпечила популярність і користувалася успіхом. Засвідчіть їм моє вшанування і скажіть, що я знаю всі ці вибрики; що мені сорок шість років; що в своїй справі, та й в їхніх також, я собаку з'їв; що від гонорару я абсолютно не залежу і мені байдуже, поставлять вони мої п'єси чи ні; що я, якщо захочу, стану вигадувати своїм п'єсам назви завдовжки в тридцять п'ять слів; коротко кажучи, що я впертий, самовпевнений, незговірливий, деспотичний геній, глухий до голосу розуму і сповнений нездоланної рішучості стояти на своєму в усьому, що стосується моїх власних творів»[10, с. 247].

Слід зазначити, що не лише автор-драматург може рішуче протестувати проти можливих сценічних адаптацій та трансформацій літературного тексту його твору, але й театральні режисери та актори також, доволі часто, налаштовані більшою або меншою мірою ігнорувати ремарочну, а інколи реплікову частину сценічно відтворюваного ними літературного тексту драматургічного твору.

Можливість і навіть закономірну необхідність вільного сценічного прочитання режисером літературного авторського тексту констатує й такий авторитетний театрознавець, як П. Павіс: «поява режисера в процесі розвитку театру ознаменувала зміну ставлення до драматичного тексту: дуже довго останній сприймався джерелом однієї-єдиної можливої інтерпретації, яку треба було знайти ... У наш час текст сприймається запрошенням до пошуку його численних трактувань або навіть суперечностей; текст може бути інтерпретований по-новому. <...> Режисер не є чимось зовнішнім щодо драматичного твору. <...> драматичний твір не може мати єдиної універсальної і остаточної інтерпретації, яка повинна бути втілена у виставі. Таким чином, альтернатива, яка іноді ще обговорюється режисерами, а саме «грати текст» або «грати спектакль», є неправомірною за своєю суттю. Будь-який спектакль, будь-яка постановка передбачає своє особливе прочитання тексту і в будь-якому тексті міститься в зародку схема його постановки. <...> Режисер не зобов'язаний буквально відтворювати сценічні ремарки та вказівки з тексту. Його особисте сприйняття, яке певною мірою є зовнішнім щодо тексту, відіграє тут вирішальну роль» [11, с. 182-183].

Відомі й численні висловлювання театральних режисерів стосовно необов'язковості дотримання на сцені усіх вимог авторського літературного тексту. «Чи все, що акторам потрібно знати про п'єсу, надає їм драматург? – запитував К. Станіславський. – Чи можна на ста сторінках повністю розкрити життя всіх дійових осіб? Або ж багато чого залишається недомовленим? /.../ Але хіба цього достатньо, для того, щоб створити увесь зовнішній образ, манери, ходу, звички? А текст і слова ролі? Невже їх потрібно тільки визубрити і говорити напам'ять? /…/

Ні, все це має бути доповнено, поглиблено самим актором. Тільки тоді все надане нам поетом і іншими творцями вистави оживе і розворушить різні куточки душі того, хто грає на сцені і того, хто дивиться в залі для глядачів. Тільки тоді сам актор зможе відчути всю повноту внутрішнього життя зображуваної особи і діяти так, як велить нам автор, режисер і наша власна уява» [12, с. 35].

Відомий англійський актор та театральний режисер Г. Крег сприймав авторські ремарки зневагою до режисера, втручання у його мистецтво створення спектаклю [13, с. 104-105].

Але чи не в найбільш радикальній формі важливість та доцільність сценічного дотримання авторських ремарок заперечував відомий російський театральний режисер-авангардист В. Мейєрхольд, який уважав, що найкращий драматургічний твір – це текст, у якому взагалі немає авторських ремарок: «Адже це не біда, коли немає жодних ремарок. Із нашої точки зору, найкращий драматург той, хто жодних ремарок не використовує, бо навіщо художнику-драматургу ремарки? Вони йому не потрібні. Драматичний твір тим і відрізняється від оповідань, повістей і романів, що в ньому так усе побудовано, що зовсім не потрібно ремарок, немає необхідності розповідати те, чому, де і як, тому що все це вже є в самій побудові драматичного твору. У тому й полягає його сутність, що можна обійтися без ремарок» [14, с. 97].

Питання співставлення авторської та режисерської сценічних версій втілення драматургічного твору, попри творчий індивідуалізм чи навіть амбіційність, потенційно притаманну драматургу та його театральному інтерпретатору, вбирає в себе й ще один важливий аспект. Авторські ремарки (особливо це стосується драматургії ХХ ст.) досить часто містять указівки на обставини або умови дії, які технічно відтворити на сцені просто неможливо: «Спробуйте знайти сценічне вирішення авторським ремаркам. Персонаж: «Ой, у мене від страху волосся стає дибки. (*Волосся стає дибки*)». Коли читаєш твір, такі недоречності виглядають смішно, але як їх утілити або чим замінити на сценічному майданчику?» [15, с. 297].

Відтак, у свою чергу, це породжує й проблему розуміння та певної відповідальності автора-драматурга щодо сценічної коректності та відповідності літературного тексту його твору потенційним можливостям сучасної йому театральної техніки.

У практиці театрального втілення літературного тексту драматургічного твору непоодинокими є випадки, коли автор, створюючи п'єсу, заздалегідь визначає для себе режисера, який втілить її у сценічну постановку і навіть акторів, в особі яких він убачає найбільшу театральну відповідність психологічним рисам та характерам виписаних у його творі дійових осіб. Цікавим прикладом такого авторського бачення потенційного втілення на сцені його драматургічного твору є п'єса М. Булгакова «Біг», прокоментована художнім керівником Московського академічного театру імені В. Маяковського О. Гончаровим: «Свій задум режисер погоджує, відпрацьовує з драматургом. Без цієї співтворчості, режисерсько-авторської праці над п'єсою театр обійтися не може. <…> На жаль, нерідко доводиться долати спротив автора, який, віддавши п'єсу в театр, вважає роботу над нею завершеною; йому здається, що зміни і правки, на яких наполягає театр, можуть п'єсу тільки зіпсувати <…>.

Сказане не означає, що робота над текстом має на увазі виключно «боротьбу» з автором; авторський текст, особливо, якщо автор – визначний митець, заслуговує на самий ретельний аналіз. Іноді нас тут чекають вражаючі відкриття. Скажімо, ремарки, які написані Булгаковим до п'єси «Біг», це цілком закінчені художні твори. У них є ключ до задуму. Пропустити все це в жодному випадку не можна. Булгаков дав своїй п'єсі підзаголовок: «Вісім снів». Коли я почав працювати над «Бігом», постало питання: «Чому сни? І хто ці сни бачить?» Опинившись в архіві і переглядаючи рукописи Михайла Опанасовича, я натрапив на дивовижний надпис, зроблений булгаковською рукою: «А, можливо, віддати текст ремарок Яншину?» (М. Яншин проводив репетиції в Художньому театрі Голубкова) Усе відразу стало зрозумілим! У такому разі, це сни єдиного, хто залишився живим, хто втік від себе, це біг від життя. Так одна авторська вказівка продиктувала ідею вистави: вісім снів Голубкова і Серафими, які повертаються уві сні до кошмару свого бігу» [16, с. 69].

Зрозуміло, що такими ж непоодинокими в аспекті творчої співпраці автора і режисера є випадки, коли режисер обирає для сценічного втілення твір, у якому вбачає найбільш точну і послідовну відповідність драматургічної концепції автора власним уявленням та уподобанням, можливості їх театральної реалізації.

Висновки. Таким чином, погляди дослідників ремарки на теоретичні межі її понятійного обсягу далекі від одностайності і варіюються в диференційованому спектрі її теоретичних означень: від мінімалізації її функцій і їхньої ідентифікації з міжре-

пліковими авторськими сценічними вказівками, до максимального широкого означення ремарки – елемента драматургічного твору, який вбирає в себе увесь обшир метатекстуальних елементів присутності у ньому його автора.

Загалом, проблема характеру співвідношення ремарочного тексту автора і його сценічного втілення театральним режисером усе ще залишається відкритою і потребує подальших досліджень.

Література:

1. Волькенштейн В. Драматургия. Метод исследования драматических произведений. Москва: «Федерация», 1929. 272 с.
2. Genette G. Palimpsests. Littérature in the Second Dégrée / Trans. Channa Newman and Claude Doubinsky. Lincoln: University of Nebraska Press, 1997. 491 p.
3. Носов С. Паратекст как средство конструирования художественного пространства в драме: автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.01.08. Тверь, 2010. 18 с.
4. Козлов Р. Хронотопіка Франкових драм: теорія, практика, інтерпретація: монографія. ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка». Кривий Ріг: Видавничий дім, 2012. 352 с.
5. Борботько Л. Авторский метатекст как ориентирующая система в коммуникативном пространстве театрального дискурса: дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. Москва, 2015. 198 с.
6. Реформатский А., Каушанский М. Техническая редакция книги: теория и методика работы / под ред. Д. Л. Вейса. Москва: Гизлегпром, 1933. 414 с.
7. Пеньковский А., Шварцкопф Б. Типы и терминология ремарок. Культура речи на сцене и на экране. Москва: Наука, 1986. С. 150-170.
8. Шувалова Л. Стилистико-грамматические особенности сценических ремарок : автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Москва, 1969. 19 с.
9. Владимиров С. Действие в драме. 2-е изд., доп. Санкт-Петербург. Издательство СПбГАТИ, 2007. 192 с.
10. Шоу Б. Автобиографические заметки. Статьи. Письма: Сборник. Москва: Радуга, 1989. 469 с.
11. Пави П. Словарь театра: Пер. с фр. Москва: Прогресс, 1991. 504 с.
12. Станиславский К. Работа актера над собой. Москва: Азбука, 2015. 512 с.
13. Крэг Э. Воспоминания. Статьи. Москва: Искусство, 1988. 397 с.
14. Мейерхольд В. Статьи. Письма. Речи. Беседы. Т. 2 / В. Мейерхольд. Москва: ОГИ, 2001. 280 с.
15. Козаков М. Фрагменты. Москва: Искусство, 1989. 351 с.
16. Гончаров А. Мои театральные пристрастия. Москва: Искусство, 1997. 334 с.

Капелюх Д. П. Ремарка как структурный элемент композиционного построения драматического произведения

Аннотация. В статье исследуются дискуссионные проблемы терминологического определения театральной ремарки, ее функций, места и понятийного объема в общей структуре драматического текста. Проанализированы вопросы теоретических границ, касающиеся понятийного объема ремарки, а также характера соотношения ремарочного текста автора и его сценического воплощения режиссером, который осуществляет театральную постановку авторского драматического текста.

Ключевые слова: драматическое произведение, автор, ремарка, паратекст, метатекст, сценическая интерпретация.

Kapeliukh D. Stage direction as a structural element of the compositional organization of a dramatic work

Summary. The article deals with the discussion problems of terminological definition of the theatrical stage direction, its functions, places and conceptual volume in the general structure of the dramatic text. The problem of theoretical limits, which can be defined the conceptual volume of the stage direction and the character of the ratio of the author's stage direction text and its stage director's performance were analyzed. The stage director performs a theatrical production of author's dramatic text.

Key words: dramatic work, author, remark, paratext, metatext, stage interpretation.

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

УДК 82.091-32-7

Колінько О. П.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури
Бердянського державного педагогічного університету

ІРОНІЯ ЯК ЗАСІБ МОДЕЛЮВАННЯ СВІТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ НОВЕЛІ

Анотація. У статті відстежується світоглядна функція іронії в сучасній українській та російській новелі. Наголошується на тому, що крізь призму інтертекстуальної іронії, традицій романтичної іронії, самоіронії у змодельованих письменниками картинах життя демонструються неузгоджені та нелогічні елементи і процеси навколишньої дійсності, які важко пояснити логікою і певними закономірностями, у яких проглядаються напружені й драматичні буттєві колізії сьогодення та найактуальніші проблеми сучасності.

Ключові слова: іронія, сучасна новела, імпліцитна іронія, іронічні структури.

Постановка проблеми. Сучасна література позначена тенденцією до іронічного світовідчуття, позаяк іронічність є одним із складників регістрів світогляду митця взагалі й письменника зокрема. С. Підопригора слушно зауважує, що «іронія займає особливе місце в постмодерній картині світу, вона репрезентує той тип світобачення, коли все підлягає деканонізації, десакралізації, адогматизації [12]. Творчість багатьох письменників сьогодення цілком вписується в постмодерну естетику, яка, як відомо, «ґрунтується на всезагальній критиці таких фундаментальних понять, як історичний прогрес, Божественний першопочаток, цілеспрямованість, структура, знак, час, простір, метафізичний дискурс взагалі (каузальність, ідентичність, істинність) та заперечує будь-які теорії та погляди, що претендують на одноосібну репрезентацію істини, чим виводить естетичні, етичні, історичні цінності на якісно новий рівень» [4, с. 109].

Філософсько-естетична рецепція іронії сягає античних часів. Аристотель визначав її як «такий вид смішного, коли говоримо інакше, ніж почуваємо» [18]. Основою філософських спорів Сократа також була іронія. Свій метод ведення бесід він сам назвав Сократова іронія – форма самоіронії, побудована таким чином, що об'єкт, до якого вона звернена, ніби самостійно приходить до закономірних логічних висновків і знаходить прихований смисл іронічного висловлювання шляхом підказок того, «хто не знає істини», або Іронія Сократа – це приховане глузування над самовпевненістю тих, хто вважає себе «таким, що багато знає» [9]. Відомий афоризм Сократа «Я знаю тільки те, що нічого не знаю», має продовження, другу частину, яка чомусь не проявляється навіть в академічних словниках-довідниках, – «Інші не знають і цього». Тільки в поєднанні з першою фразою вислів набуває цілісності й розкриває справжній смисл сократівської іронії та й іронії взагалі. І хоч із часом поняття іронії переосмислювалося, набувало різних інтерпретацій, проте суть її залишалася незмінною – це приховане глузування, замаскованість насмішки щодо суб'єкта чи об'єкта зображення.

У Середньовіччі, в епоху Відродження, в період романтизму сутність феномена іронії набуває нових тлумачень, розширюється. Філософи її вважають єдиною можливістю незалежного буття в обставинах життєвої трагедії й викликом власній долі. У результаті еволюції іронія стає вираженням відчуження, в структурі модернізму вона виявляється у тісному зв'язку з дегуманізацією, естетизмом, нігілізмом, ірраціоналізмом. У постмодерністських конотаціях іронія постає як засіб нейтралізації усіх цінностей і «сумніву доведеності власної істини» [14, с. 35], як тип поведінки та ритм повсякденного життя, як універсальний код культури, як терапевтична функція на тлі постмодерністського стилю [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Літературознавство, взявши на озброєння думки філософів і теоретиків різних часів про сутність іронії як естетичного феномена, намагається також визначитися з її дефініцією. Деякі вчені переймаються цією проблемою, серед яких найвідомішими є М. Бровко, П. Волинський, М. Гірняк, І. Грицютенко, С. Доломан, В. Домбровський, С. Єрмоленко, І. Качуровський, С. Ковалів, Р. Семків, О. Тараненко, С. Яковенко та ін.

Так, про іронію, що виражається в глузуванні через іносказання, розмірковує М. Гірняк: «Іронізуючи, мовець свідомо або несвідомо ухиляється від відвертості, розділяє «зовнішнє» і «внутрішнє» і створює напругу, поєднуючи в слові пряме і переносне значення» [3, с. 68]. Така думка простежується і в інших тлумаченнях: іронія як властивість стилю полягає в навмисній суперечності між дослівним змістом висловлювання та його істинним смислом, який виражають не прямо, а розпізнають завдяки різноманітним чинникам супровідно-контекстуального характеру [20, с. 59].

Український дослідник Р. Семків дає більш розширене трактування іронії. На його думку, іронія – це більше, ніж просто «прихована усмішка», тобто іронічне висловлення, яке спрямовується на формулювання оцінних висновків або створення комічних ситуацій і загалом виходить поза вузькі межі одиночного тропу [14, с. 122]. Іронія постає для нас способом інакомовлення, а отже, як право інакомислення, як право можливості сумніву і свободи думки [14, с. 5].

Питання класифікації іронії, її різновидів також у стані активних наукових розробок і пошуків. Варіанти типології іронічних структур пропонували вчені (В. Бус, В. Ворстер, Ю. Ковалів, Є. Кононенко, А. Махов, В. Півоєв, Р. Семків, Р. Струть), виділяючи то два типи іронії: іронія як художній троп; іронія як фігура в стилістиці (антифразис) (Ковалів Ю., О. Тараненко, С. Яковенко та ін.), то додавали до існуючих ще три типи класифікації іронії (вони ще досить чітко не розроблені): 1) бінарна класифікація на основі дихотомії хвала / осуд: іронія або вдавана хвала, або вдаваний, несправжній осуд; 2) другий тип враховує об'єкт іронії і розрізняє іронію, спрямовану на інших, і самоіронію; 3) третій тип класифікації розрізняє ступінь енергійності, пристрасності іронічного висловлювання [8, с. 425–426].

Отже, у дослідженнях літературознавців іронія тлумачиться то як художній троп; то як одна із найбільш уживаних у художній літературі фігура стилістична або риторична, яка заперечує те, що є вдаваним, фальшивим, несправжнім; то як один із модусів художності, що виражається в архітектонічному розмежуванні я-для-себе і я-для-другого [16, с. 84–85]. Як один із модусів художності, іронія в художньому творі є одним із засобів реалізації авторської позиції, реалізації суб'єктивно-оцінної модальності і, таким чином, вираженням авторської свідомості.

Цілком закономірно, що іронічність стає суттєвою рисою художніх творів різних жанрів і сучасної новели, зокрема в історії розвитку якої найвиразніше демонструється тяжіння до анекдоту з його гумористичним чи сатиричним спрямуванням та до аполога, визначальною ознакою якого є підтекст та інакомовність. Іронічна структура прозописьма українських письменників була предметом наукового аналізу вчених, однак іронія як засіб моделювання світу в сучасній українській і російській новелі в компаративному аспекті є ще недостатньо дослідженим явищем, що актуалізує пропоновану розвідку й увиразнює її наукову проблематику.

Метою статті є спроба аналізу світоглядної функції іронії в сучасній українській та російській новелі крізь призму інтертекстуальної іронії, традицій романтичної іронії та самоіронії, яка увиразнює напружені й драматичні буттєві колізії сьогодення та найактуальніші проблеми сучасності.

Виклад основного матеріалу. У новелах та новелістичних оповіданнях сучасних українських та російських письменників, творчість яких тяжіє до синтетичного письма і поєднує форми реалізму, модернізму, екзистенціалізму, постмодернізму, іронія часто не тільки зумовлює підтекст, а й сам текст, який стає суцільною іронією і засобом моделювання світу. У таких текстах особливої виразності набуває світоглядна функція іронії, яка «полягає в можливості бачити в ній головний принцип світобудови, за допомогою якого можна пояснити численні неузгоджені та нелогічні елементи і процеси довколишньої дійсності, що не піддаються аналізу людською свідомістю» [7].

Така іронія та її варіації простежується в низці новел сучасних українських авторів: Є. Положія «Обраний», С. Жадана «Шляхи сполучення», В. Даниленка «Кімната з цикламенами», «Сливова кісточка», «Свято гарбузової княгині», «Монолог самотнього каменя», «Віолетта з драндулета», «Тір-лір-лі», «Дзеньки-бреньки»; І. Роздобудько «Місцевість»; О. Забужко «Я, Мілена», «Тут могла б бути ваша реклама», «Інструктор із тенісу»; Г. Вдовиченко «Ймовірність дощу нуль відсотків»; Д. Корній «Муза плакала»; Н. Нікалео «Піаністка» та ін.

Скажімо, в новелі Є. Положія «Обраний» текст віддзеркалює іронічне ставлення автора до самої спроможності протагоніста підключитися до творчого процесу і написати новий твір або продовження вже відомого: мандрівник (головний персонаж), прочитавши роман В. Фолкнера «Гамір і шаленство», був настільки вражений, зачарований його героями, що трапилось диво – йому наснився другий том «Гамору і шаленства», який він вирішив занотувати як диво для людства, «тим більше, що Фолкнер, здається, сам послав йому сигнал через відчинений у небесах люк, скинув мотузкову драбину», однак «після трьох місяців безплідних спроб він викинув у кошик файл із назвою «Вільям Фолкнер». «Гамір і шаленство», т. 2 », згадавши при цьому «історію з рукописом другого тому «Мертвих душ» Миколи Гоголя» [11, с. 21–22]. Алюзія на Гоголя оприсутнює інтертекстуальну іронію, а авторську іронію увиразнює назва новели «Обраний», яка за законами новелістичного жанру й іронічного тексту виражає не тільки глузливо-критичне ставлення митця до суб'єкта зображення, а й наповнює слово прямо протилежним значенням.

У новелістиці В. Даниленка «прочитуються традиції романтичної іронії: бунт проти світового зла, трактування творчості як гри, синтез трагічного і комічного, високого і низького, реального і фантастичного, так звана «трансцендентальна буфонада» [19, с. 325].

Художній текст «Я, Мілена» О. Забужко демонструє іронічно-гротескне зображення творчого процесу журналістки Мілени над своїми телепрограмами, аж до повного розчинення в них і втрати відчуття реального-уявного (екранної і передекранної Мілени), до роздвоєння її як особистості. Іронія письменниці сфокусована на показі залежності людини від телевізора, його тяжіння над усіма іншими принадами життя («… телевізор не лише втручався в їхні життя, а й сам жив своїм власним, непорівнянно чуйнішим, святковішим, рівномірно яскравим і насиченим на всіх п'ятнадцяти каналах водночас, … до того ж у телевізора, не те, що в них, усе завжди було в порядку: кожна його історія, хай би яка моторошна і кривава, обов'язково діставала логічний розв'язок… » [5, с. 201–202]), що уособлює поглинання особистості, творчої натури телеіндустрією загалом. Потік свідомого й позасвідомого, фантастично-містичні, навіть фантасмагоричні елементи, що вражають плинністю сюрреалістичних картин, набувають символічного значення боротьби творця зі своїм твором-образом, що вийшов із-під контролю. Апелювання до біблійних текстів увиразнює інтертекстуальну іронію.

Новела О. Забужко «Тут могла б бути ваша реклама» на перший погляд має банальний сюжет: покупка у Відні шкіряних рукавичок, випадкова втрата однієї, намагання придбати нові, але такої якості. Утім, як і належить бути, виявляється, що це не просто рукавички, це «сонячні рукавички», справжній витвір мистецтва, що існує в одному екземплярі. Тому твір пронизаний екзистенційно-цивілізаційною ностальгією за тінями знакомими староєвропейського буття, де людина-майстер над усе кохається у добре робленій справі, а не в комерційному зиску з її результатів. Але ностальгія змінюється гіркою іронією, коли авторка переходить від розмірковувань про мистецтво шити рукавички до мистецтва взагалі й відзначає з сумом і насмішкою, що вона своїм життям як письменниця не може розпоряджатись, воно підвладне «укладу літературної торговиці. Я ж бо працюю в крамниці готового одягу, і платять нам, як і в крамницях готового одягу, вже так само не за труд, а за бренд … Бог Рукавичок даремно на мене понадіявсь» [5, с. 315–317]. Обертоном у новелі звучить актуальна сьогодні проблема збереження культурної пам'яті, яка губиться перед натиском байдужості цивілізації і гіперактивних процесів технічного та інформаційного розвитку. Тому невипадково закінчується новела іронічно-песимістичним прогнозом – невдовзі підуть у забуття, як і творіння майстра рукавичок, «старанно понавишивані нами слова», бо їх «зітруть з електронних носіїв задля економії місця – і на білому екрані якого-небудь новітнього суперґаджета осені-2063 заблимає закличне гасло, котрим дедалі рясніше заліплятимуть пустоти по всіх замурованих входах: ТУТ МОЖЕ БУТИ ВАША РЕКЛАМА» [5, с. 317].

У новелі Г. Вдовиченко «Ймовірність дощу нуль відсотків» уже заголовок містить імпліцитну іронію, натякаючи на те, що все, що тут відбувається, є протилежним до висловленого: ге-

рой приїздить у Львів «перевести дух, перезарядить батарейки. Кави випити… І щоб був дощ і лискуча бруківка», але «він чекав одне, а отримав щось геть несподіване» [6, с. 26]. Тож невипадково в наративі новели з'являється пасаж народних гулянь: це так звана система «Жива історія», фестиваль і квест одночасно, коли «береться один день з минулого, і той, хто у системі, може відчути на собі, як воно усе було насправді, проживає годину або добу в минулому», тобто це гра «для великої кількості людей» [6, с. 23]. Герой Марко сам того не усвідомлюючи, долучається до гри, потрапляє в інший час, у якому панує липневий день 1913 року, той, що був сто років тому. Він із великою іронією і невірою ставиться до всього, що відбувається навколо нього, та відсутність жодної цяточки зони в айфоні, вигадливе вбрання за модою початку двадцятого століття, дивна розмова з жевжиком про рік тринадцятий і наступний, чотирнадцятий, коли почалася Перша світова війна, вносять ще більшу плутанину в його мізки. Та через кілька кроків «у світ повернулася гармонія. Марко був у своєму часі» [6, с. 29]. Усе б нічого, все б забулося, якби Марко через два роки, у липні, не повернувся додому по ротації з-під міста Щастя і не натрапив у кишені вітрівки, в якій їздив до Львова, на записку, в якій незнайомим почерком було написано: «*Війна 2014*» [6, с. 30]. Він відразу згадав той фест у Львові «як сон, ту фантасмагорію, кінець усіх часів, накладання епох одна на другу, зсув, віддзеркалення та повтор» [6, с. 31]. Львівська вистава, порівнюючи з тим, що пережив на Сході Марко, виглядала невинним жартом, іронією долі, але й пророчим попередженням про події, що насувалися. Щоб прояснити глибинний смисл іронії, варто звернутися до М. Бахтіна, який зазначав, що «святкування на всіх етапах історичного розвитку були пов'язані з кризовими моментами в житті природи, суспільства і людини. Моменти смерті і відродження, зміни та оновлення завжди були провідними в святковому світовідчуванні» [1, с. 17]. Тож і образ фесту, історичних перевтілень, прогулянок машиною часу в новелі є своєрідною алюзією на сучасну, перехідну добу, коли відбуваються природні катаклізми, техногенні катастрофи з їх руйнівними наслідками, війни, що несуть смерть і кровопролиття. Сміхова культура, до якої апелюють митці, можливо, є «намаганням по-новому, сучасно пережити, тобто осмислити, минуле в якісно іншому духовному контексті, знайти й вичленувати глибинні зв'язки і взаємозумовленість віддалених одна від одної епох» [10, с. 4].

Таким чином, у новелі Галини Вдовиченко «Ймовірність дощу ноль відсотків» невеличкий часовий відрізок карнавалізованого дійства тривалістю в кілька годин розширюється до розмірів цілого життя, яке вимальовується яскравими метафоричними образами: «Як наче бачиш у вікні сонячний день, жодної хмаринки на небі, виходиш впевнений, що так воно і є, – й потрапляєш під зливу» [6, с. 31] і яке намагається прожити після повернення з війни не тільки герой Марко, а й сотні таких хлопців, які повернулися з АТО або продовжують перебувати в зоні бойових дій.

Добра і легка іронія у новелах Д. Корній «Муза плакала», Л. Долик «Дзвінок», Н. Нікалео «Піаністка» поширюється на сферу людських стосунків, на зображення людей з їх вадами й слабостями. Навіть кохання героїв виявляється низкою мовних ігор, цитування, іронізування, незв'язаностей, спрямованих не стільки на об'єкт почуттів, скільки всередину самого себе, вглиб свого потоку свідомості.

Новела Г. Вдовиченко «Запах скошених кульбабок» пройнята вітаїзмом, жагою до життя та його нехай хоч і маленьких, але радощів, які відчувають люди похилого віку. Жити і радіти життю хочеться навіть тоді, коли ти знаходишся на лікарняному ліжку і коли ти вже маєш дев'яносто років, і «інсульт виставляє свій рахунок і свої обмеження», а йому «відповідають новими звичками та самоіронією» і продовжують відчувати «зелений аромат скошеної трави і кульбабок» [11, с. 122 Я ж бо працюю в крамниці готового одягу, і платять нам, як і в крамницях готового одягу, вже так само не за труд, а за бренд … Бог Рукавичок даремно на мене понадіявсь, 123].

У новелах російських письменників іронія має онтологічне втілення. Так, Володимир Хотілов, сучасний російський прозаїк, у книзі новел «Ангел широкоплечий» ставить за мету розповісти «смешные рассказы и истории из жизни людей», утім уже цей підзаголовок просвічує іронічну модальність його прозописьма, проте жодна з новел не відблискує радістю та оптимізмом, а натякає на напружені й драматичні життєві колізії сьогодення. Головним героєм новел «Мона Люська», «Про шута и королеву», «Сновидения», «Чертовщина», «Любимчик Роман» є юнак або вже немолодий чоловік на прізвище Душкін (це є одна й та сама людина в різних місцях, часових зрізах, просторах), який намагається вибудувати непрості стосунки з навколишнім світом, мріє про щасливе кохання, родинний затишок, певну стабільність у похилому віці, та залишається самотнім, забутим не тільки рідними та друзями, а й владою, державою, і переживає свої страхи та емоції наодинці. Моделюючи його життя, автор часто вдається до іронії, відтворює екзистенційне почуття неприхищеності та самоти маленької людини к. XX – п. XXI ст., яка борсається у своїх проблемах і усвідомлює їх нерозв'язаність. В. Хотілов невипадково обирає головним персонажем звичайну, просту людину, адже, за Нортропом Фраєм, пересічність є типовою для персонажа іронічного модусу, який «не потребує виняткової центральної фігури: «що менш яскравий герой, то гостріша іронія» [21, с. 210].

Спрозаїзовані деталі в описах повсякденного буття й душевної реальності героя (Душкіна) увиразнюють іронічну тональність новел збірки: «День начинался и проходил обычно… С утра местное радио предлагало живым горожанам полный комплекс ритуальных услуг, а ночью, уже по федеральному радиоканалу, Душкина ожидал приятный баритон с хрипотцой, который вёл доверительные беседы о душе с еще не уснувшими и пока живыми слушателями. Вначале всё это Душкина смешило, потом стало раздражать, но незаметно он привык к этому, как к неизбежностям человеческого бытия. Слушая радио, Душкин узнал, что сегодня день водки, то есть много лет назад в этот день наш великий химик Менделеев защитил диссертацию на тему проклятого напитка. «Теперь понятно, почему у меня брат алкаш и Россия такая пьяная, – подумал Душкин» [17]. Наявність іронії демонструє переконання, що світ, який оточує людину, є нелогічним і абсурдним і людина почувається в ньому самотньою, розгубленою, безпорадною: «Он начал щелкать пультом и скоро на экране появились знакомые ему, раздутые как репы, физиономии. Похоже, они вообще не исчезали с экрана и, по-прежнему, мусолили три вечные темы, как главные угрозы для страны: пьянство, коррупцию и опасности от соседей, не то от улыбчивых китайцев, не то от еще более улыбчивых американцев с их друзьями из Северо-Атлантического блока.… И ему показалось, что он проспал не двое суток, не неделю и даже не месяц, а, может, весь остаток своей *никчёмной* жизни» [17]. У кожній фразі прихована іронія, замаскована зовнішньою благопристойною формою.

В. Хотілов у такий спосіб художньо моделює буття самотньої, «маленької людини» в «постсовєтській» Росії, яка загострено відчуває свою маргінальність і відчуженість. Проте ця проблема виходить поза географічні межі та набуває трансцендентних масштабів і увиразнює стан простої людини в екзистенційній ситуації втрати сенсу життя, яка настає, за теорією Ж.-П. Рішара, коли все «роздрібнюється», «розшматовується»: і предмети, й ідеї, і суспільна та моральна дійсність», тобто відбувається процес «зникання через роздрібнення» [13, с. 217].

Механічна монотонність життя, нескінченна повторюваність одних і тих же дій, що нагадує рух по замкненому колу в порожнечі, породжує відчуття абсурдності існування: «Душкин очнулся, выключил телевизор и *без всякой цели* направился на кухню. Там он *машинально* включил радиоточку и услышал в конце выпуска новостей знакомый голос дикторши. Она с грустью поведала слушателям, что из зоопарка, на юге страны, сбежали маленькая обезьянка, хорёк и попугай по причине депрессии, которая у них появилась после затянувшихся дождей…» [17]. «Іронію життєвого ярма» (Н. Фрай) увиразнює промовиста, «надважлива» інформація «дикторши» про депресію у тварин. Ця інформація руйнує закладений автором пафос вислову, надаючи контексту іронічного звучання і ставлячи під сумнів логічність і смислову цінність подібного повідомлення.

Концептуальна іронія письменника посилюється драматичною опозицією «людина – світ»: «В груди у него (Душкіна – *О.К.*) набухала боль от предчувствия будущих печалей. Он страшился и противился в них вглядываться.… И поэтому ему становилось худо от нахлынувших чувств, от ощущения скудности своей души и собственного бессилия перед неотвратимостью бытия» [17]. У «теперішності» протагоніста не відбувається ніяких подій, він не переживає позитивних емоцій, в його душі накопичуються біль, страх перед майбутнім, безсилля щось змінити, тобто його власне життя безцільне і поверхове, позбавлене глибинних буттєвих смислів. Імпліцитна іронія митця спрямовує читача до бажаного йому ракурсу бачення.

У новелі «Анфимыч», означеної автором як психологічна новела, іронічна настанова митця націлена на висміювання пануючої системи влади, абсолютно байдужої до життя, навіть існування, знову ж таки простої, пересічної людини: «Страна боролась с пьянством и хулиганством, поэтому Анфимычу, с учетом его пролетарского происхождения и боевых заслуг на фронте, присудили за мелкое хулиганство небольшой срок лишения свободы» або «Шнырь выключил свет – в секции стало темно и барак, как и вся зона, погрузился в промозглую октябрьскую ночь. Битва за урожай в стране уже завершилась, но всё ещё продолжалась борьба с пьянством и хулиганством, и завтра на зоне ждали большой этап» [17].

В. Хотілов дуже часто персонажів новел зображає в брудних комуналках, гуртожитках, напівпідвалах, тюрмах, що є свідченням гуманістичного занепаду (п'яний пічник забив до смерті «золотими руками» свою «подружку», співмешканку; сторож Савелій завжди був напідпитку; стара бабця-буфетчиця торгувала з-під поли (нелегально) сигаретами, маючи з цього «навар»). Іронія, характерна для новелістичного тексту В. Хотілова, актуалізує алегоричні образи, спрямовані на осмислення абсурдності буття не тільки окремої людини, неспроможної подолати екзистенційну безпросвітність існування, а також і проти пануючої системи влади, усіх її інституцій із такими найпоширенішими вадами, як корупція, злочинність, алкоголізм, бідність, байдужість тощо.

У новелах О. Сороковика «Новогодняя квартира», «Полнолуние» також порушені проблеми життєвої суєти, втрати життєвих орієнтирів, внутрішньої порожнечі, самітництва. Так, у новелі «Полнолуние» бінарні опозиції «мрія – реальність», «молодість – старість», «краса – потворність» зумовлюють драматичну колізію, забарвлену романтичною іронією: «солидный человек: высокий, с прямой осанкой; крупный, но не обрюзгший; с благородной сединой в густых тёмных волосах без признаков лысины. Всегда гладко выбритый, хорошо одетый – ну, «настоящий полковник»! Или даже генерал… Громов Алексей Николаевич» приїхав на відпочинок до пансіонату «Бугаз», випадково познайомився з дівчиною (точніше вона з ним), гуляв з нею набережною, купався у морі, згадував маршрути молодості, не міг повірити і второпати, що це відбувається з ним, а не з кимось іншим, і коли з нею розпрощався, повернувся до себе в номер, то його «не оставляло чувство, что сегодня он встретил свою давнюю покинутую любовь, о которой напрочь забыл в суете. Встретил и опять потерял…» [15]. Романтична іронія є наскрізною у новелах «Принцесса со скрипкой», «Вероника» та ін.

Новели «Новогодняя квартира», «Маэстро и Муза» демонструють схильність О. Сороковика до іронічного підтексту, і хоч автор торкається різних тем, але їх об'єднує одна, наскрізна проблема – це знову ж таки забутість, самотність і байдужість до людей, які в минулому були талановитими особистостями (інженерами, музикантами, майстрами своєї справи), але час безжально пройшовся їхніми долями і вони залишилися наодинці зі своїми невиліковними хворобами, побутовими проблемами, пристрастю до алкоголю. Скажімо, у персонажа новели «Новогодняя квартира» усвідомлення своєї покинутості породжує іронічну ностальгію: «Ты же знаешь, Андрюха, не всегда я (Пашка – *О.К.*) по гаражам водку пил, – он обводит презрительным взглядом убогую обстановку их застолья: покосившийся ящик вместо стола, замасленные чурбачки в качестве скамеек, тусклую переноску под потолком, капот старенькой праворульной «Мазды». Здесь они собираются на выпивки с соседом по гаражному кооперативу и владельцем ещё более древней ржавой «копейки», – рассказывал я тебе, что имел вначале девяностых агентство недвижимости. Маленькое, зато своё» [15].

Автор не коментує зображуване, він, як відсторонений спостерігач, лише занотовує побачене, але, на жаль, робить це з гіркою іронією, яка є чи не єдиною емоцією у його розповіді. Іронізування прозаїка «незаперечно спрямовує рецепцію читача до бажаного йому ракурсу бачення» [15, с. 85].

У новелістиці О. Александрович («Ах, какие белые на синем», «Дом с китайским колокольчиком», «Драма в купальскую ночь» та ін.), Л. Тимофєєвої («Зато искренне», «Корыто корости» та ін.) також простежуються специфічні «маркери» іронічного письма: синтез трагічного і комічного, високого і низького, реального і містичного, інтертекстуальність, алегоричний підтекст, наявність гри як художнього прийому та ін., що робить її новели багатозначними й пояснюється авторським прагненням досягти вищої сходинки художнього узагальнення.

Висновки. Отже, в новелах сучасних українських і російських письменників іронія є одним із засобів моделювання світу, одним з основних елементів вираження авторської думки, його світоглядної позиції, крізь призму якої проглядаються найактуальніші проблеми сучасного життя: десакралізація

процесу творчості, внутрішнє роздвоєння особистості, поглинання творчої натури телеіндустрією, збереження культурної пам'яті перед загрозою забуття через апокаліптичний поступ технічного прогресу, раціональність буття з його порожнечею, непевністю й відсутністю сенсу існування тощо. Іронічний дискурс у сучасних новелах увиразнює їх специфіку і додає їм злободенності й актуальності.

Порушена тема відкриває широкі перспективи в дослідженні сучасної новели, яка посідає домінуюче місце в генологічній парадигмі XXI ст.

Література:

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. Собрание сочинений: в 7 т. Москва: Языки славянских культур, 2010. Т. 4(2). С. 7–508.
2. Гейко С. Терапевтична функція іронії на тлі постмодерністського стилю філософування. URL: http: //www.info-library.com.ua/books-text-11511.html.
3. Гірняк М. Іронія і самовираження. Іронія / упоряд.: Галета О., Гулевич Є., Рибчинська З. Львів: Літопис; Київ: Смолоскип, 2006. С. 68.
4. Гутнікова Т. Іронія як маркер постмодерного тексту (на прикладі романів Ю. Андруховича, О. Забужко, Ю. Іздрика, О.Ульяненка) / Т. Гутнікова. Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. № 3 (214). 2011. Ч. ІІ. С. 109–115.
5. Забужко О. Тут могла б бути ваша реклама: збірка. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2014. 320 с.
6. Львів. Кава. Любов: збірка / укл. і передм. Н. Нікалео. Харків: Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.
7. Матвієнко Г. Онтологічний зміст концепту авторської маски у романах Ю. Андруховича. URL: www.info-library.com.ua/books-text-10596.html.
8. Махов А. Ирония. Европейская поэтика от античности до эпохи Просвещения: энциклопедический путеводитель. Москва: Издательство Кулагиной. Intrada, 2010. 512 с.
9. Метод Сократа. URL: https: //ru.wikipedia.org/wiki/.
10. Нямцу А. До проблеми функціонування «літературних архетипів» у європейському загальнокультурному контексті. Слово і час. 2009. № 2. С. 3–14.
11. Ода до радості: зб. оповідань / уклад. і передм. Г. Вдовиченко. Харків Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 272 с.
12. Підопригора С. Іронічний дискурс в повісті «Депеш мод» С. Жадана. URL: http://litzbirnyk.com.ua/wp-content/uploads/2013/12/4-12-41.pdf.
13. Рішар Жан-П'єр. Смерть та її постаті / Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.; за ред. Марії Зубрицької, [2-е вид., доп.]. Львів: Літопис, 2001. С. 209–226.
14. Семків Р. Іронічна структура: типи іронії в художній літературі. Київ: КМ Академія, 2004. 135 с.
15. Сороковик А. Новеллы. URL: http://www.m-novels.ru/text.php?id=414.
16. Тюпа В. Ирония / Поэтика: словарь актуальных терминов и понятий; гл. научн. ред. Н. Тамарченко. Москва: Издательство Кулагиной Intrada, 2008. 358 с.
17. Хотилов В. Новеллы. URL: http://hotylov.ru/?page_id=965.
18. Цит. за: Мацько Л., Мацько О. Риторика. URL: http://pidruchniki.com/15341220/ritorika/ironiya.
19. Яблонська Н. Жанр іронічної новели у творчості Володимира Даниленка. Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Філологічні науки (Літературознавство). № 2(16), жовтень 2015. С. 325–329.
20. Яковенко С. Приватний нарцисизм іронії. Іронія / упоряд. Галета О., Гулевич Є., Рибчинська З. Львів: Літопис; Київ: Смолоскип, 2006. С. 59.
21. Frye N. Third Essay. Archetypal Criticism: Theory of Myths. Anatomy of Criticism. Four pessays. Princeton; New Jersey: Princeton University Press, 1973. P. 129–239.

Колинько Е. П. Ирония как способ моделирования мира в современной украинской и русской новелле

Аннотация. В статье отслеживается мировоззренческая функция иронии в современной украинской и русской новелле. Акцентируется, что сквозь призму интертекстуальной иронии, традиций романтической иронии, самоиронии в смоделированных писателями картинах жизни демонстрируются несогласованные и нелогические элементы и процессы окружающей действительности, которые тяжело объяснить логикой и определёнными закономерностями, в которых просматриваются напряжённые и драматические бытийные коллизии сегодняшнего дня и самые актуальные проблемы современности.

Ключевые слова: ирония, современная новелла, имплицитная ирония, иронические структуры.

Kolinko O. Irony as a Means of Modeling the World in Modern Ukrainian and Russian short stories

Summary. The world-view functions of irony in the modern Ukrainian and Russian short stories. It is noted that the Ukrainian and Russian authors, using irony as a means of modeling the world, despite the different forms of their literary representations, show inconsistent and illogical elements and processes of reality which are difficult to explain logically; in which the intense and dramatic existential collisions of the present and the most pressing problems of the present, echoing with the existential alienation and loneliness of a separate person are revealed.

Key words: irony, modern narrative, short story, implicit irony, ironic structures.

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 81'1:81'22:81'374 +008

Колесник О. С.,
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри германської філології
Київського університету імені Бориса Грінченка

ЛІНГВОСЕМІОТИКА СВІТОКОНСТРУЮВАННЯ

Анотація. У статті розглянуто семіотичні особливості мовної репрезентації угруповань об'єктів, що в процесі категоризації дійсності інтерпретуються як СВІТИ. На основі етимологічних реконструкцій проаналізовано універсальні смисли як ірраціональні інтерпретативні фільтри під час моделювання альтернативних реальностей. Процес конструювання альтернативних світів визначається як ноемогенез. Визначено низку спільних для європейських лінгвокультур моделей концептуалізації світу.

Ключові слова: світ, семантика, основа, інтерпретація, ноемогенез.

Постановка проблеми. Фундаментальні зсуви у науковій епістемі, що корелюють із низкою цивілізаційних, екологічних, світоглядних зрушень, відбиваються на векторі лінгвістичних студій, що, окрім декларованої міждисциплінарності, демонструє тенденцію до виявлення універсальних закономірностей функціонування відкритих систем (насамперед, як енерго-інформаційних феноменів) різної природи [1; 2; 3; 4]. Реконструкція фрагментів культурного коду або явищ психічно-ментального плану, пов'язаних із використанням людиною мовних систем, дозволяє змоделювати базові закономірності вербального моделювання альтернативних реальностей (альтернативних світів). У свою чергу, в ході аналізу й інтерпретації явищ мови, культури, ментальної сфери, природних феноменів і кодових взаємодій ми використовуємо низку методологічних принципів, які визначаємо як М-логіку. Серед цих принципів – положення теорії міфологічно орієнтованого семіозису (ірраціональний детермінізм базових інтерпретаційних операторів (складників міфологічного простору), на основі котрих здійснюється інтерпретація вхідної інформації та моделювання бажаних станів речей), неоантропоцентризм (екоцентризм і поліцентричність нежорстких системних кластерів), плюралістичність інтерпретацій, нежорсткий характер категоризації, нечіткі сутності як об'єкти семіозису, енігматичність поступу систем у точках біфуркацій, інверсивна природа флуктуацій систем [5].

З огляду на те, що «простір» є базовим параметром емпірично доступних систем, а також, зважаючи на інтенсивність вживання терміна «простір» у різноманітних контекстах, актуальним є міждисциплінарний аналіз вербальних репрезентацій СВІТУ як форми організації буття.

Виклад основного матеріалу. Подібно до «простору», поняття «світ» стосується широкого поля явищ, від фізичного простору, до соціальних відносин, від «внутрішнього світу людини» до комерційних слоганів типу «світ килимів» або «світ годинників», від образів світу в колективній свідомості лінгвоспільноти, навіюваних пропагандою або релігійними практиками до модельованої ігрової реальності. Такий смисловий конструкт накладається на фрагмент емпірично досяжного хронотопу, однак функціонує відповідно до конвенційних правил, котрі, у свою чергу, створюються на основі референтивного коду, реалізованого у просторі певного прецедентного тексту (уявні світи текстів жанру фентезі, або світи комп'ютерних ігор, що є основою LARP-діяльності і відповідного дискурсу). Якщо у класичному розумінні світ постає цілісною системою, що поєднує явища природного і суспільного планів, у яких людина здійснює різноманітні види діяльності, зокрема пізнавальну й категоризаційну, та породжує низку сенсів, котрі формують поле культури [6; 567–569], то універсологічний підхід до аналізу явищ мови, культури та природи дозволяє запропонувати модель світу як нежорсткої квантової енерго-інформаційної структури. Окреслимо коло первинних (іконічних) «код-онів», що визначають антропоцентричне розуміння «світу», які містяться у внутрішній формі імен концепту СВІТ, а також смислові типологічні паралелі, реалізовані у міфологічних традиціях і картинах світу європейських етносів.

Так, у германських мовах відзначимо да. *woruld*, *worold*, а. *world* «існування, життєві справи», «період часу», «людство», дсакс. *werold*, дфриз. *warld*, снід. *wērelt, werlt,* нід. *wereld*, дпівн. *verold*, двн. *weralt*, снн. *werlt, werlde*, н. *Welt,* шв. *värld* < герм. **weraldi-* < протогерм. **wer* "людина" (герм. **wera-* «людина, чоловік»< **wira-* (дінд *vīráh* «людина») < ie. **u̯ĭros* «людина», «сильний, могутній» < **u̯ei-, *u̯eiə-* «відділятись», «сильний») + **ald* «вік» (< *i.є* **al-* (2) «зростати, годувати»), тобто «людське життя», що перетворює простір існування на «олюднений», тобто, «зайнятий енергосистемою, здатною до розширення, розмноження» (пор. гр. *kosmos* «світ людей» і гот. *manaseþs* «людське сім'я») [7].

Іншим германським ім'ям концепту СВІТ постає дпівн. *heimr* «домівка, світ», гот. *haims* «поселення», норв. *haim*, шв. *hem*, дан. *hjem*, да. *hām*, а. *home*, дфриз. hēm, дсакс. *hēm*, снід. *heem*, heim, нід. *heem*, снн. *hēm(e)*, двн. *heima*, свн. *heim* «будинок, родина, батьківщина», н. *Heim* n. <протогерм.: **haima-n, *haima-z, *haimi-z (*haim-s)* «домівка» < і.є. .**kōi̯*m- < прото і.є. **kōim-* «поселення»; пор. дгрец. *kṓmā̄* »поселення», відмінне від полісу, «квартал міста», протобалт. **keĩm-a-, *kaîm-am., *kaîm-ā̃* «подвір'я», лит. *kiẽmas* «подвір'я», *káima*-s, *káima* «сільська місцевість», *kaĩmenē* «домашнє вогнище», лтс. *cìems* «сільський будинок, село», дпрус. *caymis* «село» [8, с.238], відповідно, світ як «олюднений, заселений простір»постає як відомий, зручний і безпечний для проживання простір, осмислення котрого викликає позитивні асоціації генетичного споріднення (енергетичного резонансу, спів-налаштування енергосистеми людини і території).

У свою чергу, ноематичні поля одиниць, що реалізують значення «подвір'я», у більш широкому розумінні асоціюються із ЗЕМЛЕЮ (і відповідною метафорично осмислюваною енергією). Така енергія асоціюється з ресурсами, необхідними для виконання програми розвитку системи, «запущеною» надсистемою (САКРАЛЬНОЮ СФЕРОЮ), котрі постають у вигля-

ді часток, що є наслідком подрібнення, удару: англ. *earth,* да. *eorðe*, н. *Erde*, двн. *Erda*, нл. *aarde*, д. півн. *ertha,* д. фриз. *erthe*, шв. *jord*, д.ісл. *jorð*, гот.*airþa* < герм. **erþo* < і.є. **ert*; пор. і. є. *er-, ar-* «рухатись» (герм. **ertho* < *i.є. *er-;* втім, *er(ə)* «зрушувати» [8, с. 248]), д.інд. *samara* «боротьба» + д.інд. *ṛti-* «удар, напад», авест. *-ərəti* «енергія» [9, с.327]. Загалом, СВІТ як «замкнений безпечний простір» постає також «контейнером енергії». Відповідно, СВІТ осмислюється як «серединна земля», «серединне подвір'я»: *Áðr Burs synir // björðum of ypptu //, þeir er Miðgarð mæran skópu* «доки Бора сини не підняли землі, ті, що створили славний Мідгард» [10; 5], *þæt ænig oðer man // æfre mærða þon ma middangeardes* «що хтось інший більше [здобуде] у цьому світі» [11, с.503–504], *þæt he ne mette middangeardes* «що у світі він не зустрічав» [11, с.751]. За умови метонімічного переносу, ЗЕМЛЯ як орієнтаційний маркер постає джерелом ознаки-еталону «земний», «той, що належить до відомої реальності»: *þone synscaðan // ænig ofer eorþan irenna cyst, // guðbilla nan, gretan nolde* «ту грішну потвору жоден з клинків, зроблених на землі, вразити не міг» [11, с.801–803], *þæt wæs foremærost foldbuendum* «найкрасивіший серед земних істот» [11, с. 309].

Усвідомлення простору вмотивовує перенесення уявлень про фізичну характеристику доступного для спостереження фрагмента фізичного простору як «висвітленого профілю» і породжує метонімічну номінацію «світлий», характерну для слов'янських мов: укр. *світ*, пол. *świat*, чес. *svět*, слц. *svet*, влуж., нлуж. *swět*, полаб. *svet*, болг. *свят*, схв. *свет*, *свȉјет*, слн. *svetel*, стсл.*свѣтъ*, псл. *světъ*; , пор. лит. *švyteti*, дінд. *svētah, svitrah*, авест. *spaēta*, гот. *hviets*, двн. *hwig*, н. *weiss* , лат. *vitrum* < (?) іє. **kueit- / *kuoit-* [12, с.196–197; 9, с.628–629]. За умови врахування фізичної природи світла (рух фотонів), СВІТ постає динамічним нежорстко структурованим об'єднанням осмислюваних (відомих, інтерпретованих) явищ різної етіології та ступеня «реальності».

У свою чергу, рос. *мир* «світ, народ, спокій», болг. *мир* «мир, спокій», словен. *mír*, чес. *mír*, пол. *mir*, влуж., нлуж. *měr* спорідн. (можливо, не генетично споріднені, а запозичені з простосл. **mi-rъ-* [13, с. 57] з лит. *mieras*, лтс. *miêrs*, алб. *mierë* «гарний», пор. також. дінд. *mitrás* «друг» [14, с. 626].

Серед відомих версій походження відзначимо **milъ-* [13, с. 56] та **mi-rъ* "світло" < **mei-* «зв'язувати», що дозволяє реконструкцію смислу «освітлювати» – «впорядковувати» і супутнього значення «приємний (оскільки впорядкований)» [13, с. 57]. Водночас, якщо сприйняти думку стосовно зв'язку **mi-rъ* «світло» і вказаних одиниць із балтійських мов, де «фігурувала вторинна огласовка **měrъ*» [13, с.57], можемо отримати уявлення про «якість» цього світла, прослідкувавши зв'язок **mirъ* з іє. * *mer-* (2) «мерехтіти», пор. рос. *мерцать*, укр. *мерехтіти, марево* [9, с. 733], тобто «нечіткий, розпливчастий». З урахуванням семантики розширювача **mer(ə)k-* «миготіти, мерехтіти» [9, с.734], що вказує як на зв'язок із ранковим світлом / напівсутінками (гот. *Maurgins*, діскл. *myrginn*, асакс. *mergen*, двн. *morgan* «ранок») так і з темрявою, пор. слов. **mьrknoti*, дслов. *mьrknoti*, серб. *mrknuti* «темнішати», рос. *меркнуть*, укр. *морок, присмерк*, слц. *mrk* «хмара» [9, с. 734; 8, с. 397], **mirъ* постає як «не світ». До того ж полісемантизм **mer-, merə-* (4) «помирати» [9, с.735] (пор. рос. *умирать, замирать*, укр. *помирати*, н. *Mord*) **mirъ* уявляється як «абсолютний спокій», тобто спосіб упорядкування статичних (закритих) систем, тобто, «не-світу / егрегору, що не розвивається».

Типологічною паралеллю до германських номінацій СВІТУ можна вважати реалізацію семи «життя, буття» у номінаціях СВІТУ кельтськими мовами: гел. *bith*, ірл., дірл. *bith*, вал. *byd*, брет. *bed*, «світ, існування» < **bitu-* < *bi, bei* < іє. **gei-, gi-* «жити» (лат. *vivo*, а. *be*) [15, с.38], тобто світ розуміється як сфера буття / функціонування живих систем.

Серед інших номінацій кельтськими мовами зазначимо: гел. *domhan* «світ, всесвіт», ірл., дірл. *domun* < кельт.* *dubno-* «глибина» (типологічно – укр. *дно*, а. *deep*) [15, с.139], що дозволяє гіпотетичну реконструкцію «глибокий, занурений», можливо, «прихований» / пов'язаний зі стихіями ВОДИ або ЗЕМЛІ.

Гел. *saoghal*, «світ, вік, доба, життя», ірл. *saoghal*, дірл. *saigul*, *saegul* < лат. *sæcŭlum* «доба, вік», «перегони, час, вік» < **sai-* [15, с. 02], що, як і в германських мовах, дозволяє співвіднести СВІТ із ЧАСОМ / ВІКОМ, тобто, з «простором, що реалізує послідовності форм», або < (?) *sāg-* «шукати, вишукувати» [9, с. 876], що уможливлює реконструкцію «пізнаний простір».

Номінації романськими мовами фр. *monde*, іт. *mondo*, ісп. *mundo* < лат. *mundus* «світ, земля» та «прикраса», при спробах глибшого аналізу дають неоднозначні інтерпретації. Окреслимо кілька варіантів. Якщо припустити зв'язок лат. *mundus* і герм. *mund- (2)/ minþ-* «розум» < герм. **mun-* «думати, міркувати» (пор. а. *mundane* «земний, світовий», да. *gemynd*), то світ постає «осмисленим простором». У випадку зв'язку цих номінацій з а. *mouth*, да. *muð*, н. *Mund*, двн. *mund*, нід. *mond*, дсакс., дфриз. *muth*, шв. *mun*, діскл. *munnr*, гот. *munþs* «рот» < **munþ-,* (традиційно, іє. етимологія невідома, іє. корінь не реконструюється, утім вказується на полісемантизм іє. **men-* «випинатись», «рот», «шия», «потилиця» [8, с.396], гіпотетично, *mundus* співвідноситься з іє. * *meu-, meuə-* «вологий, гнилий; зволожувати», або з основою з розширювачем * *meu-d-* «бадьорий, рухливий» [9, с.741]. При асоціації з «вологістю» як властивістю ротової порожнини, маємо алюзію на сутнісну ознаку живих систем, матеріальні носії котрих збудовані на протеїновій вуглецевій основі, використовують рідкий стан речовини для енергообміну, обміну речовин, передання генетичної інформації (ознака спільна для людини і середовища, в якому вона існує). На користь останнього варіанта свідчить наявність номінацій у кельтських мовах типу гел. *mionn* «клятва» («мовленнєвий акт, реалізований за допомогою роту»), ірл. *mionn, mind* «клятва, прикраса / діадема», двал. *minn* (пор. двн. *menni* «нашийна прикраса», асакс. *mene* «нашийний ланцюг», лат. *monile* [15, с. 250], звідси реконструкція глибинного смислу «впорядкування» (клятва як матеріалізована програма розвитку, а рот – «резонатор-конфігуратор» інтерпретованої програми, що в метафоричному сенсі перетворює СВІТ на «систему, здатну до породження / народження»).

Отже, у матриці семіосфери європейських етносів наявні ірраціональні уявлення про простір існування людини як саме «олюднений» (пов'язаний із часом або віком існування людей або «заселений»), «здатний до розширення», «змінний / динамічний», «пов'язаний із землею / територією», «упорядкований / безпечний» (у якості «системної похибки» виділяємо значення «безпечний, тому що незмінний, спокійний»). Сукупність указаних смислів вважаємо базовим оператором-«квантором» *Q|x00|*, крізь призму котрого інтерпретуються уявлення про простори, сукупності об'єктів, різні плани реальності.

Загалом, «світ» складають явища різноманітної етіології (як матеріальні об'єкти, так і «безреферентні сутності»). Оскільки базовою передумовою існування світу є осмисленість

його складників, наголосимо на його принциповій антропоцентричності та інформаційній природі: тоді як системи живої та неживої природи взаємодіють відповідно до універсальних законів буття, здійснюють самрегуляцію і навряд чи співвідносять себе зі «світами», людина окреслює межі буття, здійснює просторову орієнтацію, моделює альтернативні світи. Мовний код матеріалізує сигніфікативні кванти, що є концептуалізованим досвідом людства, що віддзеркалює наслідки взаємодії з об'єктами і явищами, недоступними у цьому фрагменті емпірично досяжного часопростору і недоступними для експериментальної перевірки. Під час вербального конструювання варіанта світу здійснюється аранжування «сигніфікативних квантів» у референтивному, аксіологічному, деонтичному й атлетичному вимірах. Референтивна модальність конструйованого альтертантивного світу передбачає вербалізацію відповідних фокусних концептів, що окреслюють контури світу й стан речей у ньому, зокрема онтологічних *(a)*, функційних *(b)* і темпорально-локативних *(d)* характеристик його складників. Аксіологічна модальність світу, що визначає вектор його поступу як системи і характер взаємодії зі світами з іншою конфігурацією, реалізується за допомогою номінації аксіологічних концептів або акцентуації аксіологічних характеристик *(c)* згаданих об'єктів. Деонтична модальність світу реалізується у вербально репрезентованих сценаріях квестового типу з нелінійною каузативною логікою, спрямованих на зміну або підтримання станів речей у світі, які відображають динаміку поступу світ як відкритої / закритої системи. Алетична модальність світу-конструкта сигналізує про ступінь його «реальності» з позицій суб'єкта-творця.

У лінійному записі модель світу, що охоплює вказані вище параметри його складників, постає наступним чином. Так, нечіткий інформаційний кластер А (явища онтології або ж об'єкти з онтологічними характеристиками) становлять упорядковані пари, що маркують відповідні елементи інформаційних доменів у варіативному ступені від 0 до 1: $A = \{(h1,0.4), (h2,0.3), (h3,1), (h4,0.6)\}$. Нечіткий кластер А виражається у термінах функції приналежності μA, що маркує ступінь включеності елемента домену (h) у ступені, що варіюється в інтервалі [0,1], [16]:

$A = \{(h, \mu A(h))|h \in H\}$. Відповідні записи здійснюються для функційних *(b)*, аксіологічних *(c)* і темпорально-локативних *(d)* характеристик об'єктів. Ми також ураховуємо можливість зміни «фокусу сприйняття» або «призми інтерпретації». Відповідно, динаміка систем координат, у яких реалізуються нечіткі інформаційні кластери, маркується як Δ. Ураховано вплив базового інтерпретаційного оператора-«квантора» (ірраціональних міфологічних уявлень про світ, $Q|x00|$, де х00 – пропозитивно закодовані в іменах концепту СВІТ уявлення про нього):

$W= \sum \Delta\{(h, \mu A(h))|h \in H\} / Q|x00|, \Delta\{(h, \mu B(h))|h \in H\}/ Q|x00|, \Delta\{(h, \mu C(h))|h \in H\}/ Q|x00|, \Delta\{(h, \mu D(h))|h \in H\} / Q|x00|$

Наведений запис демонструє практично необмежену кількість «світів», конфігурація котрих залежить від змінних потоків вхідних сигналів, змінних систем інтерпретаційних координат, змінних «прагматичних» (світоглядних, субкультур них, професійних) фільтрів, задіяних до категоризаційних і номінативних процесів. В одному фізичному часопросторі співіснують різні світи та, залежно від «конфігуративних налаштувань», конфліктують, «не помічають одне одного», мають «точки дотику». Кожен зі світів ми розглядаємо як «субверсум», складник констеляції світів, що фрактально відтворює її структуру і розвивається згідно з універсальними закономірностями буття.

Під час моделювання альтернативних світів у текстах і дискурсах різних жанрів розгортається процес плинного ноемогенезу – породження контекстуально релевантних смислів, генерованих під час інтерпретації одиниць вторинної номінації, що окреслюють контури світу (топоніміка, дескриптори локацій), позначають фокусні концепти (антропоморфні, міфічні та ін. істоти, артефакти, сили та енергії) й визначають аксіологічні орієнтири поступу світу / контрарно орієнтованих світів. Оскільки у момент спостереження [ТУТ / ЗАРАЗ] усі аналізовані смисли присутні у семіосферах європейських етносів і залучаються до моделювання альтернативних світів, для чинного аналізу критерій «діахронічного статусу» мовної системи не є релевантним і до інтерпретацій включені одиниці з текстів різних періодів. Власне номінації світу в текстах різних історичних періодів спричиняють виникнення подібних смислів, що корелюють із набором концептуальних моделей, генералізована семантика котрих визначає діапазон варіації вихідних «код-онів», наприклад:

Світ – простір / інший простір: *Níu man ek heima* «дев'ять пам'ятаю світів» [10, 2], *of veröld hverja* «крізь усі світи» [10, с. 29], *the Ghost Worlds* [17, с. 8], *Outer Islands ... at World's Edge* Moor [17, с. 87], *Tanelorn exists in many Realms, on many Planes, in many worlds, for Tanelorn is eternal... Tanelorn shelters many heroes* [17, с. 366], *Ermizhad of the Ghost Worlds* [17, с. 81], *the last of the great elf-kings of Middle-earth* [18, с. 235], *the other world had a separate time of its own* [19, с. 54], *our world – the world on this side of the wardrobe door* [19, с. 116], *the world of Narnia ends where the waterfall comes down* [20, с. 169], *halfway between the mortal world and another...* [21, с. 8], *this was the Sea of Death on which he sailed, outward bound from the world of the living* [21, с. 152], *A ten świat pełen jest Zła, które tylko czeka by nas zabrakło*. [22, с. 150]. У модельованих варіантах світу може акцентуватись його своєрідна «стереометрія»: *the most famous disreputable tavern on the Discworld* [23, с. 62], *Great A'Tuin the Turtle upon whose ancient and meteor-ridden shell the Disc ultimately rests* [24, с. 64], *the Ghost Worlds ... the Shifter System ... the Sundered Worlds* [17, с. 168], *the Wood between the Worlds* [20, с. 39], домінантний принцип енерго-інформаційних взаємодій: *highly competitive world of magic* [25, с. 22], *Nature – a universe ... a world that could be reached only by Magic* [20, с. 23], або ступінь реальності: *"We are now very near to the real Earth, though still far from Amber," said my brother* [26, с. 54], *"Rebma is the ghost city." be told me. "It is the reflection of Amber within the sea* [26, с.71], *every other city, everywhere every other city that existed was but a reflection of a shadow of some phase of Amber* [26, с. 88].

У просторах із різноманітною конфігурацією мешкають істоти з відмінними онтологічними властивостями.Тому виділяємо модель **Світ – середовище існування:** *fæder ellor hwearf, aldor of earde* «його батько полишив цей світ» [11, с.55–56], *Sona þæt onfunde fyrena hyrde // þæt he ne mette middangeardes // eorþan sceata* «скоро помітив чудовисько, яке не бачив у світі, на шляхаш земних» [11, с.750–752], *Ure æghwylc sceal ende gebidan worolde lifes* «Кожен має зустріти кінець життя-у-світі» [11, с.1386–1387], *ond þa þas worold //ofgeaf gromheort guma* «світ позбувся жорстокої потвори» [11, с.1681–1682], *seolfa ne cuðe þurh hwæt his worulde gedal weorðan sceolde*

«Сам не знав, яким чином має піти зі світу» [11, с.3068–3069], *habitation set within the vast spaces of the World, which the Elves call Arda* [27, с. 4], *laid the curse on Orm that his eldest son shall be fostered beyond the world of men* [21, с. 2], *a shape out of lost sagas and worlds beyond man* [21, с. 66], *Bo świat, Iola, miał jakoby być pełen potworów i bestii* [22, с. 110], *Roegner, pan mego serca i łoża, odszedł był już z tego świata* [22, с. 130].

Оскільки передумовою існування живих систем є активність, діяльність, то у відповідному просторі контактують суб'єкти (субпростори, що мають власні імена – топоніми), що належать до різних груп і керуються різними цінностями. Тому виділяємо модель **Світ – Сфера соціальних відносин / простір міжсистемних взаємодій:** *Mwyhaf teir aryfgryt. A chweris ymbyt* «найбільше з трьох кровопролиттів, відомих у світі» [28, с.69–70], *Tarw trinteryn byt*. «бойовий бик, король світу» [28, с.109], *Þat man hon folkvíg // fyrst í heimi* «пам'ятає вона війну першу у світі» [10, с.21], *gyf þu ær þonne he //wine Scildinga, worold oflætest* «якщо спочатку він, володар Скільдінгів, віддасть світ [частину, що йому належить]» [11, с.1182–1183], *worlde geweorces* «звершення у світі» (призначення короля) [11, с.2711], *Ne meahte he on eorðan* «ніхто у світі не міг» [11, с.2855], *We will not risk our freedom to become pieces on the chessboard of the world* [21, с. 145], *Z dworu zabrał mnie jeden z rycerzy ojca, wychował, we dwójkę włóczyliśmy się po świecie* [22, с. 147], *"My speech may be Tyroshi, and my garb Dothraki, but I am of Westeros, of the Sunset Kingdoms"* [29, с. 515].

Під час розгортання соціальних практик їхні учасники здобувають репутацію, змінюють свій статус, отримують оцінки. З огляду на те, що СВІТ є «людською сферою», виділяємо модель **Світ – контейнер оцінок:** *Him þæs liffrea, // wuldres wealdend, woroldare forgeaf* «його винагородив Господь, володар чудес, славою земною» [11, с. 16–17], *Næfre ic maran geseah //eorla ofer eorþan…* «Ніколи кращого [могутнішого] не бачив воїна на землі» [11, с. 247–248], *hine gearwe geman // witena welhwylc wide geond eorþan* «його шанують мудреці скрізь у світі» [11, с. 265–266], *Your deed is worthy of a Beowulf and will be unforgotten while the world stands* [21, с. 99], *When Dothraki are defeated in combat, they cut off their braids in disgrace, so the world will know their shame*. [29, с. 32], *Never forget what yo u are, for surely the world will not*. [29, с. 49], *in the eyes of the world, Joffrey is still his son and heir* [29, с. 449].

Особливості фізичного простору, який займає світ, а також генеровані у процесі соціальних практик цінності дозволяють вести мову про модель **Світ – Контейнер / джерело ресурсів (енергії / багатства)**: *Ne bið þe nænigra gad // worolde wilna, þe ic geweald hæbbe* «тобі не бракуватиме багатств земних, якими я володію» [11, с.Следствие ведут экстрасенсы 2018. Выпуск 28949–950], *þær heo ær mæste heold // worolde wynne* «де вона тримала принади цього світу» [11, с.1079–1080], *"There are three Powers in the world which not gods nor demons nor men can stay, against which no magic shall prevail and no might shall stand"* [21, с. 25], *To, że po Koniunkcji Sfer odkryliśmy magię, pozwoli nam kiedyś dosięgnąć gwiazd* [30, с. 196].

Тому конфліктні сценарії контрарних систем, спрямовані на оволодіння такими ресурсами або на перебування в одному фізичному просторі (як і універсальний механізм здобуття нового досвіду через розв'язання проблемних ситуацій), перетворюють буття у світі на доволі складний процес, що вмотивовує модель **Світ – Джерело небезпеки / труднощів:** *dechymyd tristit byt a ryher..* «світ, у якому все міняється, викликає горе» [31; 39], *hart er í heimi* «важко у світі» [10, с. 45], *on ðyssum windagum worolde bruceð* «[того, хто…] у час війни цей світ терпить» [11, с. 1062], *It was a gaping, raw, boiling, dreadful world, exuding, it seemed, stark malevolence and baleful anger …* [17, с. 262], *Through blazing horror towards the angry world of Thron!* [17, с. 208], *Przecież waszym celem, racją waszego istnienia jest świat bez potworów, świat spokojny i bezpieczny. Czyli świat, w którym wiedźmini są zbędni. Paradoks, prawda?* [22, с. 155].

Наведені вище особливості взаємодії людини і світу викликають спроби змінити стан речей у ньому: **Світ – об'єкт впливу:** *am swynwys sywydon // Sywyt kyn byt*. «у свій спосіб чарівники створили мене до [створення] світу» [28, с. 174–175], *ac him eal worold // wendeð on willan* «світ обертається, як йому заманеться» [11, с.1738–1739], *what comes on you from that knowledge will also wreak ill on the world* [21, с. 75], "*And the sword… Skafloc, if that broken sword is made whole once more, a dreadful power will be loose in the world"*. [21, с. 132], *Dlaczego wy, ludzie, nie zdacie sobie wreszcie sprawy z faktu, że w waszym panowaniu nad światem jest akurat tyle naturalności, ile we wszach rozmnożonych w kożuchu?* [22, с. 191], *The stallion who mounts the world* [29, с. 431], *And the Shadow fell upon the Land, and the World was riven stone from stone* [32, с. 12], *it was those wicked men of the legends who caused the Breaking of the World* [32, с. 128].

З огляду на асоціації світу і термін життя людини, а також на різноманітні параметричні трансформації простору і його складників, інтерпретуємо СВІТ як систему координат і виділяємо модель **Світ – вимір** (просторові трансформації розуміються як маркери часу, світ є системою координат для інших об'єктів, або демонструє емпірично вимірювані зміни у власній структурі): *Pan vei veint byt.* «до того як простір світу був впорядкований» [28, с. 177], *áðr veröld steypisk* «до загибелі світу» [10, с. 45], *woruldende* [11, с. 3083], *Woruldcandel scan* «свічка світу [сонце] сяяла» [11, с. 1965], *make yourself like a true elf or troll, ageless till the end of the world* [21, с. 42], *Świat się zmienia. Coś się kończy* [22, с. 154], *Bo na to, że świat się zmienia, wpadł nawet ten stary pierdziel Roderick de Novembre* [22, с. 154], *I want you down in King's Landing, not up here at the end of the world where you are no damned use to anybody* [29, с. 40], *I just want to stand on top of the Wall and piss off the e dge of the world* [29, с. 80], *I think he is a giant come among us, here at the end of the world* [29, с. 181], *The Stone is said to be the first fortress built after the Breaking of the World* [32, с. 132].

Висновки. Таким чином, СВІТ ми розуміємо як інформаційну систему, що корелює з реальним (квазі-реальним, уявним, фейковим тощо) станом речей з ієрархічною, втім нежорсткою організацією, «налаштування» та вектор поступу якої детерміновані смислами, генерованими під час інтерпретативної, практичної, комунікативної, творчої та ін. видів діяльності лінгвоспільнот. Модельовані у текстах різних жанрів та історичних епох варіанти світу спираються на універсальне антропоцентричне розуміння «квантів» взаємно пов'язаних об'єктів як сфери буття, насамперед, сфери існування людини. З огляду на варіативність систем координат, у яких такі світи моделюються, «антропоцентричність» субверсумів є факультативною, а конфігурація їхніх базових параметрів ситуативно змінною й прагматично детермінованою. Під час вербального моделювання альтернативного світу здійснюється номінація фокусних концептів (простір, істоти, об'єкти живої природи, артефакти,

ційності тощо), а породжувані смисли реалізують більш точний «тюнінг» контурів світу у сенсі референтивної, атлетичної, деонтачної та аксіологічної модальності. Маємо змогу вести мову про відносний характер реальності /нереальності представлених за допомогою мовних знаків світів і їхніх складників. Ірраціональний характер відносної реальності альтернативного світу зумовлений зсувом (Δ) у мережі координат, відносно якого відбувається конфігурація його картини (зокрема семантичної матриці). Варіативність координат зумовлена змістом базових операторів, складників певного міфологічного простору або вторинної міфології. Перспективним є дослідження моделювання фейкових світів на основі вторинної міфології.

Література:

1. Поміж мов і культур: методологічний еклектизм і міждисциплінарність сучасного мовознавства: колективна монографія / [гол. ред. Мізін К.]. Переяслав-Хмельницький: Вид. ПП Щербатих О., 2017. 382 с.
2. Концепты и контрасты: монография / под. ред. Н. Петлюченко. Одесса: Издательский дом «Гельветика», 2017. 632 с.
3. Донченко Е. Фрактальная психология (доглубинные основания индивидуальной и социальной жизни). Киев: Знання, 2005. 323 с.
4. Клименюк А. Знание, познание, когниция: Монография / А. Клименюк. Тернополь: Підручники і посібники, 2010. 304 с.
5. Колесник О. Introducing M-logic: basic remarks on key concepts // Теоретична і дидактична філологія. Серія «Філологія». Серія «Педагогіка»: Зб. наук. праць. Вип. 25. Переяслав-Хмельницький: Вид. ПП Щербатих О., 2017. С. 159–169.
6. Філософський енциклопедичний словник: энциклопедия / НАН України, Ін-т філософії ім. Г.С. Сковороди; гол. ред. В. Шинкарук. Київ: Абрис, 2002. 742 с.
7. DWDS Etymologisches Wörterbuch. URL: http://www.dwds.de/.
8. Левицкий В. Этимологический словарь германских языков. Винница: Нова книга, 2010. Т.1. 610 с.
9. Pokorny J. Indogermanisches etymologisches Wörterbuch. Bd. 1–2. Bern: Francke. 1959. 1183 s.
10. Voluspa. URL: http://etext.old.no/Bugge/voluspa/.
11. Beowulf. URL: http://www.sacredtexts.com/neu/ascp/a04_01.htm.
12. Етимологічний словник української мови: в 7 томах / Укл. Болдирєв Р. та ін. Київ: Наукова думка. 1982. Т. 5.
13. Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О. Трубачева. Вып. 19. Москва: Наука, 1992. 254 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О. Трубачева: В 4-х т. – Москва: Прогресс, 1964. 1973. Т. 2.
15. McBain A. An Etymological Dictionary of the Gaelic Language. Stirling: Eneas MacKay, 1911. 426 p.
16. Zadeh L.A. A fuzzy-set-theoretic interpretation of linguistic hedges. Journal of Cybernetics. 1972. № 2. P. 4–34.
17. Moorcock M. Eternal Champion. Clarkston: White Wolf Publishing, 1996. 484 p.
18. Tolkien J.R.R. The Fellowship of the Ring. New York: Ballantine Books, 2000. 479 p.
19. Lewis C.S. The Lion, the Witch and the Wardrobe. New York: Harper Trophy, 1994. 206 p.
20. Lewis C.S. The Magician's Nephew. New York: HarperTrophy, 1994. 221 p.
21. Anderson P. The Broken Sword. New York: Ballantine Books. 1981 207 p.
22. Sapkowski A. Ostatnie życzenie. Warszawa: SuperNOWA, 1998. 287 s.
23. Pratchett T. Guards! Guards! L.:Corgi Books, 1990. 320 p.
24. Pratchett T. The Color of Magic. New York: HarperTorch, 2000. 210 p.
25. Pratchett T. The Light Fantastic. New York: HarperTorch, 2000. 241 p.
26. Zelazny R. Nine Princes In Amber. New York: Doubleday, 1970. 175 p.
27. Tolkien J.R.R. Silmarillion. Boston; New York: Houghton Mifflin Company, 1999. 365 p.
28. Cad Goddeu. URL: http://www.maryjones.us/ctexts/t08w.html
29. Martin G.R.R. A Game of Thrones. New York: Bantam Books, 1996. 710 p.
30. Sapkowski A. Krew elfow. Warszawa: SuperNOWA. 1994. 295 s.
31. Arymes prydein fawr. URL: http://www.maryjones.us/ctexts/t06w.html.
32. Jordan R. The Eye of the World. New York: Macmillan, 1990. 670 p.

Колесник А. С. Лингвосемиотика конструирования миров

Аннотация. В статье рассмотрены семиотические особенности языковой репрезентации групп объектов, интерпретируемых в процессе категоризации действительности как МИРЫ. На основе этимологических реконструкций проанализированы универсальные иррациональные смыслы, задействованы при моделировании альтернативных реальностей. Процесс конструирования альтернативных миров определяется как ноэмогенез. Определен ряд общих для европейских лингвокультур моделей концептуализации мира.

Ключевые слова: мир, семантика, основа, интерпретация, ноемогенез.

Kolesnyk O. Semiotics of world-modeling

Summary. The article addresses language means representing clusters of objects constituting the space traditionally interpreted as WORLD. Etymological analysis of the concept's names allowed reconstructing universal meanins (iconic codeons) typical for European language worldviews where they function as irrational interpretational filters as well as basic operators involved in verbal world modeling. The article targets designation units denoting WORLD in Germanic, Slavic and Celtic texts of diverse chronology.

Key words: world, semantics, stem, interpretation, noemo-genesis.

УДК 81'42

Пасько Г. М.,
доцент кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України

РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИХ І КОГНІТИВНИХ ВИЯВІВ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ

Анотація. Статтю присвячено опису проведеного аналізу мовленнєвого жанру загадки з погляду семантики, прагматики й когнітології в слов'янських і германських мовах. Установлено, що формантами мовленнєвого жанру загадки є прямі та індиректні мовленнєві акти репрезентативної, директивної й інтеррогативної природи з відповідною частотністю вияву в кожній з досліджуваних мов. У свою чергу, когнітивний складник загадок розкривається через розгалужений ряд концептуальних метафор і когнітивних фреймів.

Ключові слова: загадка, мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт, дискурс, фрейм.

Постановка проблеми. Дослідження загадки (знакової номінації певної реалії) з погляду прагматики як сформованого з мовленнєвих актів мовленнєвого жанру, що має діалогійну будову й комунікативну спрямованість, і з погляду когнітивної семантики як концептуально-фреймової структури репрезентації інформації в слов'янських і германських мовах умотивовано передусім тенденцією до маргінального розгляду семіотичних засобів мови як універсального комунікативно-прагматичного інструменту в її функційному вимірі.

У рамках заявленої проблематики загадка розглядалась лише частково, акцент її герменевтичних студій як репрезентанта світового паремійного фонду було зосереджено в основному на дослідженні народної загадки як фольклорного жанру (Т.С. Бакіна, І.П. Березовський, О.М. Говоркова, О.П. Квятковський, С.П. Кулинич, С.Г. Лазутін, Н.Б. Мечковська, Г.Л. Пермяков, М.О. Рибнікова, І.Я. Франко, К. Шамшадін та ін.); на вивченні аспектів текстової організації загадки (О.О. Бурикін, В.О. Лукін, Г.Г. Москальчук, Г.А. Онищенко, В.М. Топоров та ін.); на аналізі її структури й семантики (К.О. Денисова, А.Н. Журинський, О.С. Киченко, Е. Кьонгес-Маранда, Ю.І. Левін, М.Н. Саітбаєва).

Недослідженими залишались проблеми виокремлення в структурі загадки як національно специфічних, так й універсальних для слов'янських і германських мов засобів комунікативно-прагматичного впливу на її адресата, універсальних концептуальних метафор, функційних виявів універсальних фреймових моделей загадок.

Наявний досвід вивчення концептосфери, мовної картини світу та комунікативно-прагматичних особливостей російських загадок (А.В. Головачева, Г.В. Насибуліна, Т.А. Панасенко, В.Г. Сибірцева, Н.В. Шестьоркіна, Е.Д. Юсупова); німецьких загадок (А.І. Мамедова); українських і німецьких загадок (Н.В. Захарова); фреймового аналізу українських (О.І. Тимченко) та англійських загадок (В.В. Харитонов).

Наявні також наукові розвідки, у рамах яких загадка визначається як вторинний мовленнєвий жанр (В.С. Філіппов, R. Bauman); простежено особливості когнітивної ідентифікації мовленнєвого жанру російськомовної загадки (Л.Ф. Маркова). Цінний досвід дослідження дискурсу української загадки належить О.О. Селівановій.

Мета статті – стисло описати результати дослідження семантико-прагматичних і когнітивних виявів мовленнєвого жанру загадки на матеріалі слов'янських і германських мов.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорія мовленнєвого жанру загадки (далі – МЖЗ) охоплює як продуковані комунікантами мовленнєві повідомлення, так і потенційно можливу за певного ситуативно зумовленого дискурсивного контексту актомовленнєву актуалізацію автентичних текстів, котрі забезпечують ідентифікацію типу спілкування адресатом мовлення як загадки і водночас є імпліцитними конвенційними регламентаторами мовленнєвих дій адресанта й адресата.

Як одиниця вищого ієрархічного рівня МЖЗ складається з репрезентативних, інтеррогативних і директивних мовленнєвих актів (далі – МА), комунікативна організація яких має різні рівні складності. Самостійне функціонування в дескриптивній частині загадки притаманне лише репрезентативним МА та інтеррогативним МА, а директиви завжди є частиною комбінованого сполучення з репрезентативом і/або інтеррогативом.

У результаті дослідження в комунікативний структурі МЖЗ у слов'янських і германських мовах виокремлено прості та складні МА (за В.І. Карабаном) [1]. Простий МА як корелят висловлення може бути репрезентований простим реченням, складним реченням, зокрема його складнопідрядним і складносурядним різновидами.

Корпус простих МА МЖЗ становлять репрезентативи й інтеррогативи. Складний МА є сполученням простих МА, що перебувають у відношеннях субординації, координації та сприяння.

Складними МА в комунікативній структурі МЖЗ у слов'янських і германських мовах постають:

1) композитний репрезентатив (сполучення простих репрезентативів);

2) комплексний репрезентативно-інтеррогативний МА (сполучення репрезентативного й інтеррогативного МА);

3) комплексний репрезентативно-директивний МА (сполучення репрезентативного та директивного МА);

4) комплексний репрезентативно-директивно-інтеррогативний МА (сполучення репрезентативного, директивного й інтеррогативного МА).

Варто зазначити, що МЖЗ в слов'янських і германських мовах є комунікативним явищем дискурсивної природи, відтворюваною комунікативно-прагматичною категорією.

«Відтворюваність» МЖЗ означає цілеспрямоване використання комунікантами готових графічно кодифікованих текстів

загадок у реальних різнотипних дискурсах (найтиповішою площиною для функціонування МЖЗ є ігровий дискурс). Тому саме текстові масиви загадок аналізовані з позиції їх потенційної комунікативної відтворюваності (актомовленнєвої актуалізації), адже вони є матеріально фіксованим утіленням живого народного мовлення.

Конститутивні елементи МЖЗ виокремлені за паспортом МЖ (за Т.В. Шмельовою) [2, с. 88–99]. Головна позиція серед усього корпусу жанроутворювальних елементів МЖЗ належить комунікативній меті (інтенції), сутність якої – спонукати адресата відгадати загадку, отримати правильну відповідь. Водночас за критерієм «комунікативна мета» загадка є інформативно-імперативним МЖ, текстова дескриптивна частина якого варіативно містить, з одного боку, запитання або інформацію наративного характеру, що імпліцитно спонукає адресата відгадати загадку, що притаманно інформативним МЖ, а з іншого – пряме прохання назвати відгадку, що є характерною рисою імперативних МЖ.

Оскільки загадка є відтворюваним діалогом двох комунікантів, важливим чинником є адресантно-адресатне співвідношення. Адресант загадки є відправником повідомлення, він актуалізує автентичний текст паремії, колективним автором якої є етнос. Актуалізуючи дескриптивну частину загадки на рівні висловлення, адресант разом із тим реалізує локутивний акт (вимовляє текст загадки) та вкладає у своє висловлення певний комунікативний намір (мету, інтенцію), тим самим реалізуючи ілокутивний акт.

Адресатом МЖЗ здебільшого є невизначена особа. Водночас на користь того, що найвірогіднішим потенційним адресатом загадки мислиться дитина, свідчать поодинокі маркери ідентифікації особи адресата в германських мовах.

МЖЗ вербалізується у формі відтворюваного діалогу, що складається із секвенції (узгодження) двох інтердепендентних (взаємозалежних) реплік – ініціативної та реактивної, які (за О.В. Падучевою) [3] прагматично узгоджуються між собою за трьома параметрами: за ілокутивною функцією; відповідно до умов МА; на ґрунті імплікатур дискурсу.

Репліки діалогу загадки вербалізуються в мовленні варіативною кількістю МА, які, у свою чергу, утворюють комунікативні ходи, так «оформлюючи» комунікативне контактування адресанта й адресата МЖЗ.

У межах діалогу МЖЗ вираження ілокутивної сили МА відбувається двома способами:

1) експліцитним (прямим), що виявляється через прямі МА;

2) імпліцитним (непрямим, індиректним), коли до уваги не береться пряме значення пропозиції, натомість закладений автором смисл есплікується через імплікатури дискурсу, пресупозиції та фонові знання, виводиться адресатом із контексту.

Найчастотнішим виявом у корпусах досліджуваних загадок характеризується прямий інтеррогативний МА, що може функціонувати як самостійно, так і в комбінаціях з репрезентативними та директивними МА (пор.: слов'янські загадки – 88%, германські загадки – 80%).

Семантика загадки розкривається через її інтерпретацію. Інтерпретуючи вербалізовану в ініціативній репліці дескриптивну частину, адресат, з огляду на характерний для МЖЗ прийом субституції відгадки її зашифрованим текстовим корелятом, інтенційність якого найчастіше передається індиректно (через непрямі МА), спирається на імплікатури дискурсу.

До принципів метафоричного шифрування [4] в структурі загадки належать антропоморфізм (аналогізація родинного, вікового, статевого статусів людини чи частин її тіла з денотатом відгадки), зооморфізм (аналогізація номінацій тварин з відгадкою) та побутоцентризм (аналогізація назв предметів повсякденного побуту, обрядової лексики з відгадкою), флороморфізм/фітоморфізм (аналогізація назв реалій рослинного світу з відгадкою).

Антропоморфізм є найбільш продуктивним принципом метафоричного шифрування в МЖЗ, адже людина, згідно з антропоцентричною теорією, є центром всесвіту, а отже, і мірою реалій, що зображені в дескриптивних частинах загадок.

Стратегія шифрування охоплює тактики метафоричної аналогізації, шифрованої метафоризації, парадокс, гіперболізацію, невизначеність суб'єкта загадки, шифровану персоніфікацію, варіативну відгадку, риму.

Неситуативні фонові знання, до яких належать культурні, лінгвістичні знання тощо, мовець зберігає в пам'яті. Ситуативний тип фонових знань актуалізується умовами гри в загадки, самою ситуацією загадування. З їх допомогою адресат ідентифікує мовлення адресанта виключно як таке, що відбувається в межах МЖЗ, інтерпретує КМ. Фонові знання про світобудову, явища природи, людину є універсальними, чим зумовлена схожість процесів концептуалізації в різних народів, тобто спільні процеси осмислення й упорядкування уявлень про явища навколишньої дійсності.

Те, що адресант загадки переконаний у наявності фонових знань в адресата, може бути експліковано в самих текстах паремій через маніфестацію гіпотетичного припущення, що закодована відгадка добре відома його співрозмовнику.

Когнітивна семантична структура МЖЗ характеризується двома способами подання загадуваних у дескриптивних частинах паремій базових концептів:

1) метафорично – через концептуальні метафори;

2) метонімічно – через базові фрейми.

Механізм метафоричної концептуалізації в загадках умовно ототожнює два концепти, що входять до різних несумісних на перший погляд доменів. У структурі МЖЗ КМ універсально організує концепти у вигляді субфрейму подібності компаративного базового фрейму ДЕЩО-референт є нібито як ДЕЩО-корелят (за С.А. Жаботинською) [5]. У процесі компаративного зіставлення двох концептів відбувається перехресне картування – проекція характерних ядерних рис концептуального корелята на концептуальний референт на підставі емпірично виокремлених спільних семантичних ознак.

Концепти-ресурси МЖЗ входять до таких доменів, як природа, людина, рослинний світ, тваринний світ, побут тощо, адже людина запозичує для метафоризації лише той мовно маніфестований досвід, що відбиває характеристики або самого антропоцентру, або його природно-матеріального оточення.

Незважаючи на відсутність генетичної спорідненості слов'янських і германських мов, унаслідок їх аналізу в комунікативно-прагматичному та когнітивному вимірах очевидною є констатація ізоморфного функційного механізму мовленнєво-жанрових виявів загадки в різносистемних мовах: зафіксовано універсальні актомовленнєві моделі вияву дескриптивних частин загадки, універсальні інтерактивні стратегії перформативності, шифрування й підказки, універсальні концептуаль-

ні метафори як організувальний когнітивний чинник загадки, а також базові предметний, посесивний, акціональний фрейми та їх маргінальні вияви.

Висновки. Пропонований підхід до вивчення мовленнєво-жанрових виявів загадки в слов'янських і германських мовах може бути використаний для подальшого контрастивного дослідження загадок у різносистемних мовах для виокремлення певних мовних і комунікативних універсалій.

Література:

1. Карабан В.И. Сложные речевые единицы: прагматика английских асиндетических полипредикативных образований. Киев: Вища школа, 1989. 131 с.
2. Шмелева Т.В. Модель речевого жанра. Жанры речи. Саратов: Колледж, 1997. Вып. 1. С. 88–99.
3. Падучева Е.В. Прагматические аспекты связности диалога. Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз. 1982. Том 41. № 4. С. 305–313.
4. Селіванова О. Дискурс української загадки. Нариси з української фразеології (психокогнітивний та етнокультурний аспект): монографія. Київ –Черкаси: Брама, 2004. С. 202–219.
5. Жаботинская С.А. Геометрия смысла: концептуальные модели языка и фрактальные формы. Первая российская конференция по когнитивной науке: тезисы докладов. Казань: Казанский гос. ун-т, 2004. С. 85–87.
6. Пасько Г.М. Мовленнєвожанрові вияви загадки в слов'янських та германських мовах: семантика і прагматика: автореф. дис. … канд. філол. наук: спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство». Донецьк, 2013. 20 с.

Пасько А. М. Результаты анализа семантико-прагматических и когнитивных проявлений речевого жанра загадки

Аннотация. Статья посвящена анализу речевого жанра загадки с точки зрения семантики, прагматики и когнитологии в славянских и германских языках. Установлено, что формантами речевого жанра загадки являются прямые и непрямые речевые акты репрезентативной, директивной и интеррогативной природы с соответствующей частотностью проявлений в каждом из исследуемых языков. В свою очередь, когнитивная составляющая загадок раскрывается через разветвленный ряд концептуальных метафор и когнитивных фреймов.

Ключевые слова: загадка, речевой жанр, речевой акт, дискурс, фрейм.

Pasko H. The results of the analysis of semantico-pragmatic and cognitive manifestations of speech genre of riddle

Summary. The paper is dedicated to the speech genre of riddle analysis from the point of view of semantics, pragmatics and cognitology in the Slavic and Germanic languages. It has been defined that the formants of the speech genre of riddle are the speech acts of representative, directive and interrogative nature with the corresponding frequency of manifestation in each analyzed language. In its turn, the cognitive component of riddles is represented through the variety of conceptual metaphors and cognitive frames.

Key words: riddle, speech genre, speech act, discourse, frame.

УДК 811.161.2'366:821.161.2-3.09

Поляк І. П.,
аспірант кафедри української мови
Східноєвропейського національного
університету імені Лесі Українки

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕОЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Анотація. У статті розглянуто комунікативно-прагматичні особливості функційно-семантичної категорії неозначеності. Проаналізовано формально-граматичне маркування неозначеності. Виділено класи перформативних дієслів із неозначено-особовою семантикою.

Ключові слова: категорія неозначеності, прагматика, мовленнєвий акт, комунікативно-прагматична спеціалізація, формально-граматична репрезентація, перформативні дієслова.

Постановка проблеми. Сьогодні помітне значне зацікавлення науковців дослідженнями різних категорій, з-поміж яких найменш простудійованою є фукційно-семантична категорія неозначеності. Важливим є її вивчення з огляду на змістові й формальні ознаки, а також відповідно до прагматичної спеціалізації та вияву в процесі комунікації.

Сучасні наукові розвідки, що стосуються питань комунікативістики, досить різноманітні й багатоаспектні. У концепціях багатьох вітчизняних і зарубіжних лінгвістів проаналізовано термінологічний апарат комунікативної системи (А. Загнітко [1], Ф. Бацевич [2, 3], О. Селіванова [4]), у якому чільне місце посідає поняття дискурсу. У мовознавчій науковій парадигмі дискурс представлено як тип комунікативної діяльності, інтерактивне явище, мовленнєвий потік (Ф. Бацевич [3, с. 138]), як текст, «занурений у життя» (Н. Арутюнова [5, с. 136–137]), як процес застосування мовної системи (К. Серажим [6, с. 10]). Теорії мовленнєвих актів розглянуто в працях Дж. Остіна [7], О. Москальської [8], Ф. Бацевича [3] та інших. У розвідках, присвячених проблемам комунікативно-прагматичної лінгвістики, важливим об'єктом дослідження є текст, зокрема його комунікативно-прагматичні норми (О. Анісімова), комунікативно-прагматичні завдання (Н. Лиса), комунікативно-прагматична структура (І. Бидіна, Н. Гапотченко) та ін. Попри значні напрацювання, в сучасній україністиці бракує студій, пов'язаних із розглядом засобів реалізації функційно-семантичної категорії з огляду на особливості їх комунікативного вияву.

Мета статті полягає в тому, щоб схарактеризувати комунікативно-прагматичну спеціалізацію засобів вираження неозначеності й визначити їх формально-граматичні різновиди. Мета мотивує необхідність розв'язання таких завдань: 1) розглянути комунікативно-прагматичні особливості мовних одиниць, які виражають неозначеність; 2) проаналізувати формально-граматичну репрезентацію категорії неозначеності.

Виявскравленню інтенційно-прагматичних параметрів мовленнєвої неозначеності сприятиме новітній матеріал, дібраний із преси.

Виклад основного матеріалу дослідження. Неозначеність – функційно-семантична класифікаційна категорія, що має узагальнене значення невизначеного, неконкретизованого, приблизного вияву кого- або чого-небудь, якихось ознак, зокрема часових, кількісних тощо, і зреалізована різнорівневими формально-граматичними засобами. Важливу роль у вивченні неозначеності відіграє зорієнтованість не тільки на мовний аспект, а й мовленнєвий. В. Кондратюк зазначає, що «мовленнєва неозначеність – це реалізація певної характеристики в конкретному висловленні, найчастіше вона застосовується як прийом або засіб осмислення тексту (алегорії, алюзії, різного роду інтертекстуальні елементи, одночасна наявність двох планів опису тощо)» [9, с. 37–38]. Під впливом ідей мовної прагматики й теорії дискурсу виникає потреба аналізу неозначеності на комунікативно-прагматичному рівні.

К. Серажим тлумачить термін «прагматика» як «співвідношення лінгвістичних та екстралінгвістичних чинників у межах певного типу комунікативних ситуацій; наука, що вивчає відношення впливу комуніканта (того, хто є ініціатором процесу спілкування) на комуніканта (того, на кого спрямоване це спілкування), адресанта на адресата» [6, с. 80]. Центральним поняттям прагматичної настанови висловлення є інтенція (комунікативний намір мовця), тобто спрямованість висловлення на розв'язання визначеного мовного завдання комунікації. Прагматична спрямованість адресанта як відправника інформації на адресата як її одержувача виявляється у виборі різних мовних засобів, за допомогою яких ця інформація може бути передана. При цьому варто звертати увагу на їх інформативність і здатність упливу на співрозмовника. Н. Вахтель виділяє такі типи потенційно можливих адресатів: 1) конкретний, реальний; 2) гіпотетичний; 3) одиничний; 4) масовий [10, с. 5]. Для категорії неозначеності характерними є гіпотетичний і масовий потенційно можливі адресати. Наприклад, у реченнєвій конструкції *... **хтось комусь** сказав щось погане ...* (День, 28.07.2006) гіпотетичний адресант здійснює вплив на гіпотетичного адресата з метою образити, зіпсувати певні стосунки. У конструкціях на зразок *Тоді він звертається **до натовпу** ...* (День, 20.10.2007); *Президент Реджеп Таїп Ердоган звертається **до народу** після спроби перевороту* (День, 18.09.2016); *Фундація звертається **до громадськості** з просьбою допомогти спорудити монумент і тим самим ушанувати пам'ять великого українця* (День, 01.08.2012) лексеми **натовп, народ, громадськість** указують на масовий тип адресата й мають частковий вияв неозначеності, репрезентуючи своєрідну перехідну ланку між неозначеністю й означеністю.

Продуктивність аналізу будь-яких реченнєвих одиниць, зокрема й тих, що містять компоненти з неозначеною семантикою, забезпечує їх вивчення у зв'язку з теорією мовленнєвих актів. Поняття мовленнєвого акту дослідники трактують

по-різному. Н. Арутюнова окреслює мовленнєвий акт як «цілеспрямовану мовленнєву дію, що здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, узвичаєної в певному суспільстві» [12, с. 412–413]. Ф. Бацевич, розширивши дефініцію Н. Арутюнової, висновує: «Мовленнєвий акт – це цілеспрямована мовленнєва дія, котра здійснюється відповідно до принципів і правил мовленнєвої поведінки, які прийнятні в певному суспільстві; одиниця нормативної соціомовленнєвої поведінки, що розглядається в межах прагматичної ситуації» [2, с. 129].

Основи теорії мовленнєвих актів пов'язані насамперед із концепцією Дж. Остіна. Дослідник запропонував трирівневий аспект опису мовленнєвого акту, використовуючи такі поняття, як локуція, ілокуція, перлокуція [7, с. 93]. Аналізуючи компоненти мовленнєвого акту, науковець указує на їх конкретні вияви. Дж. Остін зазначає, що «для здійснення ілокутивного акту необхідно передусім здійснити локутивний акт» [7, с. 95]. Локутивний акт значною мірою пов'язаний з адресантом, який виголошує певне речення з відповідним змістом і референцією, послуговуючись різноманітними засобами мовлення для реалізації акту-говоріння й акту-констатації. Виокремлення локутивного акту потрібне для чіткого виділення інших актів, насамперед ілокутивного, який відбиває комунікативні наміри адресанта, пов'язані, наприклад, з інформуванням. Перлокутивний акт є наслідком впливу ілокутивного акту на адресата чи аудиторію. Він спрямований на досягнення певної дії через посередництво говоріння, тобто мовець може, наприклад, переконати: *Хотілося ...* ***до когось апелювати*** (День, 17.02.2005), змусити сумніватися: *Але протоколом* ***навряд чи когось налякаєш*** (День, 04.03.2010); *...* ***чи зможе*** *прокурорсько-судова система в автономному режимі* ***покарати когось*** *в таких резонансних злочинах* (День, 19.02.2018), вести в оману співрозмовника: *Мітингувальниками* ***хтось маніпулював*** (День, 04.10.2015). Перлокутивний акт комунікації насамперед забезпечує не розуміння адресатом сутності почутої інформації, а спричинені нею зміни різної поведінки реципієнта. О. Москальська кваліфікує перлокуцію як «програмування мовцем реакції адресата мовлення» [8, с. 63]. У реченні ***Когось*** *вони* ***порадували і надихнули, когось втомили****...* (День, 20.01.2012) один адресант комунікативної ситуації (*вони*) спричиняє різну реакцію невизначених адресатів: одна група комунікантів акумулює емоції радості й натхнення, інша – втоми й знеохочення.

Усі складники мовленнєвого акту перебувають у своєрідній взаємодії. Наприклад, у реченні *Я* ***не мав наміру образити когось*** (День, 25.08.2017) локутивний акт представлений виголошенням акту-констатації. Специфіку ілокутивного акту відбиває комунікативна мета мовця, який інформує невідомого адресата, що не мав наміру образити. Перлокутивний акт репрезентований дієво-емоційним ствердженням-підтвердженням значення висловлення.

Дж. Остін запропонував розмежовувати два типи висловлень – перформативні й констативні. «Констатив − тип повідомлення, що позначає стан речей, констатує факт об'єктивної (чи такої, яка вважається об'єктивною) дійсності; перформатив − висловлювання, еквівалентне дії, вчинку» [7, с. 175–176]. Дж. Остін уважав, що перформативне висловлення перетворює процес мовлення в ілокутивний акт, якому відповідає певне перформативне дієслово. Дослідник виділяє п'ять класів перформативних дієслів за ілокутивною силою: 1) вердиктиви (дія на зразок винесення вироку, позитивної чи негативної оцінки); 2) екзерситиви (призначення на посаду, наказ, примушення, попередження, порада, заборона); 3) комісиви (обіцянка й інші зобов'язання, наприклад, клятва, присяга); 4) бехабітиви (акти, пов'язані із суспільною поведінкою людей); 5) експозитиви (акти, у яких мовець характеризує свою участь у дискусії, суперечці або бесіді) [7]. Класифікацію Дж. Остіна доцільно застосувати до дієслів із неозначено-особовою семантикою. Розглянемо докладніше кожен із типів:

1. Вердиктиви. У конструкціях *В організації підкреслили, що* ***засуджують*** *таке рішення української влади* (День, 14.04.2017), *В ООН* ***позитивно оцінюють*** *українські реформи* (День, 09.09.2015), *... детально* ***аналізують*** *витрати на енергоресурси* (День, 15.04.1998) дієслова із неозначено-особовою семантикою використані на позначення ілокутивних функцій осуду, оцінювання явища та аналізу фактів. Перформативне вживання таких дієслів спричинене насамперед контекстом висловлення.

2. Екзерситиви: *... у документі* ***застерігають*** *від відкатів назад та затримок* (День, 08.08.2017), *Також у документі відповідним галузевим асоціаціям* ***наказують проводити*** *тренінги для персоналу компаній-провайдерів* (День, 15.07.2012), *... їм* ***наказують забрати*** *свої речі й* ***покинути*** *село* (День, 08.08.2006). У поданих конструкціях зреалізована загальна ілокутивна функція «зміни» (поведінки, ситуації, місця, процесу тощо), яка вказує на перлокутивний ефект після закінчення мовленнєвого акту.

3. Комісиви. У висловленнях *Берлінський аеропорт-довгобуд* ***обіцяють відкрити*** *у 2020 році ...* (День, 16.12.2017), *У Києві* ***обіцяють відновити*** *гаряче водопостачання* (День, 24.06.2017), *У «Газпромі»* ***заявляють****, що не перекриють постачання палива ...* (День, 24.04.2014) невідомі мовці беруть на себе зобов'язання щось зробити в майбутньому. Результат виконання залишається невідомим.

4. Бехабітиви: *У Європі* ***вітають*** *останні кроки влади ...* (День, 10.04.2013), *… тут їм нудно, а тут слухають уважно,* ***співчувають*** *героєві* (День, 20.03.2009), *Але все одно йому дзвонять і* ***дякують*** (День, 20.07.2017). У реченнях цього зразка перформативні дієслова з неозначено-особовою семантикою засвідчують формули мовленнєвого етикету: вітання, подяка, співчуття. Прагматична сутність такого висловлення визначена зміною стосунків та експресивністю ситуації.

5. Експозитиви. Ілокутивна мета речень *На сайті Київської міської держадміністрації* ***інформують****, що станом на 23 жовтня тепло включене у 80% житлових будинків* (День, 24.10.2017), ***Припускають****, що формування мов пов'язано з довколишнім ландшафтом та навіть кліматичними умовами* (День, 20.09.2002) полягає в загальному повідомленні про стан речей. Інформативність мовленнєвого акту може бути чітка й точна або ж умовна. Останнє висловлення сприяє вираженню ненав'язливості.

Як засвідчує досліджуваний матеріал, перформативні дієслова, що структурують речення з неозначено-особовою семантикою, відіграють важливу роль у формуванні мовленнєвих актів. Проте ці форми не обмежують перелік засобів експлікації функційно-семантичної категорії неозначеності.

В українській мові маркування неозначеності пов'язане з неозначеними займенниковими іменниками на зразок *хтось, дехто, хто-небудь, що-небудь*: ***Хтось*** *вишив слово,* ***хтось*** *– літеру,* ***хтось*** *– рядок* (День, 17.12.2017); *Зараз навряд чи можна уявити, щоб* ***хто-небудь*** *із владної верхівки міг добровільно*

піти на перевибори (День, 05.04.2017); займенниковими прикметниками *якийсь, який-небудь, будь-чий, деякий*: *Можна було розробити стратегію так званим кабінетним методом або залучити* ***який-небудь*** *поважний інститут* (День, 01.08.2017); *В договорі є дві позиції, які можуть викликати* ***якийсь*** *сумнів* (День, 25.05.2007); займенниковими прислівниками *якось, як-небудь, будь-де, колись, десь, кудись*: *... друкована книжка може супроводжувати вас* ***будь-де****...* (День, 14.09.2017); *Ікс залишив дитячу залу і рушив* ***кудись*** *геть довгою анфіладою розкішних кімнат свого дому* (День, 10.01.2003); прикметниками *незнайомий, невідомий*: *У неділю пожежники через* ***невідомий*** *газ змушені були евакуювати Гамбурзький аеропорт* (День, 12.02.2017); числівниками *багато, мало, чимало, кілька, декілька, кільканадцять* тощо та їх функційними еквівалентами *видимо-невидимо, тьма, як кіт наплакав, як маку*: *Країни Євросоюзу зробили* ***багато*** *обіцянок щодо міграційної кризи …* (День, 11.11.2015); ***Декілька*** *незлих слів про український кінопрокат* (День, 31.05.2013); *Загалом творів про художників, тим більше – іноземних, тим більше – випущених на Україні –* ***кіт наплакав*** (День, 10.12.2005); *Дітей тут –* ***як маку!*** (День, 04.04.1998).

Комунікативно-прагматичний аспект дослідження розгляданої категорійної величини дає змогу простежити зв'язок неозначеності із синтаксичним рівнем мови. Варто закцентувати увагу на односкладних неозначено-особових реченнях: *У Нацбанку* ***запевняють****, що і без Гонтаревої все йде за її планом* (День, 27.06.2017); *Сайт Ради не працює.* ***Говорять****, що це технічні неполадки* (День, 05.07.2012). На формально-синтаксичному рівні семантику неозначеності реалізують складений підмет чи керований член речення з неозначеним числівниковим компонентом, детермінанти й атрибутивні синтаксеми: *... **багато речей** відбувалося супроти* (День, 14.04.2017); *... **багато речей** доводиться спрощувати* (День, 19.10.2001); ***Колись*** *був членом* ***деяких*** *націоналістичних організацій …* (День, 24.11.2016).

Висновки. Отже, поглиблене дослідження функційно-семантичної категорії неозначеності неможливе без акцентування уваги на комунікативно-прагматичному аспекті засобів її вираження. Комунікативно-прагматична спеціалізація неозначеності передбачає наявність комунікативної ситуації між мовцем та адресатом, які вказують на невизначену особу або кількість осіб, що здійснюють різні мовленнєві акти для забезпечення взаєморозуміння між учасниками комунікації.

Перспективу дослідження вбачаємо в розмежуванні мовних одиниць центральної та периферійної сфер вияву неозначеності й удокладненому дослідженні їх комунікативно-прагматичних ознак.

Література:

1. Загнітко А.П. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни. Донецьк: ДонНУ, 2012. Т. 2. 402 с.
2. Бацевич Ф.С. Вступ до лінгвістичної прагматики. Київ: ВЦ «Академія», 2011. 304 с.
3. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної лінгвістики: підручник. Київ: Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
4. Селіванова О.О. Основи теорії мовної комунікації: підручник. Черкаси: Видавництво Чабаненко Ю.А., 2011. 350 с.
5. Арутюнова Н.Д. Дискурс. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 136–137.
6. Серажим К.С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалі сучасної газетної публіцистики). Київ: Либідь, 2002. 392 с.
7. Остин Дж. Слово как действие / пер. с англ. А.А. Медниковой. Новое в зарубежной лингвистике. Москва, 1986. Вып. XVII: Теория речевых актов. С. 22–130.
8. Москальская О.И. Грамматика текста. Москва: Высшая школа, 1981. 183 с.
9. Кондратюк В.М. Типологія засобів вираження неозначеної кількості в сучасній українській мові. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 «Проблеми граматики і лексикології української мови». 2011. Вип. 7. С. 36–39.
10. Вахтель Н.М. Основы прагмалингвистики: учебное пособие. Воронеж: Изд-во ВГУ, 2006. 31 с.
11. День (щотижнева всеукраїнська газета), м. Київ. 1998–2018. URL: https://day.kyiv.ua/uk.
12. Арутюнова Н.Д. Речевой акт. Лингвистический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1990. С. 412–413.

Поляк И. П. Коммуникативно-прагматическая специализация и формально-грамматическая репрезентация неопределённости в украинском языке

Аннотация. В статье рассмотрены коммуникативно-прагматические особенности функционально-семантической категории неопределённости. Проанализированы формально-грамматические маркировки неопределённости. Выделены классы перформативных глаголов с неопределенно-личной семантикой.

Ключевые слова: категория неопределённости, прагматика, речевой акт, коммуникативно-прагматическая специализация, формально-грамматическая репрезентация, перформативные глаголы.

Poliak I. Communicative-pragmatic specialization and formal-grammatical representation of indeterminacy in the Ukrainian language

Summary. The article explored the communicative-pragmatic features of the functional-semantic category of indeterminacy. The formally-grammatical designation of indeterminacy was analyzed. The grades of performative verbs with undefined-personal semantics were distinguished.

Key words: category of indeterminacy, pragmatics, speech act, communicative-pragmatic specialization, formal-grammatical representation, performative verbs.

УДК 743.345.61

Рожков Ю. Г.,
асистент кафедри романо-германських мов і перекладу
Національного університету біоресурсів і природокористування України

ТЕРМІНОЛОГІЯ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ

Анотація. Стаття присвячена вивченню когнітивного аспекту формування ветеринарних термінів в англійській мові. Терміни різноманітних галузей розглянуті шляхом поділу їх на фрейми й субфрейми, так досліджено процеси утворення термінів та організації систем термінів.

Ключові слова: фрейм, субфрейм, концептосфера, ветеринарна медицина, термінологія.

Постановка проблеми. Ветеринарна медицина, що почала свою історію ще в Давньому Єгипті, має сформовану систему термінів. Тим не менше їх кількість постійно зростає, в результаті розвитку науки старі терміни зазнають змін. Неможливо встановити обсяг словникового запасу мови ветеринарної медицини, оскільки доволі важко окреслити межі її галузей, розділів, підрозділів, не кажучи вже про пограничні з ветеринарною медициною науки. Арсенал термінів ветеринарної лексики поповнюється кожного року сотнями нових понять. Головним ресурсом цих поповнень є література англійською мовою, оскільки 75% усієї ветеринарної інформації публікується саме цією мовою. Глобалізація забезпечила англомовній терміносфері роль термінологічної матриці науки XXI століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Слідом за В. Лейчиком до факторів експансії англомовної терміносистеми ми зараховуємо: а) потребу в найменуванні нового явища та розмежуванні змістовно близьких понять; б) необхідність спеціалізації понять; с) тенденцію позначити об'єкт не словосполученням, а «цільно»; д) сприйняття іншомовного слова як більш престижного, красномовного; е) обмеженість словозмінних і словотвірних засобів англійської мови, велику кількість односкладових мовних елементів, простоту і свободу відтворюваності описових моделей, креативний потенціал англомовної терміносфери, що експлуатується національними мовами в глобальному масштабі [1, с. 19].

У наш час різного роду завдання в лінгвістиці трактуються за допомогою когнітивного підходу, який дає змогу глибше проникнути в сутність лінгвістичного явища.

Оскільки науково-технічні тексти подають інформацію через терміни, їх вивчення дає змогу зрозуміти й розтлумачити основні явища дійсності в спеціальних галузях знань. Когнітивний підхід сприяє вивченню термінів, через них пізнаються галузі знань, у яких функціонують досліджувані терміни.

Отже, вивчення англійської термінології ветеринарної медицини з позиції когнітивного підходу є актуальним завданням. Сучасні лінгвістичні дослідження в більшості випадків представлені в порівняльно-зіставному аспекті. Цей напрям пов'язаний із практичною необхідністю вивчати мови. У сучасному світі спеціалістам необхідно знати іноземні мови. Процес дослідження відбувається за активного використання порівняльно-зіставного методу. Порівняльний аналіз лінгвістичних одиниць у плані вираження й у плані змісту з використанням порівняльного, зіставного, топологічного методів дослідження сприяє виявленню загальних і відмінних рис у системах різних мов і вивченню конкретних особливостей однієї з мов. Багато дослідників розглядали методи аналізів на прикладі термінологічних одиниць. Так, порівняльний метод «орієнтований на знаходження подібного, зіставний – на знаходження відмінного» [2, с. 25].

Деякі автори вважають, що системність термінологічної лексики належить до однієї з найважливіших її особливостей [3, с. 57].

Системність – це термінологізація загальновживаної лексики, в ході якої виникають нові поняття. Термінологічні позначення відрізняються від інших лексичних одиниць тим, що вони є словами (або словосполученнями), які створені, прийняті або запозичені для точного позначення спеціальних понять [4, с. 135]. Термінологія є частиною словникового запасу мови, яка охоплює спеціальну лексику, що застосовується в тих чи інших сферах діяльності людини та впливає на лексичну систему мови загалом.

Розглядаючи термінологію спеціальної галузі, варто досліджувати когнітивну діяльність – роботу з інформацією, її отримання, оброблення, зберігання та передачу, що пов'язано з розумінням і репродукуванням мови. Процеси, пов'язані з обробленням мовних даних, стали важливою частиною когнітивної науки від 70-х років минулого століття. Виникнення терміна «когнітивна лінгвістика» пов'язано з іменем М. Бірвіша [5, с. 170].

Сучасна когнітивна лінгвістика розглядає мову як когнітивну діяльність, що базується на таких особистісних якостях людини, як сприйняття й категоризація [6, с. 123]. Варто відмітити, що когнітивна лінгвістика займається не тільки фіксацією і класифікацією мовних явищ, а й вивченням мови зсередини: людина в мовних формах виражає не стільки саму об'єктивну дійсність, скільки своє сприйняття цієї дійсності, тобто відображення суб'єктивного образу об'єктивного світу, і лежить в основі «ословлювання» об'єкта або явища [7, с. 112].

Ж. Фоконьє зазначав, що в процесі мовлення людина використовує величезні когнітивні ресурси, викликаючи у свідомості велику кількість моделей і фреймів, і хоча самі по собі мовні форми несуть мало інформації, вони покладаються на послідовність когнітивних подій у свідомості суб'єкта [8, с. 12].

Важливим етапом аналізу будь-якої галузевої терміносистеми має бути виявлення концептуально-мовної структури термінів, положення концептів у фреймовій структурі. В основі концептуальної структури лежить уявлення про роль знань і про дії людини. «Знання – це те, що становить частину пам'яті. Знання – це не зібрання випадкових факторів, а набір відомостей, об'єднаних у певну систему. У когнітивній науці знання досліджуються в різних аспектах, наприклад, у яких структурах знання репрезентовано людський розум, у яких структурах воно представлено» [9, с. 840].

Схема 1

<table>
<tr><td colspan="8">ТЕРМІНОЛОГІЯ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ</td></tr>
<tr><td colspan="8">Концепт галузі анатомії</td></tr>
<tr><td colspan="4">Анатомія</td><td colspan="4">Гістологія</td></tr>
<tr><td colspan="4">Частини тіла
Системи органів
Органи
Артерії
М’язи</td><td colspan="4">Тканини
Клітини
Субклітинні структури</td></tr>
<tr><td colspan="8">Концепт галузі патології</td></tr>
<tr><td>Елементарні патологічні ознаки</td><td>Специфічні патологічні ознаки</td><td>Симптоми</td><td>Патологічні процеси</td><td>Патологічні механізми</td><td>Патологічні реакції</td><td>Патологічні стани</td><td>Синдроми</td></tr>
<tr><td colspan="8">Концепт галузі ветеринарної діагностики</td></tr>
<tr><td colspan="3">Фізикальні методи діагностики</td><td colspan="3">Інструментальні методи діагностики</td><td colspan="2">Лабораторні методи діагностики</td></tr>
<tr><td colspan="8">Концепт галузі терапії</td></tr>
<tr><td colspan="3">Методи консервативної терапії</td><td colspan="3">Хірургічні методи терапії</td><td colspan="2">Методи інтенсивної терапії в анестезіології та реанімації</td></tr>
<tr><td colspan="8">Концепт галузі ветеринарної фармакології</td></tr>
<tr><td>Фармакологічні групи</td><td>Фармакологічні дії</td><td>Ферменти метаболізму</td><td>Діючі речовини</td><td>Фармакологічні препарати</td><td colspan="2">Лікарські форми</td><td>Упаковки лікарських речовин</td></tr>
</table>

Для позначення різноманітних ментальних структур існує велика кількість термінів, одним із них є фрейм. Це поняття стало відомим завдяки М. Мінському, який спеціалізувався на питаннях штучного інтелекту. М. Мінський дає таке визначення фрейму: «Фрейм – це структура даних, створена для представлення стереотипних ситуацій» [10, с. 38].

Погоджуючись із Ч. Філлмором, ми вважаємо, що фрейм – це загальне уявлення про образ, що має мовну репрезентацію. Отже, фрейм створює особливу організацію знання, що, у свою чергу, створює необхідну умову нашій свідомості для розуміння тісно пов’язаних між собою слів [11, с. 487].

Еванс уважає, що фрейм – це схематизація досвіду, що представлений на концептуальному рівні та включає в себе довгострокову пам’ять, яка встановлює відношення між елементами й об’єктами, які асоціюються з певною культурно обумовленою сценою, ситуацією або подією людського досвіду [12, с. 587].

Поступово відбувається розширення поняття «фрейм» до виділення класифікаційних фреймів, що відображають особливості організації мовної системи. Так, виділяють фрейм «меблі» як класифікуючий фрейм і словотвірні фрейми як фрейми, що відображають сутність мовної системи [13, с. 200]. За О. Кубряковою, фрейм – це когнітивна карта слова, яку можна розглядати як відображення найбільш уживаних контекстів слова або як констатацію всіх напрямів, якими йдуть перетворення семантики слова, і як рекомендацію до більш повного лексикографічного уявлення про знання [14, с. 150].

Па думку А. Бабушкіна, фрейм – це один із типів концепту разом із мисленнєвою картиною, концептом-схемою, концептом-гіперонімом, концептом-інсайтом, концептом-сценарієм і калейдоскопічним концептом [15, с. 104].

Отже, ми маємо можливість визначити фрейм так: фрейм – це структура знання, пережитого досвіду, що зберігається у вигляді мовних репрезентацій, що слугує адекватному когнітивному обробленню стандартних ситуацій.

Щодо термінології ветеринарної медицини, то в дослідженні нам варто з’ясувати таке:

– хто є учасником процесу управління;

– елементи (ознаки організації);

– середовище управління знаннями.

Відповіді на ці питання дають змогу виявити концептуально-мовні структури. У концептуальній структурі варто виділити концептуальні блоки, в яких представлені терміни як основними, так і додатковими концептами.

У термінології ветеринарної медицини основні концепти пов’язані з різноманітними галузями знань. Це підтверджується тим, що терміносистема ветеринарної медицини налічує більше ніж 20 000 термінів, у яких можна виділити основні концепти: анатомію, патологію, діагностику, терапію, фармакологію.

На основі проведеного порівняльно-зіставного аналізу побудовано фреймову схему, яка відображає основний корпус термінів ветеринарної медицини (схема 1).

Зі схеми, поданої нижче, можна зробити висновок, що перераховані області можна розглядати як субфрейми фрейму терміносистеми ветеринарної термінології.

Висновки. Отже ми можемо резюмувати, що принципи когнітивної лінгвістики можуть широко використовуватись для аналізу процесів термінотворення в термінології ветеринарної медицини на основі розробленої когнітивній лінгвістиці методики концептуального та фреймового аналізу.

Література:

1. Терминоведение: предмет, методы, структура. 3-е изд. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. С. 19.
2. Болотнова Н.С. Филологический анализ текста: учебное пособие. 4-е изд. Москва: Флинта: Наука, 2009. С. 25.
3. Головин Б.Н., Кобрин Р.Ю. Лингвистические основы учения о терминах: учеб. пособие для филол. спец. вузов. Москва: Высш. школа, 1987. С. 57.
4. Горбачевский А.А. Теория языка. Вводный курс: учебное пособие. Москва: Флинта: Наука, 2011. С. 135.
5. Бирвиш М. Семантика. Новое зарубежное в лингвистике. Вып. 10. Москва: Прогресс, 1981. С. 170.
6. Касевич В.Б. Когнитивная лингвистика: В поисках идентичности. Москва: Языки славянской культуры, 2013. С. 123.
7. Язык и мысль: Современная когнитивная лингвистика / сост. А.А. Кибрик, А.Д. Кошелев. Москва: Языки славянской культуры, 2015. С. 112.
8. William C., Alan C.D. Cognitive Linguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. С. 12.

9. Тихонов А.Н, Хашимов Р.И., Журавлева Г.С. Энциклопедический словарь лингвистических терминов и понятий. Русский язык. Москва: Флинта, 2014. Т. 1. 840 с.
10. Минский М. Фреймы для представления знаний. Москва: Мир, 1979. 38 с.
11. Mouton D. Cognitive Linguistics: Basic Readings / De Gruyter Mouton. Berlin: Mouton Reader, 2006. 487 с.
12. Evans V., Stephanie P. New Directions in Cognitive Linguistics. Bangor, UK: John Benjamins Publishing Company, 2009. 520 с.
13. Перспективные научные исследования в языкознании: колл. монография / О.Г. Алифанова, Д.В. Исаев, А.В. Павлова, О.С. Рыхлова, Е.В. Турлова, О.А. Хрущева, М.В. Щербакова. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2012. 200 с.
14. Краткий словарь когнитивных терминов / Е.С. Кубрякова, В.З. Демьянков, Ю.Г. Панкраш, Л.Г. Лузина; под общей ред. Е.С. Кубряковой. Москва: Фил. фак. МГУ им. М.В. Ломоносова, 1996. С. 150.
15. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 1996. 104 с.

Рожков Ю. Г. Терминология ветеринарной медицины: когнитивный аспект

Аннотация. Статья посвящена изучению когнитивного аспекта формирования ветеринарных терминов в английском языке. Термины разнообразных областей рассмотрены путем распределения их на фреймы и субфреймы, таким образом исследованы процессы образования терминов и организации систем терминов.

Ключевые слова: фрейм, субфрейм, концептосфера, ветеринарная медицина, терминология.

Rozhkov Yu. Veterinary medicine terminology: cognitive aspect

Summary. Article is devoted to studying of cognitive aspect of veterinary terminology formation in English language. Terms of different fields were researched via dividing them into frames and subframes, thus the processes of terms formation and organization of terms system were investigated.

Key words: frame, subframe, sphere of concepts, veterinary medicine, terminology.

УДК 82–343'37–115(43)

Смирнова М. С.,
кандидат філологічних наук,
в.о. завідувача кафедри теорії та практики перекладу
Маріупольського державного університету
Коваль В. В.,
магістрант спеціальності «Переклад (англійська)»
Маріупольського державного університету

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДЕРЕВО» У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ У БЛИЗЬКО- ТА ДАЛЕКОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ

Анотація. У статті розглядаються засоби вербалізації концепту «дерево» на матеріалі поетичних текстів у близько- та далекоспоріднених мовах. Автори аналізують вірші А. Фета, С. Єсеніна, Лесі Українки, П. Тичини, Д. Лоуренса, М. Колборн-Віл, Й. Ґете, Г. Гейне, Х. Геймбрана, С. Пасхаліса. За допомогою системи методів, використаних під час дослідження, було встановлено основні значення концепту «дерево» та його безпосередній зв'язок із людиною.

Ключові слова: концепт «дерево», поезія, міфологічний дискурс.

Постановка проблеми. Сьогодні вивчення взаємозв'язків і закріплених у мові відносин між двома великими частинами світу – природою і культурою є одним із найважливіший завдань. Деревні ж мотиви актуальні в цьому плані тим, що в них найкраще виявляється взаємозв'язок природи і культури, бо саме в рослинах «з якоюсь дивною простотою виступають початкові закономірності буття» [1, с. 15]. Отже, ставлення до природи, відбите в дзеркалі міфології, фольклору та поезії, можна вважати і феноменом мови, і феноменом культури.

У різних культурах багато дерев вважалися священними або магічними. Шанобливе ставлення до чарівної сили дерев засноване на примітивних віруваннях, що в них живуть боги і духи [2, с. 56]. У чарівних казках дерева можуть як захищати і виконувати бажання, так і чинити перешкоди і бути страшними і навіть демонічними створіннями [3].

Вперше «дерево» як образ було досліджено у другій половині XX ст. В. Івановим та В. Топоровим.

Актуальність дослідження визначається глибоким інтересом до вивчення мовних явищ, що відображають національну специфіку етносу, у межах лінгвокультурології, першочерговим завданням якої є вивчення питання взаємозв'язку мови і культури.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі концепт «дерево» є об'єктом дослідження багатьох наук. На матеріалі міфів і легенд вивчаються погляди народів світу, пов'язані з рослинними образами (О. Юдін). В. Маслова як представник лінгвокультурологічного напряму пояснює мовні феномени, наприклад, появу різного роду фразеологізмів і метафор. Серед українських науковців варто виділити тих, хто досліджує концепт «дерево» як один із концептосфери міфологічного дискурсу, а саме: Н. Голікову, О. Колесника, І. Котову, О. Михайлову й інших.

Метою статті є зіставний аналіз вербалізації лінгвокультурного концепту «дерево» в англійській, українській, російській та новогрецькій мовних свідомостях на матеріалі поетичних текстів. Об'єктом дослідження є концепт «дерево», який вивчається на предмет особливостей вербалізації в поетичних текстах у близько- та далекоспоріднених мовах.

Виклад основного матеріалу. Дослідження символіки дерев у літературі має свою історію. Розглянемо вербалізацію концепту «дерево» на матеріалі поезії Б. Пастернака, С. Єсеніна, Н. Рубцова, А. Фета, О. Пушкіна, Лесі Українки, І. Франка, П. Тичини, Д. Лоуренса, Мері Колборн-Віл, які описують у своїх віршах різні дерева, тим самим показуючи їхню роль і значення для своєї творчості. У поезії проаналізованих нами україномовних і російськомовних авторів найчастіше вживаються такі лексичні одиниці, як *дуб, клен, липа, сосна*. Звернемося до вірша Лесі Українки:

Осика все мене чогось лякає;
вона й сама боїться – все тремтить.
Дуби поважні надто. Дика рожа
Задирлива, так само й **глід, і терен.**
А **ясен, клен і явір** – гордовиті.
Калина все хизується красою,
що байдуже їй до всього на світі.

Ліс як складник природи прихильний до людей, потрібен людині для її життя, добрий друг. Ліс спалахує осінньою казковою красою перед настанням зими. Кожне дерево тут – індивідуум зі своїм характером, майже істота. Система образів «Лісової пісні» переконливо обґрунтовує необхідність гармонії людини із природою.

У вірші А. Фета «Одинокий дуб» автор порівнює образ дуба з образом могутнього витязя, який тільки на вигляд старий, але сповнений сил. Дуб – це довічне сховище сили, мужності і завзятості, і воно ніколи не зникне:

Так старый витязь, сверстник твой,
Не остывал душой с годами
Под иззубренною мечами,
Давно заржавленной броней.

Також в поезії А. Фета дерево виступає перед людиною як образ наполегливого проростання, життєстійкого терпіння, яке долає всі мінливості річного циклу – з осіннього в'янення і зимової наготи відроджується до нового квітучого життя. Звідси – мотив навчання людини у дерев, моральний зразок яких затверджений законами самого єства:

Учись у них – **у дуба, у березы.**
Кругом зима. Жестокая пора!
Напрасные на них застыли слезы,
И треснула, сжимаяся кора.

<...>
Но верь весне. Ее промчится гений,
Опять теплом и жизнию дыша.
Для ясных дней, для новых откровений
Переболит скорбящая душа.
(«Учись у них – у дуба, у березы...»)

П. Тичина так само порівнює дуб із кимось достатньо могутнім, нібито захисником людей. Усі назви дерев автор пише з великої букви, там самим додаючи величності деревам. Це можна побачити у вірші «Як Дуб з Вітровієм бився». Величний Дуб ріс вже не одне століття й був захисником усього живого навкруги. Захотів побороти Дуба злий Вітер. Насилав на нього і гусінь, і шашіль. Лише сміявся величний Дуб із нього. Злодій Вітровій зазнав поразки:

Ну, а **Дуб** стоїть, не гнеться,
силі вітру не дається.
Тільки віттям стрепене –
Гусінь з нього вниз сипне...

Якщо ми звернемось до поезії С. Єсеніна, то можемо проаналізувати беспосередній зв'язок людини з природою. Природа в С. Єсеніна антропоморфна: берізки уподібнюються дівчатам, клен – сторожу, ліричному героєві. Образ природи будується на асоціаціях із сільського селянського побуту, а світ людини розкривається зазвичай через асоціації із життям природи. Одухотворення, олюднення природи властиво народній поезії. Для С. Єсеніна уподібнення людини дереву більше, ніж «релігія думки»: він не просто вірив в існування вузлового зв'язку людини зі світом природи, він сам себе відчував частиною цієї природи. Його мотив «деревного роману» сходить до традиційного мотиву уподібнення людини природі. Спираючись на традиційний троп «людина – рослина», С. Єсенін створює «деревний роман», герої якого клен, берези, верби, кипарис, горіх, виноград, вільха, вишня, дуб тощо. Олюднені образи дерев обростають «портретними» подробицями: у берези «стан, стегна, груди, ніжка, зачіска, поділ, коси», у клена «нога, голова»:

Так и хочется руки сомкнуть
Над **древесными** бедрами **ив**.
(«Я по первому снегу бреду…» , 1917 г.) [3].
Я не скоро, не скоро вернусь!
Долго петь и звенеть пурге.
Стережет голубую Русь
Старый **клен** на одной ноге.
(«Я покинул родимый дом…», 1918 г.) [3].

Було також проаналізовано англомовні вірші Д. Лоуренса. Образ ясена з'являється не випадково, саме це дерево в багатьох північних міфологіях є «світовим деревом»:

<…> or the splendid growing of an **ash-tree**
alone, on a hillside in the north, humming in the wind.
<…> або велич **ясена** на північному схилі пагорба,
де він стоїть, самотній, шарудячи під вітром [5].

Так, у збірнику скандинавських пісень «Старша Едда» у першій пісні «Одкровення вельви» лунає ім'я гігантського ясена – Іггдрасиля:

Ясень я знаю по имени Иггдрасиль,
древо, омытое влагою мутной [5].

Аналізуючи англомовну поезію Мері Колборн-Віл, ми також можемо побачити, що автор об'єднує людину і природу в одне ціле. У її вірші "Song of the Trees" чітко простежується нерозривний зв'язок людини із природою. Деревам надається неабияка вага:

We are the **Trees.**
Our dark and leafy glade
Bands the bright earth with softer mysteries.
Beneath us changed and tamed the seasons run:
In burning zones, we build against the sun
Long centuries of shade [5].

У німецькомовних віршах Йоганна Ґете автор бачить свободу людини в злитті «з матір'ю-природою», а не в соціумі, посеред людей і подій. У вірші "Mignon" автор розповідає про дівчину, яка мріє повернутися на Батьківщину, описуючи казкову природу, Г. Ґете зображує поміж іншого й лимонні дерева. Лимон, який в єврейській символіці означає врожай, використовують під час Свята кущів. Лимон у християнстві є знаком вірної любові:

Kennst du das Land, wo die **Zitronen** blühn,
Im dunkeln Laub die Goldorangen glühn,
Ein sanfter Wind vom blauen Himmel weht,
Die Myrte still und hoch der Lorbeer steht,
Kennst du es wohl?
Dahin, dahin
Möcht ich mit dir, o mein Geliebter, ziehn [5].

Один із найбільш визначних німецьких поетів та журналістів XIX ст. Генріх Гейне у вірші "Auf Fluegeln des Gesanges" пропонує коханій на крилах любові полетіти в далекі країни, де казки та святі води, дивні тварини на пальмі ростуть:

Dort wollen wir niedersinken
Unter den **Palmenbaum**,
Und Liebe und Ruhe trinken,
Und träumen seligen Traum [5].

Генріх Гейне звертається до образу пальми, бо це дерево, окрім слави, перемоги, безсмертя та воскресіння, традиційно вважається символом чоловічої сили, якщо на пальмі є фініки, та жіночої, якщо плодів немає.

Грецькомовний письменник Χαλίλ Γκιμπράν вважає дерева віршами, які пише земля, щоб дістатися неба:

Τα δέντρα είναι ποιήματα που γράφει η γη προς τον ουρανό.
Και εμείς κόβουμε τα δέντρα και τα κάνουμε χαρτί,
για να καταγράφουμε την κενότητά μας<…> [5].

Інший письменник Στρ. Πασχάλης у своєму вірші "Κοιτάζοντας δάση" порівнює дерева зі святинею, називає їх мовчазними сповідниками:

<…> κι αντί για φύλλωμα να στέκουν πάνω του
αστέρια αεικίνητα
κι είπα από μέσα μου
«τι σου είναι ο κόσμος»
Ιερά μου φαίνονται μόνο **τα δέντρα** –
και τα πουλιά [5].

Висновки. Розглянувши вірші, де зображені образи дерев, ми бачимо, що вірші пройняті відчуттям нерозривного зв'язку із життям природи. Вона невіддільна від людини, від її думок і почуттів. Малюючи природу, поети вводять у розповідь опис людського побуту, свят, які так чи інакше пов'язані із тваринним і рослинним світом. Вони ніби переплітають ці два світи, створюють один гармонійний і взаємопроникливий світ. Автори часто вдаються до прийому уособлення. Природа – це не застигле пейзажне тло: вона гаряче реагує на долі людей, події історії. Концепт «дерево» у близько- та далекоспоріднених мовах вербалізується такими лексемами: *дуб, клен, липа, сосна, осика, Ігдрасиль, пальма, лимонне дерево*. У грецькомовному середовищі дерево набуває священних конотацій,

тоді як у німецькомовному середовищі вербалізація концепту «дерево» авторами віршів має на меті перенесення читача в ірреальний простір фантазій і мрій. Англомовні письменники звертаються до образу дерева, щоб занурити читача в міфологізований всесвіт, а російсько- та україномовні автори зазвичай ним підкреслюють беспосередній зв'язок людини із природою.

Серед можливих перспектив вивчення концепту «дерево» зазначимо розширення сфер його дискурсивної реалізації, вивчення яких може стати базою для порівняльно-дискурсологічного дослідження вербалізації елементів картини світу в різних лінгвокультурах.

Література:

1. Эпштейн М. Природа, мир, тайник вселенной: система пейзажных образов в русской поэзии. М.: Высш. шк., 1990. 41 с.
2. Колесник О. Родове дерево крізь призму міфологічного семіозису: лінгвокультурологічний нарис. Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича. Германська філологія. Чернівці, 2013. С. 220.
3. Есенин С. Избранное. М.: Просвещение, 1986. 255 с.
4. Аскольдов С. Концепт и слово. Русская словесность. От теории словесности к структуре текста. Антология. М., 1997. С. 267–279.
5. World poetry books. URL: http://worldpoetrybooks.com.

Смирнова М. С., Коваль В. В. Вербализация концепта «дерево» в поэтических текстах в близко- и далекородственных языках

Аннотация. В статье рассматриваются способы вербализации концепта «дерево» на материале поэтических текстов в близко- и далекородственных языках. Авторы анализируют стихи А. Фета, С. Есенина, Леси Украинки, П. Тычины, Д. Лоуренса, М. Колборн-Вилл, И. Гете, Г. Гейне, Х. Геймбрана, С. Пасхалиса. С помощью системы методов, использованных в ходе исследования, были установлены основные значения концепта «дерево» и его непосредственная связь с человеком.

Ключевые слова: концепт «дерево», поэзия, мифологический дискурс.

Smyrnova M., Koval V. Verbalization of the concept "Tree" in poetic texts based on close- and far-related languages

Summary. The authors focus on the ways of the concept "Tree" verbalization based on poetic texts of different authors. The poems of A. Fet, S. Yesenin, Lesya Ukrainka, D. Lawrence, M. Coleborn-Will, J. Goethe, J. Heine, H. Gamebran, S. Paschalis were analyzed. The main meanings of the concept "Tree" and its direct connection with a human are outlined.

Key words: concept "Tree", poetry, mythological discourse.

УДК 81:39

Солдатова Л. П.,
кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри англійської мови
Київського університету імені Бориса Грінченка

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «МОВА» (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ)

Анотація. У статті розглядаються проблеми лінгвістичної термінології. На основі тлумачної формули змісту поняття (ТФЗП) аналізується розуміння поняття «мова» наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Ключові слова: мова, тлумачна формула змісту поняття (ТФЗП), поняття.

Постановка проблеми. Дане дослідження присвячене виявленню змісту поняття «мова» та вивченню розвитку його сутності в історичному аспекті.

Поняття «мова» багатоаспектне, тому необхідно проаналізувати шлях його розвитку та розглянути позиції різних дослідників. Аналіз не має критичного характеру.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням виділення основних елементів лінгвістичних понять для визначення їхньої сутності в теоретичному і практичному аспектах дослідники приділяють недостатньо уваги. Особливо це простежується під час аналізу розвитку поглядів в історичному аспекті.

Метою статті є аналіз, систематизація й узагальнення відомостей про істотні зміни в розумінні поняття «мова» у зазначений історичний період, знаходження елементів подальшого розвитку для забезпечення лінгвістичної повноти.

Об'єктом дослідження є історизм розвитку поняття «мова» у процесах життєдіяльності людини і соціуму.

Предметом дослідження є виявлення й аналіз основних смислорозрізнювальних розумінь поняття «мова» у межах 3 періоду мовознавства – кінець XVIII – перша половина XIX ст. [1, с. 20–25].

Аналіз поняття «мова» проводиться за структурою тлумачної формули змісту поняття (далі – ТФЗП) [2, с. 32–40].

Виклад основного матеріалу. На кінець XVIII ст. виникла необхідність у черговому принциповому повороті в поглядах на мову, її природу і сутність, які відповідали б новітнім досягненням різних наук, що вивчають становлення і розвиток досліджуваних об'єктів, роблячи акцент на їхню структурно-системну організацію та функціонування у визначеному середовищі. Особливо цікавть розуміння поняття «мова» у лінгвістів, діяльність яких почалася в 2 період мовознавства (XVII – XVIII ст.) і продовжилася в 3 періоді (Фрідріх Вільгельм фон Гумбольдт, Йоганн фон Гердер, Петер Симон (Петро-Симон) Паллас) та ін.).

Основною характеристикою періоду є розвиток, утвердження порівняльно-історичного мовознавства, поява логічного і психологічного мовознавства, затвердження погляду на мовознавство як самостійну науку зі своїм об'єктом пізнання і власними методами дослідження.

За результатами аналізу була побудована ТФЗП:

1. Опис поняття, категорії. Сутність всезагальної області буття, частиною і/або одиницею якої є досліджуване поняття.

1.1. Сутність буття, відображеного в понятті на досягнутому рівні знань:

1.1.1. Буття свідомості: «Мова – це буття свідомості, форма його існування» (Георг Вільгельм Фрідріх Гегель) [3].

1.1.2. Витвір природи – природний організм. Йоганн фон Гердер писав: «<…> Людина <…> самою природою створена для мови» [4, с. 144]; «Людина стає розумною завдяки мові <…>. Генезис живих істот і мова – найбільші чудеса всього земного творіння» (1784 р.) [5, с. 234].

1.1.3. Людське створіння. Г.В.Ф. Гегель вважав, що мова – породження розуму, продукт логічного розвитку абсолютної ідеї [6].

Ф.В. фон Гумбольдт у період 1830–1835 рр. стверджував, що мова «<…> лише продукт мовної свідомості нації» [7, с. 22]. «Народ створює свою мову як знаряддя людської діяльності» [7, с. 35] і це зумовлено «внутрішньою потребою людства» [7, с. 25]. «Мови залишаються, але створіннями індивідів, оскільки можуть бути породжені кожною окремою людиною, причому тільки тоді, коли кожен покладається на розуміння всіх, а всі виправдовують його очікування» [7, с. 35].

1.1.4. Посередник:

– який об'єднує найрізноманітніші особистості: «Мова передбачає звернення до відмінного від нас і розуміючого нас по суті, допомагає йому поєднуватися з іншими і закликає до розуміння за допомогою мови, мова <…> вимагає бути спрямованою на зовнішню істоту, яка її розуміє» [7, с. 33];

– між світом і людиною (суб'єктивний образ об'єктивного світу), «що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини» [8, с. 303–304].

Таке розуміння показано в роботах Ф.В. фон Гумбольдта: «Про мислення і мовлення» (1795 р.); «Про вплив різного характеру мов на літературу та духовний розвиток» (1821 р.); «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» (1830–1835 рр.).

1.1.5. Надбання людства:

1. Надбання окремого індивіда – «мова» як мова індивіда, індивідуальна мова. Ця концепція Г. Пауля зумовила зміну вектора дослідження мови від інтерпсихічного (соціального) до інтрапсихічного (індивідуального): «Ми повинні визнати, що у світі стільки ж окремих мов, скільки індивідів» [9, с. 17].

Ф.В. фон Гумбольдт додає: «<…> Кожна особистість несе в собі всю людську природу, тільки обрала якийсь особистий шлях розвитку» [7, с. 33], «мови можна порівняти з людськими обличчями: порівнюючи їх між собою, швидко відчуваєш, що індивідуальність незаперечно є» [7, с. 38].

1.1.6. Духовний і культурний коди нації:

– «національний характер». Й. фон Гердер кваліфікує мову як найважливіший компонент національного духу і вираз духовного життя народу: «Завдяки мові люди об'єдналися

в союзи <…>. Мова стверджувала закони, пов'язувала роди; завдяки мові стала можливою історія людства з переданими у спадок уявленнями про серце і душу <…>» (1784 р.) [5, с. 236]. Він наголошував на можливості проникнути в історію людського розуму і душі через вивчення відмінностей у мовах: «У кожній мові відбився розум і характер народу» [5, с. 237];

– на думку Ф.В. фон Гумбольдта, «мова пов'язана з формуванням духовної сили нації» [7, с. 22]. «Мова – це також розквіт всього організму нації», людина «може опанувати мову, тільки перейнявши її від інших, і таємниця її виникнення пов'язана з таємницею розщепленої і знову <…> возз'єднаної індивідуальності», «народ засвоює мову, яка передається йому у спадок» [7, с. 39] і «<…> являє собою саму націю, і власне націю» [10, с. 94];

– «Мова тісно переплетена з духовним розвитком людства і покриває його на кожному ступені його локального прогресу чи регресу, відображаючи в собі кожну стадію культури» [7, с. 23], і «залишається постійним стимулятором духовної сили» [7, с. 35];

– «Мова народу є його дух, і дух народу є його мова, і важко уявити собі що-небудь більш тотожне» [7, с. 36];

– індивідуальність кожної мови: Ф.В. фон Гумбольдт зазначав взаємозалежність мови і мислення в національних культурах: «Мова <…> завжди є духовним втіленням індивідуального життя нації» [7, с. 38].

Національна мова концентрує в собі самобутню історію народу, отже, зумовлює формування світоглядних основ і особливої національної картини світу. Він першим заявив, що характер і структура мови відображають внутрішнє життя, культуру і знання її носіїв, а самі мови повинні відрізнятися одна від одної так само, як і ті, хто ними послуговується. Це відкриття закріпилося надалі (1820 р.) у терміні «мовне світобачення». Повага до мови – закон «будь-якого людського співтовариства»: «поважати свої і чужі системи моралі і культури, ніколи не завдавати їм шкоди» [11, с. 93].

1.1.7. Феномен:

– людської культури: Й. фон Гердер акцентував істотну роль мови у становленні наук і мистецтв, у згуртуванні людей, в усвідомленні дійсності і людини взагалі. Я. Грімм вказував на те, що мова є загальним надбанням і спадщиною всіх людей, на яку всі вони мають рівні права [12, с. 64]. Він виступив проти панівних у XVIII ст. концепцій мови: «природної» (виокремлення мови з емоційних вигуків і звуконаслідування, якими нібито обмінювалися перші людські істоти) і «надприродної» (бачення в мові ідеального цілого, яке опинилося в голові в мовців). Згідно із Й. фон Гердером, ці протилежні погляди збігаються в підході до мови як до об'єктивно даного феномена, загальні властивості якого зумовлені раз і назавжди [13, с. 37–38];

– психічний (як природна психічна спроможність людини). Мова закладена в людині у вигляді здатності до такого роду діяльності. Організм мови – не тільки соціальна категорія, а й психологічна: «Мова – не просто зовнішній засіб спілкування людей, підтримки громадських зв'язків, але закладена у самій природі людини і необхідна для розвитку її духовних сил і формування світогляду, а цього людина тільки тоді зможе досягти, коли своє мислення поставить у зв'язок із громадським мисленням» [7, с. 25].

1.1.8. Витвір розуму:

– «Мова як витвір розуму висловлює лише загальне» [14];

– «Мови є першим і необхідним ступенем, відштовхуючись від якого, народи виявляються здатними слідувати вищим прагненням» [7, с. 35].

1.1.9. Мистецтво: «<…> найскладніше її (людини) мистецтво – мова» [5, с. 241].

1.1.10. Невичерпна скарбниця: «<…> Будь-який період свого розвитку мова, подібно самій природі, представляється людині <…> невичерпною скарбницею, в якій дух завжди може відкрити щось ще невідоме, а почуття – завжди по-новому сприйняти щось ще не відчуте» [7, с. 45].

1.1.11. Засіб та інструмент діяльності людини:

– засіб створення думки. Г.В.Ф. Гегель вважав, що мова покликана лише висловлювати думку [6], а Й. фон Гердер заперечував взаємозв'язок мови і мислення: «<…> адже ніхто ж не повірить, що є істотний взаємозв'язок між мовою і думками, не кажучи вже про самі речі, – не повірить у це ніхто, хто знає хоча б дві мови» [5, с. 237];

– засіб розуміння сутності речей. Г.В.Ф. Гегель: «Мова – це засіб розуміння» [14];

– передумова мислення. На думку Ф.В. фон Гумбольдта, «<…> мова є обов'язковою передумовою мислення і в умовах цілковитої ізоляції людини»; «різні мови є для націй органами їхнього оригінального мислення і сприйняття» [7, с. 324–326];

– засіб засвоєння і передачі інформації. Г.В.Ф. Гегель мову розглядав як продукт думки: «Форми думки виявляються і відкладаються насамперед у людській мові» [14]. Ф.В. фон Гумбольдт 1804 р. повідомляє Ф. Вольфу: «Мені вдалося відкрити – і цією думкою я все більше переймаюся, – що за допомогою мови можна оглянути найвищі і глибокі сфери і все розмаїття світу» [7, с. 6].

1.1.12. Засіб і знаряддя соціальної комунікації:

– для індивіда: Ф.В. фон Гумбольдт вважав, що кожна мова несе в собі особливості менталітету нації: «Окрема людина завжди пов'язана зі своїм народом, расою, до якої вона належить, з усім людським родом. Мова – робота націй» [7, с. 46], необхідна для розвитку «духовних сил і формування світогляду» [7, с. 34];

– для соціуму: Ф.В. фон Гумбольдт підкреслює громадський характер мови («єднає людські індивідуальності» [7, с. 36]) і надособистісний («незначна сила одинака перед могутньої владою мови» [7, с. 46]), це «штовхає до взаємодії із собі подібним і потребує заради можливих колективних починань взаєморозуміння за допомогою мови» [7, с. 33], так «мова піднімається над їхньою відокремленістю» [7, с. 36];

– людей із різними материнськими мовами: «<…> Вивчення іноземної мови має полягати в тому, щоб знайти новий погляд у світогляді, <…> оскільки кожна мова містить всю концептуальну тканину і спосіб представлення частини людства» [12, с. 349].

Це означає початок нового, енергетичного етапу в еволюції поглядів Ф.В. фон Гумбольдта на мову, який завершився фундаментальною працею «Про відмінність будови людських мов і її вплив на духовний розвиток людства» (1835 р.), у самій назві якої відображена вся суть його вчення.

У досліджуваний період виконано декілька перекладів: Т. Осиповський переклав російською «Небесну механіку» П.-С. Лапласа і «Логіку» Е.Б. де Кондільяка; М. Максимович – українською мовою «Слово о полку Ігоревім». Він зазначав: «Щоб науки зріднилися з розумом народу, треба розробляти

їх рідною мовою <…>» [15]. Йоганн Крістоф Аделунг (1732–1806 рр.) видав «Отче наш» 500 мовами і діалектами.

1.1.13. Засіб і знаряддя для освіти і виховання. Й. фон Гердер у главі «Особливий засіб для виховання людей – мова» своєї роботи «Ідеї до філософії історії людства» пише про мову як засіб виховання, підкреслюючи, що «<…> засіб нашої освіти і виховання – мова – досить недосконала» [5, с. 236].

1.1.14. Система. Ф.В. фон Гумбольдт першим заговорив про мовну систему, вважаючи, що в мові немає нічого одиничного, окремого, а кожен факт є елементом системи, тобто мова – це:

– система, що потребує окремого вивчення й опису, що було відображено Ф.В. фон Гумбольдтом 1801 р. у фрагментах монографії про басків. 1784 р. створено Азіатське співтовариство для дослідження мов і культур народів Індії, лінгвістичні кафедри в університетах: 1825 р. відкрито кафедру польської мови і літератури у Львівському університеті [16], а 1849 р. відкрито кафедру української мови та літератури [17];

– система різних рівнів: фонетичного, морфологічного, лексичного, синтаксичного.

У лінгвістиці виділилися 3 розділи: загальне мовознавство (філософія мови) – загальна граматика і філософія мови; порівняльно-історичне мовознавство – вивчення мов в їх порівнянні та конкретне мовознавство, що вивчає структуру і розвиток окремих мов; порівняльна морфологія:

1. Франц Бопп на основі матеріалу історії розвитку споріднених мов першим спробував узагальнити спільні та подібні риси в граматиці мов за їх відмінності і побудував загальну теорію граматичної системи («Порівняльна граматика санскриту, Зенда, вірменського, грецького, латинського, литовського, старослов'янської, готської і німецької мов») («зенд» – найдавніша іранська мова, авестійська мова). З роботами Ф. Боппа пов'язують витоки порівняльно-історичного мовознавства. У роботі «Система відмінювання в санскриті порівняно із грецькою, латинською, перською і німецькою мовами» (1816 р.) він, зіставивши флексії дієслів у п'яти індоєвропейських мовах, помітив їхню схожість і дійшов висновку, що аналізовані мови є спорідненими, вперше вжив словосполучення «порівняльна граматика», яке пізніше буде вживатися як термін із певним значенням у роботах всіх лінгвістів. У книзі «Про мову і мудрість індійців» він висловив припущення, що із санскриту розвинулися індоєвропейські мови не тільки у сфері лексики, але і у сфері граматики.

2. Р. Раск у роботі «Походження ісландської мови» стверджував необхідність описувати мови і першим спробував розмежувати лексичні одиниці на слова, які запозичуються, і слова, які стійкі і не схильні до запозичення. Він зробив висновок, що тісні родинні стосунки мають ті мови, в яких виявляється спільність числівників, займенників, слів – назв спорідненості.

3. Г.В.Ф. Гегель виділив формальну сторону мови, яка фіксується в граматиці та її правилах.

4. Лоренсо Ервас-і-Пандуро публікує в 1800–1804 рр. каталог, який містить відомості з лексики та граматики 307 мов.

5. А.В. Шлегель виділив додатково мови «без граматичної структури».

6. Ф. Фон Бернгарді у «Вченні про мову» і «Початкових основах мовознавства» визначив склад науки про мову, куди включаються фонетика, етимологія, словотвір, вчення про словосполучення, синтаксис, який став у XIX ст. традиційним.

7. Ф.В. фон Гумбольдт вважав, що коли «мови розчленовуються на граматику і словник, то ми маємо тут справу з їхніми фізіологічними функціями, з тим, як працюють їхні складові частини загалом і окремо, і як через них складається органічне життя мови [7, с. 94];

– лінгвістична система:

1) система, яка потребує створення словників (лексикографія), енциклопедій тощо: в Італії видано енциклопедію «Ідея всесвіту» (у 21 т.). У 17-му томі «Каталог мов відомих народів, їх обчислення, поділ і класифікація за відмінностями їхніх говірок і діалектів» (1794 р.) містяться відомості про мови, дається опис 300 мов. 1800–1804 рр. перевиданий вже в 6 томах. Автором енциклопедії є іспанський чернець Лоренцо Ервас-і-Пандурі;

2) чотиритомний словник П.С. Палласа, виданий в 1786–1787 рр., містить еквіваленти російських слів на 200 мовах і діалектах Європи й Азії; словник видання 1791 р. вже містить слова на 272 мовах;

– культурна система людини, національна мовна ментальність (певний уклад інтелектуального і чуттєвого сприйняття). Різні мови – це не різні акусто-графічні позначення тієї самої речі, а «різні бачення її» [11, с. 94];

– система, яка потребує дослідження і має національні особливості. У Німеччині виходить чотиритомний словник Й. К. Аделунга «Мітрідат, або загальне мовознавство», який включав матеріал 276 мов. Були надруковані «Історія німецької мови» і «Німецький словник» Я. Гріма.

1.1.15. Діяльність.

У 30-ті роки XIX ст. Ф.В. фон Гумбольдт звернув увагу на те, що «мова – не продукт діяльності (ergon), а діяльність (energeia) <…> мову можна розуміти тільки як усю сукупність актів мовленнєвої діяльності» [7, с. 10], і дав визначення мови: «За своєю дійсною сутністю мова є чимось постійним і водночас у кожен даний момент плинним» [7, с. 37].

1.1.16. Породжуючий себе організм. Ф.В. фон Гумбольдт зауважив: «У мові варто бачити <…> вічно породжуючий себе організм, в якому закони породження визначені, але обсяг і певною мірою також спосіб породження залишаються абсолютно довільними» [7, с. 42].

1.1.17. Орган. Для Ф.В. фон Гумбольдта «мова є органом, який утворює думку» [7, с. 40] і «внутрішнє буття» [7, с. 22].

1.1.18. Процес. «Мову треба розглядати не як мертвий продукт (Erzeugten), але як процес творіння (Erzeugung)» [7, с. 36].

2. Основи і принципи буття поняття:

– еволюціонізм. Кардинальний переворот у розумінні природи і сутності мови зумовлений (сформованим наприкінці XVIII ст.) принципом еволюціонізму (історизму) під впливом відкриттів натуралістів Карла Ліннея і Жана Батиста Ламарка, відповідно до якого найбільш істотними властивостями мови були оголошені її здатність до історичного розвитку та її мінливість у часі і просторі.

Джеймс Бернетт провів дослідження в області порівняльної лінгвістики й історичної лінгвістики, проаналізував численні мови і вивів логічні елементи еволюції людської мови;

– розвиток. Ф. Фон Бернгарді протиставляв етапи досягнення мовою розквіту і подальшого регресу «<…> виникненню з однієї форми багатьох нових (процес, зрозуміло, безперервно повторюваний) <…> зміни в мовах, можливо, відбулися швидше, ніж у царствах тваринному і рослинному <…> вони відбулися за допомогою поступового розвитку з більш простих форм» [18, с. 35].

Ф.В. фон Гумбольдт підкреслив здатність мови до розвитку: «Мови або хоча б їхні елементи (важлива різниця) передаються від однієї епохи до іншої» [7, с.3 3], те, що привноситься ззовні наступними епохами, «мова пристосовує до себе і модифікує за власними законами» [7, с. 29] і «розвивається тільки в суспільстві» [7, с. 41].

3. Зв'язки та відношення (поза поняттям). Завдяки інтерпретації мови як діяльності Ф.В. фон Гумбольдт вважав, що мова складається з матерії і форми: «Формі протистоїть, звичайно, матерія (Stoff); але щоб відшукати матерію, відповідну мовній формі, необхідно вийти за межі мови» [7, с. 39].

Саме форма становить суть мови: «Постійне й однакове в цій діяльності духу, який піднімає членороздільний звук до вираження думки, взяте в усій сукупності своїх зв'язків і систематичності, і становить форму мови». Форма – «суто індивідуальний порив, за допомогою якого той чи інший народ втілює в мові свої думки і почуття». «Форма кожної мови перебуває в нерозривному зв'язку з духовними задатками народу» [7, с. 40].

Ф.В. фон Гумбольдт бачив мову і мовлення в тісному зв'язку одне з одним, в їх взаємному переході, а не тільки в протиставленні одне одному, а різницю між мовою і мовленням вважав відносною: «Якщо мову представити у вигляді особливого й об'єктивізованого самого по собі світу, який людина створює із вражень, одержуваних від зовнішньої дійсності, то слова утворюють у цьому світі окремі предмети, що відрізняються індивідуальним характером також і щодо форми. Мовлення тече безперервним потоком, і мовець, перш ніж задуматися над мовою, має справу тільки із сукупністю думок, які підлягають вираженню» [12, с. 85–105].

Взаємодія. «Хоча ми і розмежовуємо інтелектуальну діяльність і мову, насправді такого поділу не існує. Ми <…> уявляємо собі мову чимось вищим, ніж людський продукт, подібний іншим продуктам духовної діяльності» [7, с. 36]:

– «мови нерозривно зрослися із внутрішньою природою людини» [7, с. 34];

– людина і людина: «мова – це перешкода, що заважає безпосередньому спілкуванню, в якій <…> зближуються найрізноманітніші індивідуальності» [7, с. 27];

– мова – «певний уклад інтелектуального і чуттєвого сприйняття» [7, с. 33];

– «головний вплив мови на людину зумовлюється її мислячою і в мисленні утворюючою силою; ця діяльність іманентна і конструктивна для мови» [7, с. 29].

4. Закони й закономірності в понятті.

4.1. Закони нормування мови.

– Недосконалий засіб кодування і передачіі нформації, який потребує опису, унормування та програми нормалізації для забезпечення автентичності. З'являється низка робіт, покликаних впорядкувати письмові (орфографічні) й усні (орфоепічні) норми. Йозеф Добровський здійснює гігантську роботу з нормалізації і регламентації чеської літературної мови, а Й.Г. Гердер пише про необхідність удосконалення мови разом з удосконаленням суспільства [18];

– Ф.В. фон Гумбольдт говорить про «ідею досконалої мови»: «<…> Мовотворча сила в людстві буде діяти поки не створить таких форм, які найповніше і абсолютно зможуть відповісти поставленим вимогам <…>» [7, с. 25], а простежити й описати це «є завданням дослідника мови» [7, с. 25];

– Ф.В. фон Гумбольдт так пише про своє бачення унормованної мови: «<…> Передусім чіткість і досконаліть фонетичної артикуляції; <…> майстерність у створенні складів і чистота їх розчленування на елементи, а також вміла будова найпростіших слів; далі, оформлення слів як звукової єдності для досягнення таким шляхом справжньої словесної єдності <…>; здатність мови провести розмежування між своїми самостійними одиницями і тим, що як форма має лише відповідати самостійним одиницям <…>» [7, с. 25].

5. Протилежності всередині поняття, які характеризують процес розвитку.

Вчені вказаного періоду розуміли поняття «мова» по-різному. Навіть у роботах одного мовознавця можна знайти різні погляди на «мову», які розвиваються і змінюються. Особливо це помітно в мовознавців, творчість яких почалася під час попереднього етапу, що можна простежити за результатами аналізу їхніх робіт, написаних у різні періоди [10, с. 134–137].

Відповідь на запитання, що таке поняття «мова», підтверджує ще раз справедливість думки Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля: «Чим багатший предмет, який визначається <…>, тим більше різними можуть бути <…> визначення» [1, с. 334]. Виходячи із вчення І. Канта про антиномії розуму, Ф.В. фон Гумбольдт робить висновок, що спроба розуму дати відповідь на запитання про те, що таке мова, приводить до суперечливих визначень. У цих властивих мові якостіх розкривається, на переконання Ф.В. фон Гумбольдта, онтологія мови, її глибинна сутність.

Висновки. Поняття «мова» в узагальненій формі розумілося як буття свідомості, витвір природи і розуму, людське створіння і надбання, невичерпна скарбниця, феномен і мистецтво, які мають національний характер і індивідуальність, і потребують поваги; посередник (світ – людина та людина – людина) і засіб та інструмент діяльності (для створення думки, розуміння сутності речей, передумова мислення) для соціальної комунікації (індивіда, соціуму, людей із різними материнськими мовами) й освіти і виховання, для аутентичної передачі інформації; багаторівнева система, яка потребує наукового вивчення та систематизації, і культурна; засіб недосконалий, який потребує програми нормалізації. Основою і принципом існування поняття «мова» є еволюціонізм і розвиток.

Перспективою досліджень ми вважаємо аналіз і систематизацію змісту поняття «мова» у подальші періоди, які характеризують мову з різних боків і висвітлюють її природу в усьому складному переплетенні її властивостей, за структурою ТФЗС.

Література:

1. Кодухов В. Общее языкознание. М., 1979. 197 с.
2. Солдатова Л. Поняття «дискурс»: проблеми визначення. Мовні і концептуальні картини світу: зб. наук. пр. Випуск 46. Ч. 4. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2013. С. 32–40. 429 с.
3. URL: https://fil.wikireading.ru/82129.
4. URL: http://padabum.net/d.php?id=76706.
5. Гердер И. Идеи и философия истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.
6. Доронина Н. Феномен моральной веры и проблема метафизического знания (И. Кант и А. Введенский). Русская и европейская философия: пути схождения. СПб., 1997. 264 с.
7. URL: http://www.rulit.me/books/izbrannye-trudy-po-yazykoznaniyu-read-213842-22.html.
8. Гумбольдт В. Фон. Язык и философия культуры / ред. и вст. ст.: А. Гулыга, Г. Рамишвили. Философская антропология Вильгельма фон Гумбольдта. От сравнительной антропологии к сравнительной лингвистике / Г. Рамишвили. М.: Прогресс, 1985. 452 с.

9. Пауль Г. Принципы истории языка / под ред. А. Холодовича. Пер. с нем. М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. 500 с.
10. URL: https://royallib.com/read/gumboldt_vilgelm.
11. URL: https://unotices.com/book.php?id=103349.
12. Звегинцев В. История языкознания XIX и XX вв. в очерках и извлечениях. Ч. I. М., 1960. 405 с.
13. Abhandlung űberden Ursprungder Sprache (1772). Johann Gottfried Herder, SämtlicheWerke. Bd. 5. Hildesheim: Georg Olms, 1967.
14. URL: https://fil.wikireading.ru/82129.
15. URL:http://ukrmap.su/uk-uh9/1039.html.
16. URL: http://www.lnu.edu.ua/about/university-today-and-tomorrow/history.
17. URL: https://uk.wikipedia.org/.../Львівський_нац._університет_імені_Івана_Франка.
18. Сусов И. История языкознания: учебное пособие для студентов старших курсов и аспирантов. Тверь: Тверской гос. ун-т, 1999. 191 с.
19. Солдатова Л. Сутність та історія розвитку змістового наповнення поняття «мова» в епоху Просвітництва. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Філологія». 2017. № 29 Т. 1. С.134–137.
20. Гегель Ф. Сочинения: в 14 томах. Том 1: Энциклопедия философских наук. Ч. 1: Логика. М.; Л.: Государственное издательство, 1929. 437 с.

Солдатова Л. П. Историческое развитие понятия «язык» (конец XVIII – первая половина XIX в.)

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы лингвистической терминологии. На основе толковой формулы содержания понятия (ТФЗП) анализируется понятие «язык» (конец XVIII – первая половина XIX в.).

Ключевые слова: толковая формула содержания понятия (ТФЗП), термин, понятие.

Soldatova L. The historical development of the concept “language” (the end of the XVIII – the first half of the XIX century)

Summary. The article deals with the problems of linguistic terminology. The concepts “language” is analysed according to the explanatory formula of concept content (EFCC) (the end of the eighteenth and the first half of the 19th century).

Key words: language, explanatory formula of notion content (EFCC), notion.

УДК 81–255.4:001.4:002

Ткач Л. М.,
доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності
Національної металургійної академії України
Давидова Т. А.,
старший викладач кафедри перекладу та іноземних мов
Національної металургійної академії України

ФОРМУВАННЯ І ПЕРЕКЛАДАННЯ ДОКУМЕНТОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ

Анотація. У статті розглядається питання творення і використання документознавчих термінів. Актуальність обґрунтовується тим, що термінологія як вагома складова частина теорії науки швидко реагує на виклики сучасних процесів практики. Тому дискусії про визначення змісту документознавчої термінології, значення, обсягу окремих лексичних одиниць, доцільність їх використання відповідно до контексту, точність перекладу потребує подальшого дослідження в цій галузі.

Ключові слова: термін, документознавча термінологія, формування, розмежування, унормування лексики, синонімія, калькування, переклад

Постановка проблеми. Не припиняється зростатння зацікавлення спеціалістів документо-інформаційної галузі термінологічною проблематикою з документознавства та суміжних сфер знань, науково-методологічними питаннями і процесами термінотворення, упорядкування й уніфікації тощо. Термінологія як вагома складова частина теорії науки, частина лексики, швидко реагує на виклики сучасних процесів практики. Тому дискусії про визначення, зміст документознавчих термінів, доцільність використання відповідно до контексту, правильний переклад сьогодні роблять дослідження в цій галузі цікавими і водночас неоднозначними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Документознавча термінологія – актуальний і перспективний напрям наукових розвідок. У наш час у дискусійному просторі термінів документознавства беруть участь такі відомі фахівці, як: В.В. Бездрабко, М.В. Комова, С.Г. Кулешов, А.В. Ліпінська, С.В. Литвинська, С.В. Харченко, Г.М. Швецова-Водка та ін., імена яких асоціюються з новітніми дослідженнями в документознавстві. Вони приділяють велику увагу вивченню документознавчої термінології, визначають основні документознавчі терміни і для вдосконалення терміносистеми здійснюють цікаві термінологічні дослідження, спрямовані на унормування документознавчої лексики.

Документознавство вирішує завдання, притаманне його часу. Прикметною ознакою кожного періоду його розвитку як науки є суперечки, дискусії довкола термінології, зокрема обсягу поняття «документ», пошук термінологічних універсалій, прийнятних для всіх дисциплін документно-інформаційного циклу, конструювання типологій документа, прагнення замінити документознавство абстрактною документологією та ін. У вирі таких дискусій важливе місце належить практичній проблемі формування власної української документознавчої терміностеми і її співвідношення з російською й англомовною. У 90-ті рр. проблема української документознавчої термінології вирішувалася найпростішим шляхом – калькуванням із російської мови («делопроизводство» – «діловодство», «служебный документ» – «службовий документ» тощо), і ця практика нікуди не поділася і понині. Сьогодні активно ведуться пошуки шляхів інтеграції української науки про документ до західного наукового контексту. Тим часом постають інші труднощі: з'ясувалося, що під час формулювання дослідницьких проблем англійською мовою (для кваліфікаційних праць) або написання англомовних анотацій українські автори стикаються із браком термінологічної еквівалентності. Досить навести приклад *документа*, який подається і як *document*, і як *record*, залежно від конотацій і контексту використання [1]. Інший приклад: терміни *документаційна система* і *система документації*, які семантично розмежовані в слов'янських мовах, в англійській мають однакову форму написання *records / document system*, і це створює відповідні перешкоди. Ситуація ускладнюється ще й тим, що в різних законодавчо-нормативних документах пропонується своє визначення ключового документознавчого терміна, що перешкоджає чіткому розмежуванню даних термінів. Тому проблеми українського термінотворення і терміновживання зумовлені впливом багатьох чинників, одним з яких є використання іншомовної лексики. Зважаючи на те, що запозичення в термінології є неминучим чинником її еволюції, варто пам'ятати, що вони доцільні тільки тоді, коли не порушують національної специфіки терміносистеми.

Досить важко зорієнтуватися в складній проблемі документознавчої термінології, оскільки треба вміти оперувати базовими поняттями науки про документ, а також методикою перекладу документознавчих термінів. Тому актуальність цього питання на даному етапі розвитку документознавства не підлягає сумніву.

Метою статті є розгляд питання особливостей використання окремих документознавчих термінів для уникнення лексичних труднощів щодо їх використання, а також перекладу, що, у свою чергу, дозволить зорієнтуватися в складній проблемі документознавчої термінології, а також допоможе майбутнім фахівцям документно-інформаційної галузі підвищити професійну компетентність, навчитися оперувати базовими поняттями науки про документ.

Виклад основного матеріалу. Особливим етапом розвитку українського документознавства стали 1990–2000-ті рр. Розвиток сфери діловодства в управлінні миттєво відбився в галузевій термінології, яка, крім усталеного, звичного терміна *діловодство,* збагачується двома іншими – *документаційне забезпечення управління* і *керування документаційними процесами* [2]. Якщо в 1960–1970-х рр. склалося два основні підходи до тлумачення змісту діловодства (діловодство як різновид управлінської праці, функція управління і діловодство як допо-

міжна, технічна (технологічна) ланка управлінської діяльності установи), то в 1970–1980-х рр. змінюється семантичне забарвлення змісту цього терміна. Фахівці замінюють усталений термін *діловодство* новим терміном *документаційне забезпечення управління.* У полі документознавчої термінології з'являється іншомовний термін *records management* – відповідник до національного терміна *управління (керування) документацією*, значення якого зафіксовані в ГОСТі 16487–83 «Делопроизводство и архивное дело. Термины и определения» та в основних положеннях Єдиної державної системи діловодства. Попри закріплення в стандартах терміна *керування документацією*, науковці у своїх працях починають його вживати паралельно з терміном *управління документацією*. Останній науковці визнавали умовним.

Така синонімія спричинена, передусім, перекладом англомовного терміна *records management* – модифікованій версії ISO 15489–1:2001 "Information and documentation – Records management" – ДСТУ 4423:2005 «Інформація та документація. Керування документаційними процесами» [1].

Крім терміна *керування документацією,* до наукового обігу входить *управління документацією*, а згодом – *керування документаційними процесами*. Вживання нових термінів стало ознакою часу [2, с. 4]. Це вплинуло не лише на зміст документознавства. Поява нових термінів у професійній сфері, у навчальній і науковій літературі потребувала стандартизації та уніфікації термінологічної лексики, вивчення проблем термінології, виявлення особливостей термінотворення в кожній конкретній галузі знань.

Науковці почали приділяти багато уваги вивченню терміна в усіх аспектах, і кожен з них по-своєму трактував те саме поняття. Переважна частина наукових праць засвідчує, що термін – це спеціальне слово, словосполучення тощо, яке слугує для вираження поняття певної галузі знань; для розкриття свого значення потребує дефініції.

Термін – це офіційна, часто стандартизована назва наукового поняття, це спеціальна лексика сучасної науки і техніки. Кожен термін у своїй галузі має суспільно усвідомлене значення [3, с. 143–144].

Для науки про документ, особливо в частині практичного застосування її термінів у сфері документаційного забезпечення управління, особливо важлива однозначність тлумачення основних понять, виражених у термінах. Тому в процесі розширення термінологічного поля виникає плутанина щодо окремих документознавчих понять. Досить часто виникають лексичні труднощі через використання багатьох термінів, наприклад, *система керування* і *система управління*. В окремих нормативних документах застандартизовано термін *система керування* та похідні від нього, а в інших вживається термін *система управління.* Для уникнення лексичних труднощів варто правильно вибрати термін. Досить часто такі труднощі пов'язані з уживанням українських відповідників російських словосполучень, наприклад, похідних від терміна *управление.* В українських словниках зафіксовано два дієслова: *керувати* та *управляти,* а отже, два іменники: *керування* й *управління*, причому з наведених тлумачень важко зрозуміти різницю між цими словами. Різні автори погоджуються з думкою про розмежування значень даних понять, але часто їхні рекомендації суперечать одна одній. Іменники *керування* й *управління* дуже близькі за значенням. Це буває, коли йдеться про прилади, що керують роботою машин, механізмів. Але назва установи, адміністративної одиниці в окремій галузі використовується тільки в значенні *управління.* М.Д. Коваль і Г.М. Багдасар'ян пропонували розмежовувати ці терміни так: коли йдеться про безпосередній вплив на вибраний об'єкт, то варто вживати термін «керування», а якщо йдеться про опосередкований вплив на той чи інший об'єкт за допомогою проміжної ланки, то доцільно вживати слово «управляти» [4, с. 76]. Рекомендують також вживати «керування» як основний термін на позначання дії, а «управління» – як синонім слова «керування», коли йдеться про механізми. Тому дуже важливо помічати розбіжності у вживанні таких і подібних їм слів.

Оскільки українські терміносистеми у своєму складі мають значну кількість термінів-запозичень, то, щоб не припускатися помилок у виборі правильного слова із синонімічного ряду назв у термінологічному обігові, необхідно керуватися відповідними нормами. Лексичні помилки виникають через неправильне розмежування термінів. Наприклад, досить часто припускаються лексичних помилок щодо термінологічних словосполучень *комунікативна система* та *комунікаційна система*, які сьогодні стали взаємозамінними. Необхідно чітко визначати, як вони співіснують у системі соціально-комунікаційних аспектів. *Комунікаційний* та *комунікативний* мають відмінність у значенні. Значенню комунікації, що стосується *спілкування*, *сфери мовлення і мови*, відповідає слово *комунікативний*, а *комунікаційний* – пов'язаний із технологічним аспектом передавання інформації між суб'єктами. Терміни *комунікаційний* і *комунікативний* треба вживати залежно від слова «комунікація»: з одного боку, як *структура, система*, а з іншого – як *процес* [5].

Наявні розбіжності у використанні термінів, похідних від слова *документ*. Їх також треба чітко розмежовувати. Наприклад, терміни *документний* і *документальний* мають різне змістове навантаження. *Документний* – тобто «складається з документів» або безпосередньо стосується документа як фізичного об'єкта, а *документальний* означає «підтверджений документом, достовірний».

Т.Г. Горбаченко наводить такі приклади термінів, похідних від *документ*: *документний* – це такий, що складається з документів (*документний ресурс, документний фонд, документний масив, документний потік*); *документальний* – це такий, що містить документ як один з елементів своєї структури (*документальна система*); *документаційний* – це такий, що належить до документації як множинності документів службового призначення (*документаційний ресурс*); *документований* – це такий, що оснований на документах, підтверджений документами, має посилання на документи (*документована стаття, документований бібліографічний пошук*) [6, с. 26].

Г.М. Швецова-Водка на означення документа як каналу передачі інформації пропонує вживати термін «документальний канал» [7, с. 26], натомість М.С. Ларьков використовує «документний канал» [8, с. 31]. Для уникнення термінологічних розбіжностей у правильній передачі значення терміна або термінологічного сполучення важливо врахувати всі випадки його вживання в даному тексті.

Формування термінологічної системи зумовлює поширення лексичної синонімії, яка властива всім поняттєвим категоріям термінології. Це, у свою чергу, потребує точної передачі понять. Щоб не припускатися помилок у виборі правильного слова, із синонімічного ряду назв у термінологічному обігові варто залишати ту, яка найчастіше відображає характерні ознаки й особливості документознавчих понять: *екземпляр* –

примірник; бібліотека – книгозбірня; експонування – показ; реставрація – відновлення; компактність – стисліcть (розміщення); афіша – оголошення; копія – відбиток; палітурка – оправа, обкладинка; опис – реєстр та ін. Документознавчим термінам властива і частково-дублетна синонімія (співіснування іншомовного терміна і терміна-деривата, утвореного від латинської основи й українських афіксів): *фах – спеціальність* [3]. Щоб не припускатися помилок у виборі правильного слова, із синонімічного ряду назв у термінологічному обігові варто залишати ту, яка найчастіше відображає характерні ознаки й особливості документознавчих понять.

Українські терміносистеми у своєму складі мають значну кількість термінів-запозичень, серед яких наявні кальки: *книгозбірня – бібліотека; прилюдність – публічність, манускрипт – рукопис* та ін. Але треба розмежовувати поняття «калька» і «запозичення». Запозичення є одним з активних джерел творення терміносистем. Що стосується кальки, то деякі науковці вважають її позитивною мовною одиницею, наближеною до запозичення, яка несе нове значення; дехто ототожнює кальку з буквальним перекладом, інші вважають кальки самостійним видом словотворення, засобом творення нових терміноелементів. Багато кальок увійшли до лексичного вжитку як запозичення з англійської, наприклад: *to save one's face – врятувати репутацію; shadow cabinet – тіньовий кабінет; open access to library collections – вільний доступ до фондів бібліотек* та багато ін.

Деякі науковці сходяться в думці, що термін має бути однозначним і позбавленим синонімів; незалежно від тексту термін перекладається терміном – повним або абсолютним еквівалентом [9]. Але не завжди переклад терміна є безпроблемним процесом через те, що різні галузі знань містять ту саму одиницю, яка має різне значення залежно від контексту.

Перекладання документознавчих термінів передбачає знання документно-інформаційної галузі, якої стосується переклад, чіткого розуміння змісту термінів як іноземною, так і рідною мовами. Наприклад, поняття «досліджувати» може стосуватися ситуативних умов й упорядковується контекстом; в англійській мові цьому поняттю будуть відповідати різні, вужчі за значенням мовні одиниці, залежно від контексту: *to explore – досліджувати місцевість* (порівн. *to explore the environment*), *to investigate – досліджувати комунікаційний процес* (порівн. *To investigate the communication process*), *to research into – досліджувати явище* (порівн. *To research into the classical literature*). Наприклад, слово «акт» також потребує правильного перекладання відповідно до контексту: 1) *діловий, нотаріальний – deed, bill notarial deed*; 2) *закон, постанова органу державної влади – act, decree*; 3) *акт приймання-передавання документів на постійне зберігання –accession list; accessions ledger*.

Однією із причин ускладнення процесу перекладання є багатозначність термінів. Тому в межах документознавчої термінології термін має бути однозначним, щоб забезпечити точність передачі наукового поняття.

Терміни можуть використовуватися як слова, які застосовуються суто в межах науково-технічного стилю (наприклад, *document – документ),* так і як спеціальні значення, які застосовують і в певній галузі, і як загальновживані слова (*dead – бездієвий*; *нерухомий*; *непід'єднаний*; *використаний* і *непридатний* (у діловодстві, у типографії), *позбавлений права,* а не тільки *мертвий*. Наприклад, *dead low – закон, який не діє; dead copy – макулатурний екземпляр*). Або ж навпаки: слово *інформація* можна перекласти як *information*, *info – повідомлення* (наприклад, *інформація щодо заходу – business event info)*; *data – дані*, *факти* (наприклад, *суттєва інформація – meaningful data)*; *intelligence – інтелект, розвідка* (наприклад, *біржева інформація – money intelligence*; *стисла інформація про дані розвідки – intelligence briefing* тощо. Наприклад, у документознавстві вживають *record* для перекладу таких понять: *літопис, мемуари, істина (фактів), протокол (засідань, зборів), офіційний документ, запис, трудова книжка, дані, характеристика* тощо. Отже, вживання термінів потребує чіткої відповідності лексичної одиниці змісту тексту.

Висновки. Основними вимогами до формування і перекладання терміна є його понятійна точність і відповідність, правильна термінологічна еквівалентність. У термінотворенні, розмежуванні значень і правильному їх використанні важливе місце належить таким явищам, як синонімія, калькування, запозичення іншомовних термінів, які потребують більш ретельного дослідження, зокрема, вимоги терміновживання і перекладання термінологічних лексем, оскільки вибір англомовних термінологічних еквівалентів вивчено ще недостатньо, що і зумовлює подальше дослідження даної теми.

Література:

1. ДСТУ 2005. Інформація та документація. Керування документаційними процесами. Частина 1. Основні положення. Київ, 2007. 28 с.
2. Бездрабко В.В. Діловодство – документаційне забезпечення управління – керування документаційними процесами: термінологічні межі та розмежування значень. URL: www.nbuv.gov.ua/portal /Soc_Gum /Vdakk /2010_1 /26.pdf.
3. Комова М.В. Українська документознавча термінологія: шляхи творення та функційні особливості: монографія. Львів: Вид-во Львівської політехніки. 2011. 316 с.
4. Коваль М.Д., Багдасар'ян Г.М. До проблеми формування україномовної науково-технічної термінології. Науково-технічне слово. Львів. 1993. № 1. С. 75–78.
5. Литвиненко В.В. Комунікативна та комунікаційна системи. Актуальні питання масової комунікації. 2013. № 14. С. 30–32.
6. Горбаченко Т.Г. Аналітико-синтетична переробка документної інформації: навч. посіб. для дист. навчання. Київ: Ун-т «Україна», 2008. 312 с.
7. Швецова-Водка Г.М. Чи потрібний документознавству оновлений термінологічний апарат? Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія. 2008. № 3. С. 26–31.
8. Ларьков Н.С. Документоведение: учебн. пособие. Москва: АСТ Восток-Запад, 2006. 427 с.
9. Карабан В.І. Переклад англійської наукової і технічної літератури. Граматичні труднощі та жанрово-стилістичні проблеми. Вінниця: Нова книга, 2002. С. 315–407.

Ткач Л. Н., Давыдова Т. А. Формирование и перевод документоведческих терминов

Аннотация. В статье рассматривается вопрос создания и использования документоведческих терминов. Актуальность обосновывается тем, что терминология как весомая составляющая теории науки быстро реагирует на вызовы современных процессов практики. Поэтому дискуссии об определении содержания документоведческой терминологии, значения, объема отдельных лексических единиц, целесообразность их использования в соответствии с контекстом, точность перевода требуют дальнейших исследований в этой области.

Ключевые слова: термин, документоведческая терминология, формирование, разграничение, нормирования лексики, синонимия, калькирование, перевод.

Tkach L., Davidova T. Formation and translation of document terms

Summary. The article deals with the question of the creation and use of documentary terms. The urgency is substantiated by the fact that terminology as a powerful component of the theory of science quickly responds to the "challenges" of modern processes of practice. Therefore, discussions about the definition of the content of documentary terminology, the significance, the volume of individual lexical units, the feasibility of their use in accordance with the context, the accuracy of translation require further research in this field.

Key words: term, document terminology, formation, demarcation, lexical norms, synonymy, tracing, translation.

УДК 811.161.2'37:811.111'37

Ясногурська Л. М.,
старший викладач кафедри іноземних мов
Рівненського державного гуманітарного університету

ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИЧНИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ *ЗРАДА/BETRAYAL/TREASON/TREACHERY/ PERFIDY/ADULTERY* В УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. Стаття розглядає питання вивчення поняття «концепт» у сучасній лінгвістиці, проводить етимологічний аналіз семантичних ознак концепту ЗРАДА в українській і англійській мовах. Акцент робиться на складнощах реконструкції концептів і об'єктивній проблематичності їх вивчення. Відзначається екстралінгвістичність феномена поняття «концепт» і концепту ЗРАДА зокрема, що привертає увагу науковців у рамках категорії моралі. На прикладі концепту ЗРАДА розглядаються можливості щодо перспектив аналізу співвідношення концепту з такими об'єктами лінгвістичного аналізу, як слово, образ, вербальний символ, синонімізація його вираження, парадигматичні зв'язки тощо. Підкреслюється, що сьогодні можна стверджувати, що концепт ЗРАДА належить до ключових концептів української культури.

Ключові слова: концепт, лінгвістика, зрада, мовний світогляд, дослідження.

Постановка проблеми. Концепт є об'єктом вивчення психологічної, когнітивної, філософської, лінгвістичної та літературознавчої парадигм. Будучи водночас основною одиницею й концептології, і лінгвокультурології, концепт вирізняється неоднозначністю та суперечливістю витлумачення. Дослідники зауважують, що лінгвокультурний і когнітивний «напрями об'єднує інтерес до вивчення *концептів* – структурованих одиниць ментальної сфери людини, в яких зберігаються знання, здобуті досвідним шляхом у процесі інтеріоризації навколишньої дійсності» [3, с. 7]. Однак у будь-якому разі концепт розуміють як комплексне багатомірне соціопсихологічне та культурно значуще утворення, що співвідноситься як із колективною, так і з індивідуальною свідомістю й пов'язане зі сферою науки й мистецтва, сферою побуту та соціальним середовищем, у якому перебуває мовленнєвий суб'єкт.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі наявні праці, присвячені моделюванню концепту ЗРАДА та зіставленню уявлень про зраду, зокрема виконані на українському фольклорному матеріалі [4]; на матеріалі російських і англійських народних балад [2]; на матеріалі англійської мови [5]. Також у рамках цього напряму лінгвістики своїми працями відзначилися такі визначні лінгвісти, як Ю. Апресян, Н. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Воркачов, Т. ван Дейк, В. Дем'янков, Р. Джакендофф, В. Карасик, О. Кубрякова, Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Д. Лихачов, Ю. Степанов, В. Телія та ін.

Мета статті полягає в спробі представити шляхи дослідницької діяльності в сучасній лінгвістиці, що стосуються поняття «концепт» і концепту ЗРАДА зокрема як екстралінгвістичного феномена, що привертає увагу науковців у рамках категорії моралі. Центральними поняттями цієї категорії є добро та зло, які формують стрижень моральної свідомості й навколо яких складаються інші поняття моралі – справедливість, обов'язок, совість, свобода, честь, вірність і т. д. Зміст згаданих понять розкриває й саму мораль, що й визначає актуальність дослідження, оскільки аналіз центральних понять згаданої категорії дасть можливість зрозуміти спосіб мислення та сприйняття навколишньої реальності певним мовним колективом.

Виклад основного матеріалу. Проведення етимологічного аналізу ключових лексем – вербалізаторів концепту ЗРАДА уможливлює визначення семантичних ознак, покладених в основу найменування зради в англійській і українській мовах, і способів концептуалізації вказаної категорії в мовній свідомості двох етносів. На думку таких видатних учених, як А. Вежбицька, Д. Лихачов, Ю. Степанов, які проводять дослідження в парадигмі лінгвістичного концептуалізму, етимологічні відомості необхідно залучати під час дослідження будь-яких культурних концептів, оскільки етимологія слова відображає їх дописемну історію, вивчення якої дозволяє встановити ознаку первинного найменування в мові й культурі. В етимоні міститься «культурна пам'ять», яка зберігає суттєві характеристики, пов'язані з початковим призначенням слова, що виражають особливості світобачення певного мовного колективу та належать до його системи цінностей. Зміна значень слова відображає еволюцію людської свідомості й світогляду, деякі первинні смисли зберігаються, часто в зміненому вигляді, і в сучасних концептах. Етимологічне значення слів пояснює ономасіологічні засади найменування, зберігає семантичну цінність не тільки історично, але й із погляду синхронії, системно-структурної організації мови в сучасний період її розвитку [1, с. 417].

Лексема *зрада* вважається запозиченням із польської мови. Натомість польські слова *zdrada, zdradzić*, так само, як і чехословацьке *zrada* – це кальки середньоверхньонімецького слова *ver-raten* – «зрадити», первісним значенням якого було «поганою радою зіпсувати, завдати шкоди» [6, с. 279]. Саме слово *рада* було запозичене через посередництво давньопольської або давньочеської мови із середньоверхньонімецької – *rāt* «рада» (у нововерхньонімецькій *Rat* – «рада, указівка, порада»), яке є спорідненим із давньоанглійським *rǣd* – «порада, допомога, вигода, користь», *rǣdan* – «радити», давньоісландським *ráð* – «рада, міркування, засіб», голландським raad – «рада, радник, план», готським garēdan – «заздалегідь потурбуватися» [6, с. 12]. В етимологічно-семантичному словнику української мови зазначається, що лексема *рада* – північногерманського походження (*rād* (рада)), вона проникла в мову західних слов'ян (чехи, словаки, поляки), а звідти, пізніше, – і в Україну та Білорусь. У мовах усіх інших слов'янських народів (болгари, серби, росіяни й ін.) збереглося старе слово *sъvětъ* у їхніх власних вимовах (наприклад, російське слово *совет*), слова

рада в них немає. Слову *зрадити* в старослов'янській мові відповідали такі слова: *измѣнѧти, измѣнѧвати,* а також *прѣдати, прѣдаѧти, прѣдавати* (звідси наше «продавати»). Автори словника вважають, що оскільки поляки вставили в слово *зрада* літеру *d*, то воно прийшло в українську мову з чеської (пор. чеське *zrada*). У словнику також наводяться лексико-семантичні паралелі із лексикографічних джерел різних часів: *навѣт – зрада* (1596 р.); *лесть – зрада, лестивий – зрадливий, лещу – зраджую* (1596 р.); *зрадливий – віроломний* (1827 р.) [6, с. 125]. Таким чином, бачимо, що первинне значення лексем *зрада, зраджувати* було пов'язане з мовленнєвою діяльністю, що завдавала шкоди людині, хоча сама лексема *рада* (*порада*) маркується позитивно.

Ключові лексеми на позначення зради в англійській мові – *betray, treachery, treason* – французького походження, слова *perfidy* (*perfidious*), *adulterate* запозичені безпосередньо з латинської мови.

Лексема *betray* (у 1280 р. – *bitrayen* зі значенням "mislead, deceive, betray") складається з англійського префікса *be-* та середньоанглійського слова *traien*, утвореного від старофранцузького *trair* (у французькій – *trahir*). Лексема *traien* походить від латинського *tradere,* що мала значення "to hand over, to hand on, to deliver" – «передавати». Натомість *tradere* утворене від латинського *trā-* (*trans, across*) і *-dere* («класти», «розміщувати»), звідси – «класти в чиїсь руки», «давати» [7]. Згодом розвинулися інші значення лексеми *tradere* – "to deliver up what ought to be kept" – «видавати, здавати те, що потрібно зберігати», наприклад, *здавати фортецю*, "to deliver up in breach of trust" – «видавати (стосовно довіреної особи, що не виконала своїх зобов'язань)», "to betray" – «зраджувати» [7]. Таким чином, первісне значення лексеми *betray* пов'язується з актом передачі чогось в інші руки.

Є також думки, що незвичне поєднання частки *be* та дієслова, запозиченого із французької мови, могло бути спричинене випадковою схожістю з нідерландським *bedriegen*, германським *betrflgen*, що мали значення "to deceive, to cheat" і були утворені від іншого кореня [7]; або зі словом *bewray* зі значенням "to disclose, to reveal" – «викривати» [7].

Лексема *treachery* запозичена в середньоанглійську мову із французької: давньофранцузьке *trecherie* (у середньофранцузькій – *tricherie*) мало значення "deceit" («обман») і походило від давньофранцузького слова *trechier* (у середньофранцузькій – *trickier*, а пізніше – *tricher*) – "to cheat" («обманювати»), яке, можливо, утворилося від похідного слова народної латинської мови **trectiāre*/**tractiāre* від латинського *tractāre* – "to handle" («робити руками») [7]. У деяких етимологічних словниках порівнюються французьке *tricher* зі значенням "cheat, beguile, deceive" і старофранцузькі *trie/tier, trecher*; проводиться паралель з італійським *treccare* – "to cheat", провансальськими *tricharia* – "treachery", *trichaire* – "a traitor", *tries or trigs* – "a trick", висувається думка про можливе походження лексеми з прагерманської мови: від середньоверхньонімецького *trecken* "to push, also to draw, pull" – «штовхати, тягнути» (звідси – сучасне *to entice*), що порівнюється з нідерландськими *trekken* "to draw, pull, tow" і *trek* "a draught" – «тяга, протяг», а також зі словом *trick*. *Treachery* і *trickery* вважаються варіантами одного й того самого слова, хоча лексема *treachery* набула сильнішого смислу [7].

Походження лексеми *treason* ("a betrayal of the government, or an attempt to overthrow it"), так само, як і *betray*, пов'язується з латинським *tradere*, що мало значення "to hand over, to hand on, to deliver" – «передавати». Латинське *traditiōnem* (форма акузатива від *trāditiō*) увійшло в старофранцузьку та середньофранцузьку як *raison* (або -un), звідки походять середньоанглійські *traisoun, treisun, tresun* і сучасне *treason* [7].

В інших джерелах зазначається, що від італійського *tradire* утворилося слово *traditor*, у французькій – *traitre*, в англійській – *traitor* («зрадник»); а від французьких *trahir* і *trahison* – англійські *treachery, treason* [7].

Лексема *perfidious* – "faithless, treacherous" походить безпосередньо від латинського *perfidiosus* – "treacherous" (також лат. *perfidia* – "treachery", лат. *perfidus* – "faithless – one that goes away from his faith"), а власне латинська лексема утворюється зі складників *per* – "away" – «на віддалі» (порів. у санскриті parά – "from") і *fides* – "faith" – «віра» [7].

Лексема *adulterate* походить від латинського *adulterāre* (лат. *adalterāre: *ad* – "to" + дієслово від *alter* – "other, different"), що мало значення "to alter" – «змінювати», звідси похідні значення: "to corrupt" – «псувати», → "to seduce a woman" – «спокушати жінку» → "to commit adultery" [7].

Таким чином, ключові лексеми на позначення зради в обох мовах є запозиченнями з інших мов. Первісне значення української лексеми *зрада* було пов'язане з мовленнєвою діяльністю, що завдавала шкоди людині; етимологічний аналіз англійських слів уможливлює висновок про те, що поняття про зраду в англійській свідомості пов'язувалося з актом передачі чогось комусь (*betrayal, treason*), рухами руками (*treachery*), віроздступництвом (*perfidy*), зміною (*adultery*).

Висновки. У результаті проведеного дослідження нам вдалося здійснити етимологічний аналіз семантичних ознак концепту ЗРАДА в українській та англійській мовах і встановити, що семантична структура концепту ЗРАДА складається з таких сем: державна, політична зрада; доносити, ошукувати, шахраювати, розкривати секрет, свідчити неправдиво (обманювати), хитрити, обмовляти; зраджувати любовні стосунки, спокушати, маніпулювати; зраджувати (порушувати закон, не дотримувати обіцянки) і т. ін. Кожна сема ідентифікується низкою семантично поєднаних лексичних одиниць, які є мовним вираженням досліджуваного концепту.

Перспективи подальших досліджень можуть полягати у вивченні специфічних і загальних компонентів концепту ЗРАДА в українській і англійській мовах.

Література:

1. Алексеенко М. Концепт «мать» в синхронной динамике языковой картины мира. Грани слова: сб. науч. статей к 65-летию проф. В.М. Мокиенко. М., 2005. С. 415–422.
2. Бадьина К. О некоторых особенностях реализации национальной концептосферы традиционной культуры (на материале русских и английских народных баллад). Наука и современность–2010: сб. материалов II Международной научно-практической конференции. Новосибирск, 2010. Ч. 3. С. 88–94.
3. Мазепова О. Мовна концептуалізація внутрішнього світу людини в перському лінгвоментальному просторі: дис. на здоб. наук. ступ. д-ра філол. наук: 10.02.13 – мови народів Азії, Африки, аборигенних народів Америки та Австралії. Київський нац. ун-т ім. Т. Шевченка. Київ, 2016. 482 с.
4. Молодичук О. Мовностилістичні засоби концепту кохання/зрада в українських народних баладах. Філологічний вісник Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини: збірник наукових праць / відп. ред. Г. Мартинова. Умань: Візаві, 2013. Вип. 4. С. 81–89.

5. Скородумова Н.. Этические концепты «верность» и «предательство» в английском языковом сознании. Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Аспирантские тетради: научный журнал. Спб., 2007. № 22(53). С. 206–211.
6. ЕСУМ: Етимологічний словник української мови: у 7 т. / за ред. О. Мельничука. К.: Наук. думка, 1982–2012. Т. 1–6.
7. EDEL: Etymology Dictionary of the English Language. URL: https://www.etymonline.com/word/betray.

Ясногурская Л. М. Этимологический анализ семантических признаков концепта *ПРЕДАТЕЛЬСТВО/BETRAYAL/TREASON/TREACHERY/PERFIDY/ADULTERY* в украинском и английском языках

Аннотация. Статья рассматривает вопросы изучения понятия «концепт» в современной лингвистике, проводит этимологический анализ семантических признаков концепта ПРЕДАТЕЛЬСТВО в украинском и английском языках. Акцент ставится на сложности реконструкции концептов и объективной проблематичности их изучения. Отмечается экстралингвистичность феномена понятия «концепт» и концепта ПРЕДАТЕЛЬСТВО в частности, что привлекает внимание ученых в рамках категории морали. На примере концепта ПРЕДАТЕЛЬСТВО рассматриваются возможности перспектив анализа соотношения концепта с такими объектами лингвистического анализа, как слово, образ, вербальный символ, синонимизация его выражения, парадигматические связи и тому подобное. Подчеркивается, что сегодня можно утверждать, что концепт ПРЕДАТЕЛЬСТВО принадлежит к ключевым концептам украинской культуры.

Ключевые слова: концепт, лингвистика, предательство, языковое мировоззрение, исследование.

Yasnohurska L. Etymological analysis of the semantic features of the concept *BETRAYAL/TREASON/TREACHERY/PERFIDY/ADULTERY* in Ukrainian and English

Summary. The article examines the study of the notion “concept” in modern linguistics, conducts an etymological analysis of the semantic features of the concept of BETRAYAL in Ukrainian and English. The emphasis is placed on the complexity of reconstructing concepts and the objective difficulties of their study. The extralinguistic nature of the phenomenon of the notion “concept” and the concept of BETRAYAL in particular is noted, which draws the attention of scientists within the category of morality. The example of the concept of BETRAYAL examines the possibilities of prospects for analyzing the relationship of the concept with such objects of linguistic analysis as the word, image, verbal symbol, synonymization of its expression, paradigmatic links and the like. It is emphasized that today the concept of BETRAYAL belongs to the key concepts of Ukrainian culture.

Key words: concept, linguistics, betrayal, linguistic worldview, research.

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ, ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

УДК 811.211'34-115=161.2

Джура М. З.,
старший викладач кафедри іноземних мов
Львівського національного аграрного університету

ДО ОПИСУ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ САНСКРИТУ ТА ЩЕ ДЕЯКИХ ФОНЕТИЧНИХ ЯВИЩ У ЦІЙ МОВІ

... безъ санскрита нѣтъ спасенія для сравнительнаго
изученія индоевропейскихъ языковъ ...
Ф. Кнауръ
(*переклад:* … без санскриту нема ради вивчати індоєвропейські мови …)

Анотація. Стаття присвячена опису звукової системи санскриту. У статті подано класифікацію голосних та приголосних звуків у санскриті; опис вимови звуків. Проведено порівняння з українською мовою. Описано явище наголосу у санскриті. Графічно представлено чергування довготи та короткості голосних звуків у піввірші з Чанакйа Ніті.

Ключові слова: звукова система санскриту, звук, голосна, приголосна, наголос, довгота звуку.

Метою статті є зробити опис звукової системи санскриту, залучаючи, де доцільно, порівняння з українською мовою. Для опису звукової системи санскриту ми спиралися на такі підручники (зауважимо, що в назвах підручників зберігаємо мову оригіналу): 1. Т. Миллер и Т. Кнауэръ «Руководство къ изучению санкрита. Грамматика, тексты и словарь». Санктпетербургъ. Типографія Императорской Академіи Наук, 1891; 2. Ф. Кнауэръ «Учебникъ санскритскаго языка. Грамматика. Хрестоматія, Словарь». Типографія В. Драгулина. Ляйпцигъ. 1908.; 3. R. Antoine «A Sanskrit Manual for High Schools», Xavier publication, Calcutta, 1968.

Стаття може слугувати практичним довідковим матеріалом під час навчання та вивчення фонетики санскриту. А також під час викладання порівняльно-історичної фонетики української мови та санскриту, зокрема фонетики індоєвропейських мов.

Із західноукраїнських учених до Другої Світової війни дослідженням санскриту займався В. Шаян (Львівський університет, 1930-ті рр.), а вже в радянську добу та після неї – В. Кобилюх. Ці вчені представили себе санскритознавцями своїми друкованими працями. Хоча їхні праці виходять за межі суто мовного аналізу санскриту і стосуються ширше літератури та міфології, як у Володимира Шаяна, або ж семантичного та порівняльного аналізу лексики санскриту та української мови, як у Володимира Кобилюха. Зазначимо, що санскритознавець Ф. Кнауер (автор підручника, цитованого нами вище) був професором в Університеті Святого Володимира в Києві, де викладав санскрит. Його підручник санскриту датований 1908 роком. У дореволюційну добу викладали санскрит у Харківському університеті. Так, відомо, що український мовознавець О. Потебня у своїх студіях за кордоном прослухав річний курс санскриту. Однак учений не став санскритознавцем, а радше вченим-слав'яністом та літературознавцем.

Отож, ще раз наголосимо , що **метою статті** є зробити мовний аналіз звуків санскриту. Коротко викладемо структуру статті. Стаття складається з таких частин: перша частина є **вступом**, у якому запропоновано загальні міркування про звукову систему мови. Робимо це для того, щоб оживити наше сприйняття матеріалу, запропонованого до висвітлення; друга частина є **основною**, у якій розглядаємо звуки санскриту. А також такі звукові явища, як наголос та якість звуків і складів у санскриті; третя частина – **висновок**.

Постановка проблеми. Звук є найменшою одиницею мови. Він виступає у мові самодостатньою смисловою одиницею, як у випадку однозвукових вигуків чи прийменників, або залежною семантичною одиницею, будучи частиною слова – морфемою, а найчастіше звук – це ланка у низці звуків, які творять одну завершену значеннєву цілість – слово. Слова – матеріальні носії понять.

Засадниче питання, яке ставили собі мовознавці, полягає в такій проблемі: чи існує зв'язок між окремим звуком мови, низкою звуків, які творять слово, та дійсністю, яку звук чи слово відображає. Це питання глибоко досліджене у працях українського мовознавця О. Потебні. Так, у своїй праці «Мысль и языкъ» О. Потебня, досліджуючи питання зв'язку мови (з усіма її засобами) та мислення, намагається дати відповідь на таке питання: як повстала мова і її найменші одиниці – звуки. Звук – це матеріалізоване відображення враження про дійсність, а тому смислова одиниця? Стосовно цього читаємо у мовознавця: «Въ славянскихъ языкахъ, какъ и во многихъ другихъ, вполнѣ обыкновенны сближения воспріятій зрѣнія, осязанія и вкуса, зрѣнія и слуха. Мы говоримъ о жгучихъ вкусахъ, рѣзкихъ звукахъ, въ народныхъ пѣсняхъ встрѣчаются сравненія свѣта и громкаго, ясного звука»[1, с. 108].

Звукова система кожної мови складається з визначеної кількості звуків. Кожен звук мови має узагальнену ідеальну вимову з властивими йому ознаками творення, зокрема такими: спосіб творення звуку, місце творення, задіяні органи мовлення. Попри узагальнену ідеальну вимову, кожен окремий звук мови отримує особливе звучання в кожного мовця, будучи забарвленим властивими мовцеві природними особливостями: тембром голосу, висотою, силою, інтонацією. Окрім того, звуки, сплітаючись у мовленні, витворюють особливу звукову мелодію, так званий «ритм мови». Можемо говорити про ритм слова, ритм словосполучення, ритм речення. Ритміка сплетінь звуків у слова та речення має своє відображення в особливій формі тексту, якою є вірш. Через це віршована форма тексту часто легко кладеться на музику. Звукова пластика мови досягає свого найвищого рівня та вияву в пісні, яка володіє своїм завершеним ритмом. Ритм пісні досягається зміною висоти голосу, протяжністю звуку та певною ритмічною черговістю, як і зміною сили голосу. Знаємо, якою багатою є пісенна скарбниця української

мови. Давні українські співи свідчать про неповторне багатство та пластику звукової та ритмічної палітри нашої рідної мови, великий потенціал її творців.

Цікавим є буття української мови сьогодні. У час автоматизації виробництва та цифрових технологій питаємо себе: «Яке майбутнє у природної системи (української мови), зокрема у неповторності її ритму, звуків в устах мовців?»

Додамо також, що мова є явищем природним, яке оживає через рух в устах мовця. Змалечку дитина навчається мови і запам'ятовує її у всій її барвистості через багаторазове повторення. Якщо ж люди висловлюються мало, не співають, то можемо припустити, що й мова дитини буде біднішою. Звичайно, є ще так званий «генетичний потенціал», який може або ж мусить прорости.

Виклад основного матеріалу. Переходимо до головної частини нашої статті – опису звукової системи санскриту. Отож, звуки мови поділяються на приголосні (*санскр.* Вйанджанам/ самйоґа(с)/ йоґа(с)) та голосні (*санскр.* свара(с), ач, анварна(с)).

У вже згадуваній праці О. Потебні читаємо: «Гласная и согласная – это простѣйшія стихіи, на которія мы разлагаемъ материалъ слова. Въ первой насъ болѣе поражаетъ голосъ, звуковое волненіе воздуха, опредѣляемое степенью напряженности голосовихъ лентъ; во второй – более замѣтенъ шумъ, происходящій отъ препятствій, встрічаемихъ звукомъ во внѣшнихъ органахъ, начиная съ гортани». [1, стр. 85].

У нашій статті ми використали класифікацію звуків санскриту, яку представив санскритознавець Ф. Кнауер у своєму підручнику [3]. Зауважимо, що звуки слідують в алфавітному порядку, вони пронумеровані та подані в латинській транскрипції.

Отож, спершу слідують голосні звуки. Дивимося на таблицю 1.

Таблиця 1

	Голосні (дзвінкі)			
а) прості:	короткі	довгі		
	1. **a**	2. **ā**		
	3. **i**	4. **ī**		
	5. **u**	6. **ū**		
	7. **r̥**	8. **r̥̄**		
	9. **l̥**	**[l̥̄]**		
б) двоголосні: (довгі)	10. **ē**	11. **āi**	12. **ō**	13. **āu**

Із таблиці 1 бачимо, що у санскриті всього 13 голосних. Вони утворюють систему за такими протиставними ознаками: 1) простий звук – двозвук (дифтонг); 2) короткий звук – довгий. Порівнюючи з українською мовою, де є 6 голосних (а, е, и, і, о, у), прості звуки, уся система голосних санскриту є складнішою. Зауважимо, що в усній українській мові ритміка слова та речення з її модуляцією припускає подовження голосних звуків.

Щодо вимови цих голосних, то потрібно сказати таке (опис вимови звуків зроблено на основі підручника Т. Миллера і Т. И. Кнауэра [2]:

1) короткий **a** вимовляють сучасні брагмани в Індії так: а) короткий відкритий **[o]** – в кінці слова; б) відкритий **[e]** – перед групою приголосних. У Європі загальноприйнята вимова – **[a]**;

2) голосні **i, ī, u, ū** вимовляють так, як відповідні латинські букви;

3) голосними **r̥, r̥̄, l̥** називаються ті **r, l**, які утворюють склад без допомоги іншого звука;

4) **e** і **o** завжди довгі (індійські граматики зараховують їх до двоголосних – **e** [a + i], **o** [a + u];

5) **āi** і **āu** – справжні дифтонги з довгим **ā.**

Далі в алфавітному порядку в класифікації Ф. Кнауера слідують послаблені приголосні (призвуки). Дивимося на таблицю 2.

Таблиця 2

Послаблені (приголосні)	
анунāсіка (anu *по, вздовж* + nāsika *ніс*) – дзвінкий звук, який назалізує попередній голосний .	14. знак у вигляді місяця з ріжками догори і цяткою посередині;
анусвāра (anu по, *вздовж* + svāra *голос*)– дзвінкий асимільований «м».	«ṁ» – знак у вигляді надрядкової цятки)
візарґа (vi- *ви* + sarga – *пуск*) – недзвінкий придиховий (рос. дыхательный) із «с», «р».	15. «ḥ» – знак у вигляді двох крапок.

Ці послаблені приголосні вимовляємо так [2]:

Знак anusvāra (надрядкова цятка) має два значення:

– позначає носову властивість носових голосних. У словах такі носові голосні з'являлися перед свистячими та гортанним [г]. Наприклад, mānsa, anśha, anh̲as,де «an» вимовляють так, як французьке носове [an].

– позначає заміну носового приголосного звука всіх класів (різновиди «н» та звук «м») у положенні носових між голосним та іншим приголосним або ж в кінці слова (якщо за ним не слідує слово, яке починається з голосного). У такому разі треба вимовляти не носовий голосний, а «голосний + носовий приголосний». Наприклад, dambha, panka, pan̲ca.

Замість знака anusvāra використовуємо знак anunāsika. У таблиці вони мають номер 14.

Знак visarga (виражає придих [h] у кінці слова). Етимологічно visarga походить із звуків [s] та [r].

Таблиця 3

Приголосні					
шумні					**носові дзвінкі**
	недзвінкі (глухі)		**дзвінкі**		
	прості	**придихові**	**прості**	**придихові**	
задньопіднебінні гортанні	16. k	17. kh	18. g	19. gh	20. ṅ
передньопіднебінні палатальні	21. c	22. ch	23. j	24. jh	25. n̲
верхньопіднебінні язичні	26. ṭ	27. ṭh	28. ḍ	29. ḍh	30. ṇ
зубні	31. t	32. th	33. d	34. dh	35. n
губні	36. p	37. ph	38. b	39. bh	40. m

Потрібно сказати, що в українській мові немає таких послаблених приголосних або ж призвуків.

Далі в алфавітному порядку слідують приголосні звуки. Дивимося на таблицю 3.

Із таблиці 3, у якій є 25 приголосних, бачимо, що приголосні у санскриті протиставляються за такими ознаками: 1) дзвінкість – глухість; 2) чистота – придиховість.

Придихові звуки є ознакою звукової системи приголосних санскриту. Що, на нашу думку, робить мову менш лункою, приглушує чистоту звучання. Придиховість не є знана в українській мові. Гадаємо, що ця ознака виникла під час вимови місцевими людьми слів із первісно чистими приголосними звуками.

Щодо вимови цих приголосних звуків, то потрібно сказати таке [2]:

1) приголосні [к], [g], [t], [d], [p], [b], [n], [m] вимовляють так, як відповідні латинські;

2) другий і четвертий вертикальні стовпчики п'яти класів є приголосними придиховими, які прийнято вимовляти, як відповідні глухі або дзвінкі з придихом;

3) приголосні другого горизонтального ряду номери 21 [c]; 23 [j]; 25 [n̲] вимовляють подібно до українських [ч], [дж], [нь]. А приголосні номери 22 [ch], 24 [jh] вимовляють із придихом;

4) приголосні третього горизонтального ряду [ṭ], [ṭh], [ḍ], [ḍh], [ṇ] називаються церебральними верхньопіднебінними язичними, під час вимови яких кінчик язика завертається догори, дещо загинається назад і торкається вершини піднебіння;

5) кожен із п'яти рядів проривних приголосних має відповідний носовий звук.

Далі в алфавітному порядку слідують півголосні звуки. Дивимося на таблицю 4.

Таблиця 4

	півголосні (дзвінкі)
плавні (приголосні)	41. y (палатальний)
	42. r (язичний)
	43. l (зубний)
	44. v (губний)

Вимова цих звуків є такою [2]:

1) звук [y] півголосний. Вимовляємо підняттям спинки язика до піднебіння;

2) [v] вимовляємо, як латинське [v], а перед іншим приголосним – як губно-губний [w], наприкладд: twam, dwāu;

3) звук [r] вважають верхньопіднебінним. Але його прийнято вимовляти так, як латинський [r];

4) звук [l] вимовляють так, як латинський [l];

5) порівнюючи ці звуки з українською мовою, зазначимо, що вони є і в ній також.

Далі в алфавітному порядку слідують шиплячі або свистячі звуки. Дивимося таблицю 5, що нижче:

Таблиця 5

шиплячі (свистячі)	
передньонебінний	45. ç (недзвінкий)
верхньонебінний	46. ṣ (недзвінкий)
зубний	47. s (недзвінкий)

Щодо вимови цих звуків зазначимо таке [2]:

1) шиплячий передньопіднебінний ç [шь] вимовляють м'яко, наприклад, ашьва;

2) верхньопіднебінний ṣ [ш] вимовляють так, як й інші приголосні того ряду, завертаючи язик догори і торкаючись піднебіння. Це твердий звук;

3) зубний s вимовляємо як відповідний латинський чи український [с].

І останній звук у санскритській азбуці – це гортанний звук, подібний до українського звука [г]. Дивимося на таблицю 6.

Таблиця 6

Придиховий	
задньопіднебінний	48. h (дзвінкий)

Так, ми оглянули усі 48 звуків санскриту.

Цікавою, на нашу думку, є система впорядкування та подання звуків у алфавіті санскриту. На відміну від алфавітного порядку, прийнятого в Європі, який посилався на абетки давньогрецької мови та латинської, санскритська азбука (порядок) зумовлений природою звуків. Такий порядок має більш науковий характер і є правильнішим.

Варто вказати на звукове явище наголосу. Наголос у санскриті оснований на підвищенні тону в наголошеному складі, тобто він музичний. Індійські граматики розрізняють два основні тони (свара): підвищений (udātta – acutus) і непідвищений (anudātta – gravis). Третій тон має назву «svarita» і складається з поєднання голосного з підвищеним наголосом, за яким слідує голосний із непідвищеним наголосом в одному складі. Тон «сваріту» зустрічаємо у складі, в якому короткому або довгому голосному передує «у» або «v», які походять з «i» та «u» і які мають підвищений наголос.

Розглянемо у нашій статті ще й питання якості звуків та складів (їхньої довготи). У підручнику Т. Кнауера зазначено таке стосовно кількісно-якісного показника звуків та складів (а спирається він на індійські граматики): 1) приголосний удвічі короткий за короткого голосного; 2) довгий голосний або двоголосний удвічі довший від короткого голосного;

Щодо якості складів, то: 1) склад є довгим (або «guru» – тяжкий за індійською термінологією), якщо він містить довгий голосний або двоголосний або якщо за коротким голосним йде два або більше приголосних (довгий склад за положенням). Зауважимо, що послаблені приголосні звуки вважають повними приголосними; 2) склад є коротким (або «laghu» – легкий) в усіх інших випадках.

Висновки. У статті ми розглянули звукову систему санскриту. Усього в санскриті є 48 звуків. Із них 13 голосних та 35 приголосних. Звукове багатство голосних творить розрізнювальна ознака голосних за *довготою*, а багатство приголосних творить розрізнювальна ознака приголосних за *чистотою – придиховістю* звуків. Чергування довгих та коротких звуків творить особливу ритміку слова та речення у санскриті, а накласти на неї ще й підвищений тон складу під наголосом. Так отримуємо властиву звукову мелодію санскриту. Для прикладу передання на письмі ритму мови, створеного чергуванням короткого – довгого голосних візьмемо два рядки з праці Чанакйа «Про поведінку» (2.2.). Де короткий голосний позначено однією рискою (_), а довгий – двома (__).

__/_ __/ __/ _ _ _ __/ _/ _ __/ _ _/ __ _ _/

tē/ putrā/ yē/ piturbhktā:/ sa/ pitā/ yastu/ pōṣaka: /

_ _ _/ _ _/ _ __ _/ __/ __ __/ _ _/ _ _/

tanmitram/ yatra/ vishvāsa:/ sā / bhāryā/ yatra/ nirvrti:/

cānakyanīti (2.2)

Переклад українською мовою рядків з праці Чанакйа «Про поведінку» для зрозуміння тексту:

(лиш) ті сини, які люблять батька,
(лиш) той батько, який вигодував,
(лиш) той друг, де довіра,
Лиш та дружина, де спокій.

Чанакйа (2.2)

Цим і завершуємо наш огляд звукової системи санскриту у статті. Поза увагою залишили великий розділ, який стосується такого важливого фонетичного явища у санскриті, як зміна звуків у мовному ланцюзі, так звані «самдгі». Ця тема заслуговує того, щоби стати матеріалом окремої статті. Також дотичною до теми звукової системи санскриту є тема письма санскриту. Найбільш уживане письмо на санскриті є так зване «*devanāgarī» (укр. Божественне місто)*. Ця тема теж стане матеріалом для окремої статті.

Література:

1. Потебня А. Мисль и языкъ. Харьковъ: Типографія Адольфа Дарре, 1892. 228 с.
2. Миллер Т. и Кнауэръ Т. «Руководство къ изучению санкрита. Грамматика, тексты и словарь». Санктпетербургъ: Типографія Императорской Академіи Наук, 1891. 235 с.
3. Ф. Кнауэръ «Учебникъ санскритскаго языка. Грамматика. Хрестоматія, Словарь». Типографія В. Драгулина. Ляйпцигъ. 1908. 297 с.
4. R. Antoine «A Sanskrit Manual for High Schools», Xavier publication, Calcutta, 1968. 182 c.

Джура М. З. К описанию звуковой системы санскрита и еще некоторых фонетических явлений в этом языке

Аннотация. В статье описана звуковая система санскрита. Подана классификация гласных и согласных звуков в санскрите. Проведено сравнение с украинским языком, описание произношения звуков. Описано ударение в санскрите. А также графически представлено чередование долготы и краткости гласных звуков в полустишие с Чанакйа Нити.

Ключевые слова: звуковая система санскрита, звук, гласная, согласная, ударение, долгота звука.

Dzhura M. Description of the sound system of Sanskrit and some other phonetic phenomena in that language

Summary. The article deals with the phonetic system of Sanskrit. In the article classification of Sanskrit vowels and consonants is provided. Also, comparison with the Ukrainian language is made. Description of pronunciation of the sounds is given, as well. Such a phonetic phenomenon as stress in Sanskrit is also dealt with in the article. In addition, alternation of length and shortness of vowels is graphically presented in two lines from the work “Chanakyaniti”.

Key words: Sanskrit sound system, sound, vowel, consonant, stress, quantity.

УДК 811.111.38.42

Zhorniak N. Ye.,
associate professor,
Lviv Polytechnic National University

STYLISTIC ISSUES OF THE SYNTACTICAL WHOLE IN ARTISTIC PROSE (ON THE EXAMPLE OF SINCLAIR LEWIS'S "BABBIT")

Summary. The paper considers the issue of the syntactical whole as stylistic means in artistic prose. Different approaches to the term "style" are dwelt upon. Syntactical stylistics is the main conductor of emotions in the written type of language, so, correspondingly, any change of form will inevitably cause a slight modification of meaning. Sinclair Lewis's novel "Babbit" was chosen to illustrate how syntactical whole performs its stylistic role in prose. In Sinclair Lewis's "Babbitt", on its higher, macro level, three main syntactical wholes were discovered and they were not of an equal length. Each syntactical whole on the micro level contained a key-word which was in most cases in the capital letter. In descriptive type of narration, the length of the paragraph was in most cases equal to the length of the syntactical whole. All the syntactical wholes on their micro level are arranged by means of parallelism.

Key words: style, syntax, artistic prose, syntactical whole, paragraph, stylistics, stylistic device.

Topicality. The analysis of types of sentence conection within the text establishes a peculiar trend of syntactic stylistics. The sequence of sentence members, the sentence structure completeness or incompleteness and the ways sentences are combined within the structure of a suprasyntactic unit convey additional emotionality and expressiveness to the text as a whole and to each separate sentence. Furthermore, a range of the syntactic stylistic devices are accomplished not in a single utterance but within the context of a group of successive utterances, a paragraph or even an extract expressed by two or more paragraphs. Natural and well-arranged connection between sentences is achieved by means of different lexical and syntactic techniques, such as repetition, the definite article, the personal and demonstrative pronouns, the use of proper chunks and exponents, synonymic substitutions and other means.

Literature review. The notion of style is treated not in the same way by different people. Carter believes that style is generally dependent on linguistic levels [3, p. 27]. Due to these levels every text and writing is different from the other, hence every genre is different. Haines is of the view that the study of style is the study of distinctions: looking at what was said against what might have been said [5, p. 43]. Style is also called a variety. It is referred to as the manner of expression which is different in various contexts. Style, being a versatile field, is defined depending on one's field of study.

Style is involved in both, spoken and written, literary and non-literary types of language but it is particularly associated with written form of the literary texts. Leech further elaborates that style is the dress of thoughts [6, p.134]. It is the way of the writer to convey the message to the readers. It is upon the writer and the way he makes his text understandable that the meanings are conveyed. Style or stylistic variations may also be analyzed in linguistic terms for example sentence types, phonological devices, lexical varieties, morphological varieties, rhetorical terms, semantic terms, and even semiotic terms and utterance.

Thus, the **aim** of the article is to consider the issue of the syntactical whole as stylistic means in artistic prose and to analyse its main peculiarities in the novel "Babbit" by Sinclair Lewis.

Results and discussion. The term syntactical whole is used to signify a span of utterance larger than a sentence. In most cases it contains a number of sentences interdependent structurally (normally by means of tense-forms, pronouns, connectives) and semantically (one definite thought is coped with). It is typical for such a span to be also characterized by the fact that it can be withdrawn from the context without losing its relative semantic independence. This is not to be said of the sentence, which, while being a representative of a complete syntactical unit may, however, not has the quality of independence. A sentence from the stylistic point of view does not necessarily express one idea, as it is defined in most manuals of grammar. It may express only part of one idea. Thus the sentence: *"It was with the manner of a Good Samaritan that he shouted at a respectable-looking man who was waiting for a trolley car, "Have a lift?"* [7, p. 43] if extracted out of the context will be distinguished as a part of a larger span of utterance where the situation will be clarified and the purpose of verbal expression more unimpaired. [1, p. 210].

Here is the complete syntactical whole:

"It was with the manner of Good Samarian that he shouted at a respectable-looking man who was waiting for a trolley car, "Have a lift?" As the man climbed in Babbitt condescended, "Going clear down-town?" Whenever I see a fellow waiting for a trolley, I always make it a practice to give him a lift – unless, of course, he looks like a bum".

"Wish there were more folks that were so generous with their machines," dutifully said the victim of benevolence.

"Oh, no, tain't a question of generosity, hardly. Fact, I always feel – I was saying to my son just the other night – it's a fellow's duty to share the good things of this world with his neighbors, and it gets my goat when a fellow gets stuck of himself and goes around tooting his horn merely because he's charitable".

The victim seemed unable to find the right answer" [7, p. 43].

So, according to I. Galperin, the syntactical whole may be defined as "a combination of sentences presenting a structural and semantic unity backed up by rhythmic and melodic unity. Any syntactical whole will lose its unity if it suffers breaking" [4, p. 257].

One should be aware of the principles on which the determination of a syntactical whole can be maintained. With a view to deeper understand this issue, it is first of all necessary to extend our understanding of the term utterance. I. Arnold considers that "any utterance from a stylistic point of view will serve to denote a certain span of speech (language-in-action) in which we may observe coherence, interdependence of the elements, one definite idea, and last but not least, the purport of the writer" [1, p. 59].

The point is the objective that the writer sets for himself, which, consequently, is to make the desirable influence on the reader.

So the aim of any utterance is a carefully premeditated impact. Syntactical units are connected to achieve the aspired effect and it is often by the manner they are connected that the effect is secured.

Let us take the following paragraph for analysis:

"On the other side of Babbitt lived Howard Littlefield, Ph. D., in a strictly modern house whereof the lower part was dark red tapestry brick, with a leaded oriel, the upper part of pale stucco like spattered clay, and the roof red-tiled. Littlefield was the Great Scholar of the neighborhood; the authority on everything in the world except babies, cooking and motors. He was a Bachelor of Arts of Blodgett College and a Doctor of Philosophy in economics of Yale. He was the employment-manager and publicity-counsel of the Zenith Street Traction Company. He could, on ten hours' notice, appear before the board of aldermen or the state legislature and prove, absolutely, with figures all in rows and with precedents from Poland and New Zealand, that the street-car company loved the Public and yearned over its employees; that all its stock was owned by Widows and Orphants; and that whatever it desired to do would benefit property-owners by increasing rental values, and help the poor by lowering rents. All his acquaintances turned to Littlefield when they desired to know the date of the battle of Saragossa, the definition of the word "sabotage," the future of the German mark, the translation of "hinc illoe lacrimoe", or the number of products of coal tar. He awed Babbitt by confessing that he often sat up till midnight reading the figures and footnotes in Government reports, or skimming (with amusement at the author's mistakes) the latest volumes of chemistry, archeology and ichthyology" [7, p. 39].

This paragraph consists of six sentences, all more or less independent. The first sentence is, however, somewhat separated and the most general one – it represents the new character of the novel who is going to be described and the place he lives in. The next five sentences give the description of Howard Littlefield. These five sentences show a considerable degree of semantic interdependence. This can be traced from the use of the following cluster of concepts associated with each other: "the Great Scholar", "a Bachelor of Arts", "a Doctor of Philosophy", "publicity counsel". Each phrase is the key to the sentence in which it occurs. Actually, each sentence describes a different angle of Howard's activities, sometimes not at all logically connected. The only thing that interweaves them is the notion "Howard Littlefield" mentioned in the first sentence. This row of unconnectable elements is used to create a humorous effect.

In most cases, though not always, the syntactical whole coincides with the length of the paragraph. It is the usual way with descriptions, though with narration the new syntactical whole may take place in the middle of the paragraph.

The main idea is that the syntactical whole is a unit which can be subtracted from the text without losing its relative semantic independence [2, p. 13].

Thus, a syntactical whole can be incorporated in a single sentence if the sentence is created under certain conditions of this compositional unit. From the point of view of their semantic unity most epigrams are supposed to be syntactical wholes, though they may miss the general structural requirements. All in all, the shorter the syntactical whole is, the more independence it has. It is especially characteristic of philosophic meditations of the authors. For example, most of Oscar Wilde's witty expressions can be excluded from the literary works and it will do little, if any, harm to the plot, though without them the story would lack its zest. So we may say that this type of syntactical wholes (consisting just of one sentence) are used mostly to add some special flavor to the text.

Syntactical wholes are not always easy to recognized. Because of individual peculiarities in incorporating ideas into a graphical (and that presupposes both syntactical and semantic) unity, there may be vast variety in the layout of syntactical wholes and of paragraphs, grading from what can be called clearly-marked borderlines between the syntactical wholes to almost indistinguishable semantic shifts. In point of fact, it is often from making a comparison between the beginning and the end of a paragraph that one can assume that it contains separate syntactical wholes.

It is worth mentioning that the paragraphs in the artistic prose style do not always maintain the qualities of unity and coherence as is the case with paragraphs in other discourses, particularly in the scientific one.

The novel "Babbitt" consists of thirty-four chapters each containing from two to seven parts. Each chapter depicts one aspect of the life of its main character George F. Babbitt and the background – his native city Zenith, his family, office, hobbies, social life, attitude towards religion, his rebellion. The first sentence of the chapter is usually the key-sentence. No principles of contrast were discovered – the description of the backgrounds and Babbitt himself are shown in a parallel way as addition to each other. For example, in the first chapter the awakening of Zenith is followed by the scene which describes Babbitt's typical getting up.

If to survey the novel on its higher, macro level, three main syntactical wholes were discovered – the pre-rebellious period (chapters I - XXII), the rebellion itself (chapters XXIII - XXXII) and the reconciliation (chapters XXXIII - XXXIV). As we may see, they are not of an equal length – the first one is the biggest. Sinclair Lewis gives us the detailed account of the circumstances and types of environments that caused the protest. But on the lower, micro level of the text each chapter consists of two syntactical wholes – one depicting Babbitt himself and the other describing his environment. They hardly ever go one by one, in most cases these syntactical wholes are intermingled.

One more peculiar feature of the author's style is that each syntactical whole on the micro level contains a kind of key-word which is usually put in the capital letter. For example, the frequency of the word "car" in the first two chapters is much higher than the frequency of all other words. The key notion of chapter IV which deals with business affairs is "Vision" and "Ideals". Chapter XXXI is most interesting from this angle because its key-word is "Trouble", and in chapter XXXII "whispers". In chapter XXXIII the key-word "surgery" has a symbolic meaning – with the removal of Myra's appendicitis Babbitt's thoughts are gone and so are the troubles in his life. The last chapter serves as a kind of an epilogue – all the aspects of Babbitt's life are given the last stroke of brush of the artist.

Conclusions. To conclude, it is worth mentioning that the analysis was based on the novel "Babbitt" by Sinclair Lewis. The results showed that, first of all, on the macro-level, syntactical wholes mostly do not coincide with the paragraphs. It is especially characteristic of Babbitt's monologues. His most prominent feature is changeability of mood, so just in the middle of one idea appears another and that causes the occurrence of a new syntactical whole inside the paragraph. However, when it comes to the descriptive type of narration, the length of the paragraph is in most cases equal to the length of the syntactical whole.

References:

1. Арнольд И. Стилистика современного английского языка. Ленинград, 1973. 303 с.
2. Куровская Е. Синтаксис и стилистика. Автореферат дисс. … канд. филол. наук. Киев, 1982. 25 с.
3. Carter R. Language and Creativity: The Art of Common Talk. London: Routledge, 2004. 255 p.
4. Galperin I. Stylistics. M.: Higher school, 1977. 376 p.
5. Heines J. Introducing Stylistics. London: Routledge, 1992. 288 p.
6. Leech G. Language in Literatue: Style and Foregrounding. London: Pearson Education, 2008. 222 p.
7. Lewis S. Babbitt. M.: Foreign Languages Publishing House, 1962. 456 p.
8. Oxford Concise Companion to English Literature / Ed. by Margaret Drabble, Jenny Stringer, and Daniel Hahn. New York, 1996. 394 p.

Жорняк Н. Є. Стилістичні аспекти використання синтактичного цілого у художній прозі (на прикладі роману Синклера Льюіса «Беббіт»)

Анотація. У статті розглядається проблема синтаксичного цілого як стилістичного засобу в художній прозі. Проаналізовано різні підходи до поняття «стиль». Синтаксична стилістика є головним провідником емоцій у письмовій формі мови, тобто будь-яка зміна форми неминуче призведе до незначної зміни сенсу. Для ілюстрації прикладів того, як синтаксис виконує свою стилістичну роль у прозі був обраний роман Сінклера Льюїса «Беббіт». У романі на вищому макрорівні було виявлено три основні синтаксичні цілі, які не були однакової довжини. Кожне синтаксичне ціле на мікрорівні містило ключове слово, яке було написано з великої літери. У описовому типі оповіді довжина абзацу здебільшого дорівнювала довжині синтаксичного цілого. Усі синтаксичні цілі на мікрорівні побудовані за допомогою паралельності.

Ключові слова: стиль, синтаксис, художня проза, синтаксичне ціле, абзац, стилістика, стилістичні засоби.

Жорняк Н. Е. Стилистические аспекты использования синтаксического целого в художественной прозе (на примере романа Синклера Льюиса «Бэббит»)

Аннотация. В статье рассматривается проблема синтаксического целого как стилистического средства в художественной прозе. Проанализировано различные подходы к понятию «стиль». Синтаксическая стилистика является главным проводником эмоций в письменной форме языка, поэтому любое изменение формы неизбежно приведет к незначительному изменению смысла. Для иллюстрации примеров того, как синтаксис выполняет свою стилистическую роль в прозе, был избран роман Синклера Льюиса «Бэббит». В романе на высшем макроуровне были обнаружены три основных синтаксические целые, и они не были одинаковой длины. Каждое синтаксическое целое на микроуровне содержало ключевое слово, которое в большинстве случаев было написано с большой буквы. В описательном типе повествования длина абзаца в большинстве случаев равна длине синтаксического целого. Все синтаксические целые на микроуровне построены с помощью параллельности.

Ключевые слова: стиль, синтаксис, художественная проза, синтаксическое целое, абзац, стилистика, стилистические средства.

УДК 81'373-115

Кінащук А. В.,
аспірант
Рівненського державного гуманітарного університету

ТИПИ МІЖМОВНИХ СПІВВІДНОШЕНЬ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ)

Анотація. Статтю присвячено опису типів міжмовних співвідношень ірраціональних фразеологізмів на матеріалі української, англійської та німецької мов. У дослідженні виокремлено нову тематичну групу фразеологізмів – ірраціональні фразеологізми – та здійснено їх зіставний аналіз за семантичним, структурно-граматичним та компонентним аспектами. Установлено, що міжмовні співвідношення ірраціональних фразеологізмів в українській, англійській та німецькій мовах презентовані повними еквівалентами, частковими еквівалентами, фразеологічними аналогами та безеквівалентними фразеологічними одиницями.

Ключові слова: ірраціональні фразеологізми, міжмовні співвідношення, повні еквіваленти, часткові еквіваленти, фразеологічні аналоги, безеквівалентні фразеологічні одиниці.

Постановка проблеми. Інтенсивний розвиток фразеології як лінгвістичної дисципліни упродовж останніх десятиліть характеризується поступовою диференціацією предмета дослідження та методикою його вивчення. Цьому процесу відповідає і загальна тенденція розвитку лінгвістичної теорії від простого і первинного рівня до більш складного та похідного. До останнього належить зіставний аналіз різних мов, результати якого є важливими для теоретичного та прикладного мовознавства. Застосування зіставного аналізу з метою дослідження фразеологічних груп споріднених та неспоріднених мов утворює особливий розділ фразеологічної теорії – зіставну фразеологію, що зосереджує свою увагу на виявленні подібностей та відмінностей у фразеологічному складі різних мов (див. [1; 2; 3] та ін.).

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій та тенденцією до поглибленого вивчення лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематичні групи фразеологічних систем різних мов неодноразово потрапляли у поле зору лінгвістів, які здійснювали аналіз фразеологізмів на позначення: а) концепту ЛЮДИНА в українській, російській та німецькій мовах, зосереджуючи увагу на структурно-семантичних та функціональних особливостях фразеологізмів у кожній із зазначених мов та виокремлюючи еквівалентні, частково еквівалентні та безеквівалентні співвідношення [4]; б) здібностей людини в українській, англійській, французькій, російській мовах в аспекті аналізу повних еквівалентів, аналогів та безеквівалентних одиниць за такими параметрами: значення, структурно-граматична будова, образна основа, функціонально-стилістична та експресивно-емоційна конотації [5]; в) візуального (зорового) сприйняття в українській, хорватській та російській мовах, у яких простежуються реакції носіїв на суспільні події в аспекті натуральних («актуалізованих») та конвенціональних («неактуалізованих») фразеологічних одиниць [6].

Сьогодні стоїть питання про об'єднання методологічно суміжних напрямів, які займаються проблемами опису типів міжмовних співвідношень фразеологізмів у споріднених та неспоріднених мовах. Доцільність такого підходу зумовлена необхідністю комплексного аналізу фразеологічних одиниць різних тематичних груп, покликаного з'ясувати особливості кодування та розподілу інформації про національно-мовні картини світу носіїв зіставлюваних мов.

Мета статті – схарактеризувати типи міжмовних співвідношень ірраціональних фразеологізмів в українській, англійській та німецькій мовах.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких **завдань**:

– висвітлити стан розроблення проблем, пов'язаних із зіставленням фразеологічних систем в аспекті міжмовних досліджень, та обґрунтувати засади зіставного аналізу фразеологічних одиниць споріднених та неспоріднених мов;

– уточнити поняття «ірраціональні фразеологізми» та схарактеризувати основні параметри зіставлення ірраціональних фразеологізмів в українській, англійській та німецькій мовах;

– з'ясувати типи міжмовних співвідношень ірраціональних фразеологізмів у мовах зіставлення;

– визначити перспективи подальших досліджень ірраціональних фразеологізмів.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до вихідної гіпотези дослідження допускається, що будь-яке зіставлення вимагає виконання принаймні двох умов: наявність бази зіставлення (певна база тотожностей, на фоні яких визначаються подібності та відмінності); застосування єдиного аспекту та понятійно-термінологічного апарату під час опису усіх зіставлюваних об'єктів [3, с. 7].

Зазначається, що під час зіставлення двох різних фразеологічних систем варто звертати увагу на те, що такі категорії, форми і засоби інших мовних рівнів мають різну значущість у системі мови. Тому подібність, віднайдена за допомогою безпосереднього спостереження із застосуванням системного підходу, може виявитися навпаки розбіжністю [там само, с. 14].

Такі особливості зіставного дослідження демонструють його ускладненість, опосередкованість та багатоплановість, із чим пов'язуємо також і певну апроксимативність (приблизність) аналізу та його результатів. Уважаємо, що чітке поняття відповідності не може бути вживаним у контексті фразеологічних досліджень, оскільки кожна фразеологічна одиниця посідає своє специфічне місце та має власне значення, яке не повторюється у незмінному вигляді в іншій мовній системі. Тому має місце відносна відповідність, яка розкриває особливості національно-мовних картини світу представників різних культур.

Обґрунтування національно-мовної картини світу передбачає залучення до аналізу тих сегментів словникового скла-

ду мови, які характеризують як вузькі національно-ідентичні, так і широкі міжнаціональні концепти, з-поміж яких ***ірраціональні фразеологізми*** (далі – ІФ) – усталені словосполучення, які позначають стан, у якому людина не може пояснити та осягнути причини своїх вчинків, думок, здогадок тощо, пор.: укр. *учувати серцем* «помічати що-небудь, здогадуватися про щось підсвідомо, інтуїтивно», англ. *sixth sense* "a supposed intuitive faculty giving awareness not explicable in terms of normal perception", нім. *eine lichte Augenblicke haben* "nur zeitweilig klare Gedanken fassen können; (scherzhaft) einen guten Einfall haben" тощо. Матеріалом дослідження слугували дібрані методом суцільної вибірки 35 фразеологічних одиниць на позначення концепту ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ, з яких 11 – української мови, 13 – англійської та 11 – німецької.

Міжмовні відповідності ІФ установлюватимемо в межах семантичного, структурно-граматичного та компонентного аспектів [1, с. 97]. Основними параметрами, які визначають ступінь міжмовної відповідності зіставлюваних фразеологічних одиниць на семантичному рівні, слугують такі: сигніфікативно-денотативне значення (засвідчує належність найменування до конкретного об'єкта або до класу позначуваних об'єктів); суб'єктивно-оцінна (характеризує ставлення людини до об'єкта, виражене мовними засобами експліцитно чи імпліцитно), функціонально-стилістична (визначає належність до певного функціонального стилю) та емоційно-експресивна (позначає образ, на якому побудований фразеологізм) конотації. У межах структурно-граматичного аспекту беруться до уваги структурні моделі ірраціонального фразеологізму, що базуються на структурних моделях вільних словосполучень. Під компонентним складом (компонентний рівень зіставного аналізу) розуміємо належність фразеологізму до певного частиномовного класу (субстантивні, дієслівні тощо) залежно від того, якою частиною мови виступає головне слово у словосполученні. За цим показником умовно виокремлюють тотожні, близькі за семантикою та різнорідні елементи у складі зіставлюваних фразеологічних одиниць [там само, с. 97].

Характеристика міжмовних співвідношень фразеологізмів передбачає аналіз повних еквівалентів, часткових фразеологічних еквівалентів, фразеологічних аналогів, а також безеквівалентних ірраціональних фразеологізмів, що не мають відповідників в інших мовах.

До повних еквівалентів належать ірраціональні фразеологізми, які мають однакове сигніфікативно-денотативне значення, суб'єктивно-оцінну, функціонально-стилістичну та емоційно-експресивну конотацію, структурно-граматичну організацію та компонентний склад, пор.: *шосте чуття, sixth sense* та *sechster Sinn.* З'ясовано, що у всіх фразеологізмах цього ряду збігається їхнє сигніфікативно-денотативне значення, вони належать до міжстильових одиниць та побудовані на однаковому образі інтуїтивного відчуття. Структурно-граматична організація відповідає єдиній моделі: числівник + іменник, субстантивний клас, збігається і компонентний склад ірраціонального фразеологізму за планом вираження. Ще одним прикладом повних відповідників ірраціонального фразеологізму є *третє око*, *third eye*, *das dritte Auge*, у яких також збігається компонентний склад, сигніфікативно-денотативне значення, позитивна суб'єктивно-оцінна конотація, емоційно-експресивна конотація (ґрунтується на однаковому образі містичного інсайту), функціонально-стилістична конотація (усі досліджувані фразеологічні одиниці належать до міжстильових одиниць). Структурно-граматична організація досліджуваних фразеологічних одиниць відповідає однаковій моделі субстантивного класу: числівник + іменник.

Часткові фразеологічні еквіваленти характеризуються незначними розбіжностями у плані вираження, які стосуються компонентних чи морфологічних особливостей. Серед часткових фразеологічних еквівалентів виокремлюємо три підгрупи: фразеологічні одиниці, що розрізняються лише одним компонентом суміжної семантики; фразеологічні одиниці, що розрізняються одним компонентом суміжної семантики за наявності варіантних компонентів, які не впливають на інші аспекти фразеологічного значення; фразеологічні одиниці, що мають деякі морфологічні розбіжності у вживанні частин мови та категорії числа тощо.

До першої підгрупи належать ірраціональні фразеологізми *робити щось у пориві* «у стані сильного збудження, піднесення, хвилювання»: *Усі присутні в єдиному пориві піднімаються з своїх місць* [7], *do something on an impulse* «an instinctive drive»: *he bought it in impulse* [8], *einen Impuls zu etwas haben* «innere Regung»: *Er tat es in einem plötzlichen Impuls* [9], оскільки збігається їхнє сигніфікативно-денотативне значення (внутрішній необґрунтований порух), емоційно-експресивна конотація (емоція захоплення побудована на образі руху), функціонально-стилістична конотація (приналежність до міжстильових одиниць), суб'єктивно-оцінна конотація (позитивна, урочиста оцінка раптових вчинків), структурно-граматична організація (дієслово + прийменник / частка + іменник). Відзначено незначні розбіжності у компонентному складі досліджуваних одиниць, де в українському фразеологізмі реалізований компонент *порив* «нестримне бажання, прагнення зробити що-небудь, досягти певної мети; потяг до чогось, раптове внутрішнє збудження, приплив енергії; піднесення, запал» [7], на відміну від англійського *impulse* «a sudden strong and unreflective urge or desire to act» [10] та німецького *der Impuls* «innerer geistiger Anstoß, (zufällige) Regung» [11]. Тому досліджувані ірраціональні фразеологізми різняться суміжним компонентом *порив* vs. *impulse* vs. *der Impuls*, який не впливає на сигніфікативно-денотативне значення фразеологічних відповідників. Дієслівні компоненти реалізують суміжність на основі гіперо-гіпонімічних відношень: *do – buy*, *haben – tun*, *робити – підніматися*.

До другої підгрупи часткових еквівалентів належать ІФ *стрельнула до голови думка* «раптово виникла, з'явилася в свідомості думка»: *Стрельнула йому до голови думка спорудити небачену в Новгороді палату* [7]; *to shoot from the hip* «to make a snap decision, to act or react impulsively, intuitively, or spontaneously»: He is a competitive guy who shoots from the hip and commands huge respect from his players [10]; *aus der Hüfte schießen* «schnell und unüberlegt handeln»: *Männer schießen viel fach aus der Hüfte, lassen sich eher von heißen Tipps verführen, ohne die harten Fakten hinter solchen Empfehlungen zu prüfen* [9]. Словникові статті демонструють, що сигніфікативно-денотативні значення досліджуваних фразеологізмів збігаються (раптове рішення чи думка), позитивна суб'єктивно-оцінна та емоційно-експресивна конотації (радісне захоплення від раптового рішення, яке побудоване на основі образу неочікуваності) є однаковими. За структурно-граматичною організацією зіставлювані ІФ збігаються: дієслово + прийменник + іменник, однак значними є розбіжності у компонентному складі, що дозволяє ідентифікувати обрані фразеологізми частковими еквівалентами другої підгрупи. В українському фразеологізмі

реалізовано компоненти *голова* та *думка*, тоді як в англійському та німецькому відповідниках – компоненти тотожної семантики *hip* та *die Hüfte*.

Прикладом часткових фразеологічних еквівалентів третьої підгрупи є фразеологізми *нутром чути* «підсвідомо, інтуїтивно відчувати що-небудь»: *Душком від тебе антирадянським припахає. – А ти хіба з тих, що принюхуються? – Ні, я з тих, що нутром чують* [7], *feel in one's bones* «have an intuition or hunch about something»: *Something bad is going to happen tonight – I can feel it in my bones* [8], *aus dem Bauch kommen* «etwas mit dem Bauch begreifen»: *Sie vertraut weniger ihrem Kopf als vielmehr ihrem Bauch* [9], у яких виявляється збіг за усіма параметрами, однак мають місце розбіжності за компонентним складом, де в англійській мові наявний займенник *one's*, а в німецькій – прийменник *aus*.

Ще одним прикладом часткових еквівалентів третьої підгрупи є ІФ *чути носом* «інтуїтивно відчувати»: *А я з такими панькатися не збираюся. Контру носом чую і спуску не даю* [7], *follow one's nose* «trust to one's instincts»: Then it's a question of following your nose along the winding ridge ahead, savoring the views [10], etwas im Urin spüren «etwas intuitiv erkennen, etwas ahnen, genau spüren»: Eine gewisse Logik der Entwicklung sei es, dass es uns auch einmal wieder besser gehen müsse, sagte mein Bruder. Er habe das so im Urin [9]. Під час збігу сигніфікативно-денотативного значення, суб'єктно-оцінної конотації (позитивна оцінка інтуїтивного передчуття), функціонально-стилістичної (належність до міжстильових одиниць) та емоційно-експерсивної конотації (вияв тривоги на основі підозри) мають місце розбіжності у структурних моделях досліджуваних ІФ. У корпусі англійської мови відзначено розширену видозміну ІФ *follow one's nose* – It was thrilling to find something the old-fashioned way, to track it down, to follow my nose and ears and eyes [10]. Тому структурна модель зіставлюваного ІФ може варіюватися: дієслово + іменник / дієслово + іменник + іменник / дієслово + іменник + іменник + іменник. Крім того, прямим еквівалентом чути в англійській мові є лексична одиниця feel, яка відсутня у структурі досліджуваного ІФ. Однак у словнику знаходимо роз'яснення follow як «довіряти інстинктам» (тобто відчуттям, а значить – чути) у фразовому сполученні *follow one's nose.* У німецькій мові маємо частковий фразеологічний еквівалент spüren «gefühlsmäßig, instinktiv fühlen, merken», що є відповідником до чути, однак у німецькому фразеологізмі реалізовано компонент der Urin, що відрізняє фразеологічну одиницю etwas im Urin spüren від відповідних еквівалентів української та англійської мов.

До міжмовних аналогів належать ті ІФ, що виражають однакові чи близькі значення, але характеризуються повною розбіжністю або приблизною схожістю внутрішньої форми. Серед фразеологічних аналогів виокремлюють фразеологічні одиниці з приблизною схожістю структурно-граматичної організації та компонентного складу і фразеологічні одиниці з різною структурно-граматичною організацією та різним компонентним складом.

Прикладом фразеологічних аналогів першої підгрупи слугують ІФ *серцем чути* «передчувати що-небудь інтуїтивно, здогадуватися про щось»: *На душі важко, на серці сумно – аж мов нудно... Так буває тоді, як серцем чуєш якесь лихо* [7], *follow one's heart* «to act according to one's feelings; to obey one's s ympathetic or compassionate inclinations»: *I couldn't decide what to do, so I just followed my heart. I trust that you will follow your heart in this matter* [8], *etwas im Gefühl haben* «etwas instinktiv wissen»: *Was den Job angeht, so habe ich ein gutes Gefühl!* [12]. Досліджувані фразеологічні одиниці виявляють збіг за усіма параметрами, крім структурно-граматичної організації: в українській мові – дієслово + іменник, в англійській – дієслово + іменник, у німецькій – дієслово + прийменник + іменник. Відзначаємо приблизну схожість досліджуваних ІФ і в компонентному складі: чути – follow – haben, серце – heart – *Gefühl.*

Наводимо приклад фразеологічних аналогів другої підгрупи: *the light dawned (on somebody)* vs. *eine lichte Augenblicke haben.* Фразеологізм *the light dawned (on somebody)* має значення «somebody suddenly understood or began to understand something»: *I puzzled over the problem for ages before the light suddenly dawned on me* [8]. Німецький відповідник *eine lichte Augenblicke haben* має близьке сигніфікативно-денотативне значення «nur zeitweilig klare Gedanken fassen können; (scherzhaft) einen guten Einfall haben»: *So alle paar Wochen, sagt er, hat sie ein paar lichte Augenblicke* [13]. Англійський та німецький відповідники належать до міжстильових одиниць, збігається і їхня емоційно-експресивна конотація (вияв радості за образом вирішення проблеми, успіху). Однак різняться структурно-граматична організація та компонентний склад наведених прикладів. В англійській мові структурна модель досліджуваного ІФ виглядає так: іменник + дієслово (де маємо зв'язок речення, а не словосполучення), а в німецькій – прикметник + іменник + дієслово (де дієслово є головним у моделі). За компонентним складом маємо розбіжності у плані вираження: в англійському фразеологізмі це *light*, *dawn*, тоді як в німецькій – *die Augenblicke*, *haben*. В українській мові відсутній фразеологічний аналог, натомість маємо лексичний відповідник *осявати*, який реалізує значення «несподівано з'являтися, приходити (про думку, догадку)»: *Усіх разом осяла одна думка* [7].

Ще одним прикладом фразеологічних аналогів другої підгрупи уважаємо ІФ *як грім серед ясного неба* («несподівано, раптово, зненацька»: *Однак новина впала, як грім із ясного неба* [7], *a bolt from the blue* («a sudden and unexpected event»: *The job came like a bolt from the blue* [10]) vs. *Erleuchtung kommen* («plötzliche Erkenntnis, Eingebung»: *Ihr kam eine Erleuchtung* [9]), де знаходимо розбіжності лише у структурно-граматичній організації досліджуваних фразеологізмів (в українській мові – іменник + прийменник + прикметник + іменник (субстантивний клас, зв'язок словосполучення), в англійській – іменник + прийменник + іменник (субстантивний клас, зв'язок словосполучення), у німецькій – іменник + дієслово (зв'язок речення)) та компонентному складі. Причому фразеологізм *Erleuchtung kommen* виступає фразеологічним аналогом другої підгрупи щодо відповідників української та англійської мов, тоді як фразеологічні одиниці *як грім серед ясного неба* та *a bolt from the blue* між собою вступають у співвідношення часткових еквівалентів першої підгрупи.

Уважаємо, що ІФ *Боже провидіння* «дія уявної надприродної істоти, Бога, вищої сили»: *Не слід вбачати в цьому звертанні Хмельницького до Росії акт якогось провидіння* [7], *a little bird* «an undisclosed source; a secret witness; intuition an expression indicating that the speaker knows a secret or other confidential matter by virtue of intuition or some undisclosed source»: *We bear our civil swords and native fire. As far as France. I heard a bird so sing whose music, to my thinking, pleased the king* [8], *eine glückliche Hand bei etwas haben* «bei etwas besonderes Geschick

haben, intuitiv richtig handeln»: *Bei der Auswahl der Bewerber hätte er keine glückliche Hand* [9] належать до фразеологічних аналогів другої підгрупи. За умови однакового сигніфікативно-денотативного значення, спільної емоційно-експресивної конотації (вияв радості за образом везіння, успіху), різниться компонентний склад та структурно-граматична організація досліджуваних ІФ: в українській та англійській мовах – прикметник + іменник, у німецькій – дієслово + прикметник + іменник + прийменник.

Ірраціональні фразеологізми *збитий із пантелику* – «який спантеличився, заплутався або дезорієнтувався»: *Чи то збитою з пантелику, чи то ще роздратованішою почувала вона себе після цієї сумбурної й не зовсім зрозумілої розмови* [7], *be at a stand* «be perplexed and unable to take action»: *The Country Parson being to administer the Sacraments, is at a stand with himself, how or what behavior to assume for so holy things* [8], *jemandem den Kopf verrücken* «das Gehirn durcheinander bringen, verrückt machen»: *Da hat mir dann der Doktor geraten, ich sollte das Studieren aufgeben, das täte mir den Kopf alls noch mehr verrücken* [9] належать до другої підгрупи фразеологічних аналогів, у яких знаходимо відмінності у структурно-граматичній організації (в українській – дієприкметник + прийменник + іменник, в англійській – дієслово + прийменник + іменник, в німецькій – дієслово + іменник) та компонентному складі.

Специфіку вияву ірраціонального у фразеологічних системах досліджуваних мов відображено у безеквівалентних ІФ. Наприклад, англійський ірраціональний фразеологізм на позначення поведінки людини *by the seat of one's pants* «by insti nct rather than logic or knowledge»: *Pilots who are in fog and using only instruments are flying by the seat of their pants* [8] українською та німецькою мовами можна передати описовими конструкціями на кшталт *зробити щось за допомогою інтуїції, etwas mit der Intuition machen.* Той самий компонентний склад за допомогою такої описової конструкції не вдається передати, а емоційно-експресивна конотація значно послаблена при повному переданні сигніфікативно-денотативного значення. Ірраціональний фразеологізм *a nut case* «*fig. a crazy person; an irrational person*»: *Bob is acting stranger and stranger. He is turning into a real nut case* [10], що також надає специфічну характеристику поведінці людини, уважаємо безеквівалентним, оскільки українською та німецькою мовою цей зворот можна передати лише дескриптивними конструкціями на кшталт *божевільна людина, verrückter Mann* тощо.

Висновки. Розвідка мала на меті схарактеризувати типи міжмовних співвідношень ірраціональних фразеологізмів – усталених словосполучень, які позначають стан, у якому людина не може пояснити та осягнути причини своїх учинків, думок, здогадок тощо.

Зіставний аналіз було здійснено на матеріалі української, англійської та німецької мов з опорою на семантичний, структурно-граматичний та компонентний аспекти. Кожний з аспектів передбачав власний набір параметрів дослідження: сигніфікативно-денотативне значення, суб'єктивно-оцінна, функціонально-стилістична, емоційно-експресивна конотації (семантичний аспект), структурна модель (структурно-граматичний аспект), компонентний склад (компонентний аспект).

Виокремлено такі групи відповідників ірраціональних фразеологізмів: повні еквіваленти; часткові еквіваленти, що розрізняються одним компонентом суміжної семантики за наявності варіантних компонентів; часткові еквіваленти, що мають деякі морфологічні розбіжності; фразеологічні аналоги з приблизною схожістю структурно-граматичної організації та компонентного складу; фразеологічні одиниці з різною структурно-граматичною організацією та різним компонентним складом; безеквівалентні відповідники.

Результати дослідження показали, що з усіх проаналізованих фразеологічних одиниць найбільший пласт займають фразеологічні аналоги (38%) та часткові еквіваленти (32%). Дещо менша частка належить безеквівалентним фразеологічним одиницям – 15% та повним еквівалентам – 15%.

Аналіз демонструє, що у зв'язку із розбіжностями у системі уявлень про ірраціональне (незбагненне) та його імплементацію у свідомості носіїв зіставлюваних мов не характерні абсолютно тотожні фразеологічні еквіваленти. Результати дослідження показують, що концепт ІРРАЦІОНАЛЬНІСТЬ по-різному презентований ірраціональними фразеологізмами, що зумовлено особливостями світосприймання (зокрема у способах осмислення ірраціонального) та культурними розбіжностями представників українського, англійського та німецького народів.

Відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність подальших досліджень ірраціональних фразеологізмів в ономасіологічному та епідигматичному аспектах.

Література:

1. Арсентьева Е. Сопоставительный анализ фразеологический единиц. Казань: Изд-во Казанского университета, 1989. 130 с.
2. Скнар В. Глагольные соматические фразеологизмы современного английского языка (в сопоставлении с однотипными единицами украинского языка) : Автореф. дис. … канд. филол. наук. Нежин, 1978. 25 с.
3. Райхштейн А. Сопоставительный анализ немецкой и русской фразеологии. Москва: Высшая школа, 1980. 143 с.
4. Порожнюк А., Горбань В. Міжмовні семантичні співвідношення фразеологізмів, що характеризують людину в українській, російській та німецькій мовах. URL: http://zum.onu.edu.ua/index.php/main/article/view/66.
5. Радіонова К. Типи міжмовної семантичної кореляції стійких компаративних одиниць в англійській, французькій, українській, російській мовах (на прикладі компаративем на позначення здібностей людини). URL: http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v19/part_1/35.pdf.
6. Popović M., Trostinska R. Vizualnost u frazeologizmima. Zagrebački pojmovnik kulture 20. stoljeća: Vizualnost // ured. A. Flaker i J. Užarević. Zagreb: Filozofski fakultet, naklada Slap, 2003. S. 667-674.
7. Академічний словник української мови. URL: http://sum.in.ua.
8. The Free Dictionary by Farlex / URL: https://www.thefreedictionary.com.
9. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache Duden. URL: https://www.duden.de.
10. The Oxford English Dictionary. URL: https:// www.Oxforddictionaries.com/.
11. Die Wörterbucher und Nachschlagewerke. URL: http://www.woerterbuchnetz.de/.
12. Das Wörterbuch Redensarten – Index. URL: https://www.redensarten-index.de/suche.php.
13. Das Wörterbuch Wortbedeutung.info. URL: http://www.wortbedeutung.info/.

Кинащук А. В. Типы межъязыковых соотношений иррациональных фразеологизмов (на материале украинского, английского и немецкого языков)

Аннотация. Статья посвящена описанию типов межъязыковых соотношений иррациональных фразеологизмов на материале украинского, английского и немецкого языков. В исследовании выделена новая тематическая группа фразеологизмов – иррациональные фразеологизмы – и осуществлен их сопоставительный анализ по семантических, структурно-грамматических и компонентных составах. Установлено, что межъязыковые соотношения иррациональных фразеологизмов украинского, английского и немецкого языков представлены полными эквивалентами, частичными эквивалентами, фразеологическими аналогами и безэквивалентными фразеологическими единицами.

Ключевые слова: иррациональные фразеологизмы, межъязыковые соотношения, полный эквивалент, частичный эквивалент, фразеологический аналог, безэквивалентные фразеологические единицы.

Kinashchuk A. Types of cross-linguistic correlations of irrational phraseological units (based on the Ukrainian, English and German languages)

Summary. The study deals with the description of cross-linguistic correlations of irrational phraseological units based on the Ukrainian, English and German languages. A new thematic group of irrational phraseological units has been singled out. The contrastive analysis of irrational phraseological units is undertaken within the semantic, structural, grammatical, and componential aspects. The cross-linguistic correlations of irrational phraseological units in the Ukrainian, English and German languages prove to be reduced to the total and partial equivalents, phraseological analogues, and non-equivalent phraseological units.

Key words: irrational phraseological units, cross-linguistic correlations, total equivalents, partial equivalents, phraseological analogues, non-equivalent phraseological units.

УДК 81-116+[811.112.2+811.161.2]'42:070+81'33

Кійко Ю. Є.,
доктор філологічних наук,
доцент кафедри германського, загального і порівняльного мовознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У НІМЕЦЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СТАТТЯХ ІЗ ФРАКТАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. У статті ставиться за мету встановити закономірності під час вираження такої центральної текстової категорії як темпоральність у інформаційних статтях на матеріалі німецької і української зовнішньополітичних медіапрактики у світлі фрактального підходу. Увага сфокусована на зіставленні заголовкового блока як α-фрактала, ліда як φ-фрактала та самого тексту як ω-фрактала.

Ключові слова: темпоральність, інформаційна стаття, фрактальність, німецька мова, українська мова.

Постановка проблеми. Однією з центральних текстотвірних категорій є темпоральність, яку зазвичай розуміють як сукупність експліцитних і імпліцитних способів вираження часу. Зазначену категорію розглядають в своїх працях такі науковці, як О.В. Бондарко [13, с. 5–58], В.М. Барчук [1], О.І. Бондар [2], І.Р. Гальперін [4], Г.О. Золотова [8], І.О. Талаш [12], З.Я. Тураєва [14], М. Геніг [21], М. Маршал [25], Г. Ціфонун [31, с. 315–330] та багато інших. У німецькій й українській мовах темпоральність виражають, насамперед, граматичною категорією часу. Якщо в сучасній українській мові розрізняють три часові форми, які відповідають трьом абсолютним часам – минулому, теперішньому і майбутньому, то в сучасній німецькій мові вони можуть виражатися шістьма часовими формами дійсного способу (*Präsens, Präteritum, Perfekt, Plusquamperfekt, Futur I, Futur II*) і вісьмома умовного способу [2; 10].

У XXI столітті в багатьох науках набуло поширення використання терміна «фрактальність» під час опису явищ, які раніше були поза увагою через свою складність. Термін «фрак тал» (від лат. *fractus* – подрібнений, фрагментований) запропонував математик Б. Мандельброт для позначення нерегулярних, але самоподібних структур. Фракталам притаманні такі властивості: 1) неординарна структура на всіх шкалах; 2) (наближена) самоподібність або масштабна інваріантність; 3) дробова метрична розмірність та 4) рекурсивність.

У лінгвістичній царині екстраполювання фрактальності на мовні явища зумовлені вивченням формотвірних параметрів художнього дискурсу [3], суб'єктно-предикатних структур [5], властивостей фреймів та процесом їх інтегрування [6] тощо. Поступово активуються спроби виявити елементи фрактальності на матеріалі різнотипних текстів: художніх [3; 11; 15; 18; 20], наукових [19, с. 118] і медійних [9]. За спостереженнями Г.-В. Еромса [19, с. 108], фрактальність проявляється в багатьох жанрах і, якщо це виявиться універсальним принципом будови, то тоді можна очікувати прикладне застосування зазначеного підходу. Фрактальність нехудожніх текстів наразі залишається ще мало дослідженим об'єктом, що й зумовлює напрям нашої студії.

У медіатекстах загалом й інформаційних статтях зокрема (як складних семіотичних утвореннях з точки зору реципієнта) візуально виокремлюються такі макроструктурні складники різного обсягу, як заголовковий блок, лід (інтродуктивне речення), основний текст статті та світлина. Світлина в сучасній медіапрактиці є факультативною і може виконувати декілька функцій: привернення уваги, візуалізація, унаочнення тощо. Найперше, що впадає в очі під час сприйняття медіатексту, – це типографічно виділений заголовковий блок з / без світлини. На них лягає основне «функціональне навантаження» медіатексту: привернути увагу і стисло передати головну новину в інформаційних текстах і зацікавити в аналітичних. Цей макроструктурний компонент тексту ми вважаємо початковим фракталом (α), оскільки в ньому закодоване за мовними нормами інформаційне ядро повідомлення, що в ідеалі має містити відповіді на базові питання адресата ХТО, ЩО, ДЕ, КОЛИ, ЧОМУ, ЯК. Вербалізується α-фрактал за принципом мовної економії через такі синтаксичні конструкції, як речення чи словосполучення, рідше слово, що залежить від жанрової належності медіатексту. Наступним за послідовністю сприйняття йде інтродуктивне речення / лід (у великих за обсягом текстах), в якому розгорнуто повторюють інформацію α-фрактала з уточненням та доповненням. Цей мактроструктурний складник ми називаємо φ-фракталом, оскільки він є проміжним і за своїм інформаційним наповненням повторює початковий фрактал, але вже на новому рівні, коли реципієнт отримує достатньо відомостей про подію і може теоретично припинити подальше ознайомлення з новиною. Останній макроструктурний компонент медіатексту, який ми виокремлюємо, – це решта тексту, який адресат не завжди читає до кінця. У ньому максимально розгорнуто висвітлюють згадану в попередньому фракталі інформацію.

Інформаційна стаття, або розгорнута замітка за Т. Шредером [28] належить до центральних інформаційних видів медіатекстів. Головною метою цього жанру є об'єктивне і достатнє ознайомлення читацької аудиторії з актуальними подіями в суспільно-політичному житті. Визначальною композиційною ознакою цього медіатексту вважається принцип «обернутої піраміди», тобто спочатку висвічується найважливіше, а потім наводяться другорядні дані. У такий спосіб реципієнт отримує інформацію за її релевантністю і за відсутності інтересу припиняє подальше ознайомлення з текстом.

У німецькій лінгвістичній літературі зазначений медіажанр відомий під назвою *Nachricht*. Він більший за обсягом й інформаційним вмістом за замітку. Інформаційні статті поділяють на два підвиди, назви яких запозичені з англійської мови: *hard news* і *soft news*. Перший підвид подає читачеві актуальну інформацію про факт [22, с. 91]. Тематикою цього підвиду є політика та економіка. Подібно до замітки, у центрі уваги інформаційної статті перебуває певна подія, яка може уточнюватися та конкретизуватися. У зазначеному варіанті інформаційного жанру заголовковий блок як α-фрактал повідомляє про подію, перший аб-

зац (лід) як φ-фрактал, виділений іноді типографічно, доводить до відома читачів найголовніше в тексті повідомлення. У решті тексту (ω-фракталі) розкриваються та конкретизуються деталі новини. Обсяг таких інформаційних статей складає, за Г. Люгером, у середньому 4 абзаци, або 40–50 рядків. Зачин або лід інформаційних статей можна порівняти із заміткою.

На відміну від *harte Nachricht,* так звані *weiche Nachricht* характеризуються за своєю структурою більшою варіативністю, а також наявністю заохочувальних до читання елементів. Темами таких повідомлень є події, факти так званого загальнолюдського інтересу, наприклад, скандали, злочини, природні катастрофи, нещасні випадки, події світського життя тощо. Особливу увагу в цьому жанрі приділяють початковій і кінцевій частинам тексту. У такий спосіб адресанти заохочують до прочитання всього повідомлення. Для заголовків «легких повідомлень» притаманне використання різноманітних риторико-стилістичних прийомів. Події зображуються в часовій і просторовій послідовності.

Під час створення інформаційної статті важливу роль відіграють такі чинники, як актуальність, оперативність і колективна робота редакції друкованого видання. Саме оперативність цього виду текстів визначає його структурні та стилістичні особливості. Журналісти, як правило, використовують дані інформаційних агентств, доповнюючи їх іншими джерелами. Відповідальний редактор здійснює стилістичну правку тексту і відповідає за заголовки та зачини до текстів.

Отже, досліджувані газетні інформаційні статті – це середні за розміром медіатексти інформаційного спрямування про актуальні зовнішньополітичні проблеми. Як продукт колективної роботи, інформаційні статті несуть у собі характерні риси мовно-культурного середовища. У цьому медіажанрі помітне поступове інформаційне розгортання новини, коли відбувається різномасштабне повторення вихідної інформації, де важливу текстотвірну роль відіграє категорія темпоральності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попри численні розвідки темпоральності у функціональній граматиці та стилістиці висвітлення цієї категорії не видається повним з огляду на жанрове різноманіття текстів. Найбільша увага прикута встановленню особливостей функціонування мовних одиниць на позначення часу в текстах художнього дискурсу (О.В. Бондарко, З.Я. Тураєва, І.Р. Гальперін тощо). Темпоральна структура текстів інших комунікативних царин, зокрема медійного дискурсу з контрастивної перспективи у світлі фрактального підходу є ще недослідженою і тому є вельми актуальною. Окремі загальні риси темпоральної організації українських і німецьких медіатекстів висвітлено в працях О.І. Бондаря [2], М. Маршал [25], І.О. Талаш [12] та М. Геніг [21].

Газетні інформаційні статті досліджували переважно в одномовному культурному дискурсі в різнопланових аспектах [7; 16; 22; 24; 30 тощо]. Зіставні аналізи проводили, насамперед, на матеріалі англійської, китайської, німецької, польської, російської, фінської й угорської мов [17; 26; 27 та інші]. Відсутність комплексних українсько-німецьких контрастивних студій інформаційних статей зумовлює необхідність цієї розвідки.

Мета статті – встановити подібності / відмінності під час вираження темпоральності у паралельних німецьких і українських інформаційних статтях на різних етапах фрактального розгортання подання новини.

Матеріалом контрастивної студії слугують паралельні тексти (про паралельні тексти див. [30; 23]) зовнішньополітичної тематики в сучасних німецьких і українських медіавиданнях. Тексти зібрано упродовж 2002–2015 років із провідних німецько- й українськомовних друкованих видань, а саме: *Berliner Zeitung, Der Tagesspiegel, Die Welt, Frankfurter Allgemeine Zeitung, Süddeutsche Zeitung, taz, День, Голос України.*

Виклад основного матеріалу. У α-фракталі німецької інформаційної статті прослідковується подібність до α-фрактала замітки (дет. див. [9]) в темпоральному аспекті: переважна більшість дієслівних заголовків (94%) виражена теперішнім часом, наприклад: (1) *Occupy* ***belagert*** *die Wall Street* (BZ, 18.11.11); (2) *Ex-Manager von Fukushima* ***stirbt*** *an Krebs* (DT, 11.08.13).

Заголовок (2) наглядно показує прагнення редакції зробити новину наближеною до адресата завдяки використанню теперішньої форми дієслова, оскільки з інтродуктивного речення читачеві стає зрозумілим, що колишній директор атомної станції Фокушіма помер у вівторок, а номер газети вийшов у четвер.

У головному заголовкові німецької інформаційної статті поодиноко трапляються еліптичні форми перфекта, як-от*:* (3) *Engere Zusammenarbeit bei Wirtschaftspolitik geplant* (BZ, 30.04.07).

Заголовок (2) міг би бути оформлений також еліптичною формою перфекта, наприклад: *Ex-Manager von Fukushima gestorben.* Але такий заголовок більше притаманний замітці, а в інформаційній статті редактор, вочевидь, хотів наголосити на причині смерті і прив'язати її до місця роботи дійової особи повідомлення, а не просто передати факт. Назва станції одразу асоціюється в читача з найбільшою аварією після Чорнобиля. Ім'я ж директора цієї станції пересічному німецькому читачеві невідоме, хоча Масао Юшідо виявив під час ліквідації позаштатної ситуації на атомній станції, спричиненої цунамі, мужність, яка дозволила запобігти більш жахливим наслідкам цієї катастрофи.

У підзаголовку німецької інформаційної статті також домінують пропозиції, передані теперішнім часом (81%). Хоча трапляються й форми претерита та перфекта з елементами еліпса. Наприклад: *BND-Affäre: Minister* ***bietet*** *vertrauliche Aussage* ***an*** (BZ, 30.04.15); *Masao Yoshida* ***wurde*** *im März 2011 zum Helden* (DT, 11.08.13).

У ω-фракталі німецької інформаційної статті, як і в замітці, у головних реченнях, домінують індикативні дієслівні форми претерита (50%) і презенса (32%). Часові форми плюсквамперфекта трапляються у 9% вибірки, перфекта – 8% і футура I – 1%. При цьому φ-фрактал інформаційної статті виражений рівною мірою презенсом і перфектом*,* хоча тут, на відміну від замітки, можуть вживатися інші часові форми: плюсквамперфект і претерит.

Наприклад, наведемо типову німецьку інформаційну зовнішньополітичну статтю.

(З) *Israel: Olmert sichert sich Rückhalt in seiner Partei*

(ПЗ) *Mehrheit stimmt gegen eine Entlassung*

(1) *Der nach massiver Kritik an der Führung des Libanon-Krieges angeschlagene israelische Regierungschef Ehud Olmert* ***hat sich*** *den Rückhalt seiner Kadima-Partei* ***sichern können****.* (2) "*Der Ministerpräsident genießt eine nie dagewesene Unterstützung",* ***sagte*** *Vize-Regierungschef Schimon Peres nach Ende einer Kadima-Fraktionssitzung.* (3) *Dies* ***sei*** *ein großer Tag für die Kadima,* (3а) *die aus diesem Treffen geeint und gestärkt hervorgehe.*

(4) *Dem iraelischen Militärrundfunk zufolge* ***stimmten*** *nur drei der 29 Fraktionsmitglieder für die Entlassung Olmerts.* (5) *Zu ihnen* ***zählten*** *demnach auch Außenministerin Zipi Livni,* (5а) *die*

Olmert zuvor zum Rücktritt aufgerufen hatte, und der Kadima-Fraktionschef Avigdor Izschaki. (6) *Izschaki* ***hatte*** *aus Protest gegen die Rücktrittsweigerung Olmerts* ***angekündigt****, selbst zurückzutreten.*

(7) *Die Fraktion* ***hatte*** *sich mit den Ergebnissen eines Untersuchungsberichts zum Libanon-Krieg im Jahr 2006* ***befasst****.* (8) *Der Bericht* ***war*** *Anlass für die Forderung nach einem Rücktritt Olmerts.* (9) *Das am Montag veröffentlichte Papier* ***wirft*** *Olmert, Verteidigungsminister Amir Perez sowie der damaligen Militärspitze schwere Fehler bei der Planung und Führung des Krieges* ***vor****.* (AFP) (BZ, 03.05.07)

Як видно з наведеного прикладу, домінувальною часовою дієслівною формою, яку використовують під час збереження теми, є претерит. Початкова пропозиція виражена традиційно перфектом (1). При зміні теми з екскурсом в історію задіяний плюсквамперфект (7). Часте використання часової форми презенса пояснюється її семантичною багатофункціональністю: він може бути актуальним, узагальнювальним, атемпоральним, розповідним, історичним і футуральним (дет. див. [10]).

У головних реченнях, як видно з наведеного прикладу, трапляються також форми кон'юнктива під час передання чужої мови (3), оскільки не завжди журналісти наводять пряму мову (2) із відповідною пунктуацією. За нашими спостереженнями, речення з кон'юнктивом трапляються в середньому 1 на 14 речень з індикативом. Серед них частіше використовують презенс кон'юнктив для теперішнього часу і перфект кон'юнктив – для минулого. У підрядних реченнях кон'юнктив фіксуємо так само часто, як й індикатив. Таку закономірність спостерігаємо і в замітках (див. [9]). Це зумовлено тим, що багато підрядних речень використовують під час передання непрямої мови.

У дієслівному заголовку української інформаційної статті частота вживання форм минулого й теперішнього часів приблизно однакова. Наприклад: *Переговори по «Турецькому потоку»* ***заморожено*** (ГУ, 15.09.2015 р.); *Штайнмайєр* ***кидає*** *виклик Меркель* (День, 09.09.2008 р.).

Варто зазначити, що головні заголовки в цьому жанрі частіше оформлені номінативними конструкціями, коли відсутня будь-яка прив'язка до темпоральних координат. Такими синтаксичними конструкціями адресанти намагаються привернути увагу читача до розлогих інформаційних медіатекстів.

В українському підзаголовку використовують три різні часові форми, але найчастіше фіксується минулий час (60%). Таке часове домінування пояснюється жанровою специфікою інформаційних медіатекстів, де на першому місці події, які щойно відбулися. Наприклад: *Партнери по німецькій коаліції* ***стали*** *суперниками* (День, 09.09.2008 р.).

У ω-фракталі української інформаційної статті у головних реченнях трапляються усі три часові форми дієслова. Домінує минулий час (66%), на другому місці – теперішній час (29%), і найменше, як і в німецькій вибірці, зафіксовано майбутній час (5%). Що стосується підрядних речень, то тут розподіл зберігається, але форми майбутнього часу мають значно більшу частку (відповідно 51%, 28% і 21%). Для наочності наведемо приклад української інформаційної статті:

(З) *Консультації без емоцій*

(ПЗ) *Україна представила НАТО своє бачення розвитку діалогу з Росією*

(АМ) *Микола СІРУК, «День»*

(1) *Україна чітко* ***виступає*** *проти будь-яких емоцій у відносинах із Росією.* (2) *Усі питання* ***повинні вирішуватися*** *в рамках політичних консультацій.* (3) *Таку позицію Києва у відносинах із Москвою під час засідання Комісії України–НАТО (КУН),* (3а) *яке відбулося в Брюсселі,* ***виклав*** *послам країн-членів Альянсу заступник міністра закордонних справ України Костянтин Єлісеєв.* (4) *«Українська сторона виступає проти будь-яких дій, що будоражать, і декларацій, ми – за нормальний цивілізований і спокійний діалог. Ми повинні з'ясовувати наші відносини не через засоби масової інформації, а шляхом дипломатичних, політичних консультацій», –* ***цитує*** *слова українського дипломата Інтерфакс-Україна.* (5) *За його словами, держави НАТО* ***вітали*** *такий підхід,* (6) *а також зі схваленням* ***сприйняли*** *позицію Києва відносно ЧФ РФ.* (7) *Зокрема – те,* (7а) *що Україна продовжуватиме чітко виконувати базові угоди відносно ЧФ РФ,* (7б) *які були підписані 1997 року і* (7в) *термін дії яких закінчується 2017 року.*

(8) *У той же час заступник міністра* ***зауважив****,* (8а) *що перебування російського Чорноморського Флоту не зміцнює української національної безпеки.* (9) *«Саме тому ми виступаємо за те, щоб після 2017 року весь ЧФ РФ був виведений із території нашої держави. У зв'язку з неконтрольованим використанням ЧФ РФ по суті під загрозу було поставлено національну безпеку Української Держави», –* ***пояснив*** *він.*

(10) *За словами К. Єлісеєва, під час засідання КУН країни НАТО* ***наголосили****,* (10а) *що суверенітет і територіальна цілісність України є наріжним каменем загальноєвропейської безпеки та стабільності.* (11) *На думку дипломата, найнадійнішими гарантії безпеки України та її територіальної цілісності* ***будуть*** *лише тоді,* (11а) *коли ми станемо членами НАТО.* (12) *«До тих пір, поки ми не є членами Альянсу, питання нашої національної безпеки та територіальної цілісності будуть лише предметом політичних дискусій. Нам потрібні реальні конкретні гарантії. Ці гарантії станом на сьогодні може дати лише одна організація безпеки – це НАТО», –* ***наголосив*** *він.*

(13) *К. Єлісеєв* ***висловив*** *думку,* (13а) *що ситуація в Грузії наблизила дату запрошення України до Плану дій із придбання членства.* (14) *«Зараз йде чітке усвідомлення, передусім так званими скептиками, серед держав-членів НАТО про те, що Україна не може залишатися безстроково у вакуумі безпеки. Безпека та стабільність на території України повинні бути забезпечені. Саме тому я оптимістично дивлюся на наше приєднання до ПДЧ», –* ***пояснив*** *він.* (15) *При цьому заступник міністра* ***визнав****,* (15а) *що багато залежить від самої України, від її здатності найближчим часом виконати зобов'язання,* (15б) *які вона взяла в контексті забезпечення політичної стабільності, проведення економічних реформ, реформ у сфері оборони та безпеки.* (День, 29.08.2008 р.)

Як видно з наведеного прикладу, інформаційна стаття насичена прямою мовою (речення 4, 9, 12, 14), що надає новині

Таблиця 1

Темпоральність у німецькій і українській інформаційних статтях

Мова	Минулий час (%)	Теперішній час (%)	Майбутній час (%)
Німецька	67	32	1
Українська	66	29	5

автентичності. Водночас є багато підрядних речень (3, 7, 8, 10, 11, 13, 15), якими передають непряму мову.

Для зіставлення вираження темпоральності в німецькій і українській інформаційних статтях складена таблиця 1 (див. табл. 1), з якої видно, що в інформаційних статтях обох медіапрактик простежується такий темпоральний розподіл.

Найчастіше задіяний минулий час (67% і 66%), яким інформують про події, що відбулися. Далі слідує теперішній час (32% і 29%), використання якого підкреслює актуальність події. Окрім того, він виконує іноді функцію пояснення і може виступати у значенні футурального чи історичного презенса. Найменше в інформаційних статтях трапляються дієслівні форми майбутнього часу (1% і 5%), що зумовлено специфікою медійного інформування.

Висновки. Зіставний аналіз вираження темпоральності в німецьких і українських інформаційних статтях у світлі фрактальної перспективи дозволяє зробити висновок.

Завдяки інтержанровій фрактальності в інформаційних медіатекстах різних форматів спостерігається темпоральна подібність між інформаційною статтею і заміткою в обох лінгвокультурах. У початковому фракталі німецьких інформаційних статей використовують форми теперішнього часу для створення ефекту присутності. α-фрактал української замітки, на відміну від німецької, виражений однаковою мірою дієслівними формами теперішнього та минулого часів. Проміжний фрактал німецької й української інформаційних статей у сучасній медіапрактиці оформлений переважно формами минулого і теперішнього часів. У кінцевому фракталі обох мов домінують форми минулого (66–67%) і теперішнього (29–32%) часів, вживання форм майбутнього часу коливається в межах 1–5%.

Перспективний напрям подальших досліджень убачаємо в контрастивному аналізі інших медійних жанрів з метою виявлення універсальних закономірностей вираження темпоральності в цій комунікативній царині в світлі фрактального підходу.

Література:

1. Барчук В.М. Граматична категорія темпоральності: семантико-структурний аспект // Мовознавство. 2011. № 6. С. 64–76.
2. Бондар О.І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження. Одеса: Астропринт, 1996. 192 с.
3. Воробьёва О.П. Словесная голография в пейзажной дискурсе Вирджинии Вулф: модусы, фракталы, фузии // Когниция, Коммуникация, Дискурс. 2010. № 1. С. 47–74.
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. 8-е изд., стереот. Москва: Либроком, 2014. 144 с.
5. Домброван Т.И. Язык в контексте синергетики. Одесса: Одесская гор. тип., 2013. 342 с.
6. Жаботинская С.А. Геометрия смысла: концептуальные модели языка и фрактальные формы. Первая российская конференция по когнитивной науке: тезисы докладов. Казань: Казанский гос. ун-т, 2004. С. 85–87.
7. Зайцева В.В. Метонімія як спосіб вторинної номінації у мові друкованих засобів масової інформації: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Дніпропетровськ, 2009. 213 с.
8. Золотова Г.А. Категории времени и вида с точки зрения текста. Вопросы языкознания. 2002. № 3. С. 8–29.
9. Кійко Ю.Є. Темпоральність у сучасних німецьких і українських медійних замітках з фрактальної перспективи. Науковий Вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство». Дрогобич, 2017. Вип. 7. С. 77–80.
10. Кійко Ю.Є., Кудрявцева О.Д. Основи теоретичної граматики німецької мови. Чернівці: ЧНУ, 2009. 184 с.
11. Пономаренко И.Н. Симметрия / асимметрия в лингвистике текста: дис. ... докт. филол. наук: 10.02.19. Краснодар, 2005. 322 с.
12. Талаш І.О. Часовий континуум публіцистичного дискурсу. Лінгвістика і поетика тексту. Філологічні студії. 2012. Вип. 7. Ч. 2. С. 247–253.
13. Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность / отв. ред. А.В. Бондарко. Л.: Наука, 1990. 263 с.
14. Тураева З.Я. Лингвистика текста: Текст: Структура и семантика. 3-е изд. Москва: УРСС, 2012. 144 с.
15. Bircen M. / Coon A.C. Discovering Pattern in Mathematics and Poetry. Amsterdam, New York: Rodopi, 2008. 213 p.
16. Burger H. / Luginbühl M. Mediensprache: eine Einführung in Sprache und Kommunikationsformen der Massenmedien. 4., neu bearb. und erw. Aufl. Berlin: de Gruyter, 2014. 532 S.
17. Drewnowska-Vargáné E. Pressediskurse im Kontrast: Parallel-textanalysen zum Deutschen, Polnischen und Ungarischen. Landau in der Pfalz: Verlag Empirische Pädagogik, 2015. 624 S.
18. Eroms H.-W. Fraktale Erzählweise in Walter Kempowskis Tagebüchern. Gesprochen – geschrieben – gedichtet. Variation und Transformation von Sprache / Hrsg. von M. Dannerer u.a. Berlin: Schmidt, 2009. S. 89–102.
19. Eroms H.-W. Fraktale Texte. Selbstähnliche Texte als Bausteine // Zugänge zum Text / Hrsg. von P. Bassola u.a. Frankfurt a.M.: Lang, 2014. S. 101–126.
20. Fix U. Fraktale Narration. Eine semiotisch-textlinguistische Analyse // Medientheorien und Multimedialität. Ein TV-Werbespot – Sieben methodische Beschreibungsansätze. Köln: Herbert von Halem, 2011. S. 70–87.
21. Hennig M. Tempus und Temporalität in geschriebenen und gesprochenen Texten. Tübingen: Niemeyer, 2000. 211 S.
22. Lüger H.-H. Pressesprache. Tübingen: Niemeyer, 1995. 169 S.
23. Lüger H.-H. Probleme des Text(sorten)vergleichs // Textlinguistik als Querschnittdisziplin / Hrsg. von Z. Berdychowska. Frankfurt a.M.: Lang, 2013. S. 49–64.
24. Marinos A. „So habe ich das nicht gesagt!“ Die Authentizität der Redewiedergabe im nachrichtlichen Zeitungstext. Berlin: Logos-Verlag, 2001. 380 S.
25. Marschall M. Textfunktion der deutschen Tempora. Geneve: Edition Slatkine, 1995. 292 S.
26. Pressetextsorten im Vergleich – Contrasting Text Types in the Press / Hrsg. von H. Lenk, A. Chesterman. Hildesheim: Georg Olms, 2005. 387 S.
27. Qiu Zh. Anders schreiben, anders denken: manipulative Taktiken und politische Denkmuster in der deutschen und chinesischen Presseberichterstattung. Tübingen: Niemeyer, 1997. 205 S.
28. Schröder T. Die Handlungsstruktur von Texten. Tübingen: Narr, 2003. 276 S.
29. Spillner B. Textsorten im Sprachvergleich. Ansätze zu einer kontrastiven Textologie // Kontrastive Linguistik und Übersetzungswissenschaft / Hrsg. von W. Kühlwein, G. Thome, W. Wills. München: Fink Verlag, 1981. S. 239–250.
30. Straßner E. Journalistische Texte. Tübingen: Niemeyer, 2000. 105 S.
31. Text-und Gesprächslinguistik: ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung / Hrsg. von K. Brinker u.a. Berlin, New York: de Gruyter, 2000. 1. Bd. 884 S.

Кийко Ю. Е. Темпоральность в немецких и украинских информационных статьях с фрактальной перспективы

Аннотация. В статье автор ставит перед собой цель выявить закономерности проявления такой центральной текстовой категории как темпоральность в параллельных информационных статьях на материале немецкой и украинской внешнеполитических медиапрактик с фрактальной точки зрения. Основное внимание сфокусировано на сопоставлении заголовка как α-фрактала, ліда как φ-фрактала и самого текста как ω-фрактала.

Ключевые слова: темпоральность, информационная статья, фрактальность, немецкий язык, украинский язык.

Kiyko Yu. Temporality in German and Ukrainian news articles from a fractal point of view

Summary. The article aims to identify the patterns in the expression of such a central text category as temporality in the parallel foreign policy news articles based on the material of the German and Ukrainian newspapers. Attention is focused on the comparison of the α-fractal as a header block, the φ-fractal as an intermediate informational block that briefly highlights the initial fractal, and the ω-fractal, where the main news is fully unraveled informationally.

Key words: temporality, news article, factuality, the German language, the Ukrainian language.

УДК 811.112.2'33'374

Кійко С. В.,
доктор філологічних наук,
доцент кафедри германського, загального і порівняльного мовознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ І МІЖМОВНІ ОМОНІМИ У ФАХОВІЙ МОВІ ТЕАТРУ

Анотація. Статтю присвячено дослідженню семантичної відповідності інтернаціональної німецької й української театральної термінології. Запропоновано низку нових підходів до розгляду явища міжмовної омонімії на матеріалі далекоспоріднених мов і прослідковано культурно специфічну семантико-стильову еволюцію міжмовних омонімів у системі національних мов-носіїв.

Ключові слова: театральне мистецтво, театральна термінологія, семантика, міжмовна омонімія, омонімічний ряд.

Постановка проблеми. Мова театру є професійною субмовою, що охоплює лексику на позначення акторського мистецтва, драматургії, сцени, декорацій, техніки, театральних стилів, видів та форм театру, театральних епох, керівництва театром, театральної організації, поняття музики та танцю у театральних постановках. Без значної за обсягом, багатоплановості в семантичному, структурно-словотвірному, лексико-граматичному і функціональному відношеннях театральної лексики неможливо уявити всю повноту і складність словникового складу німецької й української мов нашої епохи. Як кожна професійна субмова, мова театру містить велику кількість інтернаціональних слів та елементів, що зумовлено процесами міжкультурного обміну з тривалою традицією взаємного і багатостороннього збагачення через гастролі, театральні фестивалі на кшталт «Театр світу» (з 1981), «Національний театр» (з 1954), «Московські театральні дні в Мюнхені» (1988) або міжнародні театральні роботи режисерів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання становлення і розвитку театральної лексики української та німецької мов на сучасному етапі їх розвитку були предметом дослідження низки авторів. Зокрема проаналізовано семантичні групи театральної термінології [1], особливості функціонування окремих театральних термінів [2], здійснено тезаурусне моделювання театральної термінології на основі структурні відношень між її елементами (синонімія, кореляція, гіперогіпонімія) [3; 4], а також розглянуто українську театральну термінологію в історичному аспекті – її становлення та розвиток [5]. У вказаних працях описано шляхи формування національних театральних термінологій у зв'язку з історією розвитку драматичного театру, показана системна організація театральної лексики, встановлено структурні та словотвірні типи театральних термінів, виявлено стилістичні функції термінів театру, перенесених в іншостильовий контекст. Проте мова театру розглядається лише як одна зі складових частин конкретної загальнонаціональної мови, феномен інтернаціональності субмови театру залишається поза увагою, що й зумовлює актуальність нашого дослідження.

Отже, **мета дослідження** – комплексно розглянути інтернаціональні особливості субмови театру і встановити інтра- та екстралінгвістичні розбіжності між етимологічно спорідненими німецькими й українськими театральними термінами. У результаті їхньої культурноспецифічної семантико-стильової еволюції у лоні конкретної національної мови-носія та національної терміносистеми театру їхні семантичні структури збагатилися додатковими значеннями. Подекуди їхні семантичні структури суттєво видозмінилися або ж наповнилися іншим змістом. Це вказує на необхідність аналізу та опису міжмовних термінологічних омонімів у субмові театру.

Матеріалом роботи слугувала суцільна вибірка термінів субмови театру з тлумачних і перекладних словників та лексиконів [6; 7; 8] та їх українських відповідників з тлумачного словника української мови [9]. Загальна кількість досліджуваних лексем – 140 формальних міжмовних відповідників, з них 127 іменників, 5 прикметників, 7 дієслів і 1 вигук.

Виклад основного матеріалу. У роботі у структурному і функціональному аналізі досліджуваної терміносистеми ми не диференціюємо термінологічну і професійну лексику. Робочим терміном для їх позначення використовуємо поняття *театральна лексика* (далі – ТЛ), а одиниця, елемент ТЛ умовно називається в роботі *театральним терміном* (далі – ТТ). Отже, під ТЛ ми розуміємо сукупність термінів і професіоналізмів театрального мистецтва, що відображають сукупність відповідних реалій, а під ТТ – слово чи сполучення слів, яке стосується сфери театрального мистецтва.

Німецька й українська ТЛ формувались як за рахунок елементів національної мови, так й іншомовних запозичень інтернаціонального характеру. Одним із найважливіших джерел є запозичення з латини (*die Dekoration – декорація, das Requisit – реквізит, die Repetition – репетиція*) і грецької мов (*das Amphitheater – амфітеатр, der Dialog – діалог, die Dramaturgie – драматургія*). У сучасних німецькій і українській ТЛ наявні також численні запозичення з французької (*das Benefiz – бенефіс, die Premiere – прем'єра*), англійської (*das Musical – мюзикл, die Travestie – травесті*), італійської (*der Impresario – імпресаріо, die Soffitte – софіти*) та інших мов. Досліджуваний прошарок лексики утворює терміносистему, в межах якої ми виділяємо не тільки вузькоспецифічні терміни (*der Regisseur – режисер, das Requisit – реквізит, das Szenario – сценарій, die Travestie – травесті, der Figurant – фігурант*), але й слова широкого вжитку з інших галузей культури і мистецтва (*das Abonnement – абонемент, der Autor – автор, die Intonation – інтонація*). Оскільки основою драматичного мистецтва є література, то певна частина ТЛ збігається з літературознавчою термінологією на позначення драматичних жанрів літератури (*die Exposition – експозиція, der Epilog – епілог, das Intermedio – інтермедія, der Prolog – пролог, die Tragödie – трагедія*). У драматичному театрі присутні також елементи музики і балету, тому до ТЛ належать слова із суміжних терміносис-

тем, як *der Dirigent – диригент, die Partitur – партитура, der Solist – соліст* та ін.

Серед досліджуваних інтернаціоналізмів у складі ТЛ можна виділити 14 предметно-тематичних груп, а саме:

1) найменування осіб, безпосередньо пов'язаних з театральним мистецтвом, а саме: а) виконавців (*der Debütant – дебютант, der Partner – партнер, der Statist – статист, der Koryphäe – корифей*); б) митецького персоналу театру (*der Dramaturg –драматург, der Regisseur – режисер*); в) робітників технічних цехів (*der Dekorateur – декоратор, der Requisiteur – реквізитор*); г) службовців театру (*der Kassierer / der Kassier – касир, der Garderobier – гардеробник*);

2) номінації сцени і її складових частин (*das Portal – портал, die Planchette – планшет* та под.);

3) назви складових частин глядацької зали (*der Balkon – балкон, die Galerie – галерея, die Loge – ложа* та ін.);

4) найменування компонентів і засобів сценічного мистецтва: а) назви засобів виражальних сценічних дій і акторської майстерності (*die Intonation – інтонація, die Mimik – мімік, die Geste – жест*); б) назви негативних акторських засобів роботи (*die Deklamation – декламаційність*);

5) найменування зовнішніх засобів сценічної виразності спектаклю, а саме: а) різновидів декораційного оформлення (*die Dekoration – декорація, die Kulisse – куліса*); б) предметів театрального вжитку (*die Accessoire – аксесуар / бутафорія, das Requisit – реквізит*); в) різновидів звукового оформлення спектаклю (*die Montage – монтаж, der Effekt – ефект*); г) освітлюваних пристроїв театральної сцени (*die Rampe – рампа, die Soffitte – софіти*); д) понять, пов'язаних з постановкою спектаклю (*die Person – персонаж, das Repertoire – репертуар*);

6) назви різноманітних видів, жанрів драматичного твору і форм його сценічного втілення *(das Drama – драма, die Komödie – комедія, die Premiere – прем'єра, die Tragödie – трагедія* та ін.);

7) назви складових частин п'єси (*der Akt – акт, der Epilog – епілог* та ін.);

8) найменування основних форм драматичної мови (*der Dialog – діалог, der Monolog – монолог, die Replik – репліка* та ін.);

9) найменування театральних амплуа (*der Komiker – комік, die Travestie – травесті, der Tragiker – трагік* та ін.);

10) назви поширених форм театральних колективів і заходів, пов'язаних з організацією театральної справи (*die Truppe – трупа, das Benefiz – бенефіс* та ін.);

11) реакція відвідувачів на виставу, способи театральної реклами та форми дозволу на відвідування театру (*bravo – браво, das Abonnement – абонемент*);

12) назви понять, що передували сучасному театру (*das Intermedio – інтермедія, der Chorege – хорег* та ін.);

13) найменування теоретичних галузей мистецтвознавства, пов'язаних із театральним мистецтвом (*die Szenographie – сценографія* та ін.);

14) найменування дій, пов'язаних з підготовкою і випуском спектаклю (*doubeln – дублювати, soufflieren – суфлірувати* та ін.).

Наведена вище класифікація не передає повної картини всієї тематичної різноманітності ТЛ, оскільки не містить найменувань різного роду театрів на кшталт *драматичний театр – das Schauspielhaus, пересувний театр – das Wandertheater / die Wanderbühne, театр комедії – das Lustspielhaus, театр ляльок – das Puppentheater,* теоретичних галузей театрального мистецтвознавства: *основи драматургії – die Grundlagen der Dramaturgie, сценічний рух – die Bewegung auf der Bühne / die Bühnenpräsenz,* спеціальної термінології, запропонованої окремими діячами театрального мистецтва, типу *експериментальний театр – das Experimentiertheater / die Experimentierbühne, дидактичний театр – didaktisches Theater, das Off – задня частина сцени, das Black-out – раптове затемнення сцени* тощо. Виникнення таких термінів зумовлено потребою в уточненні основного найменування. Як бачимо, в українській і німецькій мовах ця ТЛ представлена словосполученнями і композитами, серед яких нема інтернаціональної лексики.

Категорійно-граматична база театральних інтернаціоналізмів представлена трьома граматичними класами слів. Основним граматичним класом є іменники (127 омопар), що зумовлено їх здатністю класифікуватися за ступенем абстракції, значною потенціальною можливістю деривації. Менш представлені прикметники і дієслова. У зв'язку з тим, що дієслова, які необхідні для позначення спеціальних процесів, важче піддаються логічній класифікації, вони зазвичай витісняються віддієслівними іменниками: *дублювання, мізансценування, перевтілення, суфлювання*. Загальна кількість дієслівних омопар дорівнює 7: *debütieren – дебютувати, doubeln – дублювати, dramatisieren – драматизувати, improvisieren – імпровізувати, inszenieren – інсценувати, probieren – пробувати, soufflieren – суфлювати.* Своєрідність прикметників у ТЛ полягає в тому, що вони, виконуючи переважно класифікаційну функцію, рідко виступають у самостійній функції, будучи компонентами складових частин термінів, пор.: *акторський прийом, бутафорський цех, виконавська майстерність, декораційне оформлення*. Кількість ад'єктивних омопар складає 5: *dekorativ – декоративний, didaktisch – дидактичний, theatralisch – театральний, total – тотальний, tragisch – трагічний.* У вибірці трапився також один вигук *bravo – браво,* запозичений з італійської мови.

Серед досліджуваних лексем можна виокремити як міжмовні омоніми, які є потенційним джерелом інтерференційних помилок, так і суто інтернаціоналізми, значення яких у німецькій і українській мовах однакове. Кількість інтернаціоналізмів набагато менша, ніж міжмовних омопар, і становить 8 пар, серед яких 7 іменників і 1 вигук. Сюди належать такі пари іменників, як нім. *die Arie* – укр. *арія* «вокальний твір», нім. *der Balkon* – укр. *балкон* «місце для глядачів у середніх і верхніх ярусах», нім. *das Ballett* – укр. *балет* «вид театрального мистецтва, що поєднує танець, музику і драматургічний задум», *der Debütant* – укр. *дебютант* «митець, який уперше виступає перед публікою», нім. *die Primaballerina* – укр. *прима-балерина* «балерина, яка виконує перші партії», нім. *der Regisseur* – укр. *режисер* «постановник спектаклю». Інтернаціональним є також вигук нім. *bravo* – укр. *браво,* який уживається як вияв похвали, схвалення чого-небудь.

Загальна кількість формальних відповідників, які не є інтернаціоналізмами, складає 132 міжмовні омопари, з них 120 іменників, 5 прикметників і 7 дієслів. Ми вважаємо закономірні корелятивні варіації та розбіжності *формально-мовних* (фонетичних, графічних, акцентологічних та інших) ознак театральних термінів у порівнюваних мовах-носіях вторинними, тоді як їхні *сигніфікативно-понятійні* корелятивні розбіжності – первинними. Такий відхід дозволить підкреслити *інтерферентно-небезпечні* компоненти *внутрішньої* та *зовнішньої форми* термінів і таким чином запобігти викривленню понятій-

ного апарату відповідних терміносистем. Серед досліджуваних термінів нам не трапилися міжмовні омоніми з випадковим фонетичним і/або графічним збігом. Усі досліджувані 132 пари міжмовних термінологічних омонімів є етимологічно спорідненими терміноодиницями. Зіставлення внутрішньої сторони досліджуваної лексики дозволяє поділити її на дві великі групи: повні і часткові міжмовні омоніми.

До **повних міжмовних термінологічних омонімів** належить чотири типи дивергенції:

1) омопари, у яких відсутні формальні відповідники в німецькій або українській театральній мові, але наявні такі відповідники в інших термінологіях чи сферах мовного вжитку (26 термінопар), наприклад, нім. *die Charge* – укр. *шарж*. У німецькому слові наявне термінологічне значення «(*театр.*) роль другого плану», не засвідчене в українському відповіднику. Такі термінопари інтерферентно-небезпечні, оскільки міжмовна омонімія перехрещується тут з внутрішньомовною термінологічною омонімією на рівні різних терміносистем однієї мови-носія. Так, нім. *die Charge* має ще декілька термінологічних значень: «(*військ.*) звання; (*техн.*) завантаження доменної печі; (*фарм.*) серія лікарських засобів». Для омопари нім. *das Portal* – укр. *портал* відмічено два спільні значення: «архітектурно оформлений вхід до будинку» і «(*техн.*) металева рама як частина опорної конструкції». В українському слові присутнє термінологічне значення зі сфери тетру «архітектурне обрамлення сцени». Натомість німецьке слово вживається у комп'ютерній галузі для позначення першої сторінки браузера. В омопарі нім. *das Accessoire* і укр. *аксесуар* в обох мовах по-різному переосмислене первинне значення французького слова *accessoires* «другорядні речі» < лат. *accedere* «додавати». Так, згідно з цими словника [7], нім. *Accessoires* позначає такі предмети: *Taschen, Schuhe, Kleidung, Schmuck, Uhren, Möbel, Brillen, Hüte, Textilien, Lederwaren, Handtaschen, Bekleidung, Kleider, Gürtel, Parfüm, Schals, Kosmetik, Dessous, Farben, Kostüme, Sortiment, Männeranzügen, T-Shirts.* Український відповідник має більший семантичний обсяг і, крім позначення модних деталей одягу, оформлення, оздоблення, містить термінологічне значення «бутафорія», відсутнє в німецького відповідника. У німецького полісемантичного іменника *der Block* наявне значення «відділена частина глядацьких місць у театрі», не відмічене в жодному з п'яти українських омонімічних іменників, пор. *блок*[1] «(*тех.*) механізм для підняття важких предметів»; *блок*[2] «(*тех.*) частина споруди, пристрою»; *блок*[3] «(*політ.*) об'єднання держав, організацій, партій»; *блок*[4] «упаковка цигарок», *блок*[5] «захист, перешкода». Аналогічну картину спостерігаємо у порівнянні нім. *die Gala* з трьома формальними українськими відповідниками: *гала*[1] «особливо урочисте видовище»; *гала*[2] «народ в Ефіопії»; *гала*[3] «(*діал.*) литка». Жодне зі значень не відповідає зафіксованому в німецькому відповіднику *die Gala* термінологічному значенню «вистава, концерт, виступи митців»;

2) етимологічно споріднені термінопари, члени яких, маючи подібну внутрішню форму, позначають різні референтні сфери у різних галузях театру. Так, нім. *der Chor* і укр. *хор* позначають в обох мовах групу осіб, що разом співають пісню, а також вокальний твір і його виконання, співочий колектив, парні струни в музичних інструментах. Термінологічні значення з театральної сфери в цих іменників розходяться: нім. *der Chor* вживається для позначення групи акторів, які коментують події на сцені, тоді як укр. *хор* позначає виконавців у давньогрецькому театрі, які спільно вели одну з основних партій вистави. Розходження термінологічних значення спостерігається також в омопарі нім. *der Garderobier* – укр. *гардеробник*. Німецький форматив має значення «особа, відповідальна за догляд за сценічними костюмами», тоді як український відповідник позначає людину, яка обслуговує роздягальню. Цікавим є співвідношення вільних і термінологічно відмічених значень в омопарі нім. *die Maske* – укр. *маска.* Спільними для обох слів є основне та деякі переносні, насамперед метонімічні, значення «заслона для обличчя», «людина в маскарадному костюмі», «зліпок із гіпсу», «пристосування для подачі кисню», «темна морда в собаки світлого окрасу» та 2у системах оброблення інформації – набір символів для контролю». Термінологічні значення зі сфери театру розходяться: нім. *die Maske* позначає обличчя актора, змінене за допомогою макіяжу, бороди, перуки. Укр. *маска* вживається для позначення зовнішнього вигляду, характерних рис актора, що зображує певний тип. Український відповідник має ще два термінологічних значення зі сфери театру: «постійний персонаж італійської комедії 16–18 ст.» і «розважальна придворна вистава». Загалом, налічуємо 7 міжмовних омонімічних термінопар, які позначають різні референтні сфери у різних галузях театру;

3) омонімічні терміногрупи, утворені внаслідок внутрішньомовної омонімії або паронімії в німецькій мові, що викликає міжмовну інтерференцію і призводить до міжмовної німецько-української омонімії. Прикладом слугують іменники укр. *драматург* та нім. *der Dramaturg* / *der Dramatiker.* Укр. *драматург* позначає письменника, який створює драматичні твори і є відповідником до нім. *der Dramatiker,* тоді як нім. *der Dramaturg* має значення «літературний порадник у театрі». Укр. *партія* має два німецькі відповідники – *die Partie* і *die Partei,* запозичені з франц. *partie* «частина». Укр. *партія* у значеннях «політична організація», «група осіб зі спільними інтересами, переконаннями» перекладається нім. *die Partei,* а в значеннях «певна кількість предметів, товарів», «певна кількість продукції», «гра (в шахи, карти)», «заміжжя» має німецький відповідник *die Partie.* Терміни зі сфери театру «частина багатоголосного музичного твору; її виконання» відповідають нім. *die Partie.* Укр. дієслову *пробувати* відповідають нім. *proben* і *probieren.* У значенні «випробовувати на якість, придатність», як-от: *пробувати актора на головну роль* німецьким відповідником буде дієслово *proben.* Нім. *probieren* має також термінологічно відмічене значення «репетирувати певну сцену», не наявне в укр. *пробувати.*

Кількість таких міжмовних омонімічних пар у нашій вибірці становить 8 термінопар. Такий змішаний тип інтерференції характерний насамперед для низького рівня іншомовної компетенції і особливо важливий з огляду на запобігання створенню неправильних (калькованих) відповідників на матеріалі інтернаціональних морфем, напр., коли білінгви-неносії німецької мови утворюють терміноформу **der Komik* замість наявного усталеного *Komiker*, виходячи з міжмовної українсько-німецької відповідності суфіксів *-ік(а) = -ik* (пор. *міміка – die Mimik, репліка – die Replik;* загалом близько 860 іменників цього типу);

4) пари повних міжмовних омонімів зі спільною семою, яка по-різному реалізувалася в кожному формальному відповіднику (4 ТТ): нім. *chargieren* і укр. *шаржувати,* запозичені з франц. *charger* «вантажити; перебільшувати». В українській мові розвинулося значення «зображувати у вигляді шаржу», у німецькій – три термінологічних значення «(*студ.*) з'являти-

ся у вбранні студентської спілки; грати на сцені, надмірно підкреслюючи почуття; (*метал.*) завантажувати печі». Як бачимо, значення «перебільшувати» отримало два різних переосмислених тлумачення: у німецькій мові воно містить сему «грати», а в українській – «перебільшено зображати». У німецькій мові для позначення поняття, аналогічного українському, розвинулося інше дієслово – *karikieren*. Таким чином, знову отримуємо інтерференцію семантичного типу, характерну для низького й середнього рівня іншомовної компетенції.

До **неповних** (або часткових) **міжмовних термінологічних омонімів** відносимо формально-паралельні етимологічно споріднені одиниці, хоча б одне з термінологічних значень яких стосується однієї і тієї ж референтної сфери, а інші не збігаються (87 ТТ). Вони є «найпідступнішими порадниками» професійного перекладача, оскільки особи із вищим та середнім рівнем іншомовної компетенції найчастіше помилково ототожнюють ті одиниці, які виявляють відносно незначні семантичні, структурні або екстралінгвістичні розбіжності. Задля комплексного конфронтативного представлення досліджуваних часткових міжмовних термінологічних омонімів пропонуємо декілька типологій їхніх корелятивних розбіжностей, які перетинаються і доповнюють одна одну, тобто одні й ті самі терміни можуть одночасно брати участь у різних типах омонімічних відношень.

1. Під час порівняння семантичних структур досліджуваних омопар ми зафіксували три типи розбіжностей семантичної структури:

а) *нім.* моносемічний ТТ – *укр.* полісемічний ТТ, як-от: нім. *das Foyer* позначає приміщення для відпочинку глядачів під час антракту. Укр. *фойє* має також похідне термінологічне значення «приміщення для відпочинку артистів між актами вистави», відсутнє в німецькому слові. Нім. *die Loge* і укр. *ложа* позначають відділені перегородками місця для глядачів у залі. В українському слові присутнє переносне значення «люди, що сидять на цих місцях», не засвідчене в німецькому відповіднику;

б) *нім.* полісемічний ТТ – *укр.* полісемічний ТТ. Для омопари нім. *das Proszenium* і укр. *просценіум* спільними є два термінологічних значення: «майданчик для гри акторів» і «передня частина сцени». Німецький відповідник має також третє термінологічне значення зі сфери театру, утворене на основі метонімічного переносу: «ложа, яка межує з просценіумом», не засвідчене в українському слові;

в) *нім.* полісемічний ТТ – *укр.* моносемічний ТТ, як-от: нім. *die Orchestra* і укр. *оркестра* зі спільним значенням «центральна частина театру в Давній Греції». Німецький відповідник має ще два похідних значення «(15-16 ст.) місце для придворної публіки» і «(17 ст.) місце для оркестру». Нім. *die Revue* і укр. *ревю* мають спільне значення «естрадне / театральне видовище». У німецького відповідника розвинулося також переносне значення «трупа, яка виконує ревю».

У цій класифікації ми обмежилися розглядом лише тих значень, які стосуються сфери театру. У вибірці трапилися також численні випадки міжмовної омонімії на рівні загальновживаної мови, при цьому окремі термінологічні значення є повними відповідниками і не викликають інтерференційних помилок під час перекладу. Так, нім. *der Akt* у значенні «частина театральної вистави» відповідає укр. *акт*. У той же час значення «(цирк, вар'єте) номер» перекладається українською як «номер 2: *ein akrobatischer Akt – акробатичний номер*. Наведені класифікації використовуються допоміжними під час опису таких типів розбіжностей:

1) сигніфікативно-понятійні розбіжності/нетотожності:

а) за нетотожністю *домінуючої семи* у загальному обсязі термінологічних значень, тип «процесуальність → результативність». Прикладом слугують нім. *die Szenografie* і укр. *сценографія,* які мають спільне значення «художнє оформлення спектаклю, вистави (декорації, костюми, освітлення і т. ін.)». В українській мові розвинулося похідне значення «мистецтво такого оформлення»;

б) за нетотожністю типу «явище → його об'єкт», як-от: нім. *das Abonnement* позначає право отримувати протягом певного часу газети, журнали, квитки в театр або кіно. Укр. *абонемент* набуло також метонімічного значення «реєстрова бібліотечна картка читача-абонента»;

в) за різними ступенями абстрактності, а саме за нетотожністю типу «поняття вищого ступеня абстракції → поняття вищого ступеня абстракції». Так, нім. *dramatisieren* і укр. *драматизувати* мають спільне значення «відображати події в драматичній формі». Український відповідник включає також поняття нижчого рівня абстракції «надавати твору драматичної форми», не наявне в німецькому слові. Прикметники нім. *total* і укр. *тотальний* позначають реалії, які стосуються всіх, охоплюють все, які поширюються на всіх, і є синонімами до слів «загальний, всеосяжний, повний». У німецькому прикметнику розвинулося у сполученні з іменником *театр* значення нижчого ступеня абстракції «який задіює глядачів у драматичні події на сцені»;

г) за *гіперо-гіпонімічними відношеннями* (термін із вужчим значенням (гіпонім) – термін із узагальнюючим значенням (гіперонім). Так, нім. *die Annonce* означає будь-яке оголошення в газеті, журналі, і є синонімом до слів *Anzeige, Inserat, Werbung, Zeitungsanzeige, Offertemoді* як укр. *анонс* позначає «оголошення про спектакль, фільм, лекцію».

2) термінологічно-узусні розбіжності: хронологічні розбіжності типу «*застарілий термін – сучасний* (*частотний*) *термін»*. Прикладом може слугувати омопара нім. *das Benefiz* – укр. *бенефіс,* у якої співпадає значення «вистава на честь митця», при чому нім. значення є застарілим. Більш частотним у німецькій мові є значення «благодійний захід». В українській мові розвинулося переносне нетермінологічне значення «момент вищого успіху, слави». Нім. *die Galerie* і укр. *галерея* мають спільне значення «верхні яруси театру», при чому це значення у німецькому слові відмічене як застаріле; натомість вживається сполучення *oberster Rang*. Нім. *Galerie* позначає насамперед митецькі виставки і є синонімом до слів *Ausstellungsraum, Gemäldesammlung, Bildersammlung*.

3) функціонально-стильові розбіжності:

а) у межах театральної мови типу *нетиповий (неофіційний) термін – типовий (офіційний, рекомендований*) *термін*. Так, нім. *die Rampe* позначає передній, трохи припіднятий край сцени як межу між сценою і глядацьким залом і в цьому значенні вживається у сталому виразі *über die Rampe kommen/gehen* «мати успіх у публіки». Український відповідник у значенні «театральна сцена» вживається рідко, на що вказує відповідне маркування у словниковій статті.

б) розбіжність типу *термін високого стилю – нейтральний* або *універсальний термін*: нім. *der Akteur* – укр. *актор.* У значенні «виконавець ролей» українське слово є нейтральним терміном, а німецьке – терміном високого стилю, замість якого вживається нейтральне *der Schauspieler.*

в) розбіжність типу «*нетиповий / типовий для національної мови-носія термін».* Так, укр. *касир* у значенні «прода-

вець квитків» має два німецькі відповідники: *der Kassier* і *der Kassierer,* при чому вживання *der Kassier* обмежене територіально (південна Німеччина, Австрія, Швейцарія).

Феномен міжмовної омонімії в субмові театру поєднує не тільки близькоспоріднені, але й генетично далекоспоріднені мови. Зі 132 досліджуваних німецько-українських термінологічних омопар 58 відповідників мають латинське (44%), 27 – грецьке (20%), 26 – французьке (20%), 8 – італійське (6%), 6 – англійське (5%) і 1 – арабське походження (1%). Чотири слова є спільногерманськими, а два запозичені з нижньонімецьких діалектів.

Висновки. Результати порівняльного дослідження театральної термінології в німецькій і українській мові свідчать про те, що кількість інтернаціоналізмів (8 пар) набагато менша, ніж міжмовних омопар (132 ТТ). Зіставлення внутрішньої сторони ТТ дозволяє поділити їх на повні і часткові міжмовні омоніми. До повних міжмовних термінологічних омонімів належить 4 типи дивергенції: а) омопари, у яких відсутні формальні відповідники в німецькій або українській театральній мові, але наявні такі відповідники в інших сферах мовного вжитку; б) термінопари, члени яких при схожій внутрішній формі позначають різні референтні сфери у різних галузях театру; в) терміногрупи, утворені внаслідок внутрішньомовної омонімії або паронімії; г) терміногрупи, які містять спільну сему, що по-різному реалізувалася в кожному формальному відповіднику. До неповних (або часткових) міжмовних термінологічних омонімів належить формально-паралельні етимологічно споріднені одиниці, хоча б одне з термінологічних значень яких стосується однієї і тієї ж референтної сфери, а інші не збігаються. На сигніфікативно-понятійному рівні виділяємо такі типи розбіжностей: а) за нетотожністю *домінуючої семи* у загальному обсязі термінологічних значень, тип *процесуальність → результативність*; б) за нетотожністю типу *явище → його об'єкт;* в) за різними ступенями абстрактності; г) за гіперо-гіпонімічними відношеннями. Термінологічно-узусні розбіжності представлені у нашій вибірці хронологічними розбіжностями типу *застарілий термін – сучасний* (*частотний*) *термін*. На функціонально-стильовому рівні виділяємо такі типи розбіжностей: а) неофіційний ТТ – офіційний (рекомендований) ТТ; б) ТТ високого стилю – нейтральний ТТ; в) нетиповий / типовий для національної мови-носія ТТ. Викладене вище дозволяє зробити загальний висновок про необхідність створення міжмовного словника термінологічних омонімів зі сфери театру, який би узагальнив практику живого театрального слововживання, показав би широкі можливості для точного позначення театральних реалій (понять) засобами національної мови, сприяючи тим самим підвищенню культури перекладу і термінологічної культури в цілому.

Література:

1. Ліхньовська Л. Фольклорний театр: проблеми термінології. Народна творчість та етнографія. 2003. № 5–6. С. 93–104.
2. Костюк А. Сцена, кіно, світло рампи… Культура слова. 1989. Вип. 6. С. 35–39.
3. Кулікова О. Особливості формування бази даних для дослідження театральної термінології. Мовні і концептуальні картини світу. Вип. 51. Київ: Вид.-поліграф. центр «Київський університет», 2015. С. 259–266.
4. Дятчук В., Барабан Л. Український тлумачний словник театральної лексики. 2-е вид. Київ: Аконіт, 2002. 150 с.
5. Клековкін О. Межі театру (проблеми термінології). Український театр. 2008. № 4. С. 20–25.
6. Duden Deutsches Universalwörterbuch. 6. Aufl. Mannheim 2006 [CD-ROM].
7. Fischborn G. Wörterbuch der darstellenden Künste: russisch-deutsch/deutsch-russisch mit einem Verzeichnis häufig aufgeführter Bühnenwerke. 2. Aufl. Leipzig: Verl. Enzyklopädie, 1979. 255 S.
8. Theaterlexikon auf Theaterverzeichinis.de. URL: http://www.theaterverzeichnis.de/ lexikon.php.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови. URL: http://www.slovnyk.net/.

Кийко С. В. Интернационализмы и межъязыковые омонимы в профессиональном языке театра

Аннотация. Статья посвящена исследованию семантических соответствий интернациональной немецкой и украинской театральной терминологии. Предложены новые подходы к рассмотрению явления межъязыковой омонимии на материале дальнеродственных языков и описана культурно-специфическая семантико-стилевая эволюция межъязыковых омонимов в системе национальных языков.

Ключевые слова: театральное искусство, театральная терминология, семантика, межъязыковая омонимия, омонимический ряд.

Kiyko S. Internationalisms and interlingual homonyms in the professional theater language

Summary. The article deals with research of the semantic equivalence of international German and Ukrainian theatrical terms and suggests a number of new approaches to the phenomenon of interlingual homonymy in distantly related languages and investigates culturally specific, semantic and stylistic evolution of German-Ukrainian homonyms in the systems of the national languages.

Key words: theatrical art, theatrical terminology, semantics, interlingual homonymy, homonymic row.

УДК 81'44 (811.161.2+811.161.1+811.111):81'37

Терехова С. І.,
професор кафедри російської мови і літератури
Київського національного лінгвістичного університету

ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КООРДИНАТ КОМУНІКАЦІЇ

Анотація. Статтю присвячено аналізу поліпарадигмальності як основи сучасних лінгвістичних розробок, зокрема, з лінгвістичної типології і перекладознавства, спрямованих на вивчення репрезентацій координат комунікації. Розвідки, проведені в аспектах лексицентризму і текстоцентризму, передбачають зазвичай використання комплексної методики аналізу досліджуваного матеріалу, що передбачає його розгляд із різних боків для ґрунтовного опису. Така тенденція стала регулярною в сучасних розробленнях із лінгвістичної типології та лінгвістики перекладу. Методика і процедура поліпарадигмального аналізу може дещо нівелюватися залежно від матеріалу та мети дослідження, проте принцип поліпарадигмальності зазначених лінгвістичних студій залишається незмінним.

Ключові слова: мовознавство, лінгвістика перекладу, лінгвістична типологія, поліпарадигмальність, комплексний підхід, поліпарадигмальний підхід, методологія, координати комунікації.

Постановка проблеми. У сучасній системі наукових знань однією з нагальних проблем є систематизація загальної та конкретної методології науки, формування на її основі комплексної методики всебічного аналізу мовних явищ і одиниць. Чимало науковців протягом останніх десятиліть зазначають, що сучасні наукові знання (зокрема, лінгвістичні) перебувають у кризі (наприклад, див. А. Дугіна [1]), в якій найбільш проблемним є чітке визначення методології як базису, підґрунтя сучасних наукових знань, які, з одного боку, налічують чимало глибоких, вузькоспеціальних наукових розвідок, а з іншого боку – спроби узагальнити і систематизувати набуті різнорідні наукові доробки, організувати їх у цілісну концепцію сучасних лінгвістичних знань. Такими є, зокрема, дві тісно взаємопов'язані лінгвістичні галузі – лінгвістична типологія і лінгвістика перекладу. Системність і наступність у процесі послідовного формування цілісної наукової бази знань аксіоматичні; вони значною мірою можуть бути забезпечені шляхом упровадження поліпарадигмального підходу. Багатоаспектність зазначених галузей лінгвістики очевидна; саме вона потребує цілісного, систематизованого комплексного підходу для уніфікації сучасних наукових розробок, зокрема, щодо обраного матеріалу дослідження – мовних репрезентацій координат комунікації (далі – МРКК). Тому є нагальна необхідність застосування комплексної методики поліпарадигмального аналізу і систематизації набутих наукових знань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Вернадський справедливо наголошував на тому, що науковий світогляд набуває розвитку в тісній взаємодії з іншими сторонами духовного життя людини, і різні аспекти наукового світогляду не можуть існувати і розглядатися відмежовано від діяльності людини в галузі філософії, релігії, суспільного життя або мистецтва ([2, с. 50; цит. за 1, розд. 1; 3; 4]).

Останніми десятиліттями все більше наукових розвідок із германістики, романістики, славістики, загального та зіставного мовознавства тяжіють до застосування комплексної методики поєднання декількох наукових парадигм як базових у дослідженні. Для лінгвістики перекладу ця тенденція аксіоматична, адже перекладацькій аналіз тексту передбачає комплекс якнайменш комунікативно-прагматичного, дискурсного, лексико-граматичного, функціонально-семантичного, семантико-стилістичного та власне перекладацького аспектів дослідження [5, с. 113–114].

Джерелами комплексних досліджень МРКК із лінгвістики і перекладу, звісно, значною мірою є вузькоспеціальні або, навпаки, загальнолінгвістичні наукові розробки. Чимало таких досліджень було проведено на матеріалі англійської мови (праці Н. Кірвалідзе, Й. Стерніна, А. Левицького, Ch. Fillmore, J. Lyons та ін.), німецької (K. Brugmann, K. Bühler та ін.), російської (роботи Л. Бархударова, О. Бондарка, Т. Булигіної, О. Шмельова, А. Левицького та ін.), італійської (праці Т. Алісової) та інших мов окремо, менше – в їх зіставленні. У цьому плані класичними джерелами і витоками сучасних багаторівневих досліджень є загальнолінгвістичні розробки Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, О. Кібрика, Й. Стерніна, А. Уфімцевої, K. Bühler, K. Heger, Ch. Fillmore, J. Lyons, F. Pasierbsky, K. Sennholz, A. Von Stechow, U. Weinreich та ін., у галузі лінгвістичної типології – В. Гака, С. Крилова, С. Рахімова, В. Скалічки, Б. Успенського, вітчизняних дослідників: Ш. Басирова, В. Каліущенка, М. Кочергана, В. Манакіна, О. Тараненка, В. Таранця та ін. Значно менше представлені наукові надбання з лінгвістики перекладу; зазвичай це дослідження, основою яких є лінгвоперекладацький або перекладацький аналіз тексту (див. праці М. Цатурової, Н. Каширіної, С. Максімова, Т. Радченко й ін.). Проте одержані дані потребують подальшого осмислення системи МРКК із позиції комплексної інтеграції сучасних наукових парадигм та концепцій вивчення мови і мовлення, чим зумовлена актуальність пропонованого дослідження, адже соціальний статус мовців і реципієнтів, як і їх національно-культурна, політична, релігійна та ін. належність, накладають відбиток на розуміння і членування мовної картини світу, визначають її національно-мовну специфіку й особливості відтворення в перекладі.

Метою статті є характеристика методологічних основ комплексних, поліпарадигмальних досліджень МРКК у галузі зіставного мовознавства і лінгвістики перекладу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Починаючи від Арістотеля, дослідники намагаються з'ясувати сутність, обсяг і концептуально-семантичні особливості понять навколишнього світу, з яких координати комунікації – простір, час і особа – є базовими для спілкування і побудови міжособистісних та інших упорядкованих суспільних відносин. Те, що репрезентації таких понять – мовні одиниці (далі – МО) – розглядаються в багатьох наукових галузях (географії, філософії,

логіці, фізиці, психології, лінгвістиці та ін.), може визначати МРКК як категорію нового етапу сучасних багатоаспектних наукових студій, адже такі дослідження спрямовані на системне вивчення МО, їхніх концептуально-семантичних, функціонально-семантичних, лексико-граматичних та психолінгвістичних властивостей, типів і підтипів, аломорфних та ізоморфних характеристик у сучасних близько- і віддаленоспоріднених мовах і, як наслідок, – установлення особливостей перекладу, обрання техніки перекладу та способів відтворення в певному дискурсі мовою перекладу.

Хоча вивчення координат комунікації в мові привертає увагу дослідників здавна, комплексне їх вивчення в межах зіставних поліпарадигмальних студій започатковане на межі XX – XXI ст. і систематизовано впроваджується в лінгвістичній типології та лінгвістиці перекладу сьогодення.

До 2010-х рр. як такого комплексного зіставного аналізу МРКК не проводилося. Розробки, здійснені в контексті загальнолінгвістичних досліджень (праці А. Фрея, Ф. Боаса, М. Сводеша, Е. Косеріу та ін.), містять певні спроби зіставного аналізу окремих указівних МО різних типів. Подальші наукові студії зазвичай розгорталися навколо узагальненого дослідження анафори (О. Богуславська, І. Муравйова, В. Подлесська, К. Ehrlich та ін.), дейксиса (Ю. Апресян, С. Крилов, Н. Курікова, Й. Стернін та ін.), власне референції[1] (Х. Патнем, Д. Руденко, М. Селезньов та ін.), типології дейксиса (С. Рахімов, Г. Шамова та ін.) або дейктчної ідентифікації (Д. Меленчук, Л. Булаєва).

Розвиток зіставного напряму лінгвістики, який відбувався майже одночасно зі структурно-семантичним, комунікативним та іншими напрямами сучасної науки про мову, дозволяє розглядати його як окремий, новий етап комплексного вивчення мовних явищ, процесів і МО. З одного боку, такі дослідження є проміжними у створенні загальнолінгвістичної теорії (визначенні мовних універсалій, законів розвитку мов та ін.), з іншого боку, загальнолінгвістичні основи є фундаментом для створення типології МО, мовних явищ і процесів, визначення їхніх специфічних рис і виявів у мовах різних типів.

Останнім часом актуалізувалися типологічні дослідження функціонування систем указівних МО, різних типів референції (С. Рахімов, M. Clyne, D. Crystal, E. Danziger, M. Ettlinger та ін.). Було досліджено основні властивості дейктичного, анафоричного та власне референційного типів МО, проте їхня специфіка в мовах залишається недостатньо опрацьованою. Потребує перегляду, доповнення й уточнення з позиції наукових здобутків сьогодення й типологія вказівних типів МО (див., наприклад, класифікації К. Бюлера, О. Алферова, С. Рахімова й ін).

Зіставне вивчення окремих проблем функціонування МРКК як указівних систем загалом та їхніх репрезентацій окремих типів (наприклад, артикля (праці М. Фрідман, P. Christophersen та ін.), займенників і прислівників (розробки M. Haspelmath, C. Hill та ін.), прийменників і прийменникових конструкцій (дослідження Т. Залозної та ін.), категоріальної домінанти часу (Т. Голосової), категорії локальності (Л. Карпенко), координат локації (А. Науменко), часової нелокалізованості (Х. Лепшоков), напрямку руху (О. Смирницький), темпоральності, модальності й аспектуальності (С. Зуммер, Н. Кірвалідзе, S.-G. Andersson та ін.), окремих різновидів орієнтаційної референції, зокрема інтеракціонального дейксиса (О. Алферов), дейктичної ідентифікації (Д. Меленчук, Л. Булаєва), особового дейксиса (Chr. Hauenschild та ін.), просторових указувань (C. Hill та ін.)) сприяло розробці загальної теорії зіставного дослідження функціонування МРКК різних типів, а саме, запропоновано розмежовувати серед тричленних систем МРКК моноцентричні та біцентричні (С. Крилов).

Отже, дослідження МРКК проводилося переважно на матеріалі однієї або двох мов з акцентуванням на окремих указівних типах. Певним кроком у поглибленні і розв'язанні цієї проблеми є уніфікована лінгвістична типологія (тобто сукупність класифікацій) МРКК [6].

Для подальшого розвитку теорії комунікації та комплексного вивчення МРКК розроблений поліпарадигмальний підхід [6, с. 88–104], який передбачає комплексне багаторівневе дослідження мовних парадигм МРКК, яке охоплює концептуальний (логіко-семантичний), функціонально-семантичний, лексико-граматичний і психолінгвістичний аспекти аналізу з долученням мовних даних, здобутих шляхом застосування міждисциплінарного підходу [там само].

Як методика лінгвістичного аналізу МРКК поліпарадигмальний підхід спроможний різнобічно і повноцінно визначити ознаки МРКК як мовної підсистеми, що реалізує цілісну інтегральну концепцію мови у співвідношенні національно-етнічних, соціальних, прагматичних, концептуально-семантичних та асоціативних особливостей і типових ознак мовних підсистем з урахуванням уже набутих і сучасних знань.

У процесі дослідження було здійснено системно-структурне впорядкування МРКК у складі функціонально-семантичного поля (далі – ФСП) за типологічними ознаками, проаналізовано вияви поліфункціональності як спроможності МРКК виконувати різні функції в мові (і мовленні), транссемантичності (тобто семантичної перехідності на рівні лексичних і лексико-граматичних класів МРКК), трансфункціональності, тобто функціонального переходу на рівні МО під впливом контекстуального оточення, ресемантизації.

На етапі функціонально-семантичного і лексико-граматичного зіставного аналізу використано методику ФСП, на основі якої побудовано і проаналізовано ФСП МРКК в українській, російській і англійській мовах. Ці поля структуровані за сегментно-ярусним принципом. Опис результатів здійснено на основі аналізу структурного наповнення ФСП, тематичних груп (далі – ТГ) у їх складі, мікропарадигм та окремих МО. Домінанти ТГ визначалися на основі критеріїв типологізації МРКК: денотативної віднесеності, максимальної семантичної відносності й якості референції, функціонально-семантичної визначеності, прагматичної закріпленості, лексико-граматичної віднесеності, стилістичної нейтральності, стереотипності вживання носіями мов та ін.

Поліпарадигмальне дослідження за потреби було доповнено та підтверджено даними асоціативних словників зіставлюваних мов і проведеного вільного асоціативного експерименту (за методикою О. Залевської [7] та Д. Терехової [8]) як додаткового шляху аналізу МРКК. Синтез даних концептуального, мовного й асоціативного аналізу на основі зіставлення МО відкриває нові перспективи використання поліпарадигмального підходу.

Висновки. Дослідження МРКК в українській, російській і англійській мовах мало на меті схарактеризувати основні етапи та процедуру комплексного, поліпарадигмального анлізу МРКК у зазначених мовах як основу всебічного, повного зіставного вивчення МРКК.

[1] Тобто референції у вузькому розумінні цього терміна, див. детальніше: [6, с. 24–106].

Поліпарадигмальний підхід – це комплексне багаторівневе дослідження МРКК системи парадигм МО, що складається з таких етапів: 1) концептуальний / логіко-семантичний аналіз, 2) власне мовний (лексико-граматичний та функціонально-семантичний аналіз); 3) психолінгвістичний аналіз (вільний асоціативний експеримент) із залученням даних міждисциплінарного підходу та позамовних фактів.

Поліпарадигмальний підхід передбачає аналіз парадигм ментального, мовного й асоціативного матеріалу. Він є оптимальним для зіставного вивчення мовних одиниць та абстрактних категорій мови.

Література:

1. Дугин А. Эволюция парадигмальных оснований науки. М.: Арктогея, 2002. URL: http://arcto.ru/article/11.
2. Вернадский В. Избранные труды по истории науки. М., 1981.
3. Вернадский В. Труды по всеобщей науке. М., 1988.
4. Вернадский В. Научная мысль как планетарное явление. М., 1991.
5. Максімов С. Практичний курс перекладу (українська та англійська мови): навч. посібник. К.: Линвіт, 2007. 161 с.
6. Терехова С. Референція в системі орієнтаційних репрезентацій української, російської та англійської мов (поліпарадигмальне дослідження): дис. … докт. філол. наук: 10.02.17. К., 2012. 534 с.
7. Залевская А. Психолингвистические проблемы семантики слова. Калинин: Калинин. гос. ун-т, 1982. 80 с.
8. Терехова Д. Особливості сприйняття семантики слів (психолінгвістичний аспект): монографія. К.: Вид. центр КНЛУ, 2000. 244 с.

Терехова С. И. Полипарадигмальная методологическая основа современных лингвистических исследований координат коммуникации

Аннотация. Статья содержит анализ полипарадигмальности как основы современных лингвистических исследований языковых репрезентаций координат коммуникации, в частности, с позиции лингвистической типологии и переводоведения. Исследования, проведенные в аспектах лексицентризма и текстоцентризма, предполагают, как правило, использование комплексной методики исследования, что приводит к рассмотрению предмета лингвистического анализа с разных сторон для полного его изучения. Такая тенденция стала регулярной в современных разработках по лингвистике перевода и лингвистической типологии. Методика и процедура полипарадигмального анализа может несколько нивелироваться в зависимости от материала и цели исследования, однако принцип полипарадигмальности сопоставительного языкознания и лингвистики перевода остается неизменным.

Ключевые слова: языкознание, лингвистика перевода, лингвистическая типология, полипарадигмальность, комплексный подход, полипарадигмальный подход, методология, координаты коммуникации.

Terekhova S. Multy-paradigmal fundamentals of methodology of modern linguistic investigations on communication coordinate system

Summary. The article deals with the analyses of multy-paradigmality as a basis of methodology of modern researches on linguistics, in particular, contrastive linguistics as well as linguistics of translation, directed on investigation of communication coordinate system. Both lexical centric and textual centric analyses, as a rule, contain complex methodology of language investigation that leads to complex analyses of languages units from different sides. Such a tendency has become regular for modern researches on contrastive linguistics as well as linguistics of translation. The methodology and procedure of multy-paradigmal analyses can be varied in accordance with the material and purpose of the research however the principle of multy-paradigmality of both above mentioned fields of science is yet out of changes.

Key words: linguistics, linguistics of translation, contrastive linguistics, multy-paradigmality, complex approach, multy-paradigmal approach, methodology, communication coordinates.

УДК 81–119:81'367.332.2 (811.111+811.133.1+811.161.2)

Швець О. В.,
викладач кафедри іноземної філології, перекладу та методики навчання
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ТИПОЛОГІЇ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Анотація. У статті висвітлено результати дослідження, спрямованого на використання поліпарадигмального підходу для встановлення типології номінативних речень в англійській, французькій і українській мовах. Поєднання когнітивного, структурно-семантичного та прагматичного підходів під час вивчення номінативних речень зіставлюваних мов уможливило їх класифікацію за типами. Моделювання структури синтаксичного концепту дозволило виокремити 6 типів синтаксичних концептів, за якими вербалізуються номінативні речення. На структурно-семантичному та прагматичному рівнях номінативні речення скласифіковано за структурними, семантичними та прагматичними типами.

Ключові слова: поліпарадигмальний підхід, номінативне речення, синтаксичний концепт, структурна модель, семантична схема, прагматичний тип.

Постановка проблеми. Характерною рисою сучасної лінгвістики є багатоаспектне дослідження одиниць синтаксису та речення як його основної одиниці, що пов'язане зі стрімким зростанням досліджень різних аспектів пізнавальної діяльності людини, результати якої відображаються різними типами речень, зокрема номінативними реченнями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку лінгвістики номінативні речення досліджують у *структурно-семантичному* (J.M. Feist, F. Lefeuvre, M. Кетенчієв), *структурно-функціональному* (І. Сушинська, З. Коржак, C. Schroeder), *текстотвірному* (С. Нікіфорова, О. Мокроусова), *комунікативно-прагматичному* (J.B. Callender) та *перекладознавчому* (З. Коцюба) ракурсах.

Незважаючи на наявність праць, присвячених окремим аспектам дослідження номінативних речень, відсутні ґрунтовні розвідки, зорієнтовані на їх вивчення не лише з позицій традиційного структурно-семантичного синтаксису, а й з урахуванням досягнень когнітології, прагматики та функціональної лінгвістики, що відображає актуальність та поліпарадигмальний характер пропонованої статті.

Метою статті є виявлення сучасних підходів, що сприятимуть встановленню типології номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах.

Виклад основного матеріалу. Номінативне речення визначають як граматичну одиницю синтаксису, утворену за спеціальним граматичним зразком, наділену мовними значеннями, формальними характеристиками, інтонаційною оформленістю та здатністю до змінювання, призначену для вираження факту існування, наявності об'єкта, характерного для ситуації мовлення.

Сьогодні відомими підходами до вивчення речення як одиниці синтаксису є когнітивний, структурно-семантичний та прагматичний. На нашу думку, поєднання цих підходів у процесі встановлення типології номінативних речень англійської, французької та української мов дасть змогу глибше пізнати синтаксичну будову цих мов загалом, специфіку відображення дійсності у свідомості носіїв зіставлюваних мов за допомогою номінативних речень і особливості їх функціонування в процесі комунікації зокрема.

Дослідження речення в когнітивному аспекті дозволили встановити, що структурування і представлення знань засобами, закріпленими за синтаксичною системою мови, пов'язане із процесами мислення і взаємодії когнітивних та мовних структур. Співвіднесення речення з пізнавальною та когнітивною діяльністю людини пов'язане з виокремленням синтаксичного концепту – типової пропозиції, зафіксованої конкретною схемою простого речення [1], «максимально абстрагованих компонентів смислу, що концентрують у структурованому вигляді знання про світ та мову і спроектовані на їх репрезентацію в пропозиційній формі» [2, с. 278]. Синтаксичний концепт є інформацією про тип ситуації (сукупності предметів і відношень, що їх пов'язують), вираженою структурною схемою речення, і представленою у вигляді типової пропозиції (структурованої сукупності смислів), до якої мислення людини відносить фрагмент дійсності, що спостерігається нею, як зазначає С. Кузьміна [3, с. 90].

Визначення пропозиції як особливої оперативної одиниці свідомості або специфічної одиниці збереження та репрезентації знань у мозку людини, ментальної структури, відображення деякої ситуації та типів відношення у ній, узагальнених й організованих у нашій свідомості [4, с. 84] уможливило її опис за ментальними схемами (чисто смисловим концептуальним набором компонентів), які відображають певний тип ситуації – один із виділених свідомістю людини класів відношень, на позначення якого в мові вироблена конкретна структурна модель речення.

Ментальні схеми речень є абстракцією, відволіканням від множинності конкретних висловлювань, що реалізуються в мовленні і повідомляють про конкретні ситуації. Вони несуть у собі інформацію про тип ситуації, до якого можна звести різноманітні обставини, описані конкретними висловлюваннями. Отже, речення має загальні властивості мовного знака, що полягають у його здатності «вказувати на конкретний денотат і одночасно на його узагальнений образ у вигляді «пучка» уявлень» [5, с. 68].

Зважаючи на репрезентованість номінативних речень у свідомості індивіда у вигляді ментальних схем – механізму та результату категоризації дійсності людиною, ми вдалися до використання поняття синтаксичного концепту, що дозволило реконструювати пропозиційний зміст, втілений у номінативних реченнях, змодельованих за ментальними схемами – формами збереження інформації у свідомості людини, та проаналізувати типи синтаксичних концептів, репрезентованих номінатив-

ними реченнями англійської, французької та української мов, а також їхню динаміку та способи вербалізації.

Змоделювавши структуру синтаксичного концепту, репрезентованого номінативними реченнями, ми виокремили 6 типів синтаксичних концептів, що є універсальними для досліджуваних мов і моделюють інформацію онтологічного плану про об'єкти (БУТТЯ ОБ'ЄКТА [ХТО / ЩО ІСНУЄ]; ВОЛОДІННЯ ОБ'ЄКТОМ [ХТО / ЩО НАЛЕЖИТЬ КОМУ]; НЕБУТТЯ ОБ'ЄКТА [ХТО / ЩО НЕ ІСНУЄ]); їхні властивості (БУТТЯ ОЗНАКИ ОБ'ЄКТА [ХТО / ЩО Є ЯКИМ]); просторову та часову віднесеність об'єктів (БУТТЯ ОБ'ЄКТА В ПРОСТОРІ АБО ЧАСІ [ХТО / ЩО ІСНУЄ ДЕ АБО КОЛИ]); стан об'єктів (БУТТЯ СТАНУ ОБ'ЄКТА ТА СТАНУ ПРИРОДИ [ХТО / ЩО ПЕРЕБУВАЄ В ЯКОМУ СТАНІ]).

У зв'язку з тим, що речення характеризується діалектичною єдністю двох його сторін: синтаксичної та семантичної, доцільним є його вивчення в синтаксичному і семантичному аспектах, кожен з яких оперує поняттям «структура».

Новий тип опису формальної організації речення, що ґрунтується на понятті структурної моделі, полягає в тому, що під час вивчення одиниць синтаксису особлива увага приділяється їх структурним моделям, тобто стереотипним зразкам, за якими будуються в мовленні одиниці різних рівнів синтаксичної системи. Будь-яке речення, зокрема і номінативне, є певного роду синтаксичною конструкцією, що використовується в актах мовленнєвої комунікації і реалізує визначену структурну модель. Як і будь-яку іншу лінгвістичну модель, структурну модель простого речення прийнято розглядати як абстрактний аналог речення, тобто структурна модель простого речення – це зображення його синтаксичної структури за допомогою заданої системи символів.

Синтаксична структура речення відображає конструктивний склад його компонентів, необхідних для побудови висловлювання відповідно до граматичних норм певної мови. Такі структури систематизуються у вигляді моделей речення, для подання яких використовуються як морфологічні, так і синтаксичні символи (представлення структури речення на рівні класів слів або членів речення).

Номінативне речення є синтаксичною конструкцією, яка використовується в актах мовленнєвої комунікації і реалізує властиву їм структурну модель, що є зображенням синтаксичної будови за допомогою заданої системи символів. У дослідженні використовувалися розширені структурні моделі номінативних речень, оскільки це пов'язано з подальшим виявленням семантичних особливостей цих речень, що зумовило включення до таких моделей детермінантних елементів. Було виокремлено 7 типів номінативних речень відповідно до кількості елементів: одно-, дво-, три-, чотири-, п'яти-, шести-, семи- і більше компонентні номінативні речення, репрезентовані різною кількістю одиниць в англійській, французькій та українській мовах.

Структура речення тісно пов'язана з його семантикою. Поняття семантичної структури речення постало у зв'язку з інтенсивним розвитком синтаксичної семантики, основні тенденції якої пов'язані з розглядом об'єктивно-смислового змісту речення як відображення чи зображення певного явища об'єктивної дійсності.

Є кілька концепцій дослідження семантики речень, що містять різні підходи до вивчення смислу речення. Однією з найпоширеніших є денотативна, або референтна концепція значення речення, мета якої – виявлення відношень між висловлюванням і ситуацією, що позначається, або подією. Семантико-синтаксичний аспект (номінативний, пропозиційний) розглядає структуру речення з погляду відображення в ньому окремих позамовних ситуацій, подій. Смисловий зміст речення співвідноситься не з окремим предметом, явищем (як це властиво лексичному значенню слова), а з єдиним цілим, у складі якого містяться взаємопов'язані явища, зокрема предмет і його ознака.

Семантичну структуру (смислову форму) речення розуміють як його інформативний зміст, поданий в абстрагованому вигляді як співвідношення типізованих елементів смислу, певним чином відображене у формальній і словесній організації речення. Семантична структура речення володіє системою власних категорій, що об'єктивуються у конкретних наборах синтаксичних форм з визначеними лексико-семантичними характеристиками [6, с. 73 – 83].

У нашому дослідженні семантичні схеми номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах конструювалися залежно від комплексу змісторганізуючих та екстралінгвальних компонентів, а також засобів їх мовного вираження. До екстралінгвальних компонентів були віднесені ситуація спілкування та прагматичний аспект повідомлення, що пов'язане зі зверненням до дослідження мови в її розвитку та взаємозв'язку з комунікативними потребами людини, до функціонування мовних одиниць у мовленні, підвищенням уваги до особистісного чинника в процесі комунікації, застосуванням прагматичного підходу, який передбачає вивчення співвідношення мовних одиниць та їх сполук із позамовною ситуацією спілкування в певній сфері людської діяльності.

Ґрунтуючись на цьому підході, було ідентифіковано 6 семантичних типів номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах: буттєві (екзистенційні), вказівні, оцінні (якісна або кількісна оцінка), номінативні речення із просторовими та часовими детермінантами, посесивні. Кожен із виділених семантичних типів реалізується специфічною семантикою схеми. Так, предикативна ознака буттєвих номінативних речень конкретизується семантичними схемами «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ ЯВИЩА»; «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ ОБ'ЄКТА»; «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ ПОДІЇ / СИТУАЦІЇ»; «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ АБСТРАКТНОГО ПОНЯТТЯ»; «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ ПРЕДМЕТНО ПРЕДСТАВЛЕНОЇ ДІЇ»; «ІСНУВАННЯ / НАЯВНІСТЬ СТАНУ»; вказівних – семантичними схемами «ОБ'ЄКТ БУТИ / ІСНУВАТИ + PARTdem"; «ОБ'ЄКТ БУТИ / ІСНУВАТИ + PRONdem"; "PRONatr + НАЯВНІСТЬ ОБ'ЄКТА»), оцінних – семантичними схемами «ОБ'ЄКТ БУТИ ЯКИМ» та «ОБ'ЄКТ БУТИ СКІЛЬКИ», номінативних речень із просторовими детермінантами – семантичною схемою «ОБ'ЄКТ ПЕРЕБУВАТИ + DETloc", номінативних речень із часовими детермінантами – семантичною схемою «ОБ'ЄКТ БУТИ + DETtemp", посесивних номінативних речень – семантичною схемою «ОБ'ЄКТ НАЛЕЖАТИ КОМУСЬ».

Зосередження уваги лінгвістів на комплексному вивченні мовних явищ із залученням прагматичного підходу зумовлене об'єктивними чинниками: синтаксичний і семантичний аспекти дослідження мовних одиниць не змогли дати відповіді на низку актуальних запитань, пов'язаних із визначенням смислу речення-висловлювання. Очевидною стала необхідність вивчення ситуативних умов, за яких взаємодіють учасники комунікації, правил, якими керується мовець під час вибору певних мовних одиниць відповідно до своїх намірів з урахуванням загальних принципів людської поведінки.

Визнання за мовою властивості репрезентувати мислення, бути єдиним засобом здійснення обміну думками, бути засобом спілкування, тобто повідомлення певних думок, що відображають реальні предмети, їх відношення і процеси відтворення матеріального світу на рівні «мова – мислення» [7, с. 7], уможливило її вивчення в прагматичному аспекті. Тому речення – головний засіб формування, вираження і повідомлення думки, розглядається з позицій комунікативної лінгвістики в єдності двох аспектів – комунікативного (носій смислового змісту, залежний від сукупності лексичних значень слів, що утворюють його) та структурно-семантичного (типова синтаксична конструкція з особливою семантикою, незалежною від її лексичного складу).

Складовими частинами прагматичної інтерпретації речення є інтенція мовця, вид мовленнєвої дії, ступінь її ефективності, очікувана реакція реципієнта, а також різнопланова інформація, що сприяє / не сприяє вираженню смислу речення, а також його правильному / неправильному розумінню. Комплексний аналіз мовних одиниць зумовлений об'єктивним процесом функціонування мови: від знака до значення, від значення до мови у дії.

Прагматичний аспект аналізу номінативних речень у різного роду текстах розглядаємо як дослідження умов актуалізації їхніх лінгвістичних властивостей і передусім вивчення умов використання цих одиниць відправником / отримувачем інформації. Особливе значення у зв'язку із цим має цілеспрямоване використання номінативних речень для впливу на отримувача інформації.

Мовленнєва реалізація номінативних речень у процесі комунікації є відображенням певної ділянки комунікативної ситуації, на якій сфокусована увага мовця, опосередкованої мовними засобами, через індивідуальне сприйняття ним дійсності.

Встановлено, що у фактичному матеріалі дослідження номінативні речення виконують специфічні комунікативні функції, які виявляються в здійсненні емоційно-психічного, оцінювального впливу на адресата з метою запевнення його в наявності якогось об'єкта, наданні цьому об'єкту характерних рис, вимушені погодитися з оцінкою референтної ситуації, даної адресантом. Непрямі способи реалізації оцінювальної інформації, вміщеної в їх семантиці, є дієвим засобом ефективного досягнення запрограмованого прагматичного ефекту.

Звернення до прагматичного підходу в процесі зіставного аналізу номінативних речень в англійській, французькій і українській мовах відповідно до їх прагматичного навантаження в структурі мовленнєвих актів дозволило встановити 4 прагматичні типи номінативних речень: 1) репрезентативи (донесення до адресата інформації про предмет розмови / опис, абстрактне поняття / подію, часову / просторову віднесеність об'єкта, стан об'єкта / навколишнього середовища (природи), зовнішній вигляд об'єкта); 2) експресиви (висловлення мовцем ставлення до сказаного); 3) директиви (категоричні – прямий вплив на адресата, некатегоричні – зменшення прямого впливу) та 4) квеситиви (запит / отримання / підтвердження інформації). Виокремлені прагматичні типи номінативних речень в англійській, французькій і українській мовах відображають специфіку подання інформації про ситуацію мовлення.

Висновки. Отже, застосування поліпарадигмального підходу до встановлення типології номінативних речень в англійській, французькій та українській мовах дозволило здійснити їх таксономію за типами синтаксичних концептів, реалізованих номінативними реченнями, структурними, семантичними та прагматичними типами.

Перспективи подальших досліджень полягають у можливості виявлення текстотвірних характеристик номінативних речень досліджуваних мов.

Література:

1. Волохина Г., Попова З. Синтаксические концепты русского простого предложения. Воронеж: Истоки, 2003. 196 с.
2. Фурс Л. Синтаксически репрезентируемые концепты: дисс. ... докт. филол. наук: спец. 10.02.04 «Германские языки»; 10.02.19 «Теория языка». Тамбов, 2004. 370 с.
3. Кузьмина С. Понятие «синтаксический концепт» в лингвистических исследованиях. Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. 2012. № 17(271). Вып. 66. С. 87–90.
4. Панкрац Ю. Пропозициональная форма представления знаний. Язык и структуры представления знаний: сборник научно-аналитических обзоров. Москва: РАН, 1992. С. 78–97.
5. Болдырев Н., Фурс Л. Репрезентация языковых и неязыковых знаний синтаксическими средствами. Филологические науки. 2004. № 3. С. 67–74.
6. Шведова Н. О соотношении грамматических и семантических характеристик предложения. Otázky slovanské syntaxe, III. Brno, 1973. S. 73–83.
7. Колшанский Г. Коммуникативная функция и структура языка. 3-е. изд. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. 176 с.

Швец А. В. Полипарадигмальный подход к установлению типологии номинативных предложений в английском, французском и украинском языках

Аннотация. В статье отражены результаты исследования, направленного на использование полипарадигмального подхода для установления типологии номинативных предложений в английском, французском и украинском языках. Сочетание когнитивного, структурно-семантического и прагматического подходов в ходе изучения номинативных предложений сопоставляемых языков сделало возможной их классификацию по типам. Моделирование структуры синтаксического концепта позволило выделить 6 типов синтаксических концептов, по которым вербализируются номинативные предложения. На структурно-семантическом и прагматическом уровнях номинативные предложения классифицированы по структурным, семантическим и прагматическим типам.

Ключевые слова: полипарадигмальный подход, номинативное предложение, синтаксический концепт, структурная модель, семантическая схема, прагматичный тип.

Shvets O. Multi-paradigmatic approach to the identification of nominative sentences typology in the English, French and Ukrainian languages

Summary. The article presents the results of the study aimed at using a multi-paradigmatic approach to establishing the typology of nominative sentences in the English, French and Ukrainian languages. The combination of cognitive, structural-semantic and pragmatic approaches in the course of studying nominative sentences of the languages under comparison made it possible to classify them by types. Modelling of the syntactic concept structure allowed distinguishing six types of syntactic concepts, which verbalize nominative sentences. At the structural-semantic and pragmatic levels, nominative sentences were classified according to structural, semantic, and pragmatic types.

Key words: multi-paradigmatic approach, nominative sentence, syntactic concept, structural model, semantic scheme, pragmatic type.

ЗМІСТ

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ ТА ЛІТЕРАТУРА

Беценко Т. П.
ЗВУКОВА ГРА СЛІВ ЯК ФОНОСТИЛІСТИЧНИЙ ПРИЙОМ ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОЕТИЧНОЇ МОВИ **4**

Біленко Т. Г.
ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЯ ІНТЕРПРЕТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ЛЮДИНИ Й ІСТОРІЇ В РОМАНІ ВОЛОДИМИРА ЛИСА «СТОЛІТТЯ ЯКОВА» **8**

Булик-Верхола С. З., Теглівець Ю. В.
ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТРОННОГО НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНОГО КОМПЛЕКСУ «ОСНОВИ ТЕРМІНОЗНАВСТВА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ГУМАНІТАРНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ» **12**

Варданян М. В.
КОНЦЕПТОСФЕРА СВОГО – ЧУЖОГО ЯК ІНТЕРПРЕТАЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ЛІТЕРАТУРИ ДЛЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ **15**

Верба Т. Ю.
ОНОВЛЕНІ МОДЕЛЮВАННЯ ІСТОРИЧНИХ ПОСТАТЕЙ І ПОДІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ XXI СТ. **18**

Волошин М. М., Драпалюк Г. С.
МИРОМОДЕЛИРУЮЩИЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ДОМИНАНТЫ ЛИРИКИ В.Г. МАЛАХИЕВОЙ-МИРОВИЧ **22**

Vorona I. I., Yashchyk N. R.
ENTLEHNUNGEN IN DER UKRAINISCHEN MEDIZINISCHEN TERMINOLOGIE **26**

Гришко О. П.
ХУДОЖНЬО-СТИЛІСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ЛІНГВОКУЛЬТУРЕМ У ПРОЗІ КІНЦЯ XX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТЬ **31**

Дегтярьова К. В.
МОВНО-ЕТИКЕТНІ ОДИНИЦІ В МЕДИЧНОМУ ДИСКУРСІ: ЛІНГВОДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ **35**

Кандюк-Лебідь С. В.
ВНЕСОК ІРИНЕЯ ФАЛЬКОВСЬКОГО В РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XIX СТОЛІТТЯ **38**

Клейменова Т. В.
ОБРАЗ ЖІНКИ НА ТЛІ ВОЄННОЇ ДІЙСНОСТІ У ПОВІСТІ «ТАНОК СМЕРТІ» ІВАНА САДОВОГО **41**

Ковальчук М. С., Алексєєв В. С.
СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ПАРАМЕТРИ ОДНОСКЛАДНИХ РЕЧЕНЬ У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОГО САМАШЕДШОГО» **44**

Козубенко Л. М.
КОНЦЕПТ СОЦІАЛЬНО-ІСТОРИЧНОГО ТИПУ ВОЇНА-КОЗАКА У РОМАНІ ЛІНИ КОСТЕНКО «МАРУСЯ ЧУРАЙ» **47**

Костич Л. М.
ADJ. MATERIAL В АСПЕКТІ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНОЇ АСИМЕТРІЇ **50**

Лагдан С. П.
СКЛАДАННЯ МІЖНАРОДНИХ ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТІВ ТА НАЦІОНАЛЬНИХ ОСНОВ (НА МАТЕРІАЛІ ТЕРМІНОЛОГІЇ ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ) **56**

Медвідь Н. С.
СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ЛЕКСИКА ДІЛОВОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГЕТЬМАНЩИНИ **59**

Новиков А. О.
СІМ ТАЄМНИЦЬ МАРКА КРОПИВНИЦЬКОГО **62**

Орлов А. П.
АРХЕТИПИЧЕСКИЕ ОБРАЗЫ ДЕРЕВА И ЧЕЛОВЕКА В РАССКАЗЕ ИВАНА БУНИНА «БОЖЬЕ ДЕРЕВО» **65**

Пантилеенко Е. С.
ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ГЕНДЕРНОЙ ЛЕКСИКИ В ЯЗЫКЕ И РЕЧИ **69**

Подденежная О. В.
БИОГРАФИЧЕСКИЙ МОДУС В ПРОИЗВЕДЕНИИ К. КОБРИНА «КНИГА ПЕРЕМЕЩЕНИЙ. ПОСТ(НОН)ФИКШН» **72**

Рибалка Я. І., Степаненко О. К.
РЕЧЕННЯ ПЕРІОДИЧНОЇ СТРУКТУРИ В РОМАНАХ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО ТА О. ГОНЧАРА (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА) **75**

Романова І. В.
МОТИВ САМОТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В РОМАНІ І. БАГРЯНОГО «МАРУСЯ БОГУСЛАВКА» **78**

Руда Г. С.
ПРИНЦИПИ НАВЧАННЯ ФОНЕТИЧНОЇ СТИЛІСТИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПЕДАГОГІЧНИХ ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ **81**

Свириденко О. М.
«ЛИСТ» ЯК ФЕНОМЕН У КОНТЕКСТІ РОМАНТИЧНИХ ТЕОРІЙ ТА ЕДИЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ РОМАНТИКІВ **86**

Симоненко І. В.
СЛОВОЗМІНА ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ СХІДНОПОЛІСЬКО-СЕРЕДНЬОПОЛІСЬКОГО ПОРУБІЖЖЯ **90**

Сметана І. І.
ТЕРМІН «МОТИВ» У ПАРАДИГМІ КОГНІТИВНО-СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ **95**

Сонник Н. С., Стехна П. М., Щетинникова О. О.
ЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ВИРАЖЕННЯ КОНЦЕПТУ «ПРОСТІР» (НА МАТЕРІАЛІ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ) **98**

Стовбур Л. М.
СТИЛІСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ РЕЧЕНЬ ЗІ ЗВЕРТАННЯМ У КНИЗІ М. МАТІОС «НАЦІЯ» **102**

Струкова Н. В., Маслова Г. М.
ПРОБЛЕМИ ВИКЛАДАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ МОВИ УКРАЇНСЬКОМОВНИМ ГРОМАДЯНАМ **105**

Ципердюк О. Д.
МОВОСТИЛЬ ЄПИСКОПА ГРИГОРІЯ ХОМИШИНА: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ АСПЕКТ **108**

Чистяк Д. О.
КОСМОЛОГІЧНИЙ СИМВОЛІЗМ У ПОЕЗІЇ ОЛЕГА ЗУЄВСЬКОГО **113**

Юсікова О. В.
ЗІ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЗА ДИНАМІКОЮ ЛЕКСИКИ ВІВЧАРСТВА ГОВІРКИ СЕЛА БОГДАН РАХІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ **116**

ЛІТЕРАТУРА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Абдуррахимова Мехрибан
ФУНКЦИОНАЛИЗАЦИЯ ВОЕННЫХ ТЕРМИНОВ НА ТЮРКСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ (ВНУТРЕННЯЯ ДИНАМИКА) **120**

Aliyev A. R.
THE HISTORICAL PERSONALITIES IN THE EUROPEAN AND AZERBAIJANIAN HISTORICAL NOVELS **124**

Бабаева Е.
СИНТЕЗ ИСТОРИЗМА И МОДЕРНИЗМА (РОМАН «ПЕРЕСЕЛЕНИЕ»: ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ РАЗМАХ ИСТОРИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ) **128**

Базова В. І.
ОСОБЛИВОСТІ РАСОВОЇ ПАРАДИГМИ США В КІТЧЕВОМУ РОМАНІ ПОЛА БІТТІ «ЗАПРОДАНЕЦЬ» **134**

Байрамова А. А.
СЛОЖНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В ДИАЛЕКТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА ОБЛАСТИ АГБАБА ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА **138**

Бродюк Ю. М.
«КОЖЕН КОХАНЕЦЬ – ВОЯК...»: СВОЄРІДНІСТЬ ВТІЛЕННЯ МОТИВУ ЛЮБОВІ В «ЛЮБОВНИХ ЕЛЕГІЯХ» ТА «МИСТЕЦТВІ КОХАННЯ» ОВІДІЯ **141**

Гасанова К. А.
ЖУРНАЛ «ФИЮЗАТ» О ВОСПИТАНИИ И ОБУЧЕНИИ ЖЕНЩИН **144**

Мамедова Э. Э.
СОВРЕМЕННОСТЬ И СОВРЕМЕННИКИ В ПРОЗЕ И ПУБЛИЦИСТИКЕ АНАРА **148**

Маммадова Нурлана
ТВОРЧЕСТВО ГУСЕЙНА ДЖАВИДА В ИССЛЕДОВАНИИ МЕСУДА АЛИОГЛЫ **152**

Мирзоева Н. Ф.
ФОРМИРОВАНИЕ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ РУССКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗЕЙ ЧЕРЕЗ ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА **156**

Наджафова К. Н.
ТУКАЙ И АЗЕРБАЙДЖАН **160**

Рзаева Г. З.
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ГЕРОИЗМА В ПОЭМЕ ХАЛИЛА РЗЫ УЛУТЮРКА «ОРЛЫ КРАСНОДОНА» **164**

Рзаева Г. М.
ОСОБЕННОСТИ ВОПЛОЩЕНИЯ ИДЕОЛОГИИ КОНТРКУЛЬТУРЫ В АМЕРИКАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ **168**

Хандан А. Р. З.
СОЦИАЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ ПОЭЗИИ МЕХМЕТА АКИФА ЭРСОЯ **173**

ТЕОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ

Боговін О. В.
КОД VERSUS КОНЦЕПТ: СПІВВІДНОСНІСТЬ ПОНЯТЬ НА ПЕРЕТИНІ ТЕОРЕТИКО-ФІЛОЛОГІЧНИХ ПАРАДИГМ **178**

Капелюх Д. П.
РЕМАРКА ЯК СТРУКТУРНИЙ ЕЛЕМЕНТ КОМПОЗИЦІЙНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ДРАМАТУРГІЧНОГО ТВОРУ **181**

ПОРІВНЯЛЬНЕ ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Колінько О. П.
ІРОНІЯ ЯК ЗАСІБ МОДЕЛЮВАННЯ СВІТУ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ НОВЕЛІ **186**

ЗАГАЛЬНЕ МОВОЗНАВСТВО

Колесник О. С.
ЛІНГВОСЕМІОТИКА СВІТОКОНСТРУЮВАННЯ **192**

Пасько Г. М.
РЕЗУЛЬТАТИ АНАЛІЗУ СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧНИХ І КОГНІТИВНИХ ВИЯВІВ МОВЛЕННЄВОГО ЖАНРУ ЗАГАДКИ **197**

Поляк І. П.
КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНА СПЕЦІАЛІЗАЦІЯ ТА ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ НЕОЗНАЧЕНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ **200**

Рожков Ю. Г.
ТЕРМІНОЛОГІЯ ВЕТЕРИНАРНОЇ МЕДИЦИНИ: КОГНІТИВНИЙ АСПЕКТ **203**

Смирнова М. С., Коваль В. В.
ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «ДЕРЕВО» У ПОЕТИЧНИХ ТЕКСТАХ У БЛИЗЬКО- ТА ДАЛЕКОСПОРІДНЕНИХ МОВАХ **206**

Солдатова Л. П.
ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПОНЯТТЯ «МОВА» (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТОЛІТТЯ) **209**

Ткач Л. М., Давидова Т. А.
ФОРМУВАННЯ І ПЕРЕКЛАДАННЯ ДОКУМЕНТОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ **214**

Ясногурська Л. М.
ЕТИМОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СЕМАНТИЧНИХ ОЗНАК КОНЦЕПТУ *ЗРАДА/BETRAYAL/TREASON/TREACHERY/PERFIDY/ADULTERY* В УКРАЇНСЬКІЙ І АНГЛІЙСЬКІЙ МОВАХ **218**

ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНЕ, ТИПОЛОГІЧНЕ МОВОЗНАВСТВО

Джура М. З.
ДО ОПИСУ ЗВУКОВОЇ СИСТЕМИ САНСКРИТУ ТА ЩЕ ДЕЯКИХ ФОНЕТИЧНИХ ЯВИЩ У ЦІЙ МОВІ..... 222

Zhorniak N. Ye.
STYLISTIC ISSUES OF THE SYNTACTICAL WHOLE IN ARTISTIC PROSE (ON THE EXAMPLE OF SINCLAIR LEWIS'S "BABBIT")..... 226

Кінащук А. В.
ТИПИ МІЖМОВНИХ СПІВВІДНОШЕНЬ ІРРАЦІОНАЛЬНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, АНГЛІЙСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ)..... 229

Кійко Ю. Є.
ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У НІМЕЦЬКИХ І УКРАЇНСЬКИХ ІНФОРМАЦІЙНИХ СТАТТЯХ ІЗ ФРАКТАЛЬНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ..... 234

Кійко С. В.
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ І МІЖМОВНІ ОМОНІМИ У ФАХОВІЙ МОВІ ТЕАТРУ..... 239

Терехова С. І.
ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА СУЧАСНИХ ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КООРДИНАТ КОМУНІКАЦІЇ..... 244

Швець О. В.
ПОЛІПАРАДИГМАЛЬНИЙ ПІДХІД ДО ВСТАНОВЛЕННЯ ТИПОЛОГІЇ НОМІНАТИВНИХ РЕЧЕНЬ В АНГЛІЙСЬКІЙ, ФРАНЦУЗЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ..... 247

НАУКОВИЙ ВІСНИК МІЖНАРОДНОГО ГУМАНІТАРНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серія: ФІЛОЛОГІЯ

Науковий збірник

№ 32 том 1, 2018

Серію засновано у 2010 р.

Коректор – Вишнякова Я.І.
Комп'ютерна верстка – Калабухова С.Ю.

Підписано до друку 30.03.2018 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 34,55, ум.-друк. арк. 29,52.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 200 примірників. Замовлення № 0618/57.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4392 від 20.08.2012 р.)
Україна, м. Херсон, 73034, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105. Тел. (0552) 39-95-80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua